

Akademik Hassasiyetler

The Academic Elegance

4 Aylık Uluslararası Akademik
Hakemli Dergi
ISSN: 2148-5933
E-ISSN:2529-0088
SAYI/ISSUE: 21
NİSAN/APRIL 2023

Akademik Hassasiyetler / The Academic Elegance

4 Aylık Uluslararası Akademik Hakemli Dergi

Yıl/Year: 9 Sayı/Issue: 21 Nisan / April 2023

ISSN: 2148-5933 E-ISSN:2529-0088

Sahibi / Owner

Huzeyfe Süleyman ARSLAN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief

Şenol DURGUN

Yazı İşleri Müdürü / Editorial Director

Huzeyfe Süleyman ARSLAN

Yürütücü Editör / Executive Editor

Volkan ÖNGEL

Yürütücü Editör Yardımcısı / Assistant Executive Editor

Onur KAYA & Yağmur GÜMÜŞBOĞA

İngilizce Yayın Editörü / English Publication Editor

Batuhan SELVİ

İstatistik Editörü / Statistics Editor

Gözde BOZKURT

Teknik Editör / Technical Editor

Baran TEKAY

Sekreteryaya / Secretariat

Leyla YARAR

Yönetim Yeri / Adress

Yavuz Selim Mah. 543. Sok. Turaykent Villaları No:10/18 Eryaman/ANKARA

İletişim / Contact

Maraşal Fevzi Çakmak Cad. No:9/4 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0 506 223 85 73

E-mail: akademikhassasiyetler@gmail.com

Yapım / Production

A Kitap

Yayın Tarihi / Release Date

Nisan 2023

Yayın Kurulu / Editorial Board

Tarık AK, Ömer BAYKAL, Gonca BAYRAKTAR DURGUN, Mehmet Ali ÇAKMAK, Fatih DURGUN, Ertuğrul ERYÜCEL, Tuğrul KORKMAZ, Alihan LİMONCUOĞLU, Volkan ÖNGEL, Yusuf PUSTU, İlyas SÖZEN, Gökberk YÜCEL

Alan Editörleri / Scope Editors

İletişim Bilimleri

: Prof. Dr. Yelda ÖZKOÇAK

İktisat Alan Editörü : Doç. Dr. Semra BOĞA
Uluslararası İlişkiler Alan Editörü : Doç. Dr. Fatih Fuat TUNCER
Yönetim Bilimi Alan Editörü : Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman KURT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ANIK (İstanbul Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Deniz ÜNAL (Adana Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma TAŞDEMİR (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan REYHAN (Çorum Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim AQUDE (U.S.A. University of Hawaii)
Prof. Dr. İbrahim YILDIRIM (Gaziantep Hasan Kalyoncu Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan AKSOY (Samsun 19 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Latif TOKAT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Ankara Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU (İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat DEMİRKOL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim BAHÇEKAPILI
Prof. Dr. Ömer KESKİNSOY (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdilaziz KALBERDİEV (Kırgızistan Oş Üniversitesi)
Doç. Dr. Akhmet A. YARLYKAPOV (Rusya Federasyonu Rusya Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Elmira MURATOVA (Kırım Akmescit Taurida National V. I. Vernodsky Üniv.)
Doç. Dr. Fatih DURGUN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülsen KAYA OSMANBAŞOĞLU (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ALTUNOK (Ankara Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Igor Leonidovich ALEXEEV (Rusya Humanitar Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. İskender GÜMÜŞ (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal ERKİŞİ (Antalya Bilim Üniversitesi)
Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU (Azerbaycan Cumhuriyeti, Devlet Başkanlığı'na Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi)
Doç. Dr. Mustafa KOÇANCI (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep REHİMLİ (Azerbaycan Academi of Public Administration)
Doç. Dr. Rufat SATTAROV (Almanya Berlin Freie University)
Doç. Dr. Samaghan MYRZAİBRAİMOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Senem ATVUR (Antalya Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Timur KOZUKULOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf PUSTU (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali PİŞKİN (Yalova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Zafer SAĞIROĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Alihan LİMONCUOĞLU (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali GÖNGEN (Gaziantep Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SANRI (İstanbul Yeditepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Suna GÖNÜLTAŞ (İstanbul Doğu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan ERTİT (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
Dr. Didem ÖZDEMİR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Muhammed ADİL (Tunus Turc-Arab Association for Science Cultur and The Arts)
Dr. Özlem KÜÇÜK (Kocaeli Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Determinants of Sustainable Consumption Behavior: A Field Study on Turkish Gen Z <i>Sürdürülebilir Tüketim Davranışının Etkenleri: Türkiye’de Z Kuşağı Üzerine Bir Saha Araştırması</i> Oğuz Yıldız & Alpaslan Kelleci.....	1
Sağlık Çalışanlarının Duygusal Emek ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkide İş-Aile Çatışmasının Rolü <i>The Role of Work-Family Conflict in the Relationship between Emotional Labor and Burnout Levels of Healthcare Workers</i> Hatice Batmantaş & Fatma Zeybek.....	22
The Problem of Disarmament in Artificial Intelligence Technology from the Perspective of the United Nations: Autonomous Weapons and Global Security <i>Birleşmiş Milletler Perspektifinden Yapay Zekâ Teknolojisinde Silahsızlanma Sorunu: Otonom Silahlar ve Küresel Güvenlik</i> Tolga Erdem & Cengiz Özbek.....	57
Sosyotelizm: Farklı Bağlamlarda Bir Değerlendirme <i>Phubbing: An Evaluation in Different Contexts</i> Banu Sayınır & Müge Akbağ.....	80
Benlik Saygısı, Yalnızlık ve Problemlı İnternet Kullanımı İlişkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma <i>The Relationship between Self-Esteem, Loneliness and Problematic Internet Use: A Research on University Students</i> İtir Hasırcı & Edip Örucü & Pınar Kurt.....	116
Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Sosyotelizm Davranışına Olan Etkisinde Problemlı Sosyal Medya Kullanımının Aracı Rolü: İsveç Örneği <i>The Mediating Role of Problematic Social Media Use in the Impact of Fear of Missing Out on Phubbing Behavior: The Swedish Example</i> Merve Mert.....	143
Rahim ve Yumurtalık Kanseri Tanısı Almış Kadınlarda Öz Şefkat Kavramının Fenomenolojik Olarak İncelenmesi <i>A Phenomenological Investigation of the Self- Compassion Concept in Women Diagnosed with Uterine and Ovarian Cancer</i> Süleyman Kahraman & Ahmet Özbay & Behice Zülal Akarca.....	168
Examination of the North Korean Digital Propaganda and Strategic Communication Contents Through Critical Discourse Analysis <i>Kuzey Kore Dijital Propaganda Ve Stratejik İletişim İçeriklerinin Eleştirel</i>	

<i>Söylem Analizi Aracılığıyla İncelenmesi</i> Aybala Lale & Bilal Karabulut.....	199
Demokrasi Teorisinde Eşitlik Problemi: Bir Kategorizasyon Önerisi <i>The Problem of Equality in the Theory of Democracy: A Categorization Proposal</i> Emre Ekinci & Sabina Nasirova	232
Measuring the Perception of Organizational Dissent in the Manufacturing and Service Sectors <i>Üretim ve Hizmet İşletmelerinde Örgütsel Muhalefet Algısının Ölçülmesi</i> Can Burak Nalbantoğlu & Seçil Ulufer Kansoy	260
Multifaceted Financial Development and Economic Growth: Bootstrap Panel Causality Approach <i>Çok Yönlü Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme: Bootstrap Panel Nedensellik Yaklaşımı</i> Sedef Şen.....	279
Ankara ve İstanbul Büyükşehir Belediyelerinin Web Siteleri Aracılığıyla Gerçekleştirdikleri Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin İncelenmesi <i>Analysis of Public Relations Activities of Ankara and Istanbul Metropolitan Municipalities through Their Websites</i> Esra Şimşek Paralı.....	319
The Parliamentary Control over the Government in the Republic of North Macedonia <i>Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde Hükümet Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde Hükümet Üzerindeki Parlamento Denetimi</i> Martina Zhuzhelovska & Gonca Bayraktar Durgun	339
Tüketici Etiği Ölçeğinin Geçerliliği <i>The Validity of the Consumer Ethics Scale</i> Günay Kurtuldu.....	358
Immanuel Wallerstein'in Dünyasistemleri Teorisi Bağlamında Göç Olgusu <i>The Phenomenon of Migration in the Context of Immanuel Wallerstein's World Systems Theory</i> Halil Karataş & Ali Ayata.....	381
70. Yılında Türkiye-NATO İlişkilerinin Tarihsel Boyutu <i>Historical Dimension of Turkey-NATO Relations in the 70th Year</i> Melih Duman.....	400
İndirimli Mağazalarda Sosyal Damgalama ve Sosyal Kimlik Tehdidi Üzerine Bir Araştırma: Türkiye - Arnavutluk Örneği	

<i>A Research on Social Stigma and Social Identity Threat in Discount Stores: The Case of Turkey – Albania</i> Tülay Yeniçeri & Maida Uzuner	430
<i>Tukidides Tuzağı Çerçevesinde ABD –Çin Rekabetinin Analizi: Teorik Bir Değerlendirme</i> <i>Analysis of the US-China Rivalry within the Framework of the Thucydides Trap: A Theoretical Analysis</i> Seda Gözde Tokatlı	459
<i>Toplumsal Hafıza ve Faili Meçhuller Üzerine Bir Deneme: 90’lar Türkiye’si</i> <i>An Essay on Social Memory and Unknown Perpetrators: 90’s Turkey</i> Cansel Poyraz Akyol & İbrahim Emre Sugel.....	482
<i>Sektörel Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Karşılaştırmalı Etkisi: Kısa ve Uzun Dönemde Türkiye Örneği</i> <i>Comparative Effect of Sectoral R&D Expenditures on Economic Growth: The Case of Türkiye in the Short and Long Term</i> Melike Çetin	517
<i>Türkiye’de Politik Elitlerin Dönüşümünde Milliyetçiliğin Jeopolitik Çerçevesi: Hafıza, Kimlik ve Mekan</i> <i>The Geopolitical Context of Nationalism and the Transformation of Political Elites in Turkey: Memory, Identity, and Space</i> Gökhan Çinkara	549
<i>Austrian Populist Right and Türkiye: A Discourse Analysis for FPÖ</i> <i>Avusturya Popülist Sağ ve Türkiye: FPÖ Üzerine Söylem Analizi</i> Asiye Gün Güneş Gülal & Senem Atvur & Ceren Uysal Oğuz	582

Editörden

Dergimizin 2023 yılındaki ilk sayısını beğenilerinize sunuyor ve yeni sayımıza hoş geldiniz demek istiyorum. 2014 yılından günümüze kadar gelen zaman zarfında ele alınan bilimsel yayınlar ile “*düşünce*” kavramının derinleşmesine ve gelişmesine özveriyle aracı olan Akademik Hassasiyetler, bu sayısında sunmuş olduğu makalelerle de sosyal bilimler alan yazınına önemli notlar düşmektedir. Günümüz gelişmelerini yakından takip ederek dünü, bugünü ve yarını bir bütün olarak ele alan çalışmalar aracılığıyla güncel birçok sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel meselenin değerlendirilmesine ışık tutmaktadır. Dergimizde yayımlanan her bir çalışma, titiz bir inceleme sürecinden geçtikten sonra nitelikli bir hakem ekibi tarafından değerlendirilmektedir. Bu sebeple dergimiz aracılığıyla sunulan çalışmaların akademi dünyasında geniş bir ilgi göreceğine inanıyorum.

Yeni yıldaki ilk sayımızda birçok farklı disiplinden yazarlar tarafından kaleme alınan Türkçe ve İngilizce dilde toplam 22 makale yer almaktadır. Dergimizi zenginleştirerek okuyucularımıza yararlı bir okuma deneyimi sunan her bir yazarımıza teşekkür ediyoruz. Böylesi büyük bir çalışmasının siz değerli okuyucularımıza sunulabilmesi adına yoğun bir tempoyla çalışan tüm dergi ekibimize, editör ve hakemlerimize de şükranlarımı sunuyorum.

Keyifli okumalar dilerim.

22. sayımızda tekrar görüşmek ümidiyle...

DETERMINANTS OF SUSTAINABLE CONSUMPTION BEHAVIOR: A FIELD STUDY ON TURKISH GEN Z

Oğuz YILDIZ* & Alpaslan KELLECI**

Abstract

Today, environmental and societal issues, such as climate change and social inequities, have been worsening. Sustainable consumption and production, though not a panacea, seem one of the ways to tackle environmental and social problems. So far, extant studies have sought to determine the factors that have an impact on sustainable consumption from an environmental perspective, and limited research has taken the social dimension of sustainability into account. Thus, this paper aims to address components of sustainable consumption behavior in a more holistic way, from an economic, environmental, and social standpoint. The present study employs consistent partial least squares structural equation (PLS-SEM) modeling to process 350 questionnaires which have been collected through a face-to-face survey method. The study's findings revealed seven variables that have an impact on the Z generation's sustainable consumption patterns. The perceived seriousness of environmental and social problems, perceived environmental and social responsibility, perceived knowledge of environmental and social problems, personal image, word-of-mouth communication, attitude toward sustainable consumption, and intention are among the factors that influence sustainable consumption. The determinants affecting sustainable consumption involve perceived seriousness of environmental and social problems, perceived environmental and social responsibility, perceived level of consciousness about environmental and social problems, personal image, word-of-mouth communication, attitude towards sustainable consumption, and intention.

Keywords: Sustainability, Sustainability Marketing, Sustainable Consumption, Gen Z, Consumer Behavior.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM DAVRANIŞININ ETKENLERİ: TÜRKİYE'DE Z KUŞAĞI ÜZERİNE BİR SAHA ARAŞTIRMASI

Öz

Günümüzde iklim değişikliği ve sosyal eşitsizlikler gibi çevresel ve toplumsal sorunlar giderek kötüleşmektedir. Her derde deva bir çözüm gibi durmasa da sürdürülebilir tüketim ve üretim, çevresel ve sosyal sorunların üstesinden gelme yollarından biri olarak görünmektedir. Şimdiye dek, mevcut çalışmalar,

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi İİSBF Havacılık Yönetimi Bölümü, ogyildiz@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2164-975X>

** Dr. Öğretim Üyesi, İstinye Üniversitesi, İİSBF İşletme Bölümü, alpaslankelleci@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1589-2905>

sürdürülebilir tüketim üzerinde etkisi olan faktörleri çevresel bir bakış açısıyla ele almış ve sadece sınırlı sayıda araştırma, sürdürülebilirliğin sosyal boyutunu dikkate almıştır. Bu doğrultuda makale, sürdürülebilir tüketim davranışının bileşenlerini ekonomik, çevresel ve sosyal açıdan daha bütünsel bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmada, yüz yüze anket yöntemiyle toplanan 350 anketi işlemek için tutarlı kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesi (PLS-SEM) kullanılmıştır. Çalışmada Z kuşağının sürdürülebilir tüketim davranışını etkileyen yedi faktörün bulunduğu tespit edilmiştir. Sürdürülebilir tüketime etki eden öncüller; çevresel ve sosyal sorunların algılanan ciddiyeti, algılanan çevresel ve sosyal sorumluluk, çevresel ve sosyal sorunlar hakkında algılanan bilinç seviyesi, kişisel imaj, ağızdan ağıza iletişim, sürdürülebilir tüketime yönelik tutum ve sürdürülebilir tüketim niyetinden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilirlik Pazarlaması, Sürdürülebilir Tüketim, Z Jenerasyonu, Tüketici Davranışı.*

Introduction

It is evident that global warming and climate change have been exacerbating particularly in the previous few decades due to high carbon emissions. Soil and water pollution, rubbish heaps, and deforestation have also been adding to the escalation of climate change. Unfortunately, people (i.e., producers and consumers) live on a planet with limited resources. Mainstream economic growth policies of governments as well as the existing production and consumption patterns, are not sustainable, given the absorptive capacity of the world or the planetary boundaries (Kelleci and Yıldız, 2021: 1479). Furthermore, the Brundtland Report has already pointed out that the amount of resources cannot keep up with the rising rate of the current human population (McLellan, 2013: 225). This growth-oriented system may even jeopardize the essential needs of the future generations. Disasters brought on by change and shocks, such as pandemics and supply chain shortages (e.g., chip crisis, food, and drug shortages) underline the need for changes in the regnant socio-economic system, infused by the Western dominant social paradigm (Kilbourne, 2004: 195; Prothero et al., 2011: 31; Yıldız, 2022a: 168). Resolving the aforementioned issues requires responsible production and consumption in a manner consistent with the UN's Sustainable Development Goals (SDGs).

The United Nations Conference on the Human Environment, which took place in 1972, introduced the notion of sustainable development to the literature (Hall et al., 2010: 440). Another renowned initiative is the World Commission on Environment and Development, also known as the Brundtland Report, which describes sustainable development as "sustainable development meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (WCED, 1987: 37). Accordingly, sustainable consumption, which is a key part of sustainable development, focuses on environmentally friendly and socially responsible

consumption patterns among consumers (Vermeir and Verbeke, 2006: 170). It can also be defined as using products and services that meet essential needs rather than wants, reducing negative environmental impacts, and caring for future resource dependency (Mostafa, 2007: 446; Liobikiene et al., 2016: 38; Joshi and Rahman, 2017:111). In parallel with the aforementioned issues, in 2015, the UN member states made a commitment to make sufficient efforts to fulfill specific purposes by approving the 2030 Agenda for Sustainable Development. This agenda, which includes responsible or sustainable consumption and production (SDG 12), points to a global consensus on social sustainability targets, such as gender equality, maternity and paternity leave as well as environmental sustainability goals, such as reducing carbon emissions and recycling of waste. It also calls for responsible policies for economic growth, which make sure no one is left behind, both in developed and developing countries (Rajadurai et al., 2021: 2019). Accordingly, research with a holistic perspective should be conducted to cover both the environmental and social dimensions of sustainable consumption. This integrative approach will enable in creating and formulating sustainable consumption patterns and realizing the SDG 12 goal.

In explaining sustainable consumption behavior, Theory of Reasoned Action (Fishbein and Ajzen, 1975: 381) and Theory of Planned Behavior (TPB) are broadly employed in the literature (Ajzen, 1991: 182). According to TRA, individuals decide to perform a behavior based on their attitudes towards that behavior and social norms. These two conceptual constructs then affect behavioral intention, which in turn determines whether a person will perform a behavior or not. Theory of Planned Behavior is based on TRA and extended the model with perceived behavioral control that implies the existence of resources that behavior requires. The basic assumptions of these essential models and extended models with context-sensitive structures have been broadly examined in the acceptance of environmentally friendly products and green purchase decisions. Furthermore, previous research has just tried to explain why people engage in green purchasing behavior by employing above-mentioned models with determinants that are mainly about environmental issues, such as environmental concerns, environmental knowledge, and the seriousness of environmental problems (Kanchanapibul et al., 2014: 529; Zhao et al., 2014: 144; Yadav and Pathak, 2016: 733; Joshi and Rahman, 2017: 113; Liobikiene and Bernatoniene, 2017: 113; Jaiswal and Kant, 2018: 65, Al-Swidi and Saleh, 2021: 13448; Wijekoon and Sabri, 2021: 6-10). However, sustainability has a tripartite approach, which includes economic, environmental, and social dimensions. The social dimension comprises of gender equality, child labor, maternity and paternity leave as well as the inclusion of people with different ethnicities, races, and religions.

Today, social sustainability dimension is getting more attention from conscious consumers, voluntary and/or simple livers, and Gen Zers. For example, Gen Zers do not want to buy from companies that do not have a

transparent procurement process (e.g., provision of raw materials, production processes, working conditions, etc.) (Koch, 2019: 1). As such, the present study seeks to explain the determinants of sustainable consumption behavior of Gen Z with novel consumption patterns. What makes this paper distinct is that it examines the impacts of social sustainability indicators, which have been omitted by most of the previous studies. A face-to-face questionnaire has been conducted to collect data from university students who are representatives of Gen Z. The authors have employed structural equation modeling (SEM) to test the proposed model using consistent PLS-SEM in SmartPLS 3. The present study contributes to the sustainability literature in three ways. First, this study presents the determinants of sustainable consumption behavior of Turkish Gen Zers, who will soon be the dominant green market consumers. Second, it provides the initial steps to examine the impacts of social sustainability indicators on sustainable consumption behavior so that academics can utilize this study's findings. Last, the present study has examined the impacts of novel conceptual structures, such as country image and word-of-mouth communication on sustainable consumption.

The following sections start with a literature review that explains essential behavioral models and the determinants that have been employed to define sustainable consumption behavior in previous studies. And it continues with research methodology that explains the data gathering method, measurement models, and data analysis procedures. After the methodology section, the findings of the study are presented and discussed in the following two sections. The present study ends with conclusions and limitations of the study.

1. LITERATURE REVIEW

The determinants of sustainable consumption behavior can be classified into three categories: intrinsic, extrinsic, and situational factors (Zhao et al., 2014: 144; Kumar and Ghodeswar, 2015: 331). The first two classifications are in contrast with each other. Intrinsic factors are what drive individuals from the inside out. These individuals feel responsible for the environment and society. They also question their daily actions from a sustainability standpoint. Contrastingly, extrinsic factors have nothing to do with the consumers themselves. Extrinsic factors include the societal perception of consumers' personal images, the qualities of goods such as price, durability, performance, as well as the effects of these goods on human well-being. Lastly, situational factors require government incentives, the convenience of sustainable products, purchasing power and normative dominance that define sustainable consumption behavior (Vermeir and Verbeke, 2006: 172).

The majority of studies on sustainable consumption have utilized essential behavioral models like TRA and TPB, which aim to explain behavior in terms of people's attitudes, intentions, and perceived control structures.

Additionally, extant research seeks to explain environmentally friendly purchasing and sustainable consumption by employing extended models that incorporate context-sensitive constructs, such as environmental concerns, perceived consumer effectiveness, and seriousness of environmental problems. In this study, the authors have employed theoretical findings to support the following hypotheses, as could be seen in the forthcoming sections.

1.1. Environmental and Social Concerns

The harmful impacts of the climate crisis, such as wildfires and flash floods, have been signaling significant warnings on a global scale. Serious environmental concerns have been rising pertaining to the future of the earth, thus driving people to live in a more resource-conscious way. Environmental concern is defined as “an affective attribute that can present a person’s worries, compassion, likes, and dislikes about the environment (Yeung, 2004: 101). In addition, social and environmental concern refers to the consciousness level of people, who can process and consider problems related to society and the environment. It also denotes to responsible living with limited resources and being conscious about the societal issues. Studies that examine environmentally friendly products and green purchase behavior have assumed that concern is a crucial determinant (Lee, 2008: 577; Jaiswal and Kant, 2018: 62). The findings show that people who have powerful concerns for the environment and society have a greater tendency to pursue sustainable consumption behavior (Zhao et al., 2014: 144; Yadav and Pathak, 2016: 735; Joshi and Rahman, 2017: 113; Yıldız and Kelleci, 2022: 1482). On the other hand, some studies suggest that the impact of concern on behavior has remained low to medium level (Mostafa, 2007: 449). Taking the previous studies into consideration, the following hypotheses have been proposed:

H1: Societal and environmental concerns significantly affect attitudes toward sustainable consumption.

H2: Societal and environmental concerns significantly affect the behavioral intention toward sustainable consumption.

1.2. Perceived Seriousness of Environmental and Social Problems

Business enterprises that rest on the dominant social paradigm have exploited limited natural resources to sell many more products to different markets in the world and to maximize profits and shareholder value. (Prothero et al., 2011: 32; Yıldız and Kelleci 2022: 1482). Overconsumption of individuals puts catastrophic burden on the environment. Furthermore, existing manufacturing processes cause growing carbon emissions and harmful impacts on the environment, as well as poor working conditions for society, such as longer working hours with low wages, diminished rest periods, and the physical and mental pressures in the workplace environment.

This results in unfair distribution of wealth, which prevents access to quality nutrition, quality education, as well as health services. All these detrimental effects have been intensifying the perceived seriousness of citizens in relation to environmental and social problems. Lee (2008: 577) has noted that the perceived seriousness of environmental issues is a significant factor that affects younger consumers' green purchase decisions. Accordingly, the authors have proposed the following hypothesis:

H3: Perceived seriousness of environmental and social problems significantly affects attitudes toward sustainable consumption.

1.3. Perceived Environmental and Social Responsibility

Environmental and social responsibility refers to consumers' engagement toward ecological and societal issues and their individual-level efforts related to the quality of these dimensions (Kumar and Ghodeswar, 2015: 332). Rising inequalities between men and women (e.g., wage differences, access to education) and environmental degradations (e.g., climate change and water pollution) have been driving consumers to act more responsibly (Gadenne et al., 2011: 7687). For instance, given consumers' environmental and social concerns, Unilever collaborates with government organizations to enhance the hygiene conditions of primary schools in Turkey. After buying the bleach product, consumers have the option to scan the QR code on the product, and they may donate various cleaning products to schools of their choice. Such responsible behaviors enable changes in other consumers' consumption patterns. Accordingly, perceived responsibility related to the environment and society has a significant effect on green product purchase decisions (Lee, 2008: 577; Kumar and Ghodeswar, 2015: 332; Yıldız and Kelleci, 2022: 1482). Therefore, the following hypothesis has been proposed:

H4: Perceived environmental and social responsibility significantly affects attitudes toward sustainable consumption.

1.4. Perceived Knowledge about Environmental and Social Problems

Perceived knowledge about environmental and social problems refers to the mental capacity to process issues concerning ecological and societal issues (Yadav and Pathak, 2016: 734; Joshi and Rahman, 2017: 113). In perceived knowledge, consumers are cognizant of their consumption activities that exacerbate environmental and social problems (Yadav and Pathak, 2016: 734; Al-Swidi and Saleh, 2021: 13448; Yıldız and Kelleci, 2022: 1482). Thus, the more consumers' perceived knowledge about environmental and social problems, the more they would tend to perform sustainable consumption patterns (Kozar and Hiller Connell, 2013: 322; Matsumoto et al., 2017: 969). On the other hand, it has also been noted that an increased level of social and

environmental knowledge does not always entail green purchasing behavior in some markets, such as India and China (Zhao et al., 2014: 144; Kumar et al., 2017: 3). Resting on Jaiswal and Kant's (2018: 63) study, the authors put forward the following hypotheses:

H5: Perceived knowledge about environmental and social problems significantly affects attitudes toward sustainable consumption.

H6: Perceived knowledge about environmental and social problems significantly affects the behavioral intention toward sustainable consumption.

1.5. Personal Image

Most people care about how their peers and community members perceive them. As an illustration, consumers purchase certain goods, such as luxury goods and durable goods to construct their identities (e.g., environmentalist, sustainable consumer, ecological) (Belz and Ken, 2012: 273). Today, people from all walks of life, particularly Gen Z, seek to be perceived as sustainable consumers, given that sustainability is the new megatrend. In other words, Gen Z seeks to purchase sustainable products and communicate themselves as concerned citizens about nature and society (Park and Ha, 2012: 391), given that consuming sustainable products has symbolic and social appeal (Griskevicius et al., 2010: 394). As such, the following hypothesis has been proposed:

H7: Personal image significantly affects the behavioral intention of sustainable consumption.

1.6. Word-of-Mouth Communication

Word-of-mouth communication is an informal verbal dialogue about a product or service that takes place one-on-one, over the phone, by email, or via any other communication medium (Goyette et al., 2010: 6-8). As a current and popular means of communication, social media, and other platforms facilitate and increase the interaction of consumers in comparing goods and utilities. The findings have shown that word-of-mouth marketing makes customers more likely to buy and significantly affects what they plan to purchase in the future (Nikookar et al., 2015: 219; Yıldız, 2021: 594). Thus, social interactions through platforms may influence customers to make sustainable consumption choices (Wijekoon and Sabri, 2021: 14; Yıldız and Kelleci, 2022: 1484). Accordingly, the authors have come up with the following hypotheses:

H8: Word-of-mouth communication significantly affects the behavioral intention toward sustainable consumption.

H9: Word-of-mouth communication significantly affects sustainable consumption.

1.7. Country Image

The stringent implementation of sustainability practices in the country reflects its reputation and sends implicit messages to its residents and companies (Köksal and Strähle, 2021: 17). For example, plastic waste separated for recycling in England was sent to Turkey. However, plastic waste was incinerated in a southern city in Turkey instead of being recycled (Crawford, 2022: 1). A country's dedication and commitment to sustainability policies (e.g., whether a company is transparent about production processes, whether a company treats its employees fairly, etc.) plays a crucial role in establishing citizens' trust towards a country's regulations and image. Thus, the country's sustainability policies and regulations have an impact on consumers' purchase decisions, stimulating them to engage in sustainable consumption patterns (Yıldız and Kelleci, 2022: 1485). Therefore, the following hypothesis has been proposed:

H10: Country image significantly affects the behavioral intention toward sustainable consumption.

1.8. Social Norm

Subjective norms refer to “perceived social force to carry out a particular behavior” in TRA (Ajzen, 1991: 182). In other words, community, peers, and family members whose thoughts are important to an individual have an impact on the individual's behaviors (Joshi and Rahman, 2017: 113). Social norms or subjective norms enable people to distinguish between what is morally good and wrong. Social norms related to creating value for society and safeguarding the environment are connected to the behavioral intention toward sustainable consumption (Bamberg and Möser, 2007: 16). Hence the following hypothesis has been proposed:

H11: Subjective norms significantly affect the behavioral intention towards sustainable consumption.

1.9. Attitude towards Sustainable Consumption

The definition of attitude refers to "a learned predisposition to respond in a consistently favorable or unfavorable manner with respect to a given object." Attitude toward sustainable consumption implies individuals' opinions or emotions towards sustainable goods and services (Fishbein and Ajzen, 1975: 381; Jaiswal and Kant, 2018: 62; Al-Swidi and Saleh, 2021: 13447). In other words, people's perspectives on using recycled bags, energy-saving bulbs, and sustainable transportation options are all examples of attitudes toward sustainable products (e.g., mopeds and e-scooters). The findings have shown that individuals who have a positive attitude toward sustainable consumption also have a tendency to purchase sustainable products (Joshi and Rahman, 2017: 112; Jaiswal and Kant, 2018: 66). Therefore, the following hypothesis has been proposed:

H12: Attitudes towards sustainable consumption significantly affect the behavioral intention towards sustainable consumption.

1.10. Behavioral Intention Towards Sustainable Consumption

Sustainable consumption intention or willingness to buy sustainable products implies that individuals are concerned about environmental and societal problems and have sufficient motivation to act on these issues. So far, research on sustainability has found that behavioral intention, which is a crucial part of the TRA, is also a significant determinant of green purchasing behavior (Jaiswal and Kant, 2018: 62; Yıldız and Kelleci, 2022: 1482). Hence the following hypothesis has been proposed:

H13: Purchase intention for sustainable products significantly affects sustainable consumption behavior.

2. RESEARCH METHODOLOGY

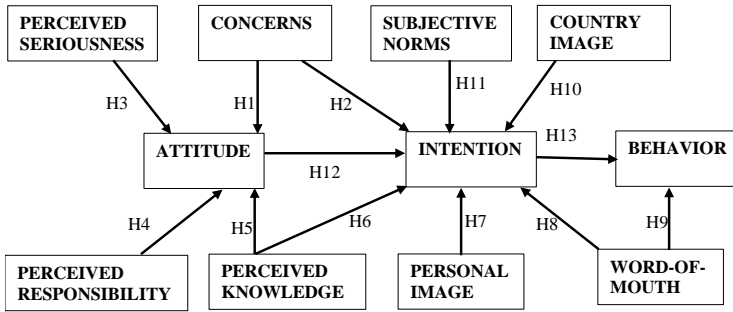
As mentioned in the introductory section, extant research has suggested that numerous determinants have an impact on buying environmentally friendly products as well as green purchasing behavior (Lee, 2008: 577; Suki, 2016: 2897; Joshi and Rahman, 2017: 115; Jaiswal and Kant, 2018: 66; Cerri et al., 2018; 347-348, Al-Swidi and Saleh, 2021: 13448). These constructs consist of conceptual structures, such as attitude towards sustainable consumption, environmental concerns, perceived responsibility, the seriousness of environmental problems, perceived consumer effectiveness, existing knowledge about sustainability, price, and product availability. The present study considers factors proposed frequently in previous studies relating to sustainable consumption. In addition, the present paper rests on Yıldız and Kelleci's (2022: 1474-1491) study, which examines determinants of sustainable consumption by employing confirmatory and structural analyses in the Turkish culture. Accordingly, the research model for this study includes the following structures: perceived social and environmental responsibility and knowledge, social and environmental concerns, perceived seriousness of social and environmental problems, social norms, personal image, country image, word-of-mouth communication, attitude toward sustainable consumption, the behavioral intention to sustainable consumption, and sustainable consumption behavior.

In this study, a face-to-face questionnaire was used to get information from Turkish university students, whose ages are between 18 and 24, as representative of Gen Zers. While 55% of the participants are women, 45% are men. The present study employed the purposive sampling method (Forster 2001: 13467). Purposive sampling, classified as a non-probability sampling method, refers to units that possess specific qualities the researcher looks for. Three hundred and fifty (350) university students contributed to the research by filling in the questionnaires. The survey starts with questions to find out

how much students know about sustainable products like electric cars, biodegradable plastics, and recycled cartridges. The present study adapts tested and proven measurement models from prior studies where the indicators and answers appear on a five-point Likert scale, ranging from "1: strongly disagree" to "5: strongly agree." This questionnaire involves: eight indicators measuring environmental and social concerns (Zhao et al., 2014: 150; Jaiswal and Kant, 2018: 67); six indicators measuring the perceived seriousness of environmental and social problems (Lee, 2008: 579; Yıldız and Kelleci, 2022: 1489); eight indicators measuring perceived environmental and social responsibility (Lee, 2008: 579; Kumar and Ghodeswar, 2015: 337); four indicators measuring perceived environmental and social knowledge (Mostafa, 2007: 449 ; Joshi and Rahman, 2017: 115); three indicators measuring personal image (Lee, 2008: 579; Kumar and Ghodeswar, 2015: 337); four indicators measuring word-of-mouth communication (Yıldız, 2021: 599, Yıldız, 2022b: 8); four indicators measuring the country's image (Yıldız and Kelleci, 2022: 1489); four indicators measuring social norms (Liobikiene et al., 2016: 41; Al-Swidi and Saleh, 2021: 13449); four indicators measuring the attitude towards sustainable consumption (Zhao et al., 2014: 150; Jaiswal and Kant, 2018: 68); four indicators measuring the behavioral intention for sustainable consumption (Kanchanapibul et al., 2014: 531; Jaiswal and Kant, 2018: 68); and four indicators measuring sustainable consumption behavior (Joshi and Rahman, 2017: 115; Jaiswal and Kant, 2018: 68). The present study utilizes partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) to verify the research model and its proposals using SmartPLS 3 (Ringle et al., 2015). In line with the results of a study that compared regular and consistent PLS-SEM (Yıldız, 2022b: 13), the authors chose the consistent PLS-SEM method for the analysis process because reflective indicators are used to estimate sustainable consumption behavior.

PLS path modeling can deal with complex models that have many reflective or formative indicators. Also, it does not have strict requirements like the normal distribution or large sample size. There are two kinds of sample size rules for PLS-SEM (Barclay et al., 1995: 301). First, the number of observations needs to exceed ten times the item numbers of a construct that has the most indicators in the structural model. And the second one is that the sample size must be ten times the arrow numbers of the construct with the most arrows in the structural model. This study meets the sample size prerequisite for the analysis of the data.

Figure 1. Research Model

3. RESULTS

Examining PLS-SEM results depends on the model structure. If the research model involves the common factor model with reflective indicators, the evaluation of the results starts with the reliability of the indicators of every construct in the model (Sarstedt et al., 2017: 17). Eliminating indicators with loadings between 0.4 and 0.7 requires rising scores of the composite reliability and AVE (Hair et al., 2017: 130). Table 1 shows that most of the indicators have factor loadings greater than 0.7, except for six items. These indicators accompany perceived responsibility, perceived knowledge, word-of-mouth communication, personal image, country image, and sustainable consumption. The loadings (VAR36, 20, 43, 48, 29, 54) between 0.4 and 0.7 were not excluded from the study, considering the prerequisites mentioned before. It can be inferred that all the indicators in Table 1 are reliable.

The next step is to check all conceptual structures whether they fulfill internal consistency and convergent validity. Composite reliability and rho coefficient, which are parts of the consistent PLS-SEM in terms of internal consistency, are taken into account during the analysis (Hair et al., 2017: 123). Table 1 shows all composite reliability scores and rho coefficients that are higher than 0.7, which is the threshold. Consequently, all conceptual structures meet internal consistency conditions in the research model. Also, all of the AVE scores in the model are above 0.5, except for the perceived knowledge score, which is very close to the threshold. Although this score is below the threshold, a researcher can decide to keep a structure in the model based on only the composite reliability score as attested by Malhotra and Dash (2011: 714).

Table 1. The Results of PLS-SEM Analysis

Structure	Indicators	Outer Loadings	Composite Reliability	Rho Coefficient	AVE	VIF
	VAR22	0.766	0.892	0.893	0.579	1.990

Perceived Seriousness	VAR23	0.752				
	VAR24	0.820				
	VAR25	0.700				
	VAR26	0.773				
	VAR27	0.751				
Perceived Responsibility	VAR31	0.803				
	VAR32	0.784				
	VAR33	0.754	0.887	0.889	0.568	1.877
	VAR34	0.706				
	VAR36	0.692				
	VAR37	0.770				
Concerns	VAR14	0.762				
	VAR15	0.746	0.789	0.789	0.555	1.968
	VAR16	0.726				
Perceived Knowledge	VAR17	0.747				
	VAR19	0.704	0.715	0.726	0.459	1.982
	VAR20	0.568				
Word-of-Mouth Communication	VAR43	0.655				
	VAR44	0.750	0.839	0.845	0.568	2.715
	VAR45	0.770				
	VAR46	0.820				
Social Norm	VAR1	0.796	0.725	0.729	0.570	1.391
	VAR2	0.711				
Personal Image	VAR47	0.917	0.776	0.776	0.639	1.973
	VAR48	0.662				
Country Image	VAR28	0.848				
	VAR29	0.575	0.782	0.805	0.551	1.813
	VAR30	0.776				
Attitude Towards Sustainable Consumption	VAR6	0.852				
	VAR7	0.856	0.866	0.869	0.684	1.990
	VAR8	0.771				
Behavioral Intention	VAR50	0.708				
	VAR51	0.773	0.860	0.870	0.608	2.715
	VAR52	0.716				
	VAR53	0.906				
Sustainable Consumption	VAR54	0.587	0.782	0.800	0.549	1.574
	VAR55	0.817				

VAR56   0.796

SRMR for Saturated Model: 0.055 / SRMR for Estimated Model: 0.061

After confirming the model's internal consistency and convergent validity, the next step is to evaluate its discriminant validity. PLS-SEM employs the heterotrait-monotrait ratio of correlations (HTMT) and assumes 0.90 as a threshold for a model with similar conceptual structures (Henseler et al., 2015: 123). Table 2 shows that all constructs have scores below 0.85, which means the model has fulfilled the discriminant validity condition.

The next phase begins with examining the multi-collinearity problem in the structural model. Table 1 exhibits the variance inflation factor (VIF) scores of the structures that have the greatest value among conceptual structures. A VIF score above 3.3 indicates a collinearity problem and a common method bias problem (Kock, 2015: 7). According to VIF scores, the research model has no collinearity or bias problem.

Table 2. Discriminant Validating (HTMT)

	AT T	BE H	C. I.	CO N	IN T	KNO W	S.N .	P.I. S	RE S	SER
ATTITUDE										
BEHAVIOR	.261									
COUNTRY	.496	.286								
IMAGE										
CONCERNS	.292	.420	.48 5							
INTENTION	.314	.818	.30 1	.346						
KNOWLEDGE	.189	.461	.27 8	.497	.50 8					
NORM	.261	.380	.15 3	.223	.35 5	.402				
PERSONAL	.216	.462	.25 4	.400	.48 7	.440	.19 9			
IMAGE										
RESPONSIBILIT	.555	.607	.57 6	.504	.56 4	.494	.40 2	.42 9		
Y										
SERIOUSNESS	.550	.376	.73 9	.603	.38 9	.275	.11 9	.24 2	.588	
WOM	.197	.648	.36 6	.338	.60 2	.601	.42 0	.65 7	.539	0.27 8

Following the estimation of the path coefficients of the structural model, the bootstrap analysis has been carried out to test proposals in the research model. PLS-SEM requires a minimum of 5.000 subsamples for bootstrapping analysis (Hair et al., 2017: 212). Considering the results, 8 of the 13 hypotheses have been accepted. While six conceptual constructs have established indirect relationships with sustainable consumption behavior, behavioral intention and word-of-mouth communication have a direct

relationship with sustainable consumption. The environmental and social concerns do not have a significant relationship with either the attitude toward sustainable consumption or the behavioral intentions toward sustainable consumption in the research model. Thus, H1 and H2 are not supported. Perceived seriousness of environmental and social issues and perceived responsibility of environmental and social issues significantly affect the attitude toward sustainable consumption, which supports H3 and H4. Although the perceived knowledge about environmental and social problems does not have a significant relationship with the attitude toward sustainable consumption, it has established a meaningful relationship with behavioral intention. Along with those outcomes, H5 is rejected, and H6 is accepted. Personal image, which reflects how individual behaviors are perceived by close friends, has established a significant relationship with the behavioral intention of sustainable consumption. Thus, H7 is supported. Word-of-mouth communication that reduces behavioral ambiguity is linked to both behavioral intention and sustainable consumption. Thus, H8 and H9 are supported. The country image that was verified as a determinant of sustainable consumption in the previous study (Yıldız and Kelleci, 2022: 1485) does not have an impact on that behavior. The basic assumptions of TRA have been verified through the present study, except for social norms. To put it another way, the attitude toward sustainable consumption affects behavioral intention significantly. In turn, the behavioral intention has a significant impact on sustainable consumption behavior. Thus, while H12 and H13 are supported, H10 is not.

Table 3. Hypothesis Results

Hypotheses	Beta Coefficients	T Statistics	P Values	Result	R ²
(H1) CONCERNS => ATTITUDE	-0.055	0.742	0.458	Rejected	
(H2) CONCERNS => INTENTION	0.055	0.921	0.357	Rejected	
(H3) SERIOUSNESS => ATTITUDE	0.340	4.263	0.000	Accepted	
(H4) RESPONSIBILITY => ATTITUDE	0.347	4.830	0.000	Accepted	
(H5) KNOWLEDGE => ATTITUDE	-0.034	0.561	0.575	Rejected	0.400
(H6) KNOWLEDGE => INTENTION	0.145	2.092	0.037	Accepted	
(H7) PIMAGE => INTENTION	0.124	2.008	0.045	Accepted	
(H8) WOM => INTENTION	0.311	4.319	0.000	Accepted	
(H9) WOM => BEH	0.229	3.791	0.000	Accepted	
(H10) CIMAGE => INTENTION	0.018	0.294	0.769	Rejected	
(H11) SOCIAL NORM => INTENTION	0.081	1.465	0.143	Rejected	
(H12) ATTITUDE => INTENTION	0.140	2.076	0.038	Accepted	0.426
(H13) INTENTION => BEH	0.560	11.325	0.000	Accepted	0.693

4. DISCUSSION

This section covers the results of the previous studies and discusses the present study's findings about social and environmental attitudes and

intentions toward sustainable consumption, respectively. Although extant studies confirm the significant impact of social and environmental concerns on sustainable consumption, the present study proves otherwise (Yadav and Pathak, 2016: 737; Jaiswal and Kant, 2018: 66). In other words, our findings confirm Mostafa (2007: 446), who noted that environmental concerns have a low to medium impact on green consumption. This implies that people with high environmental concerns do not necessarily get involved in sustainable or green consumption. Reasons for this could be varied, such as high prices, non-availability, and inaccessibility to sustainable goods. This study supports Lee (2008: 582), who put forward that escalating social and environmental problems increase perceived seriousness toward green or sustainable consumption. Thus, the present study verifies that exacerbating environmental and social problems, such as deforestation, wildfires, and miserable working conditions have a meaningful effect on individuals to consume sustainable goods and services. Environmental and social degradations (e.g., high carbon emissions and wage inequities between men and women) trigger individuals to consume more sustainably. These individuals also have an impact on others in changing their consumption patterns toward more sustainable options. Consumer knowledge that increases individuals' capacity to understand environmental and social problems better has an indirect impact on sustainable behavior via intention. Thus, individuals should be educated and informed from the early stages of their education concerning the detrimental effects of social and environmental problems. The current study confirms that individuals who are perceived as sustainable consumers by other members of society have a proclivity to maintain more sustainable consumption behaviors. Thus, the authors recommend that business entities that seek to enter into sustainability markets to grow their businesses should collaborate with opinion leaders, influencers, and celebrities as early adopters in promoting their brands and companies. Similar to previous studies, the present study confirms that social interactions through various outlets, whether online or offline, affect intention toward sustainable consumption behavior as well as sustainable consumption. Thus, companies should inform their front-line employees about the ecological and social benefits of their brands. This approach requires strong internal marketing, which is an essential component of holistic marketing. These employees, in turn, would inform users and consumers, who would then spread these sustainable goods and services to their peers via online or offline outlets. Although the strict adherence of countries to sustainability practices is an important antecedent for sustainable behavior (Yıldız and Kelleci, 2022: 1485), the present study, on the contrary, reveals that country image does not affect sustainable consumption behavior. Extant studies reveal that attitude and social norms have an impact on intention and behavior (Yadav and Pathak, 2016: 733; Kumar et al., 2017: 4; Joshi and Rahman, 2017: 113, Al-Swidi and Saleh, 2021: 13459). Nevertheless, the present study confirms Kumar et al.'s (2017: 5) findings, which proved otherwise. In other words, rather than the effect of social norms,

social appeal, which is closely related to the image as discussed above, is the significant determinant in sustainable consumption. In the upshot, as claimed by TRA, the present study confirms that attitude toward sustainable consumption affects intentions, which in turn affects consumer behavior. Consequently, business organizations and governmental institutions should stress the significance of the social and environmental benefits of sustainable consumption with the aim of changing attitudes and intentions, which helps to stimulate behavioral changes.

Conclusion

Considering the environmental and social degradations, people from all walks of life, particularly Gen Z, are more attentive to sustainability-related issues and sustainable consumption patterns. So much so that this new era is called the age of sustainability (Mittelstaedt et al., 2014: 255). So far, extant studies have paid much attention to the ecological dimensions of sustainable behavior. Nevertheless, scant attention has been paid to the social dimension of sustainability. Thus, this paper sought to combine both environmental and social indicators of sustainable consumption behavior via the proposed research model (Figure 1). By integrating both dimensions of sustainable consumption, this paper is more holistic compared to most studies, which are mono-factorial in their approach to explaining sustainable consumption. The holistic approach of this study, thus, serves to achieve SDG 12 goal by creating and formulating a novel model. In this study, three significant determinants make a considerable difference in sustainable consumption behavior: (i) knowledge, (ii) personal image, and (iii) word-of-mouth, respectively. Knowledge about environmental and social problems increases consciousness, which in turn helps the adoption of sustainable consumption behavior. Thus, while business organizations should promote the benefits of sustainable goods and services, governmental and non-governmental institutions should encourage sustainable consumption initiatives via public announcements on mass media and online channels. Concerning personal image, business enterprises may benefit from influencers who are influential in promoting sustainable consumption behavior. These influencers may be very instrumental on Gen Z, who wish to be perceived as green consumers or as environmental consumers from a personal image standpoint. Lastly, the use of word-of-mouth through peer-to-peer networks (e.g., Reddit, Quora, Ekşi Sözlük) enables the diffusion of sustainable goods and services more efficiently compared to traditional firm-centric communicational activities.

This paper sought to determine the factors of sustainable consumption, taking Gen Z into consideration. Thus, further studies should be performed on larger demographic segmentations, such as Gen X and millennials. In addition, this study has addressed the most common determinants of sustainable consumption behavior. Thus, future research could be performed by taking a larger set of determinants, such as price and availability of

sustainable goods and services, which affect sustainable consumption behavior.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Oğuz YILDIZ %50 Alpaslan Kelleci %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insanlar ile ilgili etik onay gerektiren bir araştırma içermektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Double-anonymized peer review

Author Contributions: Oğuz Yıldız 50%, Alpaslan Kelleci 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study contains human research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

References

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
- Al-Swidi, A.K., Gelaidan, H.M., Saleh, R.M., (2021). The joint impact of green human resource management, leadership and organizational culture on employees' green behavior and organizational environmental performance. *J. Clean. Prod.* 316, 128-112. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128112>
- Bamberg, S., and Möser, G. (2007). Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new metaanalysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 27(1), 14–25. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2006.12.002>
- Barclay, D., Higgins, C., Thompson, R. (1995). The partial least squares (PLS) approach to causal modeling: personal computer adoption and use as an illustration. *Technol. Stud.* 2(2), 285–309.
- Belz, Frank-Martin and Peattie, Ken (2012), *Sustainability marketing*, West Sussex: Wiley
- Cerri, J.; Testa, F.; Rizzi, F. (2018). The more I care, the less I will listen to you: How information, environmental concern and ethical production influence consumers' attitudes and the purchasing of sustainable products. *J. Clean. Prod.*, 175, 343-353. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.12.054>

- Crawford, A. (2022, 27 August). Türkiye'de plastik atık ithalat yasağı: İngiltere bundan sonra çöplerini nereye gönderecek? *BBC News*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57696138>.
- Fishbein, and M., Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: an introduction to theory and research*. Addison-Wesley: Massachusetts.
- Forster J.J. (2001). Sample surveys: nonprobability sampling. In: N. J. Smelser, P. B. Baltes (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, (pp 13453–13458). Elsevier/Permagon.
- Gadenne, D., Sharma, B., Kerr, D., Smith, T., (2011). The influence of consumers' environmental beliefs and attitudes on energy saving behaviours. *Energy Policy* 39, 7684-7694. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.09.002>
- Goyette, I., Ricard, L., Bergeron, J., Marticotte, F., (2010). E-WOM scale: word-of-mouth measurement scale for e-services context. *Can. J. Adm. Sci.* 27(1), 5–23. <https://doi.org/10.1002/cjas.129>
- Griskevicius, V., Tybur, J.M., Bergh, B.V. (2010). Going green to be seen: status, reputation, and conspicuous conservation, *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(3), 392-404. <https://doi.org/10.1037/a0017346>
- Hall, J. K., Daneke, G. A., Lenox, M. J. (2010). Sustainable development and entrepreneurship: Past contributions and future directions. *Journal of* <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2010.01.002>
- Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M., Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*, 2nd ed. Sage: Thousand Oaks.
- Henseler, J., Ringle, C.M., Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance based structural equation modeling. *J. Acad. Mark. Sci.* 43(1), 115–135. <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Jaiswal, D., and Kant, R. (2018). Green purchasing behaviour: A conceptual framework and empirical investigation of Indian consumers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 41, 60-69. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2017.11.008>
- Joshi, Y., and Rahman, Z. (2017). Investigating the determinants of consumers' sustainable purchase behaviour. *Sustainable Production and Consumption*, 10, 110–120. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2017.02.002>
- Kanchanapibul, M., Lacka, E., Wang, X., Chan, H.K., (2014). An empirical investigation of green purchase behaviour among the young generation. *J. Clean. Prod.* 66, 528-536. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.10.062>

- Kelleci, A, and Yıldız, O., (2021). A guiding framework for levels of sustainability in marketing. *Sustainability* 13(4) 1644. <https://doi.org/10.3390/su13041644>
- Kilbourne, W. E. (2004). Sustainable communication and the dominant social paradigm: Can they be integrated? *Marketing Theory*, 4(3), 187-208. <https://doi.org/10.1177/14705931040455>
- Koch, L. eMarketer. (2019, 13 March). D2C brands attract young consumers with sustainability initiatives. (Accessed on August 27, 2022). <https://www.emarketer.com/content/d2c-brands-attract-young-consumers-with-sustainability-initiatives> adresinden edinilmiştir.
- Kock, N. (2015). Common method bias in PLS-SEM: A full collinearity assessment approach. *Int. J. e-Collaborat.* 11(4), 1–10. <https://doi.org/10.4018/ijec.2015100101>
- Kozar, J. M., and Hiller Connell, K. Y. (2013). Socially and environmentally responsible apparel consumption: knowledge, attitudes, and behaviors. *Social responsibility journal*, 9(2), 315-324. <https://doi.org/10.1108/SRJ-09-2011-0076>
- Köksal, D, and Strähle, J. (2021). Social sustainability in fashion supply chains—understanding social standard implementation failures in Vietnam and Indonesia using agency theory. *Sustainability*, 13, 2159. <https://doi.org/10.3390/su13042159>
- Kumar, P., and Ghodeswar, B. M. (2015). Factors affecting consumers' green product purchase decisions. *Marketing Intelligence & Planning*, 33(3), 330–347. <https://doi.org/10.1108/MIP-03-2014-0068>
- Kumar, B., Manrai, A. K., Manrai, L. A. (2017). Purchasing behaviour for environmentally sustainable products: A conceptual framework and empirical study. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 34, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.09.004>
- Lee, K., (2008). Opportunities for green marketing: young consumers. *Mark. Intell. Plan.* 26(6), 573-586. <https://doi.org/10.1108/02634500810902839>
- Liobikiene, G., and Bernatoniene, J. (2017). Why determinants of green purchase cannot be treated equally? The case of green cosmetics: Literature review. *Journal of Cleaner Production*, 162, 109-120. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.05.204>
- Liobikiene, G.; Mandravickaite, J.; Bernatoniene, (2016). J. Theory of planned behavior approach to understand the green purchasing behavior in the EU: A Cross-Cultural Study. *Ecol. Econ.* 125, 38-46. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2016.02.008>
- Mallhotra N. K., Dash S. (2011). *Marketing research an applied orientation*. London: Pearson Publishing.

- Matsumoto, M., Chinen, K., Endo, H., (2017). Comparison of U.S. and Japanese consumers' perceptions of remanufactured auto parts. *J. Ind. Ecol.*, 21(4), 966-979. <https://doi.org/10.1111/jiec.12478>
- McLellan, M. (2013). Sustainable aviation: What do you mean? In P. Upham, J. Maughan, D. Raper, & C. Thomas (Eds.), *Towards Sustainable Aviation* (pp. 225-228). Earthscan.
- Mittelstaedt, J. D., Shultz, C. J., Kilbourne, W. E., Peterson, M. (2014). Sustainability as megatrend. *Journal of Macromarketing*, 34(3), 253–264. <https://doi.org/10.1177/02761467135205>
- Mostafa, M.M., (2007). A hierarchical analysis of the green consciousness of the Egyptian consumer. *Psychology and Marketing*, 24(5), 445-473. <https://doi.org/10.1002/mar.20168>
- Nikookar, G., Rahrovy, E., Razi, S., Ghassemi, R.A. (2015). Investigating influential factors on word of mouth in service industries: the case of Iran airline company. *Procedia Soc. Behav. Sci.* 177, 217–222. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.02.392>
- Park, J. and Ha, S. (2012), Understanding pro-environmental behaviour: a comparison of sustainable consumers and apathetic consumers, *International Journal of Retail and Distribution Management*, 40(5), 388-403. <https://doi.org/10.1108/09590551211222367>
- Prothero, A., Dobscha, S., Freund, J., Kilbourne, W. E., Luchs, M. G., Ozanne, L. K., & Thøgersen, J. (2011). Sustainable consumption: Opportunities for consumer research and public policy. *Journal of Public Policy & Marketing*, 30(1), 31-38. <https://doi.org/10.1509/jppm.30.1.31>
- Rajadurai, J., Wan Hanafi, W. N., Bathmanathan, V., Daud, S., & Azami, N. (2021). Developing nexus eco-purchasing behaviour index (NEPBI) for Malaysia by using partial least square analysis. *Quality & Quantity*. doi:10.1007/s11135-021-01094-x
- Ringle, C., Wende, S. and Becker, J. (2015) SmartPLS 3 (Version 3.2.3), SmartPLS GmbH, Boenningstedt, Germany.
- Sarstedt, M., Ringle, C.M., Hair, J.F.(2017). Partial least squares structural equation modeling. In: Christian Homburg, Martin Klarmann, Arnd Vomberg (Ed.) *Handbook of Market Research*, (Chp. 15, pp.2–40). Cham: Springer.
- Suki, M.N. (2016). Green product purchase intention: Impact of green brands, attitude, and knowledge. *Br. Food J.*, 118, 2893-2910. <https://doi.org/10.1108/BFJ-06-2016-0295>
- Vermeir, I. and Verbeke, W. (2006). Sustainable food consumption: Exploring the consumer attitude - behavioral intention gap. *J Agric Environ Ethics* 19, 169-194. <https://doi.org/10.1007/s10806-005-5485-3>

- WCED. (1987). *Our common future*. Oxford: Oxford University Press.
- Wijekoon, R, and Sabri. M.F., (2021). Determinants that influence green product purchase intention and behavior: A literature review and guiding framework. *Sustainability* 13(11) 6219. <https://doi.org/10.3390/su13116219>
- Yadav, R., Pathak, G.S., (2016). Young consumers' intention towards buying green products in a developing nation: extending the theory of planned behavior. *J. Clean. Prod.* 135, 732-739. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.06.120>
- Yeung, S.P.M. (2004). Teaching approaches in geography and students' environmental attitudes. *Environmentalist* 24, 101–117. <https://doi.org/10.1007/s10669-004-4801-1>
- Yıldız, O. (2021). A PLS-SEM approach to the consumer adoption of shopping via mobile apps. *Int. J. Mobile Communications*. 19(5), 589–614. <https://doi.org/10.1504/IJMC.2021.117380>
- Yıldız, O. (2022a). How can business enterprises use sustainability-oriented innovations as a strategic tool? in Gh. Popescu, C.R. (Eds.): *Handbook of Research on SDGs for Economic Development, Social Development, and Environmental Protection*, (pp.167-183). IGI Global
- Yıldız, O. (2022b). PLS-SEM bias: traditional vs consistent. *Qual Quant* <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01289-2>
- Yıldız, O., & Kelleci, A. (2022). Exploratory research on the factors affecting the sustainable consumption behaviour of gen Z. *Business & Management Studies: An International Journal*, 10(4), 1474–1491. <https://doi.org/10.15295/bmij.v10i4.2134>
- Zhao, H.H., Gao, Q., Wu, Y.P., Wang, Y., Zhu, X.D., (2014). What affects green consumer behavior in China? A case study from Qingdao. *J. Clean. Prod.* 63, 143-151. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.05.021>

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ DUYGUSAL EMEK İLE TÜKENMİŞLİK DÜZEYLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİDE İŞ-AİLE ÇATIŞMASININ ROLÜ

Hatice BATMANTAŞ* & Fatma ZEYBEK**

Öz

Günümüzde örgütlerin sahip oldukları çalışanların, bedenlen ve zihnen çaba sarf etmeleri, bireylerle yüz yüze iletişim kurmaları duygusal emeklerinin ön plana çıktığını göstermektedir. Bu sektörlerden biri olan sağlık sektöründe, çalışanların duygusal emekleri firmaların başarılı olabilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sağlık çalışanlarının duygusal emeklerinin yanında bünyesinde buldukları örgütte; yoğun iş yükünün olması, çalışanların fiziksel olarak tükenmeleri, gösterdikleri emeğin karşılığını alamamaları durumunda zihinsel ve duygusal tükenmeleri söz konusudur. Bununla birlikte bu çalışanlar, iş ve aile hayatlarını her zaman dengeli bir şekilde yürütemeyebilirler ve bu durum aile ya da iş hayatlarında çeşitli çatışmaları meydana getirebilir. Bu açıdan araştırmada, sağlık çalışanlarının duygusal emek ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının rolü değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, İstanbul ve Balıkesir’de faaliyet gösteren hastanelerde kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen 161 sağlık çalışanına online anket çalışması uygulanmıştır. Elde edilen veriler ile çoklu korelasyon analizi ve regresyon analizi uygulanmıştır. Uygulanan analizlerin neticesinde duygusal emeğin tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisinde iş-aile çatışmasının tam aracılık ettiği belirlenmiştir. Bununla birlikte literatürde duygusal emek ile tükenmişlik arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının aracılık rolünün irdelenmemesi, bu çalışmanın özgünlüğünü vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Duygusal Emek, Tükenmişlik Düzeyleri, İş-Aile Çatışması, Sağlık Çalışanları.

THE ROLE OF WORK-FAMILY CONFLICT IN THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL LABOR AND BURNOUT LEVELS OF HEALTHCARE WORKERS

Abstract

Nowadays, the prominence of emotional labor in organizations is evident as employees make physical and mental exertions and engage in face-to-face interactions with others. In the health sector, which is one of these sectors, the

*Öğr. Gör., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, haticesertokbatmantas@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4293-5504>

**Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, fatmazeybek1525@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3525-0520>

emotional labor of the employees plays an important role in the success of the companies. In addition to the emotional labor of healthcare professionals, there is mental and emotional exhaustion in the event that there is a heavy workload in the organization, employees are physically exhausted, and they do not receive the reward for their efforts. However, these employees may not always be able to conduct their work and family lives in a balanced way, and this may cause various conflicts in their family or work lives. In this respect, the role of work-family conflict in the relationship between emotional labor and burnout levels of healthcare workers was examined in the study. In this context, an online questionnaire was applied to 161 healthcare workers who were selected using convenience sampling method in hospitals in Istanbul and Balıkesir. Multiple correlation analysis and regression analysis were used in data analysis. The results showed that the effect of emotional labor on burnout levels was fully mediated by work-family conflict. This study's novelty is emphasized by the lack of research in the literature that explores the mediating role of work-family conflict in the connection between emotional labor and burnout.

Keywords: Emotional Labor, Burnout Levels, Work-Family Conflict, Healthcare Workers.

Giriş

Hizmet sektörlerinden biri olan sağlık sektöründeki sağlık çalışanlarının çalışma sürelerinin uzun olması, yüksek sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri, zorlu görevleri ve çeşitli iş yüklerine dayanmaları onların tükenmelerine sebep olmaktadır. Tükenmişlik olarak ifade ettiğin tükenme hissiyatı, çalışanların daha fazla duygusal çaba sarf etmesini gerektiren iş şartlarına olması gerekenden fazla süre maruz kalmasıyla görülen zihinsel, fiziksel ve duygusal tükenmeyi ifade etmektedir. Tükenmişliğin, iş hayatının stresli ortamı ile başa çıkmaya çalışan iş görenlerin daha yüksek seviyede hissedebilecekleri öngörülmektedir. Sağlık çalışanlarının tükenmişliklerinin yanı sıra bu çalışanların bağlı oldukları kurumda duyguları yönetmeyi ve kontrol altında tutmayı bilmeleri, iş yerinde meydana gelen kişilerarası ilişkilerde duyguların ve duygusal ifadelerini; yani bu çalışanların duygusal emeklerini sergilemeleri kurumun sektörde rekabet edebilmesinde büyük rol oynar. Sağlık çalışanlarının insanlarla sürekli yüz yüze etkileşim halinde olmaları, birden çok duygu sergilemek zorunda kalmaları yani; duygusal emeklerini göstermeleri gerekmektedir. Duygusal emek, bir hastanın önemsendiğini hissetmesi, bireyin hastalar arası çatışmayı çözmeye çalışması ve hastaları yatıştırmak için kişinin kendi duygularını yönetme becerisini ifade etmektedir (Hochschild, 1983). Bu sebeple sağlık çalışanlarının duygusal emekleri onların kişilerarası ilişkilerinde anahtar rol oynamaktadır. Sağlık çalışanlarının hastaların duygularının farkında olup, onların duygusal tepkilerine göre nasıl yönetilmesi gerektiğini bilmeleri önem arz etmektedir. Sağlık çalışanları duygusal emeklerini; yüzeysel şekilde rol yaparak, derinden rol yaparak ya da doğal duygularını ifade ederek sergileyebilirler. Sağlık çalışanları yoğun iş talepleriyle başa çıkabilmek için ailelerine sığınarak

onlardan destek bulmak isterler. Sağlık çalışanları ailelerinin desteğinin yanında yoğun tempoda çalışırken, ailelerine vakit ayıramayabilirler ya da evdeki sorumluluklarını yerine getiremeyebilirler. Bu durumlarda sağlık çalışanları aileleri ya da işleri ile uyumsuzluk yaşayabilirler ve bu uyumsuzluklar çatışmalara sebebiyet verebilir. Bu kapsamda araştırmanın odağını, sağlık çalışanlarının duygusal emekleri ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi ve bu ilişkide iş-aile çatışmasının rolünün belirlenmesi oluşturmaktadır. Bu odakla hazırlanan araştırmada, Balıkesir ve İstanbul illerinde yer alan hastanelerdeki 383 sağlık çalışanları araştırmanın evrenin oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklem büyüklüğü kapsamında, kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen 161 sağlık çalışanına online anket çalışması uygulanmıştır. Araştırma kapsamında online veri toplanırken anket sorularında bazı soruların katılımcılar tarafından işaretlenmemesi sebebiyle eksik anketler söz konusu olmuştur ve bu eksik anketler çıkarılarak, anketlerin doğru bir şekilde işaretlendiği 161 sağlık çalışanına ulaşılmıştır. Anket çalışması ile elde edilen veriler analiz edilerek, çoklu korelasyon ve regresyon analizleri uygulanmıştır.

Analizlerin neticesinde; sağlık çalışanlarının duygusal emeği, iş-aile çatışması ve tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinde, sağlık çalışanlarının duygusal emeği arttığı zaman tükenmişlik düzeylerinin azalacağı belirlenmiştir. Sağlık çalışanlarının duygusal emeğinin duygusal tükenme düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği; çalışanların duygusal emeğinin duyarsızlaşma düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği; onların duygusal emeğinin kişisel başarısızlık hissi üzerinde anlamlı etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Sağlık çalışanlarının duygusal emeğinin iş-aile çatışması üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu; çalışanların duygusal emeğinin iş-aile çatışması boyutunu anlamlı ve pozitif yönde etkilediği; onların duygusal emeğinin aile-iş çatışması boyutunu anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Sağlık çalışanlarının iş-aile çatışmasının tükenmişlik düzeyleri üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu; çalışanların iş-aile çatışmasının duygusal tükenme düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği; onların iş-aile çatışmasının kişisel başarısızlık hissini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği; onların iş-aile çatışmasının duyarsızlaşma düzeyleri üzerinde anlamlı etkisinin olmadığı bulgulanmıştır. Bu sonuçların yanında çalışanların duygusal emeğinin alt boyutlarının tükenmişlik üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Aracılık modeli kapsamında; sağlık çalışanlarının duygusal emeğinin tükenmişlik düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği, sağlık çalışanlarının iş-aile çatışmasının tükenmişlik düzeyleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisinin olduğu belirlenmiştir. Sağlık çalışanlarının duygusal emeğinin tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisinde iş-aile çatışmasının tam aracılık rolünü üstlendiği tespit edilmiştir.

Araştırma, Balıkesir ve İstanbul'daki sağlık çalışanları ile sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte belirlenen örneklem büyüklüğü de çalışmanın başka bir kısıtını oluşturur. Sağlık çalışanlarının duygusal emeklerini gösterirken tükenmişlik yaşayabilir ve bu durum onların iş-aile hayatlarını etkileyebilmektedir. Bu araştırmanın gerekçesini, literatürde sağlık çalışanlarının duygusal emek ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının aracılık rolünü ele alan çalışma veya çalışmaların olmaması oluşturmaktadır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmada, sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişliği üzerinde iş-aile çatışmasının aracılık rolü değerlendirilecektir. Bu kapsamda iş-aile çatışması, tükenmişlik ve duygusal emek kavramları sırasıyla açıklanacaktır.

1.1. İş-Aile Çatışması

Günümüzde insanlar zamanlarının çoğunluğunu işte ya da ailesi ile birlikte geçirirler. Temel olarak insanların en fazla vakit ayırdığı alanları kişinin çalışma hayatı ve aile hayatı oluşturmaktadır. İnsanların hayatlarını idame ettirmeleri için çalışmaları ve gelir elde etmeleri elzem bir konudur ve dolayısıyla insanlar zamanlarının büyük bir kısmını işlerine ayırırlar. Bununla birlikte insanların aile yaşamları da oldukça önemli bir diğer konudur. Ancak hayat mücadelesinde olan çalışanlar iş ve aile hayatlarını her zaman dengeli bir şekilde yürütemeyebilirler ve bu durum aile ya da iş hayatlarında çeşitli çatışmaları meydana getirebilir (Fırat, 2018: 159).

İş-aile çatışması ilk olarak Kahn ve Rosenthal (1964) tarafından ortaya atılan rol kuramına dayanmaktadır (Kahn ve Rosenthal, 1964). Bu çatışma, çalışanların iş ve aile hayatlarında üstlendiği rollerin uyumsuzluğunun, çalışan üzerindeki etkisini içermektedir. İş-aile çatışması konusunda aslında, çalışanların işinin aileye yansıttığı sorunlar çoğunlukta görünse de aile ile ilgili durumlara bağlı çatışma hallerinin olduğu da bilinir. Bazı zamanlarda aileden gelen roller, çalışanların işine bağlı rollerinin önüne geçebilir. Gutek ve diğerleri (1991) iş-aile çatışması kavramını, işten aileye ve aileden işe olmak üzere iki yönlü değerlendirilmesinin daha faydalı olacağını belirtmiştir (Gutek vd., 1991: 560). Başka bir tanıma göre iş-aile çatışması, “çalışanların işindeki rolünün ailedeki rolüne olumsuz yansımalarının ailedeki üyelerin istekleri ile işin gerektirdiği talepler arasında ortaya çıkan çatışma” şeklinde ifade edilmiştir (Wayne vd., 2004: 108).

Aile-iş çatışması ise çalışan bireylerin aile hayatında üstlendiği rolün sorumlulukların iş hayatını olumsuz yönde etkilemesiyle oluşmaktadır. Aile-iş çatışması, aile üyelerinin istekleri, evin gereklilikleri ile işin gerektirdiği talepleri arasında uyumsuzluk sonucunda ortaya çıkan çatışmayı ifade etmektedir (Greenhaus ve Beutell, 1985). Başka bir deyişle, ailenin gerektirdiği sorumlulukların işin sorumluluklarının önüne geçmesi ile oluşan

çatışma biçimidir (Kinnunen vd., 2004: 2). Evde her iki eşin de çalışıyor olması, çocukların verdiği sorumlulukların olması ya da evde bakıma muhtaç yaşının olması gibi faktörler aile-iş çatışmasını arttırmaktadır (Karapınar vd., 2006: 87-88). Her iki çatışma şekli de çalışanların hayatında son derece etkili olmaktadır.

İş-aile çatışmasının zamanı temel alan, gerginliği temel alan ve davranışı temel alan üç farklı çatışma türü vardır. Her bir türün de kendi içinde iş temelli ve aile temelli olmak üzere iki alt boyutu vardır. Zaman temelli iş-aile çatışması, çalışanların belirli bir role ilişkin sorumlulukları ve talepleri yerine getirirken kullandığı zamanı başka bir rolün sorumluluk ve taleplerini karşılamak için kullanamaması, ona zaman ayıramaması sonucunda ortaya çıkan çatışmadır (Greenhaus ve Beutell, 1985: 77). İş yerinde uzun çalışanların evdeki sorumluluklarını yerine getirememesi ve aile üyeleri ile ilgilenememesi örnek olarak verilebilir (Netemeyer vd., 1996: 401). Bartolomé ve Evans (1979) zaman temelli çatışmanın, insanların sahip olduğu bir rolden kaynaklı zaman baskısının başka bir rol için gereken beklentileri karşılamasını engellemesi veya insanların fiziksel olarak belirli bir rolün isteklerini yapmaya çalıştığı durumlarda insanların zihnen orada olmaması ve zihnen diğer rolünü düşünüyor olması durumu şeklinde görüldüğünü vurgulamışlardır. Davranış temelli iş-aile çatışması, çalışanların bir rolde gösterdiği davranışların diğer bir rol ile uyumlu olmaması durumunda, diğer rolün sorumluluk ve ihtiyaçlarını yerine getirmesinin zorlaştığı durumları ifade eder (Baysal, 2016: 17). Örneğin; ailesi ile ilgili, sıcakkanlı ve şefkatli olan bireyin iş ortamında azimli, hırslı ve iş odaklı olması durumudur (Çetinkaya, 2011: 88). Gerginlik temelli iş-aile çatışması ise çalışanların iş ya da aile hayatında yaşadığı gerilimi, kaygı bozukluğunu, stresi, üzüntüyü vb. duygu durumlarının, kişinin diğer rolündeki performansını olumsuz etkilemesiyle görülmektedir (Bacharach vd., 1991: 42). İş yerinde üstü ile sorun yaşayan çalışanın eve geldiğinde aile üyelerine karşı gergin ve sinirli yaklaşması veya evinde eşi ile sorunları olan çalışanın, iş yerinde dikkat eksikliği ve odaklanma sorunları yaşayarak performansının düşmesi örnek olarak verilebilir (Baysal, 2016: 17).

1.2. Tükenmişlik

Tükenmişlik, bireyin daha fazla duygusal çaba sarf etmesini gerektiren iş şartlarına olması gerekenden fazla süre maruz kalmasıyla görülen zihinsel, fiziksel ve duygusal tükenme durumudur (Schaufeli ve Greenglass, 2001: 501). Tükenmişlik kavramı ilk olarak Freudenberger (1974) tarafından “mesleki tehlike” şeklinde tanımlanmıştır.

Maslach (2003) ise tükenmişliği “profesyonel bir kişinin mesleğinin orijinal anlamından, amacından uzaklaşması ve hizmet ettiği insanları artık umursamaması” biçiminde açıklamıştır (Maslach, 2003). Maslach ve diğerleri (2001) tükenmişliği üç alt boyutta ele almaktadır: duygusal tükenme, kişisel

başarısızlık ve duyarsızlaşma. Duygusal tükenme, bireyin kişisel ve fiziksel çabasındaki azalmadır; kişisel başarısızlık, bireyin kendini olumsuz değerlendirme eğilimidir; duyarsızlaşma ise kişinin çalışma ortamındaki insanlara soğuk davranması ve onları samimiyetsiz bir şekilde önemsememesidir (Maslach vd., 2001).

Maslach, tükenmişliğin, çalışan ile işin aşağıdaki altı boyutundan en az biri arasındaki uzun süreli uyumsuzluğun bir sonucu olarak ortaya çıkan bir durum olduğunu ifade etmiştir ((Maslach, 1998; Maslach vd., 2001; Maslach ve Leiter, 2016).

- İş yükü: Aşırı iş yükü ve taleplerin olması sebebiyle iş ortamında iyileşmenin görülmediği durumdur.

- Kontrol: Çalışanlar, işlerini tamamlanması için gereken kaynaklar üzerinde yeterince kontrol sahibi olamadığı durumdur.

- Ödül: Çalışanların işlerinde ekonomik, sosyal ve takdir görme gibi yeterince ödül alınmaması durumdur.

- Topluluk: Çalışanların, iş arkadaşları ve yöneticileriyle etkili ve olumlu iletişim kuramadığı durumdur ve bu durum çalışanlarda duygusal çöküntü yaratır.

- Adalet: İş yükünün çok olması ve ücret eşitsizliğinin olması durumdur.

- Değerler: Kendi değer yargılarına, isteklerine aykırı davranış gösteren işletmelerin değerleri arasında uyumsuzluklar yaşandığı için çalışanlar kendilerini kısıtlanmış hissederler.

Maslach bu altı iş boyutunu tükenmişliğe neden olan faktörler olarak ifade etmiş ve bu faktörlerin sonucunda, çalışanların sağlığında ve iş performanslarında verimsizliklerin ortaya çıktığını vurgulamıştır (Maslach, 1998). Tükenmişlik hekimlik, hemşirelik ve acil tıp teknisyenliği gibi mesleklerde sıklıkla görülmektedir (Kılıç ve Ak, 2017).

Tükenmişlik çalışanların gerek iş hayatını gerekse aile hayatını etkileyebilir. Çalışanların işleri ile aile ilişkilerinde tükenmeler, onların hayata karşı olumsuz bakış açısı geliştirmesine sebebiyet verebilir (Maslach ve Jackson, 1981: 100). Tükenme yaşayan çalışanların iş yerlerinde karşılaştıkları problemleri özel hayatlarına taşımaları ve yaşadıkları tükenme hissi ile evine gelen çalışanlar, ailelerine vakit ayıramayabilirler. Bu durum aile üyelerinin çalışan tükenmiş kişilerin kendileri ile vakit geçirmek istemediklerini düşünmelerine sebep olabilmektedir (Ardıç ve Polatçı, 2009: 35). Araştırmalara göre, birçok çalışanın pazartesi sabahı diğer günlere kıyasla daha fazla kalp krizi ve kalp spazmı geçirdikleri belirlenmiştir (Angerer, 2003). Ayrıca tükenmişlik yaşayan çalışanlarda yetersiz veya yanlış beslenmeden dolayı sağlık sorunları da görülebilir. Kendini baskı altında hisseden çalışanların öğünlerini unuttuğu ya da atlayabildiği, yemek aralarında dinlenmek yerine işini yetiştirmeye çalıştıkları bulgulanmıştır (Örmen, 1993: 29). İş yerinde huzurlu çalışma ortamını bulamayan ve işinden memnun olmayan çalışanların, motivasyon ve moral kaybı yaşadıkları tespit edilmiştir (Rocca ve Kostanski, 2001). Yapılan araştırmalarda; tükenmişlik

yaşayan çalışanların işten ayrılma isteğinin yüksek olduğu, genelde işten uzaklaşmak için hastalık vb. bahaneler üreten kişiler olduğu belirlenmiştir (Sürgen, 2014: 16). Gönülsüz bir şekilde ve düşük performans ile çalışan tükenmiş bireylerde dikkatsizliğe bağlı iş kazaları, savurganlık ya da işe devam etmeme vb. durumlar da görülebilmektedir. Bu durum mevcut firmanın maddi kaybına, firmanın başarısını ve kalitesini de düşürebilir (Cooley ve Yovanoff, 1996). Tükenmişliğin bireyin ve iş hayatı üzerinde oluşturduğu olumsuz yansımalarının yanında tükenmişlik sebebiyle görülen psikolojik rahatsızlıklar, davranış bozukluklarına ve çalışanlar arası anlaşmazlıklara sebebiyet verebilir ve bu durum aile hayatını da olumsuz etkileyebilir (Maslach ve Zimbardo, 1982: 73).

1.3. Duygusal Emek

Duygusal emek kavramını ortaya çıkaran Hochschild (1983), duygusal emeği “herkes tarafından yüzle ya da bedenen gözlemlenebilen duyguların yönetimi” olarak tanımlamıştır (Hochschild, 1983: 328). Bu bakış açısına göre, duyguları yönetmek, çalışanların örgütsel normlara veya hedeflere ulaşmasının bir yolu olarak kabul edilmektedir. Morris ve Feldman (1996), duygusal emeği “kişiler arası iletişimde istenilen duygunun ifade edilmesinde gerekli olan çabanın sarf edilmesi, duyguların planlanması ve kontrolü” olarak ifade etmiştir (Morris ve Feldman, 1996: 987). Bu ifade, çalışanların müşterilerle etkileşimlerine ilişkin örgütsel beklentilerinin yanı sıra duygusal uyumsuzluk olarak bilinen çalışanların sahte duygular sergilemek zorunda kaldıklarında ortaya çıkan içsel gerilim veya çatışma durumunu göstermektedir.

Ashforth ve Humphrey (1993) duygusal emeğin; yüzeysel rol yapma, derinden rol yapma ve doğal duygular alt boyutlarından oluştuğunu ifade etmektedir. İnsanlar yüzeysel rol yapma davranışı gösterdiklerinde, canlandırmak istedikleri duyguları hissetmeye çalışmazlar. Bunun yerine, gerçek duygularını yansıtmayan sahte gülümsemeler veya başka duygusal görüntüler sergilerler. Yorgun bir garsonun daha fazla bahşiş alma ihtimalini düşünerek müşteriye gülümsemesi örnek verilebilir. Derinden rol yapma davranışı sergileyen bireyler, başkalarıyla etkileşim kurarken canlandırmak istedikleri duyguları uyandırmaya çalışırlar. Bu nedenle, gerçek duyguları hissetmeye, deneyimlemeye çalışmakta ve bilinçli olarak bu duyguları beslemeye yardımcı olan düşünce ve faaliyetlerle meşgul olmaktadır. Doğal duygular gösteren bireyler ise gerçekten hissettikleri duyguları yansıtır. Yani doğal duygular sergileyen çalışanlar, işin isteklerine göre rol yapmadan, içlerinden geldiği gibi açıkça duygularını ifade edebilirler (Ashforth ve Humphrey, 1993: 94).

Duygusal emek, genellikle gülümsemeyle hizmet etmeyi gerektiren müşteri hizmetleri, perakende satış ortakları, hemşireler, doktorlar ve diğer sağlık çalışanları, sosyal hizmet görevlileri vb. çeşitli sektörlerde ve mesleklerde ortaya çıkabilir (Humphrey vd., 2008; Rafaeli ve Sutton, 1987).

2. HİPOTEZLERİN GELİŞTİRİLMESİ

2.1. Duygusal Emegın Tükenmişlik Üzerindeki Etkisi

Literatürde duygusal emegın tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisini ele alan çalışmalar söz konusudur. Bu kapsamda, öncelikle güncel araştırma örneklerine değinilecek ve sonrasında araştırmanın hipotezleri ifade edilecektir. Araştırma hipotezleri Hayes (2009) modeli ışığında geliştirilmiştir.

Yaseen, Jamal ve Ain (2020), evli kadın doktorlarda yüzeysel rol yapma davranışı ile tükenmişlik arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının aracı rolünü değerlendirmişlerdir. Gujrat, Lahor, Sialkot ve Jehlum'daki kamu ve özel hastanelerde çalışan evli ve en az bir çocuğu olan 200 kadın doktor üzerinde kesitsel bir çalışma uygulamışlardır. Araştırmanın sonucunda, yüzeysel rol yapmanın iş-aile çatışması ile tükenmişliği anlamlı ve pozitif yönlü etkilediği ortaya koyulmuştur. Bulgulara göre, iş-aile çatışmasının yüzeysel davranış ve tükenmişlik arasındaki ilişkide kısmen aracılık ettiği tespit edilmiştir.

Zahgini ve diğerleri (2020), hemşirelerin duygusal emegının tükenmişlik üzerindeki etkisinde iş stresinin aracı rolünü değerlendirmişlerdir. İtalya'daki üç hastanede farklı klinik alanlardan 207 hemşireden oluşan bir örneklem üzerinde çok merkezli bir korelasyon çalışması yürütmüşlerdir. Sonuçta, yüksek düzeyde duygusal emegın ve iş stresinin, hemşirelerde tükenmişlik sendromunu arttırdığı saptanmıştır. Hemşirelerin iş stresinin, duygusal emek ve tükenmişlik arasındaki ilişkiye aracılık ettiği belirlenmiştir.

Theodosius ve diğerleri (2021), hemşirelerin hasta odaklı ve mesleki duygusal emeklerinde yüzeysel ve derin rol yapma ile duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Bu amaçla anket yöntemi ile 118 hemşireye kesitsel tanımlayıcı bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Araştırma bulgularına göre, hemşirelerin hasta odaklı ve mesleki duygusal emeklerinin alt boyutu olan yüzeysel davranma ile tükenmişliğin pozitif ilişkili olduğu saptanmıştır.

Bu kapsamda oluşturulan hipotezler aşağıda verilmiştir.

H1: Duygusal emegın tükenmişlik düzeyleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H1a: Duygusal emegın duygusal tükenme düzeyleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H1b: Duygusal emegın kişisel başarısızlık hissi üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H1c: Duygusal emegın duyarsızlaşma üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H1d: Duygusal emegın alt boyutlarının tükenmişlik üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

2.2. Duygusal Emegin İş-Aile Çatışması Üzerindeki Etkisi

Literatürde duygusal emegin iş-aile çatışması üzerindeki etkisini ele alan çalışmalar söz konusudur. Bu kapsamda, öncelikle araştırma örneklerine değinilecek ve sonrasında araştırmanın hipotezleri ifade edilecektir.

Zhang ve Sun (2018), çalışmada hemşirelerin iş-aile çatışması ve duygusal emegi arasındaki ilişki irdelenmiştir. Bu bağlamda, iki devlet hastanesinden toplam 233 hemşireye anket çalışması uygulanarak, 6 aylık süreyle boylamsal bir araştırma tasarımı yapılmıştır. Bulgular, hemşirelerin iş-aile çatışması, duygusal emeginin derinden rol oynama ile anlamlı ve negatif yönde ilişkili, iş-aile çatışması ile duygusal emeginin yüzeysel davranma boyutu ile anlamlı ve pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, hemşirelerin iş-aile çatışmasının yüzeysel davranma boyutunu artırma ve derinden rol yapmayı azaltma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir.

Wu vd. (2020), iş-aile çatışmasının duygusal emek stratejilerinin (yüzeysel ve derin rol yapma) çalışanın rolü ve ekstra rol hizmeti üzerindeki etkilerinde aracılık etkisi araştırılmıştır. Bu amaçla PROCESS tarafından 374 saç tasarımcısı ve onların süpervizörlerinden oluşan eşleştirilmiş örneklem test edilmiştir. Araştırma neticesinde, iş-aile çatışmasının yüzeysel rol yapma ve çalışanın hizmet performansı arasında negatif ilişkilere aracılık ettiği belirlenmiştir.

Ertürk (2021), bankacılık işletmeleri çalışanlarının iş-aile çatışmasının duygusal emekleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırmada, Konya'da yer alan banka şubelerindeki 219 kişiye anket çalışması uygulanmıştır ve sonuç olarak duygusal emek düzeyinin %28.5'inin iş-aile çatışması ile ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Araştırmanın hipotezleri aşağıda belirtilmiştir.

H2: Duygusal emegin iş-aile çatışması üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H2a: Duygusal emegin iş-aile çatışması boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H2b: Duygusal emegin aile-iş çatışması boyutu üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

2.3. İş-Aile Çatışmasının Tükenmişlik Düzeyleri Üzerindeki Etkisi

Literatürde iş-aile çatışmasının tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisini ele alan çalışmalar söz konusudur. Bu kapsamda, öncelikle araştırma örneklerine değinilecek ve sonrasında araştırmanın hipotezleri ifade edilecektir.

Reichl, Leiter ve Spinath (2014), iş-aile çatışmasının boyutları ile tükenmişliğin alt boyutları arasındaki ilişkide düzenleyici değişkenlerin rolünü ele alan meta-analitik inceleme gerçekleştirmişlerdir. Meta-analiz, toplam 51.700 katılımcıyla 91 örnekten alınan 220 katsayıya dayanmaktadır. Araştırmada, iş-aile çatışması ile tükenmişlik arasında güçlü ilişki olduğu

belirlenmiştir. Ayrıca iş-aile çatışması artış gösterdikçe, duygusal tükenme ve duyarsızlaşmanın da artış göstereceği tespit edilmiştir.

Yeh ve diğerleri (2020), hemşirelerin ve diğer sağlık personellerinin yönetici desteği ile duygusal tükenme arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının aracılık etkisi araştırılmıştır. Bu kapsamda, kesitsel bir yöntem ve kantitatif bir yaklaşımla iki bölgesel eğitim hastanesindeki klinik hemşirelerine ve diğer sağlık personellerine 239 anket uygulanmıştır. Hemşirelerin ve diğer sağlık personellerinin iş-aile çatışmasının, yönetici desteği ile duygusal tükenme arasındaki ilişkide aracı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bulgular, tıp endüstrisinin iş-aile çatışmasını azaltmak ve duygusal tükenmeye yönelik müdahalelerini iyileştirmek için süpervizör destek stratejilerinin uygulanması gerektiğini göstermektedir.

İpar (2021), çalışmada iş-aile çatışması, tükenmişlik düzeyleri ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Bu amaçla Antalya'daki otellerin farklı bölümlerinde görev alan 504 kadın çalışana anket uygulanmış ve sonuç olarak iş-aile çatışmasının kadın çalışanlarda orta düzeyde tükenmişliğe sebep olduğu saptanmıştır.

Küçükkoç (2021), çalışmada 147 çalışan üniversite kadın personellerinin iş-aile çatışması ve tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Bu bağlamda, Pamukkale Üniversitesi'nde, akademik ve idari kadroda çalışan kadın personellerin iş-aile çatışması ile tükenmişlik arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu araştırmada, kadın personellerin iş-aile çatışmasının tükenmişlik ve alt boyutları ile anlamlı ve pozitif ilişkili olduğu saptanmıştır.

Araştırmanın hipotezlerine aşağıda yer verilmiştir.

H3: İş-aile çatışmasının tükenmişlik düzeyleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H3a: İş-aile çatışmasının duygusal tükenme düzeyleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H3b: İş-aile çatışmasının kişisel başarısızlık hissi üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

H3c: İş-aile çatışmasının duyarsızlaşma düzeyleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi vardır.

2.4. Duygusal Emek, Tükenmişlik Düzeyleri ve İş-Aile Çatışması Arasındaki İlişki

Literatürde iş-aile çatışması, tükenmişlik düzeyleri ve duygusal emek arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar söz konusudur. Bu kapsamda, öncelikle araştırma örneklerine değinilecek ve sonrasında araştırmanın hipotezi ifade edilecektir.

Leinweber, Westerlund, Chungkham, Lindqvist, Runesdotter ve Tishelman (2014), İsveç hemşireleri arasında duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı olarak tükenmişliği ölçmüşler ve hemşirelerin

departman düzeyinde, iş uygulama ortamı ile bireysel düzeyde iş-aile çatışması arasındaki ilişkileri değerlendirmişlerdir. Burada analiz edilen veriler, 53 hastanedeki 369 departmandan 8.620 hemşireden oluşan ulusal bir örneğe dayanır. Çalışmada iş-aile çatışmasının duygusal tükenme üzerinde pozitif etkisinin olduğu bulgulanmıştır. Ancak yapılan çalışmada iş-aile çatışması ile duyarsızlaşma ve kişisel başarı arasında ilişkinin olmadığı belirlenmiştir.

Zhu, Yin ve He (2021), duygusal emeğin aracı rolüne odaklanarak Konfüçyüsçü ailecilik, duygusal emek ve iş-aile çatışmasının öğretmenlerin duygusal tükenmesi üzerindeki etkiyi incelemiştir. Çin'de 3.312 öğretmenden oluşan bir örnekleme yapılan bu çalışmanın sonuçları, yüzeysel rol yapma ve doğal olarak hissedilen duyguların ve iş-aile çatışmasının ailecilik ve duygusal tükenme arasındaki ilişkide aracılık ettiğini ortaya koymuştur. Ayrıca, ailecilik, derin rol yapmanın, doğal olarak hissedilen duyguların ve iş-aile çatışmasının öğretmenlerin duygusal tükenme düzeylerini pozitif olarak etkilediği, yüzeysel davranma boyutunu ise negatif olarak etkilediği saptanmıştır.

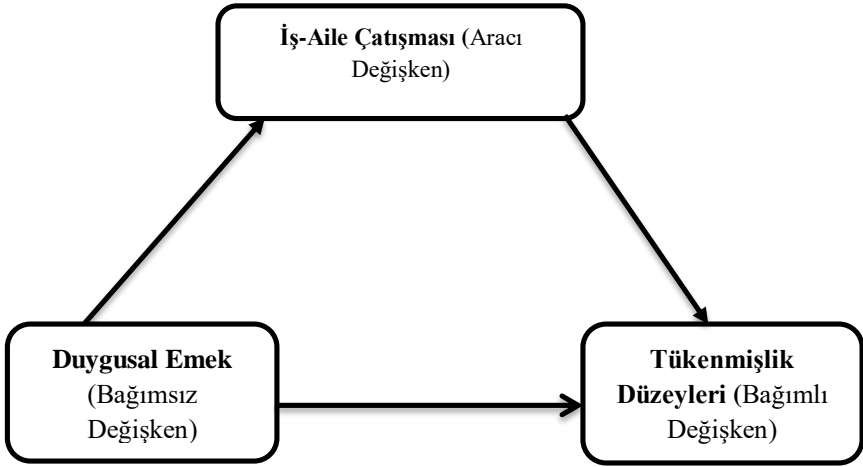
Araştırmanın hipotezi aşağıdadır.

H4: Duygusal emeğin tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisinde iş-aile çatışmasının aracılık rolü vardır.

Yukarıdaki örnek literatür araştırmalarında vurgulandığı üzere, çalışmalar genellikle hemşireler üzerinde yoğunlaşmıştır. Sağlık çalışanlarına yönelik araştırmaların oldukça sınırlı sayıda olması, sağlık çalışanlarının duygusal emeğinin tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisinde iş-aile çatışmasının aracılık rolünü ele alan araştırmanın olmaması, bu araştırmanın özgün olduğunu göstermektedir.

Sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişlik arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının aracı rolünün ele alındığı araştırmanın modeli aşağıda gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Şekil 1’deki model, sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının aracılık rolünü göstermektedir. Modeldeki bağımsız değişkenler; duygusal emek ve iş-aile çatışması, bağımlı değişken ise tükenmişlik düzeyleridir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın temel odak noktası, sağlık çalışanlarının duygusal emek ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının aracılık rolünün olup olmadığının değerlendirilmesidir.

Araştırmanın evrenini, Balıkesir ve İstanbul illerinde yer alan hastanelerdeki 383 sağlık çalışanları araştırmanın evrenin oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklem büyüklüğü kapsamında, kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen 161 sağlık çalışanına online anket çalışması uygulanmıştır. Araştırma kapsamında online veri toplanırken anket sorularında bazı soruların katılımcılar tarafından işaretlenmemesi sebebiyle eksik anketler oluşmuştur ve bu eksik anketler çıkarılarak, anketlerin doğru bir şekilde işaretlendiği 161 sağlık çalışanına ulaşılmıştır. Araştırmanın örneklem büyüklüğü, örneklem büyüklüklerinin yer aldığı tabloya göre belirlenmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2018: 130). Çalışmadaki veriler; Haziran-Ekim 2022 aylarında online anket ile elde edilmiştir. Bu anket araştırmasının gerçekleştirilmesi için Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi 2022-6 toplantı nolu ve 03/06/2022 tarihli Etik Kurul Onayı alınmıştır.

Sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeylerini ölçmek için Maslach ve diğerleri (2001)’nin geliştirdiği 22 ifadeden oluşan tükenmişlik düzeyleri ölçeğinden yararlanılmıştır. Bu ölçek duygusal tükenme, kişisel başarısızlık hissi ve duyarsızlaşma boyutlarından oluşur. Ölçeğin Cronbach’s alpha güvenilirlik katsayısı 0,65-0,83 olarak bulunmuştur ve bu ölçeğin değerinin güvenilir olduğu bulunmuştur (Ellis vd., 2018). Sağlık çalışanlarının iş-aile

çatışmasını ölçmek için Netemeyer ve diğerleri (1996) tarafından geliştirilmiş ve Efeoğlu (2006)'nın revize ettiği 10 ifadeden oluşan ölçekten yararlanılmıştır. Bu ölçek; iş-aile çatışması ile aile-iş çatışması boyutlarından oluşur. Ölçeğin, Cronbach's alpha güvenilirlik katsayısının 0,90 olduğu belirlenmiştir ve bu değer ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu gösterir.

Sağlık çalışanlarının duygusal emeğini ölçmek için Diefendorff ve diğerleri (2005)'nin geliştirdiği ve Basım ve Beğenirbaş (2012)'in uyarladığı 13 ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Ölçek; yüzeysel davranış, derinlemesine davranış ve doğal duyguları kapsayan boyutlardan oluşur. Ölçeğin Cronbach's alpha güvenilirlik katsayısının 0,80 olduğu bulunmuştur ve ölçeğin güvenilir olduğu belirlenmiştir. Sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeylerini, iş-aile çatışmasını ile duygusal emeğini ölçmeye yönelik 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır. Uygulanan anket çalışmasında elde edilen veriler, SPSS paket programı yardımıyla test edilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırmada elde edile bulgular ışığında, sağlık çalışanlarının demografik verileri aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 1. Sağlık Çalışanlarının Demografik Verilerinin Dağılımı

Değişkenler	Alt Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	84	52,2
	Erkek	77	47,8
Yaş	25 yaş ve altı	23	14,3
	26-36 yaş arası	92	57,1
	37-47 yaş arası	39	24,2
	48-58 yaş arası	7	4,3
Eğitim Durumu	Lise	15	9,3
	Önlisans	24	14,9
	Lisans	65	40,4
	Lisansüstü	57	35,4
Medeni Durum	Bekar	79	49,1

	Evli	82	50,9
	0	87	54,0
Çocuk Sahibi Olma Durumu	1	37	23,0
	2	28	17,4
	3 ve daha fazla	9	5,6
İstihdam Şekli	Kadrolu	104	64,6
	Sözleşmeli	57	35,4
	Klinik	40	24,8
	Poliklinik	32	19,9
Çalıştığımız Bölüm	Acil Servis	85	52,8
	Yoğun bakım	4	2,5
Kurumdaki Pozisyonunuz	Ebe- Hemşire	53	32,9
	Doktor	55	34,2
	Diğer Sağlık Personeli	45	28,0
	Genel İdari	8	5,0
	Hizmetler Sınıfı		
	1 yıldan az	8	5,0
Meslekteki Toplam Görev Süresi	1-5 yıl	51	31,7
	6-10 yıl	47	29,2
	11-15 yıl	25	15,5
	16-20 yıl	13	8,1
	20 yıldan fazla	17	10,6
Kurumdaki Görev Süresi	1 yıldan az	25	15,5
	1-5 yıl	81	50,3
	6-10 yıl	33	20,5
	11-15 yıl	15	9,3

	16-20 yıl	2	1,2
	20 yıldan fazla	5	3,1
Günlük Çalışma	8 saat ve altı	46	28,6
Süreniz	9-16 saat	60	37,3
	17 saat ve üstü	55	34,2
	Yok	48	29,8
Fazla Mesai Yapma	Sadece Hafta içi	12	7,5
Durumunuz	Sadece Hafta sonu	4	2,5
	Hem Hafta içi Hem	97	60,2
	Hafta sonu		
Evinize İş Götürme	Hayır	106	65,8
Durumunuz	Evet	55	34,2
	Toplam	161	100

Sağlık çalışanlarının demografik verileri incelendiğinde; sağlık çalışanlarından %52,2'sinin kadın ve %47,8'inin erkek olduğu; çalışanların %57,1'inin 26-36 yaş arasında olduğu, %40,4'ünün lisans mezunu olduğu, %49,1'inin bekar ve %50,9'unun evli olduğu; sağlık çalışanlarının %54'ünün çocuk sahibi olmadığı, %64,6'sının kadrolu olarak görev yaptığı belirlenmiştir. Bununla birlikte sağlık çalışanlarının çalıştığı bölümler incelendiğinde; %52,8'inin acil servisten oluştuğu, %32,9'unun ebe ya da hemşire olduğu ve %34,2'sinin doktor olduğu; çalışanların %31,7'sinin meslekteki görev sayısının 1 ile 10 yıl arasında olduğu; (%50,3'ünün kurumdaki görev sürelerinin 1 ile 5 yıl arasında olduğu, sağlık çalışanlarının %37,3'ünün günlük çalışma sürelerinin genellikle 9 ile 16 saat aralığını kapsadığı, çalışanların %60,2'sinin hem hafta içi hem de hafta sonunda fazla mesai yaptığı, sağlık çalışanlarının %65,8'inin eve iş götürmeyi tercih etmediği saptanmıştır.

Tablo 2. Ölçeklerin Güvenilirlik Katsayıları

Ölçek	Madde	Cronbach's Alpha
Duygusal Emek	13	0,782

-Yüzeysel Davranış	6	0,879
-Derinden Rol Yapma	4	0,856
-Doğal Duygular	3	0,887
Tükenmişlik	22	0,775
-Duygusal Tükenme	9	0,880
-Kişisel Başarısızlık Hissi	8	0,718
-Duyarsızlaşma Ölçeği	5	0,729
İş-Aile Çatışması	10	0,873
-İş-Aile Çatışması	5	0,903
-Aile-İş Çatışması	5	0,868

Araştırmanın güvenilirliği Cronbach's alpha ile belirlenmiş olup, ölçeklerde 0,70 ve üzerindeki Cronbach's alpha değeri güvenilirdir (Cronbach, 1951). Çalışmada kullanılan duygusal emek ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı 0,782, tükenmişlik ölçeğinin güvenilirlik katsayısı 0,775; iş-aile çatışması ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı 0,873 olarak bulunmuştur ve ölçeklerin alt boyutlarının da alpha katsayılarının güvenilir olduğu bulunmuştur.

Tablo 3. Ölçeklerin Betimleyici İstatistikleri

	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maximum
Duygusal Emek	2,88	0,54	1,00	5,00
-Yüzeysel Davranış	2,55	0,85	1,00	5,00
-Derinden Rol Yapma	2,72	0,86	1,00	5,00
-Doğal Duygular	3,74	0,88	1,00	5,00
Tükenmişlik	3,21	0,43	1,00	5,00
-Duygusal Tükenme	3,26	0,94	1,00	5,00
-Kişisel Başarısızlık Hissi	3,05	0,73	1,00	5,00
-Duyarsızlaşma	2,34	0,69	1,00	5,00
İş-Aile Çatışması	2,98	0,75	1,00	5,00
-İş-Aile Çatışması	3,40	0,93	1,00	5,00
-Aile-İş	2,55	0,90	1,00	5,00

Duygusal emek, tükenmişlik düzeyleri ve iş-aile çatışması ölçeklerine ilişkin ortalama değerler incelendiğinde, araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının duygusal emek, tükenmişlik ve iş-aile çatışması düzeylerinin ortalama değerlerde olduğu saptanmıştır. Duygusal emeğin doğal duygular boyutunun ortalamasının diğer boyutlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum sağlık çalışanlarının hastalara ve hasta yakınlarına doğal duygularla yaklaştıklarını göstermektedir. Tükenmişlik düzeylerinin duygusal tükenme boyutunun ortalamasının diğerlerine göre daha yüksek olduğu yani; sağlık çalışanlarının duygusal tükenme düzeylerinin yüksek olduğu belirlenmiştir. İş-aile çatışması değişkeninde ise sağlık çalışanlarının en çok iş ile aile arasında çatışmalar yaşadıklarını göstermektedir.

Tablo 4. Ölçeklerin Normallik Testi Değerleri

Ölçek	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)
Duygusal Emek	,439	1,443
-Yüzeysel Davranış	,408	-,152
-Derinden Rol Yapma	,160	-,351
-Doğal Duygular	-,628	,364
Tükenmişlik	-,637	,823
-Duygusal Tükenme	-,401	-,345
-Kişisel Başarısızlık Hissi	-,086	,145
-Duyarsızlaşma	,165	-,327
-İş- Aile Çatışması	0,151	-,656
-İş-Aile Çatışması	-,353	-,318
-Aile-İş Çatışması	,718	,306

Tabachnick ve Fidell (2007)'e göre, ölçeklerin basıklık ve çarpıklık değerleri -1,5 ile +1,5 aralığında yer aldığı veriler normal dağılım gösterir (Tabachnick ve Fidell, 2007). Ölçekteki verilerin normal dağılımını etkilediği için tükenmişlik düzeyleri ölçeğindeki 2.,7.,10.,11. ve 12. maddeler çıkarılarak, normallik testi uygulanmıştır. Bu teste göre; duygusal emek, tükenmişlik ve iş-aile çatışmasının ve bu ölçeklerin alt boyutlarının çarpıklık ve basıklık değerleri normal dağılmaktadır.

Tablo 5. KMO ve Bartlett's Testi Tablosu

	Duygusal Emek	Tükenmişlik	İş-Aile Çatışması
Kaiser - Mayer – Olkin	,821	,870	,877

(KMO)				
	Ki-Kare	1235,550	1120,202	895,485
Bartlett's Küresellik Testi	Df	78	105	45
	Sig.	,000	,000	,000

Ölçeklerin geçerliliğinin test edilmesi için keşfedici faktör analizi uygulanmıştır. Kaiser- Meyer-Olkin (KMO) sonuçlarına göre, duygusal emek ölçeğinin örneklem yeterliliği 0,821, tükenmişlik düzeylerinin örneklem yeterliliği 0,870 ve iş-aile çatışmasının örneklem yeterliliği 0,877 olarak tespit edilmiştir. Bartlett's küresellik testinin sonuçlarının anlamlı olduğu belirlenmiştir. Faktör analizinin uygulanması için yeterli örneklem büyüklüğünün olduğu ve faktör yüklerinin kabul edilebilir olduğu saptanmıştır.

Tablo 6. Duygusal Emegin Boyutları ve Faktör Yükleri

Duygusal Emek	Boyutlar		
	1	2	3
DE (yüzeysel rol 1)	,925		
DE (yüzeysel rol 2)	,868		
DE (yüzeysel rol 3)	,690		
DE (yüzeysel rol 4)	,656		
DE (yüzeysel rol 5)	,709		
DE (yüzeysel rol 6)	,662		
DE (derinden rol7)		-,688	
DE (derinden rol 8)		-,862	
DE (derinden rol 9)		-,886	
DE (derinden rol 10)		-,870	
DE (doğal duygular 11)			,826
DE (doğal duygular 12)			,933
DE (doğal duygular 13)			,910

Sağlık çalışanlarının duygusal emeği üç boyutta toplanmıştır ve bu ölçeğin faktör yükleri kabul edilebilir boyutta yer almaktadır.

Tablo 7. Tükenmişlik Düzeylerinin Boyutları ve Faktör Yükleri

Tükenmişlik	Boyutlar		
	1	2	3
TÜ (Duygusal tüknme1)	,825		
TÜ (Duygusal tüknme3)	,858		

TÜ (Duygusal tükenme4)	,728		
TÜ (Duygusal tükenme5)	,878		
TÜ (Duygusal tükenme6)	,857		
TÜ (Duygusal tükenme8)	,572		
TÜ (Duygusal tükenme9)	,887		
TÜ (Kişisel başarısızlık 13)		,758	
TÜ (Kişisel başarısızlık15)		,784	
TÜ (Kişisel başarısızlık17)		,647	
TÜ (Duyarsızlaşma18)			,783
TÜ (Duyarsızlaşma 19)			,707
TÜ (Duyarsızlaşma 21)			,746
TÜ (Duyarsızlaşma 22)			,483

Tablo 7’de sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyleri üç boyutta toplanmıştır. Ölçekte yer alan 2.,7.,10.,11.,12.,14.,16. ve 20. sorunun çıkarılmasıyla tükenmişlik düzeyleri ölçeğinin faktör yükleri kabul edilebilir hale gelmiştir. Araştırmanın hipotezlerinin test edilmesi için sırasıyla korelasyon, basit ve çoklu regresyon analizleri uygulanmıştır.

Tablo 8. Değişkenler Arasındaki Çoklu Korelasyon Analizi Tablosu

	Duygusal Emek	Tükenmişlik	İş-Aile Çatışması
Duygusal Emek	1 ,000		
Tükenmişlik	,318** ,000	1 ,000	
İş-Aile Çatışması	,356** ,000	,612** ,000	1 ,000

N: 161, p* < 0.05,
p** < 0.01

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişlik düzeyleri üzerine yapılan korelasyon analizi sonucunda, sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişlik düzeyleri arasında %31,8 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r(161) = 0,318$, $p < 0,01$). Buna göre sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişlik düzeylerinin birlikte artacağı ya da azalacağı söylenebilir. Sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile iş-aile çatışması üzerine yapılan korelasyon analizi sonucunda %35,6 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönde ilişki olduğu belirlenmiştir ($r(161) = 0,356$, $p < 0,01$). Bununla birlikte sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyleri ile iş-aile çatışması arasında %61,2 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönlü ilişki olduğu saptanmıştır ($r(161) = 0,612$, $p < 0,01$).

Tablo 9. Değişkenlerin Alt Boyutları Arasında Çoklu Korelasyon Analizi Tablosu

	İş-Aile Çatışması			Tükenmişlik		Duygusal Emek		
	İş-Aile	Aile-İş	DT	KB	DUY	YR	DR	DD
İş-Aile	1							
Aile-İş	,356**	1						
DT	,696**	,347**	1					
KB	-,328**	-,097	-,457**	1				
DUY	,092	,218**	,171*	-,075	1			
YR	,199*	,487**	,314**	-,105	,303**	1		
DR	,056	,305**	,067	,094	,033	,428**	1	
DD	,026	-,228**	-,087	,275**	-,104	-,356**	,019	1

N: 161, p* $<$ 0.05, p** $<$ 0.01

Yukarıda gösterilen iş-aile çatışmasının ölçeğinin iş- aile çatışması boyutu “İş-Aile” olarak, aile-iş çatışmasının boyutu “Aile-İş” olarak; tükenmişlik ölçeğinin duygusal tükenme boyutu “DT” şeklinde, Kişisel başarısızlık hissi boyutu “KB” ve duyarsızlaşma boyutu “DUY” şeklinde; duygusal emek ölçeğinin yüzeysel rol yapma boyutu “YR”, Derinden rol yapma boyutu “DR” ve doğal duygular ise “DD” şeklinde kısaltılmıştır.

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının iş-aile çatışması ile duygusal tükenme boyutu arasında %69,6 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönlü ilişkili olduğu ($r(161)= 0,696$, $p< 0,01$); çalışanların kişisel başarısızlık hissi boyutu ile iş-aile çatışması arasında %32,8 düzeyinde anlamlı ve negatif yönlü ilişkili olduğu ($r(161)= -0,328$, $p< 0,01$), yüzeysel rol yapma boyutu ile iş-aile çatışması arasında %19,9 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönde ilişkinin olduğu, çalışanların yüzeysel rol yapma boyutu ile duyarsızlaşma arasında %30,3 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönde ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre; sağlık çalışanlarının iş-aile çatışması artış gösterdiğinde, duygusal tükenme düzeylerinin artacağı, iş-aile çatışması artış gösterdiğinde kişisel başarısızlık hissini artacağı, iş-aile çatışması azaldığında, yüzeysel rol yapma davranışının azalacağı ve çalışanların yüzeysel rol yapma davranışı artığında, duyarsızlaşma durumlarının da artacağı söylenebilmektedir.

4.1. Duygusal Emek ve Tükenmişlik Arasındaki İlişkide İş-Aile Çatışmasının Aracılık Rolünün Belirlenmesi

Bağımsız değişken ve bağımlı değişken arasındaki ilişkide başka bir bağımsız değişkenin bu ilişkide aracı olup olmadığını incelenmesine aracılık

testi denilmektedir ve bu test 4 adımdan oluşmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2018: 273). Bu kapsamda; 1. adımda duygusal emeğin tükenmişlik üzerindeki etkisi incelenir, 2. adımda duygusal emeğin iş-aile çatışması üzerindeki etkisi incelenir, 3. adımda iş-aile çatışmasının tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisi incelenir, 4. adımda duygusal emek ve iş-aile çatışmasının tükenmişlik üzerindeki etkisi değerlendirilerek, bu etkide iş- aile çatışmasının aracılık rolü olup olmadığı ele alınacaktır. Bu kapsamda aracılık modelinin ilk adımı aşağıda test edilerek verilmiştir.

Tablo 10. Duygusal Emeğin Tükenmişlik Düzeyleri Üzerindeki Etkisini Ölçen Basit Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
Tükenmişlik Düzeyleri	Duygusal Emek	,292	,069	,318	4,232	,000
F= 17,912						
R ² = ,101						
Düzeltilmiş R ² = ,096						
Tahmini Std. Hata= ,47861						
Anova (Anlamlılık)= ,000						

Sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeylerinin %10,1'inin duygusal emek ile açıklandığı tespit edilmiştir. Duygusal emeğin tükenmişlik düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Sonucun istatistiki olarak anlamlı olduğu bulgulanmıştır (p < 0,05 , β = 0,318) ve H1 hipotezi kabul edilmiştir. Aracılık modelinin ilk adımının test edilmesiyle birlikte değişkenlerin alt boyutları da analiz edilerek detaylı test edilmiştir ve bu alt boyutların değerlendirilmeleri aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 11. Duygusal Emeğin Tükenmişliğin Alt Boyutları Üzerindeki Etkisini Ölçen Basit Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
Duygusal Tükenme	Duygusal Emek	,388	,133	,225	2,910	,004
R ² = ,051						
Kişisel Başarısızlık Hissi	Duygusal Emek	,096	,106	,072	,910	,364
R ² = ,005						
Duyarsızlaşma	Duygusal Emek	,248	,099	,195	2,501	,013
R ² = ,038						

Sağlık çalışanlarının duygusal tükenme düzeylerinin %5,1'inin duygusal emek ile açıklandığı belirlenmiştir. Duygusal emeğin duygusal tükenme düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Sonucun istatistiki olarak anlamlı olduğu bulgulanmıştır ($p < 0,05$, $\beta = 0,225$) ve H1a hipotezi kabul edilmiştir. Sağlık çalışanlarının kişisel başarısızlık hissini %0,5'inin duygusal emek ile açıklandığı tespit edilmiştir. Duygusal emeğin kişisel başarısızlık hissi üzerinde anlamlı etkisinin olmadığı belirlenmiştir ($p < 0,05$, $\beta = 0,910$) ve H1b hipotezi reddedilmiştir. Sağlık çalışanlarının duyarsızlaşma düzeylerinin %3,8'inin duygusal emek ile açıklandığı saptanmıştır. Duygusal emeğin duyarsızlaşma düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir ($p < 0,05$, $\beta = 0,195$) ve H1c hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 12. Duygusal Emeğin Alt Boyutlarının Tükenmişlik Üzerindeki Etkisini Ölçen Çoklu Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
Tükenmişlik	Yüzeysel Davranış	,268	,052	,453	5,121	,000
Tükenmişlik	Derinden Rol Yapma	-,040	,048	-,069	-,830	,408
Tükenmişlik	Doğal Duygular	,066	,046	,116	1,448	,150

R²= ,159

Bulgulara göre; tükenmişlik ile duygusal emeğin yüzeysel davranış alt boyutu arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olduğu ($p=0,000$), tükenmişlik ile duygusal emeğin derinden rol yapma alt boyutu arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı ($p=0,408$), tükenmişlik ile duygusal emeğin doğal duygular alt boyutu arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı ($p=0,150$) tespit edilmiştir. Duygusal emeğin alt boyutlarının tükenmişlik üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığı belirlenmiş olup, H1d hipotezi reddedilmiştir. Aracılık modelinin 2. adımına aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 13. Duygusal Emeğin İş-Aile Çatışması Üzerindeki Etkisini Ölçen Basit Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	P
İş-Aile Çatışması	Duygusal Emek	,493	,103	,356	4,811	,000

F= 23,143
R²= ,127

Düzeltilmiş $R^2=$,122

Tahmini Std. Hata=
,11712

Anova (Anlamlılık)= ,000

Sağlık çalışanlarının iş-aile çatışmasının %12,7'sinin duygusal emek ile açıklandığı belirlenmiştir. Buna göre, duygusal emeğin iş-aile çatışmasını anlamlı ve pozitif yönde etkilediği saptanmıştır ($p < 0.05$, $\beta = 0.356$). Bu analizin sonuçları istatistiki olarak anlamlıdır ve H2 hipotezi desteklenmiştir. Aracılık modelinin 2. adımının test edilmesiyle birlikte değişkenlerin alt boyutları da analiz edilerek detaylı test edilmiştir ve bu alt boyutların değerlendirilmeleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 14. Duygusal Emeğin İş-Aile Çatışmasının Boyutları Üzerindeki Etkisini Ölçen Basit Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	P
İş-Aile Çatışması Boyutu $R^2=$,032	Duygusal Emek	,306	,133	,179	2,296	,023
Aile-İş Çatışması Boyutu $R^2=$,170	Duygusal Emek	,680	,119	,412	5,700	,000

Sağlık çalışanlarının iş-aile çatışmasının %3,2'sinin duygusal emek ile açıklandığı görülmektedir. Duygusal emeğin iş-aile çatışması boyutunu anlamlı ve pozitif yönde etkilediği saptanmıştır ($p < 0.05$, $\beta = 0.179$) ve H2a hipotezi desteklenmiştir. Aile- iş çatışması boyutunun %17'sinin duygusal emek ile açıklandığı saptanmıştır. Duygusal emeğin aile-iş çatışması boyutunu anlamlı ve pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir ($p < 0.05$, $\beta = 0.412$) ve H2b hipotezi desteklenmiştir. Aracılık modelinin 3. adımı aşağıda verilmiştir.

Tablo 15. İş-Aile Çatışmasının Tükenmişlik Düzeyleri Üzerindeki Etkisini Ölçen Basit Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
Tükenmişlik Düzeyleri F= 95,034 $R^2=$,374 Düzeltilmiş $R^2=$,370	İş-Aile Çatışması	,406	,042	,612	9,749	,000

Tahmini Std. Hata=
,39940

Anova (Anlamlılık)= ,000

Sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeylerinin %37,4'ünün iş-aile çatışması ile açıklandığı saptanmıştır. İş-aile çatışmasının tükenmişlik düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir ve bu sonuç istatistiki olarak anlamlıdır ve H3 hipotezi desteklenmiştir. Aracılık modelinin 3. adımının test edilmesiyle birlikte değişkenlerin alt boyutları da analiz edilerek detaylı test edilmiştir ve bu alt boyutların değerlendirilmeleri aşağıda yer almaktadır.

Tablo 16. İş-Aile Çatışmasının Tükenmişliğin Alt Boyutları Üzerindeki Etkisini Ölçen Basit Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
Duygusal Tükenme	İş-Aile Çatışması	,793	,076	,637	10,409	,000
R ² = ,405						
Kişisel Başarısızlık Hissi	İş-Aile Çatışması	-,252	,074	-,261	-3,406	,001
R ² = ,068						
Duyarsızlaşma	İş-Aile Çatışması	,172	,072	,186	2,393	,018
R ² = ,035						

Sağlık çalışanlarının duygusal tükenme düzeylerinin %40,5'inin iş-aile çatışması ile açıklandığı tespit edilmiştir. İş-aile çatışmasının duygusal tükenme düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir ve H3a hipotezi kabul edilmiştir. Çalışanların kişisel başarısızlık hissini %6,8'inin iş-aile çatışması ile açıklandığı belirlenmiştir. İş-aile çatışmasının kişisel başarısızlık hissini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir ve H3b hipotezi desteklenmiştir. Çalışanlarının duyarsızlaşma düzeylerinin %3,5'inin iş-aile çatışması ile açıklandığı görülmektedir. İş-aile çatışmasının duyarsızlaşma düzeyleri üzerinde anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir ve H3c hipotezi desteklenmiştir. Aracılık modelinin 4. adımı aşağıda test edilmiştir.

Tablo 17. Duygusal Emek ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkide İş-Aile Çatışmasının Aracılık Rolünün Test Edilmesi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	T	p
Tükenmişlik	Duygusal Emek	,105	,061	,115	1,719	,088

İş-Aile Çatışması	,378	,044	,571	8,551	,000
F= 49,580					
R ² = ,386					
Düzeltilmiş R ² = ,378					
Tahmini Std. Hata= ,39697					
Anova (Anlamlılık)= ,000					

Bulgulara göre; çoklu regresyon analizi sonuçlarının, istatistiki olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir (F = 49,580; p<0,05) tükenmişlik ile duygusal emek arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı (p=0,088), iş-aile çatışması ile tükenmişlik arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olduğu (p= 0,000) tespit edilmiştir. Duygusal emeğin tükenmişlik üzerindeki etkisinde aracı değişken olan iş-aile çatışmasının dâhil edilmesiyle $\beta = 0,318$ (p<0,01) değerinin $\beta = 0,115$ (p<0,088) değerine azalarak istatistiksel olarak anlamlılığını yitirdiği belirlenmiştir. Sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişliğinde iş-aile çatışması aracı değişkeninin eklenmesiyle oluşturulan çoklu regresyon analizinde, duygusal emek ile tükenmişlik arasında anlamlı ilişki olmadığı ve iş-aile çatışmasının tam aracılık rolünü üstlendiği belirlenmiştir ve sonuç olarak H4 hipotezi kabul edilmiştir.

Sonuç

Araştırmada, sağlık çalışanlarının duygusal emek ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkide iş-aile çatışmasının rolünün olup olmadığı ele alınmıştır. Uygulanan çoklu korelasyon analizi sonucunda, duygusal emek, iş-aile çatışmasında tükenmişlik düzeylerinin anlamlı ve pozitif yönde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinde, duygusal emeğin tükenmişlik üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu belirlenmiş ve H1 hipotezi desteklenmiştir. Bu sonuç, sağlık çalışanlarının duygusal emeği arttığı zaman tükenmişlik düzeylerinin azalacağını, duygusal emeği azaldığı zaman ise tükenmişlik düzeylerinin artacağını göstermektedir. Bu bulgu, Kim vd. (2022)'nin, Kwon vd. (2021)'nin, Jeung, Kim ve Chang (2018)'in çalışmaları ile de benzerlik gösterir.

Sağlık çalışanlarının duygusal emeğin duygusal tükenme düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir ve H1a hipotezi kabul edilmiştir. Bu sonuç, Güğörçin (2019)'in çalışması ile benzerlik gösterir. Duygusal emeğinin kişisel başarısızlık hissi üzerinde anlamlı etkisinin olmadığı belirlenmiştir ve H1b hipotezi reddedilmiştir. Çalışanların duygusal emeğin duyarsızlaşma düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. H1c hipotezi desteklenmiştir ve bu sonuç Coşkun (2018)'in çalışmasında da doğrulanmıştır. Sağlık çalışanlarının tükenmişliği ile duygusal emeğin alt boyutu olan yüzeysel davranış arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olduğu (p=0,000), tükenmişlik ile duygusal emeğin

derinden rol yapma alt boyutu arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı ($p=0,408$), tükenmişlik ile duygusal emeğin doğal duygular alt boyutu arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı ($p=0,150$) tespit edilmiştir. Duygusal emeğin alt boyutlarının tükenmişlik üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığı belirlenmiş olup, H1d hipotezi reddedilmiştir. Sağlık çalışanlarının duygusal emeğinin iş-aile çatışması üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu belirlenmiş ve H2 hipotezini kabul edilmiştir. Bu bulgu, sağlık çalışanlarının duygusal emeği arttığı zaman iş-aile çatışmasının azalacağını, duygusal emeği azaldığı zaman ise iş-aile çatışmasının artacağını göstermektedir. Bu sonuç, Ertürk (2021)'ün, Wu ve diğerleri (2020)'nin, Zhang ve Sun (2018)'un çalışmaları ile de uyumluluk gösterir. Çalışanların duygusal emeğinin iş-aile çatışması boyutunu anlamlı ve pozitif yönde etkilediği saptanmıştır ve H2a hipotezi desteklenmiştir. Çalışanların duygusal emeğinin aile-iş çatışması boyutunu anlamlı ve pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir ve H2b hipotezi desteklenmiştir. Elde edilen sonuçlar, Zhang ve Sun (2018)'in çatışması ile benzerlik göstermektedir.

İş-aile çatışmasının tükenmişlik düzeyleri üzerinde anlamlı etkisinin olduğu saptanmıştır. H3 hipotezi desteklenmiştir ve elde edilen sonuç, Küçükkoç (2021)'un, İpar (2021)'in, Yeh vd. (2021)'nin araştırmaları ile de uyumludur. Sağlık çalışanlarının iş-aile çatışması arttığı zaman tükenmişlik düzeylerinin artacağı, iş-aile çatışması azaldığı zaman ise tükenmişlik düzeylerinin azalacağı söylenebilir. Çalışanlarının iş-aile çatışmasının duygusal tükenme düzeylerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir ve H3a hipotezi kabul edilmiştir. Bu sonuç, Tosunoğlu, (2021), Tayfur ve Arslan (2012) araştırmaları ile benzerlik göstermektedir. İş-aile çatışmasının kişisel başarısızlık hissini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir ve H3b hipotezi desteklemiştir. İş-aile çatışmasının duyarsızlaşma düzeyleri üzerinde anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir ve H3c hipotezi desteklenmiştir. Bu sonuçların yanı sıra aile hayatı ile ilgili roller duygusal gösterimin gerekliliklerini de beraberinde getirebilir. Örneğin, çalışanların aile hayatı tatmin edici ve psikolojik anlamda ödüllendirici olabilirken, aynı zamanda duygusal olarak tüketici, fiziksel olarak yorucu ve stresli olabilmektedir. Bu durum da çalışanların iş hayatını olumsuz yönde etkilemekte, çalışanların işi ile aile üyeleri arasında çatışmalara sebebiyet verebilir.

Sağlık çalışanlarının duygusal emeğinin tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisinde iş-aile çatışmasının aracılık rolünün olduğu tespit edilmiştir ve H4 hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmada, sağlık çalışanlarının duygusal emeği ile tükenmişlik düzeyleri arasında iş-aile çatışmasının tam aracılık rolünü üstlendiğini tespit edilmiştir. Bu durumda sağlık çalışanlarının duygusal emekleri arttığında, tükenmişlik düzeyleri azaldığında iş-aile çatışmasının azalacağı, duygusal emekleri azaldığında, tükenmişlik düzeyleri arttığında ise iş-aile çatışmasının artacağı söylenebilmektedir.

Sağlık çalışanlarından duygularını çalıştıkları firmanın kurallarına göre düzenlemesi, olumlu duygularını gösterirken olumsuz duygularını saklaması yani; duygusal emek göstermeleri beklenmektedir. Çalışanlar iş ortamında duygu deneyimi yaşadıkça duygularını ifade edişleri, duruma adapte olarak duygularını düzenleme becerileri gelişebilmektedir. Tükenmişlik düzeyleri ise zorlu şartlarda çalışan sağlık profesyonelleri ve çeşitli hastalıklarla uğraşan hastalar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olabilmektedir. Sağlık çalışanlarının iş-aile çatışmasını ve tükenmişlik düzeylerini azaltmanın bir yolu olarak duygusal emeğin öneminin vurgulanması gerekmektedir. Ancak çalışmamızın sonuçları bilim camiasına yeni bakış açıları sunmakta olup, sağlık çalışanlarının duygusal emeği ve tükenmişliğinde iş- aile çatışmasının aracılık ettiğini ön plana çıkarmıştır. Geçmişe dair literatür taraması yapıldığında, bu üç faktörün tek bir kapsamlı modelle ele alınmadığı ve faktörler arasındaki bağlantının araştırılmadığı belirlenmiştir. Dolayısıyla akademisyenlere, bu akademik niş üzerine araştırmalara yönelmeleri önerilmektedir.

Sağlık çalışanlarının üstlerinin, çalışanlarının işteki duygusal emeklerinin farkında olması, onları motivasyonlarını arttırmaları, prim sistemi vb. şekilde ödüllendirilmeleri gerekmektedir. Sağlık çalışanlarının duygusal emeklerinin farkında olan ve motivasyonlarının yükselten yöneticilerinin olması, bu çalışanların işteki tükenmişlik düzeylerini azaltacağı düşünülmektedir. Hastane yönetiminin danışmanlık alması, sağlık çalışanlarına yönelik eğitim ve bilgilendirme programlarına yönelmesi, çalışanların iş-aile çatışmasını azaltan ve dolayısıyla tükenmişliğini azaltan programlara yönlendirmesi ve teşvik etmesi gerekmektedir. Sağlık kuruluşlarının örgütsel süreçlerini yönetmeye dahil olan yöneticiler, iş sağlığı hekimleri ve sağlık çalışanları için çalışmamızın sonuçları önem arz etmektedir.

Araştırma, Balıkesir ve İstanbul'daki sağlık çalışanları ile sınırlandırılmıştır. Bu sebeple genelleme yapılamamaktadır. Bununla birlikte belirlenen örneklem büyüklüğü de çalışmanın başka bir kısıtını oluşturur. Sağlık alanında duygusal emek ile ilgili yapılan araştırmaların sınırlı olması, ulusal literatürde duygusal emek ve tükenmişlik üzerinde iş-aile çatışmasının aracılık rolünü ele alan araştırmaların olmaması, bu çalışmayı özgün kılmaktadır. Gelecekteki çalışmalarda, farklı değişkenlerle farklı sektörlerde ya da örneklem büyüklüğü artırılarak yeni araştırmalar yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Hatice Batmantaş %50, Fatma Zeybek %50.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi amacıyla, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan etik kurul izni (Tarih: 03.06.2022, Toplantı No: 6/2022) alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Hatice Batmantaş %50, Fatma Zeybek %50.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: Ethics committee approval (Date: 03.06.2022, Meeting No: 6/2022) was obtained from Bandırma Onyedü Eylül University Social and Human Sciences Ethics Committee for the purpose of carrying out this study.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Angerer, J.M. (2003). Job bornout. *Journal of Employment Counseling*, 40(3), 98-107. <https://doi.org/10.1002/j.2161-1920.2003.tb00860.x>
- Ardıç, K. & Polatçı, S. (2009). Tükenmişlik sendromu ve madalyonun öbür yüzü: İşle bütünleşme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(32), 21-46.
- Ashforth, B.E. & Humphrey, R.H. (1993). Emotional labor in service roles: the influence of identity. *Academy of Management Review*, 18(1), 88-115. <https://psycnet.apa.org/doi/10.2307/258824>
- Bacharach, S.B., Bamberger, P. & Conley, S. (1991). Work-home conflict among nurses and engineers: Mediating the impact of role stress on burnout and satisfaction at work. *Journal Of Organizational Behavior*, 12, 39-53. <http://dx.doi.org/10.1002/job.4030120104>
- Bartolomé, F. & Evans, P. A. L. (1979). Professional lives versus private lives-shifting patterns of managerial commitment. *Organizational Dynamics*, 7(4), 3-29. <https://doi.org/10.2307/258214>
- Baysal, S. (2016). *İş-aile çatışmasının pozitif psikolojik sermayeye etkisi: kadın akademisyenler üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Basım, N. & Beğenirbaş, M. (2012). Çalışma yaşamında duygusal emek: Bir ölçek uyarlaması. *Yönetim ve Ekonomi*, 19(1), 77-90.
- Cooley, E. & Yovanoff, P. (1996). Supporting professionals-at-risk: evaluating interventions to reduce burnout and improve retention of special educators. *Exceptional Children*, 62(4), 336-355. <https://doi.org/10.1177/001440299606200404>
- Coşkun, K. (2018). *Duygusal emeğin tükenmişlik üzerindeki etkisinin psikolojik sermaye bağlamında incelenmesi: Sağlık çalışanları üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Gümüşhane Üniversitesi.

- Cronbach, L.J. (1951). Alfa katsayısı ve testlerin iç yapısı. *Psikometrik*, 1(16), 297-333.
- Çetinkaya, F. (2011). *Örgütlerde stres kaynaklarının çalışanların iş-aile çatışması üzerindeki etkisi ve Afyon il merkezindeki bayan banka çalışanları üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Diefendorff, J.M., Croyle, M.H. & Gosserand, R.H. (2005). The dimensionality and antecedents of emotional labor strategies. *Journal of Vocational Behavior*, 66(2), 339-357.
- Efeoğlu, İ.E. (2006). *İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: İlaç sektöründe bir araştırma* [doktora tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Ellis, A.T., Lussier, S. & Yong, S.A. (2018). Burnout in intensive care. *The Medical Journal of Australia*, 208(2). <https://doi.org/10.5694/mja17.00553>
- Ertürk, E. (2021). İş-aile yaşam çatışması ile duygusal emek arasındaki ilişki: Hizmet sektöründe bir araştırma. *European Journal of Managerial Research*, 5(1), 49-63.
- Fırat, Z. M. (2018). Mesleki doyum, iş-aile çatışması ve aile-iş çatışmasının algılanan iş stresi üzerindeki etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16 (32), 157-176
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159-165. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1974.tb00706.x>
- Greenhaus, J. H. & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76-88. <https://doi.org/10.2307/258214>
- Gutek, B. A., Sabrina S. & Lilian, K. (1991) Rational versus gender role explanations for work-family conflict. *Journal of Applied Psychology*, 76(4), 560-568. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.76.4.560>
- Güngerçin, U. (2019). Etkileyici emeğin etkileyici tükenme üzerindeki etkisi: Özbenlik Çelişki teorisi çerçevesinde bir analiz. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(20), 177-192.
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Seçkin Yayıncılık.
- Hayes, A.F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication Monographs*, 76(4), 408-420. <https://doi.org/10.1080/03637750903310360>
- Hochschild, A.R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley, CA: University Of California Press.

- Humphrey, R. H., Pollack, J. M. & Hawver, T. (2008). Leading with emotional labor. *Journal Of Managerial Psychology*, 23(2), 151-168. <https://doi.org/10.1108/02683940810850790>
- İpar, M.S. (2021). Turizm sektöründe çalışan kadınların iş-aile çatışması ve tükenmişlik düzeylerinin, örgütsel bağlılıklarına olan etkisinin incelenmesi üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Management*, 2(1), 16-41. <https://doi.org/10.29329/jtm.2021.419.2>
- Jeung, D.Y., Kim, C. & Chang, S.J. (2018). Emotional labor and burnout: A review of the literature. *Public, Environmental & Occupational Health Yonsei Medical Journal*, 59(2), 187-193. <https://doi.org/10.3349/ymj.2018.59.2.187>
- Kahn, R. & Rosenthal, R. A. (1964). *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity*. New York.
- Karapınar, P. B., İlsev, A. & Ergeneli, A. (2006). İş-aile ve aile-iş çatışmasına etki eden demografik değişkenler ve bu çatışmalar arasındaki ilişki. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (2), 85-108.
- Kılıç, T. & Ak, H. (2017). Kamu ve özel hastanede çalışan personellerin tükenmişlik seviyelerinin karşılaştırılması. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(1), 72-79.
- Kim, M-N., Yoo, Y-S., Cho, O-H. & Hwang, K-H. (2022). Emotional labor and burnout of public health nurses during the covid-19 pandemic: Mediating effects of perceived health status and perceived organizational support. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(1), 1-12. <https://doi.org/10.3390/ijerph19010549>
- Kinnunen, U., Geurts, S. & Mauno, S. (2004). Work-to-family conflict and its relationship with satisfaction and well-being: A one-year longitudinal study on gender differences. *Work & Stress*, 18 (1), 1-22. <https://doi.org/10.1080/02678370410001682005>
- Koçak, O. & Gürsoy, G.M. (2018). Duygusal emek ve tükenmişlik ilişkisi. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 7 (17), 161-181. <https://doi.org/10.31199/hakisderg.327622>
- Küçükkoç, G. (2021). Çalışan kadınlarda iş-aile çatışması ve tükenmişlik üzerine bir araştırma [yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Kwon, C.Y., Lee, B., Kwon, O.J., Kim, M.S., Sim, K.L. & Choi, Y.H. (2021). Emotional labor, burnout, medical error, and turnover intention among south korean nursing staff in a university hospital setting. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(19), 1-14. <https://doi.org/10.3390/ijerph181910111>
- Leineweber, C., Westerlund, H., Chungkham, H. S., Lindqvist, R., Runesdotter, S. & Tishelman, C. (2014). Nurses' practice environment and work-family conflict in relation to burn out: A multilevel modelling

- Approach. *Plos One*, 9(5).
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0096991>
- Maslach, C. A. (1998). Multidimensional Theory of Burnout. C.L. Cooper (Ed.), in *Theories Of Organizational Stress* (s.68-85). Oxford University Press Inc.
- Maslach, C. & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal Of Occupational Behavior*, 2(2), 99-113.
<https://doi.org/10.1002/job.4030020205>
- Maslach, C. & Zimbaro, P.G. (1982). *Burnout-the cost of caring*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- Maslach, C., Schaufeli, W.B. & Leiter, M.P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52 (1), 397-422.
<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
- Maslach, C. (2003). Job burnout new directions in research and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), 189-192.
<https://doi.org/10.1111%2F1467-8721.01258>
- Maslach, C. & Leiter, M. (2016). Burnout. G. Fink (Ed.), in *Stress: Concepts, Cognition, Emotion, and Behavior Handbook of Stress Series* (s. 351-357). London, UK: Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-800951-2.00044-3>
- Morris, J.A. & Feldman, D.C. (1996). The dimensions, antecedents and consequences of emotional labor, *Academy Of Management Review*, 21(4), 986-1010.
- Netemeyer, R.G., Mc Murrian, R. & Boles, J.S. (1996). Development and validation of work- family conflict and family-work conflict scales. *Journal of Applied Psychology*, 81 (4), 400-410.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-9010.81.4.400>
- Örmen, U. (1993). *Tükenmişlik duygusu ve yöneticiler üzerinde bir uygulama* [yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Rafaeli, A. & Sutton, R. I. (1987). Expression of emotion as part of the work role. *Academy Of Management Review*, 12(1), 23-37.
<https://doi.org/10.2307/257991>
- Reichl, C., Leiter, M. P. & Spinath, F. M. (2014). Work-nonwork conflict and burnout: A meta-analysis. *Human Relations*, 67(8), 979-1005.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/0018726713509857>
- Rocca, A. D. & Kostanski, M. (2001, 24-26 September). *Burnout and job satisfaciton amongst victorian secondary school teachers: A comparative look at contract and permanent employment* [Bildiri sunumu]. ATEA Conference, Melbourne.

- Schaufeli, W.B. & Greenglass, E.R. (2001). Introduction to special issue on burnout and health. *Psychology and Health*, 16(5), 501-510. <https://doi.org/10.1080/08870440108405523>
- Sürgen, S. (2014). *Sınıf öğretmenlerinin denetim odağı eğilimleri ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki* [Yüksek Lisans Tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson Education Inc.
- Tayfur, Ö. & Arslan, M. (2012). Algılanan iş yükünün tükenmişlik üzerine etkisi: iş-aile çatışmasının aracı rolü. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(1), 147-172.
- Theodosius, C., Koulouglioti, C., Kersten, P. & Rosten, C. (2021). Collegial surface acting emotional labour, burnout and intention to leave in novice and pre-retirement nurses in the united kingdom: A cross sectional study. *Nursing Open*, 8(1), 463-472. <https://doi.org/10.1002/nop2.649>
- Tosunoğlu, H.(2021). *İş-aile çatışmasının duygusal tükenmişlik üzerindeki etkisinde psikolojik sermaye ve işkolikliğın düzenleyici rolü: Bir alan çalışması* [doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Wayne, J. H., Musisca, N. & Fleeson, W. (2004). Considering the role of personality in the work-family experience: Relationships of the big five to work-family conflict and facilitation. *Journal of Vocational Behavior*, 64 (1), 108-230. [https://doi.org/10.1016/S0001-8791\(03\)00035-6](https://doi.org/10.1016/S0001-8791(03)00035-6)
- Wu, C., Chen, Yen-Chun.& Meyer, M.R.U. (2020). A moderated mediation model of emotional labor and service performance: Examining the role of work-family interface and physically active leisure. *Human Performance*, 33(1), 34-51. <https://doi.org/10.1080/08959285.2019.1695802>
- Yaseen, F., Jamal, Y. & Ain, Q.U. (2020). Emotional labor and burnout in Pakistani female doctors: The role of work-family conflict as a mediator. *İlköğretim Online- Elementary Education Online*, 19 (3), 2910-2917.
- Yeh, T.F., Chang, Y.C.,Hsu, Y.H., Huang, L.L. & Yang, C.C. (2021). Causes of nursing staff burnout: Exploring the effects of emotional exhaustion, work-family conflict, and supervisor support, *Japan Journal Of Nursing Science*, 18(2), 1-12. <https://doi.org/10.1111/jjns.12392>
- Zaghini, F., Biagioli, V., Proietti, M., Badolamenti, S., Fiorini, J. & Sili, A. (2020). The role of occupational stress in the association between emotional labor and burnout in nurses: A cross-sectional study. *Applied Nursing Research*, 54. <https://doi.org/10.1016/j.apnr.2020.151277>

- Zhang, M. & Sun, W. (2018). Impact of work-family conflict on the nurses' emotional labor. *Chinese Journal Of Practical Nursing*, 36, 1016-1019.
- Zhu, X., Tian, G., Yin, H. & He, W. (2021). Is familism a motivator or stressor? Relationships between confucian familism, emotional labor, work-family conflict, and emotional exhaustion among chinese teachers. *Frontiers in Psychology*, 12 (766047). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.766047>.

Extended Abstract

The health sector operates with a high sense of responsibility and handles challenging tasks with varied workloads. In today's competitive environment, the demanding nature of this sector leads to health workers working long hours, resulting in exhaustion. In addition to the burnout of healthcare professionals, the fact that managing and keeping their emotions under control in their institution, that is, their emotional labor plays a major role in the competitiveness of the institution in the sector. Health workers may emotional labor by acting superficially, acting deeply or expressing their natural feelings. In order to cope with the intense work demands, healthcare professionals seek support from their families. While they work at a busy pace with the support of their families, they may not be able to spare time for their families or fulfill their responsibilities at home. In these cases, healthcare workers may experience conflicts with their families or jobs, and this may lead to conflicts in their work or family life. In this study, it was aimed to examine the mediating role of work-family conflict in the relationship between emotional labor and burnout levels of health workers.

The population of the study consisted of 383 healthcare professionals working in hospitals in Istanbul and Balıkesir. Among them, 161 were included in the sample of the study using convenience sampling method. An online questionnaire was used in data collection. The data were collected between June-October 2022. In order to conduct the study, Ethics Committee Approval was obtained from Bandırma Onyedi Eylül University meeting number 2022-6 and dated 03/06/2022.

The hypotheses of the study were as follows:

H1: Emotional labor has a significant and positive effect on burnout levels.

H1a: Emotional labor has a significant and positive effect on emotional exhaustion levels.

H1b: Emotional labor has a significant and positive effect on the feeling of personal failure.

H1c: Emotional labor has a significant and positive effect on depersonalization.

H1d: The sub-dimensions of emotional labor have a significant and positive effect on burnout.

H2: Emotional labor has a significant and positive effect on work-family conflict.

H2a: Emotional labor has a significant and positive effect on the dimension of work-family conflict.

H2b: Emotional labor has a significant and positive effect on the family-work conflict dimension.

H3: Work-family conflict has a significant and positive effect on burnout levels.

H3a: Work-family conflict has a significant and positive effect on emotional exhaustion levels.

H3b: Work-family conflict has a significant and positive effect on the feeling of personal failure.

H3c: Work-family conflict has a significant and positive effect on depersonalization levels.

H4: Work-family conflict has a mediating role in the effect of emotional labor on burnout levels.

In the study, multiple regression analysis was performed to examine the effect of emotional labor and burnout level on employees' work-family conflict. The results showed that the effect of emotional labor on burnout was significant, which was also reported by Kim, Yoo, Cho and Hwang (2022), Kwon, Lee, Kwon, Kim, Sim, Choi (2021), Jeung, Kim and Chang (2018). It was also found that emotional labor of health workers affected emotional exhaustion levels significantly and positively, which is in line with the study of Gügerçin (2019). It was revealed that emotional labor did not have a significant effect on the feeling of personal failure. It was found that emotional labor affected the depersonalization levels of the employees in a significant and positive way, and this result is also confirmed by Coşkun (2018). In addition, it was shown that the sub-dimensions of the emotional labor of the employees did not have a statistically significant effect on burnout.

It was determined that the effect of emotional labor on work-family conflict was significant, and this result is in line with Ertürk's (2021) study. It was found that the emotional labor of the employees affected the work-family conflict dimension significantly and positively. It was found that the emotional labor of the employees had a significant and positive effect on the family-work conflict dimension. These results were similar to the study of Zhang and Sun (2018). It was found that work-family conflict had a significant effect on burnout levels and the result was compatible with İpar's (2021) research. It was found that the work-family conflict affected the emotional exhaustion levels of employees significantly and positively, and this result was similar to those in Tosunoğlu, (2021), Tayfur and Arslan (2012). It was found that work-family conflict affected the sense of personal failure

significantly and positively, and H3b hypothesis was confirmed. It was found that work-family conflict had a significant effect on depersonalization levels. It was found that work-family conflict had a significant effect on depersonalization levels and the H3c hypothesis was confirmed. In the study, it was found that the work-family conflict played a full mediator role between the emotional labor of health workers and their burnout levels.

The research was limited to health workers in Balıkesir and Istanbul provinces. The sample size was another limitation of the study. However, the novelty of the study is highlighted by the scarcity of research on emotional labor in the health sector and the absence of studies on the mediating role of work-family conflict in the national literature.

**THE PROBLEM OF DISARMAMENT IN ARTIFICIAL
INTELLIGENCE TECHNOLOGY FROM THE PERSPECTIVE OF
THE UNITED NATIONS:
AUTONOMOUS WEAPONS AND GLOBAL SECURITY**

Tolga ERDEM* & Cengiz ÖZBEK**

Abstract

The weapons that have self-controlling capacity and are equipped with the technology to independently choose and destroy a target are called autonomous weapons. Presently, autonomous weapon technology is developed to contribute to the defence and offensive capacities of states and restructure their armies. However, there is a common concern that the quality of autonomous weapons to make decisions in the international arena independent of humans may cause a global security problem. In this respect, the United Nations (UN) supports disarmament by holding meetings and issuing reports to ensure that these weapons are controlled while under development. The present article intends to clarify the activities of the UN which aim to control autonomous weapon technology. The main argument of this study is that "autonomous weapons are capable of turning into a security problem at the global level and therefore disarmament measures should be developed". In this direction, the study's theoretical framework will be explained in the first part through the Securitization Theory of the Copenhagen School. In the second part, autonomous weapons will be detailed and their possible benefits and threats will be evaluated. In the third part, the disarmament efforts regarding autonomous weapons are outlined. The final part, on the other hand, discusses the disarmament activities of the UN as to autonomous weapons. In consequence of the document analysis method, it was concluded that more data were required to establish a consensus as to the performance of a wider disarmament activities under the UN regarding autonomous weapons.

Keywords: *The United Nations, Deadly Autonomous Weapon Systems, Disarmament, Autonomous Weapons, Security.*

* Res. Asst. Dr, Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, tolgaerdem@trakya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9354-2914>

** Ph.D. Candidate, Trakya University, Institute of Social Sciences, Department of International Relations, cengizozbek@trakya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9158-3381>

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER PERSPEKTİFİNDEN YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİSİNDE SİLAHSIZLANMA SORUNU: OTONOM SİLAHLAR VE KÜRESEL GÜVENLİK

Öz

Otonom silahlar, kendi kendini kontrol edebilme yeteneğine sahip olan ve bağımsız şekilde hedefini seçerek yok edebilecek teknolojiyle donatılmış silahlardır. Günümüzde otonom silah teknolojisi, devletlerin savunma ve saldırı kabiliyetlerine katkı sağlanması ve orduların yeniden yapılandırılması amacıyla geliştirilmektedir. Bununla birlikte, otonom silahların uluslararası alanda insandan bağımsız olarak karar verme yeteneğinin küresel boyutta bir güvenlik sorunu oluşturabileceğinden endişe duyulmaktadır. Bu yüzden Birleşmiş Milletler (BM), söz konusu silahların henüz gelişim aşamasında kontrol altına alınması için çeşitli toplantı ve raporlar ile silahsızlanmayı desteklemektedir. Bu çalışmada, otonom silah teknolojisinin kontrolüne yönelik BM'nin yürüttüğü çalışmalara açıklık getirilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmanın temel argümanı, "otonom silahların küresel düzeyde bir güvenlik sorununa dönüşme kabiliyetine sahip olduğu ve bu nedenle silahsızlanma önlemlerinin geliştirilmesi gerektiği"dir. Bu doğrultuda çalışmanın teorik çerçevesi ilk bölümde Kopenhag Okulu'nun Güvenikleştirme Kuramı üzerinden açıklanacaktır. İkinci bölümde ise otonom silahlar detaylandırılarak olası yararları ve tehditleri değerlendirilecektir. Üçüncü bölümde, otonom silahlara yönelik silahsızlanma çalışmaları özetlenmiştir. Son bölümde ise otonom silahlar konusunda BM'nin silahsızlanma faaliyetleri ele alınmaktadır. Doküman analizi yöntemi sonucunda BM'de otonom silahlara dair geniş çaplı bir silahsızlanma çalışması yapılması konusunda fikir birliğine varılması için daha fazla verinin gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birleşmiş Milletler, Öldürücü Özerk Silah Sistemleri, Silahsızlanma, Otonom Silahlar, Güvenlik.

Introduction

Artificial intelligence is based on the production of artificial systems which are able to exhibit several human behaviours (such as thinking and moving) supported by computers and various other hardware with the use of human-made softwares (Erdem and Özbek, 2021: 154-155). Being developed since the second half of the 1950s, this technology is used in many parts of life among which the defence industry also draws attention as a significant field. Although the weapon systems, which operate supported by artificial intelligence and are able to set and destroy a target independent of humans, are produced on the pretext that they may prevent human casualties and decrease costs in wars, they also lead to a global security concern that the armament of military and industrial spheres with the technology may pave the way for a new armament race. Such that, it is safe to claim that the evolution of the 21st century international relations will be determined by technological developments considering a security-threatening issue in the global sense

may, according to the point of view of the UN, arise from also technological developments in addition to military, economic and political reasons. In this sense, certain issues which are or may be brought along by technology may offer a threat for the future of the world when they reach to extents that require global measures. Defined as “Lethal Autonomous Weapons Systems (LAWS)” in the meeting “The CCW Meeting of High Contracting Parties” held by the UN, (CCW, 2013a: 3-4) “autonomous weapons” are considered to be limited with legal regulations for they cause international concern that they may cause security risk owing to the fact that they destroy their targets without control by humans.

Autonomous weapon technology is believed to facilitate the production of weapons which identify and destroy targets without human control. Similarly, the increasing interest in the production of such autonomous weapons is believed to escalate the inclination towards the production of these autonomous weapons. Again, the ambiguity and unpredictability of the consequences of the use of autonomous weapons (The Stop Killer Robots, 2018: 1) lead to an international feeling of insecurity towards these weapons. Science and technology communities, scientists and NGOs which carry out researches on the subject endeavour to ensure that a policy is developed against the production of the weapons in question with the participation of a wide number of participants who have global expertise. In this respect, it should be stated that, compared to the other actors in the field, a significant and more comprehensive step has been taken by the disarmament wing of the UN.

This article intends to evaluate the activities of the UN carried out against autonomous weapons. The study aims to provide answers to the following questions: Will the development of autonomous weapons lead to an arms race? Does the UN take adequate security measures in the development or use of autonomous weapons? Do autonomous weapons need to be inspected or controlled by specific regulations? Does the development of autonomous weapons have a deterrent effect on states? What are the advantages and disadvantages of owning autonomous weapons? Within the framework of these research questions, the hypothesis of this research was determined as follows: “Autonomous weapons could become a global security issue and therefore the development of disarmament efforts is essential.” The “Securitization Theory” developed by the Copenhagen School constitutes the theoretical framework to be used in testing this hypothesis. The reason for choosing this theory is to reveal the reflections of the anxiety that autonomous weapons can create both in the international arena and the UN through speech acts. In this sense, the present study analyses the threats of autonomous weapons in the face of global security from a global perspective and broadly defines the pros and cons of weapons that have the capacity and capability to work autonomously as a notable example of the effect of technological developments on the armament issue. Accordingly, in the first part, the

inclusion of autonomous weapons based on artificial intelligence technologies within the scope of national and international security will be placed in an analytical framework through the Securitization Theory. The second chapter dwells on the sense pointed out by autonomous weapons and makes an evaluation of the risks and benefits of the use of such weapons. Subsequently, the article provides an outline of the disarmament endeavours with regard to autonomous weapons. The final chapter, on the other hand, discusses the place and significance of the disarmament efforts of the UN against autonomous weapons on the global security agenda. In this context, it is useful to reveal the difference between the third and fourth sub-headings. Accordingly, in the third sub-title, it is aimed to reflect the general perspective of the international community on autonomous weapons with examples within the framework of the historical background. Disarmament efforts for autonomous weapons carried out by the UN are directly included in the last sub-heading.

1. THEORETICAL FRAMEWORK: SECURITAZION THEORY

It is seen that the concept of security in International Relations is used to legitimize the initiation of conflicts and wars, the building of peace, the suspension of civil liberties, and the reallocation of resources. However, until the end of the Cold War, the concept of security was neglected in the academic literature. The attempts to redefine the concept of security gained momentum after the end of the Cold War (Baldwin, 1997: 9). Barry Buzan claims that security, a concept that is “underdeveloped”, has been studied as national security and international security through the intersection of changes and conflict areas in the foreign, military, and economic policies of states, with an intense military emphasis particularly in the process until the end of the Cold War (Buzan, 1983: 3). Although there is no universally accepted definition of security in the literature, it is stated that from the most general point of view, security can be expressed as “the absence of a threat to fundamental values” (Baylis, 2020: 241).

In accordance with the developments in Security Studies within the discipline of International Relations during the Cold War, the military-oriented narrow field of the traditional approach was expanded, and political, economic, social, and environmental fields were included in Security Studies (Buzan, Waever and de Wilde, 1998: 7-8). In this context, it is seen that the Copenhagen School, which motivated itself to save security from its narrow military and political approach and to ensure the consistency of the concept of security, came to the fore in the discipline of International Relations (Baysal and Lüleci, 2015: 70). Securitization Theory is one of the most fundamental contributions of this School to the disciplinary literature. According to the Copenhagen School, security takes politics beyond established rules. It frames issues as a particular kind of politics or supra-political. Therefore, securitization is regarded as a more extreme version of politicization. The Securitization Theory divides public issues into three categories:

unpoliticized, politicized, and securitized. Accordingly, in theory, there is no public debate and no state interest in non-politicized issues. Politicized issues include government decisions and resource allocation as part of public policy. In securitized issues, the problem is presented as an existential threat that requires emergency measures and justifies extraordinary measures beyond ordinary political measures (Buzan, Wæver and de Wilde, 1998: 23-24).

The main argument of Securitization Theory is the speech act. Accordingly, the securitizing actor states that there is a security threat that affects the existence of a particular reference object and states that extraordinary measures should be taken to protect the reference object in question. Thus, that issue is moved from the field of normal politics to the field of extraordinary politics, becoming an absolute priority over all other problems, and legitimacy is given to taking extraordinary measures for its solution (Taureck, 2006: 54-54). The Copenhagen School views security as a social and intersubjective construction and divides securitization analysis into three units: the “reference object” whose survival is threatened and must be preserved, the “securitizing actor”, who declares the situation as a security issue because its survival is threatened, the “functional actors” whose actions have a substantial impact on security (Balzacq, 2005: 178). A successful securitization, on the other hand, requires three key components: Existential threats, emergency action and the effects of breaking ordinary rules on inter-unit relations. Moreover, the existence of a certain rhetorical structure about the priority of action stands out as the distinguishing feature of securitization and can serve as a tool for finding security actors and phenomena in social, economic, and environmental sectors outside the narrow military and political domain of the traditional security approach. Finally, speech act in the securitization process means the act itself (Buzan, Wæver and de Wilde, 1998: 26).

Considering the effects of developments in military technologies on the structure, dynamics, and actors of international relations since the middle of the 20th century, it is clear that technological developments and innovations gained momentum, particularly in the post-Cold War period. The remarkable increase in the diversity of technological developments at the beginning of the twenty-first century has resulted in a technological transformation in traditional international relations, as well as the inclusion of “cyberspace” as a new field in the traditional power competition of international relations. In this respect, the emergence of artificial intelligence technologies and their adaptation to global relations, their effects on national and international security policies and strategies, and the potential threats and precautionary opportunities they may create are regarded as extremely important for a correct analysis of 21st century international relations. The fact that self-controlled autonomous weapons based on artificial intelligence technologies, which are considered within the scope of advanced military technologies, are preferred by the leading actors of today's international relations in national

security operations and international security construction, provides a redefinition of traditional security approaches. In this new risk environment created by the broad security agenda of the 21st century, the widespread uncertainties of autonomous weapons, which are the most advanced examples of artificial intelligence technologies, have replaced more intense and clearly identifiable traditional security threats (Stritzel, 2014: 18). Thus, the securitization of artificial intelligence technologies is increasingly becoming a global movement. The increasing importance and determination of autonomous weapons in the military applications of international relations actors is conducive to the emergence of a global artificial intelligence technologies race. The advancements in artificial intelligence technologies of leading geopolitical rivals such as the United States, Russia, China, and EU members are perceived as a potential threat to these actors' national and international security. Moreover, it appears that artificial intelligence is mentioned in the speech acts of these actors' decision-makers as a national security issue that justifies the provision of extraordinary actions from the state and society rather than a normal technology (Zeng, 2021: 422).

On the other hand, securitization moves are becoming a part of the cyber and digital policy areas of global actors. Strong cyber international relations actors such as the United States, Russia, and China provide intensive financing to technological infrastructures, computing technologies, and artificial intelligence technologies. However, the diversity of new technological applications and the uncertainty of the boundaries of this field make the appropriate scope of securitization always controversial. Security logic, in general, intervenes in the regulation of technological innovation and development in two ways: First, new technologies such as artificial intelligence technologies can be included in security applications and used proactively as security tools. Secondly, the security vulnerabilities of these new technologies can be identified, and regulations for perceived insecurity can be securitized (Mugge, 2023: 4-5). These interventions stem from the rapidly evolving, transformative, and potentially disruptive nature of artificial intelligence technologies. Weapons, intelligence, military logistics, surveillance, and reconnaissance capabilities and battlefields are being transformed into intelligent systems as the Internet of Things and Big Data realities make it easier to advance in artificial intelligence technologies (Hynek and Solovyeva, 2022: 9).

In this new risk environment of the 21st century, where artificial intelligence technologies are rapidly militarized by international relations actors, the reference object is undoubtedly all humanity at the macro level and countries lacking this technology at the micro level. Political leaders, bureaucrats, and pressure groups from states with and without militarized artificial intelligence technologies appear as micro-level securitizing actors in the context of their national security, whereas the UN Secretary-General, Deputy Secretary-General, Presidents and Vice-Presidents of the General

Assembly and Security Council, and affiliated members of the UN officials of other organizations appear as macro-level securitizing actors in the context of international security. In this study, mostly the speech acts of the UN Secretary-General were taken into account. Finally, expert groups, non-governmental organizations, and the media, which try to make disarmament attempts for autonomous weapons legitimate and functional by consulting with regional organizations, have been accepted as functional actors, the last element of the securitization process. The fact that autonomous weapons, the militarized result of artificial intelligence technologies, pose a threat to global security, as well as international actors' legitimation of extraordinary disarmament measures to be taken by the UN in order to protect and sustain humanity's existence, reveals the social and intersubjective construction of securitization on a macro scale.

2. AUTONOMOUS WEAPONS

“Autonomous weapons” are machines or autonomous weapon systems with the capacity to ensure control, choose a target, shoot and independently decide to destroy a possible threat without need to any human intervention (Roff, 2014: 212). In other words, “autonomous weapons” are accepted to be the weapons that attain power, choose a target and destroy without any human intervention once they are activated (J. Lewis, 2015: 1311). In this regard, it can be suggested that autonomous weapons are discussed from various points of view by various authorities due to the differences of opinion as to the “autonomy” of a machine. When viewed in broad terms, however, a weapon system should have the quality to “learn”, “adapt its functions according to changing conditions” and “self-determine to shoot” so as to be classified as an autonomous one (Roff, 2015: 38). Mines are considered to be primitive autonomous weapons. In this context, missiles and air defence systems used to destroy radar, tanks or armoured vehicles that have limited use in the military are also considered as preliminary studies. Armed drones controlled by humans were produced as a result of these studies (ICRC, 2022). For example; Britain's aircraft, which is planned to be designed as an unmanned aerial system called “Taranis”, has a control system managed by human operators. It is designed to be used in tasks such as surveillance, target detection, intelligence gathering, deterring threats, or launching attacks (BAE Systems, 2023). The American “X-47B UCAS” unmanned aerial vehicle is another program in this context. It is intended to be utilized in a few specific activities, such as reconnaissance and attack in support of the US navy (Northrop Grumman, 2023). On the other hand, Russia's “Status-6 Oceanic Multipurpose System” or “Poseidon” unmanned vehicle capable of carrying nuclear warheads is a weapon program developed for underwater missions (Polmer, 2019). In today's world, both private companies and states are attempting to provide these weapons with the ability to work “autonomously”.

There are certain differences of opinion in the international arena as regards to the development of these weapon systems which have the capacity to move autonomously in case of a possible conflict. For example; some researchers suggest that states should take part in attempts to test the behavioural patterns of autonomous weapons which they exhibit in terms of their general working principles and special qualities, and to restrict their use in legal terms based on certain agreements (D. Lewis, 2019). Such that, in 2013, “Campaign to Stop Killer Robots”, a non-governmental organization, was created so as to coordinate the views opposing the development of autonomous weapons all over the globe and make researches with regard to the global security issues which may be caused by autonomous weapons (The Stop Killer Robots, 2018: 1). Furthermore, in an attempt to raise awareness in the international community, the call of artificial intelligence experts for disarmament made to various states¹ with an open letter to the UN bear a particular significance in this context (University of New South Wales, 2021: 1-3). Titled “Autonomous Weapons: An Open Letter from Artificial Intelligence and Robotics Researchers”, the letter claims that autonomous weapons have the capacity to choose and destroy targets without any need for human intervention. What is more, the said letter also mentions concerns that these weapon systems would cause threats such as entailing a global armament race based on artificial intelligence, discrediting states and dominating groups of people. In addition to these threats, there is also the risk of obtaining autonomous weapons by non-state armed groups which would use these weapon systems in order to apply disproportionate force against an ethnic group, program to make use in illegal acts and employ them with similar other purposes (University of New South Wales, 2021:1-3). On the other hand, the report “State of AI Artificial Intelligence, The Military and Increasingly Autonomous Weapons”, which was issued in 2019 by “Pax” (PAX for Peace, 2021) a peace organization operating in hot combat areas so as to protect civilians and ensure peace, discussed the issues that would be caused by autonomous weapons. Stating that legal initiatives should be taken to prevent autonomous weapons, the report also reflects the concerns that a possible armament race may start, tensions may escalate and autonomous weapons may exhibit unpredictable behaviours (Slijper, Beck and Kayser, 2019: 4-5).

On the other hand, António Guterres, the Secretary General of the UN, pointed out that autonomous weapons may cause a global security threat and used the following words as to the global threat of arming artificial intelligence:

“With the weaponization of artificial intelligence, the prospect of autonomous weapons that can select and destroy targets will

---

¹ The states mentioned are: Australia, Canada, China, Czech Republic, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Iceland, India, Ireland, Italy, Japan, Latvia, Mexico, Netherlands, New Zealand, Norway, Poland, Russian Federation, Singapore, South Africa, Spain, Switzerland, United Arab Emirates (UAE), United Kingdom (UK), United States of America (USA) (University of New South Wales, 2021:1-3).

make it very difficult to avoid escalation of conflicts and to guarantee the respect of international humanitarian law and international human rights law.” (United Nations News, 2018).

In addition, uttering his views as to the global attempts against the transfer of artificial intelligence to weapons, Guterres said:

“Autonomous machines with the power and discretion to select targets and take lives without human involvement are politically unacceptable, morally repugnant and should be prohibited by international law.” (United Nations News, 2019).

However, there are also others who claim that the development of autonomous weapons may bring certain significant benefits for the defence of states. The claims of this group vary based on the advantages they suggest. For example; autonomous weapons run with less military personnel compared to the numbers deployed under normal conditions, operate in inaccessible areas, keep military personnel away from threatening duties and risky areas in case of an offensive and reduce casualties (Etzioni, 2018: 253-254). Supported with artificial intelligence, robotic systems are able to work with a higher tempo in bomb disposal duties, nuclear attacks or highly radioactive areas, and have the potential to launch a deadly attack against enemies where the communication is cut between military units during an offensive. Since the systems without a physiological and mental limitation incorporate the algorithms to take necessary decisions in a duty, they reduce unpredictable acts and undertake to perform the tasks which are not possible for humans to do as these systems do not experience any fear or other human feelings (Etzioni, 2018: 253-254).

There are also discussions that autonomous weapons may be built with various qualities such as sensitivity, continuity and permanence in addition to high performance and protection. It is predicted that autonomous weapon systems have the potential to identify and destroy a threat within a short time when it is necessary to make observations, ensure guidance, take decisions and act to that end (Defence Ethics Committee, 2021: 14). In consequence, it has been found out that the costs of these weapons remain quite low compared to the costs of humans in operational activities. What is more, states are exceedingly fascinated in terms of the development of these systems owing to their durability and the capacity to operate in areas subject to nuclear and chemical attacks where it is improbable for humans to take charge (Lele, 2019: 56-57). Considering, however, the threats of a possible armament race in the face of international security, it can be stated that disarmament and the attempts to control weapons are among the leading basic security measures to ensure international security and enhance security and cooperation among states (Kavuncu, 2013: 120). From this point of view, it is clear that the

developments in the autonomous weapon technology must be checked and inspected with multi-dimensional policies and security measures.

3. DISARMAMENT EFFORTS AGAINST AUTONOMOUS WEAPONS

Following the Cold War, the perception of security underwent changes and resulted in a new structure wherein new problematic areas based on asymmetrical threats and uncertainties influenced the international system. In this structure, most of the threats and dangers turned into issue areas requiring global measures in parallel to the global quality attained by various interactions in the international system. Such that, the structural change and transformation of the international system also persisted in the 2000s during which process the effects and dimensions of global security threats expanded and multiplied in many directions (Kavuncu, 2019: 786). In this sense, the subject of disarmament and weapon control maintained its significance under the conditions of the 2000s, and new researches came to the agenda for the control of weapon systems equipped with new technologies so as to ensure global security in the face of re-designing weapons in line with technological developments which was enhanced by the developments in the field. Among these technologies, autonomous weapons are subject to certain justifications in the global sense which require their prohibition. For example; the problem of unpredictability refers to the concerns about the controllability of autonomy and self-learning capacity of complex artificial intelligence algorithms in machines and systems. Indeed, the concerns that unpredictable behaviours may result in unforeseen consequences prescribe that autonomous weapon systems operate predictably and that their interaction with the environment and humans must be adapted. In this regard, there is a global concern that as the uncertainties and unpredictability of machines increase, the risk of violating the codes of International Humanitarian Law (IHL) may also increase (Davison, 2017: 15-16). For instance, there is a possibility of violation of the provision of IHL known as “The Marten Clause” that refers to the protection of civilians by humanity and public conscience, even when there is no special IHL clause in agreements or contracts. Due to their lack of compassion and respect, autonomous weapons may operate without considering the principles of humanity (Docherty, 2020). Therefore, it can be observed that people act morally within the framework of the knowledge they have obtained as a result of their experiences in their relations with each other. With the ability of people to show compassion or empathy, the decision-making process can bring morality to the fore. By having this ability, people can act with emotions like forgiveness, pity, or self-sacrifice in conflicts with others (Schwarz, 2021: 62-63). However, the artificial features and technological capabilities of autonomous weapons that are programmed to perform certain actions may not be able to realize these human-specific emotions and behaviours. For this reason, moral responsibility in the design

and use of autonomous weapons should be observed by people and they should have the ability to act with ethical awareness (Schwarz, 2021: 62-63).

The EU Spokesperson conveyed the statement of the European Union (EU) dated 12 April 2018 on the “EU Statement: Lethal Autonomous Weapons Systems (LAWS)” at the “Group of Government Experts (GGE)” meeting in 2018. In the statement, the attitude of the member states towards autonomous weapons is explained with the following words:

“...human involvement and the human-machine interaction in the lethal decision-making process merit further elaboration. Discussions on human oversight, human judgement or human control should be further substantiated. We firmly believe that humans should make the decisions with regard to the use of lethal force, exert sufficient control over lethal weapons systems they use, and remain accountable for decisions over life and death. ...” (EEAS, 2018).

At another meeting in 2019, “The EU Statement: Examination of Potential Military Applications of Relevant Technologies in the Context of the Group’s Work” dated 25 March 2019 was expressed by the EU Spokesperson in the GGE. The statement included the following claims regarding autonomous weapons:

“...All States must ensure that emerging technologies including Artificial Intelligence that could be used in lethal autonomous weapons systems are developed and used in compliance with international law, in particular International Humanitarian Law (IHL). National legal weapons reviews in compliance with IHL remain a relevant tool in this context. Humans need to remain in control of the development, deployment and use with regard to possible military applications of emerging technologies in the area of LAWS, including AI, and prevent the use of such technologies in a way that would violate international law...” (EEAS, 2019).

In this context, another concern is based on the fear that autonomous weapons may escalate a possible conflict. There are, therefore, suggestions that transparent principles and procedures should be issued as to autonomous weapon systems so as to prevent that a possible controversy cause an escalation (UN, 2015: 7). Another concern in the same direction is the possibility of world-wide distribution and multiplication of and the cheap and easy access to an autonomous weapon which would affect security and stability at an international level and reduce the obstacles before conflicts (UN, 2019a; Lethal AWS, 2021). These concerns also gain a new aspect when

one considers that autonomous weapons may turn into weapons of mass destruction and cause threat to large masses of people. Therefore, the issue of autonomous weapons, one of the subjects of developing technology, is a matter of discussion debated with regard to disarmament (UNODA, 2021a). The probability that autonomous weapons may be aimed at certain communities due to their ethnic origin, race or gender in an attempt to commit mass destruction or crime against humanity or engage in illegal acts (Lethal AWS, 2021) is a noteworthy case as well as the armament race based on autonomous weapons. Mentioning that regulations are required to be able to restrict the product of autonomous weapons, Guterres warns states as to the autonomy of the said systems:

“Human responsibility for decisions on the use of weapons systems must be retained since accountability cannot be transferred to machines.” (UN, 2019b).

Again, in his speech dated January 22, 2020 at the General Assembly of the UN wherein he denominates the four main issues of the 21st century to be increasing geopolitical tensions, climate crisis, global insecurities and the negative aspects of developing technologies, Guterres draws attention to autonomous weapon systems which are able to take decisions to kill humans on their own without human command or responsibility and suggests that the worrying probabilities of artificial intelligence should be taken into consideration with the prohibition of such weapons (United Nations News, 2020).

In addition, the “International Committee for Robot Arms Control (ICRAC)”, which became operational in 2009, called on the international community to reduce possible threats to robotic technologies used in the military. This call includes prohibiting the development or use of autonomous weapons systems. The issue of preventing the integration of nuclear weapons into autonomous weapons was also touched upon. Moreover, the necessary restrictions to prevent a state from deploying autonomous weapons that threaten another state on its territory were also included in the call made by ICRAC (Asaro, 2012: 688).

4. THE LOCALIZATION OF THE UNITED NATIONS IN THE DISARMAMENT ATTEMPTS AGAINST AUTONOMOUS WEAPONS

Disarmament is a concept that includes the abolition of arms. Arms control, on the other hand, includes the limitation of some weapons in terms of quantity and quality stipulated by an international agreement (Sönmezoğlu, 2012: 578). To preserve international peace and provide security, the United Nations has also placed priority on disarmament or weapon restrictions. In this regard, biological and chemical weapons are also included in the disarmament

studies along with the process in addition to nuclear disarmament (UN, 2023). Another type of armament that is thought to pose a threat to international security today is autonomous weapons. So much so that the robotic devices in use today have the potential to turn into autonomous weapons, supported by hardware or software with artificial intelligence. For instance, autonomous weapons can be produced as a result of the software of drones or unmanned aerial vehicles produced for civilian purposes, designed with the intent to kill. In such a case, there is no mechanism to prevent the global spread of the software in question (Russel, 2022). For this reason, it can be said that autonomous weapons constitute an international security problem followed by the United Nations in terms of the threats they may pose at the global level.

Issued in 23 August 2010 with the cooperation between “The United Nations Human Rights Council (UNHRC)” and “United Nations Secretary-General”, the report titled “Interim Report of The Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions” evaluates that autonomous weapons may be employed in duties which pose a deadly risk for humans and inquires the effect of the deadly force capacity of these systems on human rights (UNHRC, 2010: 14). Published by the special reporter of UNHRC on 9 April 2013, the “Report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions, Christof Heyns” suggests, on the other hand, that data should be collected regarding the potential risks of autonomous weapons (UNHRC, 2013: 7). Similarly, in 2012 and 2013, international concerns were raised as part of “The United Nations Convention on Certain Conventional Weapons (CCW)” for the control on the developing technologies with regard to autonomous weapon systems. Following the meeting held in 2013, the discussions in “The Informal Meeting of Experts” which was held in 2014, raised awareness as to the humanitarian, ethical, military, technological and commercial dimensions of autonomous weapons. Moreover, it can be said that “United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR)” provided necessary contribution with information and materials to meetings on 26-28 March 2014 (Gill, 2018).

In 2016, the parties to CCW formed a group of experts called “The Group of Governmental Experts (GGE)” in the “Fifth Review Conference” in order to officially tackle with the disarmament attempts against autonomous weapons. GGE held the first official meeting in Geneva on 13-17 November 2017. The second and third sessions were held on 9-13 April 2017 and 27-31 August 2018, respectively (Gill, 2018). In 2019, the parties to CCW accepted certain principles regarding autonomous weapons upon the recommendation of GGE (UNODA, 2021b). In this sense, the primary attempts in the meeting held in Geneva on 14-15 November 2013 determined that a further meeting should be held in 2014 for the examination of the technologies in the field of autonomous weapon systems (CCW, 2013b: 4). Issued after the GGE meeting held on 13-16 May 2014 and “The CCW Meeting of High Contracting Parties” on 13-14 November 2014, the final report shows that some participants believe there is a need to make a comprehensive definition of autonomous

weapon systems indicating their contents before an attempt to prohibit these systems because they may change the nature of hot conflicts (CCW, 2014: 3). In this regard, some experts also point out that there is a need for more data for the restriction of autonomous weapons and that possible attempts may limit the use of such technologies for peaceful purposes. The meeting also discussed the context of the concept of autonomy. At this point, the measurability of autonomy and the need for further studies came to the agenda. What is more, the meeting also emphasized the necessity for researching the functions of autonomous weapons in the use of force. The meeting focused on the conformity of autonomous weapons with human decisions, the compliance with the principles of the International Humanitarian Law and the non-transferability of an ethical subject (such as killing) to machines (CCW, 2014: 3-4). Among the debated possible consequences of developing autonomous weapons on weapon control are also compliance with laws, accountability, vulnerability of autonomous weapons before cyber-attacks, difficulty of adaptation to a complex environment, cooperation capacity of allying forces and the influence of such weapons on peace and security (CCW, 2014: 5).

Convened in Geneva in 2015, “The CCW Meeting of Experts on Lethal Autonomous Weapons Systems” emphasized that human intervention was necessary in autonomous weapons that have the capacity to determine whether to use force against humans. During the meeting, there were also concerns that systems with the ability to determine to kill a human were unethical and that this contradicted the codes of the International Humanitarian Law. Some experts, on the other hand, offered that the human rights aspect of autonomous weapons should be argued in a separate meeting (CCW, 2015a: 3). In addition, some participants uttered that it was necessary to enforce a full-scale prohibition which includes the purchase, trading and distribution of such weapons. Beside the concern that autonomous weapons may change the nature of wars, it was speculated that systems which are not based on human judgment and feelings would increase the risk of hot conflicts (CCW, 2015a: 4). Moreover, these weapons are believed to cause a new armament race, prevent global endeavours of disarmament and, if obtained by non-governmental armed groups, lead to global security threats. Some participants who oppose this view specified that there was no sufficient data to enforce a prohibition on such weapons and that the common understanding in this regard should be developed further. The technical discussions dwelt on the distinction of autonomous weapons from automatic weapons, the vulnerability of humans before artificial systems, the unpredictability of the consequences of autonomous weapons, and the possible legalization of the production of autonomous weapons for use under water or in the atmosphere or outer space (CCW, 2015a: 5). Convened in 2015 in Geneva, “The CCW Meeting of High Contracting Parties” stressed the need for the universality of the efforts by ensuring cooperation and wider representation with participation in meetings (CCW, 2015b: 4).

The GGE meeting of 2016 was held with the intention to enhance international cooperation so as to ensure the continuity, integrity and sufficiency of technological developments in the analysis and examination of weapons, in general terms, and emerging war methods (CCW, 2016: 5). The GGE meeting of 2017, on the other hand, framed that accountability in a possible conflict where autonomous weapons are used and the reduction of deadly force threshold are matters which need to be discussed. In addition to the determination of the technological, military, legal and ethical dimensions, the meeting elaborated as well that the human contact with machines should be evaluated with more data when using autonomous systems (CCW, 2017: 4). During the GGE meeting of 2018, the discussions continued on possible principles that would guide the future autonomous weapons. In this respect, the primary subjects appeared to be the maintenance of the development or use of autonomous weapons in line with certain legal limitations and the non-transferability of accountability to machines in case of a deliberate or accidental harm. Other aspects which are deemed necessary for controlling autonomous weapons were the human control on the use and deployment responsibility regarding autonomous weapons, the prevention of access to new autonomous weapons by non-governmental armed groups, and the reduction of possible risks and threats when designing autonomous weapons. As well as legal rules and international regulations supporting the implementation of priorities in the development of such technologies, there was also a consensus to adopt CCW as the platform to identify the priorities in disarmament efforts (CCW, 2018a: 4). “The CCW Meeting of High Contracting Parties” of 2018 agreed to accept the necessary amendments to the said rules (CCW, 2018b: 1). The 2019 meeting of GGE emphasized that a research on the potential risks of newly-developed technologies, the evaluation of the threshold of deadly force use, the testing of autonomous weapons to be used in military and the effects of these technologies on international security would be taken into consideration (CCW, 2019a: 3). Similarly, the “ANNEX IV” list of the meeting updated and shows the guiding principles on which consensus was established in 2018 with regard to the aforesaid technologies. Among these principles, one is compliance with international legal rules in the development and use of autonomous weapons. Furthermore, the non-transferability of accountability to machines in the use of autonomous weapons is another notable aspect. As part of the guiding principles, there was also emphasis laid on the necessity of identification of the rules regulating human interaction with autonomous systems, and human command and control on these weapons were discussed as one of the basic necessities. Another principle which was deemed necessary was the deployment and use of autonomous weapons according to international legal rules (CCW, 2019a: 13). Again, it is also necessary to ensure software and hardware security against cyber-attacks as well as maintaining physical security. Such that, the prevention of access to autonomous weapons by non-governmental armed groups is a significant principle accepted in this sense so

that possible attacks may also be prevented. Experts remark that necessary measures should be taken when designing autonomous weapons and the technologies in the field of autonomous weapons should be inspected in terms of legal liabilities, so that risks may be reduced. Finally, the other matters of discussion which drew attention can be said to be the elimination of denied access to peaceful use and scientific developments due to the regulations concerning the development and use of autonomous weapons, and the acceptance of CCW as the proper platform for ensuring control on the autonomous weapons development in both military and civil areas (CCW, 2019a: 13).

Held in 2019, “The CCW Meeting of High Contracting Parties” confirmed the subjects on which consensus was ensured by GGE and concluded that universal studies on autonomous weapons should be continued (CCW, 2019b: 4). Although it can be claimed that the later meetings on controlling autonomous weapons broadly worked on the improvement of the basic principles identified in 2019, it is also apparent that no regulation was brought about to prohibit autonomous weapons at the end of these meetings.

Conclusion

Weapons with autonomous operation which include the armament of artificial intelligence are armed technological systems with the potential to move independently of humans and destroy forces identified by such systems as a threat. Defined as the “third revolution” in the military field after the invention of gunpowder and design of nuclear weapons, autonomous weapons concern states that these weapons may, on the one hand, adversely affect the norms of hot conflicts and armament struggles while, on the other, they draw attention owing to the potential of use where humans remain physically incapable. Such that, this technology is believed to prevent war crimes, provide superiority to the countries developing the technology and ensure low cost with their production and procurement compared to other weapon systems. On the other hand, there are also discussions that autonomous weapons should be prohibited for autonomous weapons may be seized by non-governmental armed groups, it is not possible to ensure the software and hardware security of these weapons and the decision taken by an intelligent machine to kill a human being does not coincide with ethical, legal and humanitarian values. It is also considered that autonomous weapons may lead to an armament race between states or may escalate a possible crisis. Another threat that stirs concern about autonomous weapons is that these weapon systems may improve their learning capacity and acquire various human traits. Therefore, experts, who interpret autonomous weapons to be a threat to international security and peace and carry out studies on the said technological developments, remark in line with the international public opinion that it is a natural requirement from the UN to take action with regard to autonomous weapons and lead the disarmament and weapon control struggles on behalf of

the international community. In this sense, the UN decided to hold periodical meetings with CCW on disarmament and formed GGE, a committee of experts, for the operations on the subject. As part of GGE and “The CCW Meeting of High Contracting Parties”, states taking part in these efforts conduct discussions on various matters from the definition of autonomous weapons to the ethical and legal consequences as well as the autonomy of these weapons. As a general consequence of these discussions, certain principles were adopted for the development of autonomous weapon technology; however, no concrete step has been taken as to binding decisions in this regard. With regard to these principles, many states suggested that autonomous weapons should be developed for peaceful and scientific purposes and that these systems should ensure human command and control as well as continuing human responsibility in case of possible harm. These principles are accepted to serve as a guide in terms of the future of autonomous weapons so that they may be perceived as advisory decisions for states. However, it is also believed that they may pave the first step on the way to taking binding decisions as to disarmament efforts in the following process.

As a result, approached from the point of view of the Securitization Theory, it can be said that the issue of armament related to autonomous weapons has been brought up by many officials through the speech acts. In this context, the necessity of disarmament efforts is also understood. It also appears crucial that the UN's efforts to disarm autonomous weapons expand widely. At this point, it can be stated that autonomous weapons have the potential to lead to an arms race or turn into a deterrent. For this reason, it is essential to supervise and control the production of autonomous weapons. On the other hand, the theoretical framework used in conjunction with the document analysis method has revealed that the data required to confirm or falsify the hypothesis of this study are not yet at a sufficient level. Therefore, it is important to test autonomous weapons and to verify the reliability of these weapons by analyzing the data obtained as a result of the tests. Lack of resources may prevent the use of autonomous weapons in physical and geographical conditions where people cannot work in case of a possible general ban. Lastly, it is necessary to increase the scientific shreds of evidence demonstrating the benefits and harms of autonomous weapons from an interdisciplinary perspective, as well as eliminating the shortcomings of the UN's platform for establishing binding decisions and regulations as soon as possible.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Tolga Erdem %50, Cengiz Özbek %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Tolga Erdem %50, Cengiz Özbek %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

References

- Asaro, D. (2012). On banning autonomous weapon systems: Human rights, automation, and the dehumanization of lethal decision-making. *International Review of the Red Cross*, 94(886), 687-709. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1816383112000768>
- BAE Systems. (2023). *Taranis*. Retrieved from <https://www.baesystems.com/en/product/taranis> on 19.01.2023.
- Baldwin, D.A. (2015). The concept of security. *Review of International Studies*, 23, 5-26. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0260210597000053>
- Balzacq, T. (2005). The three faces of securitization: Political agency, audience and context. *European Journal of International Relations*, 11(2), 171-201. <https://doi.org/10.1177/1354066105052960>
- Baylis, J. (2020). International and global security. In J. Baylis, S. Smith and P. Owens (Eds.), *The globalization of world politics: an introduction to international relations* (pp. 240-255). Oxford University Press.
- Baysal, B. and Lüleci, Ç. (2015). Kopenhag okulu ve güvenikleştirme teorisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11(22), 61-96.
- Buzan, B. (1983). *People, states, and fear: the national security problem in international relations*. Great Britain: Wheatsheaf Books.
- Davison, N. (2017, November). A legal perspective: autonomous weapon systems under international humanitarian law. *The United Nations Office for Disarmament Affairs*. 1-69, Retrieved from <https://www.un.org/disarmament/wp-content/uploads/2017/11/op30.pdf> on 14.11.2021.
- Defence Ethics Committee. (2021, April 29). *Opinion on the integration of autonomy into lethal weapon systems*. 1-44, Retrieved from <https://article36.org/wp-content/uploads/2021/05/Defence-ethics-committee-Opinion-on-the-integration-of-autonomy-into-lethal-weapon-systems.pdf> on 12.11.2021.
- Docherty, B. (2020, February 20). *The need for and elements of a new treaty on fully autonomous weapons*. Retrieved from <https://www.hrw.org/news/2020/06/01/need-and-elements-new-treaty-fully-autonomous-weapons> on 18.01.2023.

- Erdem, T. and Özbek, C. (2021). Yapay zekâ teknolojilerinin uluslararası güvenliğe etkileri ve yansımaları. In S. Turan and T. Erdem (Eds.), *Güvenliğin Değişen Yüzü: Temel Yaklaşımlardan Güncel Uygulamalara* (pp. 147-180). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Etzioni, A. (2018). Pros and cons of autonomous weapons systems. In A. Etzioni (Ed.), *Happiness is the wrong metric a liberal communitarian response to populism* (pp. 253-263). Springer Open.
- European Union External Action Service (EEAS). (2018, April 12). *Group of governmental experts convention on certain conventional weapons - EU statement: lethal autonomous weapons systems (laws)*. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/node/43045_en on 20.01.2023.
- European Union External Action Service (EEAS). (2019, March 25). *Group of governmental experts - lethal autonomous weapons systems - convention on certain conventional weapons - EU statement: review of potential military applications of related technologies in the context of the group's work*. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/node/60187_en on 20.01.2023.
- Gill, A. S. (2018, December). *The role of the united nations in addressing emerging technologies in the area of lethal autonomous weapons systems*. Retrieved from <https://www.un.org/en/un-chronicle/role-united-nations-addressing-emerging-technologies-area-lethal-autonomous-weapons> on 21.11.2021.
- Hynek, N. and Solovyeva, A. (2022). *Militarizing artificial intelligence: theory, technology, and regulation*. Routledge.
- International Committee of the Red Cross (ICRC). (2022, July 26). *What you need to know about autonomous weapons*. Retrieved from <https://www.icrc.org/en/document/what-you-need-know-about-autonomous-weapons> on 18.01.2023.
- Kavuncu, S. (2013). Nükleer silahsızlanma yolunda start süreci. *Bilge Strateji*, 5(8), 119-148.
- Kavuncu, S. (2019, October 14-15). *2010'lu yıllarda ABD-Rusya ilişkilerinde nükleer silahsızlanma*. XI. Uludağ Congress on International Relations, Bursa.
- Lele, A. (2019). Debating lethal autonomous weapon systems. *Journal of Defence Studies*, 13(1), 51-70.
- Lethal Autonomous Weapons Systems (Lethal AWS). (2021). *The risk of lethal autonomous weapons*. Retrieved from <https://autonomousweapons.org/the-risks/> on 14.11.2021.
- Lewis, D. A. (2019). *Legal reviews of weapons, means and methods of warfare involving artificial intelligence:16 elements to consider*. Retrieved from <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2019/03/21/legal-reviews-weapons-means-methods-warfare->

artificial-intelligence-16-elements-consider/?gelid=CjOKCQjw5MLrBRCIARIsAPGOWGWNjtfrVRAYIu0OfQxOkzM8wklMQtsbvmfHBX8LpELpEOJNXJlbgmsbEaAthLEALW on 15.11.2021.

- Lewis, J. (2015). The case for regulating fully autonomous weapons. *The Yale Law Journal*, 124(4), 1309-1325. <https://www.jstor.org/stable/43617052>
- Mügge, D. (2023). The securitization of the EU's digital tech regulation. *Journal of European Public Policy*, 0(0), 1-25. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2171090>
- Northrop Grumman. (2023). *X-47B UCAS*. Retrieved from <https://www.northropgrumman.com/what-we-do/air/x-47b-ucas/> on 19.01.2023.
- Pax For Peace. (2021). *Who we are?*. Retrieved from <https://paxforpeace.nl/who-we-are> on 12.11.2021.
- Polmer, N. (2019, April). 'Status-6' Russian drone nearly operational. Retrieved from <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2019/april/status-6-russian-drone-nearly-operational> on 17.01.2023.
- Roff, H. M. (2014). The strategic robot problem: Lethal autonomous weapons in war. *Journal of Military Ethics*, 13(3), 211-227. DOI: <https://doi.org/10.1080/15027570.2014.975010>
- Roff, H. M. (2015). Lethal autonomous weapons and jus ad bellum proportionality. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 47(1), 37-52.
- Russel, S. (2022, May 18). *Why we need to regulate non-state use of arms*. WEFORUM. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2022/05/regulate-non-state-use-arms/> on 19.01.2023.
- Schwarz, E. (2021). Autonomous weapons systems, artificial intelligence, and the problem of meaningful human control. *The Philosophical Journal of Conflict and Violence*, 5(1), 52-72. DOI: 10.22618/TP.PJCV.20215.1.139004
- Slijper, F., Beck, A. and Kayser, D. (2019). *State of AI- state of artificial intelligence-artificial intelligence, the military and increasingly autonomous weapons*. Pax for Peace. 1-48, Retrieved from <https://paxforpeace.nl/media/download/state-of-artificial-intelligence--pax-report.pdf> on 13.11.2021.
- Sönmezoğlu, F. (2012). *Uluslararası politika ve dış politika analizi*. Der Yayınları.
- Stritzel, H. (2014). *Security in translation: securitization theory and the localization of threat*. Palgrave Macmillan.

- Taureck, R. (2006). Securitization theory and securitization studies. *Journal of International Relations and Development*, 9(1), 53-61. DOI:10.1057/palgrave.jird.1800072
- The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). (2013a). *Meeting of the high contracting parties to the convention on prohibitions or restrictions on the use of certain conventional weapons which may be deemed to be excessively injurious or to have indiscriminate effects*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-12, Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/646/33/PDF/G1364633.pdf?OpenElement> on 10.01.2022.
- The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). (2013b, October). *2013 session final report*. The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). 1-12, Retrieved from <https://undocs.org/pdf?symbol=en/CCW/MSP/2013/10> on 01.01.2022.
- The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). (2014). *Report of the 2014 informal meeting of experts on lethal autonomous weapons systems (laws)*. The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). 1-10, Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/048/96/PDF/G1404896.pdf?OpenElement> on 02.01.2022.
- The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). (2015a). *Report of the 2015 informal meeting of experts on lethal autonomous weapons systems (laws)*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-23, Retrieved from <https://undocs.org/pdf?symbol=en/ccw/msp/2015/3> on 07.01.2022.
- The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). (2015b). *2015 session final report*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-14, Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G16/012/74/PDF/G1601274.pdf?OpenElement> on 07.01.2022.
- The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). (2016, December 26). *Agenda item 18 consideration and adoption of the final documents final document of the fifth review conference*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-21, Retrieved from [https://docs-library.unoda.org/Convention_on_Certain_Conventional_Weapons_-_Fifth_Review_Conference_\(2016\)/FinalDocument_FifthCCWRevCon.pdf](https://docs-library.unoda.org/Convention_on_Certain_Conventional_Weapons_-_Fifth_Review_Conference_(2016)/FinalDocument_FifthCCWRevCon.pdf) on 07.01.2022.
- The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). (2017). *Report of the 2017 group of governmental experts on lethal autonomous weapons systems (laws)*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-13, Retrieved from

<https://undocs.org/pdf?symbol=en/CCW/GGE.1/2017/3> on 07.01.2022.

The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). (2018a). *Report of the 2018 session of the group of governmental experts on emerging technologies in the area of lethal autonomous weapons systems*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-21, Retrieved from <https://undocs.org/pdf?symbol=en/CCW/GGE.1/2018/3> on 07.01.2022.

The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). (2018b, December 28). *21–23 november 2018 final report*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-10, Retrieved from <https://undocs.org/CCW/MSP/2018/11> on 07.01.2022.

The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). (2019a, September 25). *Report of the 2019 session of the group of governmental experts on emerging technologies in the area of lethal autonomous weapons systems*. The Convention on Certain Conventional Weapons (CCW). 1-14, Retrieved from <https://undocs.org/en/CCW/GGE.1/2019/3> on 07.01.2022.

The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). (2019b). *13–15 november 2019 final report*. The Convention On Certain Conventional Weapons (CCW). 1-11, Retrieved from <https://undocs.org/pdf?symbol=en/CCW/MSP/2019/9#:~:text=7.-,The%20Meeting%20of%20the%20High%20Contracting%20Parties%20to%20the%20Convention,Secretary%2DGeneral%20of%20the%20Meeting> on 07.01.2022.

The Stop Killer Robots. (2018, April). *Reaffirming human control of weapons systems-briefing note for the convention on conventional weapons group of governmental experts meeting on lethal autonomous weapons systems*. 1-4, Retrieved from https://www.stopkillerrobots.org/wp-content/uploads/2018/03/KRC_Briefing_CCWApr2018.pdf on 15.11.2021.

The United Nations (UN). (2013). *Disarmament*. Retrieved from <https://www.un.org/en/global-issues/disarmament> on 19.01.2023.

The United Nations (UN). (2015, March). *National model United Nations*, The United Nations (UN). 1-14, Retrieved from https://www.nmun.org/assets/documents/conference-archives/new-york/2015/GA1_FinalA.pdf on 14.11.2021.

The United Nations (UN). (2019, March 25). *Machines capable of taking lives without human involvement are unacceptable, secretary-general tells experts on autonomous weapons systems*. Retrieved from <https://press.un.org/en/2019/sgsm19512.doc.htm> on 10.10.2022.

The United Nations (UN). (2019a, October 25). *States call for enhanced arms control strategies to regulate “killer robots” stem rising tide of illegal*

weapons delegates tell first committee. Retrieved from <https://www.un.org/press/en/2019/gadis3635.doc.htm> on 14.11.2021.

The United Nations Office For Disarmament Affairs (UNODA). (2021a). *About us.* Retrieved from <https://www.un.org/disarmament/about/> on 14.11.2021.

The United Nations Office For Disarmament Affairs (UNODA). (2021b). *Background on laws in the CCW.* Retrieved from <https://www.un.org/disarmament/the-convention-on-certain-conventional-weapons/background-on-laws-in-the-ccw/> on 21.11.2021.

United Nations Human Rights Council (UNHRC). (2010, August 23). *Interim report of the special rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions.* 1-22, Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/690463> on 21.11.2021.

United Nations Human Rights Council (UNHRC). (2013, April 9). *Report of the special rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, christof heyns.* 1-22, Retrieved from https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session23/A-HRC-23-47_en.pdf on 21.11.2021.

United Nations News. (2018, November 5). *'Warp speed' technology must be 'force for good' UN chief tells web leaders.* Retrieved from <https://news.un.org/en/story/2018/11/1024982> on 09.11.2021.

United Nations News. (2019, March 25). *Autonomous weapons that kill must be banned, insists UN chief.* Retrieved from <https://news.un.org/en/story/2019/03/1035381> on 12.10.2021.

United Nations News. (2020, January 22). *UN chief outlines solutions to defeat 'four horsemen' threatening our global future.* Retrieved from <https://news.un.org/en/story/2020/01/1055791> on 09.01.2022.

University of New South Wales. (2021). *An open letter to the united nations convention on certain conventional weapons.* 1-3, Retrieved from <https://www.cse.unsw.edu.au/~tw/ciair/open.pdf> on 15.11.2021.

Zeng, J. (2021). Securitization of artificial intelligence in China. *The Chinese Journal of International Politics*, 14(3), 417-445. DOI: <https://doi.org/10.1093/cjip/poab005>

SOSYOTELİZM: FARKLI BAĞLAMLARDA BİR DEĞERLENDİRME

Banu SAYINER* & Müge AKBAĞ**

Öz

Çağımızda teknolojinin gelişimi ile birlikte bilişim teknolojilerinin kullanımı çok yüksek bir orana ulaşmıştır. Başlangıçta iletişim amaçlı kullanılan cep telefonları günümüzde akıllı telefon düzeyine erişerek küçük bir bilgisayar konumuna gelmiştir. Akıllı telefonların taşınabilir olmasıyla dijital ortamda zaman geçirmek bireyler için vazgeçilmez bir durum haline almıştır. Akıllı telefonların aşırı şekilde kullanılması sonucunda bazı kişilerde problemler akıllı telefon kullanımı görülmektedir. Akıllı telefonun problemler kullanımının yarattığı davranışlardan biri de sosyotelizmdir (phubbing). Telefon (phone) ve yok saymak (snubbing) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiş olan phubbing, bir kişinin başka bir kişiyle yüz yüze iletişim halindeyken cep telefonuna daha fazla ilgi göstermesi şeklinde tanımlanmaktadır. Son dönemde yüksek oranda akıllı telefon kullanımının yarattığı sosyotelizm ile ilgili araştırmaların sayısında artış olduğu gözlenmektedir. Bu derleme çalışmasında, literatürdeki ilgili araştırmalara dayanarak sosyotelizm davranışını farklı bağlamlarda (evli çiftler-romantik ilişkiler, arkadaşlık/akran ilişkileri, ebeveyn-çocuk ilişkileri, eğitim ortamı, iş ortamı, olumsuz psikolojik göstergeler ve ölçme) değerlendirmek ve bu yeni davranış biçimini daha iyi anlamamızı sağlayacak araştırmaların yapılmasına yol açıcı olmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyotelizm, Sosyotelist, Sosyotelizme Maruz Kalan, Problemler Akıllı Telefon Kullanımı.

PHUBBING: AN EVALUATION IN DIFFERENT CONTEXTS

Abstract

The utilization of information technologies has significantly increased in nowadays due to the advancements in technology. Cell phones, which were initially used for communicative purposes, have now become smartphones and transformed into a small computer. Smartphones have become an essential aspect of people's lives due to their portability, leading to increased time spent in the digital environment. However, excessive smartphone use has resulted in problematic behavior among some individuals, including phubbing, which is a behavior associated with

*Psikolog Dr., İstanbul, Türkiye, banusayiner@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4842-0712>

**Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD, makbag@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0507-9072>

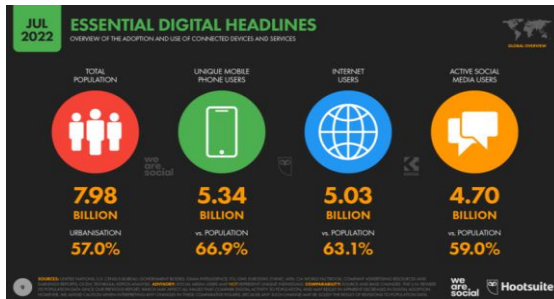
problematic smartphone use. Phubbing, a combination of the words “phone” and “snubbing”, refers to a person showing more interest in the mobile phone while communicating with another person face to face. Recently, it is observed that there has been an increase in the number of studies on phubbing caused by the excessive use of smartphone. The aim of this study was to evaluate phubbing behavior in different contexts (married couples-romantic relationships, friendship/peer relationships, parent-child relationships, educational environment, work environment, negative psychological indicators and measurement) based on the relevant literature, thus leading to new researches. In this way, it would be possible to better understand this new behavior pattern.

Keywords: Phubbing, Phubber, Phubbee, Problematic Smart Phone Use.

Giriş

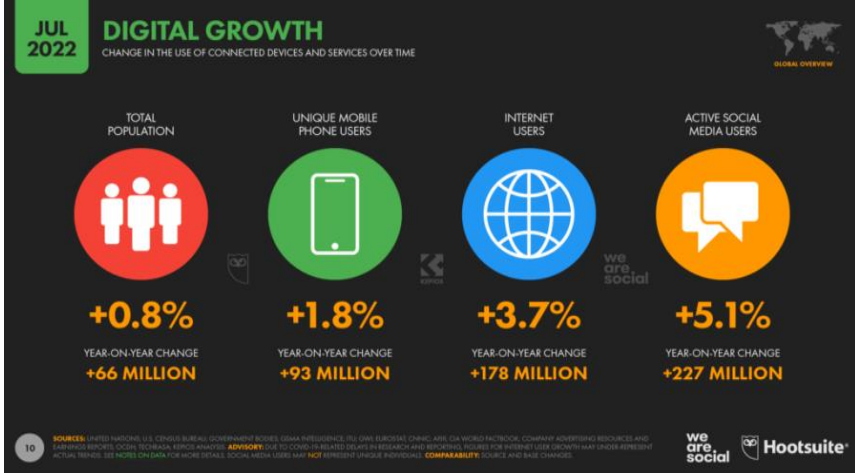
Çağımızda iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde internet kullanımı çok yaygınlaşmıştır. Önceleri sadece konuşma ve mesaj gönderme amaçlı üretilen cep telefonları, günümüzde internete erişimi hızlı ve kolay bir şekilde sağlayan akıllı telefonlara dönüşmüştür. İletişim, e-postalar, sosyal medya, oyun, eğlence, alışveriş, eğitim, iş, bankacılık, sağlık gibi alanlara ulaşmak ve gelişmeleri takip etmek için akıllı telefon kullanımı birçok insan için yaşamın vazgeçilmez bir ögesi durumuna gelmiştir. Günümüzde bireyler sosyo-ekonomik yapıları hangi düzeyde olursa olsun bir şekilde akıllı telefona sahip olmaktadır. Şekil 1 ve Şekil 2’de görüldüğü gibi, "We Are Social & Hootsuite Global Report"un Temmuz 2022 verileri dünya nüfusunun %66,9'unun (5,34 milyar insan) cep telefonu kullandığına işaret etmektedir. Mobil kullanıcılar önceki belirlemeden bu yana %1,8 (93 milyon) artmıştır. Temmuz 2022 verileri dünya çapında 5,03 milyar insanın (%63,1) internet kullandığını göstermektedir. Bu oran, önceki yılın verileriyle karşılaştırıldığında 178 milyonluk (%3,7) bir artış olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Temmuz 2022 verilerine göre, dünyada 4,7 milyar sosyal medya kullanıcısı (%59) bulunmaktadır. Bu rakam, %5,1 büyüme ile 227 milyon artmıştır (We Are Social & Hootsuite Global Report, 2022).

Şekil 1. Mobil Telefon, İnternet ve Sosyal Medyanın Küresel Nüfusa Bağlı Olarak Kullanım Oranı

Kaynak: We Are Social & Hootsuite Global Report, 2022

Şekil 2. Mobil Telefon, İnternet ve Sosyal Medyanın Küresel Nüfusa Bağlı Olarak Kullanımının Bir Önceki Ölçüme Göre Artış Oranı

Kaynak: We Are Social & Hootsuite Global Report, 2022

TÜİK tarafından yapılan hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması sonuçlarına göre ise, 2022 yılında hanelerin %94,1'inin evden internete erişim olanağına sahip olduğu belirlenirken, bu oranın geçen yıl %92,0 olduğu belirtilmiştir. İnternet kullanım oranı 2022 yılında 16-74 yaş grubundaki kişilerde %85,0 iken, bu oranın bir önceki yıl %82,6 olduğu saptanmıştır. Diğer taraftan TÜİK verileri, 2022 yılının ilk üç ayını kapsayan zaman diliminde 16-74 yaş grubundaki bireylerin %82,7'sinin interneti düzenli olarak (hemen her gün ya da haftada en az birdefa) kullandığı, düzenli internet kullanımının bir önceki yıl %80,5 olduğu vurgulanmıştır (TÜİK, 2022). Gerek dünyadaki, gerekse Türkiye'deki bu veriler internet, sosyal medya ve akıllı telefon kullanım oranının her yıl hızla arttığının bir göstergesidir.

Bireylerin yaşamlarının büyük bir kısmını kaplayan akıllı telefonların yaygın kullanımı insanları sanal olarak bir araya getirmedeki avantajlarına rağmen, iletişimin kalitesini olumsuz etkilediğinden gerçekte insanların birbirinden uzaklaşmasına neden olmaktadır (Verma, Kumar ve Yadar, 2019: 806). Kişilerin hiçbir şey olmamış gibi konuşmaya devam etmesi ve sürekli telefona bakması bir nezaketsizlik belirtisi olarak yorumlanmakta ve sosyotelizm kapsamında değerlendirilmektedir (Courtright ve Caplan, 2021: 32-33). Dolayısıyla sosyotelizm (phubbing), kişilerarası ilişkileri kesintiye uğratan olumsuz bir davranış biçimidir. Phubbing, telefon (phone) ve yok saymak (snubbing) sözcüklerinin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu terim ilk kez Macquarie Dictionary'nin McCann Grup Melbourne adında bir reklam ajansı ile yürütmüş olduğu Mayıs 2012'deki bir kampanyada tanıtılmıştır. Şirket, bazı elektronik cihazlarla meşgul olurken birini tamamen görmezden gelme davranışını gözlemlemek ve sonunda bu davranışı açıklayan bir sözcük

tasarlamak beklentisi ile çeşitli szlkbilimcileri, yazar, şair ve psikologları davet etmiştir. Phubbing terimini icat eden McCann Muhasebe Müdürü Adrian Mills olmuştur. Davranış, "Stop Phubbing Campaign" (Sosyotelizmi Durdur Kampanyası) başlığındaki afişler ile medya raporları sayesinde popüler hale getirilmiştir (Khare ve Qasim, 2019: 812; Verma vd., 2019: 803; Uğur ve Koç, 2015a: 1023; Zamani, Talepasand ve Taghinezhad, 2020: 26). Phubbing, Cambridge Sözlük'te (t.y.) "dikkatini yanındaki kişi yerine mobil telefonuna verme ve o kişiyi yok sayma davranışı" olarak ifade edilmektedir. Türkçede sosyotelizm olarak ifade edilen bu davranış, kişinin başka kişilerle iletişim halindeyken dikkatini akıllı telefona yönelterek onlarla iletişim kurmaması olarak tanımlanmaktadır (Karadağ vd., 2016: 224). Bir sosyal etkileşimde "phubber" (sosyotelist), arkadaşına yönelik "phubbing"i (sosyotelizmi) başlatan kişiyi ifade ederken, "phubbee" sosyotelizm davranışına maruz kalan kişi olarak tanımlanmaktadır (Chotpitayasunodh ve Douglas, 2018b: 304-305).

Günümüzde akıllı telefonlar bireylerin ihtiyaç ve beklentilerini hızlı bir şekilde karşılamakta, ancak bu durum beraberindeproblemlilik akıllı telefon kullanımınıgetirebilmektedir. Problemlilik akıllı telefon kullanımı da bağımlılık ile sonuçlanabilmektedir. Sosyotelizm deakıllı telefon bağımlılığı, internet bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı, oyun bağımlılığı (Karadağ vd., 2015: 60; Nazir ve Bulut, 2019: 821) ve bu bağımlılığlara ek olarak uygulama bağımlılığı (Karadağ vd., 2016: 224) ile birlikte oluşan çok yönlü bir yapıya sahiptir. Bağımlılık denilince öncelikle madde bağımlılığı düşünülse de bağımlılık, kimyasal madde kullanımı ve davranışsal bağımlılık (kimyasal madde içermeyen) olmak üzere iki şekilde açıklanmaktadır. Amerikan Psikiyatri Birliği'nin (APA) sınıflandırma sistemi olan DSM-5'de (The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders /Ruhsal Bozuklukların Teşhis ve İstatistik El Kitabı) madde ile ilişkisi olmayan bozukluk kapsamında henüz sadece kumar oynama bozukluğu yer almaktadır (APA, 2013: 231). İnternetin ve oyun gibi ilişkili kavramların problemlilik kullanımının ilerleyen zaman içinde tanı kriterleri dikkate alınarak sınıflandırılması önerilmektedir (Block, 2008: 306). Bu bağlamda problemlilik internet, oyun, sosyal medya kullanımı sonucunda akıllı telefon kullanımının da bağımlılık olarak değerlendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla akıllı telefonun yoğun kullanımı sonucunda oluşan sosyotelizm de yeni bir bağımlılık türü olarak incelenebilir. (Verma vd., 2019: 810-811). Sonuç olarak, cep telefonları her ne kadar insan yaşamına kolaylık sağlasa da, bu araçların kullanım şekli bireylerin sosyal yaşamını olumsuz etkileyerek onları bağımlılık yapan davranışlara yönlendirebilmektedir (Bulut ve Nazir, 2020: 4).

Araştırmacılar sosyotelizmin psikolojik, teknolojik, iletişimsel, kültürel, sosyal ve eğitimsel alanlarda araştırma konusu olduğuna dikkat çekmektedir (Capilla Garrido, Issa, Gutirrez Esteban ve Cubo Delgado, 2021: 7). Yapılan araştırmalar, Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin (BİT) gelişimi ile birlikte yeni bir davranış şekli olarak ortaya çıkan sosyotelizmin

çeşitli iletişim gruplarını etkilediğine işaret etmektedir. Bu derleme çalışmasında, literatürdeki mevcut araştırmalar ışığında romantik ilişkilerde ya da evlilik ilişkilerinde, ebeveyn-çocuk ilişkilerinde, arkadaş ilişkilerinde, eğitim ortamında gençlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde, iş yaşamında üst-üst ilişkilerinde sosyotelizmin yansımaları ile psikolojik etkilerinin belirlenmesine ve bu davranışın ölçülmesine yönelik çalışmaların incelenmesi amaçlanmıştır. Literatürde yer alan araştırmalara dayanarak sosyotelizmle ilgili bilgi birikiminin sentezlendiği bu derleme çalışmasının, özellikle Türkiye’de yeni yeni araştırılmaya başlanan bu kavramı, ortaya çıkış nedenlerini, bireyleri ve ilişkileri nasıl etkilediğini daha iyi anlamamız için ileride yapılacak çalışmalara yol açıcı olması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan bu çalışmanın kaynakçada yer alan araştırmaların bulguları ile sınırlı olduğunu belirtmekte fayda vardır.

1. EVLİ ÇİFTLERDE VE ROMANTİK İLİŞKİLERDE SOSYOTELİZM

Akıllı telefon ile meşgul olup yanındakiyle ilgilenmemek anlamına gelen sosyotelizm (phubbing) davranışı, çiftler arasında gerçekleştiğinde buna "partner phubbing" (Pphubbing) denilmektedir. Çiftler arasındaki ilişkiler açısından incelendiğinde; akıllı telefonlar bir taraftan çiftlerin uzakta olsalar bile birbirleriyle her fırsatta görüşmelerini sağlayarak iletişimlerini olumlu yönde etkilerken, bir taraftan da iletişimlerinde kesintilere neden olmaktadır. Şöyle ki; sosyotelizm davranışını sergileyen bir kişi yanındaki partnerinden ziyade telefonuna odaklandığında dışlanma ve memnuniyetsizlik duygularına yol açabilir. Çiftler bu durumu yanındaki kişinin önceliğinin kendisi olmadığı şeklinde yorumlayabileceğinden sosyotelizmin ilişkileri olumsuz yönde etkileme potansiyeline sahip olduğu öngörülmektedir (McDaniel ve Wesselmann, 2021: 420; Roberts ve David, 2016: 134; Khodabakhsh ve Le Ong, 2021: 9). Flört eden ve evli olan çiftler üzerinde yapılan bir araştırmada teknolojinin aşırı kullanımı nedeniyle partnerle ilgilenmemenin çiftler arasında oldukça yaygın olduğu görülmektedir (Cizmeci, 2017: 364). Sosyotelizmin evlilik kalitesini de olumsuz yönde etkilediği vurgulanmaktadır (Khodabakhsh ve Le Ong, 2021: 13). Romantik ilişkilerde çiftlerin iletişim kurmak için cep telefonlarını kullanımlarındaki artışın da ilişki doyumunu azalttığına dair araştırma bulguları mevcuttur (Roberts ve David, 2016: 138; Wang, Xie, Wang, Wang ve Lei, 2017: 15). Bazı araştırmalarda ise partner sosyotelizmi ve ilişki doyumu arasında doğrudan anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı, ancak benlik saygısının bu iki değişken arasındaki ilişkide düzenleyici rolünün olduğu belirlenmiştir. Bu bulguya göre, benlik saygısı yüksek olan yetişkinlerde çift sosyotelizmi ile ilişki doyumu arasında negatif yönde ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Benlik saygısı düşük olan yetişkinlerde ise çift sosyotelizminin ilişki doyumu üzerinde bir etkisi bulunamamıştır. Ayrıca evli çiftler evli olmayıp romantik ilişki içinde olan çiftlere göre sosyotelizmi daha fazla deneyimlemektedirler. Buna ek olarak

partner sosyotelizminin ilişki doyumunu üzerindeki olumsuz etkisi sadece evli çiftlerde görülmektedir (Wang, Znao ve Lei, 2021: 3372). Sonuç olarak, araştırmacıların da vurguladığı gibi ilişki doyumunun birçok faktörden etkilendiği dikkate alındığında partner sosyotelizmi bunlardan sadece biridir ve diğer faktörler kadar güçlü bir etkiye sahip olmayabilir. Diğer taraftan evli olmayan çiftlerde partner sosyotelizminin ilişki doyumunu üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğuna dair herhangi bir bulgunun olmaması, evli olmanın nasıl bir fark yarattığına dair daha detaylı araştırmaların yapılmasına ihtiyaç olduğunu düŐündürmektedir. Ayrıca boşanma ya da romantik ilişkinin sonlandırılmasında da partner sosyotelizminin etkisinin olup olmadığı araŐtırılabilir.

Son yıllarda sosyotelizme olan ilginin artmasıyla birlikte, bu davranışın ilişki ve partner üzerindeki olumsuz yansımalarına dair çalışmaların da çeŐitlendięi dikkati çekmektedir. Bu çalışmalardan birinde sosyotelizmin bağlanma stilleri ile etkileşime girerek ilişki doyumunu azalttığına dair bulgular elde edilmiş olmakla birlikte daha detaylı çalışmaların yapılması önerilmiştir (Brning ve Wartberg, 2022: 5). Bir başka araştırma bulgusu ise, ilişkiyi kesintiye uğratan sosyotelizm davranışının romantik ilişki yaşayan çiftler arasında cep telefonu kullanımı kaynaklı çatışmayı artırdığına, bu çatışmanın da çiftlerin ilişki doyumunu azalttığına işaret etmektedir. Ayrıca kaygılı bağlanma stiline sahip olan bireylerin partnerin sosyotelizm davranışına güvenli bağlanma stiline sahip olanlara göre daha fazla tepki verdikleri ve açığa çıkan çatışmanın da ilişki doyumunun azalmasına yol açtığı tespit edilmiştir. Partner sosyotelizminin ilişki doyumunu ve yaşam doyumunu yoluyla dolaylı olarak depresyonu tetiklediği sonucuna da ulaşılmıştır (Roberts ve David, 2016: 139). Dolayısıyla partner sosyotelizminin dolaylı da olsa çiftlerin iyi oluş düzeylerini belirleyici bir role sahip olduğu söylenebilir. Türkiye’de yapılan bir araştırmanın sonuçları da kaıman bağlanma stiline sahip olma düzeyi yüksek olan bireylerde partner sosyotelizmi ile ilişki kalitesi arasında negatif yönde bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir (Topal, Güngör, oban, Şahintürk, Kırmızıkaya ve Şendil, 2021: 470). Sosyotelizm romantik ilişkilerdeki kıŐkanlıęı da tetiklemektedir. Özellikle kaygılı bağlanan bireylerde partnerin sosyotelizm davranışı arttıkça romantik ilişkide kıŐkanlık artmakta bu da ilişki doyumunun düşmesine sebep olmaktadır (David ve Roberts, 2021: 3604-3605). Araştırmalar göstermektedir ki, partner sosyotelizminin etkilerini açıklığa kavuŐtırmada partnerin bağlanma stili önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda daha sonra yapılacak araştırmalarda ilişkide hem sosyotelizme maruz kalan hem de uygulayan partnerin bağlanma stilleri birlikte ele alınabilir.

Sosyotelizmin olumsuz etkilerinden biri de buna maruz kalmıŐ bireylerin sosyal dışlanma duygusu yaŐamalarıdır. Bu durum, bir yere ait olma duygusunu yeniden kazanma umuduyla bireylerin sosyal medyaya bağlanmasıyla sonuçlanmaktadır (David ve Roberts, 2017: 159). Yüz yüze bir etkileşim sırasında herhangi bir sebep olmaksızın sosyotelizme maruz kalmıŐ

bireyler daha fazla dışlanmış, daha az yakın ve partnerlerinin dikkatini daha fazla dağılmış hissettiklerini belirtirlerken, zorunlu bir nedenden dolayı sosyotelizme maruz kalan kişiler daha az dışlanmış ve partnerlerinin dikkatini de daha az dağılmış hissettiklerini bildirmişlerdir (McDaniel ve Wesselmann, 2021: 420). Partner sosyotelizmi ve ilişki doyumu arasındaki ilişkiye dışlanmışlık duygusunun, daha az algılanan partner duyarlılığının ve daha az samimiyetin aracılık ettiği, paylaşılan telefon kullanımının ise partner sosyotelizminin olumsuz etkilerini azalttığı saptanmıştır. Bu durum, partneri telefon faaliyetlerine dâhil ederek ve bu konuda bilgilendirerek sosyotelizmin ilişki doyumu üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmenin mümkün olduğu anlamına gelmektedir.

Özetle, bu çalışma kapsamında incelenen araştırmalara dayanarak çift ilişkilerinde sosyotelizmin çatışmaya, düşük ilişki doyumuna, samimiyet eksikliğine, artan kıskançlık duygusuna, dolaylı olarak depresyon düzeyinde artmaya ve iyi oluş düzeyinde azalmaya neden olduğu söylenebilir. Sosyotelizm davranışı, duygusal ilişki içerisindeki çiftlerin iletişimini kopararak aralarındaki sohbete müdahale etmekte ve böylelikle partnerin kendisiyle ilgilenilmediği duygusunu oluşturmasına dolayısıyla ilişki doyumunun düşmesine neden olmaktadır. Bu durum, çift ilişkilerinde kişisel ve ilişkiyi iyi oluşu da olumsuz yönde etkilemektedir. Yine de partner sosyotelizmi üzerine yapılan çalışmalar henüz sınırlı sayıda olduğundan, romantik ilişkinin türüne göre (evli olma, flört, uzun süreli romantik ilişki gibi) ilişki içinde yaşanan sosyotelizmin öncüllerini de dikkate alarak farklı değişkenler bağlamında yapılacak daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

2. ARKADAŞLIK/AKRAN İLİŞKİLERİNDE SOSYOTELİZM

Arkadaş ya da akran sosyotelizmi (Friend phubbing-Fphubbing/Peer phubbing), arkadaşlarla ya da akranlarla etkileşimde bulunurken akıllı telefon kullanma eylemini belirtmektedir. Sosyotelizm davranışının arkadaşlığın kalitesi üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğu vurgulanmakla birlikte (Parus, Adu ve Keraf, 2021: 21), arkadaş sosyotelizmi hakkında çok az şey bilinmektedir. Yapılan bir araştırmada daha yüksek düzeyde depresyon, sosyal kaygı ve nevrozla ilgili sahip olanların daha fazla arkadaş sosyotelizmi gösterdikleri, uyumluluk ile arkadaş sosyotelizmi arasında olumsuz bir ilişkinin olduğu bulunurken, daha fazla arkadaş sosyotelizminin daha düşük arkadaşlık memnuniyetine yol açtığı tespit edilmiştir (Sun ve Samp, 2022: 2691). Üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmada, akran sosyotelizminin sosyal ağ sitelerine bağımlılık ile pozitif bir ilişki içinde olduğu ve sosyal kaygının akran sosyotelizmi ile sosyal ağ sitelerine bağımlılık arasında kısmi aracı rolünün olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca akran sosyotelizmi ve sosyal ağ sitelerine bağımlılık arasındaki ilişki yüksek düzeyde maddi zorluk çeken ailelerden gelen üniversite öğrencilerinde daha güçlüdür (Chu, Ji, Wang, Yu, Chen ve Lei, 2021: 6-7). COVID-19 pandemi

sürecinde Çinli niversite öğrencileri ile yapılan bir çalışmada da akran sosyotelizminin akıllı telefon bağımlılığı ile pozitif ilişkisi olduğu tespit edilirken, bu iki değişken arasında can sıkıntısının aracı, reddetme özyeterliğinin ise düzenleyici rolünün olduğu belirlenmiştir. Reddetme zyeterliği yüksek olan niversite ğrencilerinin, duygu durumlarını etkin bir şekilde kontrol edebildikleri için can sıkıntısı düzeyleri yüksek olsa bile pandemi sırasında psikolojik tatmin için akıllı telefon bağımlılığına daha az yönelmiş olabileceklerine dikkat çekilmiştir. Bu sonuçlara göre, araştırmacılar niversite ğrencilerinde can sıkıntısı eğilimi ve reddetme özyeterliğinin nleme ve müdahale programlarında birincil hedefler olabileceğini önermektedir (Zhao, Ye ve Yu, 2021: 170-173). Ergenlerle yapılan çalışmalar da akran sosyotelizmi arttıça yalnızlık duygusunun arttığına budurumun da mobil sosyal medya bağımlılığını artırdığına işaret etmektedir. Akran sosyotelizminin ve akran sosyotelizmi nedeniyle açığa çıkan yalnızlık duygusunun kız ergenler üzerindeki etkisi daha güçlüdür ve kızlar mobil sosyal medya bağımlılığına daha yatkındır. Yalnızlık duygusunun nedeni akran reddi ve akranlar tarafından dışlanma olarak değerlendirilmiştir (Xu, Li, Liu ve Yang, 2022: 6-10). Akran sosyotelizminin doğası gereği başlı başına bir akran reddi davranışı olduğu söylenbilir.

Sonuç olarak, akran/arkadaş sosyotelizmi ile ilgili çalışmaların henüz sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, özellikle ergenlik dönemi ve sonrası akran grupları içinde yer almak önemli olduğu ve akranlarla daha fazla etkileşime girildiği için akran sosyotelizminin yukarıda aktarılan araştırmalarda da tespit edildiği üzere başta bağımlılık eğilimi olmak üzere bireyin çeşitli psikolojik özelliklerini etkilemesi beklenen bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu haliyle akran sosyotelizmi bir risk faktörü olarak ortaya çıkmakta ve bu noktada gençlerin psikolojik iyi oluşlarını arttırmak için önleyici çalışmaların yapılmasını gündeme getirmektedir.

3. EBEVEYN- ÇOCUK İLİŞKİLERİNDE SOSYOTELİZM

Sosyotelizm davranışının en çok araştırıldığı ilişki formlarından biri de ebeveyn-ocuk ilişkileridir. Ebeveynin akıllı telefonu yüksek oranda kullanımı sonucunda çocuklarını ihmal etmesi ya da iletişimlerinde olumsuzluklara neden olması "ebeveyn sosyotelizmi" olarak ifade edilmektedir (Niu, Yao, Wu, Tian, Xu ve Sun, 2020: 1; Xie, Chen, Zu ve He, 2019: 1; Xie ve Xie, 2020: 43).

Sosyotelizm davranışının öncelikli olarak incelendiği bir alan olan anne sosyotelizminin (Mother Phubbing-Mphubbing) ergenlerde akademik tükenmişlik ve ruh sağlığı problemleri ile pozitif bir ilişki içinde olduğu belirlenirken, kişilik özelliklerinden uyumluluk ve nrotizmin bu ilişkiyi şekillendirici bir role sahip olduğuna dikkat çekilmiştir. Uyumluluk düzeyi yüksek olan ergenler kişilerarası ilişkilerde daha duyarlı olduklarından anne sosyotelizminden daha fazla etkilenmektedirler (Bai, Bai, Dan, Lei ve Wang, 2020a: 4). Ayrıca anne-ergen iletişimi ve algılanan anne kabulünün anne

sosyotelizmi ile ergenin yalnızlığı arasındaki ilişkiyi anlamaya yardımcı olduğu da belirtilmektedir. Anne sosyotelizmine maruz kalan ve anne kabulünü düşük düzeyde algılayan ergenler kendilerini daha yalnız hissedebilmektedir (Wang vd., 2022: 1569-1571). Literatür incelendiğinde, ebeveyn sosyotelizminin (Parent Phubbing-Pphubbing) ergen sosyotelizmi (Adolescent Phubbing-Aphubing) ile pozitif yönde ilişkili olduğu da görülmüştür (Bai vd., 2020b: 127). Ebeveyn sosyotelizminin çocukları bu davranışı yapmaya yönlendirdiği ve ebeveynlerin çocukları ile olan ilişkilerinde sosyal kopukluğa neden olduğu vurgulanmaktadır (Pancani, Gerosa, Gui ve Riva, 2020: 453). Ebeveyn sosyotelizmini deneyimleyen ergenlerin ebeveynleri ile bağlanma sorunu yaşadıkları bulunurken (Bai vd., 2020b: 132; Liu, Chen, Wang, Genge ve Lei, 2020: 281-282; Xie vd., 2019: 6), ergenlerdeki bu bağlanma sorunlarının ebeveynleri tarafından reddedildiklerini hissetmelerinden kaynaklanabileceği saptanmıştır. Bu durum aynı zamanda düşük ilişki doyumuna neden olmaktadır (Liu vd., 2020: 281-282). Ayrıca ebeveyn sosyotelizminin ergenlerin problemleri cep telefonu kullanımı ile nasıl ilişkili olduğunu inceleyen araştırmalar da bulunmaktadır. Yapılan bir araştırmada, ergenin yüksek özdenetimine sahip olmasının, ebeveyn sosyotelizmi ve zayıf ebeveyn- çocuk ilişkisinin ergenin problemleri cep telefonu kullanımı üzerindeki etkilerini hafiflettiği sonucuna varılmıştır (Niu vd., 2020: 5). Başka bir araştırmada, ergenin benlik saygısının ve zayıf ebeveyn- çocuk ilişkisinin ebeveyn sosyotelizmi ve ergenin problemleri cep telefonu kullanımı arasındaki ilişkide çoklu aracılık rolüne sahip olduğu görülmüştür. Ergenler ebeveyn sosyotelizmine maruz kaldıklarında ebeveynleriyle kurdukları düşük kaliteli etkileşimler benlik saygılarının sağlıklı gelişimini engelleyebilir ve bu durum da problemleri cep telefonu kullanımı gibi sorunlu davranışlara yönelmelerine yol açabilir (Hong, Liu, Ding, Oei, Zhen ve Jiang, 2019: 782).

Ebeveyn sosyotelizminin geç çocukluk ve ergenlik dönemindeki depresyona yönelik etkilerinin belirlendiği araştırmalara göre ise, artan ebeveyn sosyotelizmi ile birlikte ergenlerde artış gösteren depresif belirtilerin ebeveyn sıcaklığının azalması ve ebeveyn reddi (Xie ve Xie, 2020: 48-49), düşük benlik saygısı ve algılanan düşük sosyal destek (Wang, Gao, Yang, Zhao ve Wang, 2020a: 435), internet oyun oynama bozukluğu (Xie, Guo ve Wang, 2021: 7) ve bağlanmadan kaçınma (Bai vd., 2020b: 131) ile ilişkili olduğu belirtilmektedir. Çevrimiçi olduğunda ebeveyn sosyotelizminin ergenleri siber zorbalık suçuna yönlendirmede de etkili olduğu (Wang, Wang, Qiao, Gao, Yang ve Wang, 2020b: 10) ve kaygının bu duruma aracılık ettiği belirlenmiştir (Wei, Ding, Huang ve Zhu, 2022: 2616-2617). Başka bir deyişle, ebeveyn sosyotelizmine bağlı olarak artan kaygı ile birlikte ergenlerin siber zorbalık suçuna eğilimleri de artmaktadır. Ergenler, ebeveynleri ile zaman içinde sürekli olarak sosyotelizm yaşadıklarında ilişkisel değer kaybıyla birlikte düşük öz değerlendirme ve kendini küçümseme gibi olumsuz içsel yüklemeler geliştirebilmektedirler (Liu, Chen, Wang ve Lei, 2021: 1278). Al-Saggaf (2022: 18), ebeveyn sosyotelizminin çocuklar üzerindeki etkisinin

altında yatan psikolojik mekanizmaların neler olduğunu belirlemeye yönelik daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç olduğunu ve bu tür araştırmaların hangi psikolojik özelliklere sahip bireylerin ebeveyn sosyotelizminden daha fazla etkilendiğini anlamaya yardımcı olabileceğini öne sürmüştür. Özetle, araştırmacılar ebeveyn sosyotelizminin ebeveyn-çocuk etkileşimi ve çocuğun gelişimi açısından davranışsal, sosyal ve psikolojik yönden olumsuz sonuçlarına dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak, aile içinde yüksek oranda teknoloji kullanımının ve sosyotelizmin azaltılması noktasında ebeveynlerin çocuklarına yasaklar koymaları yerine kendilerinin model olmaları gerekmektedir. Ebeveynler sahip oldukları değerlerin, inançların, tutum ve davranışların çocuklarının sağlıklı gelişiminde önemli bir rol oynadığını unutmamalıdır (Akbağ ve Sayiner, 2021: 767).

4. EĞİTİM ORTAMINDA SOSYOTELİZM

Sosyotelizmin eğitim ortamında öğrenciler üzerinde de etkileri görülmektedir. Akıllı telefonların dijital yerliler olarak ifade edilen 2000 yılı ve sonrası (Milenyum) doğmuş olan kuşağın en çok kullandığı araçlar (Ünalın ve Yıldırım, 2020: 277-281) olduğu dikkate alındığında, sosyotelizmin gençler arasında da giderek artan bir eğilim olarak görülmesi kaçınılmazdır (Khare ve Qasim, 2019: 812). Sosyotelizm davranışı doğası gereği olumsuz etkilere yol açmasına rağmen insanların neden bu incitici davranışta bulunmaya devam ettiğini belirlemek için üniversite öğrencileri ile yapılan bir araştırmanın sonuçları, öğrencilerin sosyotelizm ile olan ilişkilerinde belirgin bir tutarsızlık olduğunu ortaya koymaktadır. Öğrenciler sosyotelizmi hem sinir bozucu hem de saygısız bir davranış olarak nitelendirip şiddetle kınarken, başkalarına sosyotelizm uygulamaktadırlar (Aagaard, 2019: 237). Ayrıca gençlerin günlük yaşantılarının büyük bir kısmında akıllı telefon kullandıkları, akıllı telefon kullanım süresinin günde 4-5 saatten fazla (Khare ve Qasim, 2019: 815) ya da 2 saatten 10 saate kadar olduğu (Hidayat, Anita, Narayani ve Mariana, 2021: 153) saptanmıştır. Türkiye'deki öğrencilerin mobil telefonlarını kullanma sürelerinin günde 2-5 saat arasında olduğu, telefonlarını günde 45 defadan fazla kontrol ettikleri belirtilmektedir (Aygır, Tozun, Unsal, Arslantas, Oktar ve Dagtekin, 2021: 23-26). Yapılan bir araştırmaya göre, öğrenciler telefonların çeşitli güçlü işlevleriyle birlikte yaşamları üzerinde derin bir etkisi olduğunu ve telefonlarını çoğunlukla iletişim ve eğlence aracı olarak kullandıklarını; ayrıca oyun oynamak, internette gezinmek, film izlemek gibi diğer etkinlikleri yapmayı tercih ettiklerini belirtmektedirler (Cao, Jiang ve Liu, 2018: 32). Akıllı telefonun kullanımının bir başka yaygın şekli de Instagram hikayeleri'dir (Instagram Stories). İnsanlar anları ve günlük etkinlikleri kaçırmamak için Instagram hikayeleri'ndeki özelliği kullandıklarında sadece hikaye oluşturmaya odaklandıkları için kendilerini çevreleyen sosyal etkileşimlerden soyutlamaktadırlar. Böylelikle anları Instagram hikayeleri yoluyla saklama

çabası bireyin bulunduğu sosyal ortama kayıtsız kalması olarak nitelenen sosyotelizmi tetikleyebilmektedir. Instagram hikayeleri kullanmanın Z kuşağının sosyotelizm davranışı üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir (Phang, Purnomo ve Sari, 2020: 336).

Sosyotelizmin öğrenciler arasında yıldan yıla önemli ölçüde artması; beden ve ruh sağlığına zarar vermesi, sosyal iletişim becerilerini ve kişilerarası ilişkilerini bozması gibi çeşitli sorunlara neden olmaktadır (Cao vd., 2018: 27). Cep telefonları ne kadar faydalı olurlarsa olsunlar bağımlılık, telefonsuz kalma korkusu (nomofobi), depresyon, kaygı, “beğenilere” takıntılı durumagelme, yalnızlık, zihinsel bozukluklar, günün büyük bir kısmında kullanıldığı için zaman kaybı, sık sık güncellemeleri kontrol ederken fark etmeden saatlerce internette gezinme nedeniyle dikkatin dağılması gibi olumsuz etkilerinin de olduğu belirtilmektedir (Hidayat ve Putu, 2016: 19-20; Ivanova vd., 2020: 657). Üniversite öğrencileri ile yapılan bir çalışmada öğrencilerde yüksek oranda akıllı telefon kullanımı (bağımlılığı) tespit edilmiş olup, akıllı telefon bağımlılığının sosyotelizm davranışının önemli bir belirleyicisi olduğu sonucuna varılmıştır (Isrofin ve Munawaroh, 2021: 20-21). Ayrıca akıllı telefondan ayrılma kaygısının sosyotelizm davranışının bir boyutu olarak ele alındığı bir araştırmada ise, üniversite öğrencilerinin %50’sinden fazlasının akıllı telefonlarından ayrılma kaygısı yaşadıklarına dikkat çekilmiştir (Khare ve Qasim, 2019: 815). Sonuç olarak, akıllı telefonların bağımlılık derecesinde kullanımının öğrencilerin sosyotelizm davranışını sergilemeleri açısından önemli bir risk faktörü olduğu söylenebilir.

Sosyotelizmin eğitim alanındaki yansımaları üzerine odaklanan araştırmalardan birinde, budavranışın öğrencilerin akademik ertelemeleri üzerinde önemli bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır (Rachman, Rusandi ve Setiawan, 2019: 3). Eğitim teknolojisindeki gelişmeler öğrenmeyi geliştirmek ve öğrenme ortamını iyileştirmek amacıyla sınıf ortamına entegre edilirken, teknolojik gelişmelerin bir ürünü olan akıllı telefonların ders sırasında yaygın olarak kullanıldığı ve bunun da dikkat dağıtıcı bir etki yarattığı belirtilmektedir. Öğretmenler genellikle derslerinde akıllı telefon kullanan öğrencilerle karşılaşmaktadırlar. Dersler sırasındaki bu tür akıllı telefon kullanımı “sınıf sosyotelizmi” olarak adlandırılmaktadır (Nazir, 2020: 41). Öğrencilerin dersler sırasında; sosyal ağ sitelerini kullanmak, WhatsApp'ta mesajları kontrol etmek, internette gezinmek, müzik dinlemek, video izlemek ve sosyal uygulamalara bakmak için dersleriyle hiç ilgisi olmayan sebeplerle akıllı telefon kullandıkları belirlenmiştir. Sınıf içi sosyotelizmin öğrenme ortamında oluşturduğu olumsuzluklardan; dikkatin büyük oranda dağılması, ders çalışmaktan uzaklaşma ve ders yapılırken telefon kullanma diğer kişileri de rahatsız ettiğinden bu duruma yönelik olarak öğretmen ve yöneticilerin çeşitli önlemler aldıkları saptanmıştır (Cao vd., 2018: 32; Nazir, 2020: 41; Uğur ve Koç, 2015b: 61). Ders saatinde sınıfta cep telefonu kullanımının oldukça yaygın olduğunun belirlenmesi sonucu, sınıfta

cep telefonlarının olumlu yönde etkin kullanımını sağlamak üzere "SQARE" (Scene – Question – Act – Remark – Evaluate/Olay – Sorgulama – Eyleme Geçme – Yorumlama – Değerlendirme) adı verilen problem çözmeye dayalı bir öğretim yöntemi önerilmiştir. Bu öğretim yönteminde öğrenciler aktif hale getirilip cep telefonuna yönelmeleri önlenmektedir (Yong, 2019: 155). Öğrencilerin ders sırasında sosyotelizm davranışı göstermesinin, öğretmenlerin performanslarında olumsuzluklara neden olduğu ve yaşça büyük öğretmenlerin bunu saygısızlık olarak değerlendirdikleri de rapor edilmiştir (Nazir, 2020: 45-46).

Sosyotelizm davranışının neden olacağı olumsuz etkileri önlemek için eğitim kurumlarında rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmetleri optimize edilerek bu davranışın azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılabilir. Bunlardan biri, öğrencilerin sosyal becerilerini geliştirmek üzere rehberlik ve danışma programları ve web seminerleri düzenlemektir (Afdal vd., 2019: 272; Isrofin ve Munawaroh, 2021: 21). Bu derleme çalışmasında ele alınan araştırmaların sonuçlarına dayanarak sosyotelizm davranışının, öğrenciler üzerinde ve eğitim alanında önemli sorunlara neden olabileceğini ve önlemler alınmazsa bu sorunların daha ciddi boyutlara ulaşacağını söylemek mümkündür. Eğitim ortamlarında öğrencilerin dikkatlerini cep telefonlarının olumlu ve faydalı işlevlerine çekecek müdahalelerin yapılmasına ihtiyaç vardır.

5. İŞ ORTAMINDA SOSYOTELİZM

Teknolojinin, özellikle de akıllı telefonların yoğun olarak kullanıldığı ortamlardan biri de iş yaşamıdır. Sosyotelizmin iş hayatındaki yansımaları olarak, Boss Phubbing (BPhubbing) (Roberts ve David, 2017: 206) ya da Supervisor Phubbing (SPhubbing) (Yousaf, Rasheed, Kaur, Islam ve Dhir, 2022: 81) şeklinde ifade edilen *yönetici sosyotelizmi* kavramı gündeme gelmiştir. Yönetici sosyotelizmi, bir üstün astlarının yanında cep telefonunu kullanmasıyla dikkatinin dağılmasına yönelik bir durum olarak açıklanabilir (Roberts ve David, 2017: 2). Çalışan ile yönetici aynı ortamdayken idarecinin ilgisini telefona yönlendirmesi "*Yönetici Sosyotelizmi*" olarak tanımlanmaktadır (Özdemir, 2020: 135).

Yönetici sosyotelizmi konusunda yapılan çalışmalarda, yönetici sosyotelizminin çalışan bağlılığı için gerekli psikolojik koşulları zayıflattığı ve yöneticiye güven üzerinde de olumsuz etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Yöneticiye güvenin azalması, çalışan bağlılığını olumsuz yönde etkilemektedir (Roberts ve David, 2017: 206). Nezaket Kuramı açısından ele alındığında da yönetici sosyotelizminin iletişim üzerinde olumsuz etkisinin olabileceği vurgulanmaktadır (Kelly, Ott ve Duran, 2019: 549-550). İş yaşamında yönetici nezaketsizliğinin, yönetici sosyotelizmini yönetici sosyotelizminin sosyal dışlanmayı ve yöneticiye olan güveni etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca çalışanların yönetici nezaketsizliği ve yönetici sosyotelizmi algılarının çalışanlarda yöneticiye karşı güveni azaltarak, sosyal dışlanmayı artırdığı ifade edilmektedir (Özdemir ve Erdem, 2021: 112-113). Diğer

tarafından üstlerin astlarının yanında akıllı telefon kullanma davranışının astların üstlerine karşı düşük güven duymaları ile ilişkili olduğu, bunun da çalışanlarda düşük iş doyumu ve düşük iş performansı oluşturduğu saptanmıştır. Bu durumun işyerindeki etkileşimi etkileyerek, firmalar ya da işletmeler için olumsuz sonuçlara neden olabileceğine dikkat çekilmektedir (Roberts ve David, 2020: 5). Artan süpervizör sosyotelizmi fenomeni "yöneticilerin üretken olmayan bir işyeri davranışı" olarak nitelenmektedir. Toplulukçu bir kültür olan Pakistan'da ve bireyci bir kültür olan Amerika Birleşik Devletleri'nde kültürler arası ortamlarda yapılan her iki çalışmadan da elde edilen sonuçlar, süpervizör sosyotelizminin çalışanların içsel motivasyonlarını olumsuz yönde etkileyerek iş performanslarını ve işe bağlılıklarını azalttığını ortaya koymuştur. Ayrıca, kuruluşlarda kurumsal sosyal medya kullanımı daha yüksek olanlarda süpervizör sosyotelizminin çalışan performansı, işe bağlılık ve içsel motivasyon üzerindeki olumsuz etkisinin zayıfladığı belirtilirken, sosyotelizm "iş yerinin karanlık yönü" olarak nitelenmektedir (Yousaf, Rasheed, Kaur, Islam ve Dhir, 2022: 81-90). İş doyumu ve iş performansının bir işletmenin temel taşları olduğu dikkate alındığında, işletmelerde artan zorluklarla karşı karşıya kalınmaması için işyerinde akıllı telefon kullanımını yönetecek önlemler alınması kritik önem taşımaktadır (Roberts ve David, 2020: 5). Kurumda çalışma memnuniyeti açısından yapılan değerlendirmeye göre, memnuniyetsiz kişilerin sosyotelizminin yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumun özellikle çalışanların verimliliği ve iş psikolojisi üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. İş ortamlarında akıllı telefon bağımlılığının neden olduğu davranışların arttığı öngörüldüğünde, ileride yapılacak çalışmalarda akıllı telefon bağımlılığı sonucunda ortaya çıkan davranışların örgütsel davranış perspektifinden ele alınması önerilmektedir (Yurtseven ve Küçükbaş Duman, 2021: 842).

Yönetici sosyotelizminin çalışanlar ve çalışan-yönetici iletişimi üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alındığında, sosyotelizmin ast-üst ilişkilerindeki etkisinin ve çeşitli alanlara ait iş yerlerinde oluşan ve oluşabilecek sosyotelizm davranışının farklı yönlerden incelenmesi önem taşımaktadır.

6. SOSYOTELİZM VE OLUMSUZ PSİKOLOJİK GÖSTERGELER

Sosyotelizm davranışının doğası gereği birçok olumsuz psikolojik gösterge ile ilişkili olması beklenmektedir. Derleme çalışmasının bu bölümünde sosyotelizm, ilişkili olduğu psikolojik göstergeleri konu alan araştırmalar kapsamında incelenmiştir.

Sosyotelizm, dijital toplumda yaygın bir olgu durumuna gelmekle birlikte birçok sosyal ortamda uygunsuz olarak algılanmaktadır. Buna karşın, küçük gruplarda (üçten fazla arkadaşın etkileşimde bulunduğu gruplar) ikili etkileşimlere göre daha normatif (yaygın ve onaylanmış) olarak algılandığı da saptanmıştır. Araştırmacılar, bu durumu sosyotelizmin başkalarının da aynı

şeyi yaptığı algısıyla meşrulaştırıldığı şeklinde yorumlamışlardır (Leuppert ve Geber, 2020: 61-62). Diğer taraftan, sosyotelizmin algılanan iletişim kalitesini ve ilişki memnuniyetini olumsuz yönde etkilediği, bu etkinin ait olma duygusu aracılığıyla açığa çıktığı ve sosyotelizme maruz kalan bireylerde sosyal dışlanma duygularının görüldüğü belirtilirken (Chotpitayasunondh ve Douglas, 2018b: 312), sosyotelizmin akıllı telefon kaynaklı bir sosyal dışlanma eylemi olarak kavramsallaştırılması gerektiği vurgulanmaktadır (David ve Roberts, 2017: 159). Sosyal dışlanma ile paralellik gösteren bir başka kavram yalnızlık duygusudur. Yalnızlık ve sosyotelizm arasındaki etkileşim incelendiğinde, sosyotelizmin yalnızlık duygusunu artırdığı, yalnızlığı ve dışlanma hissini azaltmak için de kişilerin sosyal medya gibi kullanımlara yöneldiği belirtilmektedir. Okul psikolojik danışmanları üzerinde yapılan bir araştırmada da sosyotelist davranışları arttıkça yalnızlık düzeyinin de arttığı, ayrıca psikolojik danışmanların genel sosyotelizme maruz kalma düzeyleri arttıkça sosyotelist davranışlarının da arttığı vurgulanmıştır (Aydoğdu ve Çevik, 2020: 227). İlginç bir şekilde olumsuz etkilerine rağmen sosyotelizme maruz kalmak sosyotelist olmaya yol açmaktadır. Ancak bu ilişkinin altında yatan dinamiklerin ne olduğunu anlamak üzere daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç vardır.

Bireyin yaşama karşı tutumu olarak değerlendirilen yaşam doyumunun da sosyotelizm ile negatif bir ilişki içinde olduğu belirlenmiştir (Parmaksız, 2021a: 242). Ayrıca sosyotelizmin yaşam kalitesi ile negatif, stresle ise pozitif ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir (Shahbaz vd., 2020: 2232). İletişim kurmak amacıyla cep telefonlarının gittikçe artan kullanımı sonucunda oluşan sosyotelizmin ironik bir şekilde düşük ilişki doyumuna neden olduğu, bunun da yaşam doyumunu ve öznel iyi oluşu etkilediği saptanmıştır (Roberts ve David, 2016: 140).

Literatür incelendiğinde sosyotelizmin düşük benlik saygısıyla da ilişkili olduğu belirlenmiştir (Bitar, Hallit, Khansa ve Obeid, 2021: 5; Blachnio ve Przepiorka, 2018: 276; Hong vd., 2019: 782; Wang, Znao ve Lei, 2019: 3371; Wang vd., 2020a: 432-434). Bir kişilik eğilimi olarak narsisizm ile düşük benlik saygısı arasında yüksek oranda ve pozitif yönde bir ilişki olduğu saptanırken sosyotelizm davranışı ile kırılğan narsisizm arasında da pozitif bir ilişkinin olduğu belirtilmektedir. Narsistik kırılğanlık özelliğine sahip olmak çevrimiçi ortamda sosyal etkileşime geçmeyi tercih etmeye neden olmakta, bu durum da sosyotelizme yol açmaktadır. Narsistik kırılğanlığı yüksek olan bireyleriniüz yüze iletişim yerine çevrimiçi ortamda iletişim kurmayı tercih etmelerinin nedeni olarak, çevrimiçi ortamlarda daha geniş bir kitleye erişim yoluyla koşullu özsaygı ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri ve kendilerini daha dikkatli ve kontrollü bir şekilde ortaya koyabilmeleri gösterilmektedir. Nitekim kırılğan narsistlerin ben merkezli olma, duygusal hassasiyet, anksiyete gibi son derece nevrotik kişilik özelliklerine ait davranış özellikleri gösterdikleri vurgulanmaktadır. Ayrıca kırılğan narsisizm bu kişilik eğiliminin diğer bir boyutu olan büyükleme

narsisizme göre sosyotelizmi daha güçlü bir şekilde yordamaktadır (Grieve ve March, 2020: 197-200; Grieve, Lang ve March, 2021: 2-4). Bu durum, kırılğan narsisizmi yüksek olan bireylerin muhtemelen abartılı bir duyarlılığa ve kırılğan bir benlik saygısına sahip olmalarından kaynaklanabilir.

Sosyotelizm ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkiler Beş Faktör Kişilik Kuramı bağlamında da değerlendirilmiştir. Beş Faktör kişilik özellikleri ile sosyotelizm arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmalarda bulgular dışadönüklük, uyum, özdenetim, nörotiklik ve gelişime açıklık boyutları arasından genel olarak nörotiklik (duygusal tutarsızlık) kişilik tipine sahip olan bireylerin sosyotelizm davranışını sergileme olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Aygır, Tozun, Unsal, Arslantas, Oktar ve Dagtekin, 2021: 26; Bai vd., 2020a: 4; Balta, Emirtekin, Kircaburun, ve Griffiths, 2020: 635; Çikrikçi, Griffiths ve Erzen, 2019: 50-51; Erzen, Odacı ve Yeniçeri, 2019: 63; Guazzini vd., 2019: 7; Sun ve Samp, 2022: 2691; T'ng, Ho ve Low, 2018: 180-181). Ayrıca sosyotelizm davranışının yüksek düzeyde sürekli kaygı (Balta vd., 2020: 663-636; Guazzini vd., 2019: 6-10), anksiyete (Bitar, Akel, Salameh, Obeid ve Hallit, 2022: 7-8; David ve Roberts, 2020: 9), sosyal kaygı (Chu vd., 2021: 1; Parmaksız, 2021b: 1387; Sun ve Samp, 2022: 2691) ve bağlanma anksiyetesi (David ve Roberts, 2021: 3606) ile ilişkili olduğu da tespit edilmiştir. Dolayısıyla nörotik kişilik özelliği ve farklı bağlamdaki kaygının sosyotelizm açısından risk faktörü olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmalar sosyotelizmin ruh sağlığı üzerindeki etkisine ilişkin de ipuçları vermektedir. Bu araştırmalarda ağırlıklı olarak depresyon belirtileri ile sosyotelizm arasındaki ilişki çalışılmış ve sosyotelizm düzeyi ne kadar yüksekse, depresif ruh hallerinin ya da depresif mizacın da o kadar yüksek olduğu belirlenmiştir (Bai vd., 2020b: 132; Bitar vd., 2021: 5; Davey vd., 2018: 35; Ivanova, vd., 2020: 662; Parmaksız, 2021a: 242; Roberts ve David, 2016: 140; Wang vd., 2017: 16; Xie ve Xie, 2020: 47-49). Diğer ruh sağlığı parametreleri bağlamında; bireylerin artan stresle birlikte daha fazla sosyotelizme başvurması (Bitar vd., 2022: 7-8), kendileri maruz kalmayıp sadece gözlemleseler bile stres yaşamaları (Nuñez, Radkte ve Eimler, 2020: 8-13), artan sosyotelizmin psikolojik sıkıntıları (depresyon, anksiyete ve stres) beraberinde getirmesi (David ve Roberts, 2020: 9; Shahbaz vd., 2020: 2229), psikolojik stres belirtileri ve depresyonun sosyotelizmin çıktıları olarak değerlendirildiği dikkati çekmektedir (Davey vd., 2018: 37-41; Sun ve Samp, 2022: 2701-2704). Bu noktada sosyotelizm bireylerin psikolojik iyilik halini tehdit edici bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Sosyotelizm akıllı telefon bağımlılığı ile birlikte görülen ve birçok bağımlılıkla etkileşimi olan yeni bir bağımlılık biçimi olarak tanımlandığından (Karadağ vd., 2015: 60; Karadağ vd., 2016: 223) yapılan araştırmaların bir kısmında da sosyotelizmin bağımlılık tarafı ön plana çıkarılmış ve sanal sosyal ortamların aşırı kullanımı ile açığa çıkan diğer bağımlılık türleriyle birlikte ele alınıp incelendiği görülmüştür. Bunlar; akıllı

telefon bağımlılığı ya da problemlili akıllı telefon kullanımı (Fu vd., 2020: 5-6; Isrofin ve Munawaroh, 2021: 20-21; Ivanova vd., 2020: 663; Liu vd., 2019: 1064; Niu vd., 2020: 5; Xie vd., 2019: 5), internet bağımlılığı (T'ng vd., 2018: 181), sosyal site bağımlılığı (Chu vd., 2021: 5; Yaseen vd., 2021: 4098), sosyal medya bağımlılığı (Argan vd., 2019: 86), yüksek oranda BİT (ICTs akıllı telefon, SMS, oyun, sosyal medya, internet SNSs ve SMS) kullanımı (Guazzini vd., 2019: 8-9) olarak sayılabilir. Son yıllarda sosyotelizmin sosyal medya bağımlılığına bağlı olarak açığa çıkan ‘‘Gelişmeleri Kaçırma Korkusu’’ (FoMO-Fear of Missing Out) ile ilişkisini inceleyen çalışmaların sayısında da artış olmuştur. Bu araştırmalarda elde edilen ortak bulgu, FoMO artıka sosyotelizm davranışının daha fazla görüldüğü şeklinindedir (Butt ve Arshad, 2021: 921-922; Schneider ve Hitzfeld, 2021: 1082; Yaseen vd., 2021: 4098; Balta vd., 2020: 633; Fang vd., 2020: 5; Yam ve Kumcağız, 2020: 57; Sandjaja ve Syahputra, 2019: 223-224; Blanca ve Bendayan, 2018: 452-453; Davey vd., 2018: 38-41; Franchina vd., 2018: 12). Bu bulgu ışığında, FoMO’yu deneyimleyen bireylerin sosyal medyaya daha fazla yöneldikleri bunun da sosyotelizm davranışını artırdığı söylenebilir. Yakın tarihli bir çalışmada ise, sosyal medya bağımlılığının sosyotelizm üzerinde FoMO’ya göre daha güçlü bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır (Chi vd., 2022: 1117). Bu bulgu da, FoMO’yu deneyimleyen bireylerin zaten sosyal ilişki ihtiyaçlarını karşılamak için sosyal medyaya yönelmelerine bağlanabilir. Ayrıca sosyal medyanın aşırı kullanımının FoMO dışında başka nedenleri de olabileceğinden sosyal medya bağımlılığı sosyotelizm üzerinde daha güçlü bir etkiye sahip olabilir.

Literatürde üzerinde durulan bir başka konu, sosyotelizm davranışının özellikle milenyum kuşağında görüldüğüdür. Milenyum kuşağı ya da Y kuşağında mesajlaşma bağımlılığı, evirim içi oyun bağımlılığı ve sosyal ağ bağımlılığının (Afdal vd., 2019: 271; Han, Park ve Kim, 2022: 135; Verma, 2019: 810-811), Z kuşağında ise son yıllarda bir sosyal medya kanalı olarak sık kullanılan İnstagram ve İnstagram Hikayeleri’ne aşırı zaman ayırmanın (Phang vd., 2020: 333) sosyotelizme yatkınlığı artırdığı saptanmıştır. Dolayısıyla sosyotelizmin bu kuşaklarda potansiyel olarak ‘‘yeni bir bağımlılığ türü’’ şeklinde ifade edilmesi önerilmiştir.

Özetle, sosyotelizmin olumsuz psikolojik belirtilerle ilişkili olduğu dikkate alındığında, kişilerin ilişki ve yaşam kalitelerini olumsuz yönde etkilemesi olası patolojik durumların (bağımlılık, depresyon gibi) açığa çıkmasını engellemeye yönelik önlemler alınması gerekmektedir. Özellikle diğital yerliler olarak tanımlanan gençlerin ruh sağlığını korumak için bu alışkanlığı kontrol altına almak amacıyla okul ortamında ya da ruh sağlığı profesyonelleri tarafından toplumun her kesimine ulaşacak şekilde yaygınlaştırılmış özel psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerinin verilmesine ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

7. SOSYOTELİZMİN ÖLÇÜLMESİ

Sosyotelizm, yeni bir davranış kalıbı olduğundan bu davranışı ölçme girişimleri yaklaşık yedi yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. Yapılan literatür taraması sonucunda yurt içinde ve yurt dışında sosyotelizmi ölçmek üzere geliştirilen ya da uyarlanan ölçekler aşağıda verilen Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Sosyotelizm İle İlgili Ölçekler (2015-2022 Yılları)

Araştırmacılar	Ölçek	Katılımcılar	Madde/ Boyut	Türü
Karadağ vd. (2015)	The Phubbing Scale	Üniversite Öğrencileri	10 Madde/ 2 Boyut	Geliştirme
McDaniel ve Coyne (2016)	Technology Device Interference Scale (TDIS) ve Technology Interference in Life Examples Scale (TILES)	Evli ya da partneri ile birlikte yaşayan kadınlar	İlk ölçek 4 Madde/ 1 Boyut İkinci ölçek 5 Madde/ 1 Boyut İki ölçek birlikte kullanılır	Geliştirme
Roberts ve David (2016)	Partner (PPhubbing) Scale	Yetişkinler	9 Madde/ 1 Boyut	Geliştirme
Chotpitayasunondh ve Douglas (2016)	Perceived Social Norms of Phubbing Scale	18-66 yaş aralığındaki bireyler	3 Madde	Araştırmacılar ölçeği başkalarının sosyotelizm davranışlarına ilişkin gözlemlerine başkalarının sosyotelizmi onayladığına ilişkin çıkarımları ölçmek için geliştirmiştir. Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları bulunmamaktadır.
Roberts ve David (2017)	Boss Phubbing (BPhubbing)Scale	Yetişkinler	9 Madde/ 1 Boyut	Aynı araştırmacılar tarafından geliştirilen PPhubbing Scale’in Partner sözcüğü yerine Boss sözcüğü kullanılarak oluşturulmuş formudur.

Chotpitayasunondh ve Douglas (2018a)	Generic Scale of Phubbing	18-61 yaş aralığındaki tam zamanlı çalışan bireyler	15 Madde/ 4 Boyut	Geliştirme
Chotpitayasunondh ve Douglas (2018a)	Generic Scale of Being Phubbed	18-63 yaş aralığındaki tam zamanlı çalışan bireyler	22 Madde/ 3 Boyut	Geliştirme
Franchina vd. (2018)	Phubbing Scale	Ergenler (Lise Öğrencileri)	3 Madde	Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları bulunmamaktadır.
Blanca ve Bendeyan (2018)	Spanish Version of the Phubbing Scale	Yetişkinler (18-68 yaş)	10 Madde/ 2 Boyut	Karadağ vd.'nin geliştirdiği The Phubbing Scale'in İspanyolca'ya uyarlamasıdır.
Orhan Göksün (2019)	Genel Sosyotelist Olma Ölçeği	18-35 yaş aralığındaki bireyler	15 Madde/ 4 Boyut	Chotpitayasunondh ve Douglas'ın geliştirdiği Generic Scale of Phubbing'in Türkçe'ye uyarlamasıdır.
Orhan Göksün (2019)	Genel Sosyotelizme Maruz Kalma Ölçeği	18-35 yaş aralığındaki bireyler	22 Madde/ 3 Boyut	Chotpitayasunondh ve Douglas'ın geliştirdiği Generic Scale of Being Phubbed'in Türkçe'ye uyarlamasıdır.
David ve Roberts (2020)	Perceived Phubbing Scale	Üniversite Öğrencileri	9 Madde/ 1 Boyut	Aynı araştırmacıların 2016 yılında geliştirdiği Partner Phubbing Scale'in Partner sözcüğü yerine genel sosyotelizmi değerlendirmek için "İnsanlar" sözcüğü kullanılarak oluşturulmuş formudur ve geçerlik güvenilirlik

				çalışmaları yapılmıştır.
Capilla Garrido vd. (2020)	Phubbing Behavior Questionnaire	Gençler ve Yetişkinler (25-60 yaş)	40 Madde/ 5 Boyut	Geliştirme
Isrofin (2020)	Generic Scale of Phubbing (GSP)	Üniversite Öğrencileri	15 Madde/ 4 Boyut	Chotpitayasunondh ve Douglas'ın geliştirdiği Generic Scale of Phubbing'in Endonezya kültürüne uyarlamasıdır.
Pancani vd. (2020)	Parental Phubbing Scale (PPS-F/PPS-M)	Ergenler	7 Madde Anne Formu (PPS-M) 7 Madde Baba Formu (PPS-F)	Roberts ve David'in geliştirdiği PPhubbing Scale'in Partner sözcüğü yerine Mother ve Father yazılarak ve maddeler üzerinde modifikasyon yapılarak oluşturulmuş formudur ve geçerlik güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır.
Resett ve González Caino (2020)	Questionnaire on Phubbing	Ergenler Beliren ve Genç Yetişkinler (12-40 yaş)	10 Madde/ 3 boyut	Karadağ vd.'nin geliştirdiği The Phubbing Scale'in Arjantin kültürüne uyarlamasıdır.
Zamani vd. (2020)	Phubbing Scale	Üniversite Öğrencileri	10 Madde/ 2 Boyut	Stop Phubbing Campaign (Sosyotelizmi Durdur Kampanyası) tarafından oluşturulmuş ölçeğin İran

				kültürüne uyarlamasıdır.
Özdemir (2020)	Yönetici Sosyotelizmi Ölçeği	Yetişkinler	9 Madde/ 1 Boyut	Roberts ve David'in geliştirdiği Boss Phubbing Scale'in Türkçe'ye uyarlamasıdır.
Yam ve Kumcağız (2020)	Genel Sosyotelizm Ölçeği	Üniversite Öğrencileri	15 Madde/ 4 Boyut	Chotpitayasono ndh ve Douglas'ın geliştirdiği Generic Scale of Phubbing'in Türkçe'ye uyarlamasıdır.
Rios Ariza vd. (2021)	The Spanish Scale for Measuring Phubbing	Üniversite Öğrencileri	12 Madde/ 4 Boyut	Peru'da İspanyolca konuşan kültürler için araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir.
Topal vd. (2021)	Partner Sosyotelizm Ölçeği	Üniversite Öğrencileri (18-25 yaş)	6 Madde/ 1 Boyut	Roberts ve David'in geliştirdiği Partner Phubbing Scale'in Türkçe'ye uyarlamasıdır.
Blachnio vd. (2021)	The Phubbing Scale (PS-8)	Genç Yetişkinler	8 Madde/ 2 Boyut	Karadağ vd.'nin geliştirdiği The Phubbing Scale'in kültürlerarası karşılaştırmalar da kullanmak üzere 20 farklı ülkeden alınan katılımcılar üzerinde yapılan uyarlama çalışmasıdır.
Bitar vd. (2022)	Generic Scale of Phubbing in Arabic (GSP)	Genç Yetişkinler	15 Madde/ 4 Boyut	Chotpitayasono ndh ve Douglas'ın geliştirdiği Generic Scale of Phubbing'in Lübnan-Arap uyarlamasıdır.

Garcia-Castro vd. (2022)	The Phubbing Scale (PS-8)	Yetişkinler	8 Madde/ 2 Boyut	Blachnio vd. tarafından geliştirilen The Phubbing Scale (PS-8)'in Portekizce'ye uyarlamasıdır.
-----------------------------	------------------------------	-------------	---------------------	--

Tablo 1’de görüldüğü üzere, sosyotelizm sadece Türkiye’de değil, dünyada da yeni bir davranış biçimi olduğu için ölçek geliştirme çalışmaları henüz sınırlı sayıdadır. Toplam 24 ölçek içinde 9 ölçek “geliştirme” (Karadağ vd., 2015; McDaniel ve Coyne, 2016; Roberts ve David, 2016; Chotpitayasunondh ve Douglas, 2016; Chotpitayasunondh ve Douglas, 2018a; Franchina vd., 2018; Capilla Garrido vd., 2020; Rios Ariza vd., 2021) türünde olup, bu ölçeklerden ikisinin (Chotpitayasunondh ve Douglas, 2016; Franchina vd., 2018) geçerlik güvenirlik çalışması bulunmamaktadır. Ölçeklerden 12’si “kültüre uyarlama” türünde olup (Blanca ve Bendayan, 2018; Orhan Göksün, 2019; Özdemir, 2020; Reset ve González Caino, 2020; Topal vd., 2021; Yam ve Kumcağız, 2020; Zamani vd., 2020; Capilla Garrido vd., 2020; Isrofin, 2020; Bitar vd., 2022; GarciaCastro vd., 2022), geriye kalan 3 ölçek daha önce geliştirilen ölçeklerin maddelerinde farklı bir ilişki formunda kullanılmak üzere sözcük değişikliği yapılarak oluşturulmuştur (Roberts ve David, 2017; Pancani vd., 2020; David ve Roberts, 2020). Ölçek maddeleri oluşturulurken teknolojik aletleri yüksek oranda kullanmak ve teknolojik aletlerin kişilerin yaşamına ve iletişimine müdahalesi, SMS bağımlılığı, oyun bağımlılığı, internet bağımlılığı, problemlili akıllı telefon kullanımı (bağımlılığı), sosyal medya bağımlılığı ve FoMO (Fear of Missing Out) ile ilgili kavramlar dikkate alınmıştır (Bitar vd., 2022; Blanca ve Bendayan, 2018; Capilla Garrido vd., 2020; Chotpitayasunondh ve Douglas, 2016; Chotpitayasunondh ve Douglas, 2018a; Chotpitayasunondh ve Douglas, 2018b; David ve Roberts, 2020; Franchina vd., 2018; Isrofin, 2020; Karadağ vd., 2015; McDaniel ve Coyne, 2016; Orhan Göksün, 2019; Özdemir, 2020; Pancani vd., 2020; Reset ve González Caino, 2020; Ríos Ariza vd., 2021; Roberts ve David, 2016; Roberts ve David, 2017; Topal vd., 2021; Yam ve Kumcağız, 2020; Zamani vd., 2020).

Özet tablo incelendiğinde, sosyotelizm ile ilgili ölçek geliştirme çalışmalarının ülkemizde ilk örneği 2015 yılında görülürken ilk ölçek geliştirme çalışmasının dünyada 2016 yılında yapıldığı dikkati çekmektedir. Çeşitli ülkeler geliştirilen bu ölçekleri kendi kültürlerine uyarlamışlardır. Bu çalışmaların çok yeni olduğu ve ölçeklerin gerek alt ölçek ve gerekse madde sayısı açısından geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Sosyotelizm farklı ilişki formlarında (ebeveyn-çocuk ilişkileri, partnerle ilişkiler, akran/arkadaş ilişkileri gibi) açığa çıkan bir davranış biçimi olduğundan varolan ölçeklerin modifiye edilmesinden (Roberts ve David, 2017; Pancani vd., 2020; David ve Roberts, 2020) ziyade her ilişki formu farklı dinamikler içerdiğinden ilişki türüne özgü spesifik ölçeklerin geliştirilmesinde fayda

vardır. Kaldı ki farklı bir grup üzerinde kullanmak için ölçek maddeleri üzerinde değişiklik yapmak ölçeğin yapı geçerliğini düşürmektedir. Sonuç olarak, bu derleme çalışmasının ölçek geliştirme çalışmalarına yön vermede de yardımcı olması beklenmektedir.

Sonuç

Bireylerin telefonlarına odaklanarak çevresindekileri görmezden gelmesi olarak tanımlanan sosyotelizm, çevredeki kişilere yapılan saygısızlık olarak algılandığından ve yüz yüze iletişimi olumsuz etkilediğinden kişilerarası ilişkileri bozabilmekte, bununla kalmayıp birçok psikolojik sorunun açığa çıkmasına da neden olabilmektedir. Problemlili ya da bağımlı akıllı telefon kullanımı sonucunda kişiler karşısındaki insanları görmezden gelirken bu davranışlarının farkında olmayarak adeta duyarsızlaşmaktadır. Akıllı telefon ile vakit geçirirken insanlar gerçek yaşamdan kendilerini izole ederek buldukları ortamdaki kişilere sosyotelist davranışlar sergileyebilmektedir. Sosyotelist bir birey, bu davranışına maruz kalan diğer kişilerle etkileşiminin olumsuz etkileneceğini dikkate almalıdır. Yapılan çalışmalar göstermiştir ki akıllı telefonlar yakın ilişki kalitesini düşürmektedir. Akıllı telefonun yoğun kullanımının sosyotelizme eğilimi artırdığı dikkate alındığında, sosyotelizmin olumsuz sonuçlarını hafifletmek için ekran zamanının düzenlenmesine ve sosyal becerileri geliştirici eğitimlere ağırlık verilmesinin yararlı olabileceği vurgulanmaktadır (Yam ve İlhan, 2020: 10). Ortalama akıllı telefon kullanım süresini azaltmak için akıllı telefonların verimli ve etkili kullanımına yönelik eğitimler verilerek psikolojik ve teknolojik desteği içeren disiplinlerarası çalışmaların yapılması önerilmektedir (Toker ve Tuncay, 2020: 25). Akıllı telefonun bağımlılık yapan tarafının sosyotelizm için risk faktörü oluşturduğu da dikkate alınmalıdır. Telefonları kullanma şekli ve oranı kişilerin kontrolündeymiş gibi görünse de akıllı olarak tanımlanan telefonlar insanları adeta esir almaktadır. Sosyotelizm telefon olmadan yaşayamayan bireylerin yaşamlarına sinsice girerek, yeni bir davranış bozukluğu ve bağımlılık türü olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada, hem Türkiye hem dünya için yeni bir davranış biçimi olarak tanımlayabileceğimiz sosyotelizm ile ilgili çeşitli parametreler oluşturularak bu davranışın farklı bağlamlarda değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Araştırmalar, sosyotelizmin hem bireysel hem de ilişkisel platformda olumsuz psikolojik etkilerine işaret etmektedir. İleride yapılacak araştırmalarda, bu davranış biçiminin ortaya çıkışında etkili olan değişkenler arasındaki ilişki örüntülerinin nasıl bir yapıya sahip olduğu da daha detaylı incelenmelidir. Örneğin; partner sosyotelizmi ile ilişkiden doyum arasında bir ilişki tespit edildiğinde, bu ilişkiyi güçlendiren kişisel özelliklerinin neler olabileceği araştırılıp elde edilen bulgular gerekirse nitel araştırma deseninde bireylerle yapılacak görüşmelerden alınacak bilgilerle de desteklenebilir. Kavram çok yeni olduğundan bu davranışı sergileyen ya da maruz kalan

bireylerin deneyimlerini duymanın bu kavramı ve bir davranış biçimi olarak etkilerini daha iyi anlamamız açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Böyle bir çalışmanın ebeveyn-çocuk ilişkisi, çift ilişkisi, akran ilişkisi gibi farklı ilişki formları bağlamında ayrı ayrı yapılmasının-her ilişki formu kendine özgü dinamikler içerdiğinden-daha ayrıntılı sonuçlara ulaşmamızı sağlayacağı söylenebilir. Ayrıca bu çalışmada önleyici, koruyucu ve iyileştirici ruh sağlığı hizmetleri alanında çalışan uygulamacılara ve araştırmacılara yol gösterici olmak hedeflendiğinden, sosyotelizm kavramı psikolojik boyutu ele alınarak incelenmiştir. Bu durumun çalışmanın sınırlılığı olduğu düşünüldüğünde, sosyotelizmin sosyoloji, psikiyatri gibi farklı disiplinlerin bakış açısıyla incelenip değerlendirildiği çalışmaların yapılması faydalı olabilir.

Özetle, bu derleme çalışmasının sosyotelizmin bir tür sosyal dışlanma olarak görülmesinin yaratacağı sorunların belirlenmesi ve bu davranışın bağımlılığa dönüşmesini engelleyici müdahale çalışmalarının geliştirilmesi için araştırmacılara ve uygulamacılara yol göstermesi beklenmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Banu Sayiner %50, Müge Akbağ %50.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Banu Sayiner %50, Müge Akbağ %50.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynaklar

Aagaard, J. (2019). Digital akrasia: A qualitative study of phubbing. *AI & Society*, 35(1), 237-244. <https://doi.org/10.1007/s00146-019-00876-0>

Afdal, A., Hariyani, H., Alizamar, A., Ifdil, I., Zadrian, A., Indah, S., Zikra, Z., Asmidir, I., Miftahul, F. & Yuda, S. (2019). An analysis of phubbing behaviour: Preliminary research from counseling perspective. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 295,270-273. <https://doi.org/10.2991/icetep-18.2019.65>

- Akbağ, M. & Sayiner, B. (2021). Dijital teknolojinin yansımaları: Ebeveyn teknoloferansı ve sosyotelizmi. *Humanistic Perspective*, 3(3), 753-778. <https://doi.org/10.47793/hp.996220>
- Al-Saggaf, Y. (2022). Parents' phubbing of children. In Y. Al-Saggaf (Ed.), *The psychology of phubbing* (p. 9-18). SpringerBriefs in Psychology. Springer.
- Amerikan Psikiyatri Birliği. (2013). DSM-5 tanı ölçtleri başvuru el kitabı. Kroğlu E. (ev.). Hekimler Yayın Birliği (HYB) Yayıncılık.
- Argan, M., Kse, H., zgen, C. & Yalınkaya, B. (2019). Do sports, take photo and share: Phubbing, social media addiction and narcissism of body builders. *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 5(9), 79-94. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3242601>
- Aydoğdu, F. & evik, . (2020). Okul psikolojik danışmanlarının sosyotelist davranışlarının sosyotelizme maruz kalma ve yalnızlık düzeyleri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Humanistic Perspective*, 2(3), 219-230. <https://doi.org/10.47793/hp.810850>
- Aygar, H., Tozun, M., nsal, A., Arslantaş, D., Oktar, D. & Dagtekin, G. (2021). Determination of the prevalence of phubbing and its possible relations with personality characteristics and with the other factors among the students of the faculty of medicine from Western Turkey. *International Research Journal of Social Sciences*, 10(1), 20-27.
- Bai, Q., Bai, S., Dan, Q., Lei, L. & Wang, P. (2020a). Mother phubbing and adolescent academic burnout: The mediating role of mental health and the moderating role of agreeableness and neuroticism. *Personality and Individual Differences*, 155, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109622>
- Bai, Q., Lei, L., Hsueh, F. H., Yu, X., Hu, H., Wang, X. & Wang, P. (2020b). Parent-adolescent congruence in phubbing and adolescents' depressive symptoms: A moderated polynomial regression with response surface analyses. *Journal of Affective Disorders*, 275, 127-135. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.03.156>
- Balta, S., Emirtekin, E., Kircaburun, K. & Griffiths, M. D. (2020). Neuroticism, trait fear of missing out and phubbing: The mediating role of state fear of missing out and problematic instagram use. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 18, 628-639. <https://doi.org/10.1007/s111469-018-9959-8>
- Bitar, Z., Hallit, S., Khansa, W. & Obeid, S. (2021). Phubbing and temperaments among young Lebanese adults: The mediating effect of self-esteem and emotional intelligence. *BMC Psychology*, 9(1), 1-9. <https://doi.org/10.1186/s40359-021-00594-7>
- Bitar, Z., Akel, M., Salameh, P., Obeid, S. & Hallit, S. (2022). Phubbing among Lebanese young adults: Scale validation and association with

- mental health (depression, anxiety, and stress). *Current Psychology*, 1, 1-12. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03104-z>
- Błachnio, A. & Przepiorka, A. (2018). Be aware! If you start using facebook problematically you will feel lonely: Phubbing, loneliness, self-esteem, and facebook intrusion. Across-sectional study. *Social Science Computer Review*, 37(2), 270-278. <https://doi.org/10.1177/0894439318754490>
- Błachnio, A., Przepiorka, A., Gorbaniuk, O., Bendayan, R., McNeill, M., Angeluci, A., Abreu, A. M., Ben-Ezra, M., Benvenuti, M., Blanca, M.J., Brkljacic, T., Babić, NČ., Gorbaniuk, J., Holdoš, J., Ivanova, A., Karadağ, E., Malik, S., Mazzoni, E., Milanovic, A., Musil, B., Pantic, I., Rando, B., Seidman, G., D'Souza, L., Vanden Abeele, M.M.P., Wołóńcziej, M., Wu, A.M.S. & Yu, S. (2021). Measurement invariance of the phubbing scale across 20 countries. *International Journal of Psychology*, 56(6), 885-894. <https://doi.org/10.1002/ijop.12790>
- Blanca, M. & Bendayan, R. (2018). Spanish version of the phubbing scale: Internet addiction, Facebook intrusion, and fear of missing out as correlates. *Psicothema*, 30(4), 449-454. <https://doi.org/10.7334/psicothema2018.153>
- Block, J. J. (2008). Issues for DSM-V: Internet addiction. *American Journal of Psychiatry*, 165(3), 306-307. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2007.07101556>
- Bröning, S. & Wartberg, L. (2022). Attached to your smartphone? A dyadic perspective on perceived partner phubbing and attachment in long-term couple relationships. *Computers in Human Behavior*, 126,1-11. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106996>
- Bulut, S. & Nazir, T. (2020). Phubbing phenomenon: A wild fire, which invades our social communication and life. *Open Journal of Medical Psychology*, 9(1), 1-6. <https://doi.org/10.4236/ojmp.2020.91001>
- Butt, A. K. & Arshad, T. (2021). The relationship between basic psychological needs and phubbing: Fear of missing out as the mediator. *PsyCh Journal*, 10(6), 916-925. <https://doi.org/10.1002/pchj.483>
- Cambridge Dictionary (t.y.). 17 Kasım 2022 tarihinde <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/phubbing/> adresinden edinilmiştir.
- Cao, S., Jiang, Y. & Liu, Y. (2018). Analysis of phubbing phenomenon among college students and its recommendations. *Journal of Arts & Humanities*, 7(12), 27-32. <https://doi.org/10.18533/journal.v7i12.1524>
- Capilla-Garrido, E., Cubo Delgado, S. & Gutiérrez Esteban, P. (2020). Design and validation of an instrument to evaluate phubbing behaviors. *e-Journal of Educational Research Assessment and Evaluation*, 26(2), 1-15. <https://doi.org/10.7203/relieve.26.2.16955>

- Capilla Garrido, E., Issa, T., Gutiérrez Esteban, P. & Cubo Delgado, S. (2021). A descriptive literature review of phubbing behaviors. *Heliyon*, 7(5), 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07037>
- Chi, L. C., Tang, T. C. & Tang, E. (2022). The phubbing phenomenon: Across-sectional study on the relationships among social media addiction, fear of missing out, personality traits, and phubbing behavior. *Current Psychology*, 41(2), 1112-1123. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02468-y>
- Chotpitayasunondh, V. & Douglas, K. M. (2016). How "phubbing" becomes the norm: The antecedents and consequences of snubbing via smartphone. *Computers in Human Behavior*, 63, 9-18. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.05.018>
- Chotpitayasunondh, V. & Douglas, K. M. (2018a). Measuring phone snubbing behavior: Development and validation of the generic scale of phubbing (GSP) and the generic scale of being phubbed (GSBP). *Computers in Human Behavior*, 88, 5-17. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.06.020>
- Chotpitayasunondh, V. & Douglas, K. M. (2018b). The effects of "phubbing" on social interaction. *Journal of Applied Social Psychology*, 48 (6), 304-316. <https://doi.org/10.1111/jasp.12506>
- Chu, X., Ji, S., Wang, X., Yu, J., Chen, Y. & Lei, L. (2021). Peer phubbing and social networking site addiction: The mediating role of social anxiety and the moderating role of family financial difficulty. *Frontiers in Psychology*, 12, 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.670065>
- Cizmecci, E. (2017). Disconnected, though satisfied: Pphubbing behavior and relationship satisfaction. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 7(2), 364-375. <https://doi.org/10.7456/10702100/018>
- Courtright, J. A. & Caplan, S. E. (2021). Behavioral responses to phone snubbing. *Communication Reports*, 34(1), 26-36. <https://doi.org/10.1080/08934215.2020.186663>
- Çikrikci, Ö., Griffiths, M. D. & Erzen, E. (2019). Testing the mediating role of phubbing in the relationship between the big five personality traits and satisfaction with life. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20(1), 44-56. <https://doi.org/10.1007/s11469-019-00115-z>
- Davey S., Davey A., Raghav S. K., Singh, J. V, Singh, N., Blachnio, A. & Przepiórkaa, A. (2018). Predictors and consequences of "phubbing" among adolescents and youth in India: An evaluation study. *Journal of Family and Community Medicine*, 25, 35-42 https://doi.org/10.4103/jfcm.JFCM_71_17
- David, M. E. & Roberts, J. A. (2017). Phubbed and alone: Phone snubbing, social exclusion, and attachment to social media. *Journal of the Association for Consumer Research*, 2(2), 155-163. <https://doi.org/10.1086/690940>

- David, M. E. & Roberts, J. A. (2020). Developing and testing a scale designed to measure perceived phubbing. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(21), 1-15. <https://doi.org/10.3390/ijerph17218152>
- David, M. E. & Roberts, J. A. (2021). Investigating the impact of partner phubbing on romantic jealousy and relationship satisfaction: The moderating role of attachment anxiety. *Journal of Social and Personal Relationships*, 38(12), 3590-3609. <https://doi.org/10.1177/0265407521996454>
- Erzen, E., Odacı, H. & Yeniçeri, İ. (2019). Phubbing: Which personality traits are prone to phubbing?. *Social Science Computer Review*, 39(1), 56-69. <https://doi.org/10.1177/0894439319847415>
- Fang, J., Wang, X., Wen, Z. & Zhou, J. (2020). Fear of missing out and problematic social media use as mediators between emotional support from social media and phubbing behavior. *Addictive Behaviors*, 107, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106430>
- Franchina, V., Vanden Abeele, M. M. P., Van Rooij, A., Lo Coco, G. & De Marez, L. (2018). Fear of missing out as a predictor of problematic social media use and phubbing behavior among Flemish adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(10), 1-18. <https://doi.org/10.3390/ijerph15102319>
- Fu, X., Liu, J., Liu, R. D., Ding, Y., Hong, W. & Jiang, S. (2020). The impact of parental active mediation on adolescent mobile phone dependency: A moderated mediation model. *Computers in Human Behavior*, 107, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106280>
- García Castro, F. J., Abreu, A. M., Rando, B. & Marcia, B. J. (2022). The phubbing scale (PS-8) in the Portuguese population: Psychometric properties. *Psicologia: Reflexão e Crítica/ Psychology: Research and Review*, 35(7), 1-9. <https://doi.org/10.1186/s41155-022-00209-z>
- Grieve, R. & March, E. (2020). 'Just checking': Vulnerable and grandiose narcissism subtypes as predictors of phubbing. *Mobile Media and Communication*, 9(2), 195-209. <https://doi.org/10.1177/2050157920942276>
- Grieve, R., Lang, C. P. & March, E. (2021). More than a preference for online social interaction: Vulnerable narcissism and phubbing. *Personality and Individual Differences*, 175, 110715, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110715>
- Guazzini, A., Duradoni, M., Capelli, A. & Meringolo, P. (2019). An explorative model to assess individuals' phubbing risk. *Future Internet*, 11(1), 1-13. <https://doi.org/10.3390/fi11010021>
- Han, J. H., Park, S. J. & Kim, Y. (2022). Phubbing as a millennials' new addiction and relating factors among nursing students. *Psychiatry Investigation*, 19(2), 135-145. <https://doi.org/10.30773/pi.2021.0163>

- Hidayat, A. & Putu, M. (2016). Phubbing phenomenon among college students and its solution. *Inosr Humanities and Social Sciences*, 2(1), 18-21.
- Hidayat, M. S., M. T., Anita, A., Narayani, N. W. E. & Mariana, M. (2021). Causes and impacts of phubbing on students in a public university. *Public Health of Indonesia*, 7(4), 153-158. <https://doi.org/10.36685/phi.v7i4.430>
- Hong, W., Liu, R. D., Ding, Y. , Oei, T. P., Zhen, R. & Jiang, S. (2019). Parents' phubbing and problematic mobile phone use: The roles of the parent-child relationship and children's self-esteem. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 22(12), 779-786. <https://doi.org/10.1089/cyber.2019.0179>
- Isrofin, B. (2020). Validasi generic scale of phubbing versi bahasa Indonesia dengan rasch model. *Nusantara of Research: Jurnal Hasil-Hasil Penelitian Universitas Nusantara PGRI Kediri*, 7(1), 9-18. <https://doi.org/10.29407/nor.v7i1.13883>
- Isrofin, B. & Munawaroh, E. (2021). The effect of smartphone addiction and self-control on phubbing behavior. *Jurnal Kajian Bimbingan dan Konseling*, 6(1), 15-23. <https://doi.org/10.17977/um001v6i12021p015>
- Ivanova, A., Gorbaniuk, O., Błachnio, A., Przepiórka, A., Mraka, N., Polishchuk, V. & Gorbaniuk, J. (2020). Mobile phone addiction, phubbing, and depression among men and women: A moderated mediation analysis. *Psychiatric Quarterly*, 91(2), 655-668. <https://doi.org/10.1007/s11126-020-09723-8>
- Karadağ, E., Tosuntaş, Ş. B., Erzen, E., Duru, P., Bostan, N., Mızrak Şahin, B., Çulha, İ. & Babadağ, B. (2015). Determinants of phubbing, which is the sum of many virtual addictions: A structural equation model. *Journal of Behavioral Addictions* 4(2), 60-74. <https://doi.org/10.1556/2006.4.2015.005>
- Karadağ, E., Tosuntaş, Ş. B., Erzen, E., Duru, P., Bostan, N., Mızrak Şahin, B., Çulha, İ. & Babadağ, B. (2016). Sanal dünyanın kronolojik bağımlılığı: Sosyotelizm (phubbing). *Addicta: The Turkish Journal on Addiction*, 3(2), 223-269. <https://doi.org/10.15805/addicta.2016.3.0013>
- Kelly, L., Miller Ott, A. E. & Duran, R. L. (2019). Phubbing friends: Understanding face threats from, and responses to, friends' cell phone usage through the lens of politeness theory. *Communication Quarterly*, 67(5), 540-559. <https://doi.org/10.1080/01463373.2019.1668443>
- Khare, S. & Qasim, S. H. (2019). Phubbing – A growing trend among youth. *Internatational Journal of Applied Social Science*, 6(4), 812-816.
- Khodabakhsh, S. & Le Ong, Y. (2021). Impact of partner phubbing on marital quality among married couples in Malaysia: Moderating effects of gender and age. *Aloma: Revista de Psicologia, Ciències de l'Eduació i*

de l'Esport, 39(1), 9-16. <https://doi.org/10.51698/aloma.2021.39.1.9-16>

- Leuppert, R. & Geber, S. (2020). Commonly done but not socially accepted? Phubbing and social norms in dyadic and small group settings. *Communication Research Reports*, 37(3), 55-64. <https://doi.org/10.1080/08824096.2020.1756767>
- Liu, R. D., Wang, J., Gu, D., Ding, Y., Oei, T. P., Hong, W., Zhen, R. & Li, Y. M. (2019). The effect of parental phubbing on teenager's mobile phone dependency behaviors: The mediation role of subjective norm and dependency intention. *Psychology Research and Behavior Management*, 12, 1059-1069. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S224133>
- Liu, K., Chen, W., Wang, H., Geng, J. & Lei, L. (2020). Parental phubbing linking to adolescent life satisfaction: The mediating role of relationship satisfaction and the moderating role of attachment styles. *Child: Care Health and Development*, 47(2), 281-289. <https://doi.org/10.1111/cch.12839>
- Liu, K., Chen, W., Wang, H. & Lei, L. (2021). Linking parental phubbing to adolescent self-depreciation: The roles of internal attribution and relationship satisfaction. *Journal of Early Adolescence*, 41(8), 1269-1283. <https://doi.org/10.1177/0272431621989821>
- McDaniel, B. T. & Coyne, S. M. (2016). "Technoference": The interference of technology in couple relationships and implications for women's personal and relational well-being. *Psychology of Popular Media Culture*, 5(1), 85-98. <https://doi.org/10.1037/ppm0000065>
- McDaniel, B. T. & Wesselmann, E. (2021). "You phubbed me for that?" Reason given for phubbing and perceptions of interactional quality and exclusion. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3(3), 413-422. <https://doi.org/10.1002/hbe2.255>
- Nazir, T. (2020). Impact of classroom phubbing on teachers who face phubbing during lectures. *Psychology Research on Education and Social Sciences*, 1(1), 41-47.
- Nazir, T. & Bulut, S. (2019). Phubbing and what could be its determinants: A dugout of psychology. *Psychology*, 10, 819-829. <https://doi.org/10.4236/psych.2019.106053>
- Niu, G., Yao, L., Wu, L., Tian, Y., Xu, L. & Sun, X. (2020). Parental phubbing and adolescent problematic mobile phone use: The role of parent-child relationship and self-control. *Children and Youth Services Review*, 116, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105247>
- Nuñez, T. R., Radtke, T. & Eimler, S. C. (2020). A third-person perspective on phubbing: Observing smartphone-induced social exclusion generates negative affect, stress, and derogatory attitudes. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 14(3), 1-22. <https://doi.org/10.5817/CP2020-3-3>

- Orhan Göksün, D. (2019). Sosyotelist olma ve sosyotelizme maruz kalma ölçeklerinin Türkçe'ye uyarlanması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 657-671. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.505642>
- Özdemir, S. (2020). Yönetici sosyotelizmi (phubbing): Bir ölçek uyarlama çalışması. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 134-145.
- Özdemir, S. & Erdem, R. (2021). Yönetici nezaketsizliği sosyal dışlanmayı nasıl etkiler: Yönetici sosyotelizmi ve yöneticiye güvenin rolü. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(14), 103-116. <https://doi.org/10.25204/iktisad.855534>
- Pancani, L., Gerosa, T., Gui, M. & Riva, P. (2020). “Mom, dad, look at me”: The development of the parental phubbing scale. *Journal of Social and Personal Relationships*, 38(2), 435-458. <https://doi.org/10.1177/0265407520964866>
- Parmaksız, İ. (2021a). Predictive effect of phubbing and life satisfaction on depression symptoms in adults. *Bağımlılık Dergisi*, 22(3), 236-247. <https://doi.org/10.51982/bagimli.888038>
- Parmaksız, İ. (2021b). Sosyotelizm (phubbing) ile bilinçli farkındalık arasındaki ilişkide sosyal kaygının aracı rolü. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), 1387-1420. <https://doi.org/10.17679/inuefd.904379>
- Parus M. S., Adu, A. A. & Keraf, M. K. P. A. (2021). Phubbing behavior and quality of friendship in faculty of public health. *Journal of Health and Behavioral Science*, 3(1), 13-23. <https://doi.org/10.35508/jhbs.v3i1.3031>
- Phang, L. M. C., Purnomo, D. & Sari, D. K. (2020). Effect of using instagram stories on phubbing behavior in the Generation Z of Salatiga. *Profetik Jurnal Komunikasi*, 13(2), 325-339. <https://doi.org/10.14421/pjk.v13i2.1950>
- Rachman, A., Rusandi, M. A. & Setiawan, M. A. (2019). The effect of phubbing on students' academic procrastination. *Psikopedagogia: Jurnal Bimbingan Dan Konseling*, 8(1), 1-5. <https://doi.org/10.12928/psikopedagogia.v8i1.17895/>
- Resett, S. & González Caino, P. C. (2020). Psychometric properties of a phubbing scale in an Argentinean sample [Propiedades psicométricas de una escala de phubbing en una muestra Argentina]. *Revista Evaluar*, 20(2), 69-84. <https://revistas.unc.edu.ar/index.php/revaluar>
- Ríos Ariza, J. M., Matas-Terrón, A., Rumiche Chávarry, Rocio, D. P. & Chunga Chinguel, G. R. (2021). Scale for measuring phubbing in Peruvian University students: Adaptation, validation and results of its application. *Journal of New Approaches in Educational Research*, 10(2), 175-189. <https://doi.org/10.7821/naer.2021.7.606>

- Roberts, J. A. & David, M. E. (2016). My life has become a major distraction from my cell phone: Partner phubbing and relationship satisfaction among romantic partners. *Computers in Human Behavior*, 54, 134-141. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.07.058>
- Roberts, J. A. & David, M. E. (2017). Put down your phone and listen to me: How boss phubbing undermines the psychological conditions necessary for employee engagement. *Computers in Human Behavior*, 75, 206–217. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.05.021>
- Roberts, J. A. & David, M. E. (2020). Boss phubbing, trust, job satisfaction and employee performance. *Personality and Individual Differences*, 155, 109702, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109702>
- Sandjaja, S., S. & Syahputra, Y. (2019). Has a fear of missing out contributed to phubbing among students?. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 5(6), 219-230.
- Schneider, F. M. & Hitzfeld, S. (2021). I ought to put down that phone but I phub nevertheless: Examining the predictors of phubbing behavior. *Social Science Computer Review*, 39(6), 1075-1088. <https://doi.org/10.1177/0894439319882365>
- Shahbaz, K., Rasul, F., Khan, A., Saba, A., Saeed, M., Nida, A. & Gulzar, A. (2020). Phubbing positively predicts psychological distress and poor quality of life in community adults. *International Journal of Management*, 11(11), 2229-2240. <https://doi.org/10.34218/IJM.11.11.2020.207>
- Sun, J. & Samp, J. A. (2022). “Phubbing is happening to you”: Examining predictors and effects of phubbing behaviour in friendships. *Behaviour & Information Technology*, 41(12), 2691-2704. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2021.1943711>
- T’ng, S. T., Ho, K. H. & Low, S. K. (2018). Are you “phubbing” me? The determinants of phubbing behavior and assessment of measurement invariance across sex differences. *International and Multidisciplinary Journal of Social Sciences*, 7(2), 159-190. <https://doi.org/10.17583/rimcis.2018.3318>
- Toker, B. & Tuncay, N. (2020). Phubber-phubbee model: An analysis of phubbing behaviours. *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*, 10(2), 19-27.
- Topal, K., Güngör, R., Çoban, H., Şahintürk, S., Kırmızıyaka, E. & Şendil, T. G. (2021). Üniversite öğrencilerinde partner sosyotelizmi, bağlanma ve algılanan romantik ilişki kalitesi arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(58), 462-475. <https://doi.org/10.7816/ulakbilge-09-58-09>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). *Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, hanehalkı bilişim teknolojileri*

- kullanım araştırması.* <http://www.tuik.gov.tr>. Erişim Tarihi: 27.08.2022.
- Uğur, N. G. & Koç, T. (2015a). Time for digital detox: Misuse of mobile technology and phubbing. *Procedia - Social Behavioral Sciences*, 195, 1022-1031. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.491>
- Uğur, N. G. & Koç, T. (2015b). Mobile phones as distracting tools in the classroom: Collage students perspective. *Alphanumeric Journal*, 3(2), 57-64. <https://doi.org/10.17093/aj.2015.3.2.50000145549>
- Ünalın, D. & Yıldırım, O. (2020). Dijital yerlilerin sosyotelizm (phubbing) eğilimlerinin değerlendirilmesi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(1), 276-297. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.644279>
- Verma, S., Kumar, R. & Yadav, S. K. (2019). The determinants of phubbing behaviour: A millenials perspective. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(12S), 806-812. <https://doi.org/10.35940/ijitee.L1184.10812S19>
- Wang, X., Xie, X., Wang, Y., Wang, P. & Lei, L. (2017). Partner phubbing and depression among married Chinese adults: The roles of relationship satisfaction and relationship length. *Personality and Individual Differences*, 110, 12–17. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.01.014>
- Wang, X., Znao, F. & Lei, L. (2021). Partner phubbing and relationship satisfaction: Self-esteem and marital status as moderators. *Current Psychology*, 40(7), 3365-3375. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00275-0>
- Wang, X., Gao, L., Yang, J., Zhao, F. & Wang, P. (2020a). Parental phubbing and adolescents' depressive symptoms: Self-Esteem and perceived social support as moderators. *Journal of Youth and Adolescence*, 49(2), 427-437. <https://doi.org/10.1007/s10964-019-01185-x>
- Wang, X., Wang, W., Qiao, Y., Gao, L., Yang, J. & Wang, P. (2020b). Parental phubbing and adolescents' cyberbullying perpetration: A moderated mediation model of moral disengagement and online disinhibition. *Journal of Interpersonal Violence*, 37(7-8), 1–23. <https://doi.org/10.1177/0886260520961877>
- Wang, P., Zhao, M., Li, B., Wang, X., Xie, X., Geng, J., Nie, J., Zeng, P. & Mao, N. (2022). Mother phubbing and adolescent loneliness: A mediation model of mother–adolescent communication and perceived mother acceptance. *Social Science Computer Review*, 40(6), 1562-1577. <https://doi.org/10.1177/08944393211017263>
- We Are Social & Hootsuite Global Report. (2022). *Digital, mobile, and social media.* <https://wearesocial.com.digital-Temmuz.2022>. Erişim Tarihi: 05.10.2022.

- Wei, H., Ding, H., Huang, F. & Zhu, L. (2022). Parents' phubbing and cyberbullying perpetration among adolescents: The mediation of anxiety and the moderation of zhong-yong thinking. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20, 2609-2622. <https://doi.org/10.1007/s11469-021-00535-w>
- Xie, X., Chen, W., Zhu, X. & He, D. (2019). Parents' phubbing increases adolescents' mobile phone addiction: Roles of parent-child attachment, deviant peers, and gender. *Children and Youth Services Review*, 105, 104426, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.104426>
- Xie, X. & Xie, J. (2020). Parental phubbing accelerates depression in late childhood and adolescence: A two-path model. *Journal of Adolescence*, 78, 43–52. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2019.12.004>
- Xie, X., Guo, Q. & Wang, P. (2021). Childhood parental neglect and adolescent internet gaming disorder: From the perspective of a distal – proximal – process – outcome – model. *Children and Youth Services Review*, 120, 105564, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105564>
- Xu, X. P., Liu, Q. Q., Li, Z. H. & Yang, W. X. (2022). The mediating role of loneliness and the moderating role of gender between peer phubbing and adolescent mobile social media addiction. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(16), 1-10. <https://doi.org/10.3390/ijerph191610176>
- Yam, F. C. & İlhan, T. (2020). Modern çağın bütünsel teknolojik bağımlılığı: Phubbing. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12(1), 1-15. <https://doi.org/10.18863/pgy.551299>
- Yam, F. C. & Kumcağız, H. (2020). Adaptation of general phubbing scale to Turkish culture and investigation of phubbing levels of university students in terms of various variables. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 7(1), 48-60. <https://doi.org/10.5152/addicta.2020.19061>
- Yaseen, B., Zia, S., Fahd, S. & Kanwal, F. (2021). Impact of loneliness and fear of missing out phubbing behavior among millennials. *Psychology and Education*, 58(4), 4096-4100.
- Yong, T. (2019). The new discovery of the cause of phubbing in college classroom and the correction of "SQARE". *Advances in Higher Education*, 3(3), 152-155. <https://doi.org/10.18686/ahe.v3i3.1489>
- Yousaf, S., Rasheed, M. I., Kaur, P., Islam, N. & Dhir, A. (2022). The dark side of phubbing in the workplace: Investigating the role of intrinsic motivation and the use of enterprise social media (ESM) in a cross-cultural setting. *Journal of Business Research*, 143, 81-93. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.01.043>

- Yurtseven, C. N. & Küçükbaş Duman, F. K. (2021). Evaluation of boss phubbing in sports businesses. *Pakistan Journal of Medical Health Sciences*, 15(2), 839-844.
- Zamani, F., Talepasand, S. & Taghinezhad, A. (2020). Psychometric properties of the phubbing scale among Iranian students. *Health Education and Health Promotion*, 8(1), 25-30.
- Zhao, J., Ye, B. & Yu, L. (2021). Peer phubbing and Chinese college students' smartphone addiction during Covid-19 pandemic: The mediating role of boredom proneness and the moderating role of refusal self-efficacy. *Psychological Research and Behavioral Management*, 14, 1725-1736. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S335407>

Extended Abstract

Today, as a result of developments in communication technologies, the use of the internet has become very common. In the beginning, mobile phones were used only for talking and sending messages. Today, it has turned into smartphones that provide fast and easy access to the internet. The use of smartphones is increasing day by day due to the internet and social media in the world. One of the behaviors observed as a result of the widespread use of smartphones is phubbing which is characterized by an individual constantly staring at their phone or engaging in phone-related activities while in the presence of others. Phubbing, the combination of the words phone and snubbing, is a negative behavior that interrupts interpersonal relationships. It has been determined that phubbing, in which individuals focus on their phones and ignore the people around them, is perceived as disrespect and negatively affects face-to-face communication. The present study aimed to facilitate further research on phubbing in various contexts, such as romantic relationships among married couples, peer and friendship relationships, parent-child relationships, educational and work environments, as well as negative psychological indicators and measurement. This will be achieved by evaluating existing literature related to phubbing.

The behavior of couples who are interested in the smartphone instead of their partner is called "partner phubbing" (Pphubbing). Pphubbing is one of the problematic behaviors that couples display while using their smartphones. Phubbing behavior interrupts communication between couples who are in an emotional relationship, causing the partner to feel that they are not taken care of. This may result in decreased relationship satisfaction, which, in turn, negatively affects personal and relational well-being in couple relationships.

Friend phubbing (Fphubbing) or peer phubbing refers to the act of using a smartphone while interacting with friends or peers. It is emphasized that the behavior of phubbing has a negative effect on the quality of friendship. It is seen that increased friend phubbing leads to lower friendship satisfaction.

The fact that parents neglect their children or cause negativities in their communication, as a result of high use of the smart phone is expressed as "parental phubbing". Researchers draw attention to the negative behavioral, social and psychological consequences of parental phubbing in terms of parent-child interaction and child development.

The effects of phubbing are also seen on students in the educational environment. It is inevitable that phubbing will be seen as a growing trend among young people. It causes negative effects on students and educational settings. In order to prevent the negative effects of phubbing behavior, studies can be carried out to reduce phubbing behavior by optimizing guidance and psychological counseling services in educational institutions. It is thought that there is a need for interventions that will draw students' attention to the positive and beneficial functions of mobile phones in educational settings.

As a reflection of phubbing in business life, the concepts of Boss Phubbing (BPhubbing) or Supervisor Phubbing (SPhubbing) stand out. Boss phubbing can be explained as the distraction of a superior by using a smart phone in front of his/her subordinates. BPhubbing may lead to a negative perception of superior-subordinate communication. It is stated that this situation may harm the organization by causing less communication. For this reason, it is important to examine the phubbing that occurs and may occur in workplaces belonging to various fields from different aspects.

The behavior of phubbing is also expected to be associated with many negative psychological indicators due to its nature. Studies have shown that phubbing behavior is related to the following negative psychological indicators: relationship dissatisfaction, social exclusion, loneliness, low life satisfaction, negative quality of life, low self-esteem, narcissism (vulnerable-grandiose), Big Five Personality Traits, neuroticism, social anxiety, attachment anxiety, psychological distress, depression, anxiety, stress, addiction (problematic smart phone use or smartphone addiction, internet addiction, ICTs addiction, social media addiction, FoMO). In this case, it is necessary to take precautions to prevent from the negative psychological effects and pathologies.

Since phubbing is a very new behavioral pattern, the measurement tools are still limited. At this point, as phubbing is a behavior style that emerges in different relationship forms (parent-child relationships, relationships with partners, peer/friend relationships, etc.) and each relationship form includes different dynamics, it is thought that it would be beneficial to develop scales specific to each relationship form rather than modifying existing scales.

As a result, in this study, which examined phubbing behavior in different contexts based on the existing studies in the literature, it is pointed out that phubbing can cause the interruption of relationships and create significant psychological problems in people's lives. In order to reduce the average smartphone usage time, interdisciplinary studies including psychological and technological support are recommended by providing

trainings on the effective and efficient use of smartphones. While the studies point out the negative psychological effects of phubbing in both individual and interpersonal relationship platforms, the structure of the relationship patterns between the variables that are effective in the emergence of this behavior should be examined in more detail.

BENLİK SAYGISI, YALNIZLIK VE PROBLEMLİ İNTERNET KULLANIMI İLİŞKİSİ: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

İtir HASIRCI* & Edip ÖRÜCÜ** & Pınar KURT***

Öz

Bu araştırmanın amacı problemlı internet kullanımı, yalnızlık ve benlik saygısı arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Araştırmanın evrenini bir devlet üniversitesinde öğrenim görmekte olan toplam 18.000 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada veriler anket tekniğı ile toplanmıştır. Araştırmanın örneklemini ise aynı üniversitede öğrenim gören meslek yüksekokulu, iktisadi ve idari bilimler, yüksek lisans ve doktora öğrencilerinden seçilmiş 851 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında güvenilirlik analizi, frekans analizi, keşfedici faktör analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi ve normallik testleri yapılmıştır. Yapılan regresyon analizinin neticesinde yalnızlığın problemlı internet kullanımı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Bir diğer bağımsız değişken olan benlik saygısının da problemlı internet kullanımı üzerinde negatif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan korelasyon analizinin neticesinde problemlı internet kullanımı ile yalnızlık arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki, problemlı internet kullanımıyla benlik saygısı arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki, benlik saygısı ile yalnızlık arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu sonuçlara göre üniversite öğrencilerinin benlik saygılarının problemlı internet kullanımı üzerinde yalnızlık değişkeninden daha fazla etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Problemlı İnternet Kullanımı, Benlik Saygısı, Yalnızlık, Üniversite, Öğrenci.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-ESTEEM, LONELINESS AND PROBLEMATIC INTERNET USE: A RESEARCH ON UNIVERSITY STUDENTS

Abstract

The aim of this study was to examine the relationship between problematic internet use, loneliness and self-esteem. The population of the study consisted of a

* İşletme Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, itir8686@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5449-2640>

** Prof. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, eorucu@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3301-7496>

*** Öğr. Gör., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi SHMYO, pkurt@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6870-4248>

total of 18,000 students at a state university. The data in the study were collected using questionnaire technique. The sample of the study consisted of 851 participants selected from vocational school, economics and administrative sciences, master's and doctorate students studying at the same university. In data analysis, reliability analysis, frequency analysis, exploratory factor analysis, correlation analysis, regression analysis and normality tests were performed. As a result of the regression analysis, it was found that loneliness had a positive and significant effect on problematic internet use. Another independent variable, self-esteem, was found to have a negative and significant effect on problematic internet use. The correlation analysis revealed that there was a positive and significant relationship between problematic internet use and loneliness, a negative and significant relationship between problematic internet use and self-esteem, and a negative and significant relationship between self-esteem and loneliness. These results indicated that the self-esteem of university students had a greater effect on problematic internet use than the variable of loneliness.

Keywords: *Problematic Internet Use, Self-esteem, Loneliness, University, Student.*

Giriş

İnternetin gelişmesiyle birlikte erişimi de kolaylaşmış, sunduğu kolaylıklar ve yenilikler de artmaya başlamıştır. Gelişen internetin sunduğu kolaylıkların yanında olumsuz durumlarla da karşılaşmaktadır. Fiziksel, sosyal, psikolojik olarak birçok olumsuzluğu beraberinde getiren internet kullanımı bireyleri yalnızlaştırmakta, kendilerine olan saygılarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Ayrıca elde edilen bilgiler çarpıtılmakta ve dolandırıcılık gibi suçların da yayılmasını sağlamaktadır. Bireyler dünyaya geldikleri ilk andan itibaren dış dünyaya bağlı halde yaşamlarını sürdürme ihtiyacı hissederler. Bu ihtiyaç ile birlikte dış dünya ile iletişim kurmak zorunlu hale gelmektedir. Kişilerin duygularını ve düşüncelerini etkileyen dış çevre faktörü ile bireyler, varlıklarını sağlıklı bir şekilde devam ettirmek için sosyal olma ihtiyacı hissederler. Fizyolojik anlamda sosyalleşme ihtiyacını gideren insanoğlu, psikolojik olarak da sosyalleşme gereği duymaktadır. Fakat internet kullanımının bağımlılık haline gelmesiyle birlikte psikolojik anlamda sosyalleşme ihtiyacının önünde engeller oluşmaya başlamaktadır. Dolayısıyla bireyler, sanal ortamda veya kendi iç dünyalarında yaşamak zorunda kalmaktadırlar. Bu durumda benlik saygısının düşük yahut yüksek olma durumu devreye girmektedir. Düşük benlik saygısı yalnızlık ile birleştiği zaman bireylerde psikopatolojinin gelişim riskine yol açmakta, akademik başarısızlıklara sebep olmaktadır (Sarıçam, 2011). Benlik saygısının yüksek olduğu durumlarda ise mutlu, sağlıklı, başarılı olmak için çaba gösterildiği, güçlükleri yenebilmek adına çaba gösterildiği, diğer bireyleri kabul ederek baskılara daha az boyun eğildiği görülmektedir (Karataş, 2014: 126). Üniversiteli gençlerin tüm sorunlarından uzaklaşmak için internet ağını kullanmaları yalnızlaşmalarına ve dolayısıyla güven eksikliği gibi problemlere neden olmaktadır. Bu gibi durumlarda yalnızlık hissine neden

olan sosyal ağ iyi kurulursa, problemlı internet kullanımı yerine gençlerde güven duygusu oluşacaktır.

Bu araştırmada literatüre çeşitli katkıları sağlanması amaçlanmış, problemlı internet kullanımı, yalnızlık ve benlik saygısı değişkenleri ile ilgili çalışmalara yer verilmiştir. Gençlerin problemlı internet kullanımlarının gün geçtikçe arttığı göz önünde bulundurulduğunda bu sorunun fark edilip, nedenlerinin araştırılması gerekmektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın temel problemi gençlerde oluşan yalnızlık ve problemlı internet kullanımı gibi ruhsal sıkıntılara benlik saygılarının hangi ölçüde etki ettiğini tespit etmektir. Yabancı literatürde üç değişkenin bir arada olduğu sadece Mamun vd. (2020: 4) tarafından yapılan çalışmanın olması, yerli literatürde üç değişkenin bir arada olduğu çalışmanın bulunmaması bu araştırmanın önemini oluşturmaktadır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Problemlı İnternet Kullanımı

İnternet, teknolojik ilerlemeler ile kullanımı artan, hayatın her anında karşılaştığımız, özellikle günümüzde Z kuşağının dikkatini çeken ve onlara arzu ettikleri her bilgiye erişim kolaylığı sağlayan bir araçtır. Sunduğu olanakların yanında yanlış kullanımlardan kaynaklanan riskleri de içermektedir. Sağlıklı kullanıldığı takdirde birçok fayda sağlayan internet, aşırı kullanıldığında kişilere zarar vermektedir (Dursun, 2022: 525). İnternetin günümüz şartlarında her alanda bulunması, internet kullanımının problemlı olup olmadığı hususunda çelişki yaratmaktadır. Aşırı kullanımının bağımlılık olarak kabul edilmediğini belirten Griffiths (2000: 414), bu durumun internet kullanımı harici olumsuzlukların tatmini için aracı olduğunu ifade etmektedir. İnternetin kontrolsüz şekilde kullanımı olarak ifade edilen problemlı kullanım, davranışsal bir bağımlılık olarak da bilinmekte, internete girilmediği zaman bireylerde sinirlilik hali, sosyal hayatın bozulması gibi olumsuz durumlara sebep olmaktadır (Eichenberg vd., 2019: 3).

DiNicola (2014) problemlı internet kullanımını normal kullanım süresinin üzerinde internet ortamında vakit geçirmek ve bireyin yaşantısında giderek artan olumsuz durumların meydana gelmesi şeklinde tanımlamaktadır. Shaw ve Black (2008: 359) ise bireylerin zihinlerinde sürekli internet kullanımı düşüncesinin olması, kullanmadığı zamanlarda sinirli tavırlar sergilemesi; iş, aile ve sosyal yaşantısında olumsuzluklar yaşaması halini problemlı internet kullanımı olarak belirtmektedir. Shapira vd. (2003) bireylerin internet kullanımı gereksinimlerinin artması ve bu durumun günlük yaşantılarına, ruh hallerine yansması halini problemlı internet kullanımı olarak açıklamaktadır. Young ve De Abreu (2011) problemlı internet kullanımı olan kişilerin interneti kullanırken problem yaşadıkları ve erişim sağlayamadıkları zaman öfkelenediklerini ve bu hususların tüm yaşantılarını olumsuz etkilediğini ifade etmektedir. Üniversite

öğrencilerinde yaygın halde kullanılan internet, gençlerin zamanı gerektiği şekilde kullanamamalarına, bireysel arkadaş çevresinden uzaklaşarak sanal arkadaşlıkları tercih etmelerine ve eğitim ile ilgili sorunlar yaşamalarına sebep olmaktadır (Yeap vd., 2015: 109). Sanal ortamda geçirilen zaman arttıkça bireyler internet kullanımını kontrol etmekte güçlükler yaşamaya başlamakta, fiziksel, sosyal ve ruhsal anlamda problemlerle karşılaşmaktadırlar. İnternet kullanımının giderek ilerlemesi bireylerde kilo artışı, akademik hayatı erteleme, ruh sağlığında gelişen sıkıntılar, çevre ve aile ile ilişkilerde sorunları da beraberinde getirmektedir (Chi vd., 2020: 5).

Problemlerle internet kullanımının belirtileri arasında;

- Çevrimiçi zaman geçirme süresinde gözle görünen artış,
- İnternet ortamında etkinliklerde uzun zaman harcama,
- Problemlerden uzaklaşmak adına interneti kullanma,
- Bireyin zihninin devamlı internet ile meşgul olması,
- İnternet kullanımı hakkında çevreye sık sık yalan söyleme,
- Boş vakitlerin en aza inmesi, çalışılan vakitlerin artması,
- Konsantrasyon eksikliği gibi mental sorunlarda artış bulunmaktadır.

Günümüz şartlarında yaşanan Covid-19 pandemisi de bireylerin teknoloji başında daha fazla zaman geçirmesine sebep olmuş, bu bireyler yaşadıkları fiziksel aktivite eksikliği ile ilerleyen zamanlarda çeşitli bedensel rahatsızlıklarla karşılaşmaya başlamışlardır. Genç yetişkinler, diğer bireylerle etkili ilişkiler kurabilmek için etkili iletişim becerilerine gereksinim duymaktadırlar. Bireyler arası ilişkiler iletişime dayanmakta, iletişimin sağlıklı bir şekilde ilerlememesi beraberinde yalnızlık gibi problemleri getirmektedir. Bazı genç bireyler, yeni insanlarla tanışıp arkadaşlık kurma hususunda sorun yaşamazken, bazıları bu ilişkileri kurmakta güçlük yaşamaktadır. Bu sebeple etkili iletişim sağlamak beceri gerektiren bir özelliğe sahiptir. Nitekim üniversiteli genç bireylerin iletişim sağlamak için başvurdukları internetin problemlerle kullanımı sosyal izolasyonun ve destek eksikliğinin oluşumuna yol açabilir.

Young (1998) internet bağımlılığını, zihinsel meşguliyetin artışı, giderek daha çok internet kullanımından zevk almak, kullanımı azaltmak isteyenlere karşı negatif tepkiler göstermek, internet kullanımına başlarken belirlenen zamanın artması, psikolojik problemlerden kaçış için internetin kullanılması, iş, aile ve sosyal çevreye karşı negatif tutumlar sergilenmesi şeklinde açıklamaktadır. Chou ve Hasio (2000: 73) kişilerin internet kullanımını diğer faaliyetlerinden daha önemli olarak görmesi ve sanal ortamda fazla vakit geçirmesi halinde sosyal ilişkilerinde yaşayabileceği olumsuz durumları problemlerle internet kullanımı olarak tanımlamaktadır. Ko vd. (2005: 730) sorumlulukların önemsenmemesi, internet kullanım zamanının artması, diğer bireylerle olan ilişkilerde bozulmaların olmasının, rahat hissedebilmek için yoğun halde internette zaman harcamanın problemlerle internet kullanım halinin önemli maddeleri olduğunu ifade etmektedir.

Psikolojik anlamda incelendiğinde problemlı internet kullanımı bireylerde yalnızlık gibi semptomların oluşmasına sebep olmaktadır (Hebebcı ve Shelley, 2018: 231). Sosyalleşme amacıyla kullanım düzeyi artmakta olan internet, özellikle günümüz üniversite gençleri için bir tehdit haline gelmektedir. Bu sebeple kullanımının bireyler üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alındığında bu durumu önleyici hizmetlerin sağlanması önem taşımaktadır. Bu araştırmada da yalnızlığın ve benlik saygısı eksikliğinin gençlerde yarattığı problemlı internet kullanımını azaltmak için önerilerde bulunulacaktır.

2.1. Benlik Saygısı

Kendini sevme ve öz yeterlik olmak üzere iki aşamada incelenen benlik saygısı kavramı kişinin kendisini değerli görmesi ve onaylaması anlamına gelmektedir (Tafarodi ve Swann, 1995: 299). Benlik saygısı ile kişiler kendilerine bir değer biçmekte, sosyal ortamlarda olumlu davranışlarda bulunmakta ve kendilerini kabullenebilmektedir. Benlik saygısının gelişimi için iç kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklar, diğerlerinin saygısı, öz yeterlik ve bireyin ilk iki kaynağı kendisi için değerlendirmesidir (Özkan, 1994: 5). Kendini sevme düzeyi düşük olan bireyler, değersiz hissetmeye eğilimlidirler ve girdikleri her ortamda yetersizlik yaşayan yapıya sahiptirler. Öz yeterlik düzeyi yüksek olan bireyler ise kendilerini etkili ve yetkinlik sahibi olarak görmekte, hedeflerine ulaşma konusunda pozitif yaklaşımlar sergilemektedirler (Tafarodi vd., 2010: 300). Kendini sevme boyutu gelişen bireyler, neyin değerli olduğunu tespit edebilmekte, duygusal egemenlikleri de gelişmektedir. Cooley bireyin benliğinin güçlü olabilmesi için istediği benlik ile hayal ettiği benlik arasındaki farkın fazla olmaması gerektiğini belirtmektedir. Benlik saygısını da kişilerin çevresi tarafından değer gördükten sonra oluşan ruhsal belirtiler olarak açıklamaktadır. Benlik saygısı ile bireyin öz yeterliliğini, özgüvenini ortaya koyduğunu belirtmektedir (Wiley, 2009: 111). Bali (2009) kişilerin çevreleri tarafından kabul edildiklerinde sağlıklı bir benliğe sahip olabildiklerini ifade etmektedir. Kişinin yanlış olabilecek eylemlerinde ve fikirlerinde bile sevgi ve saygı görme isteğinde olduğunu, doğumundan itibaren dâhil olduğu her topluluk tarafından kabul edildiği takdirde benliğinin geliştiğini belirtmektedir. Önemli olan hususun davranışlardan ziyade kişinin varlığının kabul edilmesidir (Bali, 2019).

Literatürde benlik saygısı ile ilgili birçok tanım bulunmaktadır. Arpacı (2022: 525) benlik saygısı kavramını bireyin içindeki tüm nitelikler ve özellikler hakkındaki inançları olarak tanımlamaktadır. Benlik saygısı yüksek olan bireylerin yetenekli ve zihinsel olarak daha sağlıklı yapıda olduklarını belirtmektedir. Duclos (2016) benlik saygısının kişilerin hayati gelişimlerinin sağlıklı halde ilerleyebilmesi önem taşıyan bir kavram olduğunu söylemektedir. Benlik saygısı ile ilgili literatürde önemli çalışmaları bulunan

Rosenberg (1965) ise bireyin kendisine değer vermesi ve kendisiyle ilgili olumlu yahut olumsuz değerlendirmeler gerçekleştirilmesi sürecini benlik saygısı olarak tanımlamaktadır. Kişilerin benlik saygısı ile ilgili olumlu değerlendirmeleri arasında yaşam tatmininin yüksek olması, başarılı olmak, geleceğe ilişkin olumlu görüş açısına sahip olmak bulunmaktadır. Olumsuz değerlendirmelerin arasında ise depresyon, öfke sorunları, kendini yetersiz hissetme gibi hususlar mevcuttur (Orth vd., 2012: 1281). Benlik saygısı kişinin çocukluk çağlarından itibaren diğer kişilerle etkileşimi sonucunda oluşmaktadır (Kurtyılmaz vd., 2017). Diğer kişilerin olumlu geribildirimleri, empatik yaklaşımları, olumlu fikirleri benlik saygısının oluşmasında önemli bir etkidir (Doğan vd., 2009: 217).

Kaynak vd. (2022: 358) bireylerin kendilerine ilişkin öz değerlendirmeleri olarak benlik saygısını tanımlamakta, becerilerinin farkında olan kişilerin yüksek benlik saygısına sahip olduklarını, zor durumlarla başa çıkabildiklerini ifade etmektedir. Harris (2009) benlik saygısını kişilerin kendilerine verdiği değer seviyesi olarak tanımlamakta, benlik saygısının kişilerin fikirlerini, duygularını ve amaçlarını etkilediğini belirtmektedir. Benlik saygısı düşük olan bireylerin kaygı seviyelerinin fazla olduğunu, hislerini yansıtırken sıkıntı yaşadıklarını ifade etmektedir. Orth ve Robbins (2014: 384) benlik saygısı yüksek olan kişilerin iş hayatında, aile ve sosyal yaşantısında daha başarılı ilişkiler ortaya koyduklarını belirtmektedir. Xie vd. (2020: 4) benlik saygısı yüksek olan kişilerin anksiyete ve depresyon gibi ruhsal kaygılardan uzak yaşadıklarını, sosyal ilişkilerinde başarı sahibi olduklarını belirtmektedir.

Benlik saygısı, benliğin gelişimi ile değişim göstermektedir. Tek taraflı bir etkilenim olarak düşünülmemesi gereken bu kavram, hem kişinin davranışlarından hem de diğer kişilerin davranışları ve tutumlarından etkilenmektedir. Dolayısıyla benlik saygısı yüksek seviye ve düşük seviye olmak üzere iki şekilde ele alınabilir. Benlik saygısı yüksek olan bireyler, içsel dünyalarını değerli bulmaktadırlar. Kendini olumlu olarak gören birey, kendini tamamen kabul eder ve kendine güvenir. Düşük benlik saygısı olan birey ise kendine güven duymaz, diğer bireylere bağımlı yaşar. Yaratıcılık seviyeleri düşük olan bu bireyler, araştırmacı yapıya da sahip değildir (Esenay, 2002).

Benlik saygısı bireylerin olaylara gerçekçi yaklaşmasını, olayları kabullenmesini ve kendisine güven duymasını sağlayan bireysel, ruhsal ve toplumsal açıdan önem arz eden bir kavramdır. Gerçek olmayan benliğimizin, dış görünüşümüzün altında gerçek benliğimiz bulunmaktadır. Tüm insanlığın hayat boyu yoldaşı olan kendini bilme ilkesi ruh sağlığının temel yaklaşımı olarak kabul edilmekte, olası ruhsal tedavilerde de amaç bireyin kendisini tanımasına yardımcı olup, yol göstermektir (Gümü, 2018: 13).

1.3. Yalnızlık

Değişimin hızlı yaşandığı günümüz şartlarında modernizm ve teknolojinin bireyler arasında yarattığı ilişkiler psikolojik iyi hal durumuna da etki etmektedir. Bireyler sosyal ilişkilerinde yetersiz kaldıkları zaman o toplumdan kendilerini soyutlamakta ve yalnız hissetmektedirler (Ernst vd., 2022: 671). Toplumlarda yoğun halde gözlenen, patolojik bir rahatsızlık olarak da tabir edilen yalnızlık, bireylerin yaşadığı sosyal ilişkiler ile yaşamayı arzu ettiği ilişkiler arasında görülen fark ve çelişkiden meydana gelmektedir. Yalnızlığın temeli kişilerin sosyal ilişkilerinde yaşadıkları yetersizlikler ve bu yetersizliklerin neticesinde alınan doyum düzeyindeki düşüşlerdir (Surkalim vd., 2022: 12). Yalnızlık farklı şekillerde incelenmektedir. Bir tarafta kişinin bulunduğu çevre tarafından dışlanması neticesinde oluşan yalnızlık, diğer tarafta ise dâhil olunan topluma duyulan yabancılaşma hissi yer almaktadır.

Literatürde yalnızlık ile ilgili birçok tanım bulunmaktadır. Purtaş ve Yirci (2022: 246) yalnızlığı, kişinin yaşadığı sosyal ilişki ile yaşamayı istediği sosyal ilişki arasındaki farktan ötürü meydana gelen psikolojik durum olarak tanımlamaktadır. Leigh-Hunt vd. (2017: 164) yalnız kişilerin aşırı yemek yeme, alkol ve sigara sorunlarıyla karşılaştıklarını belirtmektedir. Güloğlu ve Kararırmak (2010: 82) ise yalnızlığı arzu edilen durum ile mevcut durum arasında oluşan farklılıklardan dolayı meydana gelen psikolojik sıkıntı olarak açıklamaktadır. Bireyin diğer insanlara ihtiyaç duyduğu zaman aslında onlardan ne kadar uzak olduğunu fark etmesi halinde yalnızlık hissi yaşadığını ifade etmektedir. Cacioppo & Cacioppo (2018: 156) yalnız kişilerde uyku problemlerinin yaşandığını ve bu kişilerin çaresizlik, hüznün, üzüntü gibi duyguları tecrübe ettiklerini belirtmektedir. Yıldız (2022: 113) yalnızlığı kişilerin duygularını ve fikirlerini kendilerine yöneltmesi, içine kapanması ve dış dünyaya kendini kapatması olarak açıklamaktadır. Kişiler çevreleriyle olan ilişkilerini azaltarak, depresyon gibi ruhsal sorunlara meyilli hale gelmektedirler. Yanguas vd. (2018: 308) yalnız bireylerin sosyal ilişkilerine dair öznel değerlendirmeler gerçekleştirdiklerini ve netice olarak çevreleri ile ilişkilerini minimum seviyeye indirmek gibi olumsuz algılar yarattıklarını belirtmektedir. Aksu vd. (2022: 91) yalnızlığı ait olmak veya uzaklık duygusunu acı bir şekilde deneyimlemek olarak açıklamaktayken, Uğurlu (2021: 312) kişilerin önem verdikleri sosyal ilişkilerin eksik olması nedeniyle yaşadıkları rahatsızlık duygusu olarak belirtmektedir. Yelpaze (2021: 121) yakın ilişki kurmakta güçlük yaşayan ve sosyal hayata katılmayan kişilerin yalnızlık yaşadığını belirtmekte, Siyahtaş ve Donuk (2021: 11) teknolojinin sürekli gelişim göstermesiyle sosyal ilişkilerin sınırlandığını ve bireylerin yalnızlaştığını açıklamaktadır. Fried vd. (2020: 454) yalnızlığı kişilerin psikolojik iyi oluşlarını ve ruh sağlıklarını etkileyen önemli bir unsur olarak görmektedir.

Yalnızlığın nedenleri arasında kişilerin hayat boyu yaşadıkları taşınma, evlenme, boşanma gibi sosyal ilişkiler örnek olarak verilebilir. Sosyal değişimler ile birlikte utangaçlık, yaşanan coğrafya, özgüvensizlik gibi

kişilik özellikleri de yalnızlığın nedenleri arasında yer almaktadır. Teknolojik gelişmeler kişilerarası iletişim imkânlarını kolaylaştırırsa bile mevcut çevrenin bütünlüğünü bozmaktadır. Dolayısıyla kişiler yüz yüze iletişimin yerine teknolojinin sağladığı iletişim araçlarını tercih etmeye başlamıştır. Sosyal medyada daha fazla vakit geçirmeye başlayan bireyler sosyal hayattan uzaklaşmaya başlamış ve kendilerine yapay bir dünya yaratmışlardır (Taydaş ve İldiz, 2022: 11).

Üniversite öğrencilerinde oldukça yaygın olarak görülen yalnızlık, sosyal ortamlarında yaşadıkları karmaşık duygular, aidiyet eksikliği sonucu oluşmakta, öğrenciler için acı veren bir deneyim haline gelebilmektedir (Çetin ve Anuk, 2020: 182). Bu durum rahatsız edici bir tecrübe olsa dahi bireyin sosyal çevresini ve kendisini tanıması, yalnız hissettiği durumlarda sosyal çevresini kullanması yaşamış olduğu ruhsal sıkıntıyı yok etmede önemli bir unsur olacaktır (Karaduman, 2013).

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Benlik Saygısı ve Yalnızlık İlişkisi

Deniz vd. (2022: 220) İstanbul'da bulunan dört ilçedeki ortaöğretim okullarında öğrenim gören 386 öğrenci ile benlik saygısı, duygusal özerklik ve yalnızlık ilişkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin sonucunda benlik saygısının yalnızlık üzerinde anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Çağlayaner ve Okutkan (2021: 176) 18-28 yaş arası İstanbul'da öğrenim gören 296 üniversite öğrencisiyle benlik saygısı, yalnızlık, reddedilme duyarlılığı ve narsisizm ilişkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde benlik saygısının yalnızlık üzerinde anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Tohumcu vd. (2019: 780) ilişki tarama yöntemiyle gerçekleştirdiği çalışmada 230 kişiden benlik saygı, yalnızlık ve internet bağımlılığı ile ilgili veri toplamıştır. Yapılan analizlerin sonucunda benlik saygısı ile yalnızlık arasında ters ilişkilerin olduğu görülmüştür. Yöyen (2017: 2187) Gelişim Üniversitesi İ.İ.B.F.'de öğrenim görmekte olan 527 öğrenci ile yalnızlık ve benlik saygısı ilişkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiştir. Analizlerin sonucunda benlik saygısı ile yalnızlık arasında anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Moksnes vd. (2022: 4) Norveç'te yaşayan 15-21 yaş arası 1816 genç ile yalnızlık, benlik saygısı, yaşam tatmini ilişkisini araştırmıştır. Araştırmanın sonucunda benlik saygısı ile yalnızlık arasında ters yönlü ilişki belirlenmiştir. Lin ve Fan (2022: 3) Çin'de yaşayan 17-25 yaş arası genç bireyler ile reddedilme duyarlılığı, yalnızlık, benlik saygısı ve sosyal anksiyete ilişkisini ele alan bir çalışma gerçekleştirmiş, analizlerin neticesinde benlik saygısı, yalnızlık, sosyal anksiyete, reddedilme duyarlılığı arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Pop vd. (2022: 55) sosyal medya kullanıcısı 427 tıp öğrencisi ile beden saygısı, benlik saygısı, yalnızlık ilişkisini ele alan bir çalışma gerçekleştirmiş, analizlerin sonucunda sosyal medyayı fazla kullanan gençlerin benlik saygılarının ve beden saygılarının düşük olduğu, bu durumun gençleri yalnız

kıldığı tespit edilmiştir. Chen ve Gao (2022: 9) ise öz yeterlilik algısı, bilgi amaçlı kullanım, yalnızlık, benlik saygısı ilişkisini incelemek amacıyla Çin’de yaşayan 60-90 yaş arası 276 birey ile bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde bireylerin sosyal medyadaki öz yeterlilikleri yüksek olduğu zaman yalnızlaştıkları ve benlik saygılarının yükseldiği belirlenmiştir.

2.2. Problemlı İnternet Kullanımı ve Yalnızlık İlişkisi

Tatlı ve Ergin (2022: 5) 661 Türk ergen birey ile yalnızlık, problemlı internet kullanımı, gelişmeleri kaçırma korkusu, üstün yetenekli öğrencilerin ekranlarını algılamaları arasındaki ilişkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiş, gelişmeleri kaçırma korkusu ile yalnızlık ilişkisinde problemlı internet kullanımının tam aracılık etkisinin olduğu görülmüştür. Ak (2019) eğitim fakültesi öğrencilerinin problemlı internet kullanımı, yalnızlıkları, yaşam doyumları, algılanan sosyal desteklerini tespit etmek amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin sonucunda problemlı internet kullanımı arttıkça yalnızlığın da arttığı belirlenmiştir. Dağlı-Çetin ve Gündüz (2017: 351) Mersin Üniversitesi’nde öğrenim gören 488 lisans öğrencisi ile psikolojik iyi oluş, yalnızlık, problemlı internet kullanımı ilişkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiş, problemlı internet kullanımı ile yalnızlık arasında negatif yönlü, anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Meral ve Bahar (2016: 1127) Doğu Karadeniz ilçe merkezinde bulunan iki lisede öğrenim gören 242 öğrenci ile yalnızlık, problemlı internet kullanımı ve psikolojik iyi oluş ilişkisini ele alan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin sonucunda psikolojik iyi oluş ve yalnızlığın problemlı internet kullanımı üzerinde anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Oktan (2015: 287) Karadeniz Teknik Üniversitesi’nde farklı bölümlerde öğrenim görmekte olan 463 öğrenci ile yalnızlık, problemlı internet kullanımı, algılanan sosyal destek ilişkisini inceleyen bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler, algılanan sosyal destek ve yalnızlığın problemlı internet kullanımı üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Fan vd. (2022: 7) 725 kolej öğrencisiyle problemlı internet kullanımı, yalnızlık, reddedilme hassasiyeti, irade ilişkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiş, irade ile yalnızlık, reddedilme hassasiyeti, problemlı internet kullanımı arasında negatif yönlü, anlamlı ilişkiler olduğu belirlenmiştir. Deutrom vd. (2022: 8) İngiltere’de yaşayan 299 yetişkin birey ile Covid- 19 döneminde yaşam tatmini, yalnızlık, problemlı internet kullanımı ilişkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmiş, problemlı internet kullanımı ve yaşam tatmini ilişkisinde yalnızlığın tam aracılık etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Alheneidi vd. (2021: 6) Kuveyt ve Suudi Arabistan’da 593 Whatsapp ve Twitter kullanıcısı ile Covid-19 dönemi içerisinde problemlı internet kullanımı ve yalnızlık ilişkisini ele alan bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler, problemlı internet kullanımına yönelen kişilerin yalnızlaştıklarını belirtmektedir.

2.3. Problemlı İnternet Kullanımı ve Benlik Saygısı İlişkisi

Ağca (2021) İstanbul ili Uğur Okulları'nın Güngören Kampüsü'nde öğrenim gören 459 lise öğrencisi ile problemlı internet kullanımı ve benlik saygısı ilişkisini araştırmıştır. Araştırmanın sonucunda problemlı internet kullanımı ile benlik saygısı arasında olumlu ilişki olduğu görülmüştür. Dingec (2020) 116 katılımcıyla problemlı internet kullanımı, benlik saygısı, stresle başa çıkma tutumları ilişkisini incelemek amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiş, benli saygısı düşük olan kişilerin depresyon, anksiyete gibi problemlerinin olduğu ve problemlı internet kullanımına eğilim gösterdikleri belirlenmiştir. Çelik-Berber ve Odacı (2012: 439) Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi'nde öğrenim gören 556 öğrenci ile benlik saygısı, problemlı internet kullanımı ve kendilik algısı ilişkisini ele alan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin sonucunda benlik saygısı ile problemlı internet kullanımı arasında ilişki olmadığı belirlenmiştir. Lai vd. (2022: 5) 1736 ergen bireyle problemlı internet kullanımı, benlik saygısı, depresif semptomlar arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiş, depresif semptomlar, benlik saygısı ve problemlı internet kullanımı arasında anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Opakunle vd. (2022: 280) 1304 Nijeryalı lise öğrencisi ile benlik saygısı, problemlı internet kullanımı, depresyon, anksiyete, intihar eğilimleri arasındaki ilişkiyi belirleyen bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerinin sonucunda problemlı internet kullanımı, anksiyete, intihar, depresyon seviyelerinin yüksek olduğu, benlik saygısı seviyelerinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Pichardo vd. (2021: 8) 514 üniversite öğrencisi ile problemlı internet kullanımı, benlik saygısı ve yönetici fonksiyonlar arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla bir araştırma gerçekleştirmiş, benlik saygısı ve yönetici fonksiyonların problemlı internet kullanımı üzerinde anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

2.4. Problemlı İnternet Kullanımı, Yalnızlık ve Benlik Saygısı İlişkisi

Literatürde yalnızca üç değişkenin bir arada olduğu yurtdışı çalışma olarak Mamun vd. (2020: 4) tarafından Bangladeş'te eğitim alan 605 öğrenci ile problemlı internet kullanımı, yalnızlık, benlik saygısı, stres ilişkisini inceleyen bir çalışma mevcuttur. Yapılan analizlerin neticesinde yalnızlığın problemlı internet kullanımı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Benlik saygısının da problemlı internet kullanımı üzerinde negatif yönlü etkisinin olduğu belirlenmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın temel amacı öğrencilerdeki benlik saygısı ve yalnızlığın problemlı internet kullanımları üzerindeki etkisini tespit etmektir. Problemlı internet kullanımını azaltıcı önerilerde bulunulacak olması, üniversite

öğrencilerinin benlik saygılarını arttırıcı, yalnızlıklarını azaltıcı tavsiyeler sunulacak olması araştırmanın önemini oluşturmaktadır.

3.2. Araştırmanın Ölçekleri

Problemlı internet kullanımını ölçebilmek için Ceyhan vd. (2007) tarafından geliştirilen “Problemlı İnternet Kullanımı Ölçeğinin (PIKO) Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları” ndan yararlanılacaktır. Ölçek toplam 33 sorudan oluşmaktadır. Üniversite öğrencilerinin yalnızlığının ölçülmesinde Russell, (1996) tarafından yeniden düzenlenen UCLA yalnızlık ölçeğinin, Ergün (2020) tarafından okullar için Türkçe’ye uyarlanmış ölçeğinden yararlanılacaktır. Bu ölçek toplam 20 sorudan oluşmaktadır. Üniversite öğrencilerinin benlik saygısının ölçülmesinde Tafarodi ve Swan (2001) tarafından geliştirilen Doğan (2011) tarafından Türkçe’ye uyarlanan ölçek 16 ifadeden oluşmaktadır. Ölçekte 1, 6, 7, 8, 10, 13, 15 ve 16. ifadeler ters kodlama yapılmıştır. Ölçek, 5’li Likert skalası ile derecelendirilmiştir. Araştırmanın verileri anket tekniği ile toplanmıştır.

3.3. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini bir devlet üniversitesinin 18.000 öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemi bu üniversitede öğrenim görmekte olan 851 öğrenci oluşturmaktadır. Aşağıda yapılan hesaplamalar ile örneklemin evreni temsil edebildiği belirlenmiştir (Bartlett vd. 2001: 45);

$$n = \frac{384,16}{1 + \frac{384,16}{18.000}} = 376 \quad n_0 = \frac{1,96^2 \times 0,5^2}{0,05^2} = 384,1$$

Araştırmanın anketlerinin gerçekleştirilmesi için Bandırma Onyedı Eylül Üniversitesi Etik Kurulu’ndan 2022-5 toplantı numaralı ve 13/05/2022 tarihli etik kurul onayı alınmıştır. Veriler Google Form yardımıyla, araştırmacılar tarafından iki buçuk aylık bir süreç içerisinde toplanmıştır.

3.4. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Blau (1964) tarafından ortaya atılan Sosyal Değişim Kuramı karşılıklılık normuna dayanmaktadır. Bu kuramın en temel ilkesi, sosyal değişim esnasında bir kişiye olumlu davranışlar sergilendiğinde, bu kişi için karşılığında belirlenmemiş bir pozitif davranış gösterme yükümlülüğünün ortaya çıkmasıdır. Sosyal mübadelenin devamlılığının sağlanması için tarafların karşılıklı bağlılıkları önemlidir (Bahar, 2019: 240; Bolat vd., 2009: 226).

Psikanalitik kuramı temsil eden Freud, benlik kavramını id, ego ve süper ego olarak üç başlık altında ele almaktadır. Kişinin en ilkel tarafını id oluştururken, süper ego ahlaklı yanını ele almaktadır. Ego ise id ve süper ego arasındaki dengeyi sağlamaktadır. Bireyin sağlıklı bir benlik saygısına sahip olabilmesi için egonun güçlü olması gerekmektedir (Lai vd., 2022: 7).

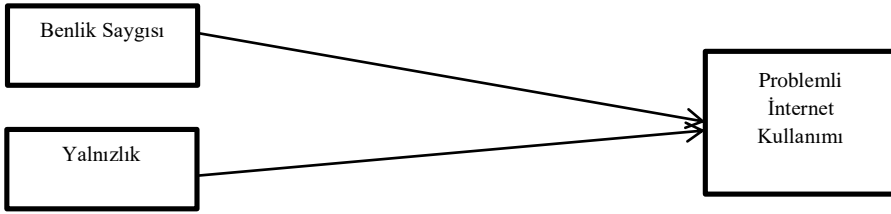
Söz konusu geçmiş araştırmalar, Freud'un açılımı ve Sosyal Değişim Kuramı ışığında oluşturulan bu araştırmanın hipotezleri aşağıda belirtilmiştir:

H₁: Benlik saygısının problemlili internet kullanımı üzerinde negatif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.

H₂: Yalnızlığın problemlili internet kullanımı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.

Araştırmanın modeli şekil 1'de belirtilmiştir:

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

4.1. Güvenilirlik Analizi Değerleri

Alpha katsayısı 0,40-0,60 değerleri arasında olduğu zaman ölçek için güvenilirliğin düşük olduğu söylenmektedir. Bu katsayısı 0,60-0,80 arasında ise ölçeğin güvenilir olduğu belirtilmektedir. Şayet 0,80-1,00 arasında ise ölçek yüksek güvenilir kabul edilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018: 160).

Tablo 1. Güvenilirlik Analizi Değerleri

Ölçek	Alfa Katsayısı	İfade Sayısı
Problemlili İnternet Kullanımı	,943	33
Benlik Saygısı	,840	16
Yalnızlık	,813	20

Araştırmada problemlili internet kullanımı ölçeğine ait Cronbach Alfa değeri (0,943), benlik saygısı ölçeğine ait Cronbach Alfa değeri (0,840), yalnızlık ölçeğine ait Cronbach Alfa değeri ise (0,813) olarak hesaplanmıştır. Ölçeklerin maddeleri arasındaki iç tutarlılık değeri kabul edilebilir ve 0,70 değerinde büyük olduğu için güvenilir olarak belirlenmiştir.

4.2. Normallik Testi

Korelasyon ve regresyon analizleri gibi parametrik testlerin uygulanabilmesi için verilerin normal dağılım göstermesi gerekmektedir

(Gürbüz & Şahin, 2018: 216; Örucü vd., 2022: 187). George & Mallery (2010)'a göre, ölçek verileri için çarpıklık ve basıklık değerleri (-2;+2) aralığında ise, veriler normal dağılım dağılmaktadır. Araştırmanın normallik testleri ile çarpıklık ve basıklık değerlerinin belirtilen aralıkta olduğu hesaplanmıştır.

Tablo 2. Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

Değişken	Çarpıklık	Basıklık
Problemlı İnternet Kullanımı	,150	-,316
Benlik Saygısı	,048	,249
Yalnızlık	-,120	,363

4.3. Faktör Analizi Değerleri

Faktör analizi uygulanmadan önce araştırma kapsamında dikkate alınan değişkenlerin faktör analizi için uygun olup olmadığını belirlemek amacıyla KMO testi yapılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2017).

KMO değerinin 0,60 ve daha fazla değerde olması örneklemin bu analiz için uygun olduğunu belirtmektedir. Test sonucu anlamlı olduğu zaman bir sonraki aşamada keşfedici faktör analizi uygulanabilir (Gürbüz ve Şahin, 2017). Yapılan analizlerde KMO değerinin benlik saygısı değişkeni için 0,913 olduğu görülmüş, tek faktörlü bir sonuç elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %61,093'ünü açıkladığı belirlenmiştir. Yalnızlık değişkeni için KMO değeri 0,926 olarak tespit edilmiş, tek faktörlü bir sonuç elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %52,093'ünü açıkladığı belirlenmiştir. Problemlı internet kullanımı için KMO değerinin 0,960 olduğu belirlenmiş ve tekrar tek faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %53,991'ini açıkladığı belirlenmiştir.

4.4. Demografik Bulgular

Araştırmaya ilişkin demografik bulgular aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. Demografik Bulgular

Değişken	Alt Gruplar	Frekans	%
Cinsiyet	Kadın	570	67
	Erkek	281	33
Yaş	17-20 arası	382	44,9
	21-24 arası	387	45,5
	25-28 arası	37	4,3

	29 ve üzeri	45	5,3
Eğitim Durumu	Ön Lisans	429	50,4
	Lisans	371	43,6
	Yüksek Lisans	40	4,7
	Doktora	11	1,3

Tablo 3'ten elde edilen sonuçlara göre 570 katılımcının kadın (%67) ve 281 katılımcının erkek (%33) öğrenci olduğu görülmektedir. 387 katılımcının yaş aralığı 21-24, 382 katılımcının yaş aralığı 17-20, 37 katılımcının yaş aralığı 25-28, 45 katılımcının yaş aralığı ise 29 ve üzeridir. Araştırmaya 429 kişi ile en fazla ön lisans öğrencileri (%50,4) ve 371 kişi ile lisans öğrencileri (%43,6) katılım sağlamıştır. Yüksek lisans öğrencilerinden 40 kişi (%4,7), doktora öğrencilerinden 11 kişi (%1,3) katılım sağlamıştır.

4.5. Değişkenler Arası İlişkiler

Tablo 4. Değişkenler Arası İlişkiler

Değişkenler	P	Y	BS
Problemlerli İnternet Kullanımı (P)	1		
Yalnızlık (Y)	,359**	1	
Benlik Saygısı (BS)	,441**	,531**	1

N= 851 **p<0,01

Korelasyon analizinden elde edilen bulgulara göre problemlerli internet kullanımıyla yalnızlık arasında olumlu bir ilişki (r(851): 0,359), problemlerli internet kullanımıyla benlik saygısı arasında ters bir ilişki (r(851): -0,441), yalnızlık ile benlik saygısı arasında ters bir ilişki (r(851): -0,531) belirlenmiştir.

4.6. Regresyon Analizi Bulguları

Tablo 5. Regresyon Analizi Bulguları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	Beta	t	Sig.
Problemlerli İnternet Kullanımı	Yalnızlık	,182	,038	,174	4,846	,000
	Benlik Saygısı	-,369	,038	-,349	-9,716	,000

F= 116,847

$R^2 = ,216$

Düzeltilmiş $R^2 = ,214$

Thmn. Std. Hata=
,65619

Anova = ,000

Tablo 11’de verilen regresyon analizinin sonuçlarına göre yalnızlığın problemlı internet kullanımı üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu görülmüştür ($\beta = ,174, p < 0,05$). Bu sonuca göre H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Benlik saygısının problemlı internet kullanımı üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu görülmüştür ($\beta = -,349, p < 0,05$). Bu sonuca göre H_2 hipotezi kabul olmuştur. Yapılan regresyon analizinde modelin tümü için geçerli olan p’nin istatistiki olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. R^2 değerine göre problemlı internet kullanımı değişkenindeki %21’lik değişimin yalnızlık ve benlik saygısı değişkenlerine bağlı olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamında yapılan regresyon analizinin sonucunda yalnızlığın problemlı internet kullanımı üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu görülmüştür. Elde edilen bu sonuç, Çağır ve Gürđan (2010: 77) tarafından 646 eğitim fakültesi öğrencisine yapılan araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir. Yine bu sonuç Meral ve Bahar (2016: 1121) tarafından 242 ortaöğretim öğrencisine yapılan çalışmanın sonuçlarıyla benzer nitelikler taşımaktadır. Costa vd. (2019: 160) tarafından 548 ergen bireye yapılan çalışmanın sonuçları da bu sonuçlarla benzerdir. 2022 senesinde Deutrom vd. tarafından evden çalışan 299 iş görene yapılan çalışmanın sonucunda da yalnızlığın problemlı internet kullanımı üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Regresyon analizinin diğer sonucuna göre benlik saygısının problemlı internet kullanımı üzerinde ters yönlü etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, Çelik ve Odacı (2012: 439) tarafından 566 eğitim fakültesi öğrencisine yapılan çalışmanın sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Yine Zeng vd. (2021: 411) tarafından 507 Çinli öğrenciye yapılan araştırmanın sonuçları da elde edilen netice ile benzerlik göstermektedir. Van Dijk vd. (2021: 6) tarafından boşanmış ailede büyüyen 244 ergen ile yapılan çalışmanın sonuçları da bu çalışmanın sonucu ile nedensellik ilişkisi bakımından benzerlik göstermektedir. Bao vd. (2021: 7) tarafından 1010 ergen bireyle yapılan çalışmanın sonuçları ile benzerdir. Mamun (2020: 4) tarafından Bangladeş Dhaka şehrinde öğrenim gören 605 öğrenciyle yapılan çalışmanın sonuçları da bu araştırmanın sonuçları ile benzer niteliktedir. Bu çalışmada da araştırmamızda olduğu gibi benlik saygısının problemlı internet kullanımı üzerinde ters yönlü etkiye sahip olduğu görülmüştür. Yalnızlığın da problemlı internet kullanımı üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Avşaroğlu ve İdayeva (2020: 418) tarafından üniversite öğrencilerine yapılan çalışmada da önerildiği gibi benlik saygısını arttırmak amacıyla öğrencilere rehberlik ve

psikolojik destek hizmetlerinin sağlanması önem teşkil etmektedir. Avşaroğlu ve İdayeva (2020: 418) bireylerde benlik gelişiminin erken yaşlarda başladığı düşünüldüğünde temel eğitimden üniversite çağına kadar benlik saygılarını arttırmak için öğretmen, anne-baba tutumları ve stres ile başa çıkabilmek için sosyal beceri eğitimlerinin öneminden de bahsetmektedir. Dinçer ve Öztunç (2009: 27) ise benlik saygısını arttırmak için sağlıklı bir iletişim ortamının sağlanması ve bireyin kendini ifade edebilmesi, düşüncelerini karşı tarafa yapıcı şekilde iletebilmesi gerektiğinden bahsetmektedir.

Sonuç

Üniversite öğrencileri içerisinde kişisel güven eksikliği yaşayan, benlik saygısı düşük gençler gerçek hayatta gideremedikleri sosyal ihtiyaçları için internet ortamını seçerek kendilerini rahatlatma yolunu tercih etmektedirler. Hislerini açmakta zorluk yaşayan gençler, internet ortamında bu fırsatı değerlendirmekte ve zamanla internete bağımlı duruma gelmektedirler. Bu durumda genç bireylerin problemleri internet kullanımının genellikle boş zamanlarında gerçekleştiği söylenebilir. Boş zamanların üniversite tarafından gerçekleştirilecek çeşitli etkinliklerle değerlendirilmesi internette fazla zaman geçirmeyi engelleyecek ve kişinin sosyalleşmesini sağlayacaktır. Ayrıca gençlere problemleri internet kullanımının bağımlılık olduğunu ve bu durumun benlik saygılarını azaltıp bireyi yalnızlaştırdığını ifade eden çalışmalar da yapılmalıdır. Bunlarla birlikte üniversite öğrencilerinin sosyal becerilerini internet dışındaki ortamlarda kazanmaları, zaman yönetimi ve öz denetim gibi davranışlarını kontrol edebilmeleri için eğitim imkânları tanınmalıdır. İlerleyen yaşlarında internet bağımlılığı problemini yaşamamaları için bireylere akıllı telefon, internet ve bilgisayarını amacına uygun kullanabilmek adına bilgilendirmeler yapılması, gerektiği zaman psiko-eğitim grupları ile destek alabilmeleri için olanak sağlanması gerekmektedir. Üniversiteli gençlerin gelecek kaygılarının tespit edilmesi, bu doğrultuda çözüm odaklı sosyal etkileşim programları ile hedef belirlemeleri ve gelecek ile ilgili işlevsel planlar yapmaları için onlara destek sağlanmalıdır. İnternet kullanımını kontrol etmekte zorluk yaşayan gençlerin aile ve sosyal yaşantılarında olumsuzluklar yaşadıkları düşünüldüğünde bu süreçte sağlıklı internet kullanımı için kamu spotlarının, reklamların, bilgilendirici içeriklerin paylaşılması oldukça önemlidir.

Araştırma kapsamında yapılan regresyon analizinin neticesinde problemleri internet kullanımına en fazla neden olan değişkenin benlik saygısının azalması olduğu görülmüştür. Bu sebeple benlik saygısını arttırıcı önlemlerin alınması gerekmektedir. Öğrencilerin benlik saygılarının geliştirilmesi ve yalnızlık hislerinin azaltılması için bedensel, sosyal ve ruhsal gereksinimlerini karşılayabilmek adına onları spor ve sanata yönlendirmek, bunun için de tesisler oluşturmak önemlidir. Üniversite öğrencileri yakın ve samimi ilişkiler kurmak istedikleri için farklılaşan ilişkilere ayak uydurmaya çalışmakta ve sosyal kaygı düzeyleri de artmaktadır. Bu durumu engellemek

için iletişim becerilerini geliştirmenin yanı sıra problem çözmeye becerilerini geliştirmek için de girişimler sağlanabilir. Problem çözmeye ve iletişim becerilerini geliştirmek adına öğrenciler için oluşturulan kulüplere, sosyo-kültürel etkinliklere katılım teşvik edilmelidir. Bu durumda üniversitelerin yönetimine ve akademik danışmanlara özendirici çalışmalar yapmaları önerilmektedir. Öğrencilerin problemlı internet kullanımlarının hangi düzeyde olduğuna dair araştırmalar yapılmalı, öğretim üyeleri tarafından internet kullanımının olumlu ve olumsuz taraflarını açıklayan bilgilendirmeler sunulmalıdır. Rehberlik araştırma merkezleri yardımıyla öğrencilerin yalnızlık seviyelerini en aza indirmek amacıyla önlemler alınmalıdır.

Ülkelerin temel dinamiği olan genç bireylerin sağlık ve başarı çerçevesinde yetişebilmesi için yapılacak çalışmalar ve yatırımlar önem arz etmektedir. Bu nedenle gençleri her türlü risk faktöründen korumak ve bu faktörlere dair tedbirler almak gerekmektedir. Sosyal hizmet uzmanlarının son dönemde popüler hale gelen problemlı internet kullanımı ile ilgili çalışmalara yönelmesi, bu sorunun ortaya çıkış sebeplerini analiz edebilmeleri oldukça önemlidir. Bu durumda sosyal hizmet uzmanlarının görevi öğrencilerin aile içi problemlı internet kullanımlarını araştırmak ve böyle bir durumla karşılaştıklarında toplumsal değerleri ve bireyin yaşadığı çevreyi de göz önünde bulundurarak önlemler almaktır. Dolayısıyla öğrencilere dönük problem tarama testlerinin yapılması gerekmektedir. Öğrencilere benlik saygılarının gelişimi için verilecek tavsiyeler arasında hataları ve ulaşamadıkları hedefleri için sorumlulukları hakkında gerçekçi yargılarda bulunmaları söylenebilir. Genç bireyler için güçlü yönlerine güvenmek ve iç diyaloglarını geliştirmek de oldukça önem taşımaktadır.

Sonuç olarak problemlı internet kullanımının teşhisi için benlik saygısı ve yalnızlık kavramlarının üzerinde durulması gerektiği görülmüştür. Üç değişken arasındaki ilişkinin yönü, şiddeti ve yordayıcı özellikleri literatüre yeni ve güncel bilgiler sunmuştur. Bu araştırma yalnızca bir devlet üniversitesinde öğrenim gören meslek yüksekokulu öğrencileri, iktisadi idari bilimler öğrencileri, yüksek lisans ve doktora öğrencileri arasında yapılmıştır. Araştırmanın bulguları, yapıldığı zaman ve koşullarla, örnekleme, yararlanılan ölçeklerle, uygulanan yöntem ve metotla sınırlıdır. Bu sebeple elde edilen sonuçları genelleştirmek doğru değildir. Problemlı internet kullanımının nedenlerini derinleştirebilmek adına boylamsal nitelikte daha fazla araştırmanın yapılmasına ihtiyaç vardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkıları: İtir Hasırcı %25, Edip Örucü %50, Pınar Kurt %25.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür Beyanı: Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Peer Review: Independent double-blind author

Author Contributions: Itır Hasırcı %25, Edip Örucü %50, Pınar Kurt %25

Conflict of Interest: There is no conflict of interest between the authors

Acknowledgement: We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Kaynakça

- Ağca, E. (2021). *Ergenlerde problemlili internet kullanımı ve benlik saygısı arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı.
- Ak, S. (2019). *Eğitim fakültesi öğrencilerinde problemlili internet kullanımının yalnızlık, yaşam doyumu ve algılanan sosyal destek ile ilişkisinin incelenmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı.
- Aksu, H. S., Güneş, S. G., Kaya, A. (2022). Covid-19 küresel salgını sürecinde rekreasyona aktif katılımın yalnızlık algısına etkisi. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(2), 83-97. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.922>
- Alheneidi, H., AlSumait, L., AlSumait, D., Smith, A.P. (2021). Loneliness and problematic internet use during covid-19 lock-down. *Behavioral Sciences*, 11(5), 1-11. <https://doi.org/10.3390/bs11010005>
- Arpacı, S. (2022). The effect of emotional intelligence level on self-esteem: A study on tourist guides. *Journal of Turkish Tourism Research*, 6(2), 523-539.
- Avşaroğlu, S. ve İdayeva, A. (2020). Üniversite öğrencilerinin benlik saygılarının stresle başa çıkma tutumlarını yordama gücü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 411-422. <https://doi.org/10.33206/mjss.549840>
- Bahar, B. (2019). Sosyal öğrenme kuramı ve sosyal değişim kuramı perspektifinden etik liderlik. *Balkan Journal of Social Sciences*, 8(16), 237-242.
- Bali, M. H. (2019). *Engelli bireylerin kardeşlerinin ebeveynleri tarafından ihmal ve istismarının bireylerin benlik saygısına etkisinin incelenmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bao, Z., Wang, F., Jiang, Y. (2021). Perceived economic discrimination and problematic internet use among Chinese adolescents: The mediating role of self-esteem and the moderating role of school connectedness. *Current Psychology*, 1, 1-10. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01847-9>

- Bartlett, J.E., Körtlik, J.W., Higgins, C.C. (2001). Organizational research: Determining appropriate sample size in survey research. *Information Technology, Learning and Performance Journal*, 19(1), 43-50.
- Bolat, O. İ., Bolat, T., Seymen, O. A. (2009). Güçlendirici lider davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin sosyal mübadele kuramından hareketle incelenmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 215-239.
- Cacioppo, J. T. ve Cacioppo, S. (2018). Loneliness in the modern age: An evolutionary theory of loneliness (ETL). *Advances in Experimental Social Psychology*, 58, 127-197. <https://doi.org/10.1016/bs.aesp.2018.03.003>
- Ceyhan, E., Ceyhan, A. A., Gürcan, A. (2007). Problemlı internet kullanımı ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 7(1), 387-416.
- Chi, X., Hong, X., Chen, X. (2020). Profiles and socio demographic correlates of internet addiction in early adolescents in southern China. *Addictive Behaviors*, 106, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106385>
- Chen, Y. ve Gao, Q. (2022). Effects of social media self-efficacy on informational use, loneliness and self-esteem of older adults. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 1, 1-13. <https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2062855>
- Chou, C. ve Hsiao, M. C. (2000). Internet addiction, usage, gratification and pleasure experience: The Taiwan College students' case. *Computers & Education*, 35(1), 65-80. [https://doi.org/10.1016/S0360-1315\(00\)00019-1](https://doi.org/10.1016/S0360-1315(00)00019-1)
- Costa, R. M., Patrão, I., Machado, M. (2019). Problematic internet use and feelings of loneliness. *International Journal of Psychiatry in Clinical Practice*, 23(2), 160-162. <https://doi.org/10.1080/13651501.2018.1539180>
- Çağır, G. ve Gürkan, U. (2010). Lise ve üniversite öğrencilerinin problemlı internet kullanım düzeyleri ile algılanan iyilik halleri ve yalnızlık düzeyleri arasındaki ilişki. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(24), 70-85.
- Çağlayaner, A. ve Çoklar-Okutkan, I. (2021). Reddedilme duyarlılığı ile yalnızlık arasındaki ilişki: Kırılgan narsisizm, büyüklenmecı narsisizm ve benlik saygısının aracı rolü. *Klinik Psikoloji Dergisi*, 5(2), 160-182. <https://doi.org/10.5455/kpd.26024438m000043>
- Çelik-Berber, Ç. ve Odacı, H. (2012). Kendilik algısı ve benlik saygısının problemlı internet kullanımı üzerindeki yordayıcı rolü. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 7(1), 433-441.

- Çetin, C. ve Anuk, Ö. (2020). Covid-19 Pandemi sürecinde yalnızlık ve psikolojik dayanıklılık: Bir kamu üniversitesi öğrencileri örnekleme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 170-189.
- Dağlı-Çetin, M. ve Gündüz, B. (2017). Üniversite öğrencilerinde yalnızlık ve psikolojik iyi oluş ilişkisinde problemlili internet kullanımının aracı rolü. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44, 339-357.
- Deniz, M. E., Uzun, A. E., Uzun, G. (2022). Ergenlerde yalnızlığın benlik saygısı ve duygusal özerklik ile açıklanması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 61, 209-228. <https://doi.org/10.21764/maeuefd.957144>
- Deutrom, J., Katos, V., Al-Mourad, M. B., Ali, R. (2022). The relationships between gender, life satisfaction, loneliness and problematic internet use during covid-19: Does the lockdown matter? *International Journal Environment Research Public Health*, 19, 1-14. <https://doi.org/10.3390/ijerph19031325>
- Dinçer, F. ve Öztunç, G. (2009). Hemşirelik ve ebelik öğrencilerinin benlik saygısı ve atılganlık düzeyleri. *Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi*, 2009, 22-33.
- Dingeç, İ. Ö. (2020). *Problemlili internet kullanımı, benlik saygısı ve stresle başa çıkma tutumlarının ilişkisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı.
- DiNicola, M. D. (2004). *Pathological internet use among college student: The prevalence pathological internet use and its correlates*, Unpublished Doctoral Dissertation, The Faculty of The College of Education of Ohio University.
- Doğan, T., Totan, T. ve Sapmaz, F. (2009). Üniversite öğrencilerinde benlik saygısı ve sosyal zekâ. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 236-248.
- Doğan, T. (2011). İki boyutlu benlik saygısı: Kendini sevmeye ve öz-yeterlilik ölçeğinin Türkçe uyarlaması ve psikometrik özelliklerinin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 36(162), 126-137.
- Duclos, G. (2016). *Benlik saygısı, yaşam için bir pasaport*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dursun, A. (2022). Ergenlerin problemlili internet kullanımı ve psikolojik ihtiyaçlarına ilişkin görüşleri. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 12(2), 522-546. <https://doi.org/10.23863/kalem.2021.214>
- Eichenberg, C., Schott, M. ve Schroiff, A. (2019). Comparison of students with and without problematic smart phone use in light of attachment style. *Front Psychiatry*, 10(681), 1-6. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00681>

- Ergün, H. (2020). Yalnızlık ölçeğinin okullar için Türkçe uyarlaması. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(2), 289-300.
- Ernst, M., Niederer, D., Werne, A. M., Czaja, S. J., Mikton, C., Ong, A. D., Rosen, T., Brähler, E., Beutel, M. E.(2022). Loneliness before and during the covid-19 pandemic: A systematic review with meta-analysis. *Am Psychol*. 77(5), 660-677. <https://doi.org/10.31234/osf.io/wjx5v>
- Esenay, F. I. (2002). *Üniversite öğrencilerinde sağlık davranışlarının sosyal destek ve benlik saygısı ile ilişkinin incelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Fan, Z., Chen, M. ve Lin, Y. (2022). Self-control and problematic internet use in college students: The chain mediating effect of rejection sensitivity and loneliness. *Psychology Research and Behavior Management*, 15, 1-12. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S352060>
- Fried, L., Prohaska, T., Burholt, V., Burns, A., Golden, J., Hawkey, L., Lawlor, B., Leavey, G., Lubben, J., O'Sullivan, R., Perissinotto, C., van Tilburg, T., Tully, M., Victor, C. (2020). A unified approach to loneliness. *Psychol. Aging*, 25, 453-455. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)32533-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)32533-4).
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update (10a ed.)*. Boston: Pearson.
- Griffiths, M. D. (2000). Internet addiction: Time to be taken seriously? *Addiction Research*, 8, 413-418. <https://doi.org/10.3109/16066350009005587>
- Güloğlu, B. ve Kararımak, Ö. (2010). Üniversite öğrencilerinde yalnızlığın yordayıcısı olarak benlik saygısı ve psikolojik sağlamlık. *Ege Eğitim Dergisi*, 11(2), 79-88.
- Gümüş, D. (2018). *Benlik saygısı, kontrol odağı ve rekabetçi tutum arasındaki ilişkinin örgütsel bağlamda incelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Kastamonu.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: Felsefe-yöntem-analiz*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Harris, S. L. (2009). *The relationship between self-esteem and academic success among African American students in the minority engineering program at a research extensive university in the southern portion of the United States*, Unpublished Doctoral Dissertation, Louisiana State University, Agricultural and Mechanical College.
- Hebebcı, M. T. ve Shelley, M. (2018). Analysis of the relationship between university students' problematic internet use and loneliness. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 5(2), 223-234.

- Karaduman, M. (2013). *İş yaşamında yalnızlık algısının örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkisi ve öğretmenler üzerinde bir uygulama* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı.
- Karataş, Z. (2014). Problem çözme becerileri ve yalnızlık düzeyleri arasındaki ilişkide benlik saygısının aracı rolü: Bir yapısal eşitlik modeli çalışması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 118-140.
- Kaynak, D., Irgit, Y., Çakmak, S. (2022). Ergenlik dönemindeki kız çocuklarında benlik saygısı ve yordayıcılarının kültürle ilişkisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 14(3), 358-370. <https://doi.org/10.18863/pgy.1009942>
- Ko, C. H., Yen, J. Y., Chen, C. C., Chen, S. H., Yen, C. F. (2005). Proposed diagnostic criteria of internet addiction for adolescents. *J Nerv. Ment. Dis.*, 193(11), 728-733. <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000185891.13719.54>.
- Kurtyılmaz, Y., Can, G., Ceyhan, A. A. (2017). Üniversite öğrencilerinin ilişkisel saldırganlık ile benlik saygısı, sosyal bağlılık ve sosyal kaygı düzeyleri arasındaki ilişkiler. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 7(47), 33-52.
- Lai, W., Wang, W., Li, X., Wang, H., Lu, C., Guo, L. (2022). Longitudinal associations between problematic internet use, self-esteem and depressive symptoms among Chinese adolescents. *European Child Adolescents Psychiatry*, 15, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s00787-022-01944-5>
- Leigh-Hunt, N., Bagguley, D., Bash, K., Turner, V., Turnbull, S., Valtorta, N., Caan, W. (2017). An overview of systematic reviews on the public health consequences of social isolation and loneliness. *Public Health*, 152, 157–171. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2017.07.035>
- Lin, Y. ve Fan, Z. (2021). The relationship between rejection sensitivity and social anxiety among Chinese college students: The mediating roles of loneliness and self-esteem. *Current Psychology*, 1, 1-10. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02443-7>
- Mamun, M. A., Hossain, M. S., Moonajilin, M. S., Masud, M. T., Misti, J. M., Griffiths, M. D. (2020). Does loneliness, self-esteem and psychological distress correlate with problematic internet use? A Bangladeshi survey study. *Asia Pac. Psychiatry*, 12(2), 1-8. <https://doi.org/10.1111/appy.12386>
- Meral, D. ve Bahar, H. H. (2016). Ortaöğretim öğrencilerinde problemler internet kullanımının yalnızlık ve psikolojik iyi oluş ile ilişkisinin incelenmesi. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1117-1134. <https://doi.org/10.17556/jef.58322>

- Moksnes, U. K., Bjørnsen, H. N., Ringdal, R., Eilertsen, M. B., Espnes, G. A. (2022). Association between loneliness, self-esteem and outcome of life satisfaction in Norwegian adolescents aged 15-21. *Scand. J. Public Health*, 31, 1-8. <https://doi.org/10.1177/14034948221081287>
- Oktan, V. (2015). Üniversite öğrencilerinde problemlı internet kullanımı, yalnızlık ve algılanan sosyal destek. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23(1), 281-292.
- Opakunle, T., Opakunle, O., Toki, D., Aloba, O., Nwozo, C. (2022). Drug abuse among Nigerian high-school adolescents: Exploring the relationship with problematic internet use, suicidality, anxiety, depression and self-esteem. *International Journal of Medicine and Health Development*, 27(3), 277-284. https://doi.org/10.4103/ijmh.ijmh_17_22
- Orth, U., Robins, R. W., Widaman, K. F. (2012). Life-span development of self-esteem and its effects on important life outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(6), 1271-1288. <https://doi.org/10.1037/a0025558>
- Orth, U. ve Robins, R.W. (2014). The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science*, 23(5), 381-387. <https://doi.org/10.1177/0963721414547414>
- Örücü, E., Tokyay, M., Hasırcı, I. (2022). İş motivasyonu - örgütsel bağlılık ilişkisi: Bir Alan Araştırması. *Akademik Hassasiyetler*, 9(18), 177-198.
- Özkan, İ. (1994). Benlik saygısını etkileyen etkenler. *Düşünen Adam*, 7(3), 4-9.
- Pichardo, C., Romero-López, M., Ruiz-Durán, A., García-Berbén, T. (2021). Executive functions and problematic internet use among university students: The mediator role of self-esteem. *Sustainability*, 13, 1-12. <https://doi.org/10.3390/su131911003>
- Pop, L. M., Iorga, M., Iurcov, R. (2022). Body-esteem, self-esteem and loneliness among social media young users. *International Journal Environment Research Public Health*, 19, 50-64. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095064>
- Purtaş, M. ve Yirci, R. (2022). Okul yöneticilerinin genel yalnızlık düzeyi ile iş yaşamı yalnızlık düzeyi arasındaki ilişki. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 239-251. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1069738>
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. New Jersey: Princeton University Press.
- Russell, D. W. (1996). UCLA Loneliness scale (Version 3): Reliability, validity and factor structure. *Journal of Personality Assessment*, 66(1), 20-40. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6601_2

- Sarıçam, H. (2011). *Üniversite öğrencilerinin reddedilme duyarlılıkları ile benlik saygıları ve yalnızlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Shapira, N. A., Lessig, M. C., Goldsmith, T. D., Szabo, S. T., Lazoritz, M., Gold, M. S., Stein, D. J. (2003). Problematic internet use: Proposed classification and diagnostic criteria. *Depression and Anxiety*, 17(4), 207-216. <https://doi.org/10.1002/da.10094>.
- Shaw, M. ve Black, D. W. (2008). Internet addiction. *CNS Drugs*, 22(5), 353-365. <https://doi.org/10.2165/00023210-200822050-00001>
- Siyahaş, A. ve Donuk, B. (2021). Serbest zaman etkinliklerine katılan bireylerin yalnızlık düzeyleri ile doyum düzeylerinin incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 8(2), 1-18.
- Surkalim, D.L., Luo, M., Eres, R., Gebel, K., van Buskirk, J., Bauman, A., Ding, D. (2022). The prevalence of loneliness across 113 countries: Systematic review and meta-analysis. *BMJ.*, 9, 1-17. <https://doi.org/10.1136/bmj-2021-067068>.
- Tafarodi, R. W. ve Swann, W. B. (1995). Self-liking and self-competence as dimensions of global self-esteem: Initial validation of a measure. *Journal of Personality Assessment*, 65, 322-342. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6502_8
- Tafarodi, R. W. ve Swann, W. B. (2001). Two dimensional self-esteem: Theory and measurement. *Personality and Individual Differences*, 31, 653-673. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00169-0](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00169-0)
- Tafarodi, R. W., Wild, N., Ho, C. (2010). Parental authority, nurturance and two dimensional self-esteem. *Scandinavian Journal of Psychology*, 51, 294-303. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2009.00804.x>
- Tatlı, C. ve Ergin-Atalan, D. (2022). Multi group analysis of the relationship loneliness, fear of missing out, problematic internet usage and peer perception in gifted and normally developing adolescents. *Current Psychology*, 1, 1-10. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03384-5>
- Taydaş, O. ve İldız, S. (2022). Üniversite öğrencilerinin mükemmeliyetçilik ve yalnızlık algılarının sosyal medyadaki yansıması: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi örneği. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 8(1), 1-17. <https://doi.org/10.46442/intjcss.1119258>
- Tohumcu, M. U., Karşlı, T. A., Bahadır, E., Kalender, B. (2019). Akıllı telefon bağımlılığı ve internet bağımlılığı ile benlik saygısı ve yalnızlık arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 773-787. <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.545391>
- Uğurlu, A. (2021). Üniversite öğrencilerinin yalnızlık ve yabancılaşma düzeyleri arasındaki ilişkinin bazı değişkenlere göre incelenmesi.

- Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi, 4(2), 308-319.
<https://doi.org/10.38021/asbid.976884>
- Xie, X., Tang, X., Rapp, H. Tong, D., Wang, P. (2020). Does forgiveness alleviate depression after being phubbed for emerging adults? The mediating role of self-esteem. *Computers in Human Behavior*, 109, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106362>
- Van Dijk, R., Van der Valk, I.E., Vossen, H.G.M., Branje, S., Dekovic', M. (2021). Problematic internet use in adolescents from divorced families: The role of family factors and adolescents' self-esteem. *International Journal Environment Research Public Health*, 18, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2020.101861>
- Wiley, N. (2009). Bakhtin's voices and Cooley's looking glass self, interdisciplinary. *Journal for German Linguistics and Semiotic Analysis (IJGSA)*, 14, 101-121.
- Yanguas, J., Pinazo-Henandis, S. Tarazona-Santabalbina, F. J. (2018). The complexity of loneliness. *Acta Bio-Medica: Atenei Parmensis*, 89(2), 302-314. <https://doi.org/10.23750/abm.v89i2.7404>
- Yeap, J. A. L., Ramayah, T., Kurnia, S., Halim, H.A., Ahmad N. H. (2015). The assessment of internet addiction among university students: Some findings from a focus group study. *Tehnicki Vjesnik*, 22(1), 105-111. <https://doi.org/10.17559/TV-20131009152752>
- Yelpaze, İ. (2021). Uluslararası üniversite öğrencilerinin yalnızlık düzeylerinin yordayıcısı olarak bilişsel esneklik ve psikolojik sağlamlık. *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(1), 105- 131. <https://doi.org/10.29299/kefad.886199>
- Yıldız, S. S. (2022). Lise öğrencilerinin yalnızlık algılarının fiziksel faaliyetlere katılımı engelleyen faktörlerin sosyoekonomik düzeyi çerçevesinde incelenmesi. *Journal of Pure Social Sciences*, 3(4), 108-116.
- Young, K. S. (1998). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. *Cyberpsychology & Behavior*, 1(2), 237-244. <https://doi.org/10.1089/cpb.1998.1.237>
- Young, K. S. ve De Abreu, C. (2011). *Internet addiction: A handbook and guide to evaluation*. John Wiley & Sons, Inc.
- Yöyen, E. (2017). Üniversite öğrencilerinin benlik saygısı ve yalnızlık düzeylerinin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(6), 2185-2189.
- Zeng, G., Zhang, L., Fung, S. F., Li, J., Liu, Y. M., Xiong, Z. K., Jiang, Z. Q., Zhu, F. F., Chen, Z. T., Luo, S. D., Yu, P., Huang, Q. (2021). Problematic internet usage and self-esteem in Chinese undergraduate students: The mediation effects of individual affect and relationship

satisfaction. *International Journal Environment Research Public Health*, 18, 1-14. <https://doi.org/10.3390/ijerph18136949>

Extended Abstract

The rise of technology has made internet accessibility easier and increased the convenience of the internet. Nonetheless, with its convenience come negative effects, including physical, social, and psychological issues that can lead to social isolation and lower self-esteem. Furthermore, the internet's widespread misinformation has facilitated various crimes such as fraud. In conclusion, while the internet offers immense benefits, its adverse effects should not be overlooked. Proper management and regulation of internet usage can mitigate its negative consequences and promote its beneficial impacts. From the first moment they are born, individuals feel the need to continue their lives in connection with the outside world. With this need, it becomes necessary to communicate with the outside world. With the external environment factor that affects people's feelings and thoughts, individuals feel the need to socialize in order to continue their existence in a healthy way. Mankind feels the need to socialize both psychologically and physiologically. However, as internet use becomes an addiction, a number of problems arise in socialization in the psychological sense. Therefore, individuals have to live in a virtual environment or in their inner world. The use of the internet by university students to get away from all their problems causes them to become lonely, thus leading to problems such as lack of confidence. In such cases, if the social network that causes the feeling of loneliness is well established, a sense of trust will be formed in young people instead of problematic internet use. In this study, it was aimed to provide diverse contributions to the existing body of literature by investigating problematic internet usage, loneliness, and self-esteem factors. Considering that the problematic internet use is rapidly increasing among young people, this problem should be acknowledged and its causes should be investigated. Therefore, the main problem of this study was to examine the psychological problems such as loneliness and self-esteem in young people in the context of problematic internet use.

The population of the study consisted of 18,000 students a state university. The sample included 851 students studying at this university. Based on the calculations, it was ensured that the sample represented the population.

Among university students, young people with a lack of personal confidence and low self-esteem prefer to relax by choosing the internet for their social needs that they cannot meet in real life. Young people, who have difficulty in expressing their feelings, take advantage of this opportunity in the internet and become addicted to the internet over time. In this case, it can be said that the problematic internet use of young individuals usually occurs in their spare time. Engaging in different activities organized by the university

during free time can help individuals avoid excessive internet usage and facilitate socialization. Furthermore, research has indicated that problematic internet use among young people is addictive, leading to a decrease in self-esteem and increased loneliness. It is important to conduct further studies to explore this issue. Moreover, it is crucial to offer training programs that enable individuals to develop social skills in non-virtual environments and enhance their abilities in time management and self-control. To prevent internet addiction in the future, people should be educated on how to use smartphones, computers, and the internet appropriately for their intended purposes. Additionally, psycho-educational groups should be made available to provide support when needed. University students should be supported to identify their future concerns, set goals with solution-oriented social interaction programs, and make functional plans for the future. Considering that young people having difficulty in controlling their internet use experience negativities in their family and social lives, it is very important to share public service announcements, advertisements and informative content for healthy internet use in this process. The regression analysis performed in the study showed that the variable that caused the most problematic internet use was self-esteem. For this reason, it is necessary to take measures to increase self-esteem.

The outcomes of this study are limited due to the specific demographics included in the sample population, which includes vocational school students, students of economics and administrative sciences, graduate and doctorate students at a state university. Additionally, the sample size, scales used, and methodology applied are factors that may limit the generalizability of the findings. As a result, it is important to avoid making sweeping conclusions based solely on the results of this study. It is crucial to conduct further research using more diverse samples and comprehensive methodologies to gain a more nuanced understanding of the causes and effects of problematic internet usage. Future longitudinal studies may provide a more complete picture of this phenomenon, enabling the development of more effective interventions and preventative measures.

GELİŞMELERİ KAÇIRMA KORKUSUNUN SOSYOTELİZM DAVRANIŞINA OLAN ETKİSİNDE PROBLEMLİ SOSYAL MEDYA KULLANIMININ ARACI ROLÜ: İSVEÇ ÖRNEĞİ

Merve MERT*

Öz

Gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) ve sosyotelizm davranışı bireyin sosyal ilişkilerini, iş performansını ve genel yaşam kalitesini olumsuz yönde etkileyen psikolojik unsurlardan bazılarıdır. Alan yazınında, olumsuz bir duygu durumu olan FoMO'nun sosyotelizm davranışıyla ilişkili olabileceğine dair bulgular yer almaktadır. Bu çalışmanın amaçlarından ilki FoMO, problemli sosyal medya kullanımı ve sosyotelizm davranışı arasındaki ilişkileri incelemektir. Çalışmanın ikinci amacı ise FoMO ve sosyotelizm davranışı arasındaki ilişkide problemli sosyal medya kullanımının aracılık rolünü incelemektir. Bu kapsamda çalışmanın örneklemini, İsveç'in Göteborg Üniversitesi'nde öğrenim gören toplam 451 [217 (%48.1) kadın, 234 (%51.9) erkek] üniversite öğrencisinden oluşturmaktadır. Çalışma kapsamına dâhil olan öğrencilere yüz yüze anket uygulanmıştır. Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (FoMO) Ölçeği, Problemli Sosyal Medya Kullanım Ölçeği ve Sosyotelizm Davranışı Ölçeği veri toplama araçları olarak kullanılmıştır. Bulgular, FoMO'nun ve problemli sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışını anlamlı olarak yordadığını göstermiştir. Ayrıca, FoMO'nun sosyotelizm davranışının alt boyutu olan telefon tukusuna olan etkisinde problemli sosyal medya kullanımının aracı rolüne sahip olduğu bulunurken FoMO'nun sosyotelizm davranışının bir diğer alt boyutu olan iletişim bozukluğuna olan etkisinde problemli sosyal medya kullanımının aracı rolü bulunmamıştır. Bu kapsamda, elde edilen bulguların hem alan yazınına hem de pratiğe önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (FoMO), Sosyotelizm, Problemli Sosyal Medya Kullanımı, Kültür.

THE MEDIATING ROLE OF PROBLEMATIC SOCIAL MEDIA USE IN THE IMPACT OF FEAR OF MISSING OUT ON PHUBBING BEHAVIOR: THE SWEDISH EXAMPLE

Abstract

Fear of missing out (FoMO) and phubbing behavior are among the psychological factors that negatively affect an individual's social relationships, work performance, and overall quality of life. There is evidence in the literature that the

* Arş. Gör., Nişantaşı Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Havacılık Yönetimi Bölümü, merve.mert@nisantasi.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4887-8467>.

FoMO is a negative emotional state and can be associated with phubbing behavior. The first purpose of this study was to examine the relationship between FoMO, problematic social media use, and phubbing behavior. The second purpose of the study was to examine the mediating role of problematic social media use in the relationship between FoMO and phubbing behavior. In this context, the sample of the study consisted of a total of 451 [217 (48.1%) female, 234 (51.9%) male] university students at the University of Gothenburg, Sweden. A face-to-face questionnaire was applied to the participants. The Fear of Missing Out Scale, the Problematic Social Media Use Scale, and the Phubbing Behavior Scale were used as data collection tools. Results showed that FoMO and problematic social media use significantly predicted phubbing behavior. In addition, problematic social media use was found to have a mediating role in the effect of FoMO on telephone passion, which is a subdimension of phubbing behavior, whereas problematic social media use had no mediating role in the effect of FoMO on communication disorder, which is another subdimension of phubbing behavior. Therefore, it is anticipated that the findings obtained will make an important contribution to both the literature and practice.

Keywords: *Fear of Missing Out (FoMO), Phubbing Behavior, Problematic Social Media Use, Culture.*

Giriş

Son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızlı bir şekilde yaygınlaşması, sosyal ve iletişim normlarında köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu durum, Türel vd. (2019) tarafından "dijitalleşmenin karanlık yüzü" olarak adlandırılmaktadır. Bu kavram, sosyal medyanın gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) ve problemlili sosyal medya kullanımı gibi olumsuz etkileri ile ilişkili belirleyicilerinin belirlenmesi için birçok araştırmacının çalışmalarına konu olmuştur (Tandon vd., 2022: 174). Bu da, sosyal medyanın olumsuz etkileri olarak adlandırılan "sosyal medyanın karanlık tarafı" hakkında farkındalık artışına yol açmıştır (Roberts ve David, 2020: 386; Roberts ve David, 2016).

Sosyal medya kullanımının artması, insanların dijitalleşmenin getirdiği yenilikleri takip etmek için mobil cihazlarını sık sık kontrol etmelerine neden olmaktadır (Göksün, 2019: 657). Ancak bu durum, bazı insanlarda FoMO'yu tetikleyebilir. FoMO, insanların başkalarının ne yaptıklarını kaçırma korkusudur ve sosyal medya ve diğer çevrimiçi platformlar üzerinden diğer insanların yaptıklarını sürekli olarak takip etme ihtiyacı yaratabilir (Przybylski ve Weinstein, 2013).

Bu ihtiyacın karşılanması, sosyotelizm davranışını tetikleyebilir ve problemlili sosyal medya kullanımına yol açabilir. Ayrıca, sosyal medya kullanımı, insanların birbirleriyle iletişim kurma şeklini de değiştirmiştir. Bu kapsamda bir iletişim bozukluğu olarak ifade edilen sosyotelizm kavramı, çeşitli çalışmalara konu olmaktadır (Karadağ vd., 2016; Chotpitayasunondh ve Douglas 2016: 9).

Sosyotelizm, “telefon (phone)” ve “yerini doldurmak (subbing)” kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Bu kavram, kişiler arası iletişim sırasında diğer insanları görmezden gelme ve iletişim halindeyken akıllı telefonlarını kullanma eylemi olarak tanımlanmaktadır (Roberts ve David, 2016: 134). Bu nedenle birçok araştırmacı bu davranışın olası belirleyicilerine odaklanmıştır. Spesifik olarak bu belirleyicilerin sosyal medya bağımlılığı, depresyon, can sıkıntısı, stres ve sosyal kaygı gibi olumsuz duygu ve davranışların olduğu tespit edilmiştir (AlSaggaf ve O'Donnell, 2019: 132; Balta vd., 2018: 2; Franchina vd., 2018). Ancak sosyotelizm davranışının neden ve nasıl tetiklendiği hâlâ büyük ölçüde keşfedilememiştir. Buradan hareketle mevcut çalışma, olası olumsuz duygu ve davranışlara neden olabilecek olan sosyotelizm davranışının önüne geçilebilmesi için belirleyicileri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, olumsuz bir duygu durumu olan FoMO'nun sosyotelizm davranışı üzerindeki olası etkisinde problemlili sosyal medya kullanımının aracı etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca çalışma, sosyotelizm davranışının alt boyutları olan iletişim bozukluğu ve telefon tutkusu üzerinden bu ilişkileri incelemeyi ve araştırmacının kapsamını genişletmeyi hedeflemektedir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

1.1. Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (FoMO) ve Sosyotelizm Davranışı

Sosyotelizm genellikle bireylerin birbirleriyle iletişim kurarken akıllı telefonlarına odaklanmaları ve kişiler arası iletişimden kopmaları şeklinde tanımlanmaktadır (Karadağ vd., 2016). Bu kavram, bağımlılık olarak ifade edilmekte ve sosyal bir davranış bozukluğu olarak ele alınmaktadır. Konuyla ilgili alan yazınında, kişilerin akıllı telefonlarına aşırı bağlanmalarının sosyal ilişkileri olumsuz etkileyebileceği ve iletişim becerilerini zayıflatabileceği yönünde birçok çalışma bulunmaktadır (Balta vd., 2018: 8). Chotpitayasunondh ve Douglas (2016) yaptıkları araştırmada sosyotelizm davranışlarının internet bağımlılığı ve FoMO ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Bu çalışma, sosyal medyanın kullanımının insan davranışları üzerindeki etkilerini incelemiş ve akıllı telefon kullanımının psikolojik sorunlara neden olabileceğini ortaya koymuştur. Sadece internet ya da akıllı telefon bağımlılığı ile açıklanamayan sosyotelizm davranışının kaynağı, bazı bireylerin sadece o anda karşılarında bulunan kişi ile ilişki kurmak istememelerinden kaynaklanabilir. Bu nedenle, sosyotelizm davranışı gösteren bir bireyin otomatik olarak internet ya da akıllı telefon bağımlısı olduğunu söylemek yanıltıcı olabilir. Başka bir deyişle, sosyotelizm davranışı gösteren bireyler, çeşitli sebeplerle yüz yüze iletişimi tercih etmeyebilirler ve bu nedenle dijital cihazlara daha fazla bağlanabilirler. Bu davranışın nedenleri arasında, dijital cihazlar üzerinden daha rahat, daha kontrol edilebilir ve daha az kaygı veren bir iletişim kurma arzusu, sosyal kaygı, utangaçlık, yalnızlık

hissi gibi psikolojik faktörler de yer alabilir (Göksün, 2019: 657). Karadağ vd., (2015), sosyotelizm davranışının, iletişim bozukluğu ve telefon bağımlılığı olmak üzere iki alt boyuttan oluştuğunu belirtmektedirler. Bu boyutlar, bireyin hem iletişimde yaşadığı zorlukları hem de telefona olan bağımlılığını ele almaktadır. İletişim bozukluğu alt boyutu, bireyin yüz yüze iletişimde zorlanması, empati eksikliği, sözlü ve sözsüz iletişim becerilerinde azalma gibi sorunları ifade ederken, telefon tutkusu alt boyutu ise bireyin telefonu sürekli kontrol etme, telefonu kullanmama korkusu, telefon kullanımından zevk alma, telefon kullanımında kontrol kaybı gibi belirtileri kapsar.

Diğer taraftan, olumsuz duygu durumlarının sosyotelizm davranışını artırdığı ortaya konulmuştur. Örneğin, Przybylski ve Weinstein (2013) tarafından yapılan bir araştırmada, FoMO duygusunun sosyal medya kullanımını artırdığı ve aynı zamanda sosyotelizm davranışını da tetiklediği bulunmuştur. Araştırmaya katılanların çoğunluğu, diğer insanların paylaşımlarını kaçırmama korkusu nedeniyle sürekli olarak sosyal medyayı kontrol ettiklerini ve telefonlarını ellerinden düşürmediklerini belirtmiştir.

Kullanımlar ve Doymalar Teorisi'ne (KDT) göre, bireylerin sosyal ortamlarda akıllı telefon kullanmalarının temelinde geçici duygular yer almaktadır. Bu duygular arasında can sıkıntısı, yapacak başka bir şeyin olmadığı hissi, boş zamanı değerlendirme ihtiyacı ve FoMO yer alır (Papacharissi ve Rubin, 2000: 175). Bu geçici duygular, bireylerin anlık eylemler yoluyla anlık duyguları rahatlatmaya ve gidermeye yönelmelerine neden olabilir. Örneğin, bir birey telefonuna bakarak sosyal medya kullanabilir, oyun oynayabilir veya haberleri takip edebilir. Benzer şekilde, bireyler FoMO hissettiklerinde de bu duyguya bir tepki olarak akıllı telefon kullanımına yönelebilirler (Elhai vd., 2018: 289). Diğer taraftan, akıllı telefon kullanımına yönelmek ve sosyal medya platformlarında zaman geçirmek, bireylerde problemlili sosyal medya kullanımı ve sosyotelizm davranışı sergileme riskini artırabilir (Bolkan ve Griffin, 2017: 313; Dayapoğlu vd., 2016; Elhai vd., 2016: 510; Wegmann vd., 2018). Bu durum, bireylerin diğer insanlarla ilişki kurmalarını engelleyebilir ve yalnızlık, depresyon ve kaygı gibi duygusal sorunlara neden olabilir. Bu nedenle, akıllı telefon kullanımının sınırlı tutulması ve sosyal medya kullanımının kontrollü olması önemlidir.

1.2. Problemlili Sosyal Medya Kullanımının Aracı Rolü

Günümüzde sosyal medya kullanımı, özellikle gençler arasında yaygınlaşmıştır ve birçok farklı soruna neden olmaktadır. Bu sorunlar arasında psikolojik sorunlar, sosyal izolasyon ve manipülasyon yer almaktadır (Tandon vd., 2022: 174; Bolkan ve Griffin, 2017). Bu konuyla ilgili olarak birçok araştırma yapılmış ve bu araştırmaların sonuçları, sosyal medyanın sağlıksız kullanımının ciddi sonuçlarının olabileceğini göstermektedir (Dayapoğlu vd., 2016: 3; Elhai vd., 2016; Wegmann vd., 2018; Tandon vd., 2022; Bolkan ve Griffin, 2017: 313). Örneğin, Twenge vd. (2018), yaptıkları

bir araştırmada, sosyal medya kullanımının artmasıyla birlikte gençlerin psikolojik sorunlarının da artığı bulmuşlardır. Benzer şekilde, Lin vd.'nin (2016) yaptığı bir çalışmada, sosyal medya kullanımının artmasıyla birlikte insanlar arasındaki gerçeğ dünya ilişkilerinin azaldığı tespit edilmiştir. Beyens vd.'nin (2018) yaptığı bir araştırmada, FoMO ve problemlı sosyal medya kullanımı arasında gúçlü bir ilişki olduğu bulunmuştur. Araştırmaya katılanların çoğu, sosyal medya kullanımında aşırıya kaçışıklarını ve FoMO hissettiklerini belirtmiştir. Bunun yanı sıra, problemlı sosyal medya kullanımı ile FoMO arasında karşılıklı bir etkileşim olduğu da tespit edilmiştir. Yani, problemlı sosyal medya kullanımı FoMO'ya neden olabilirken, aynı zamanda FoMO da problemlı sosyal medya kullanımını artırabilir. Benzer şekilde, Çuhadar ve Çam (2020) yaptıkları araştırmada, FoMO'nun problemlı sosyal medya kullanımıyla ilişkili olduğunu ve bu ilişkinin medyanın aracılık ettiği sosyal bağımlılıkla açııklandığını belirtmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, sosyal medya kullanıcıları, arkadaşlarının etkinliklerini kaçırmaktan korktukları için sürekli olarak sosyal medya kullanmaya devam ederler. Bu durum, problemlı sosyal medya kullanımının artmasına neden olabilir.

Birçok araştırma, problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışı ile olumlu bir ilişkisi olduğunu göstermektedir (Koç ve Gülyacı, 2018: 279; Liu vd., 2020: 281; Wang vd., 2020: 427; Griffiths ve Kuss, 2017; McDaniel ve Coyne, 2016). Bu araştırmalar, problemlı sosyal medya kullanımının artmasıyla birlikte, bireylerin diğer insanlarla gerçeğ hayattaki etkileşimlerinin azaldığını ve mobil cihazlarına daha fazla bağımlı hale geldiklerini göstermektedir. Örneğin, Liu vd. (2021), problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışı ile pozitif bir ilişkisi olduğunu bulmuştur. Araştırmaya katılan öğrenciler arasında, problemlı sosyal medya kullanımının artmasıyla birlikte sosyotelizm davranışlarının da arttığı görülmüştür. Benzer şekilde, Wang vd. (2020) da problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışıyla ilişkili olduğunu belirtmiştir. Griffiths ve Kuss (2017)'in yaptığı bir araştırmada, sosyal medya kullanımının artmasıyla birlikte sosyotelizm davranışının da arttığı tespit edilmiştir. Araştırmaya katılanların çoğu, sosyal medya kullanımının artmasıyla birlikte telefonlarını daha sık kontrol ettiklerini ve gerçeğ dünya etkileşimlerinde azalma yaşadıklarını belirtmiştir. McDaniel ve Coyne (2016) tarafından yapılan araştırmada, problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışı ile olan ilişkisi incelenmiştir. Araştırma sonucunda, problemlı sosyal medya kullanımı düzeyleri yüksek olan öğrencilerin sosyotelizm davranışları da daha yüksek bulunmuştur. Başka bir ifadeyle, sosyal medya kullanımı problemi yaşayan öğrencilerin, diğer insanlarla yüz yüze iletişim halindeyken telefonlarına daha fazla ilgi gösterme eğilimleri olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmalar, problemlı sosyal medya kullanımının insanların gerçeğ hayattaki etkileşimlerini azalttığını ve sosyotelizm davranışını arttırdığını göstermektedir. Bu nedenle, problemlı sosyal medya kullanımının azaltılması,

bireyler arasındaki gerçek hayattaki etkileşimleri arttırabilir ve sosyotelizm davranışının azalmasına yardımcı olabilir.

Diğer taraftan yukarıda da belirtildiği gibi bireyler, bir olumsuz duygu durumu olan FoMO ile baş etmek amacıyla sosyal medya platformlarında zaman geçirebilmektedir (Bolkan ve Griffin 2017: 313; Elhai vd., 2017: 75; Wegmann vd., 2021). Optimal akış teorisine göre bireyler, sosyal medya platformlarında zaman geçirdiklerinde içinde buldukları olumsuz duygu durumlarından kurtularak olumlu duygular hissetmektedir (Salehan ve Negahban, 2013). Bu durum da bireyleri daha fazla sosyal medya platformlarında zaman geçirmeye teşvik etmektedir. Önceki çalışmalar, problemlili sosyal medya kullanan insanların daha fazla sosyotelizm davranışı sergilediklerini ortaya koymuştur (Balta vd., 2018: 2; Karadağ vd., 2015). Yine önceki araştırmalar, problemlili sosyal medya kullanımı ile sosyotelizm davranışı arasındaki ilişkiyi sosyotelizm davranışını tek bir boyut olarak ele alarak ortaya koymuştur (Błachnio ve Przepiórka, 2019: 270; Franchina vd, 2018). Fakat sosyotelizm davranışı iki alt boyut içermektedir ve her boyutu için bu ilişkiden söz edilemeyebilir. Dolayısıyla, sosyotelizm davranışını tek boyut olarak incelemek yerine alt boyutları ile incelemek ve ilişkileri alt boyutlar üzerinden araştırmak bu davranışın diğer kavramlarla olan ilişkisini daha sağlıklı olarak ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Bu kapsamda mevcut çalışma, sosyotelizm davranışını iletişim bozukluğu ve telefon tutkusu olmak üzere iki boyut (Karadağ vd, 2015) üzerinden ele almayı ve çalışmanın kapsamını genişletmeyi amaçlamaktadır. Teorik ve deneysel kanıtlara dayanarak çalışmanın hipotezleri şu şekildedir;

H1: Gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) sosyotelizm davranışını pozitif olarak etkilemektedir ve bu etkiye, problemlili sosyal medya kullanımı aracılık etmektedir.

H2: Gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) sosyotelizm davranışının iletişim bozukluğu boyutuna pozitif olarak etki etmektedir.

H3: Problemlili sosyal medya kullanımı, gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) ile sosyotelizm davranışının iletişim bozukluğu boyutu arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

H4: Gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) sosyotelizm davranışının telefon tutkusu boyutuna pozitif olarak etki etmektedir.

H5: Problemlili sosyal medya kullanımı, gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) ile sosyotelizm davranışının telefon tutkusu boyutu arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

1.3. Hofstede Kültürel Boyutları

Küreselleşen dünya, uluslararası işletmelerin dünya genelinde faaliyet göstermesine ve kültürler arası etkileşimlerin artmasına neden olmuştur. Bu durum, kültür farklılıklarının yönetimini zorlaştırmaktadır. Kültür farklılıklarını anlamak, işletmelerin başarısı açısından büyük önem

taşımaktadır. Bu nedenle, kültür farklılıklarının yönetimi konusunda birçok araştırma yapılmıştır (Triandis vd., 1985: 395; McCrae ve Costa, 1987: 81; Hofstede, 2011; Mert vd., 2019). Bu çalışmalardan biri, Hofstede tarafından geliştirilen kültürel boyutlar teorisidir. Hofstede, 1970'lerde IBM'de yürüttüğü bir araştırma sırasında, farklı kültürler arasındaki değerleri ve davranışları incelemiş ve kültürel boyutlar teorisini geliştirmiştir. Hofstede, kültürel boyutları, bir kültürün temel değerlerini ve davranışlarını ölçmek için kullanılan kategoriler olarak tanımlar. Bu model, beş ana boyuttan oluşur: güç mesafesi, bireysellik/toplulukçu, erkeklik/kadınlık, belirsizlikten kaçınma ve uzak doğululuk (Hofstede, 2011).

- **Bireysellik-Kolektivizm:** Bireysellik, bireyin kendi çıkarlarının, değerlerinin ve haklarının korunmasına verilen önemdir. Kolektivizm ise grubun çıkarlarının ve ihtiyaçlarının korunmasına verilen önemdir.

- **Güç mesafesi:** Güç mesafesi, toplumun bir hiyerarşiye ne kadar önem verdiğini gösteren bir boyuttur. Güç mesafesi yüksek toplumlarda, otorite ve statüye sahip kişilerin daha çok saygı gördüğü ve ayrıcalıklarının olduğu bir yapı vardır.

- **Belirsizlikten kaçınma:** Bu boyut, belirsizliği ne kadar kabul edilebilir bulduğumuzu gösterir. Bazı toplumlarda, belirsizlik kabul edilemez ve riskten kaçınılırken diğer toplumlarda belirsizlik daha kolay kabul edilir.

- **Erkeklik-Dişilik:** Bu boyut, toplumda cinsiyet rollerinin nasıl tanımlandığını belirler. Erkeklik özellikle rekabet, başarı, güç, mal ve hizmetlerin kazanımı gibi özelliklerin takdir edildiği bir toplumda öne çıkarken dişilik ise daha çok işbirliği, bakım ve hoşgörüyeye dayalı bir toplumda öne çıkar.

- **Uzak Doğululuk-Batıcılık:** Bu boyut, Doğu ve Batı kültürleri arasındaki farklılıkları gösterir. Batı kültürleri daha bireysel, özgür düşünceli ve doğrudan olma eğilimindeyken Doğu kültürleri daha çok toplumsal uyum, sadakat ve dolaylı davranışa önem verir.

Hofstede'nin kültürel boyutlarına dayalı birçok araştırma yapılmıştır. Örneğin, Triandis vd. (1985) tarafından yapılan bir çalışmada, 14 farklı kültürün Hofstede'nin beş kültürel boyutuna göre değerlendirildiği bulgular sunulmuştur. Araştırmanın sonuçlarına göre, farklı kültürler arasında belirgin farklılıklar vardı. Örneğin, Güney Kore gibi yüksek güç mesafesi olan ülkelerde, hiyerarşi ve otoriteye saygı önemliyken, İsveç gibi düşük güç mesafesi olan ülkelerde daha eşitlikçi bir yaklaşım benimsenmektedir.

Başka bir araştırma da, McCrae ve Costa (1987) beş faktörlü kişilik modeli (Açıklık, Uyum, Bilinçlilik, Dışa Dönüklük ve Duygusal Kararlılık) ile Hofstede'nin kültürel boyutlarını karşılaştırmışlardır. Çalışmalarında, Dışa Dönüklük ve Uyum faktörlerinin, Hofstede'nin Bireycilik/Toplulukçuluk boyutuyla, Bilinçlilik faktörünün ise Hofstede'nin Kültürel Yöneltilme boyutuyla bağlantılı olduğunu göstermişlerdir. Sonuç olarak, Hofstede'nin kültürel boyutları, kültürler arasındaki farklılıkların anlaşılmasına yardımcı

olan önemli bir araçtır. Bu model, farklı kültürler arasındaki farklılıkları anlamak ve küresel işletmelerin başarısını artırmak için kullanılabilir.

2. AMAÇ VE YÖNTEM

2.1. Amaç

Mevcut çalışma, olası olumsuz duygu ve davranışlara neden olabilecek olan sosyotelizm davranışının önüne geçilebilmesi için belirleyicileri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, olumsuz bir duygu durumu olan FoMO'nun sosyotelizm davranışı üzerindeki olası etkisinde problemlili sosyal medya kullanımının aracı etkisini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Ayrıca çalışma, sosyotelizm davranışının alt boyutları olan iletişim bozukluğu ve telefon tutkusu üzerinden bu ilişkileri incelemeyi ve araştırmanın kapsamını genişletmeyi hedeflemektedir.

2.2. Örneklem

Bu çalışma, İsveç'te yaşayan ve Göteborg Üniversitesi'nde öğrenim gören 500 öğrenciden oluşan bir örneklem ile yürütülmüştür. Bunun nedeni, İsveç'in bireysel bir toplum olmasıdır. Bireysel toplumların bilgi edinme kaynakları sosyal medyadır, bireyler televizyon izlemek yerine bilgisayarda vakit geçirmeyi tercih ederler. Dolayısıyla, bireysel toplumların sosyal medya kullanım süresi, kolektif toplumlara (Türkiye gibi) kıyasla daha fazladır (Hofstede, 2011). Bu kapsamda problemlili sosyal kullanımının belirleyicilerini anlamada bireysel toplumların incelenmesi daha anlamlı olacaktır.

Katılımcılara gönüllü katılım esasına dayalı olarak kolayda örnekleme yoluyla ulaşılmıştır. Araştırmaya katılmaya istekli olan katılımcılara yüz yüze anket uygulanmıştır. Verilerin eksik doldurulması (31 katılımcı) ve birden fazla seçeneğin işaretlenmesi (18 katılımcı) nedenleriyle 49 katılımcı analiz dışı bırakılmıştır. Bu kapsamda nihai örneklem grubu 217'si (%48.1) kadın ve 234'ü (%51.9) erkek olmak üzere toplam 451 Göteborg Üniversitesi öğrencisinden oluşmaktadır. Tablo 1'e göre araştırmaya katılanların %22.4'ü 20'den küçük, %27.5'i 20-22 aralığında, %28.8'i 23-25 aralığında ve %21.3'ü 26 ve üzeri yaşındadır.

Tablo 1. Katılımcıların Tanımlayıcı Nitelikleri

Değişkenler	Frekans	Yüzde (%)	
Cinsiyet	Kadın	217	%48.1
	Erkek	234	%51.9
Yaş	20'den küçük	101	%22.4
	20-22	124	%27.5
	23-25	130	%28.8
	26 ve üzeri	96	%21.3

Toplam

451

100

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (FoMO) Ölçeği

Mevcut çalışmada, Przybylski vd. (2013) tarafından geliştirilen tek boyutlu FoMO ölçeği kullanılmıştır. 5'li Likert ölçeği kullanılarak hazırlanan FoMO ölçeğinde "kesinlikle katılmıyorum (1)", "katılmıyorum (2)", "kararsızım (3)", "katılıyorum (4)" ve "kesinlikle katılıyorum (5)" seçeneklerinin bulunduğu toplam on madde yer almaktadır. Ölçekte yer alan maddeler, kişilerin diğer insanların sosyal etkileşimlerini kaçırma korkusunu ölçmektedir. Örneğin, ölçeğin bazı maddeleri şunlardır: "Sosyal medyada en son ne olduğunu kontrol etme ihtiyacı hissederim."; "Arkadaşlarımdan birinin bir şey hakkında konuştuğunu ve benim bilmediğimi düşünürsem endişelenirim." ve "Sosyal medyada başkalarının neler yaptığını kaçırsam üzülürüm.". Araştırma kapsamında ölçeğin iç tutarlılık katsayısı $\alpha = .89$ olarak hesaplanmıştır.

2.3.2. Problemlili Sosyal Medya Kullanımı Ölçeği

Bu çalışmada, katılımcıların problemlili sosyal medya kullanım düzeylerini belirlemek amacıyla Van den Eijnden vd. (2016) tarafından geliştirilen Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin dokuz maddesi bulunmaktadır ve 5'li Likert ölçeği (1: kesinlikle katılmıyorum, 2: katılmıyorum, 3: kararsızım, 4: katılıyorum 5: kesinlikle katılıyorum) kullanılarak derecelendirilmiştir. Ölçeğin bazı maddeleri şunlardır: "Sosyal medyada geçirdiğim süreyi kontrol etmekte zorlanıyorum."; "Sosyal medya kullanımım iş veya okul çalışmalarımı etkiliyor." ve "Sosyal medyayı kullanmadığım zamanlarda endişe hissediyorum.". Ölçek tek faktörlü bir yapıya sahiptir (Eijnden vd., 2016) ve iç tutarlılık katsayısı $\alpha = .82$ olarak hesaplanmıştır.

2.3.3. Sosyotelizm Davranışı Ölçeği

Araştırmada, bireylerin diğer bireylerle iletişim halindeyken telefonla oynama eğilimini ölçmek için Karadağ vd. (2015) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Bu ölçek, İletişim Bozukluğu ve Telefon Tutkusu olmak üzere on ifadeden oluşmaktadır. Bu ölçekte yer alan ifadeler arasında, "Başkalarıyla konuşurken telefonumdan mesajlar aldığım için dikkatimi dağıtmak zorunda kalıyorum."; "Arkadaşlarımla zaman geçirirken telefonumdan sosyal medyada gezinmek istiyorum." ve "Yemek yerken bile telefonuma bakmadan duramıyorum." gibi ifadeler yer almaktadır. Ayrıca, 5'li Likert ölçeği (1: kesinlikle katılmıyorum, 2: katılmıyorum, 3: kararsızım, 4: katılıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum) kullanılmıştır. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı bütün ölçek için $\alpha = .85$ olarak hesaplanmıştır. Alt ölçekler için ise İletişim

Bozukluğu alt ölçeği için $\alpha = .92$ ve Telefon Tutkusu alt ölçeği için $\alpha = .86$ olarak hesaplanmıştır.

2.4. İşlem

Mevcut araştırmanın etik ilkelere uygunluğu Nişantaşı Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 2022/1 toplantı sayısı ile 02.01.2023 tarihinde onaylanmıştır. Veriler, 09-20 Ocak 2023 tarihleri arasında yüz yüze anket yöntemi ile toplanmıştır. Katılımcılar, “Bilgilendirilmiş Onam Formu” aracılığıyla araştırmanın kapsamı hakkında detaylı olarak bilgilendirilmiştir. Göteborg Üniversitesi’nde farklı bölümlerde öğrenim gören öğrencilere ulaşmak için derslerin öğretim üyesinden izin alınmış ve ders sonlarında araştırmaya katılmaya istekli olan öğrencilere anketler uygulanmıştır. Ayrıca okul kütüphanesi sorumlusundan izin alınarak orada ders çalışan öğrencilere de istekleri doğrultusunda anketler uygulanmıştır.

2.5. Veri Analizi

Öncelikle, katılımcılardan yüz yüze olarak toplanan veriler Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) ile analiz edildi. Daha sonra hatalı veriler tespit edildi ve programdan çıkartıldı. Ardından, araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliği ve geçerliliği analiz edildi. Sosyotelizm davranışı ölçeği, iletişim bozukluğu ve telefon tutkusu olmak üzere iki boyuttan oluşmaktadır ve bu boyutlar doğrulamalı faktör analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, tanımlayıcı istatistikler ve değişkenler arasındaki korelasyonlar incelenmiştir. Araştırmada kurulan hipotezlerin test edilmesi için SPSS 22 ve aracılık modellerinin test edilmesi için Hayes vd. (2017) tarafından geliştirilen PROCESS Makro (Model 4) kullanılmıştır. Doğrulamalı faktör analizi için AMOS 21 programı kullanılmıştır. Bootstrapping yöntemi kullanılarak orijinal verilerden yeniden elde edilen büyük veri setlerine dayalı %95 güven aralığı çıktıları elde edilmiştir. Bu yöntem, çok sayıda regresyon eşitliğinin modellenebilmesini sağlamaktadır (Hayes vd., 2013: 2).

Bu çalışmada, aracılık modellerinin test edilmesinde Baron ve Kenny’nin (1986) geleneksel yöntemi ve Sobel testi yerine bootstrap yöntemi kullanılmıştır. Bootstrap yöntemi, orijinal veriden yeniden örnekleme yaparak çok sayıda regresyon eşitliğinin modellenebilmesini sağlar ve sonuçların güvenilirliğini artırır (Preacher vd., 2007: 185; Zhao vd, 2010: 197). Bu çalışmada da, aracı değişkenlerin dolaylı etkileri 5000 kişilik örnekleme üzerinden bootstrap tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Aracı değişkenlerin %95 güven aralığında sıfırın yer almaması dolaylı etkinin anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle, bootstrap yöntemi daha güvenilir sonuçlar verdiği için aracılık modellerinin test edilmesinde tercih edilmiştir (Preacher ve Hayes, 2008: 879).

3. BULGULAR

3.1. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Çalışmada sosyotelizm davranışı ölçeği için yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda, ölçeğin iki alt boyutu olan iletişim bozukluğu ve telefon tutkusu boyutlarının varlığı doğrulanmış ve ölçeğin yapı geçerliliği ortaya konulmuştur.

Tablo 2. Amos Programı ile Yapılan Doğrulayıcı Faktör Analizinden Elde Edilen Uyum İndeksi Değerleri

Uyum İndekleri	İyi Uyum Değerleri	Kabul edilebilir Uyum Değerleri	Ulaşılan Değerler
RMSEA	.00≤RMSEA≤.05	.05≤RMSEA≤.08	.038
NFI	.95≤NFI≤1.00	.90≤NFI≤.95	.96
CFI	.95≤CFI≤1.00	.90≤CFI≤.95	.97
GFI	.95≤GFI≤1.00	.90≤GFI≤.95	.96
AGFI	.90≤AGFI≤1.00	.85≤AGFI≤.90	.93
IFI	.95≤IFI≤1.00	.90≤IFI≤.95	.97
RFI	.95≤RFI≤1.00	.90≤RFI≤.95	.95
X ² /df	0≤X ² /df≤2	2≤X ² /df≤3	2.78

Bu araştırmada, sosyotelizm davranışı ölçeği için iki faktörlü bir yapı kullanılmıştır ve bu yapıda iletişim bozukluğu ve telefon tutkusu boyutları bulunmaktadır. Her boyut için beş adet madde ölçekte yer almaktadır. Doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve model uyum kriterleri incelenmiştir. Tablo 2'de, elde edilen model uyum kriterlerin istenilen sınırlar içinde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, ölçeğin yapı geçerliliğine ve boyutlarının güvenilir bir şekilde ölçülmesine işaret etmektedir.

3.2. Korelasyon Analizi Sonuçları

Mevcut araştırmayı oluşturan tüm değişkenlerin ortalamaları, standart sapmaları ve korelasyon sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Tüm Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Ort.	SS.	1	2	3	4	5
1.FoMO	3.40	.82	1				
2.PSMK	3.27	.74	.504**	1			
3.TT	3.44	.67	.587**	.569**	1		
4.SD\İB	3.20	1.08	.286**	.850**	.230**	1	
5.SD\TT	3.35	.80	.549**	.707**	.743**	.228**	1

Not. SS= Standart Sapma, Ort.= Ortalama, FoMO= Gelişmeleri Kaçırma Korkusu, PSMK= Problemlı Sosyal Medya Kullanımı, SD= Sosyotelizm Davranışı, İB= İletişim Bozukluğu, TT= Telefon Tutkusu

N = 451, **p < .01

Tablo 3'te verilen korelasyon analiz sonuçlarında FoMO ile sosyotelizm davranışı ve sosyotelizm davranışının alt boyutları (iletişim bozukluğu, telefon tutkusu) arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=.587$, $p<.05$; $r=.286$, $p<.05$; $r=.549$, $p<.05$). Buna ek olarak, FoMO'nun problemlı sosyal medya kullanımı arasında da pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=.504$, $p<.05$). Ayrıca, problemlı sosyal medya kullanımı ile sosyotelizm davranışı ve sosyotelizm davranışının alt boyutları arasında da pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=.569$, $p<.05$; $r=.850$, $p<.05$; $r=.707$, $p<.05$).

3.3 Aracılık Analizi Sonuçları

Mevcut araştırmada, FoMO ile sosyotelizm davranışı arasındaki anlamlı ilişkide problemlı sosyal medya kullanımının aracılık rolünün tanımlanmasına yönelik sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Problemlı Sosyal Medya Kullanımının Aracılık Etkisinin Test Edilmesi

	Model 1 (SD)		Model 2 (PSMK)		Model 3 (SD)	
	B	T	B	T	B	T
FoMO	.45***	12.38	48***	15.36	23***	5.60
PSMK	-	-	-	-	.45***	8.96
R ²	.25		.34		.36	
F	153.27		236.18		130.38	

Not. N= 451, FoMO= Gelişmeleri Kaçırma Korkusu, PSMK= Problemlı Sosyal Medya Kullanımı, SD= Sosyotelizm Davranışı, *** p < .001

Tablo 4'te, bağımlı değişkenlerin bağımsız değişkenler üzerindeki etkileri gösterilmiştir. Modelimize uygun olarak üç farklı alt model oluşturulmuştur. İlk modelde (Model 1) FoMO'nun sosyotelizm davranışı üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Buna göre FoMO'nun sosyotelizm davranışı üzerindeki etkisi pozitifdir ($b =.45$, $p < .001$). Model 2'de FoMO'nun problemlı sosyal medya kullanımı üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. FoMO'nun problemlı sosyal medya kullanımı üzerindeki etkisi de pozitif olarak gerçekleşmiştir ($b =.48$, $p < .001$). Son olarak, FoMO ve problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışına olan etkisi Model 3'te gösterilmiştir. FoMO ($b =.23$, $p < .001$) ve problemlı sosyal medya kullanımı ($b =.45$, $p < .001$) sosyotelizm davranışı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olmuştur. Sonuç olarak, aracılık rolünün olması için gerekli anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Tablo 4'te görüldüğü gibi problemlı sosyal medya

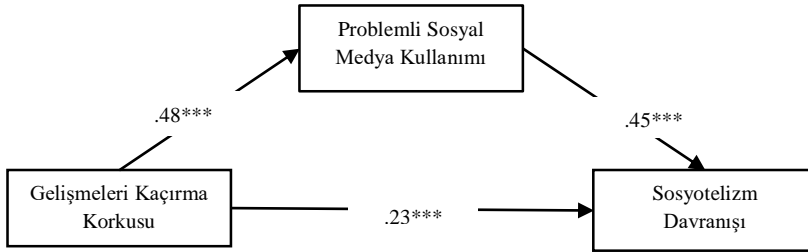
kullanımının aracılık etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur [indirect effect=.2207, SE=.0278, 95% CI=(.1672, .2756)].

Tablo 5. Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Sosyotelizm Davranış Üzerindeki Doğrudan ve Dolaylı Etkileri

FoMO'nun SD Üzerindeki Toplam Etkileri	Unstand.	SE	LLCI	ULCI
	.4559	.0368	.3835	.5282
FoMO'nun SD Üzerindeki Doğrudan Etkileri				
	.2352	.0419	.1527	.3176
FoMO'nun SD Üzerindeki Dolaylı Etkileri (PSMK Aracılığıyla)				
FoMO > PSMK > SD	.2207	.0278	.1672	.2756

Not. N = 451, FoMO= Gelişmeleri Kaçırma Korkusu, PSMK= Problemlili Sosyal Medya Kullanımı, SD= Sosyotelizm Davranışı

Şekil 1. Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Sosyotelizm Davranışına Etkisinde Problemlili Sosyal Medya Kullanımının Aracı Rolü (**p < .001)

Tablo 6'da, FoMO ile sosyotelizm davranışı boyutları (iletişim bozukluğu, telefon tutkusu) arasındaki anlamlı ilişkide problemlili sosyal medya kullanımının aracılık rolünün tanımlanmasına yönelik sonuçlar verilmiştir.

Tablo 6. Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Sosyotelizm Davranışının Alt Boyutlarına Etkisinde Problemlili Sosyal Medya Kullanımının Aracılık Etkisinin Test Edilmesi

	İletişim Bozukluğu		Model 2 (PSMK)		Model 3 (SD)	
	B	T	B	T	B	T
FoMO	.37***	6.31	.48***	15.36	.30***	4.12
PSMK	-	-	-	-	.15***	1.69
R ²	.08		.34		.08	
F	39.87		236.18		21.46	

Telefon Tutkusu

	Model 1 (SD)		Model 2 (PSMK)		Model 3 (SD)	
	B	T	B	T	B	T
FoMO	.53***	13.90	.48***	15.36	.16***	4.49
PSMK	-		-		.76***	16.77
R ²	.30		.34		.57	
F	193.28		236.18		297.75	

Not. N= 451, FoMO= Gelişmeleri Kaçırma Korkusu, PSMK= Problemlı Sosyal Medya Kullanımı, PB= Sosyotelizm Davranışı, İB= İletişim Bozukluğu, TT= Telefon Tutkusu

*** p < .001

Tablo 6'da görüldüğü gibi, Model 1'de FoMO'nun sosyotelizm davranışının iletişim bozukluğu boyutu üzerindeki etkisi pozitifdir (b =.37, p<.001). Benzer şekilde FoMO'nun sosyotelizm davranışının telefon tutkusu boyutu üzerindeki de etkisi pozitifdir (b=.53, p<.001). Model 2'de ise FoMO'nun problemlı sosyal medya kullanımı üzerindeki etkisinin pozitif olduğu görülmektedir (b =.48, p<.001). Model 3'te ise FoMO (b=.16, p<.001) ve problemlı sosyal medya kullanımı (b=.76, p<.001) sosyotelizm davranışının telefon tutkusu boyutu üzerinde pozitif bir etkiye sahip olurken problemlı sosyal medya kullanımı (b=.15, p<.001) sosyotelizm davranışının iletişim bozukluğu boyutu üzerinde bir etkiye sahip olmamıştır. Sonuç olarak, problemlı sosyal medya kullanımının FoMO ile sosyotelizm davranışının telefon tutkusu boyutu arasındaki ilişkide olan aracılık etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur [indirect effect=.3685, SE=.0301, 95% CI=(-.3113, .4286)]. Fakat problemlı sosyal medya kullanımının FoMO ile sosyotelizm davranışının iletişim bozukluğu boyutu arasındaki ilişkide olan aracılık etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır [indirect effect=.0730, SE=.0454, 95% CI=(-.0167, .1611)].

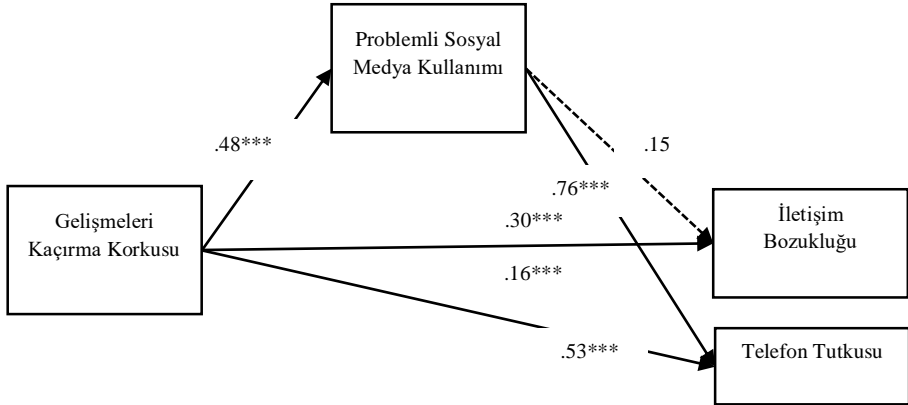
Tablo 7. Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Sosyotelizm Davranışının Alt Boyutları Üzerindeki Doğrudan ve Dolaylı Etkileri

İletişim Bozukluğu								
FoMO'nun İB Üzerindeki Toplam Etkileri				Unstand.	SE	LLCI	ULCI	
				.3751	.0594	.2584	.4918	
FoMO'nun İB Üzerindeki Doğrudan Etkileri								
				.3022	.0732	.1582	.4461	
FoMO'nun İB Üzerindeki Dolaylı Etkileri (PSMK Aracılığıyla)								
Bağımsız	Aracı	Bağımlı	Unstand.	SE	LLCI	ULCI		
FoMO	>	PSMK	>	İB	.0730	.0454	-.0167	.1611
Telefon Tutkusu								

FoMO'nun TT Üzerindeki Toplam Etkileri				Unstand.	SE	LLCI	ULCI	
				.5367	.0386	.4608	.6125	
FoMO'nun TT Üzerindeki Toplam Etkileri								
				.1682	.0374	.0946	.2417	
FoMO'nun TT Üzerindeki Dolaylı Etkileri (PSMK Aracılığıyla)								
Bağımsız	Aracı	Bağımlı		Unstand.	SE	LLCI	ULCI	
FoMO	>	PSMK	>	TT	.3685	.0301	.3113	.4286

Not. N = 451, FoMO= Gelişmeleri Kaçırma Korkusu, PSMK= Problemlı Sosyal Medya Kullanımı, İB= İletişim Bozukluğu, TT= Telefon Tutkusu

Şekil 2. Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Sosyotelizm Davranışının Alt Boyutlarına Etkisinde Problemlı Sosyal Medya Kullanımının Aracı Rolü (***) p < .001)

Tablo 8. Hipotezlerin Özet Tablosu

Varsayımsal İlişki	Aracı Değişken	Sonuçlar
H1: FoMO → SD and FoMO → PSMK → SD	PSMK	Kabul edildi
H2: FoMO → İB	-	Kabul edildi
H3: FoMO → PSMK → İB	PSMK	Red edildi
H4: FoMO → TT	-	Kabul edildi
H5: FoMO → PSMK → TT	PSMK	Kabul edildi

Not. FoMO= Gelişmeleri Kaçırma Korkusu, PSMK= Problemlı Sosyal Medya Kullanımı, TT= Telefon Tutkusu, İB= İletişim Bozukluğu, TT= Telefon Tutkusu

Tablo 8’de hipotezlerin sonuçları yer almaktadır. Tabloya göre H1, H2, H4, H5 kabul edilirken H3 reddedilmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, FoMO’nun sosyotelizm davranışı üzerindeki etkisini ve bu etkide problemlı sosyal medya kullanımının aracı rolünü araştıran kesitsel bir araştırmadır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak değişkenler arasında korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analiz sonucunda FoMO, sosyotelizm davranışı, iletişim bozukluğu, telefon tutkusu ve problemlı sosyal medya kullanımı değişkenlerinin birbirleriyle olan önemli ilişkileri tespit edilmiştir.

Korelasyon analizi bulguları, FoMO’nun telefon tutkusuyula ile yüksek düzeyde pozitif ve anlamlı bir ilişki gösterdiğini, iletişim bozukluğuyla ise daha düşük düzeyde ve yine pozitif ve anlamlı bir ilişki gösterdiğini ortaya koymuştur. Daha nce FoMO’yu sosyotelizm davranışının iki alt boyutu olan iletişim bozukluğu ve telefon tutkusu ile ilişkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çok faktörlü bakış açısı hem FoMO ile sosyotelizm davranışı arasındaki ilişkinin anlaşılmasına daha fazla yardımcı olmakta hem de birçok faktörün bir arada ele alınmasıyla bu faktörlerin sosyotelizm davranışı üzerindeki niceliksel etkisinin eşzamanlı olarak tespit edilmesine fırsat vermektedir.

Ayrıca alışma, FoMO’nun sosyotelizm davranışıyla pozitif yönlü olarak ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, alan yazınla tutarlılık göstermektedir. Birçok araştırmacı FoMO’nun yüksek düzeyde problemlı telefon ve sosyal medya kullanımı ile ilişkili olduğunu bulmuştur (Griffiths ve Kuss, 2017: 49; Oberst vd., 2017: 51). FoMO bireyin sosyal kaygı yaşamasına neden olmaktadır (Dempsey vd., 2019). Sosyal kaygı yaşayan bireyler ise bu olumsuz duygudan kurtulmaya çalışmakta ve sosyal medya platformlarını bunun için bir araç kullanmaktadır (Elhai vd., 2016: 509; Wegmann vd., 2017: 33). Bu durum da bireyi, diğer bireylerle iletişim halinde olduğunda bile akıllı telefonlarına göz atmaya yönlendirebilmektedir.

FoMO’nun problemlı sosyal medya kullanımıyla pozitif ve anlamlı bir ilişkisi olduğu bulunmuştur. Przybylski ve Weinstein (2013) tarafından yapılan bir alışma, FoMO’nun problemlı sosyal medya kullanımı ile ilişkili olduğunu bulmuştur. Sonuçlar, FoMO ile sosyal medya kullanımının artması arasında bir bağlantı olduğunu gösterirken, bu artışın problemlı sosyal medya kullanımı ile de ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Koç ve Glyağcı (2013) tarafından yapılan bir çalışmada da FoMO’nun problemlı sosyal medya kullanımı ile ilişkili olduğunu bulmuştur. Yakın dönemde yürütülmü bir başka araştırmada da FoMO’nun problemlı sosyal medya kullanımıyla pozitif yönde ilişkili olduğu ortaya konulmuştur (Dempsey vd., 2019; Elhai vd., 2016: 509). Bireyler sosyal medyadan uzak kaldıklarında yeni gelişmeleri kaıracakları hissiyle sürekli olarak sosyal takip halindedirler (Wegmann vd., 2017; Griffiths ve Kuss, 2017: 49). Bu sosyal gözetim hali ise bireyleri sürekli

olarak sosyal medya platformlarına yönlendirebilmekte ve bir süre sonra problemlı olarak sosyal medyada zaman geçirmelerine neden olabilmektedir.

Bir diğer önemli bulgu ise problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışıyla yüksek düzeyde ve pozitif yönde ilişkili olduğudur. Bu bulguyu destekleyen bazı deneysel çalışmalar, problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışlarıyla olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu bulmuştur (Balta vd., 2018: 2; Franchina vd., 2018). Örneđin, Błachnio ve Przepiórka (2019) tarafından yapılmış olan bir çalışmada problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışının bir belirleyicisi olduğú sonucuna ulaşılmıştır (Błachnio ve Przepiorka, 2019: 270).

Çalışmanın temel amacı doğrultusunda gerçekleştirilen ilk aracılık analizine bakıldığında (Şekil 1), FoMO'nun sosyotelizm davranışına olan etkisinde problemlı sosyal medya kullanımının aracı rolüne sahip olduğú görölmektedir. Gerçekten de önceki çalışmalar olumsuz bir duygu durumu olan FoMO'nun bireyleri problemlı sosyal medya kullanımına teşvik ettiğini (Franchina vd., 2018; Fang vd., 2020; Balta vd., 2018: 2; Bolkan ve Griffin, 2017: 313; Elhai vd., 2016: 509) ve bu problemlı davranışında bireyleri sosyotelizm davranışına yönlendirdiğini ifade etmiştir (Franchina vd., 2018; Błachnio ve Przepiórka, 2019: 270). Çalışmanın ikinci aracılık analizi (Şekil 2) sonucu da, FoMO'nun sosyotelizm davranışının alt boyutlarından olan telefon tutkusuna etkisinde problemlı sosyal medya kullanımının aracılık etmesidir. Fakat burada en çarpıcı sonuç, FoMO'nun sosyotelizm davranışının alt boyutlarından olan iletişim bozukluğuna etkisinde problemlı sosyal medya kullanımının aracılık etmemesidir. Bulgular, problemlı sosyal medya kullanımının bireyler arasındaki iletişim bozukluğuna etki etmediğini göstermektedir. Bu bulgu, çalışmanın İsveç'te yaşayan bireyler üzerinde gerçekleştirilmiş olması ve İsveç toplumunun kültürel yapısıyla açıklanabilir. Hofstede kültürel boyutları kapsamında değerlendirildiğinde İsveç bireysel bir toplum özelliğine sahiptir (Hofstede, 2011). Kolektif toplumlar bireysel toplumlara kıyasla diğer bireylerle daha fazla iletişim halinde olmaya çalışan toplumlardır. Fakat bireysel toplumlar tam tersi olarak yalnızlığa düşkün ve daha içe dönük toplumlardır (Hofstede, 2011). Dolayısıyla, yalnızlığı seven bireysel toplumlarda problemlı sosyal medya kullanımı bireyler arasındaki iletişim bozukluğuna etki etmeyebilir. Bu kapsamda gelecekteki çalışmalar bu ilişkiyi Türkiye gibi kolektif toplumlarda analiz ederek çalışmanın kapsamını genişletebilir ve oluşabilecek kültürel farklılıkları ortaya koyabilir. Sonuç olarak, İsveç örnekleminde problemlı sosyal medya kullanımı FoMO'nun telefon tutkusuna olan etkisine aracılık ederken, FoMO'nun iletişim bozukluğuna olan etkisine aracılık etmemektedir.

Mevcut çalışma bireyin içinde bulunduğu olumsuz durumların neden olabileceği problemlı davranışları en aza indirmek amacıyla söz konusu duygu ve davranış bozukluklarına odaklanmıştır. Bu kapsamda hem teoriye hem de pratiğe önemli katkılar sağlamaktadır. FoMO'nun ve problemlı sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışları üzerinde önemli etkilere sahip olduğú

bilinmekteyken sosyotelizm davranışının boyutları üzerinden sahip olunan etkiler bilinmemektedir. Bu da önemli bir boşluğun oluşmasına neden olabilmektedir. Çünkü mevcut araştırma bulguları gösteriyor ki FoMO'nun ve problemli sosyal medya kullanımının sosyotelizm davranışı üzerinde önemli etkilere sahip olduğu bilinse de (Gori vd., 2023; Franchina vd., 2018; Błachnio ve Przepiórka, 2019: 270; Fang vd., 2020) kültürel, demografik ve kişisel farklılıklar bu etkilerin boyutlarını değiştirebilir veya ortadan kaldıracaktır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde mevcut çalışma psikoloji alan yazınına önemli katkılar sağlamaktadır. Diğer taraftan olumsuz duygu ve davranış durumlarının birey üzerinde sorunlu davranışlara yol açabilmektedir. Bu kapsamda araştırmanın pratik katkısı, meydana gelen sorunlu davranışlara odaklanmak yerine bu davranışların belirleyicilerine odaklanılması gerektiğini ortaya koymasındadır. Örneğin, FoMO gibi olumsuz bir duygu hisseden bireylerin bu konuda yardım almaları ve gerekli tedavilere başlamaları önemlidir. Bu olumsuz davranışların tedavi edilmesi, bireyin sosyal ilişkilerini, iş performansını ve genel yaşam kalitesini olumlu yönde etkileyebilir ve sonrasında meydana gelebilecek sorunlu davranışların önüne geçilmesini sağlayabilir.

Öte yandan, çalışmanın bazı sınırları ve kısıtları bulunmaktadır. Bunlardan ilki zaman ve maliyet sınırlılığı nedeniyle çalışma tek bir ülke ve tek bir ilde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Daha sonra yapılacak olan çalışmalar tarafından benzer modeli farklı kültürel değerlere sahip toplumlar üzerinde gerçekleştirilebilir ve elde edilecek bulgular kültürel boyutlar çerçevesinde bu çalışma ile karşılaştırılabilir. Bu, FoMO'nun, problemli sosyal medya kullanımının ve sosyotelizm davranışının etkileri konusunda tam bir anlayışa sahip olunabilmesi için son derece önemlidir. Ayrıca çalışma kapsamına sadece İsveç'in Göteborg ilinde yaşayan üniversite öğrencileri dâhil edilmiştir. Bu nedenle sonuçların tüm ülkeyi genellemesinde sorun teşkil edebilir. Ancak bu kısıt, mevcut örneklem sayısında yeterli düzeye ulaşılarak aşılmıştır. Bunlara ek olarak çalışma katılımcıların demografik ve kişisel farklılıkları üzerine yoğunlaşmamıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, bu farklılıkları da ele alarak daha kapsamlı bir analiz sağlayabilir ve bu davranışın etkilerini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Yazar Katkısı: Merve Mert % 100.

Etik Onay: Nişantaşı Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 2022/1 toplantı sayısı ile 02.01.2023 tarihinde etik kurul uygunluğuna ilişkin izin alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Funding and Acknowledgement : No support was received for the study.

Author Contributions: Merve Mert %100.

Ethics Approval: Ethics Committee approval was obtained from Nişantaşı University Ethics Committee on 02.01.2023 with the meeting number of 2022/1.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Al-Saggaf, Y., ve O'Donnell, S. B. (2019). Phubbing: Perceptions, reasons behind, predictors, and impacts. *Human Behavior and Emerging Technologies, 1*(2), 132-140. <https://doi.org/10.1002/hbe2.137>
- Balta, S., Emirtekin, E., Kircaburun, K., ve Griffiths, M. D. (2018). Neuroticism, trait fear of missing out, and phubbing: The mediating role of state fear of missing out and problematic instagram use. *International Journal of Mental Health and Addiction, 1*(1), 1-12. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9959-8>
- Baron, R. M., ve Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*, 1173-1182. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173>
- Beyens, I., Pouwels, J. L., van Driel, I. I., Keijsers, L., ve Valkenburg, P. M. (2021). Social media use and adolescents' well-being: Developing a typology of person-specific effect patterns. *Commbeysenunication Research*, <https://doi.org/10.1177/009365022110381>
- Błachnio, A., ve Przepiorka, A. (2019). Be aware! If you start using Facebook problematically you will feel lonely: Phubbing, loneliness, self-esteem, and Facebook intrusion. A cross-sectional study. *Social Science Computer Review, 37*(2), 270-278. <https://doi.org/10.1177/0894439318754490>
- Bolkan, S., ve Griffin, D. J. (2017). Students' use of cell phones in class for off-task behaviors: The indirect impact of instructors' teaching behaviors through boredom and students' attitudes. *Communication Education, 66*(3), 313-329. <https://doi.org/10.1080/03634523.2016.1241888>
- Chotpitayasunondh, V., ve Douglas, K. M. (2016). How "phubbing" becomes the norm: The antecedents and consequences of snubbing via smartphone. *Computers in Human Behavior, 63*, 9-18. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.05.018>
- Çam, O., ve Çuhadar, D. (2011). Ruhsal hastalığa sahip bireylerde damgalama süreci ve içselleştirilmiş damgalama. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi, 2*(3), 136-140.

- Dayapoğlu, N., Kavurmaci, M., ve Karaman, S. (2016). The relationship between the problematic mobile phone use and life satisfaction, loneliness, and academic performance in nursing students. *International Journal of Caring Sciences May*, 9(2), 2-647.
- Dempsey, A. E., O'Brien, K. D., Tiamiyu, M. F., ve Elhai, J. D. (2019). Fear of missing out (FoMO) and rumination mediate relations between social anxiety and problematic Facebook use. *Addictive Behaviors Reports*, 9, 100150. <https://doi.org/10.1016/j.abrep.2018.100150>
- Elhai, J. D., Levine, J. C., Alghraibeh, A. M., Alafnan, A. A., Aldraiweesh, A. A., ve Hall, B. J. (2018). Fear of missing out: Testing relationships with negative affectivity, online social engagement, and problematic smartphone use. *Computers in Human Behavior*, 89, 289-298. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.08.020>
- Elhai, J. D., Levine, J. C., Dvorak, R. D., ve Hall, B. J. (2016). Fear of missing out, need for touch, anxiety and depression are related to problematic smartphone use. *Computers in Human Behavior*, 63, 509-516. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.05.079>
- Elhai, J. D., Levine, J. C., Dvorak, R. D., ve Hall, B. J. (2017). Non-social features of smartphone use are most related to depression, anxiety and problematic smartphone use. *Computers in Human Behavior*, 69, 75-82. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.12.023>
- Fang, J., Wang, X., Wen, Z., ve Zhou, J. (2020). Fear of missing out and problematic social media use as mediators between emotional support from social media and phubbing behavior. *Addictive Behaviors*, 107, 106430. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106430>
- Franchina, V., Vanden Abeele, M., Van Rooij, A. J., Lo Coco, G., ve De Marez, L. (2018). Fear of missing out as a predictor of problematic social media use and phubbing behavior among Flemish adolescents. *International Journal Of Environmental Research and Public Health*, 15(10), 2319. <https://doi.org/10.3390/ijerph15102319>
- Gori, A., Topino, E., ve Griffiths, M. D. (2023). The associations between attachment, self-esteem, fear of missing out, daily time expenditure, and problematic social media use: A path analysis model. *Addictive Behaviors*, 107633. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2023.107633>
- Göksün, D. O. (2019). Sosyotelist olma ve sosyotelizme maruz kalma ölçeklerinin Türkçeye uyarlanması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 657-671. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.505642>
- Griffiths, M. D., ve Kuss, D. (2017). Adolescent social media addiction (revisited). *Education and Health*, 35(3), 49-52.
- Hayes, A. F. (2013). Mediation, moderation, and conditional process analysis. Introduction to mediation, moderation, and conditional process

- analysis: A *Regression-Based Approach*, 1, 20.
<https://doi.org/10.1017/SJP.2021.46>
- Hayes, A. F., ve Montoya, A. K. (2017). A tutorial on testing, visualizing, and probing an interaction involving a multicategorical variable in linear regression analysis. *Communication Methods and Measures*, 11(1), 1-30. <https://doi.org/10.1080/19312458.2016.1271116>
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online readings in psychology and culture*, 2(1), 2307-0919. <https://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
- Karadağ, E., Tosuntaş, Ş. B., Erzen, E., Duru, P., Bostan, N., Mızrak-Şahin, B., ve Babadağ, B. (2016). Sanal dünyanın kronolojik bağımlılığı: Sosyotelizm (phubbing). *Addicta: The Turkish Journal on Addiction*, 3(2). <https://doi.org/223-269>. 10.15805/addicta.2016.3.0013
- Karadağ, E., Tosuntaş, Ş. B., Erzen, E., Duru, P., Bostan, N., Şahin, B. M., ve Babadağ, B. (2015). Determinants of phubbing, which is the sum of many virtual addictions: A structural equation model. *Journal of Behavioral Addictions*, 4(2), 60-74. <https://doi.org/10.1556/2006.4.2015.005>
- Koc, M., ve Gulyagci, S. (2013). Facebook addiction among Turkish college students: The role of psychological health, demographic, and usage characteristics. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 16(4), 279-284. <https://doi.org/10.1089/cyber.2012.0249>
- Oberst, U., Wegmann, E., Stodt, B., Brand, M., ve Chamarro, A. (2017). Negative consequences from heavy social networking in adolescents: The mediating role of fear of missing out. *Journal of Adolescence*, 55, 51-60. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2016.12.008>
- Papacharissi, Z., ve Rubin, A. M. (2000). Predictors of Internet use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 44(2), 175-196. https://doi.org/10.1207/s15506878jobem4402_2
- Preacher, K. J., ve Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40(3), 879-891. <https://doi.org/10.3758/BRM.40.3.879>
- Preacher, K. J., Rucker, D. D., ve Hayes, A. F. (2007). Addressing moderated mediation hypotheses: Theory, methods, and prescriptions. *Multivariate Behavioral Research*, 42(1), 185-227. <https://doi.org/10.1080/00273170701341316>
- Przybylski, A. K., ve Weinstein, N. (2013). Can you connect with me now? How the presence of mobile communication technology influences face-to-face conversation quality. *Journal of Social and Personal Relationships*, 30(3), 237-246. <https://doi.org/10.1177/0265407512453827>

- Roberts, J. A., ve David, M. E. (2016). My life has become a major distraction from my cell phone: Partner phubbing and relationship satisfaction among romantic partners. *Computers in Human Behavior*, 54, 134-141. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.07.058>
- Roberts, J. A., ve David, M. E. (2020). The social media party: Fear of missing out (FoMO), social media intensity, connection, and well-being. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 36(4), 386-392. <https://doi.org/10.1080/10447318.2019.1646517>
- Lin, L. Y., Sidani, J. E., Shensa, A., Radovic, A., Miller, E., Colditz, J. B., ve Primack, B. A. (2016). Association between social media use and depression among US young adults. *Depression and Anxiety*, 33(4), 323-331. <https://doi.org/10.1002/da.22466>
- Liu, K., Chen, W., Wang, H., Geng, J., ve Lei, L. (2021). Parental phubbing linking to adolescent life satisfaction: The mediating role of relationship satisfaction and the moderating role of attachment styles. *Child: Care, Health and Development*, 47(2), 281-289. <https://doi.org/10.1111/cch.12839>
- Mert, M., Tengilimoglu, D., ve Dursun-Kilic, T. (2021). The Impact of Consumer Perceptions of Social Media Advertisements on Buyer Behavior:: An Intercultural Investigation. *Journal of Euromarketing*, 30, 3-4.
- McDaniel, B. T., ve Coyne, S. M. (2016). “Technoference”: The Interference of Technology in Couple Relationships and Implications for Women’s Personal and Relational Well-Being. *Psychology of Popular Media Culture*, 5(1), 85-98. <https://doi.org/10.1037/ppm0000065>
- McCrae, R. R., ve Costa, P. T. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 81. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.1.81>
- Salehan, M., ve Negahban, A. (2013). Social networking on smartphones: When mobile phones become addictive. *Computers in Human Behavior*, 29(6), 2632-2639. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.07.003>
- Tandon, A., Dhir, A., Talwar, S., Kaur, P., ve Mäntymäki, M. (2022). Social media induced fear of missing out (FoMO) and phubbing: Behavioural, relational and psychological outcomes. *Technological Forecasting and Social Change*, 174, 121149. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121149>
- Türel, O., Matt, C., Trenz, M., Cheung, C. M., D’Arcy, J., Qahri-Saremi, H., ve Tarafdar, M. (2019). Panel report: the dark side of the digitization of the individual. *Internet research*, 29(2), 274-288. <https://doi.org/10.1108/INTR-04-2019-541>
- Triandis, H. C., Leung K., ViUareal, M. J., ve Clack, E L. (1985). Allocentric versus idiocentric tendencies: Convergent and discriminant validation.

Journal of Research in Personality, 19, 395-415.
[https://doi.org/10.1016/0092-6566\(85\)90008-X](https://doi.org/10.1016/0092-6566(85)90008-X)

- Twenge, J. M., Joiner, T. E., Rogers, M. L., ve Martin, G. N. (2018). Increases in depressive symptoms, suicide-related outcomes, and suicide rates among US adolescents after 2010 and links to increased new media screen time. *Clinical Psychological Science*, 6(1), 3-17. <https://doi.org/10.1177/2167702617723376>
- Van den Eijnden, R. J., Lemmens, J. S., ve Valkenburg, P. M. (2016). The social media disorder scale. *Computers in Human Behavior*, 61, 478-487. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.03.038>
- Wang, X., Gao, L., Yang, J., Zhao, F., ve Wang, P. (2020). Parental phubbing and adolescents' depressive symptoms: Self-esteem and perceived social support as moderators. *Journal of youth and adolescence*, 49, 427-437. <https://doi.org/10.1007/s10964-019-01185-x>
- Wegmann, E., Brandtner, A., ve Brand, M. (2021). Perceived strain due to COVID-19-related restrictions mediates the effect of social needs and fear of missing out on the risk of a problematic use of social networks. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 623099. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.623099>
- Wegmann, E., Oberst, U., Stodt, B., ve Brand, M. (2017). Online-specific fear of missing out and Internet-use expectancies contribute to symptoms of Internet-communication disorder. *Addictive Behaviors Reports*, 5, 33-42. <https://doi.org/10.1016/j.abrep.2017.04.001>
- Wegmann, S., Eftekharzadeh, B., Tepper, K., Zoltowska, K. M., Bennett, R. E., Dujardin, S., Hyman, B. T. (2018). Tau protein liquid-liquid phase separation can initiate tau aggregation. *The EMBO journal*, 37(7), 98049. <https://doi.org/10.15252/embj.201798049>
- Zhao, X., Lynch Jr, J. G., ve Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research*, 37(2), 197-206. <https://doi.org/10.1086/651257>

Extended Abstract

Phubbing behavior is typically characterized as the act of individuals directing their attention towards their smartphones while interacting with others, leading to a disconnection from interpersonal communication (Karadağ et al., 2016). In recent years, many researchers have focused on its possible causes. Specifically, these causes are reported to be negative emotions and behaviors such as social media dependency, depression, boredom, stress, and social anxiety (AlSaggaf and O'Donnell, 2019; Franchina et al., 2018). However, why and how phubbing behavior is triggered is still largely unexplored. Accordingly, this study aimed to identify the causes to prevent phubbing behaviors that can potentially generate negative emotions

and behaviors. In this context, the mediating effect of the problematic use of social media on the possible effect of the fear of missing out, which is a negative mood, on phubbing behavior was examined. Furthermore, the study sought to explore these relationships and broaden the research scope by including communication disorder and smartphone addiction, which are sub-dimensions of phubbing behavior.

The sample consisted of 500 university students at the University of Gothenburg, Sweden. Participants were selected using simple random sampling based on voluntary participation. A face-to-face questionnaire was applied to the participants. 49 participants were excluded from the analysis due to missing data (31 participants) or improper filling (18 participants). In this context, the final sample group consisted of 451 University of Gothenburg students, of whom 217 (48.1%) were female and 234 (51.9%) were male. First, the reliability and validity of the scales used in the study were analyzed. The phubbing behavior scale consisted of two dimensions, communication disorder and telephone passion, and these dimensions were assessed using the confirmatory factor analysis. In addition, descriptive statistics and correlations between the variables were examined. SPSS 22 and Hayes et al.'s (2017) PROCESS Macro (Model 4) were used to test the hypotheses in the study. The AMOS 21 program was used for confirmatory factor analysis. 95% confidence intervals were determined based on large data sets reconstructed from the original data using the bootstrap method. A correlation analysis between variables was then performed. Following the analysis, significant correlations were detected among the variables of fear of missing out, phubbing behavior, communication disorder, smartphone addiction, and problematic social media use.

The first mediation analysis conducted in line with the main objective of the study (Figure 1) revealed that the use of problematic social media had a mediating role in the effect of fear of missing out on phubbing behavior. Indeed, previous studies suggest that fear of missing out, that is, a negative state of mind, encourages individuals to use problematic social media (Fang et al., 2020; Bolkan and Griffin 2017) and that it guides individuals to engage in phubbing behavior in its problematic behavior (Błachnio and Przepiórka 2019). The second mediation analysis (Figure 2) showed that problematic social media use mediated the effect of fear of missing out on phone passion, which is one of the sub-dimensions of phubbing behavior. However, the most remarkable result was that problematic social media use did not mediate the effect of fear of missing out on communication disorder, which is one of the sub-dimensions of phubbing behavior. The results showed that problematic social media use had no effect on communication disorder between individuals. This result can be explained by the fact that the study was conducted on individuals living in Sweden and by the cultural structure of Swedish society. Based on Hofstede's cultural dimensions, Sweden demonstrates a trait of an individualistic society (Hofstede, 2011). Collective

societies seek contact with other individuals more than individual societies. In contrast, individual societies prefer solitude and are more introverted (Hofstede, 2011). Therefore, problematic social media use may not have an impact on communication disorder between individuals in individual societies that prefer solitude. In this regard, future studies may expand the scope of the study by analyzing this relationship in collective societies such as Turkey and highlighting the cultural differences that may occur. In summary, problematic social media use mediated the effect of fear of missing out on telephone passion, but not the effect of fear of missing out on communication disorder in the Swedish sample.

The present study focused on the above-mentioned emotional and behavioral disorders to minimize the problematic behaviors that may be caused by the individual's negative situations. In this context, it makes an important contribution to theory and practice. Although it is known that the fear of missing out and the problematic use of social media have important effects on phubbing behavior, the effects on the dimensions of phubbing behavior are not known, which is a significant gap. The reason for this is that recent studies indicate that although the fear of missing out and troublesome social media use are recognized as having significant impacts on phubbing behavior (Gori et al., 2023; Błachnio and Przepiórka, 2019), cultural, demographic, and personal differences may alter the magnitude of these effects or cancel them out. Considered in this context, the current research study provides a significant contribution to the field of psychology. On the other hand, negative emotions and actions can result in problematic behaviors for individuals. In this regard, the practical implication of the study is that it highlights the need to address the underlying factors behind such behaviors rather than focusing solely on the problematic behaviors themselves. For instance, it is crucial for individuals who experience negative emotions like fear of missing out to seek assistance and undergo necessary treatments. Treating these negative behaviors can have a beneficial impact on an individual's social relationships, job performance, overall quality of life, and even help prevent any potential problematic behaviors that may arise later.

RAHİM VE YUMURTALIK KANSERİ TANISI ALMIŞ KADINLARDA ÖZ ŞEFKAT KAVRAMININ FENOMENOLOJİK OLARAK İNCELENMESİ

Süleyman KAHRAMAN* & Ahmet ÖZBAY** & Behice Zülal
AKARCA***

Öz

Bu araştırmanın amacı rahim, yumurtalık veyahut her iki kanser tanısını almış kadınlarda öz şefkat kavramını nitel araştırmalarda yararlanılan desenlerinden biri olan fenomenoloji deseni kapsamında araştırmaktır. Bu tanıyı almış olan hastaların hastalığa bakış açılarını kendi gözlemlerinden anlamayı, hastalığı nasıl deneyimlediklerini kendi perspektiflerinden incelemeyi, tanıyı aldıktan sonra kendilerine gösterdikleri şefkatin ne yönlü değiştiğini bulmayı, kendilerine bu dönemde nasıl davrandıklarını ve çevrelerinin bu dönemde onlara nasıl davrandıklarını incelemeyi öz şefkat kavramı üzerinden araştırmak amaçlanmıştır. Çalışmanın örneklemini Türkiye'den toplam 7 katılımcı oluşturmuştur. Araştırmanın verileri, araştırmacı tarafından hazırlanan 15 soru kullanılarak görüşme yöntemi ile elde edilmiştir. Veriler, verilerden elde edilen kavramlara göre kodlama esasları doğrultusunda analiz edilmiştir. Görüşmelerden elde edilen verilerin analizi sonucunda; iyileşmeye yönelik inançta çevre etkisi, özde duyar değişimi, insanlığın ortak deneyimleri inancı, farkındalıkla anda kalma ve yaşam değişiminden kaynaklı yaşama yansıyan güçlükler olmak üzere beş tema belirlenmiştir. Katılımcıların kanser tanısı almadan önceki yaşantılarına göre kendilerine gösterdikleri şefkat düzeyi arasında değişim gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öz şefkat, Rahim Kanseri, Yumurtalık Kanseri.

* Dr. Öğr. Üy, İstanbul Beykent Üniversitesi, FEF, Psikoloji Bölümü, İstanbul, suleymankahraman@beykent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8223-4614>

** Dr, Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), İstanbul, ahmetozbay@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5021-5980> (Sorumlu Yazar)

*** Bağımsız Klinik Psikolog, İstanbul, behicezulal.akarca@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5505-3025>

A PHENOMENOLOGICAL INVESTIGATION OF THE SELF-COMPASSION CONCEPT IN WOMEN DIAGNOSED WITH UTERINE AND OVARIAN CANCER

Abstract

The aim of this study was to investigate the self-compassion concept in women diagnosed with uterine cancer, ovarian cancer or both within the scope of the phenomenology design, which is a qualitative research method. It was aimed to understand the perspective of patients with this diagnosis on the disease, to examine how they experience the disease, to find out how the compassion they show themselves has changed after receiving the diagnosis, to examine how they treat themselves during this period and how their environment treats them through the concept of self-compassion based on their own perspectives. The sample of the study consisted of 7 participants from Türkiye. The data were obtained through interview method using 5 questions developed by the researcher. The data were analyzed in accordance with the coding principles in line with the concepts obtained from the data. The analysis of interview data revealed five themes: environmental impact on recovery beliefs, changes in personal feelings and essence, shared experiences of humanity, staying present with awareness, and challenges associated with life changes. It was also found in the study that participants displayed a higher level of self-compassion after being diagnosed with cancer compared to their experiences before diagnosis.

Keywords: *Self-Compassion, Uterine Cancer, Ovarian Cancer*

Giriş

Kendini ve dış dünyayı kendi bakış açısıyla algılayan kişinin “özel yaşantısı” fenomen olarak tanımlanmaktadır (Yüzbaşı ve Kunuroğlu, 2020). Bireyin davranışını şekillendiren en önemli etkenlerden biri, onun kendini ve dış dünyayı o andaki anlamlandırma şekli olan kişisel fenomenolojik alandır. Kişinin kendini ifade edişi ve algılayışı yaşadığı deneyimlere göre şekillenerek değişir. Günlük olaylardan, travmatik bir yaşantıya kadar insan hayatında gerçekleşen her yeni durum, kişinin kendini gerçekleştirmesine ket vurabilir; hatta içinde bulunulan fenomenolojik alan herhangi bir zamanda kişinin kendisini, çevresini ve kendine özgü algılayışını, her an değiştirerek onlara, yeni anlamlar kazandırabilir (Güleç ve Büyükkınacı, 2011). Bireylerin hayatları içerisinde öğrendiklerinde travmatik etki bırakabilecek ve o andan sonraki hayatlarındaki özel yaşantısını sorgulatabilecek bir durum da kanser olduklarını öğrendikleri zaman dilimidir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kanser, özel yaşantıyı tamamen değiştiren kişinin kendini ve dış dünyayı algılamasını etkileyen mühim bir hastalıktır. Kanser, vücuttaki

hücrelerin kontrolden çıktığı bir hastalıktır (Küçükkaya ve Erçel, 2019). Hücreler, vücudun en küçük yapıtaşlarıdır ve tüm organlarımız hücrelerden oluşur. Sağlıklı hücreler bölünebilir, lakin bu özellikleri sınırlıdır. Ölen hücreler yenilenip yaralanan dokular onarılabilir. Kansere hücreleri kontrolsüz bölünen ve çoğalan hücrelerdir. Birikerek kitleleri oluşturur, normal dokuları tahrip eder ve yayılabilirler. Yayılmasına metastaz adı verilir (Akbiyik vd., 2020).

Literatürde kanser ile alakalı farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlardan biri beden kendi kendisini yok etmesi tanımıdır. İstatistiklere göre kanser, kalp hastalıklarının ardından ölümlerle sonuçlanan hastalıklar arasında ikinci sırada yer almaktadır. Bütün ölümlerin %22.3'ü kanserden kaynaklanmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün raporuna göre akciğer kanseri, en sık görülen kanser türüdür ve en sık ölümlerle sonuçlanan kanser türüdür. Kadınlarda ise en sık rastlanan kanser türü meme kanseri olup ölüm oranı da bu kanser türünde en fazladır (Erdoğan, 2015).

20. yüzyılın başlarında kanserin genetik ile bağlantılı olabileceği fikri ortaya atılmıştır ve oluşum sürecinde genetik ve çevresel etmenlerin rol oynadığı düşünülmüştür. Kanserin oluşumundaki çevresel etmenler; radyasyon, tütün ve alkol kullanımı, kötü beslenme, fiziksel/kimyasal ajanlara maruziyet ve güneş ışınlarını kapsamaktadır. Hücrenin genetik materyalini de ilgilendiren kanser, genetik bir hastalık olarak da kabul görmektedir (Çimen, 2010).

Kanser, vücudun diğer bölgelerine yayılmış olsa bile, vücutta nerede başladıysa o isimle anılmaktadır. Bir kadının üreme organlarını etkileyen beş ana kanser türü vardır: servikal, yumurtalık, uterin, vajinal ve vulvar (Philomena, 2020). Kadınlarda en sık görülen beşinci kanser türü yumurtalık (over) kanseridir. Yumurtalık kanseri, jinekolojik kanserler içinde ikinci sıradadır. Kadın kanserlerinin %4'ünü, jinekolojik kanserlerin ise %27'sini oluşturan yumurtalık kanseri, literatürde en öldürücü kanser türü olarak anılmaktadır. Yumurtalık kanserinin görülme olasılığı yaşla birlikte artar. Ailede over kanseri varlığı mühim bir risk faktörü iken ve birden fazla over kanserinin varlığında ise risk daha da artmaktadır (Çimen, 2010).

Yumurtalık kanseri, hastalığın türüne ve evresine bağlı olarak yumurtalıkların içinde, yakınında veya dış tabakasında kötü huylu hücrelerin bulunduğu bir hastalıktır. Rahim ise, hamilelik sırasında fetüsün büyüdüğü yerdir ve yumurtalıklar, fallop tüpleri, serviks (rahim boynu) ile doğum kanalını da içeren kadın üreme sisteminin bir parçasıdır. Rahimde kanser başladığında buna rahim kanseri denir. En sık görülen rahim kanseri türü olan endometriyum adı verilen rahim zarında oluştuğu için endometriyal kanser olarak da adlandırılır. Tüm kadınlar rahim kanseri riski altındadır ve yaşla birlikte bu risk artar.

Kanserin her türlü insan hayatını zorlasa da özellikle kadınlar için, rahim ve yumurtalıklar kadınlık sembolü olarak görüldüğünden kanserin buralarda başlaması bu tanıları almış kadınların kendini algılayışlarını

derinden etkiler (Korkmaz, 2018). Kadınlarda depresif semptomlar, tanıya psikolojik bir tepki olarak ya da fiziksel hastalığın fizyolojik bir sonucu olarak gelişebilmektedir. Normal popülasyona ve diğer tıbbi hastalıklara kıyasla kanserde depresyon çok daha sık görülmektedir (Ersoy, 1999). Bu çalışma sonuçlarının, kanserin sebep olduğu fiziksel ve psikolojik etkiler göz önüne alındığında, kaçınılmaz olduğu düşünülebilir. Guglietti vd.'nin (2010) alışmasında da yeni teşhis edilmiş yumurtalık kanseri hastalarının %42'sinin önemli depresif semptomlar bildirdiği, %30'unun ise orta ila şiddetli düzeyde anksiyete semptomları rapor ettiği gösterilmiştir.

Kanser tanısı alan kişiler hem fiziksel hem de psikolojik birçok sorun yaşarlar. Öfke, anksiyete, suçluluk, depresyon gibi birçok problemle karşı karşıya kalırlar. Bu tanıyı almış kişilerde en sık rastlanan reaksiyon öfkedir (Ersoy, 1999). Kişinin kendine, çevresine ve geleceğe karşı öfkeli olması sıklıkla görülebilir. Kendine yöneltilen öfke suçluluğa da dönüşebilir. Araştırmalar göstermiştir ki, kanser tanısı almak hastalar için travmatik bir deneyimdir. Bir çalışma, kadınların hem resmi yumurtalık kanseri teşhisinden önce hem de resmi teşhisten sonra travma sonrası stres semptomları yaşıyor olabileceğini belirtmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, yumurtalık kanseri tanısı alan kadınların önemli bir kısmının depresif semptomlar ve TSSB semptomları yaşadığını göstermiştir (Guglietti vd., 2020). Aynı zamanda Chen vd.'nin (2016) yaptığı bir araştırma göstermiştir ki genç yaşta rahim kanseri tanısı almış kadınlarda depresyon gözlenme olasılığı daha yüksektir. İlerlemiş kanseri olan hastalardan %15 ila %20'sinin depresyondan muzdarip olduğu saptanmıştır. Ersoy'un (1999) çalışmasında psikiyatrik depresyon ile kanser hastalarındaki depresyon karşılaştırılmıştır. Kanser hastalarındaki depresyonda suçluluk, obsesif uğraşlar, somatik anksiyete, retardasyon daha az görülürken, uyku ve iştah bozukluğu, kilo kaybı, anksiyete, çaresizlik, gelecek kaygısı daha fazla görülmüştür.

Depresif semptomların yanı sıra, kanser tanısı alan hastalar hastalık ile alakalı çok fazla olumsuz algı geliştirmeye yatkındırlar. Hastalığa ilişkin bu olumsuz algılar arttıkça kişilerin hayatla bağlantısı zarar görebilir. Küçükkaya ve Erçel'in (2019) araştırmasında jinekolojik kanserli hastaların olumlu hastalık algısı arttıkça, öz-bakım güçlerinde de artış görüldüğü belirtilmiştir. Hastalar kanser tanısı aldıklarında duygusal, psikolojik ve davranışsal olarak etkilenmektedirler. Kişiler, hastalıkları nedeniyle suçlayıcı duygulara, aile ilişkilerinde bozulma inancına, destek göremeyeceklerine dair inanca, yalnızlık korkularına ve kadınlık özelliklerini kaybedeceklerine dair inanca sahip olabilirler. Bu tarz inanışlar hastalığın yönetimini etkiler. Örneğin, rahim ve yumurtalığın kadınlığın sembolü olarak görülmesi yüzyıllardır devam eden bir inanıştır. Bu tanıyı almış kadınlar sadece kanserle değil, bu algıyla da savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu tanıya ve tanının getirilerine maruz kalan kadınların kendilerine yönelik bakışlarının değişebileceği düşünülebilir. Çalışmalar, kendine bakışta görülen bu değişimin depresyona neden olabileceğini göstermiştir. Çeştan'ın (2020) yaptığı bir çalışmada öz

şefkat ve psikolojik esnekliğin depresyondan koruyucu olduğu saptanmıştır. Bu konuda yapılacak çalışmaların hem depresyonun önlenmesinde hem de depresyon tedavisinde yardımcı olabileceği ifade edilmiştir.

Öz şefkat, depresyondan koruyucu faktörler arasında mühim olan kavramlardan biridir. Öz şefkat (self-compassion) kavramı, Budist felsefesine dayanan bir kavram olsa da son yıllarda Batı kültürüne de konu olmuştur. “Self-compassion” kavramı, dilimize farklı biçimlerde girmiştir. “Öz şefkat”, “öz anlayış” ve “öz duyarlık” gibi şekillerde karşımıza çıkmaktadır (Karabulut, 2018). Kendine şefkat tanımı, şefkatin daha genel tanımı ile ilgilidir. Şefkat, başkalarının acılarını anlamayı, başkasının acısının farkındalığında olmayı ve ondan kaçınmamayı içerir. Böylece başkalarına karşı şefkat duygusu ve acılarını hafifletme arzusu ortaya çıkar (Neff, 2003).

Öz şefkat, kişilerin kendini yargılamadan, eleştirmeden yaklaşması, zor zamanlardan geçerken kendini farklılaştırmaması ve diğer insanlarla paylaşabilmesi ve acı veren duygu ve düşüncelere aşırıya kaçmadan bilinçli farkındalık ile yaklaşabilmesi olarak tanımlanmıştır. Neff’e (2003) göre öz şefkatin üç temel boyutu vardır ve bunlar etkileşim halindedir. Birinci boyut öz nezaket (self kindness)’tir. Kişinin kendini ya da başka bireyleri sert yargılamasından veyahut acımasızca eleştirmesinde çok, şefkatli bir biçimde yaklaşmasına vurgu yapar. Olumsuz bir olay yaşayan kişi genelde kendini acımasızca eleştirir. Ancak kendini acımasızca eleştirmek yerine, mükemmel olmadığını kabul edebilmek öz duyarlılığı artırır. Bu acımasız sesler birçok patolojinin gelişiminde ve sürdürülmesinde etkilidir. Bu noktada öz şefkat oldukça önemli olan koruyucu bir faktör olabilir (Korkmaz, 2018). Öz şefkat yalnızca bireyin psikopatoloji geliştirmesini engellemekle kalmaz aynı zamanda pozitif psikolojinin bahsettiği ve vurguladığı kavramların da güçlenmesini sağlar. Acı verici olaylara ve duygulara öz şefkat ile yaklaşabilmek bireyin kendisine daha olumlu, duyarlı ve şefkatli olabilmesini sağlar.

Neff’in (2003) tanımladığı öz şefkat boyutlarından ikincisi, ortak paylaşımdır (Common Humanity). Kişinin acı verici tecrübeleri insanlığın bir parçası olarak kabullenebilmesi ve kendini diğer insanlardan ayırtmaması, izolasyon yaşamaması “ortak paylaşım” olarak ifade edilmektedir. Bu boyut, herkesin hayatında sorunları olabileceğini, başarısızlığın herkesin hayatının bir parçası olduğunu ve hayatın her zaman iyi gitmeyeceğinin farkındalığında olmayı içerir. Kişinin “Neden ben?” gibi düşüncelere yöneldiğinde bunun herkesin başına gelebileceğinin farkındalığında olmasıdır.

Neff’e (2003) göre öz şefkatin üçüncü boyutu olan, farkındalık (Mindfulness) ise, acı verici düşüncelerin ve duyguların aşırı biçimde tanımlanmadan dengeli bir farkındalıkta tutulabilmesidir. Yaşama anın farkındalığıyla, objektiviteyle ve geniş bir bakış açısıyla bakmayı ifade eder. Farkındalık, öz şefkat bağlamında, duygu ve düşünceleri kucaklamak, aşırı tanımlamamak olarak ele alınabilir (Korkmaz, 2018).

Öz şefkatin sözü geçen üç boyutu kavramsal olarak farklı olmakla beraber, fenomenolojik düzeyde farklı şekilde deneyimlenir. Bu boyutlar aynı zamanda birbirlerini geliştirir ve etkileşime girerler. Kişinin kendi kendine şefkat göstermesi ve ortak insanlık hissiyatı ile olumsuz deneyimleriyle kendiliği arasında yeterli zihinsel mesafeye izin verebilmesi için kişinin belirli bir farkındalığa ihtiyacı vardır (Neff, 2003).

Psikolojik iyilik halini pek çok değişken yordar lakin öz şefkatin iyilik halindeki varyansın oldukça önemli bir kısmını açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır (Akt., Korkmaz, 2018). Rahim ve yumurtalık kanseri genel olarak ileri yaşlarda ortaya çıktığından, kadınların sağlıklı yaşlanma, psikolojik iyilik konusuna bakış açıları değişmektedir. Sağlıklı yaşlanma ve yaşlılık döneminde psikolojik sağlık çerçevesinden bakıldığında, öz şefkat kişi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir (Yüzbaşı, 2020). Kadın ve erkekler arasında öz şefkat açısından nasıl bir fark olduğu merak edilmiş ve bu yönden de araştırmalar yapılmıştır. Bacanlı ve Çarkıt'ın (2020) yaptığı araştırmada erkeklerin öz şefkat puan ortalamalarının kadınlarınkinden daha yüksek olduğu meta analiz yöntemiyle incelenerek bulunmuş lakin ortalamalar arasındaki farka ilişkin hesaplanan etki büyüklüğü istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu sonuç, kadın ve erkeklerin kötü olaylar karşısında kendilerini eleştirmek yerine şefkatli davranma, bunları insan hayatının bir parçası olarak algılama, ruminasyon yerine mantık çerçevesinde çözüm üretebilme gibi öz şefkati oluşturan özellikler bakımından kadınlar ve erkekler arasında fark olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Araştırmada rahim ve yumurtalık kanseri olan kadınların gördükleri sosyal desteğin de değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Kendilerine gösterdikleri şefkat ile çevrelerinden algılanan desteğin etkisi görülmek istenmiştir. Yanı sıra, öz şefkatin bu denklemdeki etkisinin araştırılması da amaçlanmıştır. Bu konuda daha önce yapılan çalışmalar da vardır. Köhle'nin (2017) yaptığı bir araştırmada kanser hasta yakınları, Kabul ve Kararlılık Terapisi (ACT) ve öz şefkat temelli web tabanlı kendi kendine yardım müdahalelerini takdir etmişlerdir. Söz konusu müdahaleler; olumsuz duygularla, düşüncelerle ve acıyla başa çıkmaya ve kişilerin kendilerine şefkat göstermelerine yardımcı olmuştur.

Bu bilgiler ışığında, bu çalışmanın temel amacı rahim, yumurtalık veyahut her iki kanser tanısını almış kadınlarda öz şefkat kavramını nitel araştırmalarda yararlanılan desenlerinden biri olan fenomenoloji deseni kapsamında araştırmaktır. Bu tanıyı almış olan hastaların hastalığa bakış açılarını kendi gözlerinden anlamayı, hastalığı nasıl deneyimlediklerini kendi perspektiflerinden incelemeyi, tanıyı aldıktan sonra kendilerine gösterdikleri şefkatin ne yönlü değiştiğini bulmayı, kendilerine bu dönemde nasıl davrandıklarını ve çevrelerinin bu dönemde onlara nasıl davrandıklarını incelemeyi öz şefkat kavramı üzerinden araştırmak amaçlanmıştır.

Bu çalışmada rahim, yumurtalık veya her iki tanıyı da almış kişilerde meydana gelen ruhsal durumları ve öz şefkat kavramının doğasını incelemek

ve bu konuda yapılacak olan diğer araştırmalara yönelik bilimsel çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Aynı zamanda bu tanıyı almış kadınlara kendilerine bakışını, tanıyı aldıktan sonra değişen kendilerine karşı Şefkat kavramını, çevrelerinden gördükleri destek, kadınlık kavramıyla hastalıkları arasında kurdukları bağı incelemek literatüre katkı sağlayacaktır. Literatürde bu yönlü yapılmış bir nitel araştırma bulunmadığından, fenomenolojik olarak incelemenin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

2.YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Bu alışma, nitel araştırma desenlerinden biri olan fenomenolojik araştırma deseni kapsamında yürütülmüştür. Birkaç kişinin bir kavramla ilgili yaşadıkları deneyimlerin ortak anlamını bulmaya çalışan çalışmalar fenomenolojik çalışmalar olarak adlandırılır (Güder, 2019). Bu araştırma rahim ve yumurtalık kanseri olan kadınlara z Şefkat algısını incelemeyi ve anlamayı hedeflediği için fenomenoloji, mevcut çalışmanın araştırma deseni olarak seçilmiştir.

2.2. Katılımcılar

Fenomenolojik araştırmalarda çıkış noktası kişisel deneyimlerdir. Araştırmanın katılımcıları bu deneyimleri yaşamış ya da yaşamakta olanlardır. Bu tür araştırmalarda öznel tecrübeler aracılığıyla bilgi toplanmaktadır. Bu yüzden katılımcıların seçiminde amaçlı örneklem stratejileri kullanılır (Güder, 2019). Bu çalışmada, katılımcıların seçiminde, ltr örneklem yöntemi kullanılmıştır. İlk olarak Facebook üzerinden kanser hastalarının oluşturduğu bir gruba araştırma için katılım isteği gönderilmiş, sonrasında da araştırma konusu hakkında açıklamalar yapılarak gönüllü olan ve bilgilendirilmiş onam formunu onaylayan katılımcılar bulunmuştur. Çalışmanın rnekleminde 7 kadın vardır, ikisi rahim kanseri, altısı yumurtalık kanseri, kalanlar da her iki tanıyı almış kadından oluşmaktadır. Katılımcı yaşları 40-70 arasındadır ve yaş ortalaması 50'dir. Katılımcıların çoğunun evli (n=5, %71,4) olduğu görülmüştür. Ayrıca katılımcıların çoğunluğunun çalışmadığı (n=6, %85,7) saptanmıştır. Katılımcıların hastalığa ilişkin bilgileri incelendiğinde 5 katılımcının evre III yumurta kanseri, 2 katılımcının hem rahim hem yumurta kanseri, 1 katılımcının da sadece rahim kanseri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tedavi öyküsüne bakıldığında tamamının kemoterapi öyküsünün olduğu, yarısından fazlasının da ameliyat geçirdiği bulunmuştur.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Fenomenoloji araştırmalarında başlıca veri toplama aracı görüşmedir. Bu görüşmelerin uygulama Őekilleri sorulara ya da araştırmacının yöntemine bağlı olarak değişebilmektedir. Genellikle yüz yüze görüşme yöntemi tercih

edilir fakat katılımcı gruba ulaşma bakımından telefonla, e-posta ile ya da sosyal medya üzerinden de görüşme yapmak mümkündür (Güder, 2019). Ölçüt örnekleme yöntemi ile belirlenen katılımcıların her biri Türkiye'nin farklı illerinde ikamet etmektedirler. Bu nedenle araştırmacı katılımcılara ulaşabilmek için görüşmeleri Zoom programı aracılığı ile yapmaya karar vermiştir. Bu araştırmada veriler katılımcılarla görüntülü olarak ("Zoom" programı aracılığı ile) yapılandırılmış sorular kullanılarak toplanmıştır.

Verilerin toplanması aşamasında her bir katılımcıya tecrübelerini hatırlamalarını ve tasvir etmelerini sağlayacak sorular sorulmuş ve veri toplama süreci etkili şekilde yürütülmüştür. Araştırmanın ana ve alt amaçları doğrultusunda katılımcıların kanser tanısını aldıktan sonraki deneyimlerini ortaya çıkarmaya ilişkin olarak öz şefkat, kendi kanser tanılarına dair düşünceler, yetersizlik, suçlama, yalnızlık, ruminasyon, kadınlık, eleştiri, kendine destek olabilme, ortak insanlık hissiyatı, duygusal acı, bilinçli farkındalık, tahammül sınırları konularında sorular sorulmuştur. Görüşmeler Nisan-Mayıs 2021 aylarında gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin hepsi, tanı almış katılımcılar ile önceden iletişim kurularak, belirlenen tarihlerde, bilgisayar ortamında "Zoom" programı ile bireysel olarak yapılmıştır.

Rahim kanseri, yumurtalık kanseri veya her iki tanıyı da almış olan 7 kadın ile yapılan ve bu görüşmeler esnasında katılımcılara, demografik sorular ve tanı çerçevesindeki sorular dışında konuyla ilgili olarak 15 açık uçlu soru yönlendirilmiştir. Görüşme soruları için araştırmacı tarafından literatür taraması yapılmış ve sorular, Neff'in geliştirmiş olduğu Öz-Duyarlık Ölçeğine (Self-Compassion Scale) dayanarak hazırlanmıştır. Bu ölçek 26 maddeden ve toplamda 6 alt boyuttan oluşan (öz-nezakete karşı öz-yargılama, ortak paylaşımına karşı yabancılaşma, farkındalığa karşı aşırı-özdeşleşme) 5'li likert tipi bir öz-bildirim aracıdır. Mevcut araştırmada kullanılan veri toplama aracının son haline ise uzman bir hocanın görüşleri alınarak verilmiştir. Araştırma kapsamında kullanılan sorulardan bazıları "Bu tanıyı aldıktan sonra kendinizi yetersiz hissettiğiniz alan oldu mu, olduysa nedir?", "İlk tanıyı aldığınız zaman kendinize neler söylediniz?", "Bu tanıyı ve kadınlık kavramlarını kafanızda nasıl birleştiriyorsunuz?", "Bu durumu herkesin yaşayabileceğine ve yaşamın bir parçası olduğuna dair inancınız nedir?" şeklinde olmuştur.

Yapılan yapılandırılmış görüşmeler ile Öz şefkat Ölçeğinden yola çıkılarak hazırlanan soruları katılımcıların cevaplaması beklenmiştir. Böylece katılımcıların konuyla ilgili bilgilerinin detaylı bir şekilde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Görüşmeler sırasında cevapları doğrultusunda ek sorular da yöneltilmiştir. Her bir katılımcı ile yapılan görüşme yaklaşık 60 dakika sürmüş ve araştırmacı tarafından katılımcıların da izni ile konuşmalar kayıt altına alınmıştır. Araştırmacı kendi gözlemlerini de görüşme esnasında not almış, kayıt cihazından da cevapları değiştirmeden raporlamıştır. Açık uçlu sorular ve görüşme soruları araştırmacı tarafından literatür taraması yapılarak

hazırlanmıştır. Alanında uzman bir hocanın görüşleri alınarak veri toplama araçlarına son hali verilmiştir.

Verilerin analizinde; olgunun tanımlanması, veri toplama aracının düzenlenmesi, verilerin toplanması, verilerin analiz edildikten sonra yorumlanması ve rapora yansımından oluşan bir süreç izlenmiştir (Bogdan ve Biklen, 1992; Mayring, 2011; McMillan ve Schumacher, 2010). Analizde kodlamada Strauss ve Corbin (1998) tarafından önerilen “verilerden elde edilen kavramlara göre kodlama” yaklaşımı tercih edilmiştir. Katılımcıların görüşme notları içerik analizine göre katılımcı sayısı, sıklığı, kodu, alt konu ve ana temalar şeklinde kategorilere ayrılmıştır. Kodlar anlam benzerliklerine ve belirli bir örüntüye göre kendi aralarında gruplandırılarak temalar elde edilmiştir (Cozby, 1989; McMillan ve Schumacher, 2010).

2.4. Araştırmanın Geçerliliği ve Etik İlkeler

Çalışmada geçerliliğin ve etik ilkelerin sağlanması amacıyla birden fazla strateji kullanılmıştır. Araştırmacı kendi önyargılarını ve tecrübelerini bir kenara bırakarak yalnızca katılımcıların fenomene ilişkin tecrübelerine odaklanmıştır. Katılımcılardan ses kaydı almak için izin istenmiş ve bu ses kayıtlarının araştırma bitiminde silineceğine dair taahhüt verilmiştir. Katılımcıların bilgileri gizli tutulmuş, isim kullanılmamış ve her katılımcı bilgisi A1, A2 vb. şeklinde kodlanmıştır. Katılımcılara araştırma hakkında açık bilgilendirme yapılmış, gizlilikleri kodlanarak sağlanmıştır. Ses kaydı için onam alınmıştır. Aynı zamanda çalışmanın yürütülmesine dair Beykent Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu’ndan izin alınmıştır (15.03.2021/13).

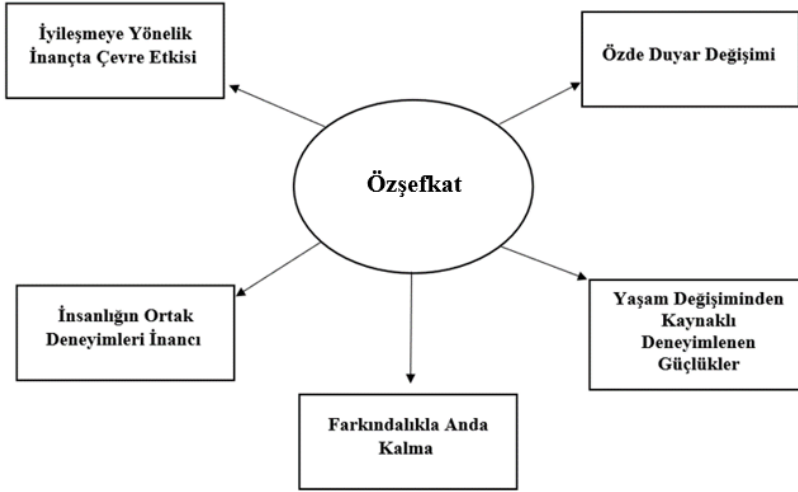
3.BULGULAR

Görüşme dökümlerinden elde edilen veriler, verilerden elde edilen kavramlara göre kodlama esasları doğrultusunda analiz edilmiştir. Bu analizler sonucu ortaya çıkan kodlamalardan sonucunda beş tema belirlenmiştir.

3.1.Temalar ve Kodlar

Görüşmelerden elde edilen verilerin analizi sonucunda; iyileşmeye yönelik inançta çevre etkisi, özde duyar değişimi, insanlığın ortak deneyimleri inancı, farkındalıkla anda kalma ve yaşam değişiminden kaynaklı yaşama yansıyan güçlükler olmak üzere Şekil 1’de de görülebileceği gibi beş tema belirlenmiştir (Bkz. Şekil 1).

Şekil 1. Araştırmanın Temaları

Tema 1-İyileşmeye Yönelik İnançta Çevre Etkisi: Bu tema altında katılımcılar; hekimlere ve tedaviye yönelik inanç, yakın çevrelerinde kanser yaşantısının olması, hastalığı derinlemesine araştırma, çevreden alınan destek ve iyileşmeyi çevreye karşı borç bilme gibi durumlardan bahsetmişlerdir.

Kod 1.1. Hekimlere ve tedaviye inanç: Çevre faktörlerinden biri olan hekimlere yönelik ve uygulanan tedaviye yönelik katılımcılarda yüksek bir inanç seviyesi görülmüştür. Katılımcılar, hekimlerin söylediklerini harfiyen yaptıklarını bildirmişlerdir. Tedaviye ve hekimlere olan güven sayesinde yollarına devam ettiklerini ifade etmişlerdir.

“Ve hekimlerimiz çok bilgili artık çok gerçekten ama parantez içinde şunu Özellikle belirtmek istiyorum kanser tedavi edilebilir bir hastalık fakat hastalar hekimlerini dinlerlerse.” (Katılımcı 1, 46 Y)

Kod 1.2. Yakın çevrelerinde olması: Katılımcıların yarısından fazlasının ailesinde kanser vakası olması dikkat çekmiştir. Katılımcılar kansere aşına olduklarını, yakın çevresinde birçok kanser hastası olduğunu bildirmişlerdir. Bu nedenle kanser olduklarında bu konuya yabancı olmadıklarını ifade etmişlerdir.

“Çünkü bizim ailede, sülalede kanser vakaları çoktu işte halam olsun işte annem olsun. Annem meme kanseri, halamın bir tanesi yine meme kanseri, bir tanesi yumurtalık kanseri. Yani ben biraz bilinçliydim bu hastalığa yakalanınca.” (Katılımcı 4, 54 Y)

Kod 1.3. Hastalığı derinlemesine araştırma: Katılımcılar kanser tanısı aldıkları andan itibaren hastalığı her kanaldan araştırdıklarını bildirmişlerdir.

Gerek hekimlerinden gerekse yakın çevrelerinden gerek internet platformlarından bu hastalığa dair ayrıntılı bilgi edinmişlerdir. Böylelikle iyileşmeye yönelik inançlarında değişim olduğunu ifade etmişlerdir.

“Çok makale okuyorum, her tür kanser ile alakalı çok makale okuyorum, kanser sayfaları gruplarını üyeyim. Elimden geldiğince araştırmam, bakarım, hocalarımı dinlerim. O yüzden bana da zor gelmiyor açıkçası kanser.” (Katılımcı 1, 46 Y)

Kod 1.4. Çevreden alınan desteğin olması: Katılımcılar çevreden aldıkları destek sayesinde iyileşmeye daha çok odaklandıklarını, çevrenin desteği sayesinde daha emin adımlarla kanser ile savaştıklarını bildirmişlerdir.

“Kendimi çok kapattığım günler oldu. Eşim sağ olsun ailem herkes bana çok destekti.” (Katılımcı 2, 45 Y)

“İlk ameliyatımdan sonra hep yanımda eşim oldu, kızım oldu, kardeşlerim oldu. Kemoterapi sonrasında da hep eşim yanımdaydı.” (Katılımcı 3, 41 Y)

Kod 1.5. İyileşmeyi çevreye karşı borç bilme: Katılımcılar, çevreden aldıkları destek hakkında iyi hissederken aynı zamanda bu desteği karşılıksız bırakmama eğilimdeydiler. İyileşmeyi kendileri kadar çevreleri için de istemekteydiler. Bu doğrultuda katılımcılar, iyileşmelerini çevresindekilere karşı borç bildiklerini ifade etmişlerdir.

“Öyle olunca dedim ki senin bu insanlara bir borcun var. Sağlıklı olma borcun var. Bu hastalığı yenme borcun var bu insanlara dedim. Ne oğlunu ne kocanı yarı yolda bırakamazsın dedim. Elinden geleni yapacaksın, takdiri Allah'a bırakacaksın dedim.” (Katılımcı 1, 46 Y)

Tema 2–Özde Duyar Değişimi: Bu tema başlığı altında bireyler, öz nezaketlerindeki değişimler üzerinde durmuşlardır. Kanser olduklarını öğrendikleri andan itibaren yaşadıkları değişim ve kendilerine bakış açılarındaki farklılaşma odak noktaları olmuştur. Bu tema altındaki kodlar bunları açıklamaya yönelik oluşturulmuştur. Katılımcılar, kendine yönelik iyi yönde tavır değişimi, kendini ön plana koyma, sağlığına daha fazla özen göstermek, kendi kendini teselli yöntemleri/baş etme mekanizmaları geliştirmek, kendini eleştirmeme, öz şefkat kavramının bilinmesi, kanser ile alakalı suçluluk yaşamama, kadınlığa dair bir eksiklik olarak görülmemesi gibi konularda görüş bildirmişlerdir.

Kod 2.1. Kendine yönelik iyi yönde tavır değişimi: Bu tema başlığı altında bireyler, kendilerine karşı iyi davranmayı kanser olduktan sonra edinebildiklerini, kendilerini üzebilecek ortamlardan kaçındıklarını ve negatif insanlarla etkileşimlerini en aza indirdiklerini ifade etmişlerdir. Bu süreçte hayatın kıymetini daha iyi anladıklarını ve kendilerine olabilecek en iyi şekilde davranmada hemfikir olduklarını beyan etmişlerdir.

“Kendimi ifade etmekle geçti ömrüm. Hata etmişim kim ne anlarsa anlasın. Nereden keyif alıyorsam oraya giderim. Mutlu olmadığım insanları

hayatımdan yok etmeyi öğrendim. Kalp kırımla uğraşmıyorum benim işim sevgiyle.” (Katılımcı 5, 64 Y)

“Beni üzecek herhangi bir şeye girmemeye çalışıyorum. Uzak tutuyorum bana bi katkısı olmayacaksa. Tanıyı aldıktan sonra böyle oldum. Öğretiyor insana. Hayatın gerçekleriyle yüzleşiyorsunuz.” (Katılımcı 7, 48 Y)

“İyi ki de ben kanser olmuşum dediğim zamanlar oluyor. Ben güzel yaşamayı kanser olduktan sonra anladım.” (Katılımcı 4, 54 Y)

Kod 2.2. Kendini ön plana koyma: Katılımcılar bu başlık altında olaylara bakışlarındaki değişim ve kendine yönelik iyi yönde tavır değişimi ile beraber kendilerini ön plana koymayı öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Eskiden olaylara yaklaşımlarında kendilerini geri plana attıklarını lakin artık önceliği kendilerine verdiklerini söylemişlerdir. Artık çevreye gösterdikleri nezaketi kendilerine de gösterdiklerini bildirmişlerdir. Tanıyı aldıktan sonra bireylerde değişen bu tutum, hayattan aldıkları keyfin artması olarak yorumlanmıştır.

“Kendimi ön plana koyuyorum artık. Eskiden ay şu ne demiş bu ne demiş artık onlara kulaklarımı tıkadım artık önce ben önce ben diyorum.” (Katılımcı 6, 52 Y)

“Yapmak istediğimi yapıyorum istemediğimi yapmıyorum. Kendimi ön plana koymayı öğrendim. Sevdiğim şeyleri yapmaya gayret gösteriyorum.” (Katılımcı 2, 45 Y)

Kod 2.3. Kendi kendini teselli yöntemleri/baş etme mekanizmaları geliştirmek: Katılımcılar bu başlık altında baş etme mekanizmalarının geliştiğinden, kendilerini teselli etmenin farklı yollarını bulduklarından bahsetmişlerdir. Her katılımcının baş etme mekanizması farklı şekilde gelişmiş olsa da bariz bir biçimde görülen, hastalık öncesi ve sonrası duruma kıyasla baş etme sistemlerindeki güçlenmedir.

“Ben bunu çok çabuk atlattım ben direkt sayfa sayfa kelliğimi paylaştım mesela sayfamda. Her şeyimi paylaşıp günlük kemoterapide neler hissettiğimi paylaştım.” (Katılımcı 4, 54 Y)

“Derin derin nefes almaya çalışıyorum ondan sonra diyorum ki rabbim diyorum sen diyorum bu sıkıntıyı içimden al diyorum. Sure okuyorum temiz hava almaya çalışıyorum limonlu naneli su yapıyorum onu içiyorum. Bunlar benim motivasyonum. Komik bir video açıyorum onu izliyorum. Mesela kedi videoları izliyorum.” (Katılımcı 7, 48 Y)

Kod 2.4. Kendini eleştirmeme: Katılımcılar bu başlık altında kendilerini eleştirmediklerini bildirmişlerdir. Olaylara bakış açılarında kendilerine kötücül eleştiri ile yaklaşmadıklarını, istenmeyen bir durumla karşı karşıya kaldıklarında tüm suçu üstlenmediklerini gerek kanser gerek başka zorluklarla karşılaştıklarında kendilerini acımasızca eleştirmediklerini ifade etmişlerdir.

“Kendimi hiç eleştirmedim... Öyle anlarım hiç olmadı” (Katılımcı 1, 46 Y)

“Kendimi hiç acımasızca eleştirmedim, hayır.” (Katılımcı 7, 48 Y)

Kod 2.5. Öz şefkat kavramının bilinmesi: Katılımcılara araştırmanın başlığında geçen öz şefkat kavramını bilip bilmediklerini sorulduğunda katılımcılar, öz şefkatin anlamının farkında olduklarını belirtmişlerdir. Araştırma sorularına verdikleri yanıtlardan da yer yer öz şefkat kavramını kullanmış ve hayatlarında bu kavramın kanser tanısından sonra arttığını belirtmişlerdir.

“İnsanın kendini de önemsemesi. Başkaları kadar kendini de önemsemesi” (Katılımcı 2, 45 Y)

“Öz şefkati başkalarına gösterdiğimiz şefkati kendimize de göstermemiz.” (Katılımcı 3, 41 Y)

Kod 2.6. Kanser ile alakalı suçluluk yaşamama: Katılımcılar bu başlık altında kanser ile alakalı herhangi bir suçluluk yaşamadıklarını beyan etmişlerdir. Gerekli tedbirleri aldıklarını lakin bunun önüne geçilemez bir durum olduğunu belirtmişlerdir. Kanserle alakalı kendilerine yüklenmediklerini, ellerinden daha fazla bir şey gelemeyeceğini ifade etmişlerdir.

“Kendimi hiç suçlamadım çünkü ben normal kontrollerime gidiyordum. Şubat ayında normal kontrollerime gittim. Haziran sonunda bununla karşılaştım. Bilmiyorum yani kader dedik.” (Katılımcı 6, 52 Y)

“Ben kendimi hiç suçlamadım çünkü sonuna kadar ben ardındayım ne yapmam gerekiyorsa hani bütün rutin kontrolleri mi hiç aksatmadan yaptım. Bir 6 ay hekime gitmemiştim 6 ay sonra da zaten bu taniyi aldım. O yüzden hiç suçluluk duygusu hissetmedim.” (Katılımcı 1, 46 Y)

Kod 2.7. Kadınlığa dair bir eksiklik olarak görülmemesi: Katılımcıların bu başlık altında rahim ve yumurtalığın kadınlık simgesi olduğuna dair inançları sorgulanmıştır. Katılımcılar kanseri, kadınlığa dair bir eksiklik olarak görmediklerini, sadece kurtulmaya odaklandıklarını, bu düşüncelerin sığ olduğunu belirtmişlerdir.

“Ben hiç eksiklik duymadım kendimde. O şekilde hiç düşünmedim bir an önce kurtulmaya çalıştım. Eksikmiş fazlaymış yani bir an önce kurtulmaya çalıştım.” (Katılımcı 6, 52 Y)

“Benim için hayatın sonu değil ki. Bu bir süreç er veya geç bu bir süreç olacak. Benimki çok erken de değildi 45 yaşında falandım. Hiçbir şey ifade etmiyor sığ görüşlü insanların düşünceleri bunlar.” (Katılımcı 7, 48 Y)

Kod 2.8. Pozitif bakış açısı: Katılımcıların bu başlık altında kendine, çevreye ve hastalığa bakış açıları sorgulanmıştır. Katılımcıların kanser tanısından önceki ve sonraki bakış açıları karşılaştırıldığında pozitiflik açısından anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Katılımcılar hayat dolu olduklarını, her şeyin iyi yanını görmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

“Benim bir artım var normal insanlara göre. Ben 6 ayda bir kontrole gittiğim için, bende herhangi bir aksilik olduğu zaman hocam direkt bana diyor ki senin şuyum var. Normal bir insan gitmediği için ondan böyle bir şey varsa bile bilemeyecek. Çünkü kanser hiçbir belirti vermiyor. Dediğim gibi ben çok düşünmüyorum hastalığımı, elimden geldiğince pozitif olmaya gayret ediyorum.” (Katılımcı 1, 46 Y)

“Ben zaten hayat dolu birisiyim kolay kolay canımı hiçbir şey sıkamaz. Mutluyum yani kendi içimde mutluyum. İnsanları seviyorum, konuşmayı seviyorum, gezmeyi seviyorum.” (Katılımcı 4, 54 Y)

Tema 3–İnsanlığın Ortak Deneyimleri İnancı: Bu tema başlığı altında bireyler, kanserin her insanın başına gelebileceği inancı, insanların çeşitli imtihanlardan geçtiği düşüncesi ve hastalığı normalleştirme/sıradanlaştırma süreci üzerinde durmuşlardır. Bu tema altındaki kodlar bunları açıklamaya yöneliktir.

Kod 3.1. Her insanın başına gelir inancı: Katılımcılar bu başlık altında kendilerini diğer insanlardan soyutlamadan, bu hastalığı herkesin yaşayabileceğine dair inançlarını belirtmişlerdir. Neden ben sorusunu sormadan, kendilerini diğer insanlarla soyutlamadan, hastalığı kabullenmişlerdir.

“Herkesin başına gelebilir yani buna inancım var. Bugün ben de yarın başkasında. Bir sürü insan görüyorum böyle.” (Katılımcı 6, 52 Y)

“Bunu herkes yaşar herkesin de başına gelebilir günden güne de çoğalıyor.” (Katılımcı 5, 64 Y)

“Herkesin başına gelebilir. Ben asla çocuklarıma şunu demiyorum mesela, hayatta siz kanser olmazsınız demiyorum.” (Katılımcı 4, 54 Y)

Kod 3.2. İnsanlar çeşitli imtihanlardan geçer inancı: Katılımcılar bu başlık altında her insanın hayatta bir sınavı olduğundan, herkesin farklı zorluklar yaşadığından bahsetmişlerdir. Kanser ile alakalı kendilerini suçlamadıklarından bahsettikleri gibi, bunun bir imtihan olduğundan ve bu sınav olmasaydı hayatta farklı bir sınavla baş etmeleri gerekeceğini belirtmişlerdir.

“İnsanların kaderinde ne yazıldıysa onu yaşıyor. Kimi kanser oluyor kimi iflas ediyor maddi sıkıntılar yaşıyor kimi kaza geçiriyor kimi evladiyla terbiye ediliyor. Herkesin bir imtihanı var diye düşünüyorum bir kaderi var, ben de o kaderi yaşıyorum, benim de bunu yaşamam gerekiyormuş.” (Katılımcı 3, 41Y)

“Kaçınılmaz yani yaşamın bir parçası değiştirilmez. İnsan doğduğu gibi normal yani, bu hastalıklar da bir süreç. Herkesin bir şekilde öleceği bir sonu var, bunlar sadece vesile.” (Katılımcı 7, 48 Y)

Kod 3.3. Hastalığı normalleştirme/sıradanlaştırma: Katılımcılar bu başlık altında kanserin diğer hastalıklardan bir farkının olmadığını ifade etmişlerdir. Hastalığı normalleştirerek baş etme mekanizması geliştirmişlerdir. Sıradan bir olay gözüyle baktıklarından, kanser hayatlarında

çok büyük değişikliğe neden olmamıştır. Hastalığı normalleştirmelerinin kader inancı ile de bağlantılı olduğu görülmüştür.

“Kanser benim için çok büyük anlamda korku hissettirmeyen, sıradan bir hastalık gibi geliyor. Yani çok kötü şeyler düşünmüyorum kanser ile alakalı, işin açıkçası normalleştirdim.” (Katılımcı 1, 46 Y)

“Valla ben aslında biraz kaderciyimdir. Kanser olmak yani son değil. İlk de değil son da değil, ben kendimi öyle motive ettim. Normal bir şey yani.” (Katılımcı 7, 48 Y)

Tema 4–Farkındalıkla Anda Kalma: Katılımcılar bu tema altında anı yaşama, dünyanın geçici olduğu bilinci, beklenmedik şeylere açık olma hakkında konuşmuşlardır. Bu tema bilinçli farkındalık ile ilgilidir. Bilinçli bir şekilde farkında olma, farkında olduğunun farkındalığıdır. Anı değerlendirme, dünyanın geçici olduğu ve beklenmeyene açık zihinle yaklaşabilme hakkında fikirlerini söylemişlerdir.

Kod 4.1. Anı yaşama: Bu kodda katılımcılar anı yaşamanın önemine vurgu yapmışlardır. Anı yaşamanın kıymetinden bahsetmişlerdir. Hastalık öncesi ve sonrasına kıyas yaptıklarında, eskiden geçmişe çok takıldıklarını, şu an ise sadece anda kaldıklarından bahsetmişlerdir. Geçmişe takılmanın anlamsız olduğu bilincine ulaşmışlardır.

“İnanın bana yani dünya sizi ele geçirmeyecek, siz dünyayı ele geçireceksiniz. Aynı hastalık felsefesindeki gibi olay bitecek, anın tadını çıkartmaya bakacaksınız.” (Katılımcı 1, 46 Y)

Kod 4.2. Dünyanın geçici olduğu bilinci: Katılımcılar bu kodda dünyanın geçici olduğunun bilincine ulaştıklarından bahsetmişlerdir. Hastalığı sıradanlaştırıp, beklenmeyene de açık olan katılımcılar ve herkesin bir imtihandan geçtiğinden bahsederken bunları dünyanın geçici olduğu bilinciyle perçinlemişlerdir.

“Dünyanın geçici bir yer olduğuna inanırsanız, bu dünyada belli bir süre 50 sene 40 sene 60 sene 30 sene, ne bileyim belli bir sene yaşayıp nasıl olsa öleceğiz diyoruz. O yüzden dünyayı çok da ciddiye almazsanız bütün bunlarla başa çıkabiliyorsunuz.” (Katılımcı 1, 46 Y)

Kod 4.3. Beklenmedik şeylere açık olma: Bu kodda katılımcılar, beklenmedik olana açık zihinle yaklaşabilmenin önemi ve bunu nasıl gerçekleştirdiklerinden bahsetmişlerdir. Kanser ile birlikte beklenmeye şeyleri kucaklamayı öğrendiklerini ifade etmişlerdir.

“Eğer ben öleceksem yani hiçbir şey bunun önüne geçemez. Saniye sonumuz belli değil.” (Katılımcı 7, 48 Y)

Tema 5–Yaşam Değişiminden Kaynaklı Deneyimlenen Güçlükler: Katılımcılar bu tema altında olumsuz deneyimlerinden bahsetmişlerdir. Tanı ilk alındığında kendini soyutlama, yetersizlik hissi, yalnızlık hissedilmesi, hastalığı belli etmeden yaşamaya çalışmak, geçmişe

yönelik pişmanlık, düşünmemek için meşguliyet yaratmak ve tahammül sınırlarında değişim olması konuları hakkında konuşmuşlardır.

Kod 5.1. Tanı ilk alındığında kendini soyutlama: Bu kodda katılımcılar kanser tanısı aldıktan sonra yaşamla olan bağlantılarında kopma hissetmişlerdir. Neden benim başıma geldi sorgulamasından sonra kendilerini bir süre de olsa hayattan soyutlamışlardır. Travmatik bir deneyim gözüyle bakan katılımcılar, tanıyı ilk duyduklarında kendilerini soyutlamışlardır.

“Günlerce balkonda oturup dışarı baktım. Bu bütün insanların hayatı akıyor ama benimki akıyor diye düşünüyordum. Neden ben sorusundan sonra inançlarını sorgulamaya başlıyorsun. Hani ben çok iyi bir insandım? Dışarıda bir sürü kötü insan var neden onlar değil? Bu sınav, ama niye bana sınav?” (Katılımcı 2, 45 Y)

“Kanser zaten hassas olduğum bir konuydu. Yakalandığımda da yani herkesin dediği gibi bilinçliydik falan ama herkesin dediği klişe laflar var ya “Neden ben? Neden ben?” aslında bunu duyduğun anda gerçekten otomatik olarak bunu düşünüyorsun neden ben?” (Katılımcı 4, 54 Y)

“İster istemez her insanda olduğu gibi kanser kelimesi bende travma yarattı yaratmadı değil artık ameliyattan sonra erken menopoza girmenin sıkıntıları, bu kanser hikayesi ister istemez insanı yıpratıyor. İlk dönemler çok zor geçirdim, uyuyamıyordum hatta bunun için ilaç da kullandım.” (Katılımcı 3, 41 Y)

Kod 5.2. Yetersizlik hissi: Katılımcılar bu kod altında belirli konularda yetersizlik hissetmişlerdir. Gerek kafalarındaki soruların cevaplanamamasından gerek geleceğin belirsiz olmasından gerekse ameliyat sonrası ve kemoterapiden sonraki zorluklardan dolayı yetersizlik hissi ile savaşımlardır.

“Yetersiz hissettiğim zaman zaman oluyor. O kadar kafanızda çok sorular oluyor ki birikiyor ki bunların hepsine cevap bulamıyorsunuz bir anda.” (Katılımcı 4, 54 Y)

“İlk ameliyatımdan sonra çok yatakta kaldım bir aydan uzun böyle yataktaydım sürekli. Tuvalete gitmekte zorlanıyordum sürekli herkesten bir destek görmek istiyordum bu yüzden kendimi kötü hissediyordum.” (Katılımcı 3, 41 Y)

Kod 5.3. Yalnızlık hissedilmesi: Bu kod altında katılımcılar belirli zamanlarda yalnızlık hissettiklerini dile getirmişlerdir. Tanıyı aldıktan sonra kendini soyutlama ile birlikte gelen bu yalnızlık hissi katılımcılar için zorlu bir deneyim olmuştur. Yalnızlık, yetersizlik ve soyutlama iç içe gelişen kodlar olmuştur. Bu kodlar, birbirlerini destekler niteliktedirler.

“Yalnız hissettiğim zamanlar oldu evet oldu. Yalnız kalmak istediğim zamanlar da çok oldu. Kendimi çok kapattığım günler oldu.” (Katılımcı 2, 45 Y)

“Yalnız hissettiğim zamanlar oldu evet. Bazen böyle insan içine kapanık oluyor. Kimseyle görüşmek istemiyor, televizyon telefon hiçbir şey

istemiyordum yani dışarı çıkasım bile gelmiyordu bazen. Yattığımda sadece... Çok düşünüyorum sürekli düşünüyordum bunu.” (Katılımcı 6, 52 Y)

Kod 5.4. Hastalığı belli etmeden yaşamaya çalışmak: Katılımcılar bu kod altında hastalıklarını kimseye belli etmediklerinden, hasta muamelesi görmenin zorluklarından, kendi içlerinde yaşadıklarından bahsetmişlerdir. Tanının alınmasından sonra içlerine kapandıkları bir dönem olduğu gibi, hastalık hakkında da kimseye konuşmak istememişler ve çevresindekilerin onları hasta gibi görmesinden rahatsızlık duyduklarını dile getirmişlerdir.

“Yani çöküşlerimi yalnız yaşamaya çalışıyorum başkasına belli etmemeye çalışıyorum. İçimde yaşıyorum.” (Katılımcı 3, 41 Y)

“İlk zamanlar yalnız hissediyorsunuz. Kimseye paylaşmıyorsun. Paylaşmak istemiyorsunuz sanki bir utanç verici bir şeymiş gibi bu kanser kimseye söylemek istemiyorsun. İçinde yaşıyorsun.” (Katılımcı 4, 54 Y)

Kod 5.5. Geçmişe yönelik pişmanlık: Katılımcılar bu kod altında geçmişe dair pişmanlıkları olduklarından bahsetmişlerdir. Geçmişte çok özverili davrandıklarından, kendilerini ifade etmeye çalışmaktan, istemedikleri ortamlarda bulunmaktan pişmanlık duyduklarını ve kendilerini fazlaca yıpratıklarını ifade etmişlerdir. Geçmişe yönelik değiştirmek istedikleri şeyler vardır. Kanser tanısından sonra bunların değiştiğini beyan etmişlerdir.

“Kendimi ifade etmekle geçti ömrüm. Hata etmişim kim ne anlarsa anlansın. Nereden keyif alıyorsam oraya giderim.” (Katılımcı 5, 64 Y)

“Aşırı özverili, aşırı merhametli ve aşırı fedakâr olduğumdan dolayı her zaman kendimi suçladım geçmiş için.” (Katılımcı 7, 48 Y)

Kod 5.6. Düşünmemek için meşguliyet yaratmak: Bu kod altında katılımcılar kanser tanısını aldıkları ilk zaman bunun hakkında saatlerce düşündüklerini lakin artık kontrolden kontrole akıllarına geldiklerini söylemişlerdir. Akıllarına geldiği zaman bunu düşünmemek için farklı yollar denediklerini bildirmişlerdir. Bu da bir çeşit baş etme mekanizması olarak sayılsa da kaçınma davranışı olduğu için bu kısımda yer verilmiştir. Katılımcılar akıllarına kanser düşüncesi geldiği zaman bu düşünceden kaçmak için dikkatlerini farklı bir tarafa yönlendirmektedirler.

“Düşünmemeye gayret ediyorum elimden geldiğince. Bu çöküntüye girdiğim an hemen üstünden atmaya gayret ediyorum tamam diyorum düşünme bunları diyorum ya da başka bir şeyle meşgul oluyorum. Bir kitap alıyorum elime kitap okuyorum. Televizyon açıyorum herhangi bir şey bir dizi bir konuşma programı ne varsa izliyorum. Mutfakta bir uğraşlar yaratıyorum kendime.” (Katılımcı 1, 46 Y)

“Kendim üzülmediğim zaman bunu çabucak nasıl atlattım diye düşünüyorum. Kafamı hemen başka şeyle meşgul ediyorum. Yürüyüş bana çok iyi geliyor. İnsan bazen neden diye soruyor bir şey kafasına takılıyor. Böyle

olduğunda ben hemen kendimi sokağa atarım. Yürüdüğüm zaman etrafı çok izlerim, izlediğim zaman da her şey kaybolur benim için.” (Katılımcı 4, 54 Y)

Kod 5.7. Tahammül sınırlarında değişim olması: Katılımcılar bu kod altında kanser tanısından sonra yaşadıkları duygusal değişimlerden bahsederken sabırsızlık duyduklarından, tepkisel davrandıklarından, öfke ve agresyonda artış olduğundan bahsetmişlerdir. Bir işin zamanında yapılmamasına karşın sinirlendiklerinden, bitmesi gereken bir durum bitmediğinde yaşanan öfke ve agresyondan, çabuk parlamalarından yani genel olarak tepkisel davrandıklarından yakınmışlardır. Tahammül sınırlarında olan değişimin zedelendiğinden bahsetmişlerdir. Dakikliğin öneminden de bahseden bazı katılımcılar, bunu hayatı kaçırmamak için yaptıklarını düşündüklerini belirtmişlerdir. Hayatın geçici olduğu ve beklenmedik şeylerin başa gelebileceği inancından ötürü olduğu düşünülen bu tahammül sınırındaki değişim, katılımcılar tarafından sevilmeyen bir değişim olmuştur.

“Kendime değil çevreme tahammülde değişim oldu. Negatif insanlara tahammülüm kalmadı. Kusur aramam kusur kaparım. Bunları neden bu kadar hayatımda tutmuşum dedim. Ne gerek varmış dedim. Hemen negatiflikleri hayatımdan çıkarttum.” (Katılımcı 5, 64 Y)

“Çevreye karşı yani ilk başta çok tahammülsüzdüm biraz törpüledim ama mesela artık istemediğim hiçbir yerde durmuyorum. İstemediğim muhabbetin içine girmiyorum. Yapmak istediğimi yapıyorum istemediğimi yapmıyorum.” (Katılımcı 2, 45 Y)

“Çok çabuk sinirlenir oldum. Gereksiz tepkiler vermeye başladım. Hala da öyle. Bugün olan bir olaya vermediğim tepkiyi ertesi gün aynı olaya çok aşırı tepki verebiliyorum.” (Katılımcı 1, 46 Y)

“İlk zamanlar daha da sinirli bir insandım ama sonra kendime döndüm bir şekilde ama bir anda parlayabiliyorum hala.” (Katılımcı 2, 45 Y)

“Bazen öfke patlamalarım oluyor. Ben bu öfke patlamalarını şeye bağlıyorum menopoza bağlıyorum.” (Katılımcı 3, 41 Y)

“Hemen olsun bitsin istiyorsunuz her şey. Bir an önce olsun bitsin istiyorsunuz.” (Katılımcı 4, 54 Y)

“Olmaması gereken bir şeyin vaktinde olmaması çok gereksiz tepkiler gösteriyorum, sabrım kalmadı.” (Katılımcı 1, 46 Y)

4.TARTIŞMA

Bu araştırmada; rahim, yumurtalık veya her iki kanseri olan bireylerin deneyimleri derinlemesine incelenmiştir. Araştırma kapsamında Zoom üzerinden çevrimiçi olarak gerçekleştirilen bireysel görüşmelerde açığa çıkan ana temalar; iyileşmeye yönelik inançta çevre etkisi, özde duyar değişimi, insanlığın ortak deneyimleri inancı, farkındalıkla anda kalma, yaşam değişiminden kaynaklı deneyimlenen güçlükler şeklinde sıralanmıştır.

Ruh sağlığı alanında öz şefkat kavramını ilk kez derinlemesine inceleyen Neff, kişilerin acılarına açık olmasını ve onlarla temas edebilmelerini, acılardan kaçmak yerine onları azaltmalarını ve iyileştirmeyi istemelerini öz şefkat olarak tanımlamaktadır. Bireyin bir hata yaptığında yargılamadan ve eleştirel olmadan hatasına yaklaşmasını ve bunu insan deneyimi olarak görebilmesini içerir. Mühim olan başarısızlıklardan ve yanlışlardan kaçmak ya da onları düzeltmek değildir. Daha çok bireyin kendisine ya da başka bir bireye yargılamadan eleştirmeden ve cezalandırmadan yaklaşabilmesidir (Korkmaz, 2018).

Araştırmada açığa çıkan ilk tema iyileşmeye yönelik inançta çevre etkisidir. Açığa çıkan kodlar ise hekimlere ve tedaviye inanç, yakın çevrelerinde olması, hastalığı derinlemesine araştırma, çevreden alınan desteğin olması, iyileşmeyi çevreye karşı borç bilmedir. Bu tema altında katılımcıların hekimlere ve tedaviye olan inançlarının yüksek olduğu, hastalığı derinlemesine araştırmada internet, yakın çevre, hekimler vb. kanalları kullandıkları açığa çıkarılmıştır. Çevrenin etkisi katılımcılar için pozitif bir değişken olmuştur. Hastalıkla baş etmede çevrenin olumlu bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Özkan vd.'nin (2013) araştırmasına göre bir başka bulgu da şudur ki, çevre iyi yönlü olduğu kadar kaygı da uyandıran bir kaynaktır. Kanserli olarak etiketlenmek rahatsızlık vericidir. Hastaların yakın çevrelerinde kanser yaşantısının olması hastalığa karşı bilgi sahibi olmalarını sağlarken aynı zamanda hastalığa bakış açılarını da değiştirmiştir. İyileşmeye yönelik inançta çevre etkisi teması bu yüzden önemlidir. Yakın çevresinde bu hastalığı deneyimleyen katılımcılar, bilgi sahibi oluşuyla iyileşmeye yönelik inancını perçinlemiştir.

Neff ve Dahm'a göre (2015) birey, ortak insanlık hissiyatıyla kendine ve hayata daha geniş bir perspektif ile bakabilir ve tecrübelerini diğer insanlarla paylaştığını fark ederek, daha az düş kırıklığı ve engellenmişlik hissi yaşayabilir. Yakın çevrede bu hastalığı görmek bu yüzden önemlidir, Neff'in öz şefkatin üç bileşeninden ortak insanlık ihtiyacıyla iç içedir. Yakın çevrede kanser yaşantısını deneyimleyen katılımcı, kendini soyutlamadan bu hastalığın herkesin başına gelebileceği inancını perçinler. Aynı zamanda çevreden alınan desteğin olması kodu da önem taşımaktadır. Katılımcıların çekirdek ailesinden, geniş ailesinden ve arkadaşlarından gördükleri destekler sayesinde yollarına daha rahat devam edebildikleri aşikârdır. Katılımcılar hastalıktan önce ve sonrasına bakıldığında çevrelerinin kıymetini daha iyi anladıklarını belirtmişlerdir. Bu desteğin karşılığını vermek isteyen katılımcılar, iyileşmeyi çevreye karşı borç bilmektedirler. Bu da çalışmanın bir diğer kodunu oluşturmuştur. Howell vd. (2003) tarafından yapılan nitel bir çalışmada yumurtalık kanseri ile yaşayan kadınların destek kaynakları üzerinde durulmuş ve bu araştırmada kadınların desteği çeşitli kaynaklardan aldığı saptanmıştır. Geniş aile üyelerinin duygusal ve pratik destek sağlamakla beraber, özellikle tedavi aşamasında hastalara yardımcı oldukları

bulunmuştur. Bu nitel çalışma yapılan mevcut çalışmanın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Araştırmada açığa çıkan ikinci tema özde duyar değişimidir. Bu tema kişinin öz nezaketi kendine öğretmesi ile ilgilidir. Neff'in (2003) araştırmalarına göre öz şefkatin ilk bileşeni öz nezakettir. Öz nezaket kendini yargılamaktan ziyade özen ve anlayışlı davranma becerisidir. Hastalık öncesi ve sonrası kıyaslandığında bariz bir şekilde katılımcılarda öz nezaket seviyelerinde artış görülmektedir. Öz nezaket, zorlu koşullar sırasında eleştiri veya sert bir kendini yargılamadan ziyade, kendine şefkat ve şefkatle davranma kapasitesini ifade eder (Sirois vd., 2014). Katılımcılarımız kanser gibi zorlu bir durumla karşı karşıya kaldıklarında kendilerini eleştirmeden, yargılamadan davranmayı başarmış ve çevrelerine gösterdikleri şefkati kendilerine de göstermişlerdir. Çoğu katılımcı kendine iyi davranmayı bu tanıyı aldıktan sonra öğrendiğini belirtmiştir.

Kodlardan ilki kendine yönelik iyi yönde tavır değişimidir. Katılımcıların öz nezaketi artarken aynı zamanda bunu tanıyı aldıktan sonra başarabildiklerinin altını çizmişlerdir. Tanıdan önce kendilerini ufak olaylar için üzdüklerini, küçük ayrıntılara takılıp kendilerini yıpratıklarını söyleyen katılımcılar, tanıdan sonra bunların belirgin bir şekilde azaldığını dile getirmişlerdir. Özkan vd.'nin (2013) varoluşçu felsefe bakış açısına yöre jinekolojik kanser yaşantılarını araştırdıkları çalışma, kanser tanısı alan kadınlarda benlik ya da kimliklerini tanımlarının temeli olan birçok alanda (cinsellik, üreme yeteneği, aile içi ilişkiler gibi) yaşanan kayıpları acı çekme ile sonuçlandığı sonucuna ulaşmışlardır. Lakin mevcut araştırmada görülmektedir ki aslında kanser yaşantıları her zaman acı kayıplarla değil, kazançlarla da şekillenebilmektedir.

İkinci kod ise kendini ön plana koymadır. Bu kodda katılımcılar tanıyı almadan önce fazla özverili davrandıklarını ve diğer insanların ihtiyaçlarına öncelik verdiklerini, lakin tanıdan sonra bunun değiştiğini, kendi ihtiyaçlarını ön plana koymayı öğrendiklerini belirtmişlerdir. Neely vd.'nin (2009) yürüttüğü bir araştırmada öz şefkat ve iyilik hali arasında anlamlı bir korelasyon bulunmuştur ve refah endeksindeki varyans miktarını arttırmıştır. Mevcut araştırmada, katılımcıların kendini ön plana koydukları yeni hayat felsefeleri; iyilik halinin artmasının yanı sıra, öz şefkatlerinin de geliştiğinin göstergesidir.

Üçüncü kod kendi kendini teselli yöntemleri/baş etme mekanizmaları geliştirmektir. Katılımcılar hastalığın güçlükleri ile baş etmek için farklı farklı teselli yöntemleri geliştirmişlerdir. Bazıları spor yaparak, bazıları dini inançları ile bazıları farklı uğraşlar bularak baş etme mekanizmalarını iyi yönlü geliştirmişlerdir. Bu kodların hepsi öz şefkati yordamaktadır. Sirois ve Hirsh (2014) tarafından kronik hastalıklar üzerine yapılan bir çalışma öz-şefkatli insanlar tarafından kullanılan uyumlu ve uyumsuz başa çıkma stratejilerinin nispi dengesinin, kronik hastalık bağlamında daha iyi başa çıkma sonuçları ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Dördüncü kod kendini eleştirmemdir. Katılımcılar hastalıkla alakalı kendilerini eleştirmemeyi başarmış ve kendilerine nezaket ile yaklaşmışlardır. Katılımcılara öz şefkat kavramı sorulduğunda hepsinden doğru cevaplar alınmış, bu da beşinci kodu oluşturmuştur. Öz şefkat kavramını bilen katılımcılar bazı sorular sonrasında öz şefkat kelimesini sıklıkla kullanmış ve bunun arttığından söz etmişlerdir.

Altıncı kod kanser ile alakalı suçluluk yaşamamadır. Kendilerini bu konuda eleştirmeyen katılımcılar, suçluluk da yaşamamışlardır. Thompson ve Waltz'un (2008) yaptığı bir çalışma öz eleştirinin, ruminasyon ve kendini yargılama ile ilişkili olmasından dolayı, öz şefkat seviyesi ile de ilişkili olabileceğini yordamıştır. TSSB belirtilerinden kaçınmanın şiddeti, öz şefkat ile ilişkilidir ve kaçınma şiddeti bu belirtilerin sürmesinin en önemli yordayıcılarından. Kanserin travmatik bir olay olduğu düşünüldüğünde, katılımcıların kendilerini suçlamamaları öz şefkati arttırıcı bir etkidir. Bu araştırma da mevcut araştırmayı destekler niteliktedir.

Kadınlığa dair bir eksiklik olarak görülmemesi çalışmanın yedinci kodudur. Katılımcıların, rahim ve yumurtalığın kadınlık simgesi olup olmadığına dair inançları sorgulandığında, katılımcılar buna inanmadıklarını belirtmişlerdir. Kendilerine dair bir eksiklik hissetmeyen katılımcılar, aynı zamanda çocuk düşünmedikleri için de bu düşüncelerinin olabileceğini belirtmişlerdir. Katılımcıların çoğu, eğer çocuk sahibi olmayı düşünselerdi, yanıtlarının değişebileceğine vurgu yapmıştır.

Pozitif bakış açısı çalışmanın sekizinci kodudur. Katılımcılar hayata bakış açılarının değiştiğini, her şeyi iyi yönlü gördüklerini, negatif olayları ve insanları hayatlarından çıkarttıklarını ve negatifliklere artık yer vermediklerini belirtmişlerdir. Kanser tanısı aldıktan sonra bu bakış açısını edindikleri saptanmıştır. Neff ve Dahm (2007) tarafından yapılan bir araştırmada bahsi geçtiği üzere literatürdeki en tutarlı bulgulardan biri, daha fazla öz şefkatin daha az kaygı ve depresyonla bağlantılı olmasıdır. Buna göre pozitif bakış açısı depresyon ve kaygıdan koruyucudur.

Araştırmada açığa çıkan üçüncü tema insanlığın ortak deneyimleri inancıdır. Neff'in (2003) araştırmalarına göre öz şefkatin ikinci bileşeni ortak insanlık hissiyatıdır. Bu, kişinin deneyimlerinin, ne kadar acı verici olursa olsun, ortak insanlık deneyiminin bir parçası olduğunu kabul etmesini içerir. İnsanlar başarısız olduklarında, kayıp yaşadıklarında, reddedildiklerinde, aşağılandıklarında veya diğer olumsuz olaylarla yüzleştiklerinde, bunların sadece kendilerinin başına geldiğini hissederler. Deneyiminde kişinin yalnız olmadığının farkına varması, yalnızlık duygularını azaltır ve uyarlanabilir başa çıkmayı teşvik eder. Üçüncü tema olan insanlığın ortak deneyimleri inancı bununla ilgilidir. Katılımcılar bu deneyimleri herkesin yaşayıp yaşayamayacağına dair inançları sorulmuştur. Bu doğrultuda oluşan ilk kod her insanın başına gelir inancıdır. Katılımcılar herkesin başına gelebileceğine dair inanca sahiptirler. İkinci kod insanlar çeşitli imtihanlardan geçer inancıdır. Katılımcılar herkesin başına kötü şeyler geldiğini, sadece

onların bu deneyimleri yaşamadığını bildirmişlerdir. Herkesin hayatında zorluklar olduğunu, herkesin çeşitli imtihanlardan geçtiğini belirtmişlerdir. Üçüncü kod hastalığı normalleştirme/sıradanlaştırmadır. Katılımcılar her kesin başına geleceğine ve insanların çeşitli imtihanlardan geçtiklerine dair inançlarını belirttikten sonra kanserin diğer hastalıklardan hiçbir farkının olmadığını ifade etmişlerdir. Herkesin çeşitli hastalıklarla karşılaşabileceğini, onların da rahim/yumurtalık kanseri ile mücadele ettiklerini belirtmişlerdir. Allen ve Leary'e göre (2010) insanların stresli yaşam olaylarıyla etkili bir şekilde başa çıkma derecesi, öznel iyi oluşlarının birincil belirleyicisidir. Öz şefkat, insanlar olumsuz yaşam olayları yaşadığında değerli bir başa çıkma kaynağı olabilir. Öz şefkati yüksek insanların olumsuz durumları felakete sürüklenme, bir stresin ardından kaygı yaşama ve başarısızlık korkusuyla zorlu görevlerden kaçınma olasılıkları daha düşüktür. Araştırmalar, öz-şefkatin başa çıkma sürecinde önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir. Hastalığı normalleştirme de bir başa çıkma stratejisidir. Bu yönden bakıldığında öz şefkat kavramının gelişimine katkı sağlamış olduğu bulgusu desteklenmektedir.

Araştırmada açığa çıkan dördüncü tema farkındalıkla anda kalmadır. Neff'in (2003) araştırmalarına göre öz şefkatin üçüncü bileşeni bilinçli farkındalıktır. Kişinin duyguya kapılmaması için kendi durumuna dengeli bir bakış açısı getirmesini içerir. Sıkıntılarla karşı karşıya kaldıklarında, öz-şefkati düşük olan insanlar, durumun olumsuzluğu üzerinde durma ve duygularında yuvarlanma eğilimindedir. Aksine, stres karşısında bakış açısını koruyabilen ve duruma farkındalıkla yaklaşabilenler daha başarılı bir şekilde başa çıkmaktadır.

Neff (2003b) bilinçli farkındalığı şefkatin temel bir bileşeni olarak tanımlamıştır ve kişinin duygularına dikkat etmesinin kendine şefkat göstermesi için gerekli olduğunu öne sürmüştür. İlk kod olan anı yaşama bununla ilgilidir. Katılımcılar hastalık sonrasında anın kıymetini daha iyi anladıklarını ve anda kalmanın önemini hastalıktan sonra keşfettiklerini ifade etmişlerdir. Geçmiş duygulara bağlı kalmadan, sadece o andaki duyguları yaşadıklarını, gelecek kaygısını hissetmemeye gayret gösterdiklerini ve böylece anın keyfini daha çok çıkarabildiklerini belirtmişlerdir. Thompson ve Waltz'un (2008) yaptığı çalışmada daha yüksek öz-şefkatin, acı veren düşünce ve duygularla meşgul olmaya daha fazla isteklilik ve acı verici deneyimlerden kaçınma ihtiyacının azalmasıyla ilişkili olduğu bulunmuştur. Katılımcılarımız acı verici duygularla olan iletişimlerini en aza indirmiş ve duygularla meşgul olmamışlardır. İkinci kod dünyanın geçici olduğu bilincidir. Katılımcılar bu kod altında dünyada belirli bir süre var olduğumuzun farkındalığında olduklarını belirtmekle beraber ilk kod olan anda kalmanın ve yaşamının önemine vurgu yapmışlardır. Allen ve Leary'nin (2010) yaptığı çalışmada öz şefkat, en güçlü şekilde pozitif bilişsel yeniden yapılandırma ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Öz şefkat olumlu bilişsel yeniden çerçeveleme ile karakterize edilen olumsuz olaylarla başa çıkmanın bir yolunu yansıtmaktadır sonucuna

ulaşmıştır. Dünyanın geçici bir yer olduğunun idrak edilmesi bilişsel yeniden çerçeveleme sayesinde kanser tanısı sonrasında meydana geldiği düşünülmektedir. Üçüncü kod beklenmedik şeylere açık değildir. Katılımcılar hayatın sürprizlerine karşı açıklıkla davrandıklarını ve onları kucakladıklarını belirtmişlerdir. Kanserin beklenmedik bir durum olduğunu lakin buna göğüs gerebildiklerini, sonrasında ise hayatın sunduklarına karşı daha ılımlı olabileceklerini belirtmişlerdir. Anı yaşama, dünyanın geçici olması bilinci ve beklenmedik şeylere açık olma kodları birbirleriyle iç içedir. Dünya geçici bir yerdir ve hayat sürprizler yapabilir, bunları anı yaşayarak algılayabilirler. Katılımcılar geçmişe takılıp kalmadan, anın sürprizlerini kucaklayarak ve geçici dünya algısıyla yollarına devam edebildiklerini ifade etmişlerdir.

Araştırmada açığa çıkan beşinci tema yaşam değişiminden kaynaklı deneyimlenen güçlüklerdir. Bu temada diğer temaların aksine daha çok yaşadıkları olumsuzluklar tek bir çatı altında toplanmıştır. Elizabeth Kübler Ross “Ölüm ve Ölmek Üzerine” isimli kitabında bir hastalık tanısı aldıktan sonra yaşanan psikolojik tepkileri beş evreye ayırarak tanımlamıştır. İnkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme bu evrelerdir. İlk evre olan inkâr, hastanın ilk tepkisi geçici bir şok durumudur, sonra adım adım bu şok azalır. Hasta kendisine tam olarak gelmeye başladığında ilk söyledikleri genellikle “hayır bu bana olamaz” olur. Çoğunlukla tüm hastalar bu evreden geçer.

İkinci evre olan öfke, neden ben sorularını içerir (Akt., Güleç ve Büyükkınacı, 2011). Bu tema altındaki ilk kod, bununla uyumludur. Tanı ilk alındığında kendini soyutlama kodunda katılımcılar tanıyla karşılaştıkları ilk anda itibaren kendilerini çevreden uzaklaştırıp içine kapanmıştır ve neden benim başıma geldi düşünceleriyle savaşmışlardır. Ross’un öfke evresiyle benzeşen bu tema, katılımcıların kendi benliklerine dönene kadar olan sürede açıklayıcı bir teoridir.

İkinci kod olan yetersizlik hissi, kanser ile gelen yüklerde dolayı hissedilendir. Fiziksel olarak ameliyat ve kemoterapiler sonrasında hastaların gücünü yettirememesi, psikolojik olarak da akıllardaki soruların cevaplanamaması ve geleceğe yönelik kaygılar üzerinde duran katılımcılar, tanı aldıktan sonra zorlu zamanlar yaşamışlardır.

Üçüncü kod yalnızlık hissedilmesidir. Katılımcılar her ne kadar büyük bir destek gördüklerini söylemiş olsalar da ara sıra bu yalnızlık hissiyle baş etmek zorunda kalmışlardır. Bazen yalnız kalmak isteseler de yalnız olmanın onlara iyi gelmediğini belirtmişlerdir. Özkan vd. (2013) tarafından yürütülen bir çalışmada bahsi geçtiği üzere, ölümden kaçmanın gayretinin sebebi ölümden korkmaktır. Kansere teşhisi olan kadınların yüzleşmek durumunda kaldıkları çevreden ne kadar destek gelirse gelsin yalnız kalmayı deneyimlemek zorunda kalınması kaygının temel sebebidir. Boşlukta olduklarını hisseden kadınlar, her an ayaklarının altından kayabileceklerini düşündükleri bir zeminde dengede durmaya çalışmaktadırlar. Bu araştırmada temel sebebin ölüm kaygısı olduğu ortaya koyulmaktadır.

Dördüncü kod hastalığı belli etmeden yaşamaya çalışmaktır. Katılımcılar hasta olduklarının sürekli hatırlatılmasından hoşlanmadıklarını, kanserin de her hastalık kadar doğal olduğunu ve ekstra ilgi beklemediklerini, ayrıcalık beklemediklerini belirtirken aynı zamanda bu durumlardan duyulan hoşnutsuzluk neticesinde hastalığı belli etmeden yaşamının daha iyi olacağına hemfikir olmuşlardır. Hastalığı kendi içlerinde yaşamışlar ve zaman zaman çevrelerine zorlu zamanlarından söz etmemişlerdir.

Beşinci kod geçmişe yönelik pişmanlıktır. Katılımcılar kendilerini üzdükleri zamanlar için pişmanlık duyduklarını dile getirmişlerdir. Küçük ayrıntılara takılmanın ne kadar gereksiz olduğunu, negatiflikler karşısında kendilerini yıpratmaları zamanın geri getirilemeyeceğini belirtmişler ve geçmişe karşı bir üzüntü yaşamışlardır. Anın tadını çıkarmayı bu evreden sonra anlamışlar, geçmişe değiştiremiyorlarsa geleceği şekillendireceklerini öngörmüşlerdir. Özkan vd.'nin (2013) yaptığı çalışmada ulaşılan sonuçlar göstermiştir ki kanser tanısı alan kadınların yaşamında varoluşsal kayıp, kaygı ve belirsizlikler olmuş olsa da yaşama dair görüşleri netlik kazanmıştır. Geçmişe yönelik pişmanlıkları olduğunu kabul eden katılımcılar, geleceğin geçmişle temasını engelleyip yaşam hakkındaki görüşlerinde net olmayı öğrenmişlerdir.

Altıncı kod düşünmemek için meşguliyet yaratmaktır. Kanser tanısını ilk aldıkları zamanlarda sürekli bunu düşündüklerini ifade eden katılımcılar, zamanla kontrolden kontrole akıllarına getirdiklerini söylemişlerdir. O zamanlarda da bu tanıyı düşünmemek için farklı şeylere odaklandıklarını ve kafalarından atmaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Fitch ve Deane (2003) tarafından yapılan çalışmada, yumurtalık kanseri olan kadınların nüksetmeyi bekledikleri ve takip randevularından önce korku ve kaygı yaşadıkları gösterilmiştir. Rutin takip değerlendirmesinin kaygı uyandırabileceği iyi bir şekilde açıklanmıştır. Kanserın travmatik bir deneyim olduğunu varsayıldığında kontroller kanserin hatırlatıcısıdır. Thompson ve Waltz'a göre (2008) travmatik olaya maruz kalmanın ardından, travma ile alakalı ipuçları kişide korkuyu tetikleyebilir. Bu tetikleme kişide yargılayıcı bir tepki veyahut kaçınma davranışlarına sebep olabilir. Öz şefkati yüksek olan kişilerin kendilerini tehdit altında hissetme olasılıkları daha azdır. Travmayla ilgili uyarılara doğal bir maruz kalma süreci yaşama olasılıkları öz şefkati düşük olanlara göre daha yüksektir. Kendine şefkatli bireyler, travmaya maruz kaldıktan sonra daha az kaçınma stratejileri uygulayarak doğal bir maruz kalma sürecine izin verdikleri saptanmıştır.

Yedinci kod tahammül sınırlarında değişim olmasıdır. Tanıyı aldıktan sonra katılımcıların yarısından fazlası tahammül sınırlarında değişim olduğunu açıkça belirtmiştir. Ferrell vd.'nin (2003) yumurtalık kanseri olan kadınlarla yürüttükleri bir çalışmada tanı sonrasında yaşanan semptomların sıklığı ve şiddetleri, yaşam kalitesi üzerindeki etkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Bazılarında tahammül sınırlarında sinirli, öfkeli içe doğru bir agresyon görülürken bazılarında çevreye yani dışa doğru bir agresyon

gözlemlenmiştir. Sabırsızlık da bahsi geçen konular arasındadır. Her işin hemen olmasını isteyen ve sabır sınırlarında değişim olan katılımcıların bunu yapma sebeplerinin anı kaçırmamak olduğu düşünülmektedir. Neff ve Dahm'a göre (2017) öz şefkati daha yüksek olan bireyler, problemleri hakkında daha fazla perspektife sahiptirler ve onlardan soyutlanmış hissetme olasılıkları daha düşüktür. Bu çalışmanın katılımcıları problemleri hakkında içgörü sahibidirler. Bu nedenle bu da araştırmalarla desteklenen öz şefkatin gelişmişliğinin göstergesidir. Geçmiş bir kenara bırakan katılımcılar, zamanı geçen olayların zamanında olması yönünde bir ısrar halindedirler. Bu sonuç, mevcut araştırma çerçevesinde anı yaşama, anın değerini bilmeyeyle ilişkilendirilmektedir. Geç kalmışlık hissini de anımsatan bu kod, katılımcıların hayatı yakalama telaşından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Öz şefkat düzeyi yüksek olan bireyler zorluklarla karşılaştıklarında kendilerine daha nazik biçimde yaklaşabilmekte, zorlukları bireyselleştirmeden, abartılı özeleştiriye girmeden, olumlu ve olumsuz yönler arasında denge sağlayarak yorumlamaktadırlar. Böylelikle depresyon riski azalmaktadır (Korkmaz, 2018). Mevcut araştırma katılımcılarının neredeyse hepsinin sorunlarının farkında oldukları, lakin kendilerine eleştirel değil destekleyici davrandıkları, bu problemleri bireyselleştirmedikleri ve denge kurdukları açıkça görülmektedir.

4.1. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırmanın bulguları değerlendirilirken, araştırma yöntemi ile ilgili bazı sınırlılıklar göz önünde bulundurulmalıdır. İlk olarak, araştırma Zoom üzerinden çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Yüz yüze verilen etkiyi sağlayamamasından kaynaklı katılımcılar tam olarak kendilerini ifade edememiş olabilirler. Ayrıca araştırmadaki katılımcıların kanser evreleri farklılık göstermektedir. Bu nedenle yaşam deneyimleri de farklılık arz etmektedir. Birinci evredeki katılımcı ile dördüncü evredeki katılımcı arasında farklılığın olabileceği unutulmamalıdır. Kanser türü de çeşitlilik göstermektedir. Katılımcılardan bazıları yumurtalık kanseri tanısı, bazıları rahim kanseri tanısı bazıları ise her iki tanıyı da almıştır. Yine bu sebepten katılımcıların yaşadıkları ve deneyimledikleri hayatın farklılık gösterebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuç olarak ileride yapılacak araştırmalarda evreleri aynı ve aynı tür kanser tanısı almış katılımcılar ile çalışılması önerilir.

Sonuç

Bu çalışmada rahim, yumurtalık veya her iki tanıyı da almış bireylerde meydana gelen ruhsal durumu tespit ederek öz şefkat kavramının değişimini incelemek ve bu konuda yapılacak olan diğer araştırmalara katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Rahim, yumurtalık veya her iki tanıyı da almış kadınlarda içsel ve dışsal faktörlerin hayatlarına nasıl etki ettiği şefkat kavramı üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Çevrelerinden gördükleri destek, kadınlık kavramı

hakkındaki düşünceleri incelenmek istenmiştir. Yapılan literatür taraması sonrasında bu konuda yapılmış başka bir nitel araştırma olmadığından, mevcut çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Yapılan analizler sonucunda; iyileşmeye yönelik inançta çevre etkisi, özde duyar değişimi, insanlığın ortak deneyimleri inancı, farkındalıkla anda kalma, yaşam değişiminden kaynaklı yaşama yansıyan güçlükler olmak üzere beş ana tema belirlenmiştir. Katılımcıların kanser tanısı almadan önceki yaşantılarına göre kendilerine gösterdikleri şefkat düzeyi arasında değişim gözlenmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Süleyman Kahraman %33,33, Ahmet Özbay %33,33, Behice Zülal Akarca %33,33.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Süleyman Kahraman 33,33%, Ahmet Özbay 33,33%, Behice Zülal Akarca 33,33%.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akbıyık, D., Arapaslan, İ. & Yardımcı, Y. (2020). Meme kanseri hastalarında psikodrama gruplarının özşefkat ve distres üzerine etkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 21(2), 173-179. <https://doi.org/10.5455/apd.54341>
- Allen, A. B. & Leary, M. R. (2010). Self-compassion, stress, and coping. *Social and Personality Psychology Compass*, 4(2), 107-118. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2009.00246.x>.
- Bacanlı, F. & Çarkıt, E. (2020). Öz şefkatin cinsiyete göre incelenmesi: Meta analiz çalışması. *Ege Eğitim Dergisi*. 21(2), 1-15. <https://doi.org/10.12984/egeefd.648331>.
- Bogdan, R. C. & Biklen, S. K. (1992). *Qualitative research for education: Introduction and methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- Chen, C. Y., Yang, Y. H., Lee, C. P., Wang, T. Y., Cheng, B. H., Huang, Y. C. & Chen, V. C. H. (2017). Risk of depression following uterine

- cancer: a nationwide population based study. *Psychooncology*, 26(11), 1770-1776. <https://doi.org/10.1002/pon.4360>.
- Cozby, C. P. (1989). *Methods in behavioral research* (4th Ed.). CA: Mayfield.
- Çeştan, E. (2020). *Öz-şefkat ve psikolojik esnekliğin depresyon ile arasındaki ilişki* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Çimen, Y. C. (2010). *Rahim ağzı, yumurtalık ve rahim kanserlerinde p53 72. kodon ve MTHFR C677T 4. Ekzon polimorfizminin polimeraz zincir reaksiyonu (PZR) ve restriksiyon parça uzunluk polimorfizmi (PFLP) analizi ile araştırılması* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Erdoğan, H. (2015). *Kanser hastalarında algılanan sosyal desteğin travma sonrası stres bozukluğu depresyon anksiyete ve stres ile ilişkisi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Ersoy, M. A. (1999). *Kanser hastalarında depresyon tanısının incelenmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Ferrell, B., Smith S., Cullinane, C. & Melancon, C. (2003). Symptom concerns of women with ovarian cancer. *Journal of Pain and Symptom Management*, 25(6): 528-38. [https://doi.org/10.1016/s0885-3924\(03\)00148-9](https://doi.org/10.1016/s0885-3924(03)00148-9).
- Guglietti, C. L., Rosen, B., Murphy, K. J., Laframboise, S., Dodge, J., Ferguson, S., Katz, J. & Ritvo, P. (2010). Prevalence and predictors of posttraumatic stress in women undergoing an ovarian cancer investigation. *Psychological Services*, 7(4), 266–274. <https://doi.org/10.1037/a0020338>.
- Güleç, G. & Büyükkınacı, B. (2011). Kanser ve psikiyatrik bozukluklar. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(2), 343 – 367.
- Howell, D., Fitch M. I. & Deane, K. A. (2003). Women's experiences with recurrent ovarian cancer. *Cancer Nursing*. 26(1), 10-7. <https://doi.org/10.1097/00002820-200302000-00002>.
- İnci, F. & Öz, F. (2012). Palyatif bakım ve ölüm kaygısı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(2), 178-187. <https://doi.org/10.5455/cap.20120411>
- Küçükaya, B. & Erçel, Ö. (2019). Jinekolojik kanserli hastalarda hastalık algısının öz-bakım gücüne etkisi. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 35(3),137-145.
- Korkmaz, B. (2018). Öz-Duyarlık: Psikolojik Belirtiler ile İlişkisi ve Psikoterapide Kullanımı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(1). 40-58. <https://doi.org/10.18863/pgy.336489>.
- Köhle, N., Drossaert C. H. C., Jaran, J., Schreurs, K. M. G., Verdonck-de Leeuw, I. M. & Bohlmeijer, E. T. (2017). User-experiences with a web-based self-help intervention for partners of cancer patients based on acceptance and commitment therapy and self-compassion: a qualitative

- study. *BMC Public Health*, 17(1), 225. <https://doi.org/10.1186/s12889-017-4121-2>.
- Mayring, P. (2011). *Nitel sosyal araştırmaya giriş* (Çev. A. Gümüş ve M. S. Durgun). Ankara: Bilgesu.
- McMillan, J. H. & Schumacher, S. (2006). *Research in education evidence-based inquiry*. New York: Pearson.
- Neely, M. E., Schallert, D. L. & Mohammed, S. S. (2009). Self-kindness when facing stress: The role of self-compassion, goal regulation, and support in college students' well-being. *Motivation and Emotion*, 33, 88–97. <https://doi.org/10.1007/s11031-008-9119-8>.
- Neff, K. (2003). The development and validation of a scale to measure self-compassion. *Self and Identity*, 2(3), 223-250. <https://doi.org/10.1080/15298860309027>.
- Neff, K. (2003). Self-Compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*, 2(2), 85-101. <https://doi.org/10.1080/15298860309032>.
- Neff, K. D. & Dahm, K. A. (2017). Self-compassion: What it is, what it does, and how it relates to mindfulness. B. A. Gaudiano (Ed.), *Major themes in mental health. Mindfulness: Nonclinical applications of mindfulness: Adaptations for school, work, sports, health, and general well-being içinde* (s. 495–517). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Özkan, İ., Teskereci, G. & Kulakaç, Ö. (2013). Varoluşçu felsefe bakış açısına göre jinekolojik kanser yaşantıları: Bir niteliksel meta-sentez çalışması. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(3), 313-329. <https://doi.org/10.5455/cap.20130521>
- Philomena, V. S. (2020). A statistical evaluation of the data of ovarian cancer and uterine cancer in women. *Bio-Science Research Bulletin*. 36(1), 40-49. <https://doi.org/10.5958/2320-3161.2020.00006.1>.
- Raes, F. (2011). The effect of self-compassion on the development of depression symptoms in a non-clinical sample. *Mindfulness* 2, 33–36. <https://doi.org/10.1007/s12671-011-0040-y>.
- Sirois, F., Molnar, D. & Hirsch, J. (2014). Self-compassion, stress, and coping in the context of chronic illness. *Self and Identity*, 14(3), 334-347. <https://doi.org/10.1080/15298868.2014.996249>.
- Strauss, A. L. & Corbin, J. M. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. CA: Sage.
- Thompson, B. L. & Waltz, J. (2008). Self-compassion and PTSD symptom severity. *Journal of Traumatic Stress*, 21(6), 556-558. <https://doi.org/10.1002/jts.20374>
- Van Dam, N. T., Sheppard, S. C., Forsyth, J. P. & Earlywine, M. (2011). Self-compassion is a better predictor than mindfulness of symptom severity and quality of life in mixed anxiety and depression. *Journal of Anxiety*

Disorders, 25(1), 123-130.
<https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2010.08.011>.

Yağan Güder, S. (2019). Dikenli gül: Türkiye’de kırsal kesimde okul öncesi öğretmeni olmaya ilişkin fenomenolojik bir çalışma. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 921-941.
<https://doi.org/10.14689/issn.2148-624.1.7c.3s.2m>.

Yüzbaşı, D. & Kunuroglu, F. (2020). Öz-şefkat, sağlıklı yaşlanma ve öz - şefkate ilişkin müdahale programları (Self compassion, healthy aging and interventions for self compassion). *Nesne*, 8(16), 143-157.
<https://doi.org/10.7816/nesne-08-16-10>

Zeller, M., Yuval, K., Nitzan-Assayag, Y. & Bernstein A. (2015). Self-compassion in recovery following potentially traumatic stress: longitudinal study of at-risk youth. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 43, 645-653. <https://doi.org/10.1007/s10802-014-9937-y>.

Extended Abstract

The aim of the study was to investigate the self-compassion concept in women diagnosed with ovarian, uterine or both cancers within the scope of the phenomenology design, which is one of the methods used in qualitative research.

The answers to the following two questions were sought: Are there any changes in the way women who have been diagnosed with ovarian cancer, uterine cancer or both view themselves, the self-compassion concept that changes after the diagnosis, the support they receive from their environment, and the connection they establish between the concept of femininity and their diseases? Are there differences in the subjects of inadequacy, blame, loneliness, rumination, femininity, criticism, self-support, common sense of humanity, emotional pain, conscious awareness, tolerance limits?

When the literature is examined, it is seen that there are many national and international studies that deal with the concepts of ovarian and uterine cancer and self-compassion separately. While some of these studies are conducted on cancer types and its epidemiology, some of them are about the psychological problems caused by cancer. The self-compassion concept has also been studied together with many different topics such as attachment styles, emotion regulation, psychological well-being, rumination. It has been studied with university students, nurses, adults, high school students. However, since there is no qualitative research on the self-compassion concept with women with ovarian and/or uterine cancer, it was thought that phenomenological analysis would contribute to the literature. It is seen that there are studies on the concept of cancer and self-compassion, but the number of studies is limited. In a study conducted by Köhle (2017), it was observed that Acceptance and Commitment Therapy (ACT) and web-based self-help interventions based on self-compassion had an effect on coping with negative

emotions, thoughts and pain, and showing self-compassion. By examining the perspectives of women who have been diagnosed with this condition, including their experiences with the disease, changes in self-compassion following diagnosis, and their interactions with themselves and their environment, this study aims to make a meaningful contribution to the existing literature.

This study was carried out using phenomenological research design, which is one of the qualitative research designs. For this study, the aim of which was to examine the self-compassion concept in women with uterine cancer and/or ovarian cancer, a phenomenological pattern was chosen, which is a method for people to explain their understanding, feelings, perspectives and perceptions about a certain concept. Purposive sampling method was used in the selection of the participants. Women who volunteered through a group of cancer patients on Facebook were informed about the research topic and were asked to approve the informed consent form. The sample consisted of 7 women with ovarian and/or uterine cancer and the average age was 50 years. The cancer types and stages of the participants differed. Their treatment history revealed that all of them had chemotherapy and more than half had undergone surgery. Interviews with the participants were conducted through structured questions over Zoom. In addition to demographic questions and questions regarding the framework of diagnosis, 15 open-ended questions were asked to the participants. Open-ended questions were developed based on the Self-Compassion Scale. The interviews lasted for about 60 minutes and was audio-recorded with the permission of the participant and reported without changing them. Using a coding approach, the concepts derived from the data were analyzed through content analysis, categorizing the number of participants, frequency of responses, codes, sub-topics, and main themes. The codes were grouped together to create themes.

After the interview transcripts were analyzed and coded, five themes were identified. Along with the data analysis, five themes were identified: environmental impact on recovery beliefs, changes in personal feelings and essence, shared experiences of humanity, staying present with awareness, and challenges associated with life changes. The first theme was environmental impact on recovery beliefs. The codes were belief in physicians and treatment, being in close circles, researching the disease in depth, having support from the environment, and indebted to the environment for recovery. The second theme was changes in personal feelings and essence and the codes were positive attitude change, putting oneself in the forefront, developing self-consolation methods/coping mechanisms, not self-criticism, knowing the concept of self-compassion, not experiencing cancer-related guilt, not being seen as a deficiency in femininity, and a positive perspective.

The third theme was shared experiences of humanity. Codes, were the belief that it happens to every person, the belief that people pass through various tests, and the normalization of the disease. The fourth theme was

staying present with awareness. Codes were living in the moment, awareness that the world is temporary, being open to unexpected things. The fifth theme was challenges associated with life changes. The codes were self-isolation, feeling of inadequacy, feeling lonely, trying to live without showing the disease, regret for the past, preoccupation not to think, changes in tolerance limits when the diagnosis is first made. This study examined the impact of internal and external factors on self-compassion in individuals with a diagnosis of uterine cancer, ovarian cancer, or both. The study aimed to explain these effects using the concept of self-compassion and observe changes in self-compassion levels before cancer diagnosis and the present. However, limitations of the study included the inability to conduct face-to-face interviews, potential difficulties in participant self-expression, and differences in cancer stages and types.

EXAMINATION OF THE NORTH KOREAN DIGITAL PROPAGANDA AND STRATEGIC COMMUNICATION CONTENTS THROUGH CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

Aybala LALE* & Bilal KARABULUT**

Abstract

The fact that the production and management of information is one of the most remarkable means of obtaining power has disclosed the concept of propaganda is especially crucial for authoritarian states. In this framework, North Korea, as an authoritarian country without freedom of the press, seized the power of information and adopted various propaganda methods. Trying to adapt to digital transformations, North Korea has benefited from the internet as a propaganda tool. Naturally, this brings along the digitalization of propaganda. This article scrutinizes North Korea's digital propaganda and strategic communication methods through a critical discourse analysis of four North Korean news texts. The method of the article was determined based on Teun A. van Dijk's news discourse analysis. In this context, it has been attempted to reveal whether there is a relationship between the concepts of propaganda and strategic communication. Besides, the discursive changes of the propaganda contents depending on the period have been discussed. The claim that the critical discourse analysis has the authority-power relationship and the reflections of this relationship on discourse have been supported by North Korean propaganda.

Keywords: Digital Propaganda, Strategic Communication, North Korea, Critical Discourse Analysis.

KUZEY KORE DİJİTAL PROPAGANDA VE STRATEJİK İLETİŞİM İÇERİKLERİNİN ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ ARACILIĞIYLA İNCELENMESİ

Öz

Günümüzde bilginin üretilmesinin ve yönetilmesinin iktidarın elde edilmesinde en önemli araçlardan biri olduğu hakikati, propaganda kavramının özellikle otoriter devletler için önemli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, basın özgürlüğüne sahip olmayan, otoriter bir ülke olarak Kuzey Kore bilginin iktidarını ele geçirmiş ve muhtelif propaganda yöntemleri benimsemiştir. Dijital dönüşümlere adapte olmaya çalışan Kuzey Kore, interneti bir propaganda vasıtası olarak kullanmaya başlamıştır. Haliyle bu durum, propagandanın dijitalleşmesini beraberinde getirmektedir. Bu

*Res. Asst., Ankara Hacı Bayram Veli University, International Relations, aybala.lale@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3289-5403>

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, International Relations, bilal.karabulut@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4751-6165>

makale, dört Kuzey Kore haber metninin eleştirel söylem analizi ile Kuzey Kore'nin dijital propaganda ve stratejik iletişim yöntemlerini incelemektedir. Makalenin metodolojisi Teun A. van Dijk'in haber söylem analizi olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda, propaganda ve stratejik iletişim kavramları arasında bir ilişki olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmış, propaganda içeriklerinin döneme bağlı söylemsel değişimleri ele alınmıştır. Eleştirel söylem analizinin güç-iktidar ilişkisi ve bu ilişkinin söyleme yansımaları olduğu iddiası, Kuzey Kore propaganda içerikleri ile desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dijital Propaganda, Stratejik İletişim, Kuzey Kore, Eleştirel Söylem Analizi*

Introduction

"The next information revolution is well underway. But it is not happening where information scientists, information executives, and the information industry, in general, are looking for it. It is not a revolution in technology, machinery, techniques, software, or speed. It is a revolution in concepts" (Drucker, 1998).

North Korea had to modify its traditional propaganda through the mass media as an authoritarian country that could not resist the rapid development of information and communication technologies. Although the media has a minimal role in the country, the media, as the production tool of ideology, is undergoing a structural change in the digital environment. Nonetheless, the literature frequently examines North Korea through the lens of military power and security. However, the changing face of propaganda and the phenomenon of strategic communication have emerged in recent years when it comes to North Korea, revealing that the country's goals are not limited to nuclear deterrence. It is observed that the country is using digital media and social media platforms to improve and develop its international image.

Apparently, propaganda and strategic communication are used with country-specific qualities in an authoritarian country, ranking last among 180 countries in the press freedom index (Reporters Without Borders, 2022). In this article, the relationship between digital propaganda and strategic communication will be explained in the theoretical framework section. Then, Teun A. van Dijk's analysis method of news discourse will be mentioned under the theoretical foundations and method title. Four propaganda news texts will be subjected to critical discourse analysis and will be interpreted in the findings section. In the concluding part, the relationship between propaganda and strategic communication will be evaluated within the framework of the findings.

1. THEORETICAL FRAMEWORK

1.1. Strategic Communication As A Key Concept

After the 9/11 attacks, Vince Vitto, Chairman of the US Defense Science Board Task Force on Managed Information Dissemination, put forward the expression of strategic communication (Paul, 2011: 1). In the report titled "Final Report of the Defense Science Board Task Force on Strategic Communication" chaired by Vitto, the Task Force recommendations include the understanding of global public opinion, strengthening the ability to communicate with global audiences, strategic communications such as public relations, public diplomacy, military information operations, coordinating all its components and establishing legislation on the planning, coordination, execution, and financing of strategic communication. Also, highlighting the vital importance of strategic communication for US national security and foreign policy, the report highlighted the importance of understanding cultures and exchanging ideas between people and institutions (Defense Science Board, 2004).

Christopher Paul claims that there are four fundamental elements of strategic communication: 1) The importance of informing, influencing, and persuading; 2) Effective informing, influencing, and persuading require clear goals, 3) The coordination and conflict resolution to avoid information fratricide, 4) The communication of actions. In this framework, Paul's definition of strategic communication is "coordinated actions, messages, images, and other forms of signaling or engagement intended to inform, influence, or persuade selected audiences to support national objectives" (Paul, 2011: 17). Hallahan and colleagues defined strategic communication as a multidimensional concept bringing together various disciplines, such as public relations, advertising, and marketing. They stated that, when used in achieving the mission of an organization, it is related to informational, persuasive, discursive, and also relational communication (Hallahan et al., 2007: 27). The UK government defines strategic communication as:

"A systematic series of sustained and coherent activities, conducted across strategic, operational and tactical levels, that enables understanding of target audiences, identifies effective conduits and develops and promotes ideas and opinions through those conduits to promote and sustain particular types of behaviour" (RN, 2008).

Strategic communication requires packaging a core message reflecting an organization's/actor's overall strategy, goals, values, and mission to persuade the target audience (Graham, 2017: 101). Strategic communication is like an orchestra, which can change behavior in the desired direction. The orchestra's conductor is the government, the musical note is the strategic communication plan, and the orchestra is the activity field. Music is a narrative. Depending on the desired effect, different parts of the orchestra will be used at different times or with different accents (MPhil RN, 2008: 3). For this reason, a planned and systematic communication strategy is required to

prepare and manage the message for the target audience, to understand and realize the communication process correctly.

The main features of strategic communication can be summarized as follows:

- It is carried out according to a predefined and systematic plan;
- It includes actions at the strategic, tactical, and operational levels;
- It has developed in a contradictory and competitive environment;
- It requires precise identification of targeted audiences;
- It demands a high level of coordination and synchronization among stakeholders;
- It requires the selection of the most appropriate communication channels;
- It aims to inform, influence, or encourage behavioral changes in target audiences;
- It is consistent with the overall objectives of the beneficiary country or organization;
- It focuses on the short and long term (European Parliament, 2021).

1.2. Digital Propaganda As A Part Of Strategic Communication

In the Post-Cold War order, propaganda entered a change process via accelerating globalization and the emergence of scientific-technological innovations. The 20th and 21st centuries have witnessed considerable growth in the scope and speed of communication technologies, outstripping the capability to control the constant flow of knowledge from countless sources. This progress has improved the ingenuity of the propagandist to spread a message quickly and efficiently. It is now probable to make propaganda on a wide range of topics. In particular, since the attacks of 9/11, there has been a significant advancement in satellite-based television news broadcasting competing for the attention of an international audience. The improvement of the internet has made it probable for new social media like Twitter, Facebook, YouTube, and the search engine Google to become prominent, uncontrolled sources of knowledge worldwide (Jowett and O'Donnell, 2012: 51-52).

As Harold Lasswell described, the phenomenon of “influence” collective attitudes by manipulating significant “symbols” (Laswell, 1927: 627) has occurred throughout the history of humankind. In the classic sense, making propaganda through digital platforms is an approved point of view. The major application fields of digital propaganda are now the internet and social media. Networks such as Facebook, YouTube, and Twitter are remarkably efficient digital propaganda platforms. Because people spend time on social networks, and carry out political, social, and cultural practices. Nevertheless, with the progress of social media and internet technologies, propaganda content production and consumption have increased. Digital propaganda, which can be called "an attempt to disseminate information on

digital platforms with the aim of deception and misleading", thoroughly changes the production, collection, dissemination, and interpretation of information (Bjola, 2018). The conception of digital propaganda generally lacks theoretical simplicity. Propaganda is like an umbrella concept incorporating several connected conceptions such as fake news, disinformation, manipulation, and post-truth.

"The Internet is now becoming an increasingly important source of information in our society and has begun to take over the role played by traditional journalism sources.... The potential for propaganda in such a climate is infinite. Anyone can spread a message, true or false, or manipulate information or even alter a picture to suit his or her own ends" (Jowett and O'Donnell, 2012: 160).

Propaganda offers people the comfort of validating their ongoing commitments by disseminating a nation of slogans, memes, images, and ideas reinforcing their present viewpoint. Although the roots of the conception of propaganda date back to before the communication revolution, the endeavors to present a scientific perspective on the subject coincide with the advance of mass communication technologies in the 20th century. In this background, the value of traditional media channels such as radio, television, cinema, and newspaper has left its superior position to digital propaganda studies with the advance of the internet. Unlike traditional mass media, the internet permits interaction in the communication process. The internet, which provides active communication in the digital environment, creates a digital society and enables the masses to come together.

Taylor thinks that propaganda can be good or bad, and the critical question is intent. According to him, it is defined as "the tool that uses communication to convey a message, an idea, or an ideology that serves the self-interests of the person or persons performing the communication" (Taylor, 1990: 13). According to Jowett and O'Donnell's definition, "propaganda is the deliberate and systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognitions, and direct behavior to achieve a response that supports the desired intent of the propagandist" (Jowett and O'Donnell, 2012: 16). Both definitions include propaganda within strategic communication.

Although propaganda is integrated with negative meanings, it can be used as a tool for strategic communication. Some studies define propaganda as a form of strategic communication carried out by an organization to achieve goals (Wilbur, 2017). Holtzhausen and Zerfass (2015) explain strategic communication as an intentional, purposeful, and communicative entity. These issues coincide with the aims of the propaganda. For instance, in the People's Republic of China, propaganda effectively integrates technological developments into the public sphere. Extremist groups such as al-Qaeda

consistently conduct propaganda with non-violent strategic communication methods (Holtzhausen and Zerfass, 2015).

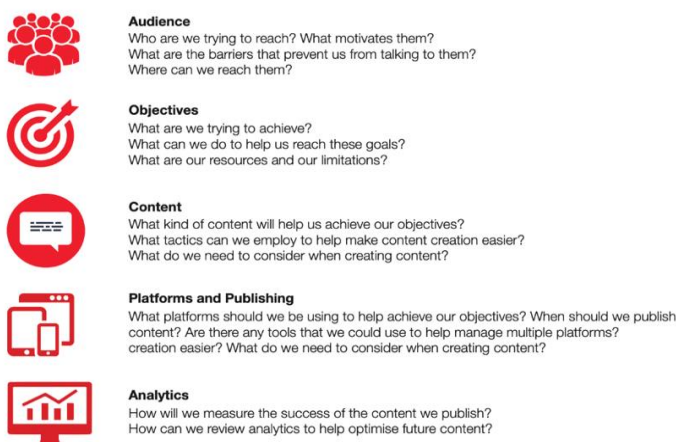
The development of the internet is related to freedom of expression and democratization. Because anti-democratic countries consider the spread of information and internet technologies a threat, the tendency towards information control has increased in such societies. Therefore, the relevant states seek ways to control the flow of information through censorship and manipulation (Tang and Huhe, 2020: 143). On the one hand, the tendency for democracies to deceive themselves that they are not related to propaganda is an inherent weakness often exploited by their enemies. In the black-and-white world of propaganda, democracies exist through persuasion and consensus, and there is a perception that propaganda comprises pressure and power.

Conserva (2003) categorized all propaganda and strategic communication methods in seven ways in his book:

- Diversion or Evasion
- Faulty Logic
- Appealing to the emotions
- Using trickery or falsehood
- Playing on human behavioral tendencies, mental capacities, and processes
- Writing or speaking style
- Reason or common sense

The figure below summarizes the main topics and topics of strategic digital communication.

Picture 1. Digital Strategic Communication

Kaynak: Beds SU, n.y.

Strategic communication has also been digitalized with the digitalization of the communication environment. Digital technologies suggest opportunities to disseminate the messages to be delivered to broad audiences quickly, effectively, and inexpensively and to create specific narratives for the target audience. Strategic communication patterns in the digital field can lead to effects such as altering the public sphere, family, and business life, expanding the influence of popular culture, and contributing to the production of popular culture and disinformation. The transformation of communication generates a digital culture industry necessary.

2. METHODOLOGY

The method of this study was determined based on Teun A. van Dijk's critical discourse analysis method (CDA). Critical discourse analysis is applied to analyze the power structure in all kinds of discourse and the ideological background of the discourse. CDA examines how the relations of inequality and domination are animated and reproduced by the text in the socio-political context (Dijk, 2001: 352). The CDA is informative in researching news, articles, and political discourse associated with power and ideology (Fairclough, 1995). The most critical issue that the CDA foregrounds is that discourses shape ideologies. While ideological groups emphasize the good qualities of their own groups and deny that they have bad qualities, they emphasize the negative aspects of outgroups (Dijk, 2006: 115). Hence, discourses reflect the value judgments of those who construct the discourse. Individuals' actions, thoughts, and information are reached through discourses.

Van Dijk's news discourse analysis method is the fundamental method of this study. It reveals the text's content, rhetoric, semantics, and narrative through the analysis of macro and microstructure. The media explains how the social structure behind the discourse (power relations, values, ideologies, identities, etc.) turns into linguistic constructs. The stages of critical discourse analysis created by Van Dijk for news texts can be schematized as follows:

A. Macro Structure

1. Thematic Structure

a. Titles

- b. News Entry: Spot/s. If there is no spot, the first paragraph of the news text should be taken. If the news consists of a single paragraph, the first sentence can be taken as a news entry.

c. Photograph

2. Schematic Structure

- a. Status: (Presentation of Main Event, Results, Background Information, Context Information)

b. Comment: (News sources, Comments by the parties to the event)

B. Micro Structure

1. Syntactic Analysis (Active or passive sentence structures, simple or complex sentence structures)
2. Regional Cohesion (Causal Relationship, Functional Relationship, Referential Relationship)
3. Word Choices
4. News Rhetoric (Photo, Credible Information, Eyewitness Statements) (Beyazyüz, 2021: 522).

2.1. Analysis Of The North Korean Digital News Content Through Critical Discourse Analysis

Despite its extraordinarily tight system, North Korea (Democratic People's Republic of Korea) could not remain indifferent to the developing technological opportunities and evolved the classical propaganda understanding by transferring it to the digital field. The North Korean propaganda, which gained popularity with propaganda posters and traditional mass media, is now notorious with the official website of the North Korean Central News Agency and other propaganda websites. A significant difference from other authoritarian regimes is that almost all the country's population does not have internet access, except for a limited elite minority. This point reveals at North Korea's digital propaganda content is state-sponsored.

In this study, the propaganda components of digital news content, one of the most frequently used propaganda methods in North Korea, will be examined systematically by applying Van Dijk's critical discourse analysis method. Therefore, it aims to establish a relationship between digital propaganda and strategic communication. The sample of the study consists of four texts. In the first two texts, after the North Korea-South Korea summits in 2018, the news about the subject published on the official news channel of North Korea will be examined. One of the news is in English, and the other is in Korean. The reason why the language of the news is determined as Korean is to disclose the propaganda of North Korea against South Korea and the people whose mother tongue is Korean. The last two texts will discuss news containing North Korea's counter-rhetoric against the US-South Korea joint military exercises that took place in 2022 when tensions re-escalated on the Korean Peninsula. In this part, Korean news analysis will be done similarly. By comparing the texts, ideological discourse, and propaganda techniques will be examined. Besides, the changing form of propaganda and communication will be tried to be revealed.

Within the scope of the study, the headlines to be analyzed for the years 2020 and 2022 are as follows:

- "Era of Independent Reunification, Peace and Prosperity Ushered in by Great Love for Nation" (Ryugyong, 2018).
- "《김정은위원장의 파격행보로 평양남북정상회담에서 <최초>, <처음>이 쏟아졌다》" (Ryugyong, 2018) (Because of the President Kim Jong Un's unconventional moves, "firsts" rained down at the North-South summit in Pyongyang)
- "WPK Solemnly Declares Its Immutable Will to React to Enemy's Nuke and Full-frontal Confrontation in Kind" (The Pyongyang Times, 2022).
- "전쟁광신자의 정체는 절대로 가리울수 없다" (Uriminzokkiri, 2022). (The identity of the war fanatic can never be covered)

2.1.1. Critical Discourse Analysis Of The News Titled "Era Of Independent Reunification, Peace And Prosperity Ushered In By Great Love For Nation"

2.1.1.1. Thematic Analysis Of Macro Structure

According to Van Dijk, the best-remembered information in a discourse is the structures that convey the subject. Topics abstractly characterize the meaning of an entire discourse. The subject is often formulated concretely with parts such as the title and summary in the text (Dijk T. A., 2000: 45). The title should be analyzed initially. Semantic macrostructures point out what the discourse in the text is about and cover the meaning of the discourse.

On the news website, the headline is written in a greater font than the text and in bold letters. In the upper left corner of the main title, there is a phrase meaning "주체 107(2018)년 10 월 17 일 《기사》", 17 October Juche 107 (2018) 《Article》. Although the content of the text is in English, the logo and categories of the website are preferred in Korean. In addition, although the news belongs to 2018 according to the international calendar, North Korea is in the year 107, according to the Juche calendar, starting with the birth of Kim Il Sung. This emphasis on the year of Juche appears on virtually every North Korean website.

Picture 2. Ryugyong News Title and Website Appearance

Source: Ryugyong, 2018.

When the conditions of the period are evaluated, it is obvious that as of October 2018, two summit meetings took place between the two Koreas on the Korean Peninsula. In this context, the news title "Era of Independent Reunification, Peace and Prosperity Ushered in by Great Love for Nation" stands out with its emphasis on peace, prosperity, unity, and love of the nation. The sender's conscious intent determined the title. By focusing on the basic knowledge/meaning to be conveyed with the title, it is aimed at the recipient to understand in the desired direction. In this direction, the title has two propositions: 1) The greatness of the love of the nation, and 2) The age of independent union, peace, and prosperity has begun. These two propositions summarize the main information of the text. Thus, it can be understood that the discourse emphasizes peace and prosperity on the Korean Peninsula. In the news's headline it is aimed to emphasize that peace can be established on the Peninsula thanks to the "love of the nation of the North Koreans". This emphasis creates the psychological background of the effort to establish peace and welfare. In this case, it may have been intended to generate the perception that North Korea is making an effort for a peaceful union if peace cannot be established on the Peninsula.

The expression "nation" in the title and the text is another point that needs to be underlined. Does the phrase "Great Love for Nation" refer only to the North Koreans? Or does it include the full Korean Peninsula? Although this point is unclear, the use of the word 'nation' in the news may be an example of North Korea's claim over the whole Korean Peninsula since peace has not yet been established on the peninsula and the ceasefire agreement remains in existence.

The news entry is one of the highly powerful parts of the text. Because the receiver who reads the news decides whether or not to continue reading the text at this stage. Answers to the 5W1H questions (what, where, when, how, why, who) should be followed in this section. The initial sentence of the news text in question is, "This year; the Korean Peninsula has witnessed a

series of historical events that serve as a milestone in opening up a heyday of peace, prosperity, and reunification" (Ryugyong, 2018). There are insufficient answers in this news text other than who and when questions. The introductory sentence highlights the phenomenon of peace, prosperity, and reunification on the Korean Peninsula, supporting the text's central idea. It is also stressed that a series of historical events took place as a milestone for this purpose. Then, the news content is mentioned in the news entry, and the state language is revealed. However, it was also stated that these historical events were the crop of Supreme Leader Kim Jong Un's noble love for the nation. It was also emphasized that North Korea has had a crucial role in providing peace on the peninsula. Thus, there appears to be an information omission in the text. South Korea, one party to the meeting, was not mentioned in the introductory sentences.

Picture 3. News Text Photo

Kaynak: Ryugyong, 2018.

The famous propaganda poster system of North Korea was applied in the news text. In the North Korean dialect, the word “propaganda” is often synonymous with “poster”. The North Korean propaganda posters are tools that were promptly practiced, especially during the Cold War era, and they have a homogeneous style, representing the image of the country (Park, 2020). Ordinarily, propaganda posters bearing the principles of Juche, the official state ideology of the country, present a different appearance in the news

content in question. At the top of the poster is the sentence "북과 남이 뜻과 힘을 합쳐" (The North and South Join Forces). Right in the midst, it refers to 조선반도의 평화와 번영, 통일을 위한 판문점선언 (Panmunjom Declaration for Peace, Prosperity, and Unification of the Korean Peninsula) in large, colorful letters. The Panmunjom Declaration is highlighted in giant letters. At the bottom of the poster, in blue and capital letters 력사적인 판문점선언을 철저히 리행해나가자! (Let us Thoroughly Implement The Historic Panmunjom Declaration!). Via the effect of viewing the propaganda posters as an effective ideological weapon in North Korea, a sun rising above the depiction of all the resisting Korean people in the text represents the peninsula union, and the two outstretched hands represent North and South Korea.

Picture 4. The Logo of The Ryugyong Website

Kaynak: Ryugyong, 2018.

It would be appropriate to analyze the logo of the news source in the photography section because the message intended to be given in the logo sheds light on the mentality of the media organization. On the left part of the logo is a historical Korean temple among the trees; on the right, the modern side of North Korea is displayed. This issue can be considered a symbol expressing that North Korea has a continuity from past to present, takes place in a line combining traditional and contemporary, and accepts the elements of early culture.

2.1.1.2. Schematic Analysis Of Macro Structure

In the news dated 17.10.2018, the main event is the inter-Korean summit in April 2018 and the inter-Korean summit in September 2018, which has not yet taken place in the new date. The narrative does not share the content and objectives of the summits but focuses on the realization of the will for reunification thanks to the person and leadership of the North Korean leader Kim Jong Un. While the emphasis continued on "negotiations through Supreme Leader Kim Jong Un," South Korean President Moon Jae In was not mentioned even once.

The presentation of the news does not consist of long paragraphs. In the news, consisting of nine short paragraphs, the parts that mention Kim Jong Un and Kim Il Sung are written in bold and large font. The presentation of the main event is given in the concluding part of the news instead of the introduction.

The news did not present the background and context information of the event. Van Dijk states that background and context information are structural and historical and that the events comprise social and political aspects (Özer, 2001: 122). The development of inter-Korean relations, which forms the context of this news, results from negotiations, agreements, and policies that have increased in intensity since the 1990s. However, this background and context information is excluded from the analyzed news. The news is based on the rhetoric of "Kim Jong Un's greatness, love for the nation and transparent will". However, the negotiations taking place in the Peninsula did not develop only with the will of Kim. There is a background of this event. The main striking events (the North-South summit in Panmunjom in April, the 27 April Declaration, and the Pyongyang Joint Declaration to be held in September) were not featured in the news but were hidden at the end of the news text.

The news source is the Ryugyong Clip website, headquartered in China Unicom, the domain name "Korea 615 Shenyang Co." Company. The same company also operates the Uriminzokkiri and Our Nation School websites (38 North, 2010). The news source is partial and biased and carries propaganda elements.

2.1.1.3. Microstructural Analysis

- This year, *the Korean Peninsula* has witnessed a series of historical events that serve as a milestone in opening up a heyday of peace, prosperity, and reunificatio.

- Such eye-opening reality is a fruition of the noble love for the nation shown by *Supreme Leader Kim Jong Un*.

- *Kim Jong Un declared* that the Workers' Party of Korea (WPK) and the DPRK government would join hands with anyone who truly wants the reunification of the country and the peace and prosperity of the nation and make responsible and patient efforts for accomplishing the historic cause of national reunificatio.

- *He said* that the north and the south should respect each other and, as partners in national reunification, work together to open a new phase in improving inter-Korean relations and reunifying the country.

- As Supreme Leader Kim Jong Un *stands* in the van in opening up the new era of independent reunification, peace and prosperity, the desire of the Korean nation will come true as early as possible (Ryugyong, 2018).

In the news text, active and compound sentence structure was used on a large scale. Active sentences may have been preferred to reinforce the emphasis that the North Korean leader Kim Jong Un is the actor in the peace talks and the hope of reunification on the Korean Peninsula. Thus, it is observed in the reader's perception that North Korea is adopted under the leadership of Kim Jong Un as the builder of the negotiations. Giving the statements of news sources in an active structure can be evaluated as a positive approach to the source's opinions. Moreover, in many sentence structures, it is found that the text writer adds his own comments. For example, "He in his New Year Address advanced the line to bring about a great turn in the inter-Korean relations, which has enjoyed full support at home and abroad for reflecting his warm love for the nation and transparent will for reunification" (Ryugyong, 2018). The sentence includes subjective judgments and expressions, and the reader is presented with his own interpretation.

Checking the sentences, it is observed that a causal relationship has been established. In the sentence "Such eye-opening reality is a fruition of the noble love for nation shown by Supreme Leader Kim Jong Un" (Ryugyong, 2018), the reason for the historical events witnessed by the Korean Peninsula, as indicated in the preceding sentence, is revealed as Kim Jong Un's love of nation.

"He in his New Year Address advanced the line to bring about a great turn in the inter-Korean relations, which has enjoyed full support at home and abroad for reflecting his warm love for the nation and transparent will for reunification" (Ryugyong, 2018).

It is planned to provide the sub-message that a transformation will not take place without the will of Kim Jong Un. Regarding the referential link, it is observed that expressions are attributing a sacred quality to the leader, such as "Supreme Leader Kim Jong Un".

The study applied "word frequency analysis" when analyzing word choices. The frequency of words was scrutinized within the framework of discourse analysis. The most frequently practiced words in the text are reunification, nation, peace, prosperity, historical, and summit, respectively. Because of the conditions of the period, it is apparent that issues such as peace, unity, prosperity, respect, and development of relations dominate the discourse.

The author of the text wants to direct the reader to his ideas in news rhetoric. The own comment of the newspaper is embedded in the text. The photograph is also proof of the theme in the news. In addition, the names of summits, declarations, and references to congresses can ensure credibility. Numerical data, another reliability strategy, is seldom included. Numbers only report date and event, as in the sentence, "In April, the historic Panmunjom north-south summit took place, and the April 27 declaration was adopted to end the division and confrontation and further improve the north-south

relations" (Ryugyong, 2018). Thus, the text's credibility is damaged, and a one-sided news perception is formed.

2.1.2. Critical Discourse Analysis Of The News Titled “《김정은위원장의 파격행보로 평양남북정상회담에서 <최초>, <처음>이 쏟아졌다》”

2.1.2.1. Thematic Analysis Of Macro Structure

The title of this news article is "Because of the President Kim Jong Un's unconventional moves, 'firsts' rained down at the North-South summit in Pyongyang." Expressions like 처음 (first) and 최초 (first) emphasize two aspects: 1) Being the initial meeting of the Presidents 2) Having many firsts (raining of firsts). 최 "most" means 처 "beginning". It is stated that with its extraordinary steps, firsts have taken place on the Korean Peninsula and these are also a leading.

The news text is taken from the Ryugyong Clip website. Therefore, it has the same site view as the news above. The title is given in square brackets, the words with the meaning of "first" are also highlighted in parentheses, and the name of Kim Jong Un is written in a larger font in the same way. In the upper left corner of the main headline, the date of the news is stated as “주체 107(2018)년 10 월 6 일” means 6 October Juche 107 (2018). Again, it is seen that the Juche year is highlighted. The news covered the talks of President Kim Jong Un and President Moon Jae In at the summit. However, there is no emphasis on the event in the title. So, the title is partial and ambiguous. It may have been pointed out that Kim Jong Un would break new ground so that the recipient could interpret the text as desired.

The first sentence of the news text is “남조선언론들은 《김정은위원장의 파격행보로 평양남북정상회담에서 <최초>, <처음>이 쏟아졌다.》, 《<사상최초>의 수식어가 계속 이어졌다.》고 하면서 다음과 같이 보도하였다” (Ryugyong, 2018). (The South Korean media said, "Because of President Kim Jong-un's unusual move, "firsts" were marked at the North-South summit in Pyongyang, and "a first in history" took place"). The events taking place at the inter-Korean summit are defined as a first in history, and the reason is attributed to the actions of Kim Jong Un. What these firsts were is hidden for the next sentences with striking headlines. In the news entry, a partial repetition of the headline, it is stated that the South Korean media covered the action in question. It is also emphasized that it is interpreted as "first and historical". Thus, it is desired to create the perception that this image is the thought of South Korea. There is no reference to the source of the statement.

Only one photograph was used in the news text. This photo was added after the information in the last paragraph of the article about Moon Jae In is watching the North Korean gymnastics show and art performance. Although the photo captures such a show at a large stadium, there is no image of Moon Jae In watching the show. On the one hand, it is essential to present such an image of North Korea, which aims to use sports as a tool for public diplomacy.

Picture 5. News Text Photo

Kaynak: Ryugyong, 2018.

2.1.2.2. Schematic Analysis Of Macro Structure

In the news dated 06.10.2018, the inter-Korean talks between North Korea and South Korea and the visit of South Korean President Moon Jae In to North Korea are presented as the central events. In the narrative, the content of the talks includes these expressions: “Special airport pickup”, “Unusual Salute”, “Joseon Workers Party building bravely opened to the public”, “Unexpected joint dinner and joint event program”, “The President of South Korea’s North His first speech in front of Korean citizens”. These subheadings are not included in the news headline because they do not have a real subheading value and are expressed in short sentences. The presentation of the news comprises small paragraphs. As in the other news, the name of Kim Jong Un is stressed throughout the content from the title, in bold and large font. The presentation of the primary event is given throughout the text, except for the introductory sentences.

Background information is not enough in the news. Although the details of the inter-Korean talks and the situations that took place for the first time are explained, no preliminary information is offered regarding the reasons behind the talks. Therefore, the historical and political dimensions of the message are insufficient. According to Van Dijk, language use and discourse production affect the communicative situation that language users interpret. These subjective state definitions express context. Context ensures the discourse is socially appropriate (Van Dijk, 2006: 121). Context is the cultural, attitudinal, religious, ethnic, political, etc., of those who produce the discourse. It is related to the position of the discourse and the quality of the philosophy

carried by the discourse (Günay, 2018: 87). The context of this news is entirely based on Kim Jong Un's attitudes and behaviors, steps, and actions taken during the talks. A typical value and belief are tried to be revealed, implicitly or explicitly, with various references.

The source of this news is the same as the news source above. The news was published in Korean via the Ryugyong Clip website.

2.1.2.3. Micro Structure

- 남조선언론들은 《김정은위원장의 파격행보로 평양남북정상회담에서 <최초>, <처음>이 쏟아졌다.》, 《<사상최초>의 수식어가 계속 이어졌다.》고 하면서 다음과 같이 보도하였다. (The South Korean media said, “Because of the President Kim Jong Un’s unusual move, “firsts” were marked at the North-South summit in Pyongyang, and “a first in history” took place.”)

- 《김정은위원장이 리설주녀사와 함께 18 일 오전 평양순안공항에서 전용기로 도착한 문재인대통령내외를 직접 영접한것은 행사의 첫 최초기록으로 된다.》 (President Kim Jong-un personally greeted President Moon Jae In and his wife, who arrived with Ms. Ri Sol Ju on a private plane from Pyongyang Sunan Airport on the 18th morning of the month.)

- 《김정은위원장이 권력의 핵심공간을 과감히 공개하였다.》 (Chairman Kim Jong-un boldly revealed the core space of power)

- 《김정은위원장이 로동당 위원장이라는 자신의 위치도 부각하고 정상국가면모를 대내외적으로 보여주었다.》고 하였다. (President Kim Jong-un emphasized his position as the head of the Workers’ Party of Korea and showed a normal state appearance both internally and externally.)

- 《김정은위원장이 문재인대통령에게 15 시간이상을 투자하며 거의 대부분 공식일정에 동행하였다.》 (President Kim Jong Un has been with President Moon Jae In for more than 15 hours and accompanied him on almost all official programs.)

- 김정은위원장이 마련한 대집단체조와 예술공연을 관람한 후 문재인대통령이 역대 최초로 북의 시민들을 상대로 대중연설을 펼쳤다고 하면서 《문재인대통령은 최초로 북에서 대중연설을 한 <한국대통령>으로 역사에 기록되게 되었다.》고 하였다. (President Moon Jae In made history when he became the President of South Korea, he gave a public speech in front of North Korean citizens for the first time in its history)

after watching a large group of gymnastics and art performances organized by President Kim Jong Un.)

Active and compound sentences are frequently used in the text. Words and proper nouns for emphasis are highlighted with square brackets each time. In particular, the emphasis on Kim Jong Un's name overlaps with other news texts. For instance, in the last sentence above on the news site, while the name of Kim Jong Un was written in bold and large font, Moon Jae In was mentioned once without emphasis; in the next bet, he is only mentioned as 한국대통령 (The President of South Korea). Therefore, emphasis is placed on the strength and determination of the subject. In addition, although the news text is short, some sentences may be kept long and complex to increase the importance of the information.

There are also passive sentences in the text. For example; “《김정은위원장과 문재인대통령이 조선인민군 의장대를 사열할 때 북이 레포 21 발을 올린것은 남북력사상 처음이었다.》고 하였다” (Ryugyong, 2018). In this sentence, for the first time in the history of the South Korea and North Korea, during the tour of the Heads of State, it is said that salute was given with 21 gun shots. The sub-title of this sentence is stated as 《파격적인 레포발사》, “unusual salute shot”. Since the passive sentence structure does not reveal the perpetrator of the action concretely, it may be used where author's intention is not wanted to be clearly stated.

There is a causal relationship between news sentences. “남조선언론들은 《김정은위원장의 파격행보로 평양남북정상회담에서 <최초>, <처음>이 쏟아졌다.》, 《<사상최초>의 수식어가 계속 이어졌다.》고 하면서 다음과 같이 보도하였다” (Ryugyong, 2018). In the sentence, the realization of some issues for the first time in the inter-Korean talks and a causal relationship was established by connecting Kim's extraordinary moves.

“남측정상이 북정치의 심장부인 로동당청사에서 회담을 진행한것은 물론 남측 언론에 건물내부가 공개된것은 처음있는 일이라고 하면서 《김정은위원장이 권력의 핵심공간을 과감히 공개하였다.》, 《김정은위원장이 로동당 위원장이라는 자신의 위치도 부각하고 정상국가면모를 대내외적으로 보여주었다.》고 하였다” (Ryugyong, 2018).

These sentences explain that the fact that the meetings were held in the Workers' Building and the building was disclosed to the South Korean media caused North Korea to be perceived as a normal state. Kim was trying to show his power's main center and leading position.

It is also apparent that there is a functional relationship in the sentences. In the paragraph with the subheading 《예상을 뛰어넘은 동석식사와 공동행사일정》, the following is summarized respectively:

- The negotiations of Heads of State in the reunification process exceed the original plan.

- Moon's eating seven times in two nights and three days.

- Being with Kim at four of these meals

- Two leaders spend more than half of the day together.

From the point of view of the referential relationship, the idea that Kim took many significant steps for the future of the Korean Peninsula has been emphasized throughout the news, with discourses such as Kim Jong Un's unusual moves, a private airport encounter, an unusual salute, the courageous opening of the building to the public, and the hospitality that is hard to find at foreign summits.

김정은위원장 (The President Kim Jong Un), 문재인대통령 (The President Moon Jae In), 남측 (The South), 처음 and 최초로 (first, beginning), 대중연설을 (public speaking) are the most frequently applied and especially preferred words. Two words are utilized to express "the president". When referring to North Korean President Kim Jong Un, the word 위원장, which means Chairman, Chairman of the Board/Committee, was used, and the word 대통령, which means Head of State, was used when talking about the South Korean President Moon Jae In. The phrase "the plunder of firsts" analyzed in the title section also discloses the nuance in the choice of terms and the intended message in the background.

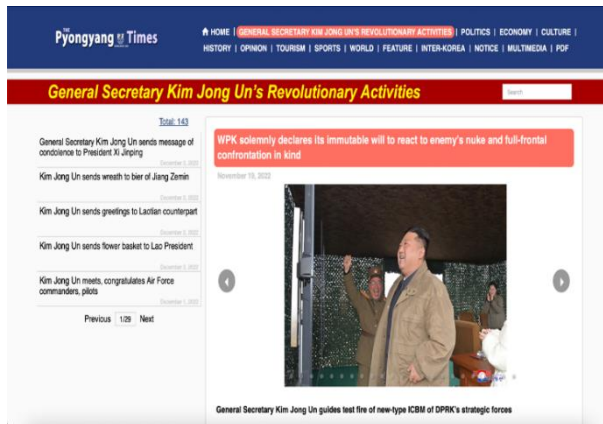
Like the news above, the reader's ideas are directed in news rhetoric. Throughout the text, Kim Jong Un's actions are described as extraordinary, and the steps taken in this context are almost listed. It has been tried to increase the news's reliability by using numerical data. For example, the two leaders met seven times, staying together for over 15 hours. These data support this sentence: "이러한 최초기록들은 두 정상간 신뢰는 물론 친밀도를 대내외적으로 과시하는 효과가 클 것이다.》고 하였다" (Ryugyong, 2018). (The trust and friendship between the two leaders, who have shown such closeness for the first time, will significantly impact both at home and abroad.) An ideological production has been revealed in the news discourse.

2.1.3. Critical Discourse Analysis Of The News Titled “WPK Solemnly Declares Its Immutable Will To React To Enemy’s Nuke And Full-frontal Confrontation In Kind”

2.1.3.1. Thematic Analysis Of Macro Structure

The title of this news text is “WPK Solemnly Declares Its Immutable Will to React to Enemy’s Nuke and Full-frontal Confrontation in Kind.” In the title, declaring the unwavering will of the WPK (Korean Workers Party), an enemy subject is created, and the discourse of which reactions to which actions of the enemy will be given is constructed. The point to be explained in the title is understood most clearly when the spot sentence is read. The spot sentence of this text is “General Secretary Kim Jong Un guides test fire of new-type ICBM of DPRK’s strategic forces” (The Pyongyang Times, 2022). So, the anti-enemy reaction expressed in the headline is the North Korean strategic forces launching new types of intercontinental ballistic missiles under the guidance of Kim Jong Un.

Picture 6. The Photo of News Headline

Kaynak: The Pyongyang Times, 2022.

The news headline is in an orange box with a white font. The spot title is written under the photos in black and bold font. Here, there is a movement from the general to the specific. The opening of a general meaningful title is made in the spot part. The newspaper focused on the revolutionary actions of Kim Jong Un, and expressed this with the headline “General Secretary Kim Jong Un’s Revolutionary Activities,” written in a yellow font in a red box independent of the news. The news date (19.11.2022) is indicated on the left under the main title. There is no reference to the Juche calendar on this news site.

The intro sentence of the news text, “The DPRK strategic forces test-fired a new-type ICBM on November 18 amid the strict implementation of the top-priority defense-building strategy of the Workers’ Party of Korea and the

DPRK government on regularly bolstering up the most powerful and absolute nuclear deterrent” (The Pyongyang Times, 2022). In the introductory sentence, the main event of the text is summarized, the event is clarified with historical information, and an introduction is made to the narrative of the event. Besides, the ongoing country security strategy is revealed with the discourse that the nuclear deterrence strategy, which is the ultimate goal of North Korea, will be rigorously implemented. The introductory sentence consists of a detailed repetition of the spot title.

In the news, 23 photographs were used in one flow. The launch moment of the missile, Kim Jong Un watching the launch with his daughter, Kim Jong Un with his daughter in front of the missile vehicle and military officials in the back, his wife and military officials watching the event with enthusiasm are a general summary of the photographs. Some images will be examined within the analysis.

Picture 7. Kim Jong Un, His Daughter, and Wife

Kaynak: The Pyongyang Times, 2022.

In the images above, Kim Jong Un watches the last missile launch with his daughter. The importance of these photos getting a place in the press is the first time Kim Jong Un's daughter appears in the media. Even though her daughter's name and age remain uncertain, her first media appearance by the leader indicates she may occupy essential positions in the future. It may also have been media-served that his wife, Ri Sol Ju, tied her hands together and looked at Kim while smiling. The hand-drawn photo of Kim and her daughter in the photo above left may emphasize tight family ties and future leader discussions.

2.1.3.2. Schematic Analysis Of Macro Structure

The news described the new intercontinental ballistic missile launch on November 18, 2022. The reasons for the missile test, which authorities accompanied Kim Jong Il, the aims of the test shot, and the message he wanted to give were explained respectively. The newspaper presented the main event regarding threats and the need for security.

“The test fire was conducted under the intolerable condition that the reckless military confrontational moves of the US and other hostile forces persistently driving the military and political situation on the Korean peninsula to the red line have gone beyond the limit, and hypocritical and brigandish sophisms have been justified even in the UN arena to brand the right of a sovereign state to self-defense as a provocation in every way” (The Pyongyang Times, 2022).

It is clear that the perception of threat is felt owing to the confrontational actions of the USA and other enemy forces (The South Korea and other US allies), and this situation leads to the legitimization of missile tests with an emphasis on the sovereignty of the country. The presentation of the news comprises many short paragraphs. The name of Kim Jong Un is written in large font throughout the text, overlapping with other news.

The background information in the news was restricted to the actions of the US and enemy forces that made the Korean Peninsula insecure. South Korea was not mentioned as an enemy power, and the issue was limited by emphasizing “the acceptance of rogue nonsense even in the UN arena”. Therefore, sufficient background information is unavailable. The news only tells the event and action from a specific frame. The context of the news is to explain the reliability and power of the weapon systems representing the strategic power of North Korea. This point is supported by expressions such as “the strongest strategic weapon in the world”, “the successful test fire”, and “a sovereign state to self-defense as a provocation in every way” (The Pyongyang Times, 2022).

The source of this news is The Pyongyang Times. The newspaper is the only English-language newspaper in North Korea, starting its publication life

in 1965. It offers the latest and detailed information about what has been happening in the country in politics, economy, culture, and other sectors. In addition, the article gives specific information about Pyongyang and other parts of the country (The Pyongyang Times, 2022).

2.1.3.3. Micro Structure

- *Kim Jong Un*, general secretary of the Workers' Party of Korea and the president of the State Affairs of the DPRK, guided the test fire on the spot (The Pyongyang Times, 2022).

- *Jo Yong Won, Ri Il Hwan, Jon Hyon Chol, Ri Chung Gil, Kim Jong Sik and other senior officials of the WPK Central Committee* watched the test fire in the presence of the General Secretary (The Pyongyang Times, 2022).

- *Kim Jong Un was greeted* on the spot by Colonel General Jang Chang Ha, leading officials in the defense scientific research sector and commanding officers of the Red Flag Company (The Pyongyang Times, 2022).

- *The new-type ICBM Hwasongpho-17*, launched at Pyongyang International Airport, traveled up to a maximum altitude of 6 040.9 km and flew a distance of 999.2 km for 4 135s before accurately landing on the preset area in open waters of the East Sea of Korea (The Pyongyang Times, 2022).

- *Kim Jong Un said* that our Party and government should clearly demonstrate their strongest will to retaliate against the hysteric aggression war drills by the enemies seeking to destroy peace and stability in the Korean peninsula and the region (The Pyongyang Times, 2022).

Active sentence structures are mainly applied in the text. In the news, including names, especially from the government circle, the perpetrators of the missile tests are stated. Kim Jong Un is described with different adjectives, specifically as the country's leader and the Labor Party's General Secretary. In the sentences used in the news, the details regarding the launch of the missiles are usually in the passive sentence structure. As an example, the following sentence can be mentioned: "The test fire was conducted under the intolerable condition that the reckless military confrontational moves of the US and other hostile forces persistently drove the military and political situation on the Korean peninsula to the red line have gone beyond the limit, and hypocritical and brigandish sophisms have been justified even in the UN arena to brand the right of a sovereign state to self-defense as a provocation in every way" (The Pyongyang Times, 2022). While the determination and power of the subject are at the forefront in active sentence structures, passive sentence structures aim to legitimize the action. Also, sentences in the text are often long and complex.

There is a causal relation in this news text. The reason for North Korea's nuclear armament and the missile test that is the subject of the news has been stated as the imperialist actions of the enemy and war exercises. In the news, there is a referential relation where there is no functional relation. Many

expressions label the USA and South Korea as enemies. (The US and other hostile forces persistently driving the military and political situation on the Korean peninsula, the US and other hostile forces' military threats, etc.)

The most frequently used word patterns in the news are:

- The Workers Party of Korea
- The US and other hostile forces
- The nuclear forces of the DPRK
- The defense scientific research sector
- The test fire

The words frequently used in the news are strategic, nuclear, military, defense, weapons, ICBM, and hostile. In particular, the perception of insecurity and the need for defense are emphasized. The way the parties to the event are defined in sentences gives the ideology of the news. The USA and South Korea are “hostile” while North Korea is described as a “sovereign power”.

When the persuasion processes of the news are evaluated within news rhetoric, it is found that news photos are a striking element. In the news, consisting of many photographs, it is desired to normalize the missile test by breaking it out of its context. This may be why Kim mainly introduces her daughter in the photos. In addition, numerical data was also used in the news. In the sentence, “The new-type ICBM Hwasongpho-17, launched at Pyongyang International Airport, traveled up to a maximum altitude of 6 040.9 km and flew a distance of 999.2 km for 4 135s before accurately landing on the preset area in open waters of the East Sea of Korea” (The Pyongyang Times, 2022), how many kilometers the missile can reach, its duration and speed are stated. Thus, the reliability of the news is tried to be ensured.

2.1.4. Critical Discourse Analysis Of The News Titled “전쟁광신자의 정체는 절대로 가리울수 없다”

2.1.4.1. Thematic Analysis Of Macro Structure

The title of this news text is “전쟁광신자의 정체는 절대로 가리울수 없다”. In the title, translated as “The identity of the war fanatic can never be covered,” a target is clearly shown. Information about who this target is, where, when, how, and in what way he displayed war fanaticism is not available. However, he is claimed to show himself as pro-war in every way. There is no spot headline in the article. In the news dated 10 November 2022, the date of Juche (111) is also stated.

The intro sentence of the news text is “지금 남조선의 윤석열괴뢰역적패당이 북침전쟁광기를 더욱 공공연히 드러내고있다.” (Now, the South Korean puppet group of traitors Yoon Seok Yeol is more

openly revealing its war madness for the invasion of North Korea). The sentence targets South Korean President Yook Seok Yeol, characterizes him and his entourage as a puppet group, and states that they are planning to invade North Korea. Thus, in the introductory sentence, there is an answer to the questions of whom and for what reason the news headline is targeted.

2.1.4.2. Schematic Analysis Of Macro Structure

In the text, South Korean President Yook Seok Yeol and his team are presented as a representative example of the war exercises carried out by South Korea and the United States. The news opposes South Korea's characterization of these exercises as defensive and justifies the rhetoric of the unending war threat. In the sentence, *세상사람들이 미국에 아부굴종하며 반공화국대결책동의 돌격대로 날뛰고있는 괴뢰역적패당의 군사적망동으로 하여 언제가도 조선반도에서의 전쟁위험은 가셔질수 없다고 하는것은 바로 이때문이다* (Uriminzokkiri, 2022), it is stressed that the danger of war (괴뢰역적패당) on the Korean Peninsula will not end, by citing the military recklessness of the puppet traitor gang. The words and expressions to be emphasized in the news are indicated with two square brackets. All text in this article is written in the same font.

The background and context information is expressed in the news. The background of exercises such as “Vigilant Storm”, “Taeguk Drill” is given by dating. The information on the names and shapes of the Taeguk Exercise was underlined, and it was stated that it had been carried out for the invasion of the North Korea since 1955. The background of the event has been mentioned with a new title since 2005, but with the emphasis that it has continued to exist for the same purpose.

《태극연습》은 괴뢰들이 남조선강점 미제침략군으로부터 《평시작전통제권》을 넘겨받은 이후인 1995년부터 《압록강》연습이라는 명칭을 달고 시작한 북침전쟁연습이다.

괴뢰군단독으로 압록강까지 《진격》하여 공화국북반부를 타고앞으려는 흥심을 그대로 드러낸 이 전쟁연습이 2005년부터 현재의 명칭으로 바뀌었지만 그 불순한 목적은 오늘까지도 변하지 않았다” (Uriminzokkiri, 2022).

The context of the news is entirely about making South Korea and the US hostile with their actions, creating the perception that the country is a

victim, and making North Korea threatened. In the last sentence, along with the introductory sentence, South Korea was described as a “war fanatic,” and this idea was tried to be proven in the content.

The source of this news is the Uriminzokkiri (Our Nation). Uriminzokkiri, a North Korean propaganda website, broadcasts in many languages. Among all the news, the reporter writing the news for the first time is given at the end of the news. The primary source of this news is Kim Seung Deog 김승덕. There is no information about this person.

2.1.4.3. Micro Structure

- 지금 남조선의 윤석열괴뢰역적패당이 북침전쟁광기를 더욱 공공연히 드러내고있다 (Uriminzokkiri, 2022).

- 지금 괴뢰역적패당은 다른 군사연습들과 마찬가지로 이번 《2022 태극연습》을 놓고 《년례적》이요, 《방어적》이요 하면서 그 무슨 《위협》에 대비한 훈련이라고 떠들어대고있다 (Uriminzokkiri, 2022).

- 괴뢰역적패당이 우리의 정당한 국방력강화와 자위적대응조치들을 《위협》으로, 《도발》로 매도하면서 황당한 궤변과 갖은 오그랑수로 침략전쟁연습을 합리화하려고 해도 자루속의 송곳은 감추지 못한다 (Uriminzokkiri, 2022).

In the text, weighted factors and compound sentence structure are used. Sentences usually comprise long and abundant adjective/noun phrases. In this way, it is possible to legitimize the discourse. Notably, South Korean President Yook Seok Yeol and his team are presented as subjects in most news headlines. With the active structure, the subject is emphasized and brought to the fore.

There is a causal relationship in this news. The perception that the Korean Peninsula is under threat and may be invaded is attributed to the exercises that South Korea carries out together with the United States and sometimes alone. Indeed, in the sentence “조선반도에 진짜 위협이 존재한다면 그것은 오직 반공화국대결에 환장한 미국과 남조선괴뢰들이 항시적으로 가해온 전쟁위협뿐이다” (Uriminzokkiri, 2022), the existence of a real hazard to the Korean Peninsula only denotes the anti-North Korea conflict. It has been evaluated depending on the war threat of the US and South Korean puppets who are obsessed with it. In the sentence “병력과 장비가 동원되지 않는다고 하여 우리를 겨냥한 침략전쟁연습이라는 본질과 성격이 달라지겠는가 하는것이다”

(Uriminzokkiri, 2022), if troops and equipment cannot be mobilized, the nature of offensive warfare exercises targeting North Korea will evolve. When evaluated in terms of referential relationship, it is seen that South Korea and its allies are tried to be made hostile with expressions such as “gang”, “puppet”, “rebel”, and “provocation”.

Word choices reflect the ideological attitude of the news. 괴뢰역적패당 (puppet traitor gang), 위협 (danger), 전쟁연습 (battle drill), 비질러트 (vigilant), 전쟁위험 (war risk), 침략적인 (invader), 방어적 (defense), 군사적망동 (military) The use of words such as revolt, 북침전쟁 (The Northern Invasion War), 전쟁광신자 (war fanatic) indicates an offensive language and the use of securitization elements in the narrative.

There is no analytical data in the news apart from the date information. This situation undermines the probability of the news. Apart from analytical data, reliable sources, such as expert assessments and eyewitness statements, were excluded. Moreover, the reader’s opinions are wanted to be changed to the perception that the leader of South Korea is a gang member and leader. The tension in the Korean Peninsula has escalated due to President Yoon, and North Korea has to defend itself. In the headline and the last sentence, the statement that the identity of the pro-war cannot be concealed was repeated, and South Korea was presented as “pro-war”.

3. FINDINGS INTERPRETATION

When the North Korean digital propaganda contents are examined, it is observed that specific discourse structures always keep their existence, even though noticed that the discourses change according to the periodical conditions. While examining the related news, Van Dijk’s news discourse analysis method was used, and the macro and micro structures of the contents were examined in depth. In the analysis, in which many issues such as the title, news entry, photographs, syntactic structure, regional harmony, presentation of the event, background and context information, and news rhetoric were examined, some findings were reached.

As one of North Korea’s limited external resources, digital media seeks to influence and build consensus on the message’s recipients. The North Korean media, which cannot be thought of independently from the state, expressed the power/authority relationship of critical discourse analysis by conveying the discourse shaped according to the government’s will. The analyzed news was selected based on two different periods. The period when the first two news stories were written corresponds to the inter-Korean talks when a peaceful atmosphere prevailed on the Korean Peninsula. The last two account stories were written when tensions in the Peninsula escalated and reactions to the US-South Korean military exercises increased.

According to the results of the thematic analysis of the news, the titles and news entries attracted attention and wanted to direct the reader to a particular emotion. News titles and introductory sentences do not answer all 5W1H questions. Therefore, although the intended message is understood, the main event of the news is not figured out. While there was a positive atmosphere in the first two news stories, the titles were not particularly emphasized. In the last two news, the titles are more emphatic and specific. Emotional expressions and subjective judgments dominate all news. In extension, the sender's intention reflects the state language. Photographs are available in all the news except one. However, the third article, "WPK Solemnly Declares Its Immutable Will to React to Enemy's Nuke and Full-frontal Confrontation in Kind" contains many (23) photos. This news has the aggressive language. Photos are compatible with headlines and news entries. Propaganda posters were also included in the photographs. In addition, the names of the leaders in all news are written in bold and large font.

When we check the results of the schematic analysis of the news, many issues come to the forefront. In the news, the narration of the main event is hidden in the last paragraphs. In addition, the main event is not covered in detail. All news is composed of short paragraphs. The difference is that while the background and context information is insufficient in the first two news, In the last two news, the background and context information are presented in more detail. Especially the historical background is mentioned with historical information. It also is desired to create an enemy profile with the context information. All news sources are integrated with the power holders. In only one news report, the reporter's name was given; however, information about the person could not be accessed in the research. In this way, it has been determined that dominant discourses are reproduced and included in the discourses of news sources.

When the text is examined within microanalysis, it is found that there are apparent differences in the word choices that dominate the news content. The news texts focused on positive words such as peace, unification, and cooperation in 2018. In 2022, alienation and making the enemy clear have dominated the word choices. Nonetheless, sentence structures are generally active and compound. The preference for active sentences gives the impression that the subject is the power source. Passive sentence structures, rarely encountered in the news, legitimize the action. Although there is a theme difference in the news, North Korea is emphasized as the source of power/communication/peace as the subject in the active sentence structure. Subjective comments are frequently included in news texts. There is also a causal relation and a partially referential relation. Numerical statistics and expert opinions were not employed much in the news. More place was given to numerical data in the last two news articles, which were written in a language and aggressively against South Korea. Numbers are widely utilized when expressing dates.

Conclusion

Propaganda: It is a means of disseminating values put forward to influence ideas, control, and shape people's behavior. With its closed societal structure, it is indispensable for North Korea to continue its control mechanism. North Koreans cannot exist in the digital space. Though only a handful of elites, state propaganda is carried out on social media and other media platforms. Developments in science and technology have transformed the country's propaganda style; traditional propaganda posters have been replaced by digital content. Although the methods used by propaganda have changed, its aims remain the same: to maintain the current regime, to ensure obedience to it, and to convince the foreign public that North Korea is a livable country.

Using the method of critical discourse analysis, this article examines this new face of North Korean propaganda within the structure of strategic communication. In this context, when considered within the groundwork of the issues summarized in the findings section, the meanings of the words in the discourse, beyond their dictionary definitions, represent the context. In discourse analysis, the content of the text and the issues such as who said it, on what basis, its purpose, and to whom it was said are important. Evaluating the concepts of strategic communication and propaganda based on issues such as the receiver of the message, its aims, and content facilitates the research. In this background, the article sought answers to the following questions to analyze North Korea's digital strategic communication design:

1. Who are the audiences?
2. Where can we reach them?
3. What are the objectives?
4. What kind of content will help us achieve our objectives?
5. Which platforms are effective in conveying the message?

Within the framework of the news texts and sources analyzed, the target audience is understood as the English-speaking international community and Korean language speakers (South Koreans). North Korea prefers the websites of media channels to reach the target audience. The article did not examine North Korea's visibility on social media platforms. However, the country has active social media accounts. Analysis of these accounts could be the subject of a broader study). The objectives set are to convey the message that, regardless of the event mentioned in the news, North Korea's power, the leader's greatness, and the message that peace and prosperity on the Korean Peninsula can only be possible thanks to North Korea. To achieve these goals, propaganda-intensive news content was preferred. Despite having limited digital visibility, North Korea heavily uses official state media and news

channels to deliver its messages. Pyongyang Times and Rodong Sinmun are visible media channels, especially broadcasting abroad.

Within the propaganda and strategic communication methods mentioned above, it is clear that tactics such as appealing to emotions, using lies or cheating, and changing the writing style are used in news texts. As linguistic structures on which ideologies are built, the news is the most active tool in using these elements. The writers of the North Korean news texts make news in line with the interests of the sovereign power and legitimize these interests. There may be issues in the news that the writer of the text did not mention or gave a missing place. However, it is aimed to ignore these issues with word games, which show propaganda. North Korea's political values and attractiveness are limited North Korea's limited political values and attractiveness, so the country needs to benefit from strategic communication and public diplomacy elements to carry out effective digital propaganda. In this context, the country has a limited but accumulating profile. Likewise, determining the target audience, environmental analysis, and targets should be carefully analyzed and synthesized. After determining the target audience and objectives within propaganda, the parallel determination of communication targets brings steps to change the masses' ideas. Although North Korea's current practices and perception of strategic communication have differences, the reliability of propaganda is tried to be ensured with strategic communication elements.

As seen in the news texts analyzed, adopting Juche principles, the state ideology in North Korea is the most critical discourse element. Today, North Korea does not see the media only as a propaganda tool for its people. The efforts to represent the positive image of North Korea, together with the principles of Juche, transform the media into a tool for public diplomacy and strategic communication. Because propaganda, which aims to impose false/erroneous information on the interlocutors and to spread misleading information, is like propaganda to spread ideas, views, and attitudes towards the targets, even though it is evaluated independently of strategic communication. Therefore, strategic communication can be considered an umbrella concept that includes propaganda.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Aybala Lale % ? Bilal Karabulut % ?

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Aybala Lale % ? Bilal Karabulut % ?

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

References

- Beds SU. (n.y.). *BEDS SU digital communication strategy*. Retrieved from https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/nusdigital/document/documents/48549/3ee5803a4df4c9457b2a2fc39ebe592c/CS2017_Appendix_3_Digital_Communication_Strategy.pdf on 20.11.2022
- Beyazyüz, S. (2021). Projection of orientalist elements: white man's burden. In I. Tombul & G. Sarı (Eds.), *Handbook of research on contemporary approaches to orientalism in media and beyond* (pp. 507-535). AMEA.
- Bjola, C. (2018). The ethics of countering digital propaganda. *Ethics and International Affairs*, 32(3), 305-315. <https://doi.org/10.1017/S0892679418000436>
- Conserva, H. T. (2003). *Propaganda techniques*. San Bernadino: 1st Book Library.
- Defense Science Board. (2004). *Report of the defense science board task force on strategic communication*. Washington: Defense Science Board.
- Derina Holtzhausen, A. Z. (2015). *The routledge handbook of strategic communication*. Oxon: Taylor & Francis.
- Dijk, T. A. (2000). *Ideology and discourse a multidisciplinary introduction*. Retrieved from <http://www.dscursos.org/unpublished%20articles/Ideology%20and%20discourse.pdf> on 19.11.2022
- Dijk, T. A. (2001). Critical discourse analysis. In D. T. Deborah Schiffrin (Ed.), *The handbook of discourse analysis* (pp. 352-371). Blackwell Publishers.
- Dijk, T. A. (2006). Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies*, 11(2), 115-140. <https://doi.org/10.1080/13569310600687908>
- Drucker, P. F. (1998). *The next information revolution*. Retrieved from <http://www.s-jtech.com/Peter%20Drucker%20-%20the%20Next%20Information%20Revolution.pdf> on 17.11.2022

- European Parliament. (2021). *Strategic communications as a key factor in countering hybrid threats*. Brussels: European Parliament.
- Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. London: Edward Arnold.
- Günay, D. (2018). *Söylem çözümlemesi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- Graham, P. (2017). *Strategic communication, corporatism and eternal crisis*. Oxon: Routledge.
- Hallahan, K., Holtzhausen, D.R., van Ruler, B. & Vercic, D. (2007). Defining strategic communication. *International Journal of Strategic Communication*, 1(1), 3-35. <https://doi.org/10.1080/15531180701285244>
- Jowett, G. & O'Donnell, V. (2012). *Propaganda and persuasion*. California: Sage Publication.
- Laswell, H. D. (1927). The theory of political propaganda. *American Political Science Review*, 21(3). <https://doi.org/10.2307/1945515>
- Min, T. & Huhe, N. (2020). Parsing the effect of the internet on regime support in china. *Government and Opposition*, 55(20), 130-146. <https://doi.org/10.1017/gov.2017.39>
- North Korea Tech. (2010, December 7). *Ryugyong clip*. 38 Korea. Retrieved from <https://www.northkoreatech.org/the-north-korean-website-list/ryugyong-clip/> on 23.11.2022
- Özer, Ö. (2001). *Haber söylem ideoloji: eleştirel haber çözümlemeleri*. Konya: Literatürk Yayınevi.
- Park, C. (2020). 북한의 선전화와 직관선동: 선전 선동의 내면화 과정 연구. *Korean Bulletin of Art History* (54), 205-221. <https://doi.org/10.15819/rah.2020..54.205>
- Paul, C. (2011). *Strategic communication: origins, concepts, and current debates*. California: Praeger.
- Reporters Without Borders. (2022). *World press freedom index*. Retrieved from <https://rsf.org/en/index> on 29.11.2022
- RN, T. M. (2008). *Strategic communication: a primer*. Advanced Research and Assessment Group.
- Ryugyong. (2018, October 17). *Era of independent reunification, peace and prosperity ushered in by great over for nation*. Retrieved from <http://www.ryugyongclip.com/index.php?type=gisa&categ=7&no=16478> on 24.10.2022
- Ryungyong. (2018). 《김정은위원장의 파격행보로 평양남북정상회담에서 <최초>, <처음>이 쏟아졌다》. Retrieved from

<http://www.ryugyongclip.com/index.php?type=gisa&categ=4&no=16338> on 23.10.2022

Taylor, P. M. (1990). *Munitions of the mind: war propaganda from the ancient world to the nuclear age*. Wellingborough: Patrick Stephens Ltd.

The Pyongyang Times. (2022). Retrieved from <http://www.pyongyangtimes.com.kp/?pdf> on 15.10.2022

The Pyongyang Times. (2022, November 19). *WPK solemnly declares its immutable ill to react to enemy's nuke and full-frontal confrontation in kind*. Retrieved from <http://www.pyongyangtimes.com.kp/blog?page=revolutionary&blogid=637879821c468905c4ac9644> on 25.11.2022

Uriminzokkiri. (2022). *전쟁광신자의 정체는 절대로 가리울수 없다*. Retrieved from <http://www.uriminzokkiri.com/index.php?ptype=cgisas&mtype=view&no=1236184> on 01.12.2022

Wilbur, D. (2017). Propaganda's place in strategic communication: the case of ISIL's dabiq magazine. *International Journal of Strategic Communication*, 11(3), 209-223. <https://doi.org/10.1080/1553118X.2017.1317636>

DEMOKRASİ TEORİSİNDE EŞİTLİK PROBLEMİ: BİR KATEGORİZASYON ÖNERİSİ

Emre EKİNCİ* & Sabina NASİROVA**

Öz

Etimolojik kökene dayanan kategorik bakış açısı, demokrasi teorisinin gelişimi için bir fırsat sunmaktadır. Demokrasi kavramı, etimolojik kökeni itibariyle halk/demos hükümeti/kratos anlamına gelmekle birlikte “demokrasi/halkın hükümeti ne anlama gelmektedir?” sorusu sorulduğunda ise derin tartışmalar yaşanmaktadır. Çünkü demokrasi düşüncesinin gelişim sürecinde, hükümet kavramını niteleyen halk kavramının kapsamı farklılaşmış ve dolayısıyla demokrasi kavramının tanımı değişiklikler göstermiştir. Bu makaleye göre, bu problematiğin oluşmasının sebebi, “eşitlik problemi” olarak ifade edilecek olan problemdir. Demokrasi teorisi bütüncül bir bakış açısıyla incelendiğinde, Antik Yunan’da doğuşundan 21. yüzyıldaki mevcut durumuna kadar, halk ve dolayısıyla halk yönetimi kavramlarının tanımlanmasında “eşitlik” ve “özgürlük” kavramlarının esas alındığı görülmektedir. Bu çalışma, sınırlılığı olarak “eşitlik” merkezli kuramsal literatürü incelemeyi belirlemiş ve “özgürlük” merkezli tartışmaya çalışmada yer vermemiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, demokrasi teorisinin içinde neden farklı demokrasi tanımları olduğuna yönelik bir cevap vermek için “eşitlik problemi” kavramı odağında halk ve halk hükümeti kavramlarının arasındaki ilişkiyi konu alan bir kategorizasyonu ileri sürmek olacaktır. Bu makalede, demokrasi hakkındaki özgün görüşlerden yararlanılarak “eşitlik problemi” merkezli bir analiz yapılacaktır. Bu, demokrasiye ilişkin görüşlerin eşitlik problemi etrafında ele alınması sonucunda, demokrasi teorisinin dört temel kategoride ele alınabileceği anlamına gelmektedir. Önerilen bu bölümler şunlardır: “eşitsizliğin doğallığı” esasında “hükmedemeyen halk”, “eşitsizliğin yapaylığı” esasında “hükmetmeyen halk”, “eşitliğin yapaylığı” esasında “hükmetmesi gereken halk”, ve “eşitliğin doğallığı” esasında “hükmeden halk”. Bu makalenin, yapılacak olan analiz neticesinde görünür kılmayı umduğu temel nokta, eşitlik probleminin demokrasi kavramı odaklı tartışmaların merkezi bir konumunda yer aldığına dikkat çekmektir. Böylelikle demokrasi tartışmalarına kategorik bir katkı sunulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halk, Hükümet, Halk Hükümeti, Demokrasi, Eşitlik Problemi.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, ikinci.emre.ee@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9688-3463>

** Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, snasirova94@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6073-0721>

THE PROBLEM OF EQUALITY IN THE THEORY OF DEMOCRACY: A CATEGORIZATION PROPOSAL

Abstract

The categorical perspective, based on etymological origins, provides an opportunity for the development of the theory of democracy. Although the concept of democracy means people/demos government/kratos in terms of etymological origin, when the question “What does democracy’s/people’s government mean?”, there are deep debates. Because the concept of democracy, meaning “people’s government”, has changed throughout history due to the evolving definition of “the people”. According to this article, this is due to the “equality problem”, with the concepts of “equality” and “freedom” being the basis for defining “the people” and “people’s government” from Ancient Greece to the present day. This study examines the relationship between “people” and “people’s government” through the lens of the “equality problem”. It proposes a categorization of democracy based on original views, with a focus on equality rather than freedom. The study identifies four basic categories of democracy through an analysis centered on the “equality problem”. These suggested sections are: “the people who can not govern” based on the “naturalness of inequality”, “the people who do not govern” based on the “artificiality of inequality”, “the people who should govern” on the based “artificiality of equality”, and “the people who govern” on the basis of the “naturalness of equality”. By analyzing these categories, the article highlights the importance of the “equality problem” in debates about democracy. Thus, a categorical contribution will be made to the debate on democracy.

Keywords: *People, Government, Government of the People, Democracy, Equality Problem.*

Giriş

Demokrasi teorisi hakkında araştırma yapan bir araştırmacı, demokrasi teorisi içerisinde birbirinden farklı birçok demokrasi tanımının olduğunu fark edecektir. “Doğrudan demokrasi” (Lupia ve Matsusaka: 2004), “yarı doğrudan demokrasi” (Papadopoulos, 2005), “temsili demokrasi” (Urbinati, 2006), “çoğulcu/poliarşik demokrasi” (Burtenshaw, 1968), “çoğunlukçu demokrasi” (Crepaz, 1996), “Marksist demokrasi” (Roper, 2013), “liberal demokrasi” (Plattner, 1999), “plebisitçi/referandum demokrasi” (Evers, 1986), “radikal demokrasi” (Cohen ve Fung, 2004), “siber demokrasi” (Carayannis, Campbell ve Efthymiopoulos, 2014), “askeri demokrasi” (Salt, 1999), “konsensusçu demokrasi” (Lijphart ve Crepaz, 1991), “uzlaşmacı demokrasi” (Ebeling, 2017), “Westminster demokrasisi” (Ridge, 2021) ve “müzakereci demokrasi” (Bohman, 1998), vb. birçok demokrasi tanımı örneği verilebilir.

Bu durum, kimi açıdan demokrasi teorisinin zenginliği olarak yorumlanabilecek olsa da kimi açıdan ise demokrasi teorisinin sahip olduğu bir problematiğin göstergesidir. Çünkü demokrasi tanımlarındaki çeşitliliğinin

sebebi, demokrasiyi tanımlayan düşünürlerin “farklı dilleri” konuşuyor olmasıdır. Yani, her bir demokrasi tanımının halk ve dolayısıyla halk hükümeti/demokrasi kavramlarını kullanırken ifade ettikleri anlamlar, birbirinden farklıdır ve kavramsal bir problem ortaya çıkmaktadır (Schmitter ve Karl, 1991; Kaiser, 1997; Doorenspleet ve Pellikaan, 2013; Hanberger, 2006; Schmidt, 2002; Smooha, 2002).

Başka bir ifade ile demokrasi teorisinde, eşitliğin ne olduğu sorusuna “insan sayısını saymak ve pastayı eşit büyüklükte dilimlere bölüp dağıtmak” anlamına gelecek benzer cevaplar verildiği görülse de eşitliğe dair sorulan soru, eşitliğin nasıl tasavvur edildiği sorusuyla derinleştirildiğinde verilen cevapların aslında birbirinden oldukça farklı ve özgün cevaplar olduğu fark edilmektedir (Stone, 2012: 39).

Bu tespitten yola çıkan bu makale, farklı demokrasi tanımlarının var oluş sebebinin, “eşitlik problemi” olarak kavramsallaştırdığı sorunsal olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, “eşitlik problemi” üzerinden, var olan veya oluşacak yeni demokrasi tanımlarını kapsayacak şekilde bir demokrasi kategorizasyonu önermektir.

Bu makale, bir örneklem oluşturmak bakımından demokrasi kavramı odağında çalışmalar yapmış literatürdeki etkili düşünürlerin (Platon, Aristoteles, La Boétie, Hume, Tocquville, Locke, Hobbes, Rousseau, Montesquieu, Spencer, Marx, Hegel, Voltaire, Durkheim, Mills, Kant, Tönnies, Weber, Dahl, Lipset, Lijphart ve diğerleri) çalışmalarından faydalanarak mevcut kategorizasyonlardan farklı bir demokrasi kategorizasyonu tasarlamaktadır. Yani bu çalışma, siyaset biliminin, “mümkün olanın/ikinci en iyinin sanatı” (Billington, 2011: 308) olduğu kabulü üzerine yükselerek demokrasi uygulamalarını değil demokrasi tanımlarını kategorize etmek amacıyla çeşitli demokrasi tanımlarını bu çalışma tarafından “eşitlik problemi” olarak kavramsallaştırılan yeni bir bakış açısıyla ele alacak ve kategorize edecektir. Diğer bir ifade ile bu makalede, farklı demokrasi tanımlarının oluşmasında eşitlik mevhumunun rolünü anlamak ve böylece kavramların anlaşılması ve karşılaştırılmasını kolaylaştırmak amacıyla oluşturulmuş olan kategorizasyon aracılığıyla “eşitlik problemi” temelli bir analiz yapıldıktan sonra, hem farklı demokrasi tanımlarının oluşma sebebinin görünür hale gelmesi hem de böylece demokrasi teorisinin konusu olan problemlerin üstesinden gelmesine yönelik bir katkı sunmak amaçlanmaktadır (Sabatier, 1988: 158).

Bu makalenin önerisine göre “eşitlik problemi”, demokrasi tanımlarının her birinin, kendi teorik çerçevesini oluşturmak bakımından halk ve halk hükümeti kavramları arasındaki ilişkiyi kurarken temellendikleri önemli bir hareket noktası konumundadır. Başka bir ifade ile her bir demokrasi tanımının, bu makalede oluşturulmuş olan dört demokrasi kategorisinin birine dâhil olarak şekillendiği önerilmektedir.

Birinci bölümde, halkın doğuştan gelen birtakım eşitsizliklere (fiziksel özellikler, cinsiyet, statü) sahip olan insanlardan oluştuğu ve dolayısıyla halk

hükümeti/demokrasi tanımının böylece şekillendiğini ileri süren demokrasi tanımlarını kategorize etmek için “hükmedemeyen halk” isimli kategori ele alınacaktır. İkinci bölümde ise birinci bölümde ele alınan kategoride ileri sürülen kabulün aksine, halkın “doğal” değil “yapay” eşitsizliklere (erdem, liyakat) sahip olan insanlardan oluştuğu ve dolayısıyla halk hükümeti/demokrasi tanımının bir tercih sonucu şekillendiğini ileri süren demokrasi tanımları ele alınacaktır. Bu karakterdeki demokrasi tanımlarını kategorize etmek için “hükmetmeyen halk” kavramı kullanılacaktır.

Üçüncü ve dördüncü bölümde ise ilk iki bölümden farklı olarak eşitsizliğin kökenleri değil eşitliğin tahsisi hakkında görüş bildiren demokrasi tanımları kategorize edilecektir. Üçüncü bölümde, eşitsizliğin yapay olarak oluşturulduğu kabulü üzerinden eşitliğin de yine yapay olarak (erdem, liyakat) tahsis edilmesinin mümkün olduğunu ve bunun ise eşitsizliğe sahip olan halkın hükmetmeye teşvikinden geçtiğini ileri süren demokrasi tanımlarını kategorize etmek için “hükmetmesi gereken halk” isimli kategori ele alınacaktır. Dördüncü bölümde ise üçüncü bölümün aksine eşitsizliğin yapay değil doğal olarak oluşturulması gerektiği kabulü üzerinden eşitliğin de yine doğal yollarla (matematiksel-orantısal) tahsis edilmesinin mümkün olduğunu ve bunun ise halkın kapsamının daraltılmasından (yerel) geçtiğini ileri süren demokrasi tanımlarını kategorize etmek için “hükmeden halk” isimli kategori ele alınacaktır.

Özetle, çalışmanın ilk bölümünde “eşitsizliğin doğallığı”, ikinci bölümünde “eşitsizliğin yapaylığı”, üçüncü bölümünde “eşitliğin yapaylığı” ve dördüncü bölümünde ise “eşitliğin doğallığı” temelli kabuller barındırmaları bakımından demokrasi tanımları analiz ve kategorize edilecektir. Böylece demokrasi tanımlarının ilgili kategorilerde ele alınmasıyla bu çalışma tarafından “eşitlik problemi” olarak kavramsallaştırılan problemin farklı demokrasi tanımlarının oluşmasındaki etkisi tartışmaya açılırken yeni bir demokrasi kategorizasyonu örneği sunulacaktır.

1. HÜKMEDEMEYEN HALK - EŞİTSİZLİĞİN DOĞALLIĞI

Bu bölümde ele alınacak olan demokrasi görüşü, “halk” kavramını, “hükümet” kavramının dışında bırakmak suretiyle demokrasi tanımını, “eşitsizliğin doğallığına” dayandırmaktadır. İnsanların dünyaya geldikleri andan itibaren eşitsizlikler doğuran birtakım farklılıklara sahip oldukları varsayımına dayanan bu görüş, demokrasiyi oluşturanın soylu-soysuz, zengin-fakir, güçlü-zayıf gibi doğal eşitsizler olduğunu ileri sürmektedir. Bu sebeple hükümet ilişkileri bakımından, kimilerinin doğal olarak hükmeden, kimilerinin ise doğal olarak hükmedilen olduğu kabulü üzerinden, bu makalenin “hükmedemeyen halk” olarak kavramsallaştırdığı kategori oluşmaktadır.

Demokrasi kavramının literatüre girmiş olduğu yer olan Antik Yunan demokrasisi incelendiğinde, hükümet tanımının “yurttaş/politai” kavramına

eşitlenmesiyle karşılaşmaktadır. Yurttaşın nasıl tanımlandığı, kim olduğu sorulduğunda ise Aristoteles'in şu tanımı yeterli olabilecektir: Yurttaş, yargıya ve otoriteye katılan, yani yasal, siyasal ve hükümete dair görevler alan kişidir. Bu haliyle halk ile yurttaş kavramlarının örtüştüğü ileri sürülebilecekse de halk kavramı ile yurttaş arasında temel bir fark söz konusudur. Bu farkı görünür kılmak için soruyu derinleştirmek ve kimler “yargıya ve otoriteye katılmakta, yani yasal, siyasal ve hükümete dair görevler almaktadır” diye sormak gerekmektedir. Bu sorunun cevabı ise “özgürlerdir”. Çünkü ancak “özgürler”, “hükmetme bilgi ve yeteneğine” sahiptirler (Aristoteles, 1993: 70-76).

Esasen gelinmiş olan bu teorik nokta, yurttaş niteliğinin doğal/doğuştan edinildiğine yeterli kanıt sunmaktadır. Çünkü “özgürler”, temelde toprak sahipliğine dayalı/oikos ve kan bağıyla birbirine bağlı olan erkekler topluluğunu ifade etmektedir. Başka bir ifade ile Antik Yunan'da hükmeden/yurttaş tanımı, çeşitli sıfatlarla toplumsal yaşama katılan köleleri, çocukları, bazen yaşlıları, yabancıları ve metoikosları dışlayan bir yapıdadır (Schnapper, 2005: 37).

Daha da ötesi, Aristoteles'in “iyi adam ve iyi yurttaş” ayrımı ile iyi bir adamın iyiliğiyle, ciddî ve ödevine bağlı bir yurttaşın iyiliğini aynı iyilik saymanın gerekip gerekmediğini sorgulaması, eşitsizliğin doğallığını, erkekler arası bir tartışma alanına çekmektedir. Aristoteles, eşitliği erkekler arası bir eşitlik olarak ele almakta ve böylece “kadınlar ve köleler” başta olmak üzere özgürler dışındaki tüm toplumsal unsurları dışlamak suretiyle demokrasiyi tanımlamaktadır (Phillips, 2012: 13).

Böyle ele alındığında, hükmedenin sahip olması gereken “manevi erdem” gibi soyut kavramlar da “yurttaşlar” arası bir tartışmanın konusu haline gelmekte ve yurttaşların sırayla hükmetmesi gibi temel demokrasi usulü, “eşitsizliğin doğallığı” üzerine kurulmuş bir demokrasi tanımıyla farklı bir anlam kazanmaktadır. Çünkü halkı hoşnut edecek her şeyi yapmak, “yurttaşları memnun edecek her şeyi yapmanın” aksine, olumsuz bir anlam ifade etmektedir. Öyle ki “yurttaşın” aksine “halk”, “hükümet bilgi ve becerisine” sahip olmayacak şekilde “doğal eşitsizliklere” sahiptir (Aristoteles, 1993: 65-75).

Bu kabulün temelinde ise Platon'un “eşitlik adamı” olarak tanımladığı “demokrasi insanı” kavramsallaştırması yatmaktadır. Eşitlik adamı, günlerini canının her istediğini yapmakla geçiren, bir bakmışsınız kendini felsefeye veren bir de bakmışsınız devlet adamı olmuş, kürsülere çıkmış, aklına eseni söylemekte olan bir karakterde olması münasebetiyle arada askerliğe özenip savaştan yana olan, arada da iş adamlığı tutup ticaretle uğraşan, kısacası, hükmetme işi için fazlasıyla “düzensiz” olan bir yapıdadır. Başka bir ifade ile Platon'a göre eşitlik isteği, düzenli bir toplumsal yapının oluşmasına aykırı olacak şekilde doymak bilmeyen ve başka değerleri küçümseyen karakterde bir özgürlük isteği taşıması nedeniyle “zorbalık doğurmaktadır”. Çünkü halkın yurttaşla eşitlenmesi demek, satın alınmış kadın/erkek kölelerin,

kendini satın alanlar kadar ve daha da ötesi kadınların ise erkekler kadar özgür olması manasında “özgürlerin köleleşmesidir”. Başka bir ifade ile “doğal eşitsizliği” savunmak, “özgürlerin” ve dolayısıyla “demokrasinin” varlığı için temel bir şart olarak ele alınmaktadır. Yurttaşın bahsedilebilmesi için yurttaş olmayandan bahsedebilmek gereklidir (Platon, 2010: 291-294).

Demokrasi teorisinin doğduğu yer olan Antik Yunan’da “halkın”, “yurttaş” ve yabancılarla birlikte demokrasiyi oluşturan üç sınıftan biri sayılması bu bakımdan tutarlıdır. Halk, demokrasilerdeki en kalabalık ve birlik olabilirse en güçlü sınıf olmanın yanında bütün işçiler ve devlet işlerine karışmayan küçük gelirli insanlardan oluşan toplumsal unsurun adıdır. Halk, sahip olduğu “doğal eşitsizlikler” dolayısıyla hükümete tabi olurken, hükümete dâhil olamayan kimseler toplamıdır (Platon, 2010: 296).

Öte yandan “doğal eşitsizlik” savunusu, Antik Yunan yazını ile sınırlı kalmamış, zamanla tekrarlanmış ve genişletilmiştir. Bu görüşe farklı dönemlerde de rastlanılabilir. Örneğin, Hume görüşlerin sahiplerinden birisidir.

Hume’a göre “doğuştan fikir”, zihnin bütün algı ve fikirlerinin doğuştan veya tabii olduğunu ifade eden bir kavramdır. Bu kavramın kullanılma bağlamı ise fikrin kaynağının hangi kökten geldiği sorusunu cevaplamaktır. Dolayısıyla Hume’a göre fikir temelli eşitsizlikler, “doğuştandır” ve demokrasinin de içinde dâhil olduğu “tabiat ve gerçeklikleri üzerinde açılacak tartışmalar” bu kabul üzerine yükselmektedir (Hume, 1986: 30-31).

Benzer şekilde Tocqueville de Tanrı’nın dağıttığı bütün meziyetlerin, demokrasiye hizmet edeceğini ve hatta hasımlarının elinde bulunduğu zaman dahi, insanın tabii büyüklüğünü ortaya koyarak “demokrasi davasına” yarayacağını ifade ederek aynı istikamette bir demokrasi tanımı yapmıştır. Diğer bir deyişle, “doğal eşitsizliklerin” oluşmasına sebep olan dağıtılan meziyetler, halk tarafından muhatap alınmayan şiir, hitabet, hatıralar, zekâ oyunları, muhayyilenin ateşi, düşünce derinliği gibi vasıtalarla demokrasiyi mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla Tocqueville’in demokrasi tanımının temelinde de Platon, Aristoteles ve Hume gibi, “eşitsizliğin doğallığı” kabulü yatmaktadır (Tocqueville, 1962: 3). Örnekler çoğaltılabilir.

Kıyası “doğal eşitsizliğin” temelini oluşturan ilke, “hükmedemeyen” olarak halkın varlığıdır. Diğer bir deyişle, “eşitsizliğin doğallığı” kabulü ile şekillenen demokrasi görüşüne göre hükmetmek, doğal yollarla sahip olunan bir vasıf olarak eşitsizlikle doğmuş olanların varlığına ihtiyaç duymakta ve halkı, hükmetmesinin mümkün olmaması anlamında “hükmedemeyenler” olarak nitelenmektedir. Özetle bu demokrasi görüşüne göre, “eşitsizliğin doğallığı” kabulü nedeniyle “halkın” niteliği “hükmedememesidir”.

2. HÜKMETMEYEN HALK - EŞİTSİZLİĞİN YAPAYLIĞI

Doğuştan gelen eşitsizliklerin varlığı üzerinden şekillenen “eşitsizliğin doğallığı” görüşünü ele aldıktan sonra, “hükmetmeyen halk” isimli bu

bölümünde ise hükmetmeye engel olan eşitsizliklerin sonradan/yapay yollarla ortaya çıktığını temel alan “eşitsizliğin yapaylığı” şeklinde isimlendirilen demokrasi görüşü ele alınacaktır.

Bu görüş, hareket noktasını “hükmedemeyen halk” görüşünü eleştirmek olarak belirlemekte ve hükmetmenin mümkün olduğunu ancak yapay olarak oluşmuş eşitsizliklerin, halkın hükmetmesini söz konusu olmaktan çıkardığını ifade etmektedir. Bu görüşün en güçlü savunucularının başında Locke gelmektedir. Locke, “bazı insanlar arasında, anlama yetisinde belli doğuştan ilkeler olduğu yolunda, kimi birincil kavramların... ve harflerin bir biçimde insan zihnine damgalanmış oldukları ve ruhun bunları varoluşunun en başında ediniş kendisiyle birlikte dünyaya getirdiği biçiminde yerleşik bir sanı olduğunu” ifade ederek doğrudan Hume’a atıf yapmakta ve Hume üzerinden doğal eşitsizlik savunusunu reddetmektedir. Çünkü Locke’a göre, “onlara” inanılacak olunursa “akıl ve keşfetmek” gibi iki temel kavramdan bahsedilememesi gerekecektir. Dolayısıyla yapılması gereken, “doğuştanlık ölçütünü” işleminden çıkarmaktır. Yani “fikir” ve dolayısıyla fikre dâhil olan diğer tüm şeyler gibi demokrasi de, doğuştan olmayan bir temelde ele alınmalıdır. Bu yüzden Locke’a göre, sonradan kazanılan eşitsizlikler olarak hükmetmekle ilgili eşitsizlikler, halk kavramının mahiyeti bakımından yapay eşitsizliklerdir (Locke, 2000: 45-61).

Bu görüş, Hegel tarafından köle-efendi karşıtlığı üzerinden dile getirilmektedir. Hegel’e göre başlangıçta, müstakbel efendinin ve müstakbel kölenin her ikisi de verilmiş, doğal ve kendilerinden bağımsız bir dünya tarafından belirlenmişken daha sonra efendi, verilmiş doğanın verilmiş (hayvansal) kendi doğasının üzerine yükselmekte ve bir insansal varlık olarak olumsuzlayıcı ve bilinçli eylemiyle kendisini yaratan bir varlık haline gelmektedir (Kojeve, 2001: 58). Başka bir ifade ile efendiyi efendi, köleyi ise köle yapan ve böylece eşitsizliği doğuran şey, yapay olarak oluşturulan köle ve efendinin “bilinçli eylemleridir” (Kojeve, 2001: 58).

Hükmetme durumunda olanlara “efendi” ve hükmedilenlere ise “köle” niteliği verilerek tartışma derinleştirilecek olunursa, “köle” niteliğine sahip olan bir halktan bahsedildiğinde “hükmedememesinden” değil “hükmetmemesinden” bahsetmek isabetli olacaktır. Çünkü kendisini kölelik içinde bulmamakta veya kendisini köle olarak bulsa bile köle kalmayı, “bilinçli eylemi” ile yapay olarak tercih etmektedir.

La Boetie’nin “kulluk” kavramını “gönüllülük” kavramıyla nitelemesinin sebebi de tam olarak bu kabuldür. “Gönüllü kulluk”, kendi kendini kullandıran, özgürlük ve kulluk seçeneği karşısında bağımsızlığını terk edip boyunduruğu kabul etmiş ve bu kötü duruma razı olmak şöyle dursun, onu arzulamak durumunda olan “halkın” niteliğidir (La Boetie, 2014: 23). Başka bir ifade ile yapay eşitsizlik yaklaşımında, eşitsizliği, eşitsizliğe maruz kalanlar olarak halkın kendisi yapay olarak üretmekte ve hükmetmeyi kendisi istememektedir. Gönüllü kulluğun ilk nedeni olan “görenekler”, bireylere her zaman kul olduklarını ve babalarının da kendileri gibi yaşadığını söyleyerek

“eşitsizliğin doğallığını” öğütlesse de kulluk etmemeye karar verildiğinde, tiran kendiliğinden yok olup gittiğine göre eşitsizlik, yapay olarak halk tarafından oluşturuluyor demektir (La Boetie, 2014: 38). Halk, köle-kul olarak hükmetmemeyi tercih ettiği için eşitsizlik durumu mevcuttur ve demokrasi tanımı böylece şekillenmektedir.

Öyleyse bu görüşe göre eşitlik, doğal olana dair bir kabul mü içermektedir? Spencer’ın canlı türlerinin devamlılığını konu alan tartışması üzerinden ifade edilecek olunursa şunlar söylenebilir: Spencer, “familya” ve “küme” arasında bir ayrıma giderek canlı türlerinin devamlılığının, birbirine taban tabana zıt iki ilkenin bağdaşmasına bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Familya’da, yavru dökümünde, henüz kendilerine bakmaya muktedir olmayan genç üyelerle yetişkinler ilgilenmekte ve türlerinin devamlılığının korunması da bu ebeveyn bakımına bağlı olmaktadır. Yardım alanın gücü ve becerileri artıka, aldığı yardım aksi yönde değişmektedir (Spencer, 2016: 143). “Küme” söz konusu olduğunda ise familyanın işleyişini sağlayan ilkenin tam tersi söz konusu olmaktadır. Spencer, bu tespitin “bir türe ait bir çeşit” olan “insan” için de geçerli olduğu yönünde vurguyu yaptıktan sonra, “familya” ilkesinin kolektif kapsamı çerçevesinde topluma yayılmasını, yetersiz olanların artmasını mümkün kalacak şekilde gelişigüzel bir paylaşım oluşturacağından, topluma zarara yol açan bir mahiyette ele almaktadır (Spencer, 2016: 146). Yani doğuştan gelen eşitsizliklerin üstesinden gelmek için takımlacak “familya” tipi bir eşitlikçi tutum, Spencer’a göre doğada karşılığı olmayan bir tutum olacaktır. Dolayısıyla, Spencer’ın demokrasi hakkındaki benzetmesinden yola çıkarak ifade edilebilir ki, eşitsizliğin yapaylığı görüşü, doğa da eşitliğin var olduğunu reddetmesi bakımından doğala dönüşe dair bir çağrı taşımamaktadır.

Marx’ın ifadeleri üzerinden tekrarlanacak olunursa, bu demokrasi görüşü, bireylerin kendi toplumsal bağıntılarının, bireyselliğin doğasında içkin ve ondan ayrılmaz bir doğal bağıntı olarak kavranmaması gerektiğini ileri sürmektedir (Marx, 2013: 98). Başka bir ifade ile yapay eşitsizlik görüşü, eşitliği doğallıkta aramak zorunluluğunu beraberinde getirmemektedir. Yani bu görüş, “aristokrasi ve monarşi” gibi olgularda görünürlüğü artan insanlar arası eşitsizliklerin, “savaşım” sonucunda oluşmak bakımından siyasal iktidarın ele geçirilmesi şeklinde yapay olarak gerçekleştiğini söylemektedir. Yani Marksist demokrasi tanımı, doğal olana dair bir öneri taşımamaktadır (Marx, 2013:115).

Montesquieu’ya göre, eşitliği doğal olanda aramanın, “aşırı bir eşitlik” arayışı olmasının sebebi de budur. Çünkü doğada olmayan bir eşitlik anlayışı olan halkın hükümeti doğallıkla nitelenirse, asıl “eşitlik ruhuna” zarar verecek olan bu tavır olacaktır. Dolayısıyla eşitlik ruhu, herkesin hükmetmesi veya kimsenin hükmetmemesi değil, eşitlerine itaat etmek ve hükmetmek demektir (Montesquieu, 2017: 141). Aksi halde demokrasi prensibinin bozulması olarak tanımlanabilecek durumlar olan, herkesin kendisini hükmetmek üzere seçtiği kişilerle eşit olmak istemesi anlamında halkın her şeyi kendi kendine

yapması, senato adına görüşmesi, memurlar adına idare etmesi ve hâkimlerin yetkilerini ellerinden alması gibi durumlar oluşacaktır (Montesquieu, 2017: 197).

Vurgulamakta fayda vardır ki, Montesquieu her ne kadar demokrasiyi egemen güce bir bütün olarak sahip olan halk hükümeti olarak tanımlasa da sonradan oluşan bir takım eşitsizlikler nedeniyle, seçme yeterliliğine sahip vatandaşların çoğunun seçilme yeterliliğine sahip olmadığını ifade ederek halkın kendi kendini idare etmeye muktedir olmadığını dile getirmiştir (Montesquieu, 2017: 12). Çünkü kanunları uygulatan kişinin, kendini o kanunlara tabi hissetmesi ve o kanunların ağırlığını omuzlarında taşıması gibi “erdemler”, sonradan özel bir çaba sonucunda kazanılmaktadır ve hükmedilenlerin tümü, bu tip hükmetme niteliklerine sahip değildirler (Montesquieu, 2017: 26). Dolayısıyla bu görüşe göre halk hükümeti/demokrasi, yapay olarak erdeme sahip olanların erdemden yoksun olanlar adına hükmetmesi şeklinde karşılık bulan bir tanım kazanmaktadır. Bu yüzden “eşitsizliğin yapaylığı” kabulünün temsili demokrasi tanımını şekillendiren kategori olduğunu ileri sürmek zor olmayacaktır.

Voltaire’de, “insanların pek seyrek olarak kendi kendilerini hükmetmeye layık olduğu” (Voltaire, 1995: 260) şeklinde karşılık bulan bu demokrasi görüşü, Hobbes’ta “ahlak ve uygarlık bilimi” (Hobbes, 2007: 138) kavramıyla karşılık bulmaktadır. Hobbes’e göre, eşitsizliğin varlığı anlamına gelecek şekilde oluşmuş bir “egemen güç”, yokluğu kadar zararlı değildir ve zarar genellikle daha küçük bir zararın kabul edilmemesinden gelir. Egemen gücün olumlu bir şekilde ele alınmış sebebi ise, Hobbes’a göre bütün insanların, en küçük bir ödemeyi bile büyük bir ıstırap gibi gösteren büyütücü gözlükler, yani tutkuları ve öz-sevgilerini taşıırken, kendilerini bekleyen ve böyle ödemeler yapılmaksızın kaçınılması mümkün olmayan felaketleri görebilmeleri için gerekli uzak gözlüklerinden, yani ahlak ve uygarlık biliminden yoksun durumda olmalarıdır (Hobbes, 2007: 138). Yani Hobbes’a göre “egemen gücün” varlığı, insanlar arasındaki “korkunç” eşitsizliği engelleyen ve “makul eşitsizliği” tahsis eden bir araçtır. Dolayısıyla “egemen güç”, yapay eşitsizliğin var oluş sebebi olarak karşımıza çıkmakla birlikte eşitsizliğin boyutlarını hafifleten bir etken olması sebebi ile “halkın güvenliğini” sağlamaktadır. Çünkü “egemen gücün” varlığı, güçlülerin zayıflara herhangi bir saldırı, hakaret veya haksızlık yapması durumunda, zayıfların güçlülere aynı şeyleri yaptıklarındaki duruma kıyasla daha büyük bir cezasız kalma umudu beslemelerini engelleyecek bir mekanizma sunmakta ve “ahlak ve uygarlık biliminden” yoksun olan halkın daha fazla eşitsizliğe maruz kalmasını sınırlandırmaktadır (Hobbes, 2007: 240-241).

Diğer taraftan alternatif bir savunu olarak eşitsizliğin yapaylığının “erdem” tanımının varlığıyla alakalı değil erdemin nasıl tanımlandığıyla alakalı olabileceği de ileri sürülebilir. “Aylak sınıf” (Veblen, 2005) kavramsallaşması üzerinden kuvvetli bir şekilde ifade edilebilir ki, içeriği oldukça olumsuz niteliklerle donatılmış bir erdem tanımı olan “aylakça

erdem” bile bir tür erdemin varlığı dolayısıyla yapay eşitsizliğin doğacağına kanıtı konumundadır.

Veblen’e göre, aylak sınıfın yaşamının göze çarpan başlıca özellikleri kişisel baskınlık ve buna bağlı olarak da onur, değer, erdem, kişilik, vb.dir. Bu bakımdan klasik erdem tanımının, “aylakça erdem” tanımıyla uyumlu olduğu pekâlâ söylenebilir. Ancak aylakça erdemin temel farkı, günlük yaşamı kolaylaştıran gerçeklere dayalı bilgiyi, itibar getiren bir bilgi olarak görmemesinden kaynaklı olarak yalnızca maddi olarak yüksek veya onurlu kabul edilen işleri yeğlemesidir (Veblen, 2005: 247). Bu bakımdan “aylakça erdem”, maddi olarak yüksek veya onurlu olmadığı durumlarda, hükmetme durumundan kaçınmayı içermekle, klasik erdem tanımına uymamaktadır. Ancak bu kez de karşıtına hükmetme niteliği kazandırması bakımından eşitsizliği yine de oluşturmaktadır. Başka bir ifade ile Ranciere’in vurguladığı gibi “aylakça erdem” örneğindeki gibi “kendi kendini yenen” bir “erdem” dahi, içeriğinden bağımsız olarak sırf var olması hasebiyle yapay eşitsizliği ortaya çıkarmaktadır (Ranciere, 2016: 93). Yani özetle, ister Montesquieu ve Hobbes’un isterse Veblen’in tanımı olsun, “erdemlilik” yalnızca içerik bakımından değil bizatihi varlığı itibariyle eşitsizlik oluşturan bir yapıdadır. Örnekler çoğaltılabilir.

Özetle yapay eşitsizlik, sonradan kazanılan birtakım nitelikler dolayısıyla oluşturulmuş eşitsizliklere kasten kullanılan bir demokrasi kabulü olarak, demokrasinin varlık sebebini, halkın/halkın bir kısmının “erdem” gibi bazı niteliklerden yoksun olmasına temellendirmektedir. Başka bir ifade ile demokrasi, sonradan elde edilen bir şey olarak erdeme sahip olanların, erdeme sahip olmayanlara hükmettiği bir hükmetme şeklidir. “Hükmedemeyen halk” kavramından ziyade “hükmetmeyen halk” kabulünün şekilleniş sebebi de budur. Kısacası halk, hükmetmesi mümkün olan ancak hükmetmeyen bir konumdadır. Temsili demokrasi savunusu bu görüşün en bariz örneği konumundadır.

Bu bölümde, ilk bölümde ele alınmış olan “eşitsizliğin doğallığı” görüşü eleştirilmiş ve doğal olarak ifade edilebilecek eşitsizliklerin varlığı kabul edilmekle birlikte, demokrasi gibi toplumsal meseleler söz konusu olduğunda eşitsizliklerin yapay olarak oluşturulduğu şeklinde alternatif bir tartışma yürüten demokrasi görüşleri ele alınmıştır. Esasen bu iki bölüm, eşitsizliğin kaynağı hakkında tespitlerin yapıldığı demokrasi görüşleridir. Diğer iki bölümde ise “eşitlik” kavramı üzerinde yükselmek bakımından “önerinin” ön plana çıkarıldığı demokrasinin tahsisine dair görüşler ele alınacaktır.

3. HÜKMETMESİ GEREKEN HALK – EŞİTLİĞİN YAPAYLIĞI

Bu bölümde, demokrasiden bahsedilebilmesi için yapay olarak eşitliğin sağlanmasının bir gereklilik olduğunu ifade eden demokrasi görüşü dile getirilecektir. “Hükmetmesi gereken halk” kavramı, tam olarak bu saiklerle

oluşturulmuş bir kavramsallaştırmadır ve “eşitlik” kavramına odaklanması itibariyle, bu görüş, öneri boyutu olan görüşlerden ilkinin ifade etmektedir.

Dahl’ın demokrasiyi, aydınlanmış anlayışın kazandırılması suretiyle sağlanan gündem üzerinde nihai kontrolün ve etkili katılımın neticesinde oluşan “oylamada eşitlik” ilkesi çerçevesinde işleyen “yetişkinler hükümeti” olarak tanımlaması, eşitliğin yapaylığı savunusunun en görünür örneklerinden birisidir (Dahl, 1998: 37). Çünkü Dahl’ın demokrasiyi tahsis etmeye yönelik olarak gerekli gördüğü temel nitelik, her üyenin, ilgili alternatif politikalar ve bunların olası sonuçları hakkında bilgi edinmek için eşit ve etkili fırsatlara sahip olması şeklinde tanımladığı aydınlanmış anlayışa sahip olması niteliğidir (Dahl, 1998: 38). Başka bir ifade ile Dahl’a göre halk, “aydınlanmamış” bir karakterdedir ve dolayısıyla demokrasinin söz konusu olabilmesi için dış bir etki ile “aydınlatılması” yani yapay olarak “aydınlarla” eşit hale getirilmesi gerekmektedir. Sosyal kontrol ve dengelere duyulan “güvensizliğin” sonucunda anayasal kontrol ve dengelerin gerekliliğine dayanan demokrasi görüşünün eleştirisi üzerinden şekillenen “poliarşik/çoğulcu demokrasi” tanımını da bu münasebetle oluşturmuştur. Dahl, poliarşi kabaca sağlamsa, belli toplumsal ön koşulların yokluğunda dahi demokrasinin mümkün olabileceğini reddederek demokrasinin mümkün olabilmesi için halkın “aydınlatılması” gerektiğini savunmaktadır (Dahl, 2006, 83).

Benzer şekilde Lipset’in demokrasiyi, ekonomik kalkınma kavramı ile ilişkisi üzerinden tanımlaması da bu tutumla uyumludur (Lipset, 1959: 69). Demokrasi, Lipset’e göre ekonomik gelişme durumuyla ilişkilidir; somut olarak, bir ulus ne kadar varlıklıysa, o ulusun demokrasiyi sürdürme şansı o kadar yüksektir (Lipset, 1959: 75). Dolayısıyla ekonomik olarak gelişmemiş bir halkın demokrasiyi sağlaması mümkün olmadığına göre demokrasinin mümkün olabilmesi için halkın “ekonomik kalkınmasının” sağlanması gerekmektedir.

Kısacası bu kategoride ele alınacak olan demokrasi tanımları, demokrasinin belli bazı koşulların sağlanması ile mümkün olabileceğini ifade etmek bakımından eşitliği yapay etkiyle tahsis etmeye yönelik savlar üretmek bakımından, halkı “hükmetmesi gereken” bir nitelikte ele almakta ve halk hükümeti/demokrasi tanımını böylece şekillendirmektedir.

Tartışma derinleştirilmek istenirse ve eşitliğin yapaylığı savunusunun düşünsel kökenleri hakkında görüş bildirilecek olunursa, bu görüşün, eşitsizliğin yapaylığına dayanan demokrasi tanımlamasına yapılan eleştiriye dayanmakta olduğundan bahsetmek gerekecektir.

Bir önceki bölümden hatırlanacağı üzere Spencer’in savunusu, demokrasi düşüncesinin ifade ettiği “familya” tipi eşitlikçi tutumun, halk gibi büyük “kümelerde” söz konusu olamayacağı iken Durkheim ise “direten bir makamın” varlığı durumunda küme tipi bir oluşum olan “halkta” da pekâlâ “familya” tipi eşitlikçi bir tutumun söz konusu olabileceğini ileri sürmektedir. Üstelik Durkheim’a göre Spencer’in ileri sürdüğünün aksine “familya” tipi bir eşitlik anlayışı, yalnızca bilinçli kovuşturmanın söz konusu olduğu askeri

toplumların bir niteliği de değildir. Başka bir ifade ile Spencer, “familya” tipi eşitlikçiliğin halk gibi büyük “kümelerde” söz konusu olamayacağını doğada benzerinin olmaması ile gerekçelendirirken tüm yaşam gibi toplumsal yaşamın da doğal örgütlenişinin, düşünen zekânın tasarımıyla değil, ancak anlık gereksinimlerin baskısı altında bilinçsiz ve kendiliğinden bir yararlanmayla olabileceğini düşünmektedir. Yani Durkheim özelinde ifade edilebilir ki, “hükmetmesi gereken halk” savunusu, eşitliğin, doğal durumu kıstas almasının, “bilincin” söz konusu olduğu halk gibi insan toplumlarında bir zorunluluk olması gerektiği savunusunu reddederek işe koyulmaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki, bu görüşe göre eşitlik denilen şey, özü itibariyle yapay bir şeydir ve bu yüzden tahsisi de yapaylıkla mümkündür (Durkheim, 2014: 241).

Bir bakıma halkın hükmetmeye zorlanması anlamına gelecek olan bu savunu, daha yumuşak bir ifade ile halkın hükmetmeye gönüllendirmesi şeklinde de ifade edilebilir. Bu görüşe göre Einstein’ın da dediği gibi, yaşantılarımız, çabalarımız, neredeyse bütün davranışlarımız, isteklerimiz, başka insanların varlığıyla mümkün olmuştur (Einstein, 1990: 32). Hatta bilgimizin ve inançlarımızın büyük bir kısmı, bize başkalarının yarattığı bir dil aracılığıyla gene başkaları tarafından verilmiştir. Dolayısıyla açıktır ki, birey, doğumundan beri tek başına bırakılırsa, duyularında ve duygularında aklımızın alamayacağı kadar ilkel ve hayvanımsı kalacaktır (Einstein, 1990: 33). Bu yüzdendir ki, insana dair diğer tüm şeyler gibi demokrasi de doğallık üzerinden yani kendiliğinden gelişmesi beklenen süreçler üzerinden açıklanamamakta, ancak ve ancak yapay olarak tahsis edilen bir şey olarak tanımlanabilmektedir.

Örneğin Rousseau’nun “toplum sözleşmesi” kavramıyla ifade ettiği eşitlik, yapay olarak tahsis edilmiş olarak eşitliğe bariz bir örnektir. Başka bir ifade ile toplum sözleşmesi, yapay eşitsizlikleri ortadan kaldırmak adına ileri sürülmüş bir yapay eşitlik savunusudur. Rousseau’a göre elbette, eşitsizlik doğa tarafından oluşturulmuştur ve yaş, sağlık, vücut gücü, zihin ve ruh niteliklerindeki farklılığa bağlı olan eşitsizlik türleri de söz konusudur (Rousseau, 2003: 26). Ancak Rousseau, hükmetme meselesi söz konusu olduğunda bu tip eşitsizliklerin, eşitsizliğin temel kaynağı olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre asli olan eşitsizlik, “ahlaki ya da siyasi eşitsizlik” olarak adlandırdığı, bir çeşit töreye dayanan ve insan rızası sonucu ya da en azından onun onayıyla ortaya çıkan eşitsizliktir. Başka bir ifade ile Rousseau’a göre doğal eşitsizliğin kökenini sorgulamak faydasızdır (Rousseau, 2003: 26). Çünkü bu sorgulama, doğal olan değiştirilemeyeceğine göre herhangi bir çözüm önerisi de sunmamaktadır. Bu yüzden yapılması gereken, olayların gelişimi sürecinde oluşan “ahlaki ve siyasi eşitsizliklerle” ilgilenmek ve dolayısıyla özü itibariyle yapay olan eşitsizliği, yapay olarak ortadan kaldırmaktır (Rousseau, 2003: 27).

Başka bir ifade ile Rousseau, “ahlak ve siyaset” gibi toplumsal şeylerin yok sayılması durumunda, doğanın insanlar arasında mukadder kıldığı bir

takım eşitliklerin de olduğunu söylemekle birlikte (Rousseau, 2011), konu toplumsallık olduğunda, “insanların ortaya çıkardığı eşitsizliğin” (Rousseau, 2018: 13) tartışma konusu yapılması gerektiğini ileri sürmektedir. Yani toplumsal olan bir şey için doğal eşitlikten söz etmek mümkün değildir ve eşitsizliğin yapay yollarla giderilebilmesi gerekmektedir (Rousseau, 2018: 13). “Toplum sözleşmesi”, eşitsizliğin kaynağı olan “diretme gücünü” ortadan kaldırmak için, insanların tek tek değil birleşerek hareket etmesi, bir güç birliği kurarak bu güçlere bir tek dürtücü güçle hükmetmesi ve elbirliğiyle harekete geçirmesi durumudur. Başka bir ifade ile “halk”, toplum sözleşmesi vasıtasıyla birbirlerini “dürterek” hükmetmeye zorlayan/gönüllendiren insanlar toplamının adıdır (Rousseau, 2018: 13).

Keza Rousseau’nun, “yurttaş”, “genel istemi” belirlemesi bakımından “egemen gücün birer üyesi” olarak tanımlaması ve “halka” eşit sayması ile bu demokrasi yaklaşımının diğer yaklaşımlardan olan farkı, iyiden iyiye netleşmiştir (Rousseau, 2018: 15). Rousseau’ya göre demokrasi, halk oyununun yürütülmesinden başka bir şey değildir ve ideal durumda yalnız genel istem (irade) devletin güçlerini devletin kuruluş amacına, yani herkesin iyiliğine uygun olarak hükmedebilmektedir. Daha açık bir ifade ile sözcük tam anlamıyla ele alınırsa, gerçek demokrasi hiçbir zaman var olmamıştır ve olmayacaktır. Çünkü kamu işleriyle uğraşmak için halkın ara vermeden toplanması düşünülemeyeceği gibi devlet de küçük olmalıdır ki halk rahatça toplanabilmeli, her yurttaş öbür yurttaşların hepsini kolayca tanıyabilmelidir. Ancak demokrasi özü itibarıyla halkın isteminin halka hükmetmesi ise demokrasiden bahsedilebilmesi için genel istemin belirleyeceği meclisler vasıtasıyla hükmedilenlerin tümünün hükmetmesi söz konusu olmalıdır. İlki demokrasinin mümkün olmayan doğal formu iken ikincisi gerçekleştirilecek yapay formudur (Rousseau, 2018: 23, 63).

Bu ayrımı netleştirmek için Hegel’in tanımı üzerinden tartışma zenginleştirilecek olunur ise, “genel istemin”, “kamuoyu” kavramına denk düşer şekilde okunması da mümkündür. Başka bir ifade ile kamuoyu, günlük hayatın gerçek ihtiyaçlarını ve köklü eğilimlerini içeren ve bu itibarla bireylerin, devlet işleri hakkındaki genel yargı, fikir ve tavsiyelerini içermektedir (Hegel, 1991: 252). Dolayısıyla topluluğun çıkarlarının, halk tarafından tartışılıp karara bağlanması, yalnızca meclisler üzerinden değil her türlü “kamuoyu” eylemi ile yapılabilecek bir şeydir. Bu yolla, genel istemin yansıtılması münasebetiyle yapay eşitliğin sağlanmasına yani demokrasiye hizmet edilebilecektir (Hegel, 2006: 189). Çünkü bu yolla, hükmedenlerin tutumları, bireylerin tutumlarının toplamı olmaktan öte, halkın sorunlarını ve halkın çıkarını gözetken tutumlar olacaktır. Eşitliğin yapaylığı da burada söz konusu olmaktadır. Hükmetme durumu, doğrudan olmasa bile dolaylı yollardan yapay olarak sağlanmakta ve doğrudan hükmedenler için “genel istence uygun davranması” gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir ifade ile demokrasinin söz konusu olması anlamında eşitliğin tahsisi için, halkın

doğal yolların dışında kendine yapay hükmetme yolları üretmesi gerekmektedir (Hegel, 1995: 112).

Benzer şekilde Mills de, demokrasiyi tanımlarken “kolektif denetim” kavramına vurgu yaparak aynı görüşü farklı şekilde ifade etmiştir. Kolektif denetim, halkın “yasalar” hakkındaki tavrına kasten seçim vb. yollarla “hukuk denetimini” sağlaması anlamına gelmekle birlikte, bununla da kalmayıp, tarihin yapısal mekaniği üzerindeki bir çeşit denetimi de ifade etmektedir (Mills, 2007: 193). Yani örneğin “ön kestirim ve kontrol” vasıtalarıyla halk, hukuki denetime sahip olmasa da toplumsal hayatın denetim kurulamayan alanlarında gönüllü ve rutin-dışı şekillerde kolektif denetim kurabilmektedir. Üstelik Mills’e göre insanların bir miktar bile özgürlüğe sahip oldukları sürece, ne yapacakları tam olarak önceden kestirilemez olduğu düşünülürse, yapay eşitlik savunusunun halkı hükmetmeye “direten” yapısı daha da görünür kılınmaktadır (Mills, 2007: 194). Demokrasinin söz konusu olabilmesi için halkın, hükmetmenin yeni ve “kestirilemez” yapay yollarını bulması ve böylece eşitliği yapay yollarla tahsis etmesi gerekmektedir.

“Kestirilemez” kavramının hangi manaya geldiğinin açıklanabilmesi için ise Kant’a başvurulabilir. Hem genel isteme uyması bakımından halkın tümüne uyan hem de kestirilemez olan yapay eşitlik, Kant’ın kavrayışını kullanarak şu şekilde ifade edilebilir. Taşındıkları koşul, özne tarafından yalnız kendi istemesi için geçerli görüldüğünde, öznel olan tutumları belirten “maksimler”, her akıl sahibi varlığın istemesi için gerekli olarak tanındığında, nesnel bir forma bürünebilmekte yani “pratik yasalara” dönüşebilmektedir (Kant, 2016: 21). Örneğin hükmetmeye seçme ve seçilebilmenin genele yayılması, eşitliğin artırılması bu bakımdan demokratik bir adımdır. Başka bir ifade ile yapay eşitliğin sağlanabilmesi anlamında demokrasinin ayrılmaz birer parçası olarak ele alınan seçimler, seçen veya seçilen kişinin maksimine bakılmaksızın, eşitlik yasasına hizmet edebilecek potansiyele “kestirilemez” şekilde sahiptir. Başka bir ifade ile Kant’a göre “dünya vatandaşlığı” (Kant, 1960: 26) savunusunda olduğu gibi, herkesin istemesinin nesnesi bir ve aynı (Kant, 2016: 30-32) olmamasına rağmen “kendi maksimimin genel bir yasa olmasını ister miyim?” sorusunun cevabı, ortak bir eşitlik kabulünde buluşabilmektedir (Kant, 2015: 19). İşte bu bakımdan yapay eşitlik, “eşit olmak istiyorum” maksiminin bir yasa olarak “herkesin eşit olmasını istiyorum” dönüşmesinin mümkün olan yollarını sorgulamaktadır.

Benzer şekilde Lijphart’ın “güç paylaşımı” ve “konsensüs” kavramlarıyla “eşanlımlı” olarak kullandığı “ortak/consociational demokrasi” tanımı da buna benzer olarak literatüre yerleşmiş görünmektedir (Lijphart, 2007: 6). Ortak demokrasi, devlet kurumlarının, partilerin, çıkar gruplarının ve iletişim medyasının özel işlevlere sahip olduğu ve birbirine bağımlı olmasına rağmen özerk olduğu oldukça farklılaşmış bir rol yapısına sahip (Lijphart, 2007: 24) olması bakımından parçalanmış bir siyasi kültüre sahip olan bir halkın, istikrarlı bir demokrasiye sahip olacak bir şekilde “tasarlanabileceğini” ifade etmektedir (Lijphart, 2007: 31). Liberal demokrasi

ve radikal demokrasi tanımları için de benzer tespitlerde bulunulabilir. Çünkü liberal demokrasi, demokrasiyi, “kültürel özellikler” ile “evrensel değerlerin” bir arada var olmasına (Parekh, 1992: 160), radikal demokrasi ise “toplumsal faillerin merkezleştirilmiş karakterinin, toplumsal bir çoğulluk” (Laclau ve Mouffe, 2001: 181) oluşturmasına hizmet etmesi bakımından ele alarak demokrasiyi benzer bir açıdan tanımlamaktadırlar.

Bu itibarla, “yapay eşitliği” tahsis etmeye yönelik olarak savunulan en somut “tasarım” olan genel seçme ve seçilme hakkı savunusu, İngiltere örneği üzerinden okunduğunda şu şekilde analiz edilebilir: 1832 yılına kadar yapay olarak oluşturulmuş bir “eşitsizlik” olan “servete” dayalı olan seçme ve seçilme hakkı (Özbudun, 1977: 30-32), “çartist hareket” denilen eylemler vasıtasıyla (Daalder, 2001: 42) Marshall’ın “statü eşitliği” olarak kavramsallaştırdığı “yapay” bir “eşitlik” savunusuyla aşılmaya çalışılmıştır (Marshall, 1950: 56). 1832 yılında, yetişkin erkeklerin %7 sine, 1867 yılında yetişkin erkeklerin %16’sına, 1884 yılında tüm yetişkin erkeklere yayılarak genişleyen seçme ve seçilme hakkı, 1918 yılına gelindiğinde kadınlara oy hakkının tanınmasıyla İngiltere geneline yayılarak halkın hükümetini/demokrasiyi oluşturmaya yönelik bir işlev görmüştür (Roskin, 2011: 32-33; Marshall, 1950: 19).

Genel seçme ve seçilme hakkına dayanan “yapay eşitlik” savunusu örneklerini çoğaltmak mümkündür. Genel seçme ve seçilme hakkının mevcut olduğu ülkeler, benzer ama “kestirilemez” süreçlerden geçmiştir.

Konu 21. yüzyıl koşulları olduğunda ise yapay eşitliğin sağlanmasının, medya aracılığı ile yeni bir yolunun bulunduğu ileri sürüldüğü söylenebilir. Bütünsel bir bakış açısı takınılarak ele alındığında üçüncü kategori olan, “hükmetmesi gereken halk”, güncel demokrasi tanımlarının birçoğunun yorumlanma imkânını doğurmaktadır. Çünkü bu kategori, 21. yüzyılda hâkim olan birçok demokrasi tanımının eşitlik problemine bakışını iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Özellikle küreselleşmenin etkisiyle gelişen “üçüncü dalga demokrasisi” (Huntington, 1991: 12), “dijital vatandaşlık demokrasisi” (Aydın, 2016), “teledemokrasi” (Maigret, 2014: 245), “siber demokrasi” (Poster, 2013) ya da “elektronik demokrasi” (Päivärinta & Sæbø, 2006) gibi demokrasi tanımları, teknolojik araçlar/medya vasıtasıyla eşitliğin yapay olarak tahsis edildiğini ve demokrasinin böylece mümkün olduğunu ileri sürmektedir.

Başka bir ifade ile “hükmetmesi gereken halk” kategorisinin 21. yüzyıldaki yansıması, Fishkin’in “halkın sesi” kavramsallaştırması üzerinden ifade edilecek olunursa, işleyen bir demokrasi yapmak için, ilgili vatandaşlara, işleyen topluluklara ve bizim için olduğu kadar bizim hakkımızda da konuşan medyaya yani vatandaşların siyasi yaşamla yeniden bağlantı kurdukları koşulları oluşturmak bakımından “sihirli bir şehir” kurmak bakımından eşitliğin yapay yollarla tahsisine yönelik uygulamalar üzerinde kendisini tanımlamaktadır (Dahl, Shapiro, Cheibub, 2003: 24). Örneğin, yapay olarak oluşturulmuş bir sosyal medya platformu aracılığı ile mevcut tüm eşitsizlikleri

anlamsız kılacak bir eşitlikçi ortamın söz konusu olduğu ileri sürülebilmektedir. Örnekler çoğaltılabilir.

Özetle, “eşitsizliğin doğallığı” ve “eşitsizliğin yapaylığı” kategorilerinden farklı olarak bu kategori, tespitten öte çözüm öneren bir tavra sahip demokrasi tanımlarından oluşmaktadır. Halkın ve halk hükümetinin ne anlama geldiği üzerine ilk iki görüşün eleştirisini barındırmakta ve demokrasinin söz konusu olması anlamında eşitliğin tahsisi üzerinde görüş bildirilmektedir. Bu demokrasi kategorisine dahil olan demokrasi tanımlarına göre odakta olan eşitsizlik değil eşitliktir ve “eşitliğin yapaylığı” kabulü dolayısıyla, “halk”, “hükmetmesi gereken” nitelikte ele alınmaktadır.

4. HÜKME DEN HALK - EŞİTLİĞİN DOĞALLIĞI

Bu bölümde ele alınacak olan kategori, “eşitlik” kavramına odaklanması bakımından “eşitliğin yapaylığı” kategorisinde olduğu gibi “tespitten” ziyade “öneri” boyutu ön planda olan demokrasi tanımlarını kategorize etmektedir. Bu kategoriye göre “eşitlik” ve dolayısıyla halkın hükümeti/demokrasi, doğal yollarla tahsis edilebilecek yapıdadır.

“Hükmeden halk” kavramına yüklenen temel anlam, halkın sırf bir hükümete tabiiyet taşıması münasebetiyle hükümete katıldığını vurgulamasıdır. “Hükmetmesi gereken halk” görüşünden farklı olarak bu kategori, herhangi bir zorlama/gönüllendirme içermemektedir. Halk, ne ilk kategorideki gibi hükmetmekten “doğal” eşitsizliklerinden dolayı yoksun kılınan, ne ikinci kategorideki gibi hükmetmekten “yapay” eşitsizlikler dolayısıyla mahrum kalan ne de üçüncü kategorideki gibi “yapay” olarak eşitliğini kazanmakta olan insan topluluğudur. Bu kategoride, halk kavramının bizatihi kendisinin, halkın hükümetini beraberinde getirdiği ve eşitliği doğal olarak sağladığı görüşünü ileri süren demokrasi tanımları analiz edilecektir.

Schumpeter’in demokrasi tanımı, bu kategorinin en bariz örneklerinden birisi konumundadır. Bu çalışmanın eşitliğin yapaylığı kavramsallaştırması etrafında ele aldığı genel seçme ve seçilme hakkına dayanan görüşün eleştirisi üzerinden hareket eden Schumpeter’e göre halkın, her bireysel sorun hakkında kesin ve rasyonel bir fikre sahip olduğu ve bu kanaati, temsil edecek olan temsilcileri seçerek yürürlüğe koyduğunu varsayan demokrasi kabulü, “gerçekçi” değildir (Schumpeter, 2003: 269). Başka bir ifade ile evet, seçmen oyunun birincil işlevi, hükümet üretmektir ve bu, tam bir bireysel görevliler setinin seçilmesi anlamına gelmektedir (Schumpeter, 2003: 274). Ancak bunun yapay yollarla yapılması yani yapay olarak halkın hükmetmeye dâhil edilmesi mümkün değildir. Çünkü Schumpeter’e göre demokrasi, ancak halk ve hükümet arasında bireysel bir ilişki ağı oluşturması anlamında gerçekçi olabilmektedir. Dolayısıyla çözüm ise, demokrasinin esas olarak yerel hükümetin bir özelliği olduğunun kabulünden geçmektedir (Schumpeter, 2003: 274). Diğer bir deyişle halkın hükümetinden bahsedilebilmesinin şartı,

hükmetmeye konu olan halkın, “bireysel bir ilişki ağını” mümkün kılacak şekilde nüfus ölçeğinde daraltılmasıdır.

Özellikle II. Dünya Savaşından sonra kabul gören bu demokrasi tanımı, literatürde genellikle hizmetlerin geliştirme görevinin büyük ölçüde seçilmiş yerel yetkililer tarafından üstlenilmesi anlamında yerel hükümet demokrasisi şeklinde kavramsal karşılık bulan demokrasi tanımıdır (Stoker, 1988: 7). Wickwar’ın ifadeleri üzerinden açıklanacak olunur ise bu tanım, “kamu çıkarı ve özel çıkar arasındaki ayrımı” ortadan kaldıracak bir “yerel hükümet” savunusu şeklinde konumlanmaktadır (Wickwar, 1970: 14). Çünkü yerel kavramı, yaşamın bireyi ilgilendiren bölümünü bireye, toplumu ilgilendiren bölümünü de topluma ayırmak suretiyle birey ve toplum arasında bir ara form oluşturmaktadır (Mill, 2015: 104).

Hükmetmek hakkındaki sorumluluk ve yetkilerin, hizmete doğrudan muhatap olan insanlara en yakın ve en küçük hükümet birimine ait olduğunu ifade eden ve Latince “yedekten yardım etmek” anlamına gelen “subsidiium” kelimesinden türeyen subsidiarite/yetki ikamesi ilkesi bu demokrasi kategorisinin ileri sürdüğü savın görünürlüğüne arttırmaktadır (Melé, 2005: 300). Yerel niteliği, subsidiarite/yetki ikamesi ilkesi etrafında hükümeti yeniden örgütleyerek merkezi hükümeti yalnızca “yardım eden” bir “yedek” hükümet konuma getirmekte ve “yetki devri” (Laffont, Zantman, 2002: 419) ve “mali özerklik” (Nekhaichuk, Trofimova, Nekhaychuk, 2018: 18) gibi yeni hükmetme enstrümanlarını savunarak hükmetmeye muhatap olan halkın kapsamını daraltmaktadır. Örneğin halk, yerel niteliğine sahip bir hükümetin söz konusu olduğu durumda, imar hakkındaki hükmetmeye dair kararları, kendisinden hayli uzakta olan bir merkezi hükümet aracılığıyla almak yerine kendisine oldukça yakın olması bakımından yerel hükümet aracılığı ile aldığımda, “doğal” olarak halkın hükümetinden daha güçlü bir şekilde bahsedilebilme imkânı doğmaktadır.

Fakat özellikle belirtmekte fayda vardır ki, yerel hükümet demokrasinin, 20. yüzyılın ortalarında geniş yankılar uyandıran bir demokrasi görüşü olmasının sebebi, sanayi devriminden beri şiddetlenerek gelen bir tartışma olan cemaat-cemiyet tartışmasının “aşılması gerekli bir odak noktası” haline gelmesidir (Bhagat, 2002: 2413). Başka bir ifade ile bu görüşe göre, cemaat-cemiyet ayrımına dayanan tartışma, demokrasi tartışmaları önünde bir engel olarak durmaktadır ve bu engel yerel hükümet demokrasisi ile aşılabilecektir.

Tönnies’in kavramsallaştırması ile ifade edilecek olunursa, yerel hükümet savunusuna göre yerel, “mekanik bir toplanış” olan “cemiyet” ve “canlı bir uzviyet” şeklinde kurulmuş “hakikî bir hayal beraberliği” olan “cemaatin” birleşiminden doğan bir sentezdir (Tönnies, 1944: 714). Başka bir ifade ile yerel, cemiyetler gibi ırk, etnik menşee ve kültür bakımından farklılaşmış fertlerden meydana gelmekle birlikte cemaatler gibi fertler arası şahsi, sıcak, samimi veya içli dışlı bağlantılar üzerine kurulmuş olan toplumsal yapıların varlığını ifade etmektedir (Yörükan, 2006: 40).

Cemaat-cemiyet ayrımına yapılan karşı duruşun anlamı, yerel hükümet demokrasisi savunusunun, “doğrudan” ya da “kestirmeden demokrasi” veya yarı-doğrudan demokrasi savunularında olduğu gibi cemaat tipi bir nüfus ölçeğinin (Weber, 2014: 431-432) hükmetmenin kapsamı ne kadar büyük olursa olsun (vergi, savunma, eğitim v.b.) demokrasiyi mümkün kılabileceğini ileri sürmesidir. Bağlı veya bağımlı olunan ulusal veya uluslararası hükümet birimlerine katılımı yalnızca plebisitçi/referandumcu bir demokrasi tanımı ile sınırlandıran (Issacharoff & Bradley, 2021: 505) yerel hükümet demokrasisi savunusunun temel savı, “nüfusun” azlığının (Pateman, 2011:14) esas alınması suretiyle hükümetin kapsamının daraltılmasıdır. Böylece matematiksel-orantısal bir eşitliğin oluşması anlamında demokrasi, doğal olarak söz konusu olabilecektir.

Oy kavramıyla örneklenecek olunursa, yerel hükümet demokrasisi, bireyin bir (1) olan hükmetme gücünün toplam oy sayısı karşısında artırılmasını önermektedir. Bu amaçla, halkın kapsamını yani hükümete tabi olan toplam oy sayısını azaltarak doğal olarak eşitliği sağlamayı amaçlamaktadır. Matematiksel bir ifadeyle tekraren ifade edilecek olunursa, kesrin payını bir (1) olarak bireyden aldığı ve herhangi bir konuda hükümette söz sahibi olacakların sayısının ise paydaya yazıldığı düşünülün. Kesrin paydası yani halkın kapsamı ne kadar küçük olursa, yani bu sayı 1’e ne kadar yakın bir sayı olur ise bireyin hükümet etme gücünün artacağı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla yerel hükümet demokrasisi, kısaca halkın kapsamını daraltmayı, yani kesrin paydasındaki sayısal gücün azaltılmasını önermekte ve böylece matematiksel-orantısal bir doğallık dâhilinde eşitliğin ve dolayısıyla demokrasinin sağlanacağını ileri sürmektedir.

Diğer bir deyişle “eşitliğin doğallığı” savunusu, “sadece karar alma ve uygulama” değil “politik eşitlik ilkesinin” tahsisi noktasında “çoğunluk ilkesini” doğal olarak birey yönünde değiştirme girişimidir. Çünkü bu yeni durumda, hem doğal veya yapay eşitsizliğin olmaması anlamında “bütün oyların değeri eşit” olacak hem de her bir oyun hükmetme değeri yükselecektir (Coşar, 1997: 18). Dolayısıyla bu tip bir demokrasi görüşü, demokratik seçimi, oldukça sınırlı bir demokratik süreç olarak açığa serecek bir demokrasi kavramından, eşitliğin doğallığını esas alan demokrasi tanımına geçişi sağlamayı amaçlamaktadır (Marcuse, 1990: 101-103).

Benzer şekilde Habermas’ın azınlıkların kabul ettiği çoğunluk iradesinin demokratik karar alma mekanizmasının en iyi yolu olduğunda ısrar etmesi de temel olarak bu kabul ile uyumludur. Birey, çoğunluğun karşısında matematiksel-oransal olarak ne kadar “güçlü” olursa o kadar demokratik karar almadan bahsedilebilecektir (Habermas, 1997: 134). Başka bir ifade ile yurttaşlar ancak bu tip bir yolla “işe karışır” yani hükümete dâhil olursa ne şef ne de köle olmadan yaşayacakları bir doğal eşitlik durumuna kavuşmaktadırlar (Bumin, 2013: 14-16, 170). Bu demokrasi kategorisine dâhil olan demokrasi tanımlarına göre yerel hükümetin söz konusu olduğu durumda halk, doğal olarak eşitliğe kavuşmaktadır.

Çünkü Gasset'in "kitle" kavramını kullanarak ifade ettiği gibi demokrasi, azınlıkların etkinlik göstermesi ve ömür sürebilmesi anlamında görev görerek, kalabalığın doğrudan hükümete ulaştığı 20. yüzyıl "hiperdemokrasisi/çoğunlukçu demokrasi" koşullarında (Hitler), "kitlesele" hükümeti dizginlemek üzere kendini konumlandırmaktadır (Gasset, 2010: xvii, 45-46). Diğer bir deyişle daha fazla katılımın daha fazla eşitlik getireceğine dayanan "yapay eşitlik" görüşünün aksine, eşitliğin doğallığı görüşü, katılımın artmasını bizzat çoğunluğun, azınlık üzerindeki eşitsizlik doğuran gücü olarak okumaktadır. Öyle ki katılımdaki bu artış, Baudrillard'ın deyimiyle, "paradoksal bir hareket" olarak en nihayetinde birey için katılımın manasızlaşmasını beraberinde getirdiği için katılımın reddiyle sonuçlanacak ve demokrasi savunusu, kendini hem kesin olmayan bir biçimde hem de katsayılı bir artışla katılıma karşı bir konuma koyacaktır (Baudrillard, 2012: 57-58).

Yani kısacası bu kategoride ele alınan demokrasi tanımları, koşulsuz olarak her bir hükümete tabi olan her bir halkın olabildiğince az sayıda bireyden olmasını savunmaktadır. Çünkü şayet herhangi bir şey hakkında hükümetin kitlece/çoğunlukça yerine getirildiği düşünülecek olunursa, çoğunluğun sahip olduğu katsayı oranınca azınlık için olumlu gelişmelerin söz konusu olmayacağı ileri sürülmektedir. Durkheim'ın dediği şekilde çoğunluğun baskısı, direnmeye çalışıldığı anda kendini hemen gösterecek bir şekilde demokrasinin "içkin" bir niteliği haline gelecektir. Azınlık, "zorlayıcılığı", ancak ve ancak çoğunluğun kabullerine, kendi arzusuyla uyduğunda hissettirmeyecektir (Durkheim, 2016: 32).

Özetle, "hükmeden halk" olarak kavramsallaştırılan ve eşitliğin doğal olarak tahsisine temellenen demokrasi tanımlarının kategorize edildiği bu bölümde, eşitlik problemi, soyluluk (eşitsizliğin doğallığı), erdem (eşitsizliğin yapaylığı) veya genel istem (eşitliğin yapaylığı) temelinde değil çoğunluk (eşitliğin doğallığı) temelinde vücut bulan problem olarak ele alınmaktadır. "Eşitliğin doğallığı" kategorisi, eşitsizliğin kökenleri üzerinde tespit yapmaktan öteye halkın matematiksel-orantısal bir doğallıkla hükmettiği bir halk hükümeti/demokrasi önerisinde bulunan demokrasi tanımlarını içermektedir. Ele alınan örnekler üzerinden görünür kılınmaya çalışılmıştır ki, bu tanımlar, halkın kapsamının nüfus ölçeğinde daraltılmasını önererek halk ve hükümet kavramını birbirine eşitleme çabasındadır. Bu kategoride ele alınan "hükmeden halk" görüşüne göre demokrasi, hükmetme niteliğinin doğal olarak halka ait olması durumudur ve halk, doğal olarak hükmetmenin öznesi konumundadır.

Sonuç

Bu makalenin amacı, halk hükümeti/demokrasi kavramının etimolojik kökeninden hareketle analiz edildiğinde, "eşitlik problemi" etrafında kendisine hareket alanı bulduğunu göstermektir. Demokrasi hakkında görüş bildirmiş düşünürlerin görüşlerinden örnekler sunarak gösterilmeye

çalışılmıştır ki, her bir demokrasi tanımı, bu kategorilerin birinde yer edinmekte, kendisine “eşitlik problemi” temelinde kategorik bir yörünge çizmektedir.

İlk bölümde, doğal eşitsizlik kavramı odağında, doğuştan gelen bir takım eşitsizliklerin halk tanımını belirlediğini ve bu tanımın halkı, “hükmedemeyen” olarak tanımlanmasına sebep olduğu ifade eden demokrasi tanımlarının örneklerini içeren demokrasi kategorisi ele alınmıştır.

İkinci olarak halkın, yapay eşitsizliklerin bir sonucu olarak oluştuğunu ileri süren demokrasi tanımlarının örneklerini içeren kategori ele alınmıştır. Bu kategoriye göre halk, hükmetme “becerilerine” sahip olmamayı tercih etmiş olanların oluşturduğu topluluk şeklinde tanımlanmakta ve dolayısıyla halkın niteliği “hükmetmeyen” olarak belirmektedir.

İlk iki bölümde, eşitsizliğin kökenlerine dair tartışmalar yürüten demokrasi tanımları ele alındıktan sonra üçüncü ve dördüncü bölümde eşitliğin nasıl sağlanacağı tartışmasını konu alan demokrasi tanımları ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, hükümete tabi olan tüm insanların önce halk olarak tanımlaması ve böylelikle halk hükümetine tümüyle dâhil olabilmesi için bir yapay zorlamaya/gönüllendirmeye muhatap olması gerektiğini savunan demokrasi tanımlarını içeren kategori ele alınmıştır. Dış bir etkiyle olması münasebetiyle eşitliğin yapay şekilde tahsis edilmesi gerektiğini ileri süren demokrasi tanımlarının örneklerini içeren bu kategori, “hükmetmesi gereken halk” kavramıyla kavramsallaştırılmıştır.

Dördüncü bölümde ise “eşitliğin yapaylığı” eleştirisi üzerinden hareket etmek bakımından “eşitliğin” matematiksel-orantısal bir doğallıkla tahsis edilebileceğini ileri süren demokrasi tanımları, tanım örnekleri üzerinden kategorize edilmiştir.

Bu kategorizasyonun ulaşmaya çalıştığı hedef ise demokrasi teorisi içindeki kategorik yaklaşımı canlandırmaktır. Etimolojik kökenden hareketle yapılan bu analizle ortaya konulan bu kategori, halk hükümeti/demokrasi hakkında yapılan tartışmalara yeni kapılar açmayı ummaktadır. Çünkü “eşitlik problemi”, oldukça yüksek orana sahip bir literatürel kapsayıcılıkla demokrasi tanımlarında doğrudan veya dolaylı atıflara muhatap olmakta yani demokrasi tartışmalarında merkezi bir konumunda yer almaktadır. Dolayısıyla bu kategorizasyon, makalede ele alınmayan demokrasi tanımlarının önerdiği çerçevede analiz edilmesiyle gelişebilecek ve derinleşebilecektir.

Özetle, bu çalışmanın seçmiş olduğu demokrasi görüşlerinden hareketle, demokrasi tanımlarının “eşitlik problemine” konum almak bakımından analiz edilebilir ve böylece eleştirilebilir olduğunu göstermeye çalışılmaktadır. Bu yüzden bir öneri olarak bu çalışma, farklı demokrasi tanımlarının var olmasında “eşitlik probleminin” sahip olduğu paya dair kategorik bir tartışma açarak demokrasi teorisini zenginleştirmeyi ummaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Emre EKİNCİ %50, Sabina NASİROVA %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Emre EKİNCİ %50, Sabina NASİROVA %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Aristoteles. (1993). *Politika*. (Çev. M. Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, A. (2015). Dijital vatandaşlık. *Türk Kütüphaneciliği*, 29(1), 142-146.
- Baudrillard, J. (2012). *İmkânsız takas*. (Çev. A. Sönmezay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bhagat, R. B. (2002). Challenges of rural-urban classification for decentralised governance. *Economic and Political Weekly*, 37(25), 2413–2416. Doi: <https://dx.doi.org/10.2307/4412268>
- Billington, R. (2011). *Felsefeyi yaşamak ahlak düşüncesine giriş*. (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bohman, J. (1998). Survey article: The coming of age of deliberative democracy. *Journal of Political Philosophy*, 6(4), 400-425. Doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9760.00061>
- Bumin, K. (2013). *Demokrasi arayışında kent*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Burtenshaw, C. J. (1968). The Political Theory of Pluralist Democracy. *Western Political Quarterly*, 21(4), 577-587. Doi: <https://doi.org/10.2307/446749>
- Carayannis, E. G., Campbell, D. F., ve Efthymiopoulos, M.P. (2014). Cyber-democracy. (Ed. E.G. Carayannis, D.F. Campbell ve M.P. Efthymiopoulos), *Cyber-development, cyber-democracy and cyber-devense*, New York: Springer. 113-116. Doi: <https://doi.org/10.1007/978-1-4939-1028-1>
- Cohen, J. ve Fung, A. (2004). Radical democracy. *Swiss Journal of Political Science*, 10(4), 23-34.
- Coşar, Y. (1997). Önsöz: Sivil itaatsizlik. (Ed. Y. Coşar), *kamu vicdanına çağrı: Sivil itaatsizlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Crepaz, M. M. (1996). Consensus versus majoritarian democracy: Political institutions and their impact on macroeconomic performance and industrial disputes. *Comparative Political Studies*, 29(1), 4-26. Doi: <https://doi.org/10.1177/0010414096029001001>
- Daalder, H. (2001). *The rise of parties in Western democracies, political parties and democracy* (Ed. R. Gunther and L. Diamond), Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Dahl, R. A. (1998). *On democracy*. London: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (2006). *A preface to democratic theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahl, R. A., Shapiro, I., Cheibub, J. A. (2003). *The democracy sourcebook*. Cambridge: MIT Press.
- Doorenspleet, R. ve Pellikaan, H. (2013). Which type of democracy performs Best?. *Acta Politica*, 48(3), 237-267. Doi: <https://doi.org/10.1057/AP.2012.35>
- Durkheim, E. (2014). *Toplumsal işbölümü*. (Çev. Ö. Ozankaya). İstanbul: Can Yayınevi.
- Durkheim, E. (2016). *Sosyolojik yöntemin kuralları*. (Çev. Ö. Doğan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ebeling, M. (2017). *Conciliatory democracy: From deliberation toward a new politics of disagreement*. London: Springer.
- Einstein, A. (1990). *Dünyamıza bakış; Seçme denemeler*. (Çev. S. Eyüboğlu, A. Erhat, V. Günyol, C. Çapan, I. Öztürk, Y. Anday). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Evers, T. (1986). More democracy through plebiscite? *Kritische Justiz*, 19(4), 423-434.
- Gasset, J. O. (2010). *Kitlelerin ayaklanması*. (Çev. N.G. Işık). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Habermas, J. (1997). Sivil itaatsizlik: Demokratik hukuk devletinin denek taşı, Almanya'da otoriter legalizm karşılığı. (Ed. Y. Coşar). *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hanberger, A. (2006). Evaluation of and for democracy. *Evaluation*, 12(1), Doi: <https://doi.org/17-37>. 10.1177/1356389006064194
- Hegel, G. W. F. (1991). *Hukuk felsefesinin prensipleri*. (Çev. C. Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1995). *Tarihte akıl*. (Çev. Ö. Sözer). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2006). *Tarih felsefesi*. (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan veya bir din ve dünya devletinin içeriği, biçimi ve kudreti*. (Çev. S. Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Hume, D. (1986). *İnsan zihni üzerine bir araştırma*. (Çev. S. Evrim). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Huntington, S. P. (1991). Democracy's third wave. *Journal Of Democracy*, 2(2), 12-34.
- Issacharoff, S. ve Bradley, J. C. (2021). The plebiscite in modern democracy. (Ed. S. Issacharoff ve J. C. Bradley). *Routledge Handbook of Illiberalism* (s. 505-516). New York: Routledge.
- Kaiser, A. (1997). Types of democracy: From classical to new institutionalism. *Journal of Theoretical Politics*, 9(4), 419-444. Doi: <https://doi.org/10.1177/0951692897009004001>
- Kant, İ. (1960). *Ebedi barış üzerine felsefi deneme*. (Çev. Y. Abadan, S. Meray). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Kant, İ. (2015). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (Çev. İ. Kuçuradi). İstanbul: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, İ. (2016). *Pratik aklın eleştirisi*. (Çev. İ. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı). İstanbul: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kojeve, A. (2001). *Hegel felsefesine giriş*. (Çev. S. Hilav). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- La Boetie, E. (2014). *Gönüllü kulluk üzerine söylev*. (Çev. M. E. Ağaoğulları). İstanbul: İmge Kitapevi.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. (2001). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
- Laffont, J. J. ve Zantman, W. (2002). Information acquisition, political game and the delegation of authority. *European Journal of Political Economy*, 18(3), 407-428. Doi: [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(02\)00098-8](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(02)00098-8)
- Lijphart, A. (2007). *Thinking about democracy: Power sharing and majority rule in theory and practice*. London, New York: Routledge.
- Lijphart, A. ve Crepaz, M. M. (1991). Corporatism and consensus democracy in eighteen countries: Conceptual and empirical linkages. *British Journal of Political Science*, 21(2), 235-246.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53(1), 69-105. Doi: <https://doi.org/10.2307/1951731>
- Locke, J. (2000). *İnsanın anlama yetisi üzerine: I-II. Kitap*. (Çev. M. D. Topçu). Ankara: Öteki Yayınevi.
- Lupia, A. ve Matsusaka, J. G. (2004). Direct democracy: New approaches. *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 7, 463-82. Doi: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.7.012003.104730>

- Maigret, E. (2014). *Medya ve iletişim sosyolojisi*. (Çev. H. Yücel). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marcuse, H. (1990). *Tek-boyutlu insan: İleri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler*. (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
- Marx, K. (2013). *Yabancılaşma*. (Çev. K. Somer, A. Kardam, S. Belli, A. Gelen, Y. Fincancı, ve A Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class and other essays*. London: Cambridge University Press.
- Melé, D. (2005). Exploring the principle of subsidiarity in organisational forms. *Journal of Business Ethics*, 60(3), 293-305.
- Mill, J. S. (2015). *Özgürlük üzerine*. (Çev. T. Türk). İstanbul: Oda Yayınları.
- Mills, C. W. (2007). *Toplumbilimsel düşün*. (Çev. Ü. Oskay). İstanbul: Der Yayınları.
- Montesquieu. (2017). *Kanunların ruhu üzerine*. (Çev. B. Günen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Nekhaichuk, D., Trofimova, V., ve Nekhaychuk, Y. (2018). Foreign experience of ensuring the financial autonomy of local self-governments. *International Scientific Conference Competitive, Sustainable and Secure Development of the Regional Economy: Response to Global Challenges(CSSDRE 2018)* içinde (s. 180-183). Paris: Atlantis Press.
- Özbudun, E. (1977). *Siyasal partiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Päivärinta, T. ve Sæbø, Ø. (2006). Models of e-democracy. *Communications of the Association for Information Systems*, 17(1), 818-840. Doi: <https://doi.org/10.17705/1CAIS.01737>
- Papadopoulos, Y. (2005). Implementing (and radicalizing) art. I-47.4 of the constitution: is the addition of some (semi-) direct democracy to the nascent consociational European Federation just swiss folklore? *Journal of European Public Policy*, 12(3), 448-467. Doi: <https://doi.org/10.1080/13501760500091331>
- Parekh, B. (1992). The cultural particularity of liberal democracy. *Political Studies*, 40, 160-175.
- Pateman, T. (2011). Rural and urban areas: Comparing lives using rural/urban classifications. *RegionalTrends*, 43(1), 11-86. Doi: <https://doi.org/10.1057/RT.2011.2>
- Phillips, A. (2012). *Demokrasinin cinsiyeti*. (Çev. A. Türker). İstanbul: Metis Yayınları.
- Pirenne, H. (2003). *Ortaçağ kentleri: Kökenleri ve ticaretin canlanması*. (Çev. Ş. Karadeniz). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Platon. (2010). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Plattner, M. F. (1999). From liberalism to liberal democracy. *Journal of Democracy*, 10(3), 121-134. Doi: <https://doi.org/10.1353/jod.1999.0053>
- Poster, M. (2013). Cyber democracy: The internet and the public sphere. In *The Information Subject* (pp. 95-115). London: Routledge.
- Ranciere, J. (2016). *Cahil hoca: Zihinsel özgürleşme üzerine beş ders*. (Çev. S. Kılıç). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ridge, H. M. (2021). Electoral outcomes and support for westminster democracy. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 1-20. Doi: <https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1946546>
- Roper, B. S. (2013). *The history of democracy: of Marxist interpretation*. London: Pluto Press.
- Roskin, M. G. (2011). *Çağdaş devlet sistemleri: Siyaset, coğrafya, kültür*. (Çev. B. Seçilmişoğlu). Ankara: Adres Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2003). *İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kökeni*. (Çev. E. Ergün). Ankara: Yeryüzü Yayınevi.
- Rousseau, J. J. (2018). *Toplum sözleşmesi*. (Çev. V. Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Sabatier, P. A. (1988). An advocacy coalition framework of policy change and the role of policy-oriented learning therein. *Policy Sciences*, 21(2/3), 129-168. Doi: <https://doi.org/10.1007/BF00136406>
- Salt, J. (1999). Turkey's military democracy. *Current History*, 98(2), 72-78.
- Schmidt, M. G. (2002). Political performance and types of democracy: Findings from comparative studies. *European Journal of Political Research*, 41(1), 147-163. Doi: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00007>
- Schmitter, P. C. ve Karl, T. L. (1991). What democracy is... and is not. *Journal of Democracy*, 2(3), 75-88. Doi: <https://doi.org/10.1353/jod.1991.0033>
- Schnapper, D. (2005). *Sosyoloji düşüncesinin özünde öteki ile ilişki*. (Çev. A. Sönmezay). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Schumpeter, J. A. (2003). *Capitalism, socialism, and democracy*. London: Routledge.
- Smootha, S. (2002). Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies. *Nations and Nationalism*, 8(4), 423-431. Doi: <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00059>
- Spencer, H. (2016). *Devlete karşı insan*. (Çev. Y. S. Altındal). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Stoker, G. (1988). *The politics of local government*. Boston: Springer.

- Stone, D. (2012). *Policy paradox: The art of political decision making*. New York: WW Norton & Company.
- Tocqueville, A. (1962). *Amerika'da demokrasi*. (Çev. T. Timur). İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Tönnies, F. (1944). *Cemaat ve cemiyet nazariyesi*. (Çev. Z. Fındıkoğlu). *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 9(3-4), 712-748.
- Urbinati, N. (2006). *Representative democracy: Principles and genealogy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Veblen, T. (2005). *Aylak sınıfın teorisi*. (Çev. Z. Gültekin ve C. Atay). İstanbul: Babil Yayınları.
- Voltaire. (1995). *Felsefe sözlüğü II*. (Çev. L. Ay). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Weber, M. (2014). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı*. (Çev. Ö. Ozankaya). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Wickwar, W. H. (1970). *The political theory of local government*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Yörükkan, A. (2006). *Şehir sosyolojisinin ve insan ekolojisinin teorik temelleri*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Extended Abstract

A researcher researching the theory of democracy will notice that there are many different definitions of democracy within the theory of democracy. Direct democracy, semi-direct democracy, representative democracy, pluralistic/polyarchic democracy, majoritarian democracy, Marxist democracy, liberal democracy, plebiscite/referendum democracy, radical democracy, cyber democracy, military democracy, consensus democracy, conciliatory democracy, Westminster democracy, deliberative democracy and etc. Many examples of definitions of democracy can be given.

On the one hand, this can be read as the richness of the theory of democracy, on the other hand, it is an indication of a definitional problem. According to this article, the explanation for this situation is that each definition of democracy defines the concepts of demos/people and kratos/government, which constitute the concept of democracy, differently. In other words, the reason for the existence of different definitions of democracy is that the thinkers who define democracy speak different languages. The meaning of the concepts of people and/or government is different in each definition of democracy. Based on this determination, this article argues that this situation can be explained within the framework of a problem that it conceptualizes as the “equality problem”.

This article argues that definitions of democracy are based on one of the four categories proposed in this article. The definitions of democracy set

the “equality problem” as the starting point while establishing the relationship between the concepts of the people and the government.

The four views included in the democracy categorization proposed in this article are; “the people who can not govern” based on the “naturalness of inequality”, “the people who do not govern” based on the “artificiality of inequality”, “the people who should govern” based on the “artificiality of equality” and “the people who govern” based on the “naturalness of equality”.

The “people who can not govern” view, which is shaped based on the “naturalness of inequality”, asserts that people have some differences that create inequalities from the moment they are born. According to this view, the natural inequalities between people, such as the noble-common, rich-poor, and strong-weak, make up democracy. Therefore, in terms of government relations, the acceptance of some as naturally governing and others as being naturally governed constitutes what this article conceptualizes as “the people who can not govern”. The definitions of democracy discussed in this chapter base the theory of democracy on the “naturalness of inequality” by excluding the concept of “the people” from the concept of “government”.

This view, based on the works of Plato and Aristotle, is a view of democracy accepted in Ancient Greece. However, it can be found in the thoughts of Tocqueville and Hume in modern times.

In the second part, titled “People who do not govern”, definitions of democracy based on the acceptance of the “artificiality of inequality” are categorized. The definitions discussed in this chapter argue that the inequalities that hinder the government of the people are inequalities such as virtue that appear later/artificially.

This view consists of definitions of democracy stating that the people can govern, but that it is out of the question for the people/part of the people to govern because of artificially created inequalities. This view of democracy, put forward by names such as Locke, Hegel, La Boétie, Spencer, Marx, Montesquieu, Voltaire, and Hobbes, also has modern supporters such as Veblen, Ranciere, and Schnapper.

According to this view of democracy, because the “inequality” was created artificially; contrary to the “naturalness of inequality” view, democracy is about “the people who not governing”, not “the people’s inability to govern”. Hence, democracy as a social phenomenon is the result of the artificial creation of inequalities.

Essentially, after the first two chapters in which determinations are made about the source of inequality, the last two chapters focus on the concept of “equality” and focus on the views in which the suggestions are brought to the fore.

In the third part, integrated with the second part, the definitions of democracy, which accept that “inequality” is created artificially, in addition to this, suggest that “inequality” can be overcome artificially, are categorized.

According to this view, To talk about democracy, it is necessary to provide artificial equality. The concept of “the people who should govern” is a conceptualization created by the authors of the article for exactly this purpose. This view, defended by thinkers such as Durkheim, Rousseau, Mills, Kant, Lijphart, and Dahl can be summarized as follows, to talk about the government of the people, the people should be forced or volunteered by an external influence.

The “governing people” view also focuses on the concept of “equality”, as does the “artificiality of equality” view, which has a “suggestion” dimension rather than “determination”. This concept, which argues that “equality” and therefore democracy has a naturally occurring structure, emphasizes the integrity of the people and the government. This view, which corresponds to the definition of democracy by thinkers such as Tönnies, Weber, Marcuse, Habermas, Gasset, Baudrillard, and, Schumpeter, defines government of people/democracy within the framework of a mathematical-proportional naturalness, not with any external influence, unlike the view of the “people who should govern”.

With the categorization proposal made, as a result, this article aims to show that the problem, conceptualized as the “equality problem”, is effective in the existence of different definitions of democracy by reminding the etymological origin of the concept of people’s government/democracy. Thus, it hopes to contribute to the theory of democracy by enriching the categorical perspective of the theory of democracy.

MEASURING THE PERCEPTION OF ORGANIZATIONAL DISSENT IN THE MANUFACTURING AND SERVICE SECTORS

Can Burak NALBANTOĞLU* & Seçil ULUFER KANSOY**

Abstract

Organizational dissent is defined as the disagreement between employees and the organization. This study was conducted to determine how the concept of organizational dissent, which is a limited number of studies in the literature, creates a perception on employees. Organizational dissent was evaluated under three factors as articulated, displaced and latent dissent. In this study, employees' perceptions of organizational dissent were examined in relation to their organizations. The research was carried out on the data collected through the survey method from 153 people working in the service and manufacturing sectors in Istanbul. The data were collected from the employees determined by simple random sampling method with a survey study and the hypotheses were tested using the SPSS program. In the research, confirmatory factor analysis was performed using structural equation modeling and it was seen that it met the appropriate goodness of fit index values. Independent samples t-test and one-way analysis of variance tests were used in the study. It was observed that the perception of articulated dissent was higher in both the service and production sectors. As a result, individuals' perception of organizational dissent was statistically significant for both service and manufacturing sectors.

Keywords: *Organizational Dissent, Manufacturing, Service, Perception, Dissent*

ÜRETİM VE HİZMET İŞLETMELERİNDE ÖRGÜTSEL MUHALEFET ALGISININ ÖLÇÜLMESİ

Öz

Örgütsel muhalefet, örgütte çalışanların örgütle yaşadıkları fikir ayrılıkları olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışma, literatürde yer alan ve sınırlı sayıda çalışma konusu olan örgütsel muhalefet kavramının çalışanlar

* Dr. Can Burak Nalbantoğlu, Independent Researcher, canburaknalbant@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0903-4085>

** Asst. Prof. Seçil Ulufer Kansoy, Kırklareli University, Faculty of Aeronautics and Astronautics, Aviation Management, seciluluferkansoy@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5522-324X>

üzerinde nasıl bir algı yarattığını tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Örgütsel muhalefet dışsal, örtük ve açık muhalefet olmak üzere üç faktör altında değerlendirilmiştir. Bu araştırmada çalışanların, buldukları örgütler açısından örgütsel muhalefet algıları incelenmiştir. Araştırma, İstanbul ilinde hizmet ve üretim sektörlerinde çalışan 153 kişiden anket yöntemi ile toplanan veriler üzerinden yürütülmüştür. Basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile belirlenen çalışanlardan anket çalışması ile veriler toplanmış, SPSS programı kullanılarak hipotezler test edilmiştir. Araştırmada yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve uygun uyum iyiliği endeksi değerlerini karşıladığı görülmüştür. Araştırmada, bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizi testleri uygulanmıştır. Hem hizmet hem de üretim sektörlerinde açık muhalefet algısının daha yüksek çıktığı görülmüştür. Sonuç olarak bireylerde örgütsel muhalefet algıları hem hizmet hem de üretim sektörü için istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Muhalefet, Üretim, Hizmet, Algı, Muhalefet

Introduction

The concept of organizational dissent should be considered different from constantly voicing or complaining. Organizational dissent is mostly used to express disagreements about the decisions or activities taken within the enterprise. However, dissent is sometimes made openly, sometimes secretly and sometimes against the outside.

Organizational dissent refers to the expression of opinions or ideas that are in opposition to those of the majority or dominant group within an organization. It can include expressing disagreement with company policies, decisions, or actions, as well as suggesting alternative courses of action. Organizational dissent can take many forms, such as verbal or written communication, formal or informal protest, and even acts of sabotage or whistleblowing.

Dissent is often regarded as a negative force in organizations, as it can disrupt the status quo and challenge the authority of those in power. However, dissent can also serve as a valuable source of new ideas and perspective. By encouraging and paying attention to dissenting voices, organizations can improve their decision-making processes and establish a more inclusive and innovative culture.

One of the key benefits of organizational dissent is that it can help prevent groupthink. Groupthink occurs when members of a group focus on maintaining harmony and agreement that they are unable to consider alternative perspectives or ideas. This can lead to poor decision-making and a lack of creative thinking. By fostering a culture of dissent, organizations can ensure that a diversity of opinions and ideas are taken into consideration, leading to more well-informed and effective decisions.

Another benefit of organizational dissent is that it serves as a form of early warning system, alerting management to potential problems or issues before they become major crises. For example, a dissenting employee may raise concerns about a new product or process that could potentially be dangerous or ineffective. Paying attention to and addressing these concerns earlier enable organizations to avoid costly mistakes and maintain their reputation.

The aim of this study was to measure the organizational dissent perceptions of employees in the service and manufacturing sector. In this context, which type of dissent the employees had was examined on a sectoral basis.

When we study the concept of dissent, it is found to be Arabic-language, derived from the root "hl-f", meaning "for all to take a separate path, a difference of opinion," as is another root word, conflict (Ardogan, 2004: 172). The concept, if we look through the General Turkish Dictionary of the Turkish Language Authority, is a similar definition. Dissent by these definitions; it is defined as "a position, an opinion, a case against behavior, dissension" and "a community of people of opposite opinion, of attitude" (TDK, 2022).

The concept of organizational dissent basically means that employees must express different opinions about any decision taken within their organization or in effect. Although the concept of dissent conveys negative connotation, it is important that individuals, within the organization, express their dissent. It also has positive outcomes for the organization, such as providing quality-of-decision information, democratizing organizations and achieving a competitive advantage over competitors with the right administration, while reducing extinction and loss of labor, as well as improving work satisfaction.

However, there are also potential downsides to organizational dissent. If dissent is not handled properly, it can lead to conflict, resentment, and even the departure of valuable employees. It is important for organizations to create an environment in which dissent is not only tolerated but encouraged, and in which dissenting voices are heard and taken seriously. This may involve creating dedicated channels for employees to voice their opinions, such as employee suggestion boxes or town hall meetings, as well as providing training on how to handle dissent in a constructive manner.

Moreover, it is important to recognize that dissent can be motivated by a variety of factors, including personal biases or self-interest. Therefore, organizations must be able to distinguish constructive dissent from destructive dissent. Constructive dissent is motivated by a desire to improve the organization and is based on facts and sound reasoning. Destructive dissent, on the other hand, is motivated by personal biases or self-interest and is not based on facts or sound reasoning.

Organizational dissent is a complex and multifaceted concept. While it can be disruptive and difficult to manage, it also has the potential to bring significant benefits to organizations. By fostering a culture of dissent, organizations can improve their decision-making processes, prevent groupthink, and serve as an early warning system for potential problems. To fully realize these benefits, it is important for organizations to create an environment in which dissent is not only tolerated but encouraged, and in which dissenting voices are heard and taken seriously.

1. LITERATURE REVIEW

Organizational dissent can be broadly defined as a person's feeling of being separate from the institution. It is a widely held view that concept of dissent is always present in institutions and never goes down to zero. On the other hand, when the employee applies different dissent methods, there may be a perception that there is no dissent within the organization. It is thought that the way the employee expresses disagreement and views help to understand the type and extent of dissent (Kassing, 1997: 312). According to a definition provided by Kassing (1998: 183), dissent is "disagreement or conflicting views about organizational practices, policies, and operations". This definition highlights some points. First, dissent is an expressed disagreement and must be distinguished from employee resistance. Hidden resistance or unrevealed feelings cannot be defined as dissent. Second, the subject of dissent must be organizational practices, policies or operational. Customer complaints or conflicts between employees do not mean dissent. Finally, there are no restrictions on the way dissent is expressed. The fact that the person does not express opinions about organizational policies, practices and procedures to the supervisor does not change the fact that there is dissent (Garner, 2018: 1). Organizational dissent refers to the expression of opinions or disagreements with the decisions or actions of an organization by its members. It can take many forms, such as verbal or written complaints, refusal to comply with certain policies or procedures, or the formation of groups or committees to express opposition. Organizational dissent can be a positive force for change within an organization, but it can also create conflict and tension if not handled properly.

A three-stage model for organizational dissent was created by Garner (2013). Precipitation is the name for the initial phase. At this point, he defines what caused the so-called dissident discontent and considers his alternatives for expressing it. Dissidents voice their disapproval in the second stage. Because they serve as the foundation for the third stage, the dissident masses are crucial at this point. All contact regarding the dissension following the first meeting is now included in the third stage of communication. Presenting dissent as a pleasant or negative experience depends on the dissident viewers and possible outsiders (Garner, 2013).

Leaders and managers use contemporary management theories when describing their institutions and businesses. They even think about how well the candidates will adapt to the organization when recruiting. There will be those who criticize the methods or practices in the working principles of the organization. At this point, we come across people we call opponents. The dissent here is the person who is affiliated with the organization and tries to make his voice heard (Shahinpoor & Matt, 2007: 38).

There are a variety of reasons why organizational dissent may occur. Some of the major reasons include (Shahinpoor & Matt, 2007: 38)

- Disagreement with organizational policies or decisions: Members of an organization may disagree with decisions made by management or with the overall direction of the organization.

- Perceived injustice or unfairness: Members of an organization may feel that they are being treated unfairly or that the organization is not living up to its values and principles.

- Lack of communication or involvement: If members of an organization feel that they are not being kept informed about important decisions or that their opinions are not being considered, they may be more likely to dissent.

- Conflicting values: The values and beliefs of individuals within an organization may conflict with the values and beliefs of the organization as a whole.

- Ethical concerns: Some employees may dissent if they believe the organization's actions are unethical or inconsistent with their personal values.

- Self-interest: Organizational dissent may also be driven by self-interest or a desire for personal gain.

Withey and Cooper (1989), in their study, stated that in organizations where organizational dissent is experienced, employees may prefer to exhibit organizational dissent behaviors instead of leaving the organization they work for. They evaluated the consequences of such a situation as follows (Parker, 1997: 73):

- It takes a lot of effort to bring about the necessary change.
- While the organizational dissent behaviors in the organization are not sufficiently known by the superiors at higher levels in the organizational hierarchy; It is mostly known by the employee, relatives, superiors and supervisors.
- Although organizational dissent has the potential to bring about organizational change, it is perceived as a kind of conflict by the top managers due to its nature.

Organizational dissent is a phenomenon that refers to the expression of disagreement or contradictory opinions within an organization. This disagreement or contradiction may be related to policies, practices, decisions, or actions of the organization. Organizational dissent is not limited to open

and direct expressions of disagreement; it can also manifest itself in subtle ways, such as decreased productivity, absenteeism, or passive resistance. Organizational dissent can take many forms, ranging from constructive criticism to outright rebellion against the established norms and values of the organization. Regardless of the form it takes, organizational dissent is a natural and inevitable aspect of organizational life (Müceldili et al., 2021).

It can be a mechanism for organizational learning and growth, as dissenting viewpoints can challenge the status quo and lead to more innovative solutions. However, if not managed properly, organizational dissent can lead to negative consequences such as decreased morale and increased turnover. In extreme cases, dissent can lead to legal action or even violence within the organization. Therefore, organizations need to create a culture that encourages and supports constructive dissent while also providing mechanisms for managing and resolving conflicts that may arise in the workplace (Schram, 2021).

Employees in organizations where organizational dissent behaviors are perceived as bad or confrontational, as long as they maintain their understanding of organizational dissent, also risk low performance evaluation and not being promoted (Eroğlu & Alga, 2017: 148).

When employees want to express their dissent outside, businesses may fail to hear this criticism. But in such a case they also lose the potential corrective benefits. Businesses must develop a better understanding of the conditions under which employees will express their dissent to outside audiences. In addition, the organizational climate needs to regulate how to protect and encourage employee dissent (Kassing & DiCioccio, 2004: 113).

When people with different opinions, expectations, and objectives interact within an organization, it's doubtful that disputes will arise (Garner, 2006: 3). The worker tries to perceive the problem in the organization before expressing his dissenting views and then anticipate what reaction he will get if he expresses himself. The fact that the employee can express himself comfortably at this point is also about how much he communicates with his superiors. An employee who has a good relationship with his superiors has been found to be more successful in communicating his dissenting behavior directly to his manager than others (Kassing, 1997; Kassing, 2000).

While the employees of the organization want to express the organizational policies and practices that they are not satisfied with in line with the triggering factors, the dissent process begins. The employee chooses an appropriate strategy to determine how to react according to the triggering factor. This strategy; It is determined by taking into account individual, relational and organizational variables (Kassing, 1997).

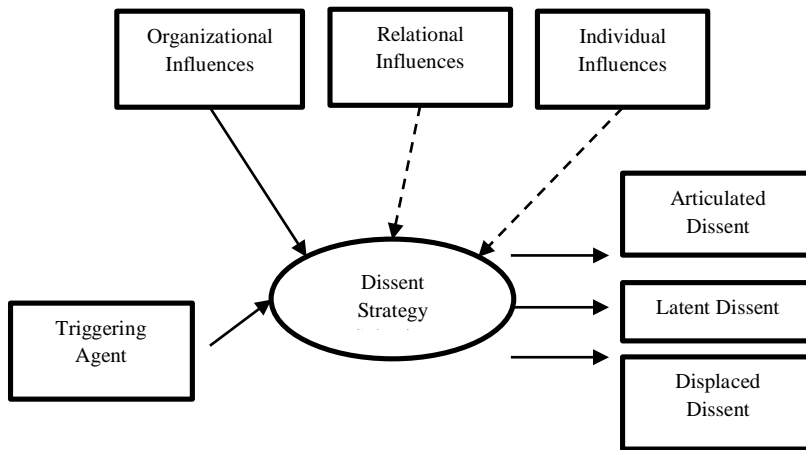
"Individual variables" is one of the factors behind the well-known organizational resistance. Individual-level organizational opposition behavior takes place when an employee feels alone and alienated from the workplace. Organizational members' traits, such as personality, gender, and educational

attainment, have an impact on their dissenting behavior. In addition to these, other individual characteristics include burnout, work satisfaction, belonging, and organizational commitment (Özdemir, 2010: 24).

"Relational factors" are another factor that influences the choice of organizational dissent approach. The employee's choice of dissent in this situation is influenced by the organizational structure and interpersonal relationships. Both vertical and horizontal communication between employees, i.e. communication within the organization between the subordinate and the superior, are possible. Vertical dissent is defined as when a member of the organization expresses his or her dissenting opinion directly to management, taking into account the subordinate-superior relationship. Instead of expressing their opinions directly to the management, employees engage in horizontal opposition when they discuss their ideas with their friends (Demiryürek, 2019).

Studies of organizational dissent were undertaken before Kassing (1997) re-conceptualized organizational dissent, but the organization's dissent was more focused on whistleblowing and employee vocality (Stewart, 1980; Redding, 1985; Sprague & Ruud, 1988; Gorden, 1988). Whereas news-flying means reporting conflict or disagreement within the organization to non-organization (Stewart, 1980). Redding (1985); Employee voice was also more broadly covered, with employees offering solutions, participating in discussions and providing support, even though it still involved the dissent (Gorden, 1988). According to Kassing (1998), only the organizational dissent within the organization is being held; they are notions in separate structures that are associated with news-flying and employee-voice, but need to be differentiated from each other. The organizational dissent is a mixed process, as employees are often at odds with different strategies, influenced by many different factors (Kassing et al., 2012: 238) and in previous studies, it was seen as a necessity to exonerate this complexity caused by the lack of addressing these phenomena of organizational dissent, and in this way Kassing modeled the concept as shown in Figure 1 (Kassing, 1997).

Figure 1. Organizational Dissent Model

Source: Kassing, 1997.

The proposed model goes beyond explaining when employees disagree. There are four components that make up the model. These are: what drives the formation of dissent is the choice of dissenting behavior, the choice of dissenting strategy, and how dissent is expressed (Kassing, 1997: 322).

Since that employees are unsure of whether their supervisors would view their organizational dissent as constructive or antagonistic, doing so is really very risky (Kassing, 1997, 1998). Because many different agency employees have found in the organization's hierarchy by power-wielding executives at higher levels to be considered unnecessary in their dissenting behavior, even in the case of being punished, and therefore forced to remain silent for fear of being sanctioned (Özdemir, 2010).

Employees must choose a specific strategy to express dissent. Individual, relational and organizational influences are involved in the choice of strategy. When choosing the dissent strategy, employees consider how it will be perceived and how it will be responded to. Dissent strategies may be divided into three main strategies. These are articulated, latent and displaced dissent (Kassing, 1997: 326-327).

Employees who communicate their dissatisfaction in the workplace in a way that disrupts organizational cohesion are said to be engaging in "articulated dissent." Employees express their disapproval when they think it will be noticed and they will not suffer any consequences. Direct and outspoken expressing of disapproval of the corporation is known as articulated disapproval. Employees who express their disagreement or displeasure with their managers or supervisors are said to be dissenting informally. This might be done either destructively or productively by making a complaint.

Latent dissent happens when workers fear being seen as unfriendly but yet know they may face punishment. Latent dissidents confront and question their organization head-on. The desire for institutional change is replaced by the drive to carry out and accomplish personal objectives. Employees who voice their disagreement or dissatisfaction with the situation to coworkers or those who cannot help the situation is known as latent dissent.

Displaced dissent is when staff members fear that their disagreement will be seen as unfriendly and that they will suffer punishment. Displaced dissidents agree with internal audiences and other workers while expressing their disapproval to exterior audiences ineffectively. The external audiences are family members, spouses, strangers, and pals who are not coworkers. Internal audiences that are incapable of handling the concept of dissent directly are unsuccessful. Displaced dissent is when an employee expresses their dissatisfaction to other parties, such as their family, friends, or in extreme circumstances the media. Social media is definitely a popular route for spreading discontent these days.

According to the receivers, there are three main categories of dissent: articulated (upward), latent (lateral), and misplaced. Dissent can be voiced to superiors directly (articulated dissent), to coworkers or other members of the organization with comparable rank (latent or lateral dissent), or to those outside the company such friends, family, or the media (displaced dissent) (Zeng et al., 2020).

When we examine organizational dissent strategies, we are confronted with four sub-dimensions. These are: open, implicit, extraneous, and whistleblowing strategies.

Open Dissent: It is the dissent of the members of the organization when they express their dissenting views to those who could influence the balance of the organization. The explicitly stated dissent includes direct and clear expression of dissenting opinions to the rulers (Kassing, 1998: 212). It's not the actions and activities that they argue are not true, but the reporting of the situation to management. This allows for early action because events are reported without leaving the organization and without conflict within the organization. Who or how members share their dissenting ideas depends on how they interact with others within the organization.

Implicit Dissent: Horizontal dissent means that employees often perceive problems as problems by expressing their critical and offensive language to a neutral party who will have no effect on solving the problem, rather than to those with power through organizational processes (Kassing, 1998). It is a method by which employees find problems in their workplace and want to present ideas on how to solve them, but only in the absence of a suitable environment.

External Dissent: Kassing and Armstrong describe external dissent as the transfer of members' opposing views to people outside the workplace or to people who work with them but do not have the sanctioning power associated

with the incident. Friends outside of co-workers to people outside of the organization, wife of the person, family members, etc. are entering groups (Kassing & Armstrong, 2002: 45). Dissenting members who work together, or who do not work in the same workplace but whose collective characteristics are the type of organizational dissent directed at individuals without sanctioning power, will not be able to obtain results that individuals report opposing views. This is because it is possible that the problem will not be able to reach the group of managers who can influence the issue (Kassing, 1997). Employees may opt for dissenting behavior if they feel that they will face retaliation and misdemeanor dissent within the organization (Kassing, 1997).

Whistleblowing: The concept of news-flying, which means 'whistling', 'whistleblowing', direct translation, comes from the British police who whistle to warn a person who is about to commit a crime (Reverend & Beduk, 2013: 5). Although morally correct, the concept of whistleblowing in Turkish is explained by negative phrases such as snitching, exposing, and discovering. The fourth dimension of organizational dissent is news-flying, which occurs when individuals who have worked or are still working in the mentioned company show behavior that does not follow the regulations and internal ethics set by the organization (Brown, 2005). In other words, news-flying is the ability of individuals with information to report unlawful and immoral behavior or actions within the organization to internal or external authorities who have the power and authority to solve problems so that they do not harm people and institutions inside and outside the organization (Aktan, 2015: 1).

2. METHOD

2.1. Purpose and Sample of the Research

The idea of organizational dissent illustrates how employees inside a company respond to the overall situation. The study's goal is to gauge how employees feel about organizational dissent. People who work in the manufacturing and service industries are included in the research. The hypotheses to be tested in the study are as follows;

- *H0: Perception of organizational dissent does not differ according to the employees in manufacturing and service businesses.*
- *H1: Perception of organizational dissent differs according to the employees in manufacturing and service businesses.*

Other topics to be investigated are as follows;

- *Do demographic factors affect the sub-dimensions of articulated dissent, displaced dissent, and latent dissent?*
- *Do manufacturing and service firms have different sub-dimensions of articulated dissent, displaced dissent, and latent dissent?*
- *Does the level of employees affect the sub-dimensions of articulated dissent, displaced dissent, and latent dissent?*

The study has limitations as it is applied to people working in the service and manufacturing sectors on the European side of Istanbul. In the study, it was aimed to measure perceptions about organizational dissent in general. A questionnaire was sent to 250 people selected by simple random sampling and responses were received from 153 people. The demographic characteristics of the participants in the study are given in Table 1.

The questionnaire form used in the research was approved by the Academic Research and Publication Ethics Committee of the Rectorate of Istanbul Ayyansaray University and an online questionnaire was applied in line with the permission.

Table 1. Demographic Characteristics of the Participants

	Categories	Frequency (N)	Percent (%)
Age Range	22 – 34	86	56,2
	35 – 46	52	34,0
	47 – 59	14	9,2
Sex	Female	78	51,0
	Male	75	49,0
Sector	Manufacturing	44	28,8
	Service	109	71,2
Positions	Employee	73	47,7
	Lower Level Manager	13	8,5
	Mid-Level Manager	38	24,8
	Senior Executive	29	19,0
Monthly Income	0- 3500TRY	24	15,7
	3501- 5000TRY	34	22,2
	5001- 6500TRY	24	15,7
	6501- 8000TRY	18	11,8
	8001TRY and more	53	34,6

56.2% (N=86) of the sample data were in the 22-34 age range, 34% (N=52) were in the 35-46 age range, and 9.2% (N=14) were in the 47-59 age range. 51% (N=78) of participants are female and 49% (N=75) are male.

28,8% (N=44) of participants work on manufacturing sector and 71,2% (N=109) work on service sector. 47,7% (N=73) of participants work as employee, 8,5% (N=13) work as lower-level manager, 24,8% (N=38) work as mid – level manager and% 19 (N=29) work as senior executive. 15,7% (N=24) of participants have income between 0-3500TRY, 22,2% (N=34) have between 3501-5000TRY, 15,7% (N=24) have between 5001-6500TRY, 11,8% (N=18) have between 6501-8000TRY and 34,6% (N=53) have 8001TRY and more.

2.2. Data Collection Techniques

Data for the study were gathered using a questionnaire approach. On a voluntary basis, the generated questionnaires were distributed to any employees who could be located within the parameters of the research universe. The survey form is divided into two main sections: a scale and questions to ascertain the demographic makeup of the sample. The scale in the questionnaire is the "Organizational Dissent Scale". Studies related to this scale are explained in detail below.

Organizational Dissent Scale: The “Organizational Dissent Scale” consisting of 20 items developed by Kassing (1998) was used to measure the phenomenon of organizational dissent; It has three sub-dimensions: articulated, displaced and latent dissent. In the original scale items 1, 4, 5, 9, 11, 13, 15, 17 and 19 comprise the articulated dissent, items 2, 7, 10, 14, 16 and 20 comprise the displaced dimension and items 3, 6, 8, 12 and 18 comprise the latent dimension. In the original scale, Cronbach Alpha values are 0.88 for articulated dimension, 0.87 for displaced dimension and 0.76 for latent dimension.

The 20-item organizational dissent scale was subjected to an exploratory factor analysis using principal components analysis and the varimax rotation technique to assess its structural validity. It was discovered that the KMO value was 0.693 and the Bartlett sphericity test was significant (Sig.=0.000). Three factors were identified throughout the research, which accounted for 55.281% of the variation. The research produced a factor structure that matches the scale's original in every way. Unlike the original scale, 8 variables were excluded from the study because their factor loads were low, and sub-dimensions were evaluated over the remaining variables.

Information on the items that make up the factors, factor loadings and explained variances are shown in Table 2.

Table 2. Factor Analysis

N	Articulated D.	Displaced D.	Latent D.
1	,694		
12	,471		

13	,820		
15	,766		
19	,777		
10		,819	
16		,877	
20		,884	
3			,640
4			,550
14			,639
18			,595
Cronbach's Alpha	,937	,988	,946
Percentage of Variance Explained	22,602	19,318	13,361
Percentage of Total Explained Variance		55,281	

The factorial structure of the organizational dissent scale, which was determined as 12 items and 3 dimensions by exploratory factor analysis, was tested with confirmatory factor analysis. Goodness of fit values obtained as a result of the analysis show that the model is acceptable (RMSEA= .068; X2/df= 1.70; CFI=0.91; GFI=0.91; AGFI=0.87). In other words, the data obtained from the research agree with the predicted theoretical structure of the organizational dissent scale.

2.3. Findings

The highest mean among the sub-dimensions of organizational dissent is articulated dissent ($\bar{x}$ =3,95; sd=0,68). This is followed by latent dimension ($\bar{x}$ =3,44; sd=0,68) and displaced dissent ($\bar{x}$ =3,31; sd=1,04). All sub-dimensions are above average. This situation reveals the existence of dissent in organizations in the service sector and manufacturing sector. In addition, when the sub-dimensions are analyzed on a sectoral basis, it is seen that the articulated dimension ($\bar{x}$ =4,10; sd=0,58) in the production sector and the articulated ($\bar{x}$ =3,89; sd=0,71) dimension in the service sector is high. This situation shows that dissent is made openly in both sectors.

For the sub-dimensions of organizational dissent, it was examined whether there was a gender difference in the manufacturing sector. An independent sample t-test was used in this review. Considering the articulated

dimension, it is significantly $t(42)=-2,730$, $p<0,05$ lower in women ($\bar{x}=3,81$; $sd=0,57$) than in men ($\bar{x}=4,27$; $sd=0,52$). It is statistically significant that men exhibit more open dissent than women. Considering the displaced dimension, it is significantly $t(42)=2,790$, $p<0,05$ higher in women ($\bar{x}=3,79$; $sd=0,81$) than in men ($\bar{x}=2,96$; $sd=1,01$). It is statistically significant that women exhibit more external dissent than men. Regarding the latent dimension, it is significantly $t(42)=-2,094$, $p<0,05$ lower in women ($\bar{x}=3,26$; $sd=0,58$) than in men ($\bar{x}=3,75$; $sd=0,83$). It is statistically significant that men show more latent dissent than women.

For the sub-dimensions of organizational dissent, it has been examined whether there is a gender difference in the service sector. An independent sample t-test was used in this review. Considering the articulated dimension, it is significantly $t(107)=-2,383$, $p<0,05$ lower in women ($\bar{x}=3,75$; $sd=0,69$) than in men ($\bar{x}=4,08$; $sd=0,71$). It is statistically significant that men show more open dissent than women. When the displaced dimension was examined, no significant $t(107)=-521$, $p>0,05$ difference was found in women ($\bar{x}=3,37$; $sd=0,97$) compared to men ($\bar{x}=3,26$; $sd=1,16$). Regarding the latent dimension, it is significantly $t(107)=-2,647$, $p<0,05$ lower in women ($\bar{x}=3,25$; $sd=0,64$) than in men ($\bar{x}=3,56$; $sd=0,58$). It is statistically significant that men show more latent dissent than women.

One-way analysis of variance was conducted to understand whether there was a difference according to the age of the participants in the study. When the age groups of the workers in the manufacturing sector are examined, no significant difference is observed for all three sub-dimensions. Likewise, when the age groups of those working in the service sector are examined, there is no significant difference for all three sub-dimensions.

To determine if there was a difference based on the participants' income level, a one-way analysis of variance was conducted. When the salaries of workers in the manufacturing industry are compared, there is no discernible variation for any of the three sub-dimensions. The displaced dimension and the income level, on the other hand, diverge significantly when the income levels of the workers in the service sector are looked at. The average of individuals with incomes ranging from 6501 to 8000 TRY is greater than the average of the other groups ($F:2,697$, $p0,05$).

To determine if there was a difference based on the positions of the participants in the institution, a one-way analysis of variance was undertaken. Examining staff roles in the manufacturing sector reveals no appreciable variation for any of the three sub-dimensions. The articulated dimension and the position in the institution, on the other hand, diverge significantly when the positions of the employees in the service sector are studied. The institution's "Senior Executive" employees had a higher average salary than the other employees ($F:2,779$, $p=0.05$).

When these findings are examined, it is seen that the perception of organizational dissent differs according to the manufacturing and service

sectors. Accordingly, the H0 hypothesis is rejected and the H1 hypothesis is accepted.

Conclusion

When someone publicly disagrees with the views, attitudes, positions, or ideas of the dominant group, this is known as dissent. When one engages in this behavior, one accepts all the social consequences for challenging group ideas or strategies in an effort to improve the structure or group strategy in some way. There are several benefits to empowering employees to express their dissent; these benefits apply to the individual as well as to the organization and work teams. Because they possess the qualities essential to the success and well-being of an organization—high motivation, competence, and commitment—dissenters are sometimes seen as its advocates. Dissenters had feelings of integrity, pride and excitement, relaxation, and confidence (Rothschild & Miethe, 1994).

Organizational dissent strategies can be grouped into four sub-dimensions: open dissent, implicit dissent, extraneous dissent, and whistleblowing. Open dissent involves members of an organization expressing their dissenting views directly and clearly to those with decision-making power. Implicit dissent involves employees expressing their views to neutral parties with no decision-making power. Extraneous dissent involves members taking their dissenting views outside of the organization to individuals without sanctioning power. Whistleblowing involves reporting unlawful or unethical behavior within an organization to internal or external authorities who have the power to resolve the issue.

As mentioned in the literature review, organizational dissent is a different perspective. Previous studies have noted the importance of organizational dissent. Very little was found in the literature on the question "Perceptions of organizational dissent do not differ according to employees in manufacturing and service industries". With respect to the first question, it was found that organizational dissent exists in both sectors. In line with the present findings, previous studies Avtgis et al. (2007), Kassing & Kava (2013), Ataç & Köse (2017) have shown that dissent exists on service sectors. An interesting finding is that the articulated dimension has the highest average in both sectors. In the study conducted by Yılmaz (2020) in a company operating in the services sector, it is seen that the level of organizational dissent is at a medium level and the dimension of displaced dissent has the lowest average. In the study conducted by Kul (2022), it is seen that latent dissent behavior is more common in a company operating in the service sector. In this study, no significant difference was found between the subdimensions of organizational dissent and the age variable. The same conclusion was reached in the study conducted by Yıldırım (2020). On the other hand, in the study conducted by Kul (2022), it is seen that those between the ages of 27-38 prefer articulated dissent strategies more. Another important finding was

that men have more dissent than women in both sectors. In the study conducted by Kul (2022), it is seen that there is no significant difference between gender and organizational dissent. On the question of monthly income, employees who have the income 6500 - 8000TRY in the service sector have more dissent. Another important finding was that senior executives in service sector have more dissent than other positions.

The purpose of the current study was to determine the perception of organizational dissent in the manufacturing and service sectors. This study has found that in general there is organizational dissent in the sectors. The most obvious finding to emerge from this study is that there is articulated dissent in both sectors. The findings of this study suggest that there is organizational dissent with sub-dimensions in both sectors. However, demographic characteristics do not have much impact on dissent.

Organizational dissent is a fascinating topic that could benefit from further study. More knowledge about organizational dissent would allow us to more accurately identify this issue. Repeating the research with other industries is recommended. Additional studies could examine other cultures and nations. This could include a contrast between two cultures or nations. There is a lot of room for improvement in determining the sub-dimension of dissent.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Can Burak Nalbantoğlu %50 Seçil Ulufer Kansoy %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Can Burak Nalbantoğlu 50% Seçil Ulufer Kansoy 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

References

Aktan, C. C. (2015). Organizasyonlarda yanlış uygulamalara karşı bir sivil erdem, ahlaki tepki ve vicdani red davranışı: Whistleblowing. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi* , 7(2) , 19-36

- Ardoğan, R. (2004). Teorik temeller ve tarihsel gerilimler arasında islam kültüründe siyasal muhalefet, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 171-189.
- Atac, L. O. & Kose, S. (2017). The relationship between organizational democracy and organizational dissent: A Research on white collar workers. *Istanbul University Journal of the School of Business*, 46(1), 117-132.
- Brown, M. E., Treviño, L. K. & Harrison, D. A. (2005). Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior And Human Decision Processes*, 97(2), 117-134. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2005.03.002>
- Demiryürek, M. (2019). *Algılanan örgütsel adalet ile örgütsel muhalefet arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.
- Eroğlu, Ş. G. & Alga, E. (2017). Impact of organizational dissent on organizational change: a research on organizations in service sector. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(40), 150-158. <https://doi.org/10.29131/uiibd.349482>
- Garner, J. T. (2006). *When things go wrong at work: Expressions of organizational dissent as interpersonal influence*. [Unpublished Doctoral Thesis]. Texas: A&M University.
- Garner, J. T. (2013). Dissenters, managers, and coworkers: The process of co-constructing organizational dissent and dissent effectiveness. *Management Communication Quarterly*, 27, 373-395. <https://doi.org/10.1177/0893318913488946>
- Garner, J. T. (2018). Dissent. R. L. Heath, & W. Johansen, *The international encyclopedia of strategic communication*. New Jersey: JohnWiley & Sons, Inc.
- Gorden, W. I. (1988). Range of employee voice. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 4, 283-299.
- Kassing, J. W. (1997). Articulating, antagonizing, and displacing: A model. *Communication Studies*, 48(4), 311-332. <https://doi.org/10.1080/10510979709368510>
- Kassing, J. W. (1998). Development and validation of the organizational dissent scale. *Management Communication Quarterly*, 12, 183-229. <https://doi.org/10.1177/0893318998122002>
- Kassing, J. W. (2000). Investigating the relationship between superiorsubordinate relationship quality and employee dissent. *Communication Research Reports*, 17, 58-70. <https://doi.org/10.1080/08824090009388751>
- Kassing, J. W. & Armstrong, T. A. (2002). Someone's going to hear about this: Examining the association between dissent-triggering events and

- employees' dissent expression. *Management Communication Quarterly*, 16(1), 39-65. <https://doi.org/10.1177/0893318902161002>
- Kassing, J. & DiCioccio, R. L. (2004). Testing a workplace experience explanation of displaced dissent. *Communication Reports*, 17(2), 113-120. <https://doi.org/10.1080/08934210409389380>
- Kassing, J. W. & Kava, W. (2013). Assessing disagreement expressed to management: Development of the upward dissent scale. *Communication Research Reports*, 30(1), 46-56. <https://doi.org/10.1080/08824096.2012.746225>
- Kul, Ö. B. (2022). *Öğretim elemanlarının örgütsel muhalefet davranışlarına ilişkin bir çözümleme: Nedenleri, biçimleri ve sonuçları*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Müceldili, B., Tatar, B. & Erdil, O. (2021). Organizational dissent, organizational culture and communication: a conceptual framework. In C. Zehir, A. Kutlu, & T. Karaboğa (Eds.), *Leadership, Innovation, Media and Communication*, vol 101. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences* (pp. 37-46). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.02.4>
- Özdemir, M. (2010). *Ankara İli Kamu Genel Liselerinde Görev Yapan Yönetici ve Öğretmenlerin Örgütsel Muhalefete İlişkin Görüşleri*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Parker, L. E. (1997). Silent dissenters: A model for exploring the sources and consequences of. *Academy of Management Proceedings*, 71-75. <https://doi.org/10.5465/ambpp.1997.4980829>
- Redding, W. C. (1985). Rocking boats, blowing whistles, and teaching speech communication. *Communication Education*, 34, 245-258. <https://doi.org/10.1080/03634528509378613>
- Rothschild, J. & Miethe, T. D. (1994). *Whistleblowing as resistance in modern work organizations: The politics of revealing organizational deception and abuse*. Edited J. Jermier; D. Knights ve W. Nord, *Resistance And Power In Organizations*, Routledge, London, 252-273.
- Saygan, S. & Bedük, A. (2013). Ahlaki olmayan davranışların duyurulması (whistleblowing) ve etik iklimi ilişkisi üzerine bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(1), 1-23.
- Schram, E. (2021, July 14). *How to build a strong organizational culture*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/forbesbusinesscouncil/2021/07/14/how-to-build-a-strong-organizational-culture/> on 23.03.2023

- Shahinpoor, N. & Matt, B. F. (2007). The Power of one: Dissent and organizational life. *Journal of Business Ethics*, 74, 37-48. <https://doi.org/10.1007/s10551-006-9218-y>
- Sprague, J. A. & Ruud, G. L. (1988). Boat-rocking in the high technology culture. *American Behavioral Scientist*, 32, 169-193.
- Stewart, L. P. (1980). "Whistle Blowing": Implications for organizational communication. *Journal of Communication*, 30(4), 90-101.
- Theodore A. Avtgis , Candice Thomas-Maddox , Elycia Taylor & Brian R. Patterson (2007) The Influence of employee burnout syndrome on the expression of organizational dissent, *Communication Research Reports*, 24(2), 97-102, <https://doi.org/10.1080/08824090701304725>
- Yıldırım, M. (2020). *Çalışanların örgütsel demokrasi algılarının örgütsel muhalefet davranışı ve işle bütünleşme düzeyine Etkisi: Bir Alan Araştırması*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Zeng, C., Permyakova, T. M., Smolianina, E. A. & Morozova, I. S. (2020). Exploring the relationships between employee burnout, organizational dissent and work-family culture in Russian organizations. *Journal of Intercultural Communication Research*, 49(2), 119-132. <https://doi.org/10.1080/17475759.2020.1719430>

MULTIFACETED FINANCIAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH: BOOTSTRAP PANEL CAUSALITY APPROACH

Sedef ŞEN*

Abstract

Financial development and economic growth have been extensively studied theoretically and empirically. However, for Central Europe and Baltic countries, the existing empirical evidence is scarce. This paper revisits whether financial development stimulates economic growth in the context of eleven Central Europe and Baltic countries during the 2000-2019 period. By incorporating broad characteristics of financial institutions and financial markets into the finance-growth nexus, this paper not only points out the potential importance of financial depth for economic growth but also tests the hypothesis that financial access, efficiency, and stability promote economic growth or vice versa. This paper applies a panel bootstrap approach to Granger causality testing. The effect of financial depth and financial stability on economic growth is more pronounced than financial access and financial efficiency in the context of financial institutions. Unlike the situation in financial institutions, the impact of financial access and financial efficiency in Central Europe and Baltic countries' financial markets on economic growth appears more prominent. Empirical findings indicate little support for the supply-leading and demand-following assumptions.

Keywords: *Financial Development, Economic Growth, Panel Causality.*

ÇOK YÖNLÜ FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME: BOOTSTRAP PANEL NEDENSELLİK YAKLAŞIMI

Öz

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme teorik ve ampirik olarak kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Ancak Orta Avrupa ve Baltık ülkeleri için mevcut ampirik kanıtlar azdır. Bu makale, 2000-2019 döneminde on bir Orta Avrupa ve Baltık ülkesi bağlamında finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik edip etmediğini tekrar ele almaktadır. Finansal kurumlar ve finansal piyasaların ayrıntılı özelliklerini finans-büyüme ilişkisine dâhil ederek, bu çalışma sadece finansal derinliğin ekonomik büyüme üzerindeki potansiyel önemine vurgu yapmamakta, aynı zamanda finansal erişim, finansal etkinlik ve finansal istikrarın iktisadi büyümeyi teşvik ettiği (ya da tam tersi) hipotezlerini de test etmektedir. Bu çalışma Granger nedensellik testi için panel bootstrap yaklaşımına başvurmuştur. Finansal kurumlar bağlamında finansal derinlik ve finansal istikrarın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, finansal erişim ve finansal verimliliğe göre daha belirgindir. Finansal kurumlardaki durumdan farklı

* Asst. Prof., Kastamonu University, Department of Economics, ssen@kastamonu.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0003-4426-8861>

olarak, Orta Avrupa ve Baltık ülkelerinin finansal piyasalarında finansal erişim ve finansal etkinliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi daha belirgin görünmektedir. Ampirik bulgular arz öncüllü ve talep takipli varsayımlar için kanıtın güçlü olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Gelişme, İktisadi Büyüme, Panel Nedensellik.

Introduction

There has been much interest in the causal link between economic growth (EG) and financial development (FD) since Schumpeter's (1911) seminal work on economic development theory. Is it better to focus primarily on EG, which will facilitate FD, or should a country focus first on FD to spur EG?

Economists hold different opinions about the financial sector's role in EG and vice versa. As Levine (2005: 867) stated, "finance is not even discussed in a collection of essays by the pioneers of development economics". According to Lucas (1988: 6), even finance is overly stressed in determining EG. At the other extreme, Schumpeter (1911), Shaw (1973) and McKinnon (1973) argued that finance contributes to EG. Furthermore, Patrick (1966: 175) identified that the demand for financial services relies on real output growth. In other words, more developed economies promote financial markets.

Despite the wide acceptance of the task of financial markets in economic development, empirical and theoretical research in the field is far from complete. Clarifying the role of finance in EG or vice versa would have enormous implications for future policy-oriented research.

This study extends several aspects of the empirical literature on finance-growth. Firstly, various studies have analyzed the causal link between FD and EG.¹ A large part of the previous empirical studies on the finance-growth framework generally focuses on financial depth, i.e., credit volumes and money supply. However, it evaluates only how big the financial sector is. It is insufficient to measure financial intermediaries' effectiveness in smoothing market friction and directing funds to the most productive use(rs). (Levine, Loayza and Beck, 2000: 31). In addition to the financial depth measure, Čihák, Demirgüç-Kunt, Feyen and Levine (2013) developed three broad features of financial institutions and markets: Financial access, financial efficiency, and financial stability.² By incorporating these indicators into the finance-growth nexus, this study not only aims to demonstrate the significance of financial depth for EG, but also to examine whether financial access, efficiency, and

---

¹ For review studies see Bijlsma, Kool and Non (2018); Valickova, Havranek and Horvath (2015); Arestis, Chortareas and Magkonis (2015); Bumann, Hermes and Lensink (2013); Ang (2008a); Levine (2005).

² "Elements of financial development", "components of financial development", and "indicators of financial development" are interchangeable terms.

stability foster growth, or vice versa. Secondly, the experiences of industrialized and developing economies have been studied extensively in the empirical literature (Kar, Nazlıoğlu and Ağır, 2011: 686). Only a few empirical studies handle this link for transition economies and sub-regions such as Central Europe and Baltic (CEB) countries. Experts argue that these countries had problems developing financially during their transition period because of ongoing issues such as war, political instability, and economic issues (Petkovski and Kjöseovski, 2014: 56). However, they have since overcome their fundamental difficulties and have experienced financial sector development over the last two decades. Therefore, there is a need for further research focusing on transition countries whose financial systems are relatively new and differ greatly (Petkovski and Kjöseovski, 2014: 56). Thirdly, the majority of studies focus on financial institutions rather than financial markets. Demirguc-Kunt and Levine (1996a, 1996b) suggest that financial structure significantly impacts EG. Finally, instead of single-country time series methods, an approach based on panel causality was used to detect the causal relationship between variables since the panel data set covers both time series and cross-sectional facts.

Majority of the prevalent literature on panel data approaches checks for cross-sectional dependence among members due to the presume that cross-sectional independence is challenging to fulfill (Bai and Kao, 2006: 4). However, as a result of international trade and economic integration, shocks in one country may easily be transmitted to others. Without addressing cross-sectional dependence, the estimation will be biased and inconsistent (Bai and Kao, 2006: 4). A novel country-specific panel causality approach developed by Kónya (2006) enables contemporaneous correlation across countries. This approach is more useful and effective than a cross-sectional or country-by-country analysis because the financial sector tends to interact across borders. Over the period 2000-2019, the bootstrap panel Granger causality test is applied to investigate the causal link between FD and EG.

To my knowledge, this is the first study that applies a bootstrap panel Granger causality test to study the link between FD and EG considering each component of finance in CEB countries. The paper most similar to this study is that of Kawa, Wajda-Lichy, Fijorek and Denkowska (2020). However, they consider the overall index of financial development. Moreover, this index does not include financial stability, which is one of the most important components of finance. Additionally, they did not differentiate the effect of financial institutions and financial markets on EG. This study aims to fill the current gap in the literature on FD and EG in CEB countries.

1. THEORETICAL BACKGROUND AND BRIEF LITERATURE REVIEW

1.1. Financial Development and Economic Growth

Considerable interest had been attached to the function of finance in the economy since the 18th century. In 1911, In Schumpeter's view, financial intermediaries are essential to EG. Goldsmith (1969), Shaw (1973) and McKinnon (1973) illustrated the close links between economics and FD empirically. Since these pioneer studies, literature on the finance-growth nexus offers a variety of perspectives and insights. One of the issues debated in the finance literature is the causality relationship between FD and EG. There are basically four hypotheses/propositions that attempt to conceptualize the relationship between FD and EG.

The demand-following hypothesis shows that FD is induced by EG. With the growth of the economy, demand for financial services, modern financial institutions and their assets and liabilities increase. These are then created "in response to the demand for these services by investors and savers in the real economy" (Patrick, 1966: 174). The higher the EG rate, the greater the need of businesses for external funds (other people's savings) and hence financial intermediation. The second proposition, the supply-leading hypothesis, postulates the opposite. It assumes that EG is a function of financial development. This view emphasizes "the creation of financial institutions and the supply of their financial assets, liabilities and related financial services in advance of demand for them, especially the demand of entrepreneurs in the modern, growth-inducing sectors" (Patrick, 1966: 175). The financial system's functions in this context are twofold: (i) one is to transfer resources from the traditional sector to the modern sector, (ii) enhance and encourage an entrepreneurial response in the latter (the modern sector) (Patrick, 1966). As these two hypotheses are not mutually exclusive, the third concept concentrates on the feedback relationship between FD and EG, which means they can complement each other, producing financial deepening and real EG interdependent (Menyah, Nazlıoğlu and Wolde-Rufael, 2014: 387). The final proposition, the neutrality hypothesis, purports that EG and FD occur independently of another.

The finance-growth literature has mainly focused on financial depth to assess the causality relationship between variables. Levine (2005: 870) expresses that FD contains improvements in the "(i) production of ex-ante information about possible investments, (ii) monitoring of investments and implementation of corporate governance, (iii) trading, diversification, and management of risk, (iv) mobilization and pooling of savings, and (v) exchange of goods and services." These financial functions may affect savings and investments, and consequently, EG. Hence, based on the above discussion, this paper's first hypothesis is the following.

Hypothesis 1: An increase in the financial depth of financial institutions (or markets) causes EG in CEB countries or vice versa.

There are, however, many characteristics of the financial system that go beyond the size of financial institutions and markets. It is not a measure of quality, efficiency, or stability. To assess the functioning of financial systems, Čihák, et al. (2013) developed several measures to analyze financial institutions and markets: financial depth, financial access, financial efficiency, and financial stability.

The degree of financial access can be explained as the extent to which barriers faced by particular social groups and individuals have been removed (Haini, 2021: 695). The majority of the population in many developing countries lacks access to formal financial services. There is a persistent income gap and slow EG because of these limitations (Beck, Demirgüç-Kunt and Honohan, 2009: 120). Empirical evidence suggests that access to essential financial services like savings, payments, and credit can have an important positive effect on the lives of the poor, producing real EG (Caskey, Clémente Ruíz and Tova, 2004; Dupas and Robinson, 2009; Ardic, Heimann and Mylenko, 2011). Consequently, increasing financial access is a beneficial policy option for alleviating poverty, decreasing social exclusion, and promoting EG (Haini, 2021: 707). The second hypothesis is as follows:

Hypothesis 2: An increase in financial access regarding financial institutions' services (or markets' services) causes EG in CEB countries or vice versa.

The concept of financial efficiency is defined by meeting the prerequisite requirements in order to provide the most cost-effective, high-quality financial services possible. (Eryigit and Dulgeroglu, 2015: 262). Two main reasons explain why a more efficient financial system promotes EG (Dornbush and Reyneso, 1989; Pagano, 1993, Sanchez-Robles, 1997). An efficient financial system will allocate funds to projects with higher rates of return, whereas a less developed financial system may encourage agents to finance riskier, but less profitable projects (Saint Paul, 1992: 765; Bencivenga and Smith, 1991: 197). Moreover, an increase in financial efficiency facilitates gathering information that enables lenders and borrowers to communicate, thereby reducing the informational asymmetries in capital markets (Greenwood and Jovanovic, 1990: 1076; Diamond, 1984: 393). The third hypothesis is therefore:

Hypothesis 3: An increase in the financial efficiency of financial institutions (or markets) causes EG in CEB countries or vice versa.

A widely accepted and employed definition of financial stability has yet to emerge. The concept has been defined in various ways; however, most attempt to fit the definition into a specific theme of a paper or speech.³ An investigation by Carbó-Valverde and Pedraza Sánchez (2013: 8) described the effect of financial instability on EG through three different channels. Firstly, investors are usually uncertain about assets' fundamental value and

---

³ See the Annex in Schinasi (2004) and Allen and Wood (2006).

behavior in times of financial instability. As a result, firms are more cautious about investing till the doubt has passed. Besides, households tend to limit their spending during financial instability because doubt impacts the future value of their wealth. The result of these reactions is a decline in economic output. Secondly, tightened credit standards can negatively impact borrowing conditions. When financial institutions tighten their minimum credit standards, borrowers find it more difficult to obtain financing, negatively impacting EG. The last channel is increased financing costs for firms and households. As Hakkio and Keeton (2009: 7) have stated, “the instability of the financial markets increases interest rates on business and consumer debt in capital markets, which makes it harder for firms to raise money by issuing new equity”. Increases in financial costs may drive businesses and households to reduce their expenditure, harming EG in the process. The last hypothesis is, therefore, as follows.

Hypothesis 4: An increase in the stability of financial institutions (or markets) causes EG in CEB countries or vice versa

The demand following hypothesis is confirmed by various research. For instance, Ang and McKibbin (2007: 215) supported Robinson's (1952) notion that output growth causes higher financial depth in the long run. Using cointegration and error-correction techniques, Odhiambo (2008: 704, 2010: 205) examined the dynamic causal relationship between FD and EG in Kenya (2008) and South Africa (2010). Unlike the majority of the previous studies, he recommends that countries intensify their pro-growth policies to bolster financial development. Liang and Teng (2006: 395) investigated the finance-growth nexus in China's case and suggested that uni-directional causality from EG to FD exists. Colombage (2009: 339) analyzed five industrialized economies: Canada, Japan, Switzerland, the UK and the USA. He confirmed the demand-driven hypothesis for Canada, yet only in the short run. Contrary to other studies, Kar et al. (2011: 685) applied the panel causality method and investigated the sign of causality between FD and EG in North African countries and the Middle East. The results support both the demand-following and supply-leading hypotheses. They indicated that the direction of causality depends on country and FD indicators.

Two of proponents of the supply-leading view are King and Levine (1993a, 1993b) and Shaw (1973). Using data from 80 countries over the period from 1960 to 1989, a cross-country study by King and Levine (1993a) confirms Schumpeter's notion that the financial system can stimulate EG. The study shows that various indicators of FD are strongly related to real GDP per capita (GDPPC). According to Gurley and Shaw (1955), financial intermediation is a necessary element in development, resulting in rapid growth and differentiation of financial institutions and instruments. According to Shaw (1973), a country's financial sector is crucial to its EG. More recently, Chaiechi (2012), Hsueh, Hu and Tu (2013) and Menyah, Nazhoğlu and

Wolde-Rufael (2014) have studied the empirical ties between finance and EG and found evidence favoring the supply-leading hypothesis.

The third view focuses on bi-directional causalities. Studies such as Wolde (2009), Chow and Fung (2013) and Pradhan, Arvin, Norman and Nishigaki (2014) discussed that the causal course is a two-way relationship (Mhadhbi et al., 2020: 2820).

Apart from causality studies, many studies evaluate the impact of FD on EG in the framework of regression analyses. The most current and comprehensive studies conducted by Bijlsma et al. (2018) and Valickova, Havranek and Horvath (2015) analyze 51 estimates from 61 empirical studies and 1334 estimates from 67 empirical studies, respectively. Bijlsma et al. (2018: 6128) found evidence pointing to the positive but decreasing effect of FD on EG. Valickova et al. (2015: 506) concluded that the studies imply that there is a positive and statistically significant impact, though individual predictions differ greatly.

While there is a considerable amount of literature on the effects of FD on EG, relatively few studies have examined whether finance matters for EG or vice versa in CEB countries. Most studies applied regression analysis rather than the causality concept. Koivu (2002) and Dawson (2003) are the first studies focusing on transition countries. The former analyzed the finance-growth nexus using a fixed effect panel model for 25 transition countries during the 1993-2000 period. The study found as transition countries faced numerous banking crises and soft budget constraints, an increase in credit did not accelerate EG. The latter showed that FD had an insignificant effect on EG for 13 Central and Eastern European countries (CEECs) for the period from 1994 to 1999. Gillman and Harris (2004) estimated Dawson's model for a more extended period for the same group of countries. They decided that there is no link between FD and EG. Akimov, Wijeweera and Dollery (2009) built on Dawson's (2003) and Gillman and Harris's (2004) papers by using more extensive and up-to-date panel data, as well as a more comprehensive selection of FD indicators to analyze the finance-growth link. In contrast to the works mentioned above, they detected a robust positive link between FD and EG in transition countries. Fink, Haiss and Vukšić (2009), Cojocaru, Falaris, Hoffman and Miller (2016), Petkovski and Kjosevski (2014), Caporale, Rault, Sova and Sova (2015), Cojocaru et al. (2016), among others, have examined the empirical ties between finance and EG and found evidence of a positive link. Dudian and Popa (2013: 59) and Bongini, Iwanicz-Drozdowska, Smaga and Witkowski (2017: 335) state that increasing the provision of domestic credit to the private sector negatively affects gross domestic product (GDP) growth, and bank credit does not foster EG in transition countries, respectively. As for causality studies, the most recent paper by Kawa et al. (2020: 458) showed that statistically significant uni-directional Granger causality from FD to EG for five countries (Bulgaria,

Lithuania, Poland, Romania, and Slovenia), and reverse causality in two countries (Hungary and Slovenia).

1.2. Financial Structure and Economic Growth

Two types of financial structures exist: bank-based and market-based. Allen and Gale (1999: 4) stated that Germany and the United States could be considered polar opposites. Financial markets in the United States play a crucial role in allocating resources, whereas banks in Germany provide financial intermediation (Allen and Gale, 1999: 4). More generally, civil-law countries tended to develop bank-based financial systems, whereas common-law countries tended to develop market-based financial systems (Ergungor, 2004: 2869).

Capital markets fulfill many of the essential functions banks do in the context of financial intermediation. For instance, financial markets provide size, risk and liquidity change between savings and investments, ease efficient investments through information creation and dissemination, and enable a form of corporate control (Bijlsma and Dubovik, 2014: 21). In this respect, stock markets encourage EG along the same channel as banks. However, there are also significant differences between banks and markets. Banks have the role of delegated monitors, providing liquidity insurance, and reducing imperfections in capital markets, while, due to the fragmented nature of ownership, markets may be limited in their ability to exert corporate control (Bijlsma and Dubovik, 2014: 22).

Market versus bank-based financial systems have been debated for more than a century (Levine, 2002). Which financial system promotes EG more: a bank-based or a market-based?

Since the 19th century, many researchers have discussed that bank-based financial systems are better at "mobilizing savings, identifying good investment, and exerting sound corporate control", especially in the early phases of EG and unstable institutional conditions. However, others emphasize the advantage of markets "in allocating capital, providing risk management tools, and mitigating the problems associated with excessively powerful banks" (Levine, 2002: 31).

Most studies concentrate on the banking sector which dominates financial intermediation in transition countries. Over the past few decades, the stock market of most CEB countries has been improving and developing (Yemelyanova, 2021: 118). Nevertheless, a few studies attempt to show the effect of financial market structure on EG. For instance, in nine EU-accession countries in the early stages of their transition, Fink et al. (2009: 431) used a production function approach to examine the impact of credit, bonds, and stocks. They found that financial market segments enable transition economies to grow economically and maintain stability.

Caporale and Spagnolo (2011: 48) estimated the extent of causality between the stock market and EG. They found uni-directional causality running from stock markets to EG for the Czech Republic, Hungary, and Poland. Most recently, Yemelyanova (2021: 118) identified the causal tie among stock market development, banking sector development and EG in CEB countries. She finds that stock market development affects EG, and stock market capitalization impacts the banking sector and gross capital formation, which in turn affects EG.

2. FINANCIAL SYSTEMS in CEB COUNTRIES

An essential characteristic of CEB countries is that all have experienced a profound transformation from a socialist to market economies (Cottarelli, Dell'Ariceia and Vladkova-Hollar., 2005: 83). In the late 1980s and early 1990s, one of the primary concerns was how to establish their financial systems. A single state bank, called monobank, conducted commercial and central banking activities using central planning. Monobanks played a passive role in allocating credit, supplying book-entry loans to state enterprises for investments approved by central planners. As credit could only be created and spent with government approval, the monobank did not consider the opportunity costs of funds or the ability to repay. Furthermore, there were no securities markets, and the only non-bank financial institutions that existed were a few state-owned insurance companies (Transition Report, 1995: 153).

With the introduction of market reforms, the adjustment of the banking systems in these countries was conducted in three stages (Hermes and Lensink, 2000: 511-514): (i) the acknowledgment that a significant amount of public bank loans, mainly to state-owned firms, had to be written off and the associated loss transferred to the government; (ii) the selling banks to foreign investors; and (iii) the introduction of more conventional banking operations, such as outstanding lending to private companies. As for securities activities, the development of securities markets was primarily shaped by privatization programs. The formation of securities markets began in 1990-91 with the re-establishment of exchanges in Bulgaria, Croatia, Hungary, Poland, and Slovenia (Transition Report, 1995: 164). In the wake of their mass privatization programs, the Czech and Slovak Republics achieved the highest ratios of stock market capitalization to GNP in the region. The Czech Republic's capitalization ratio in 1994 was similar to that of France, while the Slovak Republic's was comparable to Germany, Greece, and Portugal (Transition Report, 1995: 165).

The transition processes in CEB countries were quite successful, ultimately culminating in their joining the European Union (EU) on May 1, 2004. Slovenia was the first to join the euro area in 2007, followed by the Slovak Republic (2009), Estonia (2011), Latvia (2014) and, Lithuania (2015). According to the Copenhagen Criteria, a candidate country must have a functioning market economy in order to be able to accede; it is, therefore, clear that the transition in CEB countries is complete (Harrison, 2016: 30).

Tables 1-4 summarize selected economic and FD indicators in CEB countries in 2000 and 2010. Also shown are the corresponding measures for the Russian Federation, the United Kingdom, the United States, China and Japan.

Table 1. Financial Depth in CEB Countries

Countries	Financial Depth				GDPPC	
	Institutions		Markets		Constant 2010 U.S. dollars	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010
<i>CEB Countries</i>						
Bulgaria	11.94	68.52	0.97	14.64	3984.6	6812.4
Croatia	31.70	68.13	12.68	42.71	10446.5	13949.3
Czech Republic	43.15	46.31	15.76	23.26	14889.0	19960.0
Estonia	35.95	92.01	29.81	12.35	10062.4	14790.8
Hungary	31.87	60.27	27.75	21.00	10480.0	13191.6
Latvia	18.95	95.01	6.01	6.25	6964.9	11383.5
Lithuania	13.06	58.60	11.96	13.53	6934.4	18609.7
Poland	26.42	48.69	18.16	39.74	8545.4	12613.0
Romania	7.12	39.15	0.97	8.53	4899.1	8214.0
Slovak Republic	50.24	44.67	1.49	4.61	10320.6	16750.7
Slovenia	35.2	85.05	15.27	19.57	18523.1	23509.5
<i>CEB Countries Average</i>						
	27.78	64.21	12.80	18.74	9649.9	14525.8
<i>EU Countries Average</i> ⁴						
	62.71	93.67	64.60	44.31	29560.7	32939.9
<i>Other Countries</i>						
Russian Federation	15.68	39.93	-	62.38	6491.0	10674.9
United Kingdom	114.45	184.6	155.4	108.2	35672.9	39435.8
United States	48.96	52.47	147.3	115.2	44726.9	48467.5
China	111.54	127.6	30.89	66.16	1767.8	4550.4
Japan	181.70	99.10	64.59	67.15	42169.7	44507.6

Note: While financial depth and financial access regarding financial institutions are measured in terms of private credit provided by deposit money banks as a share of GDP (%) and commercial bank branches per 100.000 adults, in financial markets, they are measured by stock market capitalization as a share of GDP and the number of publicly listed companies per 10.000 population⁵, respectively.

⁴ Unweighted average. Author's calculation. See Appendix Table A1.

⁵ Number of domestically incorporated companies listed on the country's stock exchanges at the end of the year per 10.000 people (does not include investment companies, mutual funds, or other collective investment vehicles) (World Bank).

Table 2. Financial Access in CEB Countries

Countries	Financial Access				GDPPC	
	Institutions		Markets		Constant 2010	
	2004 ⁶	2010	2000	2010	U.S. dollars	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010
<i>CEB Countries</i>						
Bulgaria	82.92	91.9	281.5	5273.4	3984.6	6812.4
Croatia	29.73	36.18	1409.9	5587.3	10446.5	13949.3
Czech Republic	20.99	22.61	555.8	152.7	14889.0	19960.0
Estonia	18.41	19.47	1431.6	1126.5	10062.4	14790.8
Hungary	13.79	16.78	568.0	479.9	10480.0	13191.6
Latvia	31.58	34.18	2660.9	1573.2	6964.9	11383.5
Lithuania	23.76	29.05	1514.4	1259.1	6934.4	18609.7
Poland	26.61	32.19	588.1	1498.3	8545.4	12613.0
Romania	-	35.44	485.6	360.5	4899.1	8214.0
Slovak Republic	23.21	26.29	129.9	1669.3	10320.6	16750.7
Slovenia	40.96	38.76	7491.4	3514.6	18523.1	23509.5
<i>CEB Countries Average</i>						
	31.19	34.80	1556.1	2044.9	9649.9	14525.8
<i>EU Countries Average</i>						
	40.68	39.94	2639.4	2656.2	29560.7	32939.9
<i>Other Countries</i>						
Russian Federation	26.75	35.06	14.3	389.	6491.0	10674.9
United Kingdom	29.02	24.69	4122.7	3353.7	35672.9	39435.8
United States	32.69	35.41	2451.4	1383.3	44726.9	48467.5
China	-	-	86.0	154.2	1767.8	4550.4
Japan	34.60	33.81	1620.1	1781.0	42169.7	44507.6

Table 3. Financial Efficiency in CEB Countries

Countries	Financial Efficiency			
	Institutions		Markets	
	2000	2010	2000	2010
<i>CEB Countries</i>				
Bulgaria	5.50	4.52	3.18	5.11
Croatia	4.30	3.44	6.89	4.10

⁶ There is no data for the period before 2004.

Czech Rep.	2.67	2.98	68.2	29.2
Estonia	4.18	2.67	19.25	13.3
Hungary	4.12	3.81	92.9	95.5
Latvia	4.43	1.55	26.35	1.82
Lithuania	5.33	1.49	14.78	5.96
Poland	4.38	3.24	65.4	36.4
Romania	8.51	5.51	15.5	11.8
Slovak Rep.	3.68	3.03	122.4	7.41
Slovenia	4.64	2.20	20.61	5.13
<hr/> <i>CEB Countries Average</i> <hr/>				
	4.70	3.13	41.40	19.61
<hr/> <i>EU Countries Average</i> <hr/>				
	2.82	2.13	71.83	128.27
<i>Other Countries</i>				
Russian Federation	5.25	4.27	-	53.28
United Kingdom	1.26	2.12	71.14	119.58
United States	3.82	3.80	197.13	208.43
China	2.41	3.05	-	205.01
Japan	1.48	1.11	78.58	111.56

Note: While financial efficiency and stability in financial institutions are measured in terms of the net interest margin (%)⁷ and the Z-score⁸, they are measured by turnover ratio⁹ and stock price volatility¹⁰ in financial markets, respectively.

Table 4. Financial Stability in CEB Countries

Countries	Financial Stability			
	Institutions		Markets	
	2000	2010	2000	2010
<i>CEB Countries</i>				
Bulgaria	13.04	7.85	81.2	29.3
Croatia	4.45	7.54	23.0	30.2

⁷ Accounting value of bank's net interest revenue as a share of its interest-bearing (total earning) assets (Beck et al., 2009; Čihák et al., 2013).

⁸ The Z-score is $(ROA \text{ (return on assets)} + \text{equity/assets}) / \text{sd}(ROA)$, where ROA is the average annual return on end-year assets (net income/total assets) and sd(ROA) is the standard deviation of ROA (Beck et al., 2000; Beck et al., 2009; Čihák et al., 2013). A higher Z-score implies a lower probability of insolvency (Čihák et al., 2013).

⁹ Total value of shares traded during the period divided by the average market capitalization for that period (World Bank).

¹⁰ Stock price volatility is the average of the 360-day volatility of the national stock market index (World Bank).

Czech Rep.	8.19	10.83	22.8	32.8
Estonia	10.85	8.73	26.3	28.3
Hungary	5.88	6.33	35.6	38.9
Latvia	5.21	3.72	17.7	33.4
Lithuania	6	4.23	16.7	27.6
Poland	8.21	8.60	33.5	33.7
Romania	16.43	9.28		
Slovak Rep.	23.36	21.56	28.6	27.4
Slovenia	3.85	3.03	15.0	19.8
<i>CEB Countries Average</i>				
	9.58	8.33	30.04	30.14
<i>EU Countries Average</i>				
	12.35	11.82	24.90	29.27
<i>Other Countries</i>				
Russian Federation	12.74	7.18	-	35.57
United Kingdom	15.29	8.33	17.05	22.77
United States	26.81	32.96	20.48	27.34
China	19.18	19.74	24.89	35.03
Japan	15.47	15.25	21.30	31.70

As of 2000, financial depth in financial institutions ranged from just 7.1 percent of GDP in Romania to 50.2 percent in the Slovak Republic. While there were significant differences across countries in 2000, disparities in financial depth were smaller in 2010. By that time, CEB countries had put into practice considerable improvements in their legal and financial structures and institutions. From 2000-2010 their credit markets grew rapidly.

By the end of the decade, the average credit level in these countries had increased from 27.7 to 64.2 percent. For financial markets, there was a marked increase in stock market capitalization as a share of GDP (financial depth) from 2000 to 2010 in all countries except Hungary and Estonia. For instance, in Bulgaria the size of the stock market as a share of GDP increased by 1.400 percent. As for financial access to financial institutions, Table 2 illustrates the wide variance in access to finance across countries. The average for CEB countries was 31.1 per 100,000 adults in 2004 and 34.8 in 2010. Bulgaria, Croatia, Romania, and Slovenia had more commercial bank branches than the average CEB country in 2010. Considering financial access in financial markets, Croatia is particularly noteworthy. Although Croatia and Poland exhibited similar degrees of financial depth in financial markets in 2010, they differed markedly in terms of the number of companies offering their services on the financial market.

GDPPC grew considerably, but significant differences within and between CEB countries and the EU remain. For instance, GDPPC in 2010 in Slovenia was \$23,509, whereas in Bulgaria it was less than \$7000 per capita. Moreover, EU countries' average GDPPC (\$32,939) was more than twice that of CEB countries (\$14,525) in 2010.

Table 3 shows that the financial efficiency values in financial institutions were positive for all countries in 2000 and 2010. Positive values in the net interest margin indicate a bank's profitability and the extent of its income growth. Countries exhibited relatively small differences in this regard, with Romania reporting the highest net interest margin, at 8.51 and 5.51 percent in 2000 and 2010, respectively. Considering financial efficiency in financial markets, the average turnover ratio in CEB countries was 19.6 percent in 2010, but the country-by-country ratios ranged from less than 2 percent to 95 percent. The Slovak Republic and Hungary scored the highest, at 122.4 and 95.5 percent in 2000 and 2010, respectively, while Bulgaria and Latvia scored the lowest, at 3.1 and 1.8 percent in 2000 and 2010, respectively. The market is more efficient when turnover is higher, as it creates more liquidity (Čihák et al., 2013: 17). As can be seen in Table 4, the Slovak Republic exhibited the highest degree of financial stability in financial institutions in 2000 and 2010. This may be due to the fact that compared to other countries it has made more gradual changes across every FD indicator from 2000 to 2010 in financial institutions. As for financial market stability, most countries have relative stock price volatility except for Slovenia. Compared to other FD indicators, financial stability in markets shows a more precise pattern.

Given the high degree of variation within and between FD indicators in the financial institutions and financial markets of CEB countries and the particular issues related to the reform of their financial sectors, it is essential to investigate whether the relationship between FD and EG exists in CEB economies and detect which elements of financial system have a significant role in the development of these economies. Therefore, it is essential to consider finance as a whole and focus on both quantity and quality.

3. DATA and VARIABLES

In this study, the relationship between FD and EG is examined using panel data covering 11 CEBs classified by the World Bank from 2000 to 2019. GDPPC is used to measure the latter. As we analyze financial institutions and financial markets separately, we apply eight different FD indicators. The definition and descriptive statistics of the variables used in this paper are shown in Table 5 and Table 6.

Table 5. Financial Development Indicators

Indicators	Variables	Definitions
<i>Financial Institutions</i>		
Financial Depth	PC	Private credit by deposit money banks to GDP (%)
Financial Access	CBB	Commercial bank branches per 100,000 adults
Financial Efficiency	NIM	Net interest margin (%)
Financial Stability	Z-score	Z-score
<i>Financial Markets</i>		
Financial Depth	SMC	Stock market capitalization to GDP
Financial Access	NOC	Number of publicly listed companies per 10,000 population
Financial Efficiency	TR	Turnover ratio
Financial Stability	SPV	Stock price volatility

Table 6. Descriptive Statistics

Variables	Mean	Median	Max	Min	Std. Dev.	Observations
GDPPC	14005.78	13682.44	27426.79	3984.66	5107.88	220
PC	47.91	47.79	100.78	7.12	17.68	220
CBB	30.19	26.81	92.34	8.53	16.56	220
NIM	3.40	3.23	9.48	1.24	1.30	220
Z-Score	8.62	7.68	27.50	1.69	4.71	220
SMC	17.51	14.62	116.89	-8.77	13.93	220
NOC	1933.17	1291.75	8329.04	123.51	1865.45	220
TR	20.13	8.73	175.38	-29.44	28.14	220
SPV	19.48	17.44	81.27	6.81	9.59	200

Although there are other variables that represent each FD indicator, the most commonly used and widely available ones are applied in this context (Čihák et al., 2013: 17). The variables other than indices and ratios are processed in logarithmic form. Data for EG and FD indicators are taken from the World Development Indicator and the Global Financial Development in the World Bank, respectively.¹¹

4. EMPIRICAL METHODOLOGY and RESULTS

An analysis of Granger causality between EG and FD is shown in this study by utilizing the bootstrap panel causality method presented by Kónya

¹¹ Data available on request from the author.

(2006). A novel bootstrap panel data causality view has the following advantages: It enables contemporaneous correlation across the members of a panel, and heterogeneity in estimated parameters for each individual country (Kónya, 2006: 978). In addition, apart from lag structure, it does not require pretesting for unit root and cointegration because these tests undergo low power (Kónya, 2006: 978).

4.1. Preliminary Analysis

Causality restrictions and the choosing of a convenient estimator are important issues in the bootstrap panel causality approach. It is important to consider the error term properties when selecting an estimation method. In the case of no contemporaneous correlation, the ordinary least-squares (OLS) method can be used to estimate each equation. (Kónya, 2006: 982). Due to an increase in financial and economic integration in the wake of globalization cross-sectional dependency is very likely in these systems. However, if there is cross-sectional dependence, the SUR approach is more efficient for estimating panel data causality than the OLS technique (Zellner, 1962: 363).¹² The variance-covariance matrix of the error should therefore be tested to see if it is diagonal (Kónya, 2006: 983). The empirical approach begins by examining cross-country cross-sectional dependency.

Models of panel data are generally assumed to have independent disturbances across sections. This is particularly true of panels with large cross-section dimensions (N) (Pesaran, 2004: 4). In cases where N is small (for instance, 10 or less) and the time dimension of the panel (T) sufficiently large, Breusch and Pagan (1980) proposed a Lagrange multiplier (LM) test to determine the characteristics of cross-sectional dependency. However, in cases where N is large and T is small, this test is not applicable since it will likely exhibit substantial size distortions (Pesaran, 2004: 5). Recognizing the shortcomings of the Breusch and Pagan's LM test, Pesaran (2004) proposed an alternative which is based on pair-wise correlation coefficients rather than their squares used in the LM test, called the CD_{lm} test (Pesaran, 2004). However, the CD_{lm} test has a significant disadvantage. It lacks power in some cases where "the population average pair-wise correlations is zero although the underlying individual population pair-wise correlations are non-zero" (Pesaran, Ullah and Yamagata, 2008: 106). Pesaran et al., (2008) suggested a bias-adjusted revision of LM tests, which use "the exact mean and variance of the LM statistic in the case of panel data models with strictly exogenous regressors and normal errors" (Pesaran et al., 2008: 120).

Apart from cross-sectional dependence, another important issue in the bootstrap panel causality approach is to determine the characteristics of cross-country heterogeneity. If it is assumed that the slope coefficients are homogeneous, then the analysis of panel data could not grab the heterogeneity

---

¹² Pesaran (2006) carried out a Monte Carlo experiment and stated that if error cross-section dependence is not regarded, considerable bias and size distortions would be the consequence.

because of country's unique features, and incorrectly ignoring slope heterogeneity leads to biased results (Pesaran and Smith, 1996). In order to test for homogeneity in parameter estimates, this study applied the slope homogeneity tests of Pesaran and Yamagata (2008). A detailed explanation of the procedure used for cross-sectional dependency and slope homogeneity tests are as follows.

4.1.1. Cross-Sectional Dependence Tests

To test for cross-sectional dependency, the LM test requires the estimation of the following panel data model:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta'_i \mathbf{x}_{it} + u_{it} \quad \text{for } i = 1, 2, \dots, N; t = 1, 2, \dots, T. \quad (1)$$

In Eq. (1), y_{it} is a dependent variable, $\mathbf{x}_{it}$ is a $k \times 1$ vector of independent variables, i and t are the cross-sectional and time dimension, respectively. α_i and β_i are individual intercepts and slope coefficients, respectively. The null hypothesis of no cross-sectional dependence is tested in the LM test against the alternative hypothesis of cross-sectional dependence. For a given k , the null and alternative hypotheses are as follows:

$$H_0 = \text{Cov}(u_{k,i,t}, u_{k,j,t}) = 0$$

and

$$H_A = \text{Cov}(u_{k,i,t}, u_{k,j,t}) \neq 0$$

for at least one pair of $i \neq j$.

The LM test statistic for cross-sectional dependence of Breusch and Pagan (1980) is given by:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{i-1} \hat{\rho}_{ij}^2$$

where $\hat{\rho}_{ij}^2$ is the ij th residual correlation coefficient obtained from individual OLS estimation of Eq. (1). Test statistics is distributed $\chi^2 [d]$, where $d=N(N-1)/2$, under the null hypothesis of cross-sectional independence (Pesaran, 2004).

For the large panels where $T \rightarrow \infty$ first and then $N \rightarrow \infty$, Pesaran (2004) proposed the scaled version of the LM test as follows (Pesaran, 2004):

$$CD_{lm} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right)$$

CD_{lm} test will lack power in certain situations in which the population average pair-wise correlations are zero, but underlying individual population pair-wise correlations are non-zero (Pesaran et al., 2008). Pesaran, Ullah and

Yamagata (2008) proposed a bias-adjusted LM test of cross-section independence. For the bias- adjustment, they derived the exact mean and variance of the LM statistics. The biased adjusted LM test is (Pesaran et al., 2008, p.108):

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij} - \mu_{Tij}}{v_{Tij}}$$

where k is the number of regressors, μ_{Tij} and v_{Tij} are the exact mean and variance of $(T - k)\hat{\rho}_{ij}$, respectively.

4.1.2. Slope Homogeneity Test

Standard F and Swamy’s (1970) slope homogeneity tests require panel data models where N is relatively small (around 5-10) compared to T (around 80-100) (Pesaran and Yamagata, 2008). However, in our case, either N is reasonably small or T is sufficiently large. To overcome this problem, Pesaran and Yamagata (2008) proposed a dispersion type test (so-called Δ) based on the early work of Swamy (1970). Δ tests use of Swamy statistic ($\hat{S}$) and modified version of Swamy statistic ($\tilde{S}$) denoted by $\hat{\Delta}$ and $\tilde{\Delta}$, respectively. They showed that “in the case of models with strictly exogenous regressors, but with non-normal errors, both versions of Δ test tend to be standard normal distribution as $(N, T) \xrightarrow{j} \infty$, subject to certain restrictions on the relative expansion rates of N and T .” However, they also showed that “when the errors are normally distributed mean-variance biased adjusted versions of the Δ tests, denoted by $\hat{\Delta}_{adj}$ and $\tilde{\Delta}_{adj}$, are valid as $(N, T) \xrightarrow{j} \infty$ without any restriction on the relative expansion rates of N and T ”.

Modified version of Swamy’s test is as follows:

$$\tilde{S} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \tilde{\beta}_{WFE})' \frac{\mathbf{X}_i' \mathbf{M}_\tau \mathbf{X}_i}{\tilde{\sigma}_i^2} (\hat{\beta}_i - \tilde{\beta}_{WFE})$$

here $\hat{\beta}_i$ is the estimator matrix from pooled OLS, $\tilde{\beta}_{WFE}$ is the weighted fixed effect pooled estimator matrix, $\mathbf{M}_\tau$ is an identity matrix, and $\tilde{\sigma}_i^2$ is the estimator of σ_i^2 . Mean and variance biased adjusted versions of $\hat{\Delta}$ and $\tilde{\Delta}$ are as follows:

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{S} - E(\hat{z}_{iT})}{\sqrt{\text{Var}(\hat{z}_{iT})}} \right)$$

and

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{z}_{iT})}{\sqrt{\text{Var}(\tilde{z}_{iT})}} \right)$$

where $E(\hat{z}_{iT}) = \frac{k(T-k-1)}{T-k-3}$, $Var(\hat{z}_{iT}) = \frac{2k(T-k-1)^2(T-3)}{(T-k-3)^2(T-k-5)}$, $E(\tilde{z}_{iT}) = k$,
 $Var(\tilde{z}_{iT}) = \frac{2k(T-k-1)}{T+1}$

4.2. Panel Granger Causality Analysis

The Wald principle imposes zero restrictions on causality by estimating the system through SUR, followed by bootstrapping critical values (Chang, Cheng, Pan and Wu, 2013: 1193). It does not require joint hypotheses for all panel members as country-specific Wald tests are used with country-specific bootstrap critical values. In a country-by-country analysis the possibility of Granger causality between EG and FD can be studied using the following SUR model (Kónya, 2006: 981):

$$\begin{aligned}
 y_{1,t} &= \alpha_{1,1} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,1,l}y_{1,t-1} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \gamma_{1,1,l}x_{1,t-1} + \varepsilon_{1,1,t} \\
 y_{2,t} &= \alpha_{1,2} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,2,l}y_{2,t-1} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \gamma_{1,2,l}x_{2,t-1} + \varepsilon_{1,2,t} \\
 &\vdots \\
 &\vdots \\
 &\vdots
 \end{aligned} \tag{1}$$

$$y_{N,t} = \alpha_{1,N} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,N,l}y_{N,t-1} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \gamma_{1,N,l}x_{N,t-1} + \varepsilon_{1,N,t}$$

and

$$x_{k,1,t} = \alpha_{2,1} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,1,l}y_{1,t-1} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \gamma_{2,1,l}x_{k,1,t-1} + \varepsilon_{2,1,t}$$

$$x_{k,2,t} = \alpha_{2,2} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,2,l}y_{2,t-1} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \gamma_{2,2,l}x_{k,2,t-1} + \varepsilon_{2,2,t}$$

(2)

$$x_{k,N,t} = \alpha_{2,N} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,N,l} y_{N,t-1} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \gamma_{2,N,l} x_{k,N,t-1} + \varepsilon_{2,N,t}$$

In the equation systems (1) and (2), y denotes the EG, x_k refers to FD indicators that subscripts k presents PC, CBB, NIM, Z, SMC, NBC, TR and SPV, N is the number of the countries in panel, t is the time period, and l is the lag length. Each equation in (1) and (2) has different predetermined variables and the only possible link among individual regressions is cross-section dependence within the systems (Kónya, 2006: 981). As regards SUR systems, Kónya (2006: 980) indicates that

“in country i there is one-way Granger causality running from X to Y if in (1) not all $\gamma_{1,i}$ ’s are zero but in (2) all $\beta_{2,i}$ ’s are zero, there is one-way Granger causality from Y to X if in (1) all $\gamma_{1,i}$ ’s are zero but in (2) not all $\beta_{2,i}$ ’s are zero, there is two-way Granger causality between Y and X if neither all $\beta_{2,i}$ ’s nor all $\gamma_{1,i}$ ’s are zero, and there is no Granger causality between Y and X if all $\beta_{2,i}$ ’s and $\gamma_{1,i}$ ’s are zero.”

As remarked by Kónya (2006: 982), determining the optimal lag length is a critical phase as the causality test findings may rely on the lag structure. Very few lags could lead to an omitted variable problem, specification error and hence, biased estimation results. In other respects, too many lags induce wasting observations, specification error, and hence increasing standard errors of the estimated coefficients and less precise results (Kónya, 2006). In line with Kónya, (2006), maximal lags are permitted to vary across variables, however not across countries. This study chooses the criterion of minimizing SBC (Schwartz Bayesian information criterion) to determine the lag period. The largest lag period is set at 3, and optimal lag is 1 for each regression.¹³

4.3. Empirical Results

Firstly, cross-sectional dependence and slope homogeneity are tested across countries before conducting a panel Granger causality analysis. The presence of cross-sectional dependence was examined using three different tests. The findings are presented in Table 7 and Table 8.

Table 7. Preliminary Tests for Financial Institution Indicators

Tests	DV: GDPPC			
	PC	CBB	NIM	Z-Score

Cross-sectional dependence test

¹³ The results are shown in Appendix in Table A2.

Multifaceted Financial Development and Economic Growth: Bootstrap Panel Causality Approach

LM	591.3 (0.000)***	477.9 (0.000)***	346.8 (0.000)***	724.8 (0.000)***
CD _{lm}	23.14 (0.000)***	19.39 (0.000)***	17.52 (0.000)***	26.49 (0.000)***
LM _{adj}	123.7 (0.000)***	97.72 (0.000)***	67.58 (0.000)***	157.1 (0.000)***
Homogeneous test				
$\tilde{\Delta}$	6.906 (0.000)***	11.683 (0.000)***	4.008 (0.044)***	4.789 (0.000)***
$\tilde{\Delta}_{adj}$	7.491 (0.000)***	12.671 (0.000)***	4.347 (0.029)***	5.194 (0.000)***
Tests	DV: Financial Indicator			
Cross-sectional dependence test				
LM	578 (0.000)***	507.1 (0.000)***	148.8 (0.000)***	134.4 (0.000)***
CD _{lm}	16.65 (0.000)***	20.92 (0.000)***	2.917 (0.003)***	1.907 (0.056)*
LM _{adj}	119 (0.000)***	102.7 (0.000)***	20.24 (0.000)***	16.92 (0.000)***
Homogeneous test				
$\tilde{\Delta}$	1.603 (0.10)*	16.351 (0.000)***	5.430 (0.000)***	4.756 (0.000)***
$\tilde{\Delta}_{adj}$	1.739 (0.08)*	17.735 (0.000)***	5.890 (0.000)***	5.159 (0.000)***

LM, CD_{lm}, and LM_{adj} are cross-sectional dependence tests of Breusch and Pagan (1980), Pesaran (2004), and Pesaran et al. (2008), respectively. $\tilde{\Delta}$ and $\tilde{\Delta}_{adj}$ are slope homogeneity tests of Pesaran and Yamagata (2008). DV refers to dependent variable. ***, **, and * denote statistical significance at .01, .05, and .1, respectively.

Table 8. Preliminary Tests for Financial Market Indicators

Tests	DV: GDPPC			
	SMC	NOC	TR	SPV
Cross-sectional dependence test				
LM	622.6(0.000)***	306.8 (0.000)***	472.8 (0.000)***	558.7 (0.000)***
CD _{lm}	23.94 (0.000)***	15.15 (0.000)***	15.15 (0.000)***	23.21 (0.000)***
LM _{adj}	131.9 (0.000)***	58.12 (0.000)***	97.31 (0.000)***	131.7 (0.000)***
Homogeneous test				
$\tilde{\Delta}$	6.322 (0.000)***	18.511 (0.000)***	5.474 (0.000)***	2.978 (0.003)***
$\tilde{\Delta}_{adj}$	6.857 (0.000)***	20.078 (0.000)***	5.938 (0.000)***	3.230 (0.001)*
Tests	DV: Financial Indicator			
Cross-sectional dependence test				
LM	552.5 (0.000)***	218.9 (0.000)***	181.8 (0.000)***	319.7 (0.000)***
CD _{lm}	22.96 (0.000)***	-2.066 (0.03)**	5.535 (0.000)***	16.16 (0.000)***
LM _{adj}	113.1 (0.000)***	36.37 (0.000)***	27.86 (0.000)***	68.69 (0.000)***
Homogeneous test				

$\tilde{\Delta}$	6.654 (0.000)***	19.159 (0.000)***	7.748 (0.000)***	2.720 (0.007)***
$\tilde{\Delta}_{adj}$	7.218 (0.000)***	20.781 (0.000)***	8.404 (0.000)***	2.950 (0.003)***

Note: Cross-sectional dependence test and homogeneous test for SPV variable are applied to 10 CEB countries since Romania does not have data regarding SPV.

As shown in Table 7 and Table 8, all three tests reject the null hypothesis of no cross-sectional dependence across countries, which provides strong evidence supporting cross-sectional dependency across CEB countries. This result indicates that a shock in one of the eleven CEB countries will be transferred to other countries. Moreover, the results indicate that it is appropriate to use the SUR method instead of a country-by-country OLS prediction as postulated in the bootstrap panel causality perspective. Furthermore, Table 7 and Table 8 also show the result of slope homogeneity and suggest that $\tilde{\Delta}$ tests reject the null hypothesis of slope homogeneity. The rejection of slope homogeneity implies that the direction of the causal linkages between FD and EG may differ across the eleven CEB countries.

The presence of cross-sectional connection and slope diversity among CEB countries implies that using the bootstrap panel causality approach is appropriate. The findings are summarized in Table 9.¹⁴ This study uses the same notation as in Kar et al. (2011) to simplify the presentation of results: "→" and "←" represent the causal direction. The former denotes the direction of causality from FD to EG, and the latter the direction of causality from EG to financial development. Findings summarized in Panel A in Table 9 indicate the causality from FD to EG.

Table 9. Summary for the Direction of Causality

Countries	Financial Institutions				Financial Markets			
	PC	CBB	NIM	Z	SMC	NOC	TR	SPV
<i>Panel A: From financial development to economic growth</i>								
Bulgaria	→							
Croatia	→	→		→		→	→	→
Czech Rep.								
Estonia								
Hungary	→	→	→	→		→	→	
Latvia								
Lithuania								
Poland				→		→	→	

¹⁴ Details of the results are shown in the Appendix in Tables A3- A10

Romania			
Slovak Rep.		→	→
Slovenia	→		→
<hr/>			
<i>Panel B: From economic growth to financial development</i>			
<hr/>			
Bulgaria		←	←
Croatia			
Czech Rep.	←	←	
Estonia		←	
Hungary		←	
Latvia			←
Lithuania			←
Poland			←
Romania			
Slovak Rep.	←		
Slovenia			
<hr/>			

Financial Institutions: Results indicate that Bulgaria, Croatia, Hungary, and Slovenia show a significant one-way Granger causality from financial depth (PC) to EG, supporting strong evidence of the supply-following hypothesis. Thus, for these countries, an increase in financial depth leads to an increase in EG, but for the other countries, financial depth has no significant effect on EG. A unidirectional causality runs from financial access (CBB) to EG in Croatia and Hungary. With regard to the causality direction from financial efficiency (NIM) to EG, only Hungary rejects the null hypothesis, and other ten countries do not reject the null hypothesis of no Granger causality from financial efficiency to EG. As for financial stability (Z-score), in Croatia, Hungary, Poland, and the Slovak Republic, there exists a significantly positive causality from financial stability to EG, indicating that an increase in financial stability leads to an increase in EG in these countries.

Financial Markets: The Slovak Republic is the only country where EG is sensitive to financial depth (SMC). Empirical evidence suggests that stock market capitalization does not contribute materially to EG for most CEB countries. Granger causality from financial access (NOC) and financial efficiency (TR) to EG exists in Croatia, Hungary and Poland. Financial stability (SPV) is a significant factor for EG in Croatia and Slovenia. Results depicted in Panel B in Table 9 show the causality from EG to financial development.

Financial Institutions: Results indicate that the Czech Republic and the Slovak Republic exhibit a significant one-way Granger causality from EG to financial depth, delivering strong evidence in favor of the demand-following hypothesis. Thus, for these countries, an increase in EG leads to an increase in financial depth, but for the other countries, EG has no significant effect on financial depth. Unidirectional causality runs from EG to financial access in the Czech Republic and Estonia. There is bidirectional causality between financial efficiency and EG in Hungary. With regard to the causality direction from EG to financial stability, only Bulgaria rejects the null hypothesis, and the other ten countries cannot reject the null hypothesis of no Granger causality from EG to financial stability.

Financial Markets: EG is a significant factor in terms of financial depth in Latvia and Lithuania. However, empirical evidence suggests that EG does not contribute materially to financial depth for most CEB countries. Financial access and financial stability are not sensitive to EG in any CEB countries. Granger causality from EG to financial efficiency exists in Bulgaria, Latvia, Lithuania and Poland.

The evidence presented in this paper seems to indicate that there is hardly any causality in any direction between FD and EG in the majority of the 11 CEB countries, which supports the neutrality hypothesis. For instance, there is no causality evidence from each of the FD indicators to EG in the Czech Republic, Estonia, Latvia, Lithuania and Romania both in the financial institutions and the financial markets. This study also highlights that the finance-growth nexus varies across indicators, financial structures and countries.

Conclusion

This paper examines the causal relationship between FD and EG in 11 CEB countries during the 2000-2019 period within a bivariate bootstrapped panel causality analysis. For this aim, each of the elements (depth, access, efficiency, and stability) of FD are broken down, whereafter their impact on EG is presented in turn. Furthermore, this comprehensive analysis is conducted for financial institutions and financial markets. Based on this research, several conclusions concerning CEB countries can be drawn.

The effect of financial depth and financial stability on EG is more pronounced than financial access and financial efficiency in the context of financial institutions. For instance, financial efficiency only plays a significant role in EG in Hungary, whereas financial stability is crucial in Croatia, Hungary, Poland, and the Slovak Republic. Still, it seems that the effect of any FD element on EG in the financial institution is not valid in the majority of CEB countries.

Unlike the situation in financial institutions, the impact of financial access and financial efficiency in CEB countries' financial markets on EG

appears more prominent. For example, financial depth is only an important FD element in the Slovak Republic, while financial access or financial efficiency affects EG in Croatia, Hungary, and Poland. Still, it seems that the effect of any FD element on EG in financial market is not valid in the majority of CEB countries as is the case with financial institutions.

There is no one-way causality from any element of FD to EG in the Czech Republic, Estonia, Latvia, and Lithuania. Overall, FD does not impact EG in these countries.

Regarding one-way causality from EG to financial development, EG does not influence FD in the financial institutions of most CEB countries (i.e., Croatia, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, and Slovenia). In other words, an increase in EG does not promote any element of FD in financial institutions.

EG leads to progress in stock market capitalization (financial depth) and the turnover ratio (financial efficiency) in financial markets (i.e., Bulgaria, Latvia, Lithuania, and Poland).

The feedback (or complimentary) hypothesis has been proven for NIM and TR in Hungary and Poland, respectively.

It has been presented that supply-leading and demand following hypotheses hold for several CEB countries. However, as Patrick (1966: 176) stated, it cannot be said that supply-leading finance (demand-following EG) is a necessary condition or precondition for self-sustained EG (financial development). Rather, it presents an opportunity to induce real growth (financial development) by financial (economic) means.

CEB countries are largely bank-based financial systems. The stock markets of most CEB countries have been developing and improving over the past decades. However, according to Transition Report (2021: 111), despite notable improvement since 2014 in terms of financial market development, substantial challenges remained at the end of 2020. According to Morgan Stanley Capital Information (MSCI)'s market classification, none of the CEB countries are considered developed markets. Given the low level of stock market development in these countries, it is important to note that several FD elements in financial markets have a positive impact on EG or vice versa.

In conclusion, while it is clear that a strong empirical link exists between FD and EG for several CEB countries, the link varies with regard to different indicators of FD and financial structure.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Sedef Şen %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için finansal destek alınmamıştır. Editör ve isimli hakemlere yapıcı ve yararlı önerileri için teşekkür ederim. László Kónya'ya kodlarını paylaştığı ve değerli yorumları için müteşekkirim. Ayrıca Asiyeye Tütüncü'ye kodları çalıştırabilmemdeki desteği ve Carla Rostásy'ye makalenin ilk versiyonu

üzerine yorumları için de teşekkür ederim. Ancak, herhangi bir hata benim sorumluluğumdadır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Sedef Sen 100%

Funding and Acknowledgement: No financial support was received for the study. I would like to thank the Editor and anonymous referees for their highly constructive and helpful recommendations. I am grateful to László Kónya for sharing his codes and valuable comments. I also wish to thank Asiye Tutuncu for assistance with using codes and Carla Rostásy for her comments on an earlier version of the manuscript. However, any errors are my own responsibility.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

References

- Akimov, A., Wijeweera, A., and Dollery, B. (2009). Financial development and economic growth: evidence from transition economies. *Applied Financial Economics*, 19(12), 999-1008. <https://doi.org/10.1080/09603100701857880>
- Allen, F., and Gale, D. (1999). *Comparing financial systems*. Cambridge: MIT Press.
- Allen, W. A., and Wood, G. (2006). Defining and achieving financial stability. *Journal of Financial Stability*, 2(2), 152-172. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2005.10.001>
- Ang, J. B. (2008a). A survey of recent developments in the literature of finance and growth. *Journal of Economic Surveys*, 22(3), 536-576. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6419.2007.00542.x>
- Ang JB (2008b) What are the mechanisms linking financial development and economic growth in Malaysia? *Economic Modelling* 25(1), 38–53. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2007.04.006>
- Ang JB., and Mckibbin WJ (2007) Financial liberalization, financial sector development and growth: evidence from Malaysia. *Journal of Development Economics* 84(1), 215–233. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2006.11.006>
- Ardic, O. P., Heimann, M., and Mylenko, N. (2011). Access to financial services and the financial inclusion agenda around the world: A cross-

- country analysis with a new data set. World Bank Policy Research Working Paper, (5537).
- Arestis, P., Chortareas, G., and Magkonis, G. (2015). The financial development and growth nexus: A meta-analysis. *Journal of Economic Surveys*, 29(3), 549-565. <https://doi.org/10.1111/joes.1208>
- Bai, J., and Kao, C. (2006). On the estimation and inference of a panel cointegration model with cross-sectional dependence. *Contributions to Economic Analysis*, 274, 3-30. [https://doi.org/10.1016/S0573-8555\(06\)74001-9](https://doi.org/10.1016/S0573-8555(06)74001-9)
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., and Honohan, P. (2009). Access to financial services: Measurement, impact, and policies. *The World Bank Research Observer*, 24(1), 119-145. <https://doi.org/10.1093/wbro/lkn008>
- Bencivenga, V. R., and Smith, B. D. (1991). Financial intermediation and endogenous growth. *The review of Economic Studies*, 58(2), 195-209. <https://doi.org/10.2307/2297964>
- Bijlsma, M., and Dubovik, A. (2014). Banks, Financial Markets and Growth in Developed Countries: A Survey of the empirical literature (No. 266. pdf). CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/cpb-discussion-paper-266-banks-financial-markets-and-growth-developed-countries.pdf>
- Bijlsma, M., Kool, C., and Non, M. (2018). The effect of financial development on economic growth: A meta-analysis. *Applied Economics*, 50(57), 6128-6148. <https://doi.org/10.1080/00036846.2018.148950>
- Bongini, P., Iwanicz-Drozdowska, M., Smaga, P., and Witkowski, B. (2017). Financial development and economic growth: The role of foreign-owned banks in CESEE countries. *Sustainability*, 9(3), 335. <https://doi.org/10.3390/su9030335>
- Bumann, S., Hermes, N., and Lensink, R. (2013). Financial liberalization and economic growth: A meta-analysis. *Journal of International Money and Finance*, 33, 255-281. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2012.11.013>
- Caporale, G. M., and Spagnolo, N. (2011). Stock market and economic growth: evidence from Three CEECs. *Economics and Finance Working Paper*, 11-16, Sep 2011. <https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/6123/2/11-16.pdf>
- Caporale, G. M., Rault, C., Sova, A. D., and Sova, R. (2015). Financial development and economic growth: Evidence from 10 new European Union members. *International Journal of Finance and Economics*, 20(1), 48-60. <https://doi.org/10.1002/ijfe.1498>

- Carbó-Valverde, S., and Sánchez, L.P. (2013). Financial stability and economic growth. In: de Guevara Radoselovics, J.F., Monsálvez, J.M.P. (eds) *Crisis, Risk and Stability in Financial Markets*. (pp. 8-23) Palgrave Macmillan Studies in Banking and Financial Institutions. Palgrave Macmillan, London.
https://doi.org/10.1057/9781137001832_2
- Caskey, John, Clémente Ruíz Durán, and Tova Solo (2004, October, 28-29) The Unbanked in Mexico and the United States. *International Conference on Access to Finance*. Brussels.
- Chaiechi T (2012). Financial development shocks and contemporaneous feedback effect on key macroeconomic indicators: a post Keynesian time series analysis. *Economic Modelling*, 29(2), 487–501.
<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.12.008>
- Chang, T., Cheng, S. C., Pan, G., and Wu, T. P. (2013). Does globalization affect the insurance markets? Bootstrap panel Granger causality test. *Economic Modelling*, 33, 254-260.
<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.04.008>
- Chow W., and Fung MK (2013). Financial development and growth: A clustering and causality analysis. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 32(3), 430–453.
<https://doi.org/10.1080/09638199.2011.570364>
- Čihák, M., Demirgüç-Kunt, A., Feyen, E., and Levine, R. (2013). Financial development in 205 economies, 1960 to 2010. *NBER Working Paper No. 18946*.
https://www.nber.org/system/files/working_papers/w18946/w18946.pdf
- Cojocaru, L., Falaris, E. M., Hoffman, S. D., and Miller, J. B. (2016). Financial system development and economic growth in transition economies: New empirical evidence from the CEE and CIS countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(1), 223-236.
<https://doi.org/10.1080/1540496X.2015.1013828>
- Colombage SRN (2009). Financial markets and economic performances: empirical evidence from five industrialized countries. *Research in International Business and Finance*, 23(3), 339–348.
<https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2008.12.002>
- Cottarelli, C., Dell’Ariccia, G., and Vladkova-Hollar, I. (2005). Early birds, late risers, and sleeping beauties: Bank credit growth to the private sector in Central and Eastern Europe and in the Balkans. *Journal of banking and Finance*, 29(1), 83-104.
<https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2004.06.017>
- Dawson, P. J. (2003). Financial development and growth in economies in transition. *Applied Economics Letters*, 10(13), 833-836.
<https://doi.org/10.1080/1350485032000154243>

- Demirgüç-Kunt, A., and Levine, R. (1996a). Stock markets, corporate finance, and economic growth: An overview. *The World Bank Economic Review*, 10(2), 223-239.
- Demirgüç-Kunt, A., and Levine, R. (1996b). Stock market development and financial intermediaries: stylized facts. *The World Bank Economic Review*, 10(2), 291-321. <https://doi.org/10.1093/wber/10.2.291>
- Diamond, D. W. (1984). Financial intermediation and delegated monitoring. *The review of Economic Studies*, 51(3), 393-414. <https://doi.org/10.2307/2297430>
- Dornbusch, R., and Reynoso, A. (1989). *Financial factors in economic development*.
- Dudian, M., and Popa, R. A. (2013). Financial development and economic growth in Central and Eastern Europe. *Theoretical and Applied Economics*, 20(8), 59-68. <http://store.ectap.ro/articole/890.pdf>
- Dupas, R., and Robinson, J. (2009). Savings Constraints and Microenterprise Development: Evidence from a Field Experiment. NBER Working Paper Series, 14693. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=1d1a38232d03313013b51dd1ebbd480f14b67bd0>
- Ergungor, O. E. (2004). Market- vs. bank-based financial systems: Do rights and regulations really matter? *Journal of Banking and Finance*, 28(12), 2869-2887. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2003.04.001>
- Eryigit, S. B., and Dulgeroglu, E. (2015). How to Measure the Level of Financial Development. *Handbook of Research on Strategic Developments and Regulatory Practice in Global Finance*, 17, 260-286.
- Fink, G., Haiss, P., and Vukšić, G. (2009). Contribution of financial market segments at different stages of development: Transition, cohesion and mature economies compared. *Journal of Financial Stability*, 5(4), 431-455. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2008.05.002>
- Gillman, M., and Harris, M. N. (2004). Inflation, financial development and growth in transition countries (Vol. 23, No. 04). Monash University, Department of Econometrics and Business Statistics. <https://core.ac.uk/reader/6340650>
- Goldsmith, R.W., (1969). *Financial structure and development*. Yale University Press, New Haven and London.
- Greenwood, J., and Jovanovic, B. (1990). Financial development, growth, and the distribution of income. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 1), 1076-1107. <https://doi.org/10.1086/261720>
- Gurley, J.G., and Shaw, E.S., (1955). Financial aspects of economic development. *The American Economic Review* 45 (4), 515-538. <http://www.jstor.org/stable/1811632>

- Haini, H. (2021). Financial access and the finance–growth nexus: evidence from developing economies. *International Journal of Social Economics*, 693-708. <https://doi.org/10.1108/IJSE-08-2020-0549>
- Hakkio, C. S., and Keeton, W. R. (2009). Financial stress: What is it, how can it be measured, and why does it matter. *Economic Review*, 94(2), 5-50. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=c30712e68bfb068e718a96d0f91fd682431a051d>
- Harrison, B. (2016). *Developing stock markets in transition economies*. Nottingham Trent University (United Kingdom).
- Hermes, N., and Lensink, R. (2000). Financial system development in transition economies. *Journal of Banking and Finance*, 24(4), 507-524. [https://doi.org/10.1016/S0378-4266\(99\)00078-3](https://doi.org/10.1016/S0378-4266(99)00078-3)
- Hsueh SJ., Hu YH., and Tu CH (2013). Economic growth and financial development in Asian countries: A bootstrap panel Granger causality analysis. *Economic Modelling* 32, 294–301. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.02.027>
- Kar, M., Nazlıoğlu, Ş., and Ağır, H. (2011). Financial development and economic growth nexus in the MENA countries: Bootstrap panel granger causality analysis. *Economic Modelling*, 28(1-2), 685-693. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.05.015>
- Kawa, P., Wajda-Lichy, M., Fijorek, K., and Denkowska, S. (2020). Do finance and trade foster economic growth in the new EU member states: Granger panel bootstrap causality approach. *Eastern European Economics*, 58(6), 458-477. <https://doi.org/10.1080/00128775.2020.1762497>
- King, R.G., and Levine, R., (1993a). Finance and growth: Schumpeter might be right? *Quarterly Journal of Economics*, 108 (3), 717–737. <https://doi.org/10.2307/2118406>
- King, R.G., and Levine, R., (1993b). Finance, entrepreneurship, and growth: Theory and evidence. *Journal of Monetary Economics*, 32 (3), 513–542. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(93\)90028-E](https://doi.org/10.1016/0304-3932(93)90028-E)
- Koivu, T. (2023, 23 April). Do efficient banking sectors accelerate economic growth in transition countries. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1015710
- Kónya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modelling*, 23(6), 978-992. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2006.04.008>
- Levine, R. (2005). *Finance and growth: theory and evidence*. Handbook of economic growth. 1, 865-934.
- Levine, R., (2002). Bank-based or market-based financial systems: which is better? *Journal of Financial Intermediation* 11 (4), 398–428. <https://doi.org/10.1006/jfin.2002.0341>

- Levine, R., Loayza, N., and Beck, T. (2000). Financial intermediation and growth: Causality and causes. *Journal of Monetary Economics* 46(1), 31–77. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(00\)00017-9](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(00)00017-9)
- Liang Q., and Teng JZ (2006). Financial development and economic growth: Evidence from China. *China Econ Rev* 17(4), 395–411. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(00\)00017-9](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(00)00017-9)
- Lucas, R.E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics* 22, 3–42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
- McKinnon, R.I. (1973). *Money and capital in economic development*. Brookings Institution, Washington, DC.
- Menyah, K., Nazlioglu, S., and Wolde-Rufael, Y. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in African countries: New insights from a panel causality approach. *Economic Modelling*, 37, 386-394. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.11.044>
- Mhadhbi, K., Terzi, C., and Bouchrika, A. (2020). Banking sector development and economic growth in developing countries: A bootstrap panel Granger causality analysis. *Empirical Economics*, 58(6), 2817-2836. <https://doi.org/10.1007/s00181-019-01670-z>
- Odhiambo NM (2008) Financial depth, savings and economic growth in Kenya: a dynamic causal relationship. *Economic Modelling* 25(4), 704–713. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2007.10.009>
- Odhiambo NM (2010). Finance-investment-growth nexus in South Africa: An ARDL bounds testing procedure. *Econ Change Restruct* 43, 205–219. <https://doi.org/10.1007/s10644-010-9085-5>
- Pagano, M. (1993). Financial markets and growth: An overview. *European Economic Review*, 37(2-3), 613-622.
- Patrick, H. T. (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic Development and Cultural Change*, 14(2), 174-189. <https://doi.org/10.1086/450153>
- Pesaran, H., Smith, R., and Im, K. S. (1996). *Dynamic linear models for heterogenous panels*. In *The econometrics of panel data* (pp. 145-195). Springer, Dordrecht.
- Pesaran, M. H. (2023, 23 April). General diagnostic tests for cross section dependence in panels (IZA Discussion Paper No. 1240). Institute for the Study of Labor (IZA). <https://docs.iza.org/dp1240.pdf>
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>

- Pesaran, M. H., Ullah, A., and Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Pesaran, M. H., and Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Petkovski, M., and Kjosevski, J. (2014). Does banking sector development promote economic growth? An empirical analysis for selected countries in Central and South Eastern Europe. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 27(1), 55-66. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2014.947107>
- Pradhan RP., Arvin MB., Norman NR., and Nishigaki Y (2014). Does banking sector development affect economic growth and inflation? A panel cointegration and causality approach. *Applied Finance Econ* 24(7), 465–480. <https://doi.org/10.1080/09603107.2014.881968>.
- Robinson, J., (1952). *The rate of interest and other essays*. Macmillan, London.
- Saint-Paul, G. (1992). Technological choice, financial markets and economic development. *European Economic Review*, 36(4), 763-781. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(92\)90056-3](https://doi.org/10.1016/0014-2921(92)90056-3)
- Sánchez-Robles, B. (1997). Financial efficiency and economic growth: The case of Spain. *International Advances in Economic Research*, 3(4), 333-351. <https://doi.org/10.1007/BF02295212>
- Schinasi, Garry J., (2023, 23 April). Defining financial stability. <https://ssrn.com/abstract=879012>
- Schumpeter, J.A., (1911). *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. (R. Opie) Harvard University Press.
- Shaw, E.S., (1973). *Financial deepening in economic development*. Oxford University Press, New York.
- Transition Report, (1995). <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive>
- Transition Report, (2021). <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive>
- Valickova, P., Havranek, T., and Horvath, R. (2015). Financial development and economic growth: A meta-analysis. *Journal of Economic Surveys*, 29(3), 506-526. <https://doi.org/10.1111/joes.12068>
- Wolde RY (2009). Re-examining the financial development and economic growth nexus in Kenya. *Economic Modelling*, 26(6), 1140–1146. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2009.05.002>
- Yemelyanova, L. (2021). Relationship between the stock market development, banking sector development and economic growth in the

cee countries. *Baltic Journal of Economic Studies*, 7(3), 118-126. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-3-118-126>

Zellner, A. (1962). An efficient method of estimating seemingly unrelated regressions and tests for aggregation bias. *Journal of the American Statistical Association*, 57(298), 348-368. DOI: 10.1080/01621459.1962.10480664

APPENDIX

Table A1. EU Countries Average

Note: Countries do not have financial development indicators excluded from the average calculation.

	2000	2010
Financial Institution		
Financial Depth	27 EU Countries	26 EU countries, except for Cyprus
Financial Access	26 EU Countries, except for Romania	26 EU Countries, except for Romania
Financial Efficiency	26 EU Countries, except for Greece	26 EU Countries, except for Ireland
Financial Stability	26 EU Countries, except for Greece	27 EU Countries
Financial Market		
Financial Depth	23 EU countries, except for Cyprus, Estonia, Latvia and Lithuania	20 EU countries, except for Czech Rep., Denmark, Estonia, Finland, Latvia, Lithuania and Sweden
Financial Access	27 EU Countries	21 EU Countries, except for Denmark, Estonia, Finland, Latvia, Lithuania and Sweden
Financial Efficiency	21 EU countries, except for Cyprus, Estonia, Greece, Hungary, Latvia and Lithuania	20 EU countries, except for Czech Rep., Denmark, Estonia, Finland, Latvia, Lithuania and Sweden
Financial Stability	20 EU countries, except for Bulgaria, Croatia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Romania and Slovenia	26 EU Countries, except for Romania

Table A2. The Determination of the Optimal Lag

	Lag 1	Lag 2	Lag 3
Financial Institutions			
PC → GDPPC	13.40	13.43	13.46
GDPPC → PC	4.26	4.301	4.304

CBB → GDPPC	13.38	13.41	13.42
GDPPC → CBB	-4.43	-4.35	-4.26
NIM → GDPPC	13.49	13.56	13.62
GDPPC → NIM	-0.50	-0.44	-0.35
Zscore → GDPPC	13.45	13.52	13.59
GDPPC → Zscore	2.19	2.12	2.08
Financial Markets			
SMC → GDPPC	13.53	13.59	13.66
GDPPC → SMC	5.58	5.66	5.77
NOC → GDPPC	13.50	13.59	13.65
GDPPC → NOC	-0.66	-0.56	-0.42
TR → GDPPC	13.62	13.65	13.66
GDPPC → TR	5.87	5.95	6.30
SPV → GDPPC	13.46	13.53	13.59
GDPPC → SPV	4.02	4.04	4.08

Table A3. Panel Granger Causality Test Results (PC vs. GDPPC)

H₀ : PC does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	18.859 ^{***}	16.396	8.932	6.293
Croatia	46.597 ^{***}	36.849	18.918	12.560
Czech Rep.	4.289	62.869	34.781	24.371
Estonia	10.727	52.902	27.234	18.803
Hungary	56.216 ^{***}	34.838	21.566	17.061
Latvia	1.453	17.919	9.571	6.850
Lithuania	7.212	19.323	12.479	9.280
Poland	6.263 [*]	16.227	7.659	4.914
Romania	3.960	11.508	6.121	4.244
Slovak Rep.	1.865	22.251	10.829	6.893
Slovenia	35.536 ^{***}	28.670	15.880	11.344
H₀ : GDPC does not cause PC				
Bulgaria	0.831	19.088	12.299	9.462
Croatia	0.070	8.192	4.661	3.262
Czech Rep.	35.496 ^{**}	37.884	23.694	19.279
Estonia	4.142	14.527	8.424	6.018
Hungary	0.931	5.822	3.174	2.236

Latvia	1.021	5.493	3.032	2.089
Lithuania	1.857	17.002	11.540	9.193
Poland	0.741	53.041	31.949	24.341
Romania	0.981	18.401	11.617	8.852
Slovak Rep.	63.999***	30.977	19.532	15.791
Slovenia	1.292	9.616	5.426	3.883

Note: ***, ** and * indicate significance at the .01, .05 and .1 levels, respectively. Bootstrap critical values are obtained from 10,000 replications.

Table A4. Panel Granger Causality Test Results (CBB vs. GDPPC)

H₀ : CBB does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	2.810	62.735	38.182	28.826
Croatia	54.108***	38.701	20.648	14.513
Czech Rep.	1.689	29.457	14.167	8.930
Estonia	6.357	17.655	10.792	7.953
Hungary	25.935***	24.430	15.070	11.605
Latvia	8.341	51.380	31.275	24.000
Lithuania	9.045	46.315	30.685	24.682
Poland	4.219	17.301	9.478	6.336
Romania	7.080	78.554	51.787	41.636
Slovak Rep.	0.016	56.777	33.496	24.691
Slovenia	19.297	42.357	27.113	21.500
H₀ : GDPC does not cause CBB				
Bulgaria	3.152	28.628	17.394	13.530
Croatia	0.308	14.220	7.684	5.259
Czech Rep.	13.656***	11.626	5.939	3.846
Estonia	37.377***	13.062	8.539	6.443
Hungary	0.711	13.188	8.724	6.747
Latvia	1.322	11.194	6.523	5.083
Lithuania	6.198	13.043	8.969	7.118
Poland	2.713	8.844	5.236	3.794
Romania	0.074	9.596	5.598	3.999
Slovak Rep.	11.431	30.927	18.262	13.288
Slovenia	0.584	6.634	3.653	2.460

Table A5. Panel Granger Causality Test Results (NIM vs. GDPPC)

H₀ : NIM does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	0.946	79.813	42.057	29.285
Croatia	7.380	88.828	46.997	32.979
Czech Rep.	3.556	60.375	35.825	27.240
Estonia	7.809	39.747	21.134	14.585
Hungary	8.587*	23.503	11.871	8.215
Latvia	0.776	66.497	31.573	19.476
Lithuania	4.710	43.489	22.567	15.417
Poland	0.075	55.921	27.834	18.669
Romania	13.703	170.381	90.737	67.918
Slovak Rep.	4.309	89.604	47.946	34.269
Slovenia	6.170	103.325	59.388	44.703
H₀ : GDPC does not cause NIM				
Bulgaria	3.738	14.616	8.653	6.609
Croatia	11.747	34.053	18.422	13.137
Czech Rep.	0.853	16.589	9.852	7.543
Estonia	0.534	6.668	3.566	2.489
Hungary	28.519**	29.106	19.868	16.105
Latvia	0.955	18.895	10.552	7.839
Lithuania	0.119	19.813	12.112	9.005
Poland	4.030	24.992	12.162	7.993
Romania	3.269	87.379	53.010	41.809
Slovak Rep.	0.180	11.419	6.047	4.158
Slovenia	16.378	64.244	39.960	30.477

Table A6. Panel Granger Causality Test Results (Z-score vs. GDPPC)

H₀ : Z-score does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	2.402	21.785	9.710	6.176
Croatia	122.499***	65.148	33.080	23.040
Czech Rep.	1.905	55.695	28.252	19.708
Estonia	5.318	42.219	23.208	16.659
Hungary	11.178 *	38.723	17.598	10.884
Latvia	41.759	135.204	82.671	65.920
Lithuania	1.513	182.789	117.292	91.771

Poland	11.157*	40.376	18.228	11.720
Romania	0.043	20.786	10.101	6.731
Slovak Rep.	24.131*	54.619	27.311	17.550
Slovenia	34.976	112.839	61.351	43.797
H₀ : GDPC does not cause Z-score				
Bulgaria	2.539*	6.124	3.417	2.379
Croatia	13.323	42.499	26.161	19.774
Czech Rep.	0.652	6.624	3.586	2.480
Estonia	1.533	12.432	6.146	4.155
Hungary	0.436	15.891	7.807	5.134
Latvia	0.355	10.851	6.148	4.430
Lithuania	0.001	12.688	6.608	4.381
Poland	1.558	15.093	7.950	5.534
Romania	0.030	13.852	7.748	5.628
Slovak Rep.	3.448	17.060	8.658	5.826
Slovenia	1.459	13.709	7.285	4.935

Table A7. Panel Granger Causality Test Results (SMC vs. GDPPC)

H₀ : SMC does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	16.801	51.178	30.064	22.044
Croatia	0.041	65.500	35.157	26.229
Czech Rep.	2.753	18.279	9.684	6.798
Estonia	0.007	43.495	22.002	14.720
Hungary	0.016	23.905	11.822	7.896
Latvia	0.223	17.770	9.089	5.964
Lithuania	0.486	27.210	15.962	11.762
Poland	5.813	32.509	16.973	11.628
Romania	4.346	25.756	14.517	10.349
Slovak Rep.	20.422*	45.389	24.502	16.572
Slovenia	9.276	71.227	39.783	28.163
H₀ : GDPC does not cause SMC				
Bulgaria	13.331	34.316	21.386	16.155
Croatia	11.564	43.587	23.667	16.321
Czech Rep.	0.296	10.446	5.526	3.873
Estonia	8.681	22.911	15.406	12.290

Hungary	0.213	18.504	9.268	6.216
Latvia	20.249**	21.460	15.124	12.727
Lithuania	17.805**	22.010	15.408	12.629
Poland	5.094	30.331	18.173	12.972
Romania	0.051	14.513	7.778	5.295
Slovak Rep.	0.011	22.062	10.844	7.110
Slovenia	0.701	22.385	11.443	7.528

Table A8. Panel Granger Causality Test Results (NOC vs. GDPPC)

H₀ : TR does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	9.889	70.817	37.372	26.050
Croatia	47.199***	19.147	9.921	6.749
Czech Rep.	1.323	31.019	16.652	11.307
Estonia	0.149	48.376	23.240	14.767
Hungary	103.190***	87.136	48.922	36.288
Latvia	2.038	59.244	34.649	25.171
Lithuania	20.883	172.237	95.636	67.987
Poland	16.770***	22.312	11.813	7.923
Romania	0.034	54.356	28.075	18.865
Slovak Rep.	8.409	34.330	17.901	13.028
Slovenia	11.218	46.466	24.888	17.673
H₀ : GDPC does not cause TR				
Bulgaria	35.519***	19.847	9.110	5.937
Croatia	0.858	24.907	12.218	8.074
Czech Rep.	10.218	44.612	30.037	24.577
Estonia	2.829	21.209	11.558	8.128
Hungary	0.620	14.076	6.365	4.112
Latvia	40.488***	22.543	13.268	9.984
Lithuania	15.025*	30.790	18.522	14.457
Poland	7.456 ^c	19.811	10.431	6.926
Romania	1.957	11.356	6.050	4.317
Slovak Rep.	0.630	53.289	32.058	24.429
Slovenia	9.517	43.307	23.290	16.840

Table A9. Panel Granger Causality Test Results (TR vs. GDPPC)

H₀ : NOC does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	1.520	31.583	15.346	10.148
Croatia	77.248***	69.448	36.112	24.271
Czech Rep.	1.049	70.492	36.091	25.755
Estonia	0.902	26.134	13.626	9.426
Hungary	9.382*	23.738	9.642	5.827
Latvia	1.296	104.356	61.231	46.222
Lithuania	0.763	93.963	53.982	40.404
Poland	30.971***	22.977	11.461	7.335
Romania	0.006	14.540	7.186	4.809
Slovak Rep.	6.008	92.288	52.648	39.311
Slovenia	2.308	43.677	27.371	20.617
H₀ : GDPC does not cause NOC				
Bulgaria	19.390	12.097	6.870	4.928
Croatia	0.349	41.052	24.425	18.152
Czech Rep.	1.875	20.091	12.915	9.927
Estonia	48.029	31.294	19.532	15.869
Hungary	1.758	14.712	8.871	6.567
Latvia	20.291	66.586	41.969	32.891
Lithuania	3.002	25.393	14.639	10.809
Poland	12.087	44.779	30.611	25.231
Romania	73.748	32.159	16.602	12.181
Slovak Rep.	1.843	27.714	16.100	12.131
Slovenia	2.810	17.039	10.724	8.202

Table A10. Panel Granger Causality Test Results (SPV vs. GDPPC)

H₀ : SPV does not cause GDPPC				
Countries	Statistics	1%	5%	10%
Bulgaria	11.284	30.040	18.548	13.935
Croatia	9.708*	19.205	11.080	7.673
Czech Rep.	7.842	38.886	24.648	18.576
Estonia	2.213	95.761	60.505	48.531
Hungary	2.352	54.478	33.317	26.438
Latvia	4.814	96.722	58.802	44.689
Lithuania	0.045	83.090	52.776	42.649

Poland	0.014	7.958	4.155	2.787
Slovak Rep.	0.439	48.863	23.467	15.989
Slovenia	37.769**	45.485	27.272	19.152
H₀ : GDPC does not cause SPV				
Bulgaria	0.553	16.172	10.187	7.579
Croatia	0.882	22.008	12.865	9.293
Czech Rep.	0.072	22.628	12.777	8.346
Estonia	0.743	29.004	16.652	12.486
Hungary	0.437	33.064	16.415	10.677
Latvia	1.238	16.546	7.633	5.209
Lithuania	0.010	21.441	10.843	7.181
Poland	0.395	35.507	20.581	14.720
Slovak Rep.	0.500	21.167	11.110	7.462
Slovenia	1.024	11.457	6.382	4.142

ANKARA VE İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYELERİNİN WEB SİTELERİ ARACILIĞIYLA GERÇEKLEŞTİRDİKLERİ HALKLA İLİŞKİLER FAALİYETLERİNİN İNCELENMESİ

Esra ŞİMŞEK PARALI *

Öz

Belediyeler seçimle işbaşına gelen, halkın ortak kamusal hizmetlerini yerel düzeyde çözümlmek için kurulmuş idarelerdir. Belediyeler hizmetlerini yaparken öncesinde, esnasında ve sonrasında tüm süreçlerde halkla ilişkiler faaliyetlerine ihtiyaç duyarlar. Halkın ihtiyaçlarının doğru ve zamanında tespit edilmesinde, yapılan icraatların tanıtımında ve halktan geri bildirim almada halkla iletişimin rolü büyüktür. Dijital çağın fırsatlarından olan hızlı, ekonomik, kolay ve etkileşimli iletişimi sağlayan web siteleri, belediyeler için vazgeçilmez bir dijital ortamdır. Ankara'nın Türkiye'nin başkenti ve ikinci büyük şehri olması aynı zamanda ulusal ve uluslararası diplomasideki yeri; İstanbul'un dünyanın 19 mega kentinden biri olması, yoğun turist çekmesi yanında Türkiye'nin ekonomi ve finans merkezi olması sebebiyle bu iki şehrin belediyelerine ait web siteleriyle etkili halkla ilişkiler faaliyetlerinin gerçekleşmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Ankara ve İstanbul büyükşehir belediyelerinin web siteleri aracılığıyla gerçekleştirdikleri halkla ilişkiler faaliyetleri; sitelere erişim, genel görünüş, kullanım kolaylığı, tanıtmaya ve tanıtımaya yönelik faaliyetler boyutlarıyla içerik analizi yöntemiyle incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Çalışmanın bulgularından, her iki belediyenin web siteleri biçimsel verilere göre değerlendirildiğinde; erişimle ve genel görünüşleriyle ilgili veriler arasında önemli bir farkın olmadığı ve beklenen kriterleri karşıladıkları ifade edilebilir. Tanıtmaya yönelik halkla ilişkiler faaliyetlerinden "şikâyet ve istek hattı" iki belediyenin web sitesinde de yer almazken, "başkana mesaj" ve "bilgi edinme" kısımları İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin web sitesinde bulunmamaktadır. Bu çalışmada, söz konusu belediyelerin web sitelerinin halkla ilişkiler faaliyetleri açısından geliştirilmesi öngörülen yanları ortaya konulmuş ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Halkla İlişkiler, Web Siteleri, Belediyeler, İçerik Analizi.

ANALYSIS OF PUBLIC RELATIONS ACTIVITIES OF ANKARA AND ISTANBUL METROPOLITAN MUNICIPALITIES THROUGH THEIR WEBSITES

Abstract

Municipalities are elected administrations established to resolve the common public services of the people at the local level. Municipalities need public relations activities in all processes before, during and after providing their services. Public relations play a significant role in determining the needs of the people accurately and in a timely manner, promoting the actions taken and receiving feedback from the public. As one of the opportunities of the digital age, websites, providing fast, economical, easy, and interactive communication, are an indispensable digital tool for municipalities. Since Ankara is the capital and the second largest city of Turkey and has an important place in national and international diplomacy, and Istanbul is one of the 19 megacities of the world attracting a lot of tourists and is the economic and financial center of Turkey, it is crucial to conduct efficient public relations efforts via the official websites of the municipalities in these two cities. In this study, public relations activities of Ankara and Istanbul metropolitan municipalities through their websites were examined using the content analysis method and compared in terms of the dimensions of access to the sites, general appearance, ease of use, recognition, and promotion activities. The finding revealed that there is no notable distinction in the accessibility and overall appearance of the websites of both municipalities when evaluated based on formal data. Additionally, it can be said that they satisfy the anticipated standards. Although the 'complaint and request line' for public relations activities is not present on the websites of either municipality, the Istanbul Metropolitan Municipality website lacks the 'message to the mayor' and 'information' sections. The study uncovered areas of improvement for the public relations activities of both municipalities' websites and presented recommendations.

Keywords: Public Relations, Websites, Municipalities, Content Analysis.

Giriş

Sürekli gelişen teknolojinin bireysel ve toplumsal düzeyde etkileri görülmektedir. Özellikle iletişim teknolojilerinde yaşanan yenilikler, halkla ilişkiler alanında önemli ve köklü değişimlerle kendini göstermektedir. Bu bağlamda, halkla ilişkiler faaliyetlerinde ve bu faaliyetlerin uygulanmasında sürekli günceli takip etmek zorunluluk halini almıştır. Zira, hızla dijitalleşen dünyanın akış dinamiğine yabancı bir halkla ilişkiler anlayışının varlığını sürdürmesi mümkün değildir. İnternetin hâkim olduğu günümüz dünyasında, kurumların halkla ilişkiler faaliyetleri de büyük ölçüde sanal ortamlarda gerçekleştirilmektedir.

Belediyeler, başkanı ve üyeleri halk tarafından seçilen ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan, yerel yönetim birimleri olarak tanımlanabilir. Belediyeler, halkla sürekli temas halinde olması gereken, halkın isteklerinden haberdar olup, bu istekleri uygun şekilde, yeterince ve

zamanında karşılaması gereken kurumlardır. Dolayısıyla belediyelerin halka kendini tanıtmayı, halkı tanıması, yaptığı ve yapacağı çalışmalardan halkı haberdar etmesi gerekmektedir. Bir belediyede sıralanan bu faaliyetlerin gerçekleşmesi ancak halkla ilişkiler faaliyetleriyle söz konusu olabilir. Halkla ilişkiler faaliyetleri belediyeler gibi direkt halka yönelik çalışan kurumlarda halkın katılımına açık, diyalog içinde, çift yönlü iletişimle amacına ulaşabilir. Sonuç olarak, halk ve belediye arasında memnuniyet ve anlayış temelinde şekillenen bir bağın kurulması sağlanabilir.

Teknolojiyle birlikte değişen iletişim anlayışı, belediyelerin halkla ilişkiler pratiklerine de yansımıştır. Dijitalleşen dünyada internet aracılığıyla web siteleri, belediye ve halkın iletişiminde ilk akla gelen iletişim yolu olmayı başarmıştır. Web siteleri aynı zamanda belediyeler için iyi bir tanıma ve tanıtma aracıdır. Özellikle büyükşehirlerde yaşayan kişilere birçok açıdan kolaylık sağlayan web siteleri, e-belediyecilik hizmetleriyle halkın çeşitli işlemleri kurumlara gitmeden internet ortamında çözebilmelerine imkân tanımaktadır. Belediyeler özelinde bir değerlendirmeye, web sitelerinden iyi bir tanıtım aracı olarak yararlanılmasının yanında web sitelerinin halkı tanımaya, halkın ihtiyaçlarını öğrenmeye yönelik faaliyetler için de kullanılmaları önemlidir. Web ortamı coğrafi sınırları, insanlar arasındaki mesafeyi ortadan kaldırarak zamana bağlı kalmadan ya da istendiğinde eşzamanlı olarak herkesle iletişime olanak sağlamaktadır. Diğer bir bakışla ulusal sınırlar içinde ya da uluslararası olarak her türlü konuda bireyler birbirleriyle bilgi ve düşünce alışverişinde bulunabilir, finansal olan ya da olmayan konulardaki türlü iş ve işlemlerini yapabilirler. Yerel yönetimlerin de internetin sunduğu bu imkanları fırsata çevirebilmesi gerekmektedir. Halkın büyük bir kitlesine internetin olanaklarından yararlanarak erişim sağlayıp belediyenin hizmet sınırları içindeki yerlerde halkın ihtiyaçlarını en yüksek faydayla giderebilirler. Halktan alınan fikirler gözetilerek, halkı tanıyarak gerekli düzenlemelerin yapılmasına çalışılmalıdır. Bu durumda halk belediyesine karşı memnuniyet hissedebilir. Ek olarak, bu memnuniyet sağlanabilirse belediyenin ihtiyacı olduğunda halk belediyesinin yanında gereken desteği vermek için daha yüksek bir istekle çabalayabilir. Belediyelerin gücünün yetmediği kimi durumlarda güçlü bir kamuoyu desteğinin ortaya çıkması oldukça önemli olabilir.

Çalışmada Türkiye'nin en fazla nüfusuna sahip iki şehri İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerinin web siteleri aracılığıyla gerçekleştirilen halkla ilişkiler faaliyetleri içerik analizi yöntemiyle incelenmekte ve karşılaştırılmaktadır. Ankara'nın başkent ve Türkiye'nin ikinci büyük şehri olması aynı zamanda ulusal ve uluslararası diplomasideki yeri; İstanbul'un dünyanın 19 mega kentinden biri olması, yoğun turist çekmesi yanında ekonomi ve finans merkezi olması sebebiyle bu iki şehre ait web siteleriyle etkili halkla ilişkiler faaliyetlerinin gerçekleşmesi önemlidir. Ayrıca uluslararası düzeyde tanınan ve Türkiye'yi temsil eden bu şehirlere ait belediyelerin imaj ve itibarları önemlidir, web siteleri de bunun bir parçasıdır.

Bu bağlamda, söz konusu şehirlerin halkla ilişkiler faaliyetleri açısından web sitelerinin geliştirilebilmesi için mevcut durumları ortaya konulmuş ve karşılaştırılmıştır. Web sitelerindeki eksik olan yanlar vurgulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre çeşitli öneriler sunulmuştur. Web siteleri çalışma kapsamında beş ölçüte göre incelenmektedir. Bu ölçütler; web sitelerine erişim, web sitelerinin genel görünüşü, kullanım kolaylığı, tanıtmaya ve tanıtımaya yönelik faaliyetleri olarak sıralanmaktadır.

1. HALKLA İLİŞKİLER FAALİYETLERİNDE WEB SİTELERİNİN KULLANIMI

Günümüz koşullarında bir kurum tarafından internet kullanımına, yeni iletişim teknolojilerine kayıtsız kalarak halkla ilişkiler faaliyetlerinin yürütülmesi neredeyse imkansızdır. İnternet, bir kurumun paydaşlarıyla iletişim kurabileceği ilk temas noktası olarak öne çıkmıştır (Christ, 2007: 13). İnternet, bilginin yoğun olduğu ve bilgiye ulaşımın web sayfaları aracılığıyla gerçekleştiği ortamdır. Web sayfalarının bir araya gelmesiyle web siteleri oluşmaktadır. Benzer içerikte çok sayıda web sitesiyle internet ortamında karşılaşmak mümkündür. Web siteleri tasarlanırken kullanıcıların ihtiyaçları dikkate alınarak hazırlanmalıdır. Bu şekilde hazırlanan bir web sitesi, kullanıcıların site içinde kaybolmadan, zaman kaybetmeden, bilgiye ulaşmasını sağlamaktadır (Uçak ve Çakmak, 2009: 278-279). O halde, web sitelerinin kurum ve paydaşları açısından optimum faydanın sağlanabileceği halkla ilişkiler araçları olarak kullanılabilmesi için web sitelerinin tasarımına, iyi hazırlanmış ve kullanışlı olmasına özen gösterilmelidir (Kent, Taylor ve White, 2003: 64). Aynı zamanda, web sitelerinin tek bir paydaş grubuna hitaben değil, bütün paydaş gruplarına hitap edecek şekilde düzenlenmiş olması önemlidir (Akbulut, Sönmez ve Okumuş, 2014: 100). Örneğin, bir belediyenin web sitesi sadece halka yönelik hazırlanmamalı belediyenin diğer paydaşlarından olan medya mensuplarına yönelik olarak da yapılandırılmalıdır. Kurumlara bu anlayışla hazırlanmış olan bir web sitesi türlü açılardan yarar sağlayabilir.

Halkla ilişkiler disiplini, kurumların paydaşlarıyla iyi niyet, güven, anlayış ve süreklilik gösteren bir ilişki içinde olmasını hedefler. Ancak bu şekilde kurumlar paydaşlarının görüş, istek ve ihtiyaçlarından haberdar olup hizmet ya da ürünlerini bu taleplere göre şekillendirebilmektedir. Bu noktada kurumların paydaşlarıyla sürekli diyalog halinde olmasının önemi açıktır. Kurumların kitlelere ulaşması için sanal ortamlarda kurumların varlığını sağlayan web siteleri dikkat çekmektedir (Boztepe, 2013: 99). Diğer bir ifadeyle, kurum ya da kuruluşların web ortamında kullandıkları halkla ilişkiler araçlarından biri kurumsal web siteleridir (Sayımer, 2012: 88). Bu bağlamda kurumlar ve paydaşlarının iletişimini sağlayan web siteleri, amacına uygun verimli kullanılırsa, taraflar arasında güçlü bağların oluşmasına katkıda bulunmaktadır (Kent vd., 2003: 73). Web siteleri bir kurumun yapısına, kimliğine ve kültürüne uygun olarak tasarlanması gereken ve paydaşlara bilgi

aktarımını sağlayan online ortamlardır. Halkın zihninde canlandırılmak istenen kurum imajını oluşturan web siteleri, kurumun itibarı hakkında, halkın fikir sahibi olmasını da sağlamaktadır (Peltekoğlu, 2016: 325-326).

Web siteleri kurumların paydaşlarıyla kontrollü iletişim kurabilecekleri bir kanaldır (Kent vd., 2003: 63). Daha açık bir ifadeyle, kurumlar web siteleri sayesinde paydaşlarına aktaracakları bilgileri, üçüncü şahıslar ya da aracılardan olmadığı bir ortamda sunabilmektedirler. Aktarılan bilgilerin filtrelenmemiş, değiştirilmemiş olması bilgilerin güvenilirliğini sağlamaktadır (Seitel, 2016: 203). Bu noktada kurumlar açısından web sitelerinin bir önemi daha ortaya çıkmaktadır. Kurumların rutin işleyişinde paydaşlara aktardığı bilgilerin doğruluğu kurumların yıpranmasından ya da asılsız söylentilerin büyük ölçüde önüne geçmektedir. Aynı zamanda, her kurumun karşılaşılabileceği kriz durumunda kurumların paydaşlarına hızlı ve doğru bilgilendirmelerde bulunması elzemdir. Aksi halde yıpratıcı boyutları olan krizlerin, kurumlar için çok daha ağır sonuçları ortaya çıkabilmektedir (Peltekoğlu, 2016: 324-328).

Kurumların, halkla ilişkiler alanında gerçekleştirdiği faaliyetler, dört halkla ilişkiler modeli etrafında şekillenmektedir. Bunlar; basın ajansı modeli, kamuyu bilgilendirme modeli, çift yönlü asimetric model ve çift yönlü simetric model olarak ifade edilmektedir. Dört halkla ilişkiler modeli 1984 yılında Grunig ve Hunt tarafından halkla ilişkiler tarihindeki evreler olarak tanımlanmıştır. Ancak günümüzde örgüt ya da kurumlar tarafından bu dört farklı modelin ihtiyaç durumuna göre uygun olanların kullanılabileceğini de ifade etmişlerdir. Dört halkla ilişkiler modelinin altında yatan iki ana değişken bulunmaktadır. Bu değişkenler yön ve amaç olarak ifade edilmektedir. Yön, bir modelin tek ya da çift yönlü olma durumunu belirtmektedir. Bir modelde iletişim monolog halinde olup bilgi yaymaya yarıyorsa tek yönlüdür. Çift yönlü iletişim ise diyalogdur ve bilgi alışverişinin gerçekleştiği halkla ilişkiler modellerini ifade eder. Diğer bir değişken olan amaç ise bir modelin asimetric ya da simetric olduğunu ifade etmektedir. Asimetric iletişim dengesizdir, halkın tutum ve davranışlarında değişim olması hedeflenir, halkın ikna edilmesine çalışılırken örgütte bir değişim amaçlanmaz. Simetric iletişim ise dengelidir, örgüt ve halk arasındaki ilişkide sadece halkta tutum ve davranış değişikliği beklenmez karşılıklı olarak ilişkide değişim hedeflenir. Halkla ilişkiler modellerinden basın ajansı modeli ve kamuoyu modellerinin her ikisi de tek yönlüdür ve asimetrictir. Diğer iki model isimlerinde belirtildiği şekilde çift yönlüdür aralarındaki fark amaçlarından kaynaklanmaktadır, çift yönlü asimetric halkla ilişkiler modelinde esas alınan nokta halkı motive ve ikna etmektir. Çift yönlü simetric halkla ilişkiler modelinin asıl hedefi ise halkı ikna etmek yerine anlamaya çalışmaktır (Grunig ve Grunig, 2005: 310-312). Kurumların halkla ilişkiler aracı olarak web sitelerinden tasarım ve uygulamada yararlanırken ortaya çıkan iki biçim vardır. Bunlardan biri web sitesinin bilgi yayma aracı olarak kullanılması ve buna uygun yapıda tasarlanmasıdır. Bu şekilde web siteleri tek yönlü iletişim sağlayan, etkileşimi

zayıf, bilgi yayılımını sağlayan bir araç olarak kullanılmaktadır. Diğer biçim ise kurum ile paydaşları arasında ilişki geliştirmeyi esas alan, etkileşimli kullanılan ve buna uygun tasarlanmış web siteleridir. Bu şekilde kullanılan siteler de iki yönlü iletişimin, kurum ile paydaş arasındaki etkileşim ve ilişkinin kuvvetlenmesini sağlar (Yayınoğlu, Sayımer ve Arda, 2007: 141). Halkla ilişkiler alanında diyalog kavramı iki yönlü simetrik halkla ilişkiler modeliyle bütünleşen bir kavramdır. Bu bağlamda ifade edilmek istenen, kurum ile paydaşları arasında diyalog ve tartışmalarla iletişimin sürdürülmesidir. Ancak sanal ortamda web sitelerinin kullanımının diyalog temelli olmanın aksine, genellikle monolojik yani tek taraflı olduğu ifade edilebilir (Akbulut vd., 2014: 93). Web sitelerini iki yönlü, diyaloga dayalı, etkileşime uygun şekilde kullanılmadığına yönelik başka araştırmacılar tarafından da eleştiriler dile getirilmektedir. Diyalog olmadan hizmet veren web sitelerinde açık iletişim kanallarının etkin bir şekilde kullanması mümkün olmayacaktır. Oysaki belediyelerin amacı kamularını tanıyıp onlara göre hizmet üretmektir. Ayrıca kamuları tanımının önemi, kurumların halkla bağlılık ve güven temelli iletişimini sağlamanın önemi, kişiler arası ve grup ilişkileri kurma teorilerinin çoğu tarafından vurgulanmaktadır. Açıkça ortaya konduğu gibi bir web sitesinin etkili bir halkla ilişkiler aracı olması için kurumun web sitesinde iki yönlü, diyaloga dayalı, etkileşimli iletişimin sağlanması gerekmektedir. Bir kurum, misyonunu gerçekleştirmek için halka bağımlıysa web sitesi tasarımında diyalojik özellikleri daha yoğun olacak şekilde kullanılmalıdır (Kent vd., 2003: 74-75). Bu bağlamda varlığı ancak halkın varlığıyla anlam bulan belediyeler için web sitelerini etkileşimli, diyalojik ya da diyaloga dayalı olarak kullanmanın önemi ortadadır.

1.1. Türkiye'deki Belediyelerin Halkla İlişkiler Faaliyetlerinde Web Sitelerinin Kullanımı

Belediyelerin web sitelerinden halkla ilişkiler çalışmaları kapsamında, tanıma ve tanıtma faaliyetlerine katkı sunma beklentisi vardır (Özüpek, 2010: 198). Tanıma, yönetimin halkın isteklerini öğrenmesini ifade eder. Belediyelerin çevreyi tanınması kapsamına, karar almada bilgi eksikliklerini gidermek, halkla bazı konularda sorumluluğu paylaşmak ve değişen koşullara göre halkın isteklerini öğrenmek gibi faaliyetler girmektedir (Kazancı, 2016: 157). Belediyelerin, web siteleri yardımıyla tanıma işlevini yerine getirmesi oldukça önemlidir. Tanıma faaliyetlerinin sürekliliğinin sağlanması ve belediyeler tarafından elde edilen verilerin dikkate alınması gerekmektedir. Bu verilere göre yapılacak çalışmalar paydaşların taleplerine göre şekillenecektir. Belediyeler tarafından gerçekleştirilecek çalışmalar karşılığını bulacak ve olumlu geri dönüşlerin olması mümkün olacaktır. Tanıtma faaliyetleri bağlamında belediye yönetiminin tanıtımı, gerçekleşen hizmetlerin, kültürel etkinlikler hakkındaki bilgilerin, belediye meclis kararlarının, belediyede bulunan müdürlüklerle ilgili bilgilerin ve iletişim kanallarının, kurumsal haberlerin duyurulduğu ve belediyenin bulunduğu

şehirle ilgili kültürel turistik miraslara ilişkin bilgiler ve belediye başkanıyla ilgili bilgiler tanıtım faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilmektedir (Tarhan, 2007: 80-82). Özetle, web sitesinde belediyeye ilişkin bilgilerin, çalışmaların ve duyuruların bulunmasını tanıtım faaliyetleri kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Özellikle yerel yönetimler özelinde bir değerlendirme yapıldığında, belediyelerin web siteleri, paydaşlar tarafından bilgi almak ve e-belediyecilik uygulamalarının kullanılması amacıyla ziyaret edilmektedir. Bu sebeple web siteleri halkla ilişkiler faaliyetleri açısından desteklenmesi gereken pasif iletişim aracı olarak değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle web siteleri diyalojik ya da diyaloga dayalı iletişim aracı olarak kullanılmamaktadır. Halkla ilişkiler uygulayıcılarının çoğunun web sitelerine ilişkin değerlendirmeleri bu yöndedir (Sommerfeldt, Kent ve Taylor, 2012: 311). Yapılan başka bir çalışmada, bilgisayarın diyaloga dayalı iletişime en fazla olanak veren iletişim ortamı olduğu bilindiği halde, web sitelerinin tanıtım amacıyla başarılı bir şekilde kullanılırken diyalog olanağının ise az kullanıldığı belirtilmiştir. Bu noktada web siteleri yardımıyla diyaloga dayalı iletişimin gerçekleşmesi paydaşlara ulaşmanın yanında kurum ve paydaşlar arasında diyalog imkânının da olması demektir (Peltekoğlu, 2016: 322-323).

Türkiye’de belediyelerin web sitelerini kullarımlarına ilişkin genel bir çerçeve oluşturabilmek için yapılan akademik çalışmalar incelenmiştir. Yeni iletişim teknolojilerine kayıtsız kalınmayacağı anlaşılınca ve sağladığı imkanlardan yararlanmanın önemi göz önüne alınınca iletişim araçlarından internetin kullanımının yaygınlaşmasıyla yöneten yönetilen ilişkilerindeki yaşanması mümkün olan sorunların tartışılması ve çözüm yollarına da yeni bir soluk gelmiştir. Bu bağlamda yapılan bir çalışmada belediyelerin kamularını tanıma ve yaptığı faaliyetleri kamularına tanıtmanın ne kadar önemli olduğunun anlaşılmasıyla birlikte internet ortamından ne kadar yararlandığına yönelik olarak bir analiz gerçekleştirilmiştir. Belediyelerin web sayfaları üzerine yapılmış olan bu çalışmada internetin doğrudan iletişim, yaygın iletişim ve interaktif olabilmek özellikleri göz önüne alınarak web siteleri içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Sonuç olarak çalışmanın önemli bir bulgusu belediye web sitelerinin tanıma faaliyetleri açısından yeterli olması yanında tanıtma faaliyetleri bakımından ise birtakım sorunlar barındırdığı yönünde olmuştur (Tarhan, 2007: 75). Aktel (2009) tarafından, belediye web sitelerinin işlevselliği üzerine bir araştırma yapılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda belediye web sitelerinin işlevselliğinin yeterli düzeyde olmadığı sonucuna varılmıştır. Bir başka çalışma, Özüpek (2010) tarafından büyükşehir belediyelerinin halkla ilişkiler çalışmalarının tanıma ve tanıtma faaliyetleri bakımından web sitelerinden yararlanma durumlarına ve web sitelerini nasıl kullandıklarına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Büyükşehir belediyelerinin web sitelerini halkla ilişkiler için kullanımının söz konusu olmasının yanında tanıma ve tanıtma faaliyetlerinde eksikliklerin olduğuna ve özellikle de tanıma faaliyetlerindeki

yetersizliğe dikkat çekilmiştir. Şenyurt (2016) tarafından yapılan çalışmada belediyelerin halkla ilişkiler uygulamalarında internet ve sosyal medya kullanımları ele alınmıştır. İçerik analizi yöntemi kullanılarak yapılan çalışmada belediyelerin web sitelerinin ağırlıklı olarak tanıtma amaçlı kullanıldığı, tanımaya yönelik araçların daha az kullanıldığına vurgu yapılmıştır. Mobil uygulama kullanan belediyelerin hem tanıma hem de tanıtma faaliyetleri bakımından eksiklikleri olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda belediyelerin kurumsal sosyal medya hesaplarında tek yönlü olacak şekilde yani kamuyu bilgilendirme modelinden yararlanılarak kullanımın gerçekleştiği ifade edilmiştir. Başka bir çalışmada web sitelerinin tanıtım aracı olarak kullanımı belediyeler üzerinden incelenmiştir. Belediyelerin web siteleri, kurumlar tarafından yapılan her türlü faaliyetle ilgili halkın bilgilendirilmesi amaçlı kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Bu şekilde, halkla ilişkilerin temel iki faaliyetinden biri olan tanıtma işlevi yerine getirildiği belirtilmiştir. Belediyeler tarafından web sitesi kullanımlarının stratejik iletişim becerilerinde geri kalmamak, yönetimde kalıcı olmak, alınan kararları halka duyurmak ve hizmet sunumunda etkili olmak için yapıldığına vurgu yapılmıştır. İçerik çözümlemesi yöntemiyle gerçekleştirilen çalışma sonuçlarına göre web sitelerinde belediye başkanına ilişkin bilgilerde, duyurular ve hizmetler ile alınan belediye meclis kararlarında eksik gözlenmemiştir. Bunun yanında RSS (zengin site özeti), sıkça sorulan sorular, basın arşiv bilgisi, site içinde yer alabilecek sosyal medya eklentilerinde ve dil seçeneği konularında eksikliklerin bulunduğu ifade edilmiştir (Doğmuş ve Kırca, 2022: 25).

Türkiye'deki belediyelerin web sitelerine yönelik gerçekleştirilen çalışmaların verilerine göre, belediye web sitelerinin ağırlıklı olarak tanıtma amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda belediyelerin web sitelerini halkı tanımaya yönelik, halkla diyalog içinde karşılıklı iletişim ve etkileşimli kullanamadıkları için web sitelerinin yararlarından tam olarak faydalanamadıklarını ifade etmek mümkündür.

1.2. Kurumsal Bir Web Sitesinde Aranılan Özellikler

Halkla ilişkiler faaliyetlerini web temelinde gerçekleştirirken, bu faaliyetlerin ne kadar başarılı olduğuna ilişkin fikir yürütmek mümkündür. Örneğin bir ziyaretçinin web sitesine girdikten sonra ne kadar süreyle sitede gezindiği ya da siteyi ne kadar sürede terk ettiği önemlidir. Çünkü halkla ilişkiler açısından bakıldığında web sitesini ziyaret eden kişinin sitede uzun süreli gezinip olumlu bir izlenimle siteden ayrılması istenir. Dolayısıyla web sitesinde yer alan her türlü bilgi, link, yönlendirme gibi özellikler paydaşların o sayfada bulunma amaçlarına hizmet etmelidir. Bu bağlamda bir web sitesinde ilk izlenim ve sitenin açılma süresi önemlidir; ziyaretçinin nerde olduğunu bilmesi için site haritası, doğru yerde konumlandırılmış linkler ve her sayfada ana sayfaya ulaşımı sağlayan bir link yer almalıdır. Ziyaretçi zorlanmadan, zaman kaybetmeden web sitesinde istediği işlemi

gerçekleştirebilmeli ya da aradığı bilgiye ulaşabilmelidir (Sayımer, 2012: 90). Zira, ilgi çekmeyen, durağan olan web siteleri kurumların işine yaramak yerine kurumlara zarar verebilmektedir. Bu sebeple web sitelerinin sürekli güncellenmesi, bu iş için yeterli zamanın harcanması gerekeceğinden tam zamanlı bir kişi ya da ekip tarafından, web sitesinin takibi ve yönetimi önemlidir. Bir web sitesi tasarımının ilgi çekici olması yanında, karmaşık olan durumları anlaşılır hale getirmesi beklenmektedir. Web sitesinin tek taraflı, sadece tanıtma, bilgilendirme ya da duyuru amaçlı olmasının yerine etkileşimli olması önemlidir. Halkla ilişkiler açısından internet ortamının sağladığı bu önemli özellik paydaşları tanımaya, geri dönüşler almaya fırsat sağlayacaktır. Bunun yanında, web sitesinin kullanımı ölçülmelidir. Örneğin ziyaretçi sayısı, tıklanma sayısı gibi hususlar bilinmelidir. Web sitelerinin açıkça görünebilecek medya simgesine ya da basınla ilgili bilgileri ifade eden bir başlığa sahip olması önemlidir. Böylece haberler, raporlar, video klipler gibi alt içeriklerin toplu bir şekilde bulunması mümkün olmaktadır. Kurumun paydaşlarından biri ihtiyaç duyduğu durumda medya kısmını inceleyebilir. Özellikle gazetecilerin web sitesinden edinecekleri bilgiler güvenilir olacaktır. Böylece kurum için sorun oluşturacak yanlış bilgilerin yayılmasının önüne geçilmiş olacaktır. Gazetecilerin kurum için yapacağı bir haber olursa, gerekli bilgileri web sitesinin ilgili kısmından temin etmeleri de mümkün olacaktır (Seitel, 2016: 203-204).

Kurumlar tarafından web sitelerinin beklenen verimi sağlaması için dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Bu hususları vurgulamak gerekirse; web sayfasına erişimi kolay ve hızlı olmalıdır. Kullanılan renkler, sayfanın düzeni, metinler, görsel unsurlar açısından dengeli hazırlanmış bir web sitesi olmalıdır. Ziyaretçilerin bakmak istedikleri sayfaların öncesinden girmeleri için zorunlu tutulan soru, görüş formları ya da demografik bilgileri almak, kayıt olmak gibi türlü engellerin sayfada yer almamasına dikkat edilmelidir. Web sayfasının güncelliğinin sağlanması gerekir. Web sayfasından kullanılan linklerin kontrolünün yapılmalıdır, aktif olarak kullanılmayan linkler sitede yer almamalıdır. Web sitesinde ziyaretçilerin de yüklemeye yapabileceği alanlar bulunabilir bu şekilde web sayfasında gezinme süresi artar ve başka kişilerle iletişim, paylaşım artacağı için web sitesinin reklamı da yapılmış olur. Web sitelerinin birçoğunda ön planda tutulmayan geri bildirim almak konusunda daha duyarlı olunmalı, bu sebeple e-mail veya farklı yolların kullanımı sağlanmalıdır. Halkla anlık iletişim kurabilen, web ortamının interaktif olma özelliğinden yaralanabilen bir örgüt her zaman halk açısından daha tercih edilir olacaktır. Çünkü kişiler istek veya önerilerine zaman kaybetmeden karşılık bulabilecektir. Önemli olan bir husus da mutlaka örgüt ve halk arasında iletişimi sağlayacak tüm bilgilerin eksiksiz ve doğru bir şekilde web sitesinde yer alması gerekliliğidir (Tarhan, 2007: 83-84).

Ankara ve İstanbul büyükşehir belediyelerinin web siteleri aracılığıyla gerçekleştirilen halkla ilişkiler faaliyetlerinin, çalışma kapsamında içerik analizi yöntemiyle incelenmesi ve karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu yolla

web sitelerindeki farklılıklar, varsa eksiklikler ortaya konulmuş ve elde edilen bulgulara göre çeşitli öneriler sunulmuştur.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, Türkiye'nin en fazla nüfusa sahip olan şehirlerinden Ankara ve İstanbul büyükşehir belediyelerinin web siteleri aracılığıyla gerçekleştirdikleri halkla ilişkiler faaliyetleri incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Çalışmada belediyelerin halkla ilişkiler faaliyetleri web siteleri üzerinden biçimsel veriler (3 boyutta) ile tanıma ve tanıtma faaliyetleri bakımından inceleneceği için içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

Ankara Büyükşehir Belediyesi (ABB) <https://www.ankara.bel.tr/> ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) <https://www.ibb.istanbul/> adreslerine ait web siteleri incelenmiştir. Bu çalışmada, belediyelerin halkla ilişkiler çalışmalarında web sitelerine yönelik araştırmaları için Tanyıldızı ve Karatepe (2011) tarafından hazırlanan kodlama cetveli kullanılmıştır. Daha sonra Yıldız (2019) tarafından yapılan çalışmada da aynı kodlama cetvelinden yararlanılmıştır. Bu çalışma için kodlama cetvelinde yer alan ifadelerden soru cümlesi olmayanlar, anlamları bozulmayacak şekilde soru cümlesi haline getirilmiştir. Zemin rengine ilişkin soru kaldırılmıştır. Web sitelerini tipografik açıdan inceleyen bir soru eklenmiştir.

Söz konusu kodlama cetveli web sitelerine erişim, web sitelerinin genel görünüşü, kullanım kolaylığı, tanımaya ve tanıtmaya yönelik faaliyetler olmak üzere toplam 5 ölçütten oluşmaktadır. Bunlardan belediyelerin web sitelerine erişim ile ilgili biçimsel verileri değerlendirmek için “Google arama motoruna yazıldığında site bulunabiliyor mu?”, “Google arama motorunda yazıldığında site ilk sırada yer alıyor mu?”, “Sitenin yüklenme süresi 1-2 saniyeden uzun mu?” soruları çerçevesinde incelenmiş ve kodlanmıştır. Belediyelerin web sitelerinin genel görünüşleriyle ilgili biçimsel verileri için “Ana sayfa sade, açık ve anlaşılır mı?”, “Sayfalarda renk kullanımı var mı?”, “Sayfalar tipografi bakımından (okunaklılık, kullanılan font, punto büyüklüğü ve satır aralıkları) yeterli midir?”, “Fon müziği var mı?”, “Sayfalar arası uyum var mı?”, “Sayfa uzunluğu yeterli mi?”, “Sayfa kenar boşlukları var mı?”, “Tanıtma faaliyetlerinde fotoğraf kullanımı var mı?”, “Sayfadaki butonların işlevli mi?”, “Sayfadaki ikon ve banner yoğunluğu uygun mu?”, “Yazılar okunabilir bir yazı karakteri ve punto büyüklüğü ile yazılmış mı?”, “Sitedeki yazılar, resimler ya da diğer grafikler dengeli ve göze hoş gelen bir biçimde mi?”, “Yazıların arka planında metni okumaya engel olan renk ve desenler kullanılmış mı?”, “Sitede gereksiz resim, görüntü, yazı ve linklere yer verilmiş mi?” soruları incelenerek kodlanmıştır. Belediyelerin web sitelerinin kullanım kolaylığıyla ilgili biçimsel verileri kodlamak için “Ana sayfada site haritası var mı?”, “Ana sayfadan diğer linklere ulaşmada sıkıntı var mı?”, “Sayfalar arası geçiş-bağlantı var mı?”, “Her sayfada bir ana sayfa bağlantısı var mı?”, “Arşiv /Arşive ulaşma imkânı var mı”, “Kelime, tarih, etkinlik olarak arama yapılabilir mi?”, “Sayfadan çıktı alma imkânı var mı?”, “Dil

seçim olanağı var mı?”, “Sitede her pencerenin başlığı var mı?”, “Online işlem olanağı var mı?” sorularından yararlanılmıştır. Belediyelerin web siteleri aracılığıyla gerçekleştirdikleri tanımaya yönelik çalışmalarının verilerini elde etmek için kodlanan sorular “Anket var mı?”, “Telefon- faks- e-mail var mı?”, “Şikâyet ve istek hattı var mı?”, “Bilgi edinme var mı?”, “Başkana mesaj var mı?”, “SMS- WAP var mı?”, “Ziyaretçi sayısını belirten bir veri var mı?”, “Sıkça sorulan sorular sayfası var mı?” şeklinde sıralanmaktadır. Son olarak, belediye web sitelerinin tanıtımaya yönelik çalışmalarının verileri ise “Kurumun adı, logosu var mı?”, “Kurumun yapılanması var mı?”, “Kurumun sorumlulukları ve amaçları var mı?”, “Kurum yöneticileri var mı?”, “Kurumun alt birimleri ve bu birimlerin görevleri var mı?”, “Kurum ile alakalı mevzuat var mı?”, “Kurumun sunduğu hizmetleri açıklayıcı sayfalar var mı?”, “Eğer varsa sunulan etkileşimli hizmetler var mı?”, “Kurumun üretmekle yükümlü olduğu her tür rapor istatistiksel bilgiler var mı?”, “Basında kurum ile ilgili çıkan haberler, internet üzerinden sunulabilecek her tür form var mı?”, “Kuruma ait erişim bilgileri (tel, adres, e-posta) var mı?”, “Çalışanların iletişim bilgileri var mı?”, “Şehre ulaşım bilgileri var mı?”, “Ulaşım haritası var mı?”, “Bütçe stratejik plan var mı?”, “İldeki turistik yerler var mı?”, “Kentteki nöbetçi eczaneler, sinemalar, festivaller vs. hakkında bilgi var mı?” soruları çerçevesinde incelenerek kodlanmıştır.

Çalışma kapsamında ABB ve İBB web siteleri bağımsız iki araştırmacı tarafından ayrı ayrı kodlama cetveline göre kodlanmıştır. Çalışmanın yöntemi olan içerik analizinin güvenilirlik koşulu için kodlayıcılar arası uyum düzeyi incelenmiş, kodlayıcılar arası güvenilirlik düzeyi kapa katsayısına göre hesaplanmıştır (Krippendorf, 2019: 357). Bu bağlamda IBM SPSS 22 versiyonunda kapa analizi yapılmıştır. İfadelerin kodlanmasında soruların olumlu cevapları için kullanılan “evet” veya “var” kodu SPSS analizi için “1” değerine çevrilmiştir; olumsuz cevaplar için kullanılan “hayır” veya “yok” kodu “2” değerine çevrilmiştir; kesin cevabı olmayan durumlar için kullanılan “kısmen” kodu “3” değerine çevrilmiştir. ABB web sitesi için değeri 0,795, İBB web sitesi için kapa değeri 0,823 bulunmuştur. Landis ve Koch’un (1977) kapa değerleri için yaptığı sınıflandırmaya göre ABB web sitesinde iki kodlayıcı arasında 0,783 değeriyle ‘önemli düzeyde uyum’ olduğu İBB web sitesi için 0,822 değeriyle “mükemmel uyum” olduğu belirlenmiştir. Bu veriler çalışmanın güvenilirliği açısından önemlidir.

“İçerik analizinin geçerliliği ise amaçlar ve araçlar arasındaki uygunlukla ilgilidir. İçerik analizi tekniklerinin olayları/mesajları bozmadan amaca ulaşmayı sağlaması gerekmektedir” (Bilgin, 2014: 16). Kodlama cetvelinin açık ve anlaşılır olması geçerliğin önemli göstergelerindedir. Çalışmada Tanyıldızı ve Karatepe (2011) tarafından hazırlanan beş ölçütten oluşan kodlama cetvelinin her bir sorusu açık ve anlaşılır olup gerçek hayatta karşılığı olan sorulardır. Ayrıca kodlama öncesi kodlayıcılar sorular hakkında bilgilendirilmiştir.

3. BULGULAR

ABB ve İBB belediyelerinin web sitelerinin erişimine ilişkin biçimsel verilere göre, en çok kullanılan arama motorlarından biri olan Google'a belediyelerin isimleri yazıldığında ilk sırada web siteleri yer almaktadır ve erişim hızlı bir şekilde sağlanabilmektedir.

Belediye web sitelerinin genel görünüşlerinin biçimsel analizleri arasında ciddi farklar yoktur. Her iki web sitesi de anlaşılır hazırlanmış, renk kullanımıyla göze hitap etmektedir. Tipografik bakımdan değerlendirildiğinde ABB web sitesinde kullanılan yazı fontunun okumayı zorlaştırdığı görülmektedir. Her iki web sitesinde de fon müziği kullanılmamıştır, sayfalar arası uyum sağlanmış, sayfa düzeni açısından uzunluk ve kenar boşlukları gibi hususlar yeterli olacak şekilde oluşturulmuştur. Tanıtma faaliyetlerinde fotoğraf kullanımı vardır. Ek olarak, ABB'nin web sitesinde ilk sayfada Ankara ilinde bulunan bazı yer ve mekanların fotoğrafları vardır. Bu fotoğraflar birbiri ardına ekranda yer almakta ve böylece daha hareketli, ilgi çeken bir sayfa görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Her iki belediyenin web sitelerinde buton işlerliğinde soruna rastlanmamıştır ve ikon, banner yoğunluğu uygun düzeydedir. Web sitelerinde kullanılan yazı karakterleri ve punto büyüklüğü rahat okunabilmektedir. Aynı zamanda web sitelerinde yazılar, resimler ya da kullanılan diğer görsel öğeler göze hoş gelecek, rahatsızlık vermeyecek şekilde kullanılmıştır. Bunun yanında arka planda metinlerin okunmasına engel olan herhangi renk ve desen bulunmamaktadır. Söz konusu her iki web sitesinde de gereksiz olarak nitelenebilecek yazı, link ya da görüntülere yer verilmemiştir.

Web sitelerinin kullanım kolaylığına ilişkin biçimsel analiz verilerine göre, ABB ve İBB web sitelerinde site haritası yer almamaktadır. Bunun yanında iki belediyenin de web sitelerinde yer alan linklerin çalışmasında herhangi bir soruna rastlanmamıştır. ABB web sitesinde sayfalar arası geçişle ilgili bir sorun olmamakla birlikte başlıklar tıklandığında başka bir pencere açılmamakta ve aynı sayfa üstünden bütün işlemler gerçekleşmektedir. En önemlisi de her sayfadan ana sayfaya bağlantı vardır, bu bağlantı sayesinde kişiler ana sayfada yer alan bir bilgiye tekrar tekrar ihtiyaç duyduklarında zaman kaybetmeden ya da yeni bir pencerede tekrar belediye web sayfasını açmak zorunda kalmadan ana sayfaya ulaşabilmektedirler. ABB web sitesi bu yönleriyle 'user friendly' kullanıcı dostu bir web sitesi olarak ifade edilebilir. İBB web sitesinde sayfalar arası geçiş vardır ancak bazı başlıklarda yeni bir pencere açılmaktadır. Açılan her pencerede ana sayfaya ulaşma imkânı ise yoktur. Dolayısıyla çok sayıda pencere açıldıysa ana sayfayı arayıp bulmak gerekebilir. Her iki belediyenin web sitesinde de arşive ulaşma imkânı mevcut değildir. Belediyelerin web sitelerinde yer alan arama kutusuyla arama yapmak mümkündür. ABB web sitesindeki arama kutusu her sayfada bulunmaktadır, İBB web sitesinde arama kutusu sadece ilk sayfada yer almaktadır. Bu sebeple İBB web sitesinde ilk sayfada bulunmayan bir

kullanıcı mevcut sayfasında arama kutusunu kullanamamaktadır ya da arama yapabilmek için ilk sayfaya geri dönmek zorundadır. Bu da zaman kaybına ve web sitesinde dolaşım akışının olumsuz etkilenmesine sebep olmaktadır. ABB’de her sayfada çıktı alma imkânı mevcuttur, İBB web sitesinde ise bu imkân bulunmamaktadır. ABB web sitesinde farklı bir dil seçim olanağı yoktur, İBB web sitesinde ise İngiliz dilinde seçim yapmak mümkündür. Web sitelerinin her ikisinde de pencerelerin başlıkları bulunmaktadır. İki büyükşehir belediyesi web sitesinde de online işlemlerin gerçekleştirilmesi mümkündür.

ABB ve İBB belediyelerinin web sitelerinde halkla ilişkiler faaliyetleri bağlamında tanımaya yönelik çalışmaların analizine göre, ABB ve İBB web sitelerinde herhangi bir hususu değerlendirmek için anket yer almamaktadır. İki belediyenin de iletişim kısmında telefon numaraları yer almakta ancak faks ve e-mail bilgisi bulunmamaktadır. Web sitelerinin ikisinde de şikâyet ve istek hattı bulunmamaktadır. ABB web sitesinde bilgi edinmek için online form yer almaktadır. İBB web sitesinde bilgi edinmeyle ilgili bir hususa rastlanmamıştır. ABB web sitesinde başkana mesaj kısmı yer alırken İBB web sitesinde yoktur. Başkana mesaj kısmı belediye yöneticisinin halkla iletişime açık olduğunu, halkı tanımaya yönelik gayretinin ifadesi olarak değerlendirilebilir. Her iki web sitesinde de ziyaretçi sayısına ilişkin bilgiler yer almamaktadır. Sıkça sorulan sorular her iki belediye web sitesinde de mevcuttur.

ABB ve İBB web siteleri tanıtmaya yönelik yapılan çalışmalar kapsamında incelendiğinde kurum adı, logosu, kurumun yapılanması, sorumlulukları ve amaçları, kurum yöneticilerine ilişkin bilgiler her iki belediyede de yer almaktadır. Belediye başkanlarını tanıtan bir web sayfası yer almaktadır. Kurumun alt birimleri ve bu birimlerin görevleri ayrıntılı olarak ABB web sitesinde bulunmaktadır. İBB web sitesinde aynı bilgiler bazı birimlerin görevleri eksik olacak şekilde yer almaktadır. ABB web sitesinde kurum ile alakalı mevzuat bilgileri arama kısmına mevzuat ya da yönetmelik yazıldığında ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. İBB web sitesinde ise aynı yol izlenerek daha kısıtlı bilgiye ulaşılmıştır. Ek olarak, her iki belediyenin web sitesinden T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi’ne geçiş yapma imkânı vardır. İki belediyenin de web sitesinde sunulan hizmetleri açıklayıcı sayfalar yer almaktadır. ABB ve İBB web sitelerinde kurumların çalışmalarına ilişkin genel olarak raporlar yer almaktadır.

ABB ve İBB web sitelerinde internet üzerinden sunulabilecek her tür form ve online işlemleri gerçekleştirebilme imkânı vardır. Belediyelere ait olan adres ve telefon bilgileri web sitelerinde yer almaktadır. Her iki belediyenin de web sitelerinde çalışanlarına ulaşılacak iletişim bilgileri mevcuttur. ABB web sitesinde şehre ulaşım ile ilgili bilgi yer almamaktadır. İBB web sitesinde ise şehre ulaşım bilgileri vardır fakat karmaşık bir yol izlenerek bu bilgilere ulaşmak mümkündür. Şöyle ki, ilk önce hizmetler kısmına gelinmeli bu alanda kültür hizmetleri kısmı seçilmeli, açılan kısımda

da ‘How To İstanbul’ tıklanmalıdır. Bu noktadan sonra sayfa İngilizce hazırlanmış olduğu için Türkçe dil değişikliğini tercih edilebilmektedir. Sayfanın ilgili yerlerinden şehre ulaşım bilgilerini edinmek mümkündür. ABB web sitesinde ulaşım haritası vardır. Ancak kişi gideceği yere hangi hat yardımıyla gideceğini bildiği durumda bu web sitesinden yararlanabilir. Ayrıntılı arama kısmı mevcuttur ancak aktif kullanılamamıştır. İBB web sitesinde tek bir ulaşım haritası üstünden yol belirlemek yerine çeşitli ulaşım araçlarının başlıkları tıklanarak yol güzergahı belirlemek mümkündür. Elbette, İstanbul’un büyüklüğü, nüfusu ve toplu taşımada İETT, metro, vapur hattı, metrobüs, tramvay gibi alternatiflerin çok olması, biraz daha karmaşık bir ulaşım yapısının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Genel olarak ulaşım açısından iyi yönlendirme sağlayan İBB web sitesinde kullanılacak ulaşım araçları, yol için gerekli süre, güzergâh bilgileri gibi hususları içeren yol planlaması, web sitesi tarafından yapılabilmektedir. Aynı zamanda, İBB web sitesinde vapur, metro gibi farklı ulaşım araçlarının saat, güzergâh bilgilerinin yer aldığı web sayfaları da bulunmaktadır.

Her iki belediyenin de bütçe ve stratejik planlarıyla ilgili bilgilere ulaşılabilir. ABB web sitesinde ‘saydamlık ve hesap verebilirlik’ kategorisinde, İBB web sitesinde ‘bütçe ve yatırımlar’ başlığı altında gerekli bilgiler mevcuttur. ABB web sitesinde turistik yerlere ilişkin bilgiler ‘Tarihi ve Kültürel Değerler’ başlığı altında bulunmaktadır. İBB Web sitesinde turistik yerlere ilişkin bilgilere kültür hizmetleri başlığı altında bulunan ‘How to İstanbul’ başlığından ulaşılabilir. ABB ve İBB web sitelerinde nöbetçi eczane bilgisine rastlanmamıştır. Her iki belediyenin sinema, festival, konser gibi yapılan çeşitli faaliyetleri web sitelerinde yer almaktadır.

Sonuç

ABB ve İBB web sitelerinde ortaya çıkan farklılıklar bu çalışma kapsamında ele alınan kriterler açısından eksik olunan hususları içermektedir. Dolayısıyla iki web sitesinin söz konusu kriterlere ilişkin değerlendirme sonuçlarına göre bazı kriterlerde ortak bazılarında ise tek bir belediye web sitesindeki eksiklikler ortaya konmuştur ve önerilerde bulunulmuştur.

Web siteleri genel görünüşleriyle ilgili biçimsel verilere göre tipografik bakımdan değerlendirildiğinde ABB web sitesinde kullanılan font okumayı zorlaştırdığı için yerine daha kolay okunabilir bir font kullanılması yarar sağlayabilir. Ek olarak her iki web sitesinde ana başlıkların büyüklük ve kalınlıkları yeterliken, ABB web sitesinde ana sayfanın alt kısmında ‘Kurumsal, Hizmetlerimiz, Ankara, Online İşlemler’ ana başlıkları altında yer alan maddelerin yazımında kullanılan fontun ince ve küçük olması okumayı çok zorlaştırmaktadır, bu konuda fontlarla ilgili gerekli düzeltmeler yapılabilir. İBB web sitesinde ise ana sayfanın alt kısmında ‘Hizmetler ve Belediye’ başlıkları altında yer alan maddelerin fontları ve zeminin rengi arasındaki kontrast ya da zıtlığın az olması okumayı zorlaştırmaktadır, bu

sebeple harf ve zemin renkleri arasındaki kontrast artırılarak daha kolay okunması sağlanabilir.

ABB ve İBB web sitelerinin biçimsel yönden değerlendirme ölçütleri arasında yer alan kullanım kolaylığı için iki web sitesine de site haritası eklenebilir. Web sitesi kullanımını kolaylaştıran arama kutusu İBB web sitesinde sadece ilk sayfada vardır. İBB bu konuda sitenin her sayfasında arama kutusunun bulunacağı şekilde bir geliştirme yapabilir. ABB web sitesinde çıktı alma imkânı bulunmaktadır ancak metin üzerinde yazıcı ikonu tıkladığında bir sayfa çıktı alınacak yer gerekli olmayan yazılarla üç sayfaya çıkmaktadır. Kâğıt israfının önlenmesi için sayfalarda gerekli düzenlemelerin yapılması uygun olabilir, bu şekilde çevre sorunları oluşmadan önleyebilen ya da oluştuktan sonra onarabilen, enerji tüketimini azaltmaya çalışan, çevre sorunlarına ilişkin eğitimler yapıp kalıcı çözümler bulmayı hedefleyen belediye olarak tanımlanan yeşil belediye anlayışına da katkı sunulmuş olacaktır. İBB web sitesinde ise sayfalardan çıktı alabilme imkânı olmadığı için bu konuda bir ikon faaliyete geçirilebilir. ABB web sitesine İngilizce dil seçeneği eklenerek sitenin kullanılabilirliğine katkıda bulunulabilir. İBB web sitesinde İngilizcenin haricinde turistlerin çok geldiği ülkelerin dillerinden Japonca, Arapça gibi dil seçenekleri siteye eklenebilir.

Bir başka değerlendirme ölçütü olan halkı tanımaya yönelik çalışmalar kapsamında 'bilgi edinme' ve 'başkana mesaj' alanları İBB web sitesinde yer almamaktadır dolayısıyla sitedeki bu eksiklikler giderilebilir. Her iki belediyenin de iletişim bilgileri arasında faks ve e-mail bilgileri yer almamaktadır. Günümüzde faks eskisi kadar kullanımı tercih edilmeyen bir iletişim aracıdır. Bu sebeple faks bilgilerinin bulunmaması bir eksiklik olarak görülmeyebilir. Aynı zamanda faks yerine WhatsApp, sosyal medya ya da mobil uygulamayla iletişimin sağlanması söz konusudur. Bu durum yeşil belediye anlayışı sebebiyle kâğıt israfının yapılmaması olarak da ifade edilebilir. Küresel ısınma ve yaşanan doğal afetler göz önüne alındığında yeşil belediye anlayışının, çevreye duyarlı ve korumacı yaklaşılması gerektiğinin önemi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 2020 yılında Yeşil Gelecek Derneği tarafından hazırlanan büyükşehir belediyelerinin yeşil belediye karnesi proje raporuna göre Türkiye'nin en yoğun nüfuslu on büyükşehir belediyesinin 'Yeşil Belediye Karnesi'nin oluşturulduğu raporda ABB'nin %51 İBB'nin ise %70 oranında yeşil belediye göstergelerini karşıladığı ifade edilmiştir. E-mail göndermek ise günümüzde hala yoğun bir şekilde kullanılan bir iletişim şeklidir. Halkın talepte bulunup, görüşlerini belediyeye paylaşımına olanak veren e-mail bilgilerinin yer alması uygun olabilir. Belediyeler web sitelerinin her sayfasına e-mail ikonu ekleyebilir ve tıkladığında yanda açılacak mail kısmıyla kullanıcı bulunduğu sayfayı bir başkasıyla paylaşabilme fırsatına sahip olabilir. Ek olarak, ABB web sitesinde bir park alanının kullanımına ilişkin, halkın fikrini soran bir form yer almaktadır. Bu şekilde halkın fikrinin alınması, halkı tanımaya, anlamaya yönelik faaliyetlerin önemsendiği ve aktif

kullanıldığı fikrini vererek halk tarafından belediyeye karşı olumlu bir bakış açısının oluşmasına katkı sağlayabilir.

Son olarak, belediyelerin web sitelerinin tanıtımaya yönelik faaliyetleri neticesinde, ABB web sitesinde şehre ulaşım bilgileri yurt içinden ya da dışından gelecek kişiler için gerekli olabilir siteme konuya ilişkin eklemeler yapılabilir. İBB web sitesinde ise şehre ulaşım kısmını bulmak zaman alıcı ve zordur. Bilgilerin kolay bulunabilir olması yerli ve yabancı turistler için daha memnun edici olabilir. ABB web sitesinde şehir içi ulaşım için kullanılan mevcut durumdaki sistem geliştirilebilir. İBB kalabalık nüfusuyla ve çeşitli ulaşım araçlarının kullanıldığı bir şehir olması dolayısıyla web sitesinden bu konudaki ihtiyaçları giderebilir nitelikte bir hizmet sunulduğu belirtilebilir.

ABB ve İBB web sitelerinin ikisinde de şikâyet ve istek hattı bulunmamaktadır. Bu hat yerine muhtemelen iki belediye tarafından da uygulamada olan 153 hattı kullanılmaktadır. Belediyeler bu hatla ilişkili WhatsApp uygulamasıyla da faaliyet göstermektedir. Ancak bir vatandaş acil ya da normal bir zamanda belediyeye ulaşmak istediğinde, iki belediyenin de WhatsApp hatlarının numaralarını web sitelerinden bulmak kolay değildir. Bu sebeple, web sitesi açıldığında, ana sayfada hemen görülebilecek şekilde uygun bir yere, iletişim hattı bilgileri ya da ikonu tek tıklamayla, belediyeye irtibata geçilebilecek şekilde düzenlenebilir. Bu hat aktif kullanılmalı ve kısa sürede cevaplanmalıdır. Ek olarak, yazıların olduğu alanlarda engelli kişiler için yazı puntolarının büyütülebilmesi için kolay erişilebilir buton eklenebilir. Sesli okuma ve dikte yani söyleyerek yazdırma seçenekleri eklenebilir böylece engelli kişilerin, görme-yazma güçlüğü çeken yaşlıların web sayfalarını kullanımı önemli ölçüde kolaylaştırılabilir. Web sitelerinin daha yararlı bir şekilde kullanımı için belediyeler web sitelerine bir anket ekleyebilirler. Halka web sitelerini beğenip beğenmediklerini, ne gibi eklemelerin yapılmasının iyi olacağı gibi sorular yöneltilerek alınan geri bildirimlere göre web siteleri güncellenebilir. Son olarak, iki büyükşehir belediyesinin web sitesinde de halkla ilişkiler açısından yapılması gereken öncelikli geliştirmeler, halkı tanımaya ve halkla etkileşimi sağlamaya yönelik daha çok faaliyetin uygulamaya konulması olduğu ifade edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Esra Şimşek Paralı %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Esra Şimşek Paralı %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Akbulut, E., Sönmez, B. ve Okumuş, M. (2014). Türkiye’de Fortune 500 listesinde yer alan kuruluşların web sitelerinin diyalojik iletişim düzeylerine yönelik bir analiz. *Atatürk İletişim Dergisi*, (6), 89-104.
- Aktel, M. (2009). İl belediye web sitelerinin işlevselliği üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (2), 223- 240.
- Bilgin, N. (2014). *Sosyal bilimlerde içerik analizi teknikler ve örnek çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Boztepe, H. (2013). Halkla ilişkilerin kurum ile hedef kitle arasında ilişki oluşturma amacı ve kurumsal web sayfalarının diyalojik halkla ilişkiler aracı olarak kullanımını. *Akdeniz İletişim*. (20). 86-104.
- Christ, P. (2007). Internet technologies and trends transforming public relations, *Journal of Website Promotion*, 1 (4), 3-14.
- Doğmuş, E. ve Kırca, S. (2022). Web sitelerinin tanıtma aracı olarak kullanımı. *Pamukkale Üniversitesi İletişim Bilimleri Dergisi*, 1 (1), 25-46.
- Grunig, J. E. ve Grunig, L. A. (2005). Halkla ilişkiler ve iletişim modelleri. Grunig, J. E., Dozier, D. M., Ehling, W. P. vd. (Ed.) *Halkla İlişkilerde ve İletişim Yönetiminde Mükemmellik* içinde (s. 307-348). (Çev. E. Özsayar). İstanbul: Rota Yayıncılık.
- Kazancı, M. (2016). *Kamuda ve özel kuruluşlarda halkla ilişkiler*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Kent, M.L, Taylor, M., White, W. (2003). The relationship between web site design and organizational responsiveness to stakeholders, *Public Relations Review*, (29), 63-77.
- Krippendorff, K. (2019). *Content analysis an introduction to its methodology*. Los Angeles: Sage Publications.
- Landis, J. R, Koch, G. G. (1977). The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33 (1), 159–174.
- Özenç Uçak, N. ve Çakmak, T (2009). Web sayfası kullanılabilirliğinin ölçülmesi: hacettepe üniversitesi bilgi ve belge yönetimi bölümü web sayfası örneği. *Türk Kütüphaneciliği*, 23 (2), 278-298.

- Özüpek, M. N. (2010). Belediyelerin halkla ilişkiler çalışmalarında internet kullanımı: büyükşehir belediyeleri web siteleri üzerine uygulamalı bir çalışma. *Selçuk İletişim Dergisi*, 6 (3), 196-205.
- Peltekoğlu, B. F. (2016). *Halkla ilişkiler nedir?*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Sayımer, İ. (2012). *Sanal ortamda halkla ilişkiler*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Seitel, F. P. (2016). *Halkla ilişkiler uygulaması*. (Çev. Mengü. Seda). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Sommerfeldt, E. J., Kent, M. L., Taylor, M. (2012). Activist practitioner perspectives of website public relations: why aren't activist websites fulfilling the dialogic promise?. *Public Relations Review*, 38 (2), 303-312.
- Şenyurt, G. (2016). Belediyelerin halkla ilişkiler uygulamalarında internetin ve sosyal medyanın kullanımı: konya merkez ilçe belediyeleri üzerine bir inceleme. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1 (1), 44-67.
- Tanyıldızı, N. İ. ve Karatepe, S. (2011). Belediyelerin halkla ilişkiler çalışmalarında web siteleri: iki farklı ülke ve iki farklı belediye analizi. *E-journal of New World Science Academy*, 6 (3), 521-537.
- Tarhan, A. (2007). Halkla ilişkilerde tanıma ve tanıtma aracı olarak internet: belediyelerin web sayfaları üzerine bir analiz. *Selçuk İletişim*, 4 (4), 75-95.
- Yayınoğlu, P., Sayımer, İ., Arda, Z. (2007). Belediyelerin kurumsal web sitesi kullanımı üzerine bir inceleme: Londra Büyükşehir Yönetimi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi web sitesi ana sayfalarının karşılaştırılması. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (7), 129-157.
- Yıldız, İ. (2019). Belediyelerin iletişim çalışmaları kapsamında web sitesi kullanım durumları (Bingöl Belediyesi web sitesi'ne yönelik bir içerik analizi). *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, (23).

Extended Abstract

Technology has an impact on every aspect of life. People use technology to make their lives easier. Municipalities, which facilitate the life of the people by providing public services, also benefit from the digital world. The fastest and cheapest way used by the municipality to communicate with the public is their websites. As one of the opportunities of the digital age, websites, providing easy, and interactive communication, are an indispensable digital tool for municipalities. Since Ankara is the capital and the second largest city of Turkey and has an important place in national and international diplomacy, and Istanbul is one of the 19 megacities of the world attracting a lot of tourists and is the economic and financial center of Turkey, it is crucial

to conduct efficient public relations efforts via the official websites of the municipalities in these two cities. In this study, public relations activities of Ankara and Istanbul metropolitan municipalities through their websites were examined using the content analysis method and compared in terms of the dimensions of access to the sites, general appearance, ease of use, recognition, and promotion activities. The finding revealed that there is no notable distinction in the accessibility and overall appearance of the websites of both municipalities when evaluated based on formal data. Additionally, it can be said that they satisfy the anticipated standards. Although the 'complaint and request line' for public relations activities is not present on the websites of either municipality, the Istanbul Metropolitan Municipality website lacks the 'message to the mayor' and 'information' sections. The study uncovered areas of improvement for the public relations activities of both municipalities' websites and presented recommendations.

In the study, the websites of Ankara Metropolitan Municipality (AMM) <http://www.ankara.bel.tr/> and Istanbul Metropolitan Municipality (IMM) <https://www.ibb.istanbul/> were examined. The study employed the coding chart developed by Tanyıldızı and Karatepe (2011) for website research in their study on the public relations of municipalities. The same coding chart was also used in the study conducted by Yıldız (2019). The coding chart consists of 5 criteria: access to websites, general appearance of websites, ease of use, activities for recognition and promotion.

The findings indicated that the search box, which enhances website usability, is only available on the first page of the Istanbul Metropolitan Municipality (IMM) website. It is recommended that IMM improve their website by providing a search box on every page to facilitate ease of use.

To enhance the usefulness of the websites, it is suggested that the Ankara Metropolitan Municipality (AMM) website include an English language option. Additionally, the Istanbul Metropolitan Municipality (IMM) website can improve by offering language options such as Japanese and Arabic, as these are languages spoken in countries that tourists frequently visit.

In addition, the fact that there is a link to the main page on every page of the AMM website and that all sub-headings under a title are displayed directly when the cursor is hovered over a title can be considered as user-friendly and timesaving feature for visitors. The AMM website includes a form asking for public opinion on the use of a park area. In this way, getting the opinion of the public can be considered as a recognition-oriented activity of public relations. This can contribute to a positive perspective towards the municipality by the public.

Regarding website promotion activities, it may be beneficial for the Ankara Metropolitan Municipality (AMM) website to provide information about transportation to the city for visitors coming from other cities or

countries. The website can be updated with relevant additions to accommodate this need. Furthermore, finding the city transportation section on the Istanbul Metropolitan Municipality (IMM) website is currently challenging and time-consuming. Improving the accessibility of information can lead to a more satisfactory experience for both domestic and foreign tourists.

The current system used for urban transport can be improved on the AMM website. Since IMM is a crowded city and a wide variety of transportation vehicles are used, a service that can meet the needs in this regard is offered on the website.

The websites for both the AMM and IMM do not have a dedicated phone line for requesting or making complaints. Instead, both municipalities use the 153 line, which is also associated with the WhatsApp application. However, it is difficult for citizens to locate the WhatsApp line numbers on the websites in case of an emergency or general inquiries. To improve public relations, the website should prominently display the contact information on the main page or have a one-click option to contact the municipality. The contact line should be actively used and quickly answered. It is recommended that both municipalities implement more activities to better understand and engage with the public.

THE PARLIAMENTARY CONTROL OVER THE GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

Martina ZHUZHELOVSKA* & Gonca BAYRAKTAR DURGUN**

Abstract

The separation of power in a country is still a topic on which many scientists, politicians, social philosophers debate. The separation of power depends on many factors, such as social, societal, geographical, cultural, political, historical and so on. Thus, one of the main goal of this study is to explain what the concept of power and the separation of power actually represent in a given country. After briefly defining the concepts of power and separation of power, it is analyzed whether the separation of power in Republic of North Macedonia really works in practice, or it is something put in the framework of Constitution, laws and bylaws, i. e. written on paper, in order to show its citizens that they live in a democracy. The most attention is paid to the separation of power, the so-called check and balance system, which is established in order to have a certain control, balance and supervision between state bodies, could be considered as the primary variable to determine the quality of democracy in any political regime. More specifically, the relation between the legislative, on one side, and executive authority, on the other, is analyzed. In other words, it examines the means that the legislative authority possesses for control over the work of the executive authority and, more importantly, try to show how much they are effective and efficient.

Keywords: Assembly, Check and Balance System, Government, Parliamentary Control, Separation of Power

KUZEY MAKEDONYA CUMHURİYETİ'NDE HÜKÜMET KUZEY MAKEDONYA CUMHURİYETİ'NDE HÜKÜMET ÜZERİNDEKİ PARLAMENTO DENETİMİ

Öz

Bir ülkedeki kuvvetler ayrılığı, hala birçok bilim insanı, politikacı, sosyal filozof tarafından tartışılan bir konudur. Kuvvetler ayrılığı sosyal, toplumsal, coğrafi, kültürel, siyasi, tarihsel vb. birçok faktöre bağlıdır. Bu sebeple, bu çalışmanın temel amaçlarından biri, güç kavramının ve kuvvetler ayrılığının belirli bir ülkede gerçekte neyi temsil ettiğini açıklamaktır. Kuvvet ve kuvvetler ayrılığı kavramları kısaca tanımlandıktan sonra, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde kuvvetler ayrılığının

*PhD Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University Department of Social Sciences, martina.lektor@gmail.com

**Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Social Sciences, gonca.durgun@hbv.edu.tr

gerçekten uygulamada işe yarayıp yaramadığı veya Anayasa, kanunlar ve tüzüklerde yer alan kavramların vatandaşlarına demokrasi içinde yaşadıklarını göstermek için kağıt üzerinde mi kaldığı analiz edilmektedir. En çok dikkat çekilen, devlet organları arasında belli bir kontrol, denge ve denetimin olması için kurulan, fren ve denge sistemi olarak da adlandırılan kuvvetler ayrılığı, herhangi bir siyasi rejimde demokrasinin kalitesini belirleyen birincil değişken olarak kabul edilebilir. Daha spesifik olarak, bir yanda yasama erki ile diğer yanda yürütme erki arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Diğer bir deyişle, yürütmenin çalışmaları üzerinde denetim sağlamak için yasama erkinin sahip olduğu araçları inceler ve daha da önemlisi bunların ne kadar etkili ve verimli olduğunu ortaya koymaya çalışır.

Anahtar Kelimeler: Meclis, Fren ve Denge Sistemi, Hükümet, Parlamento Kontrolü, Kuvvetler Ayrılığı.

Introduction

The separation of powers is the foundation of a possible democracy. The separation of power in one country is important in that it shows the degree to which one country is really democratic while exercising its power. It is of great importance to consider the relationship between the three authorities, their rights as well as their obligations, tasks, responsibilities and to come to a conclusion whether one of these three authorities influences the other, and to what extent, and, even more importantly, if there is some influence, what mechanisms and means exist to remove that influence. The key to the check and balance system lies in the independence of each of these three pillars, which is regulated in the Constitution.

The declaration of sovereignty and independence, as well as the held referendum, are of great importance for the new Constitution of the Republic. On May 6, 1991, President Kiro Gligorov made a Proposal to the Assembly of the Socialist Republic of Macedonia, which was put on the agenda of the fifteenth session of the Assembly, on May 23, 1991, as the first item on the agenda. Although at the session there were attempts to discuss the text of the Proposal, the Assembly adopted the Proposal for the adoption of a new Constitution with 97 votes and without a single abstention (Marolov and Mitev, 2016: 92-93).

In the introductory part of the Proposal, it is foreseen that the adoption of the new Constitution will confirm and express the Constitution of the Republic of Macedonia as a sovereign, democratic and legal state, which will be based on the sovereignty of the Macedonian people and the citizens of Macedonia, and, furthermore, on the rule of law, social justice and equal conditions for the progress of individuals and the community. Also, the Proposal envisages the new Constitution to build and establish democracy and the rule of law as the only system of Government. Democratic government should be based on the people's will, who are free and equal citizens, expressed in direct and free elections in conditions of political pluralism. The

Constitution should ensure the promotion and protection of the collective rights of all nationalities, national minorities, and ethnic groups. The organization of the state government with the Proposal should be submitted based on the principle of division of powers, i. e. three branches, which are legislative, executive and judicial. This principle should ensure democratic control, balance and efficient complementation of the divided authorities, realization of civil liberties and defense against monopolization of the government (Tuntev, 2005: 72-74).

After the citizens expressed their will in the Referendum held on September 8, 1991 for an independent and sovereign state, a new constitution was adopted on November 17, 1991.

According to the Constitution and laws, in the Republic of North Macedonia there is no absolute power. For good governance, power is divided into three pillars: legislative, executive and judicial. It can be said that these are the three pillars of democracy. To ensure good governance, very authority should be strong, but, more important, it should be fair. Each of these authorities has its own tasks, duties, obligations, but also rights. The separation of power in the Republic is done in such a way that each authority can be controlled and supervised by another, so that it could not be unlimited in its power. The purpose of this is to prevent any of the authorities from abusing power. It follows that power is divided, and not concentrated in the hands of one person or a group of people. Being aware of the existence of the Constitution and many laws and bylaws which regulate this matter, it can be said that the check and balance system functions perfectly, and everything is legally arranged and foreseen.

As already mentioned, the Republic of North Macedonia is characterized by political pluralism, that is, a multiparty system. The period covered by this article is from 2008 to 2018. Within this period under analysis, four parliamentary elections were held in 2008, 2011, 2014 and 2016. Before the parliamentary elections the two major political parties the right-wing VMRO-DPMNE (Internal Macedonian Revolutionary Organization - Democratic Party for Macedonian National Unity) and the left-wing SDSM (Social Democratic Union of Macedonia) formed coalitions. VMRO-DPMNE's coalition was named "For a Better Macedonia", while the SDSM formed the alliance called "Sun – Coalition for Europe". In total, 41 parties participated in the elections. Of them, 14 performed independently, and 27 in coalitions. The VMRO-DPMNE coalition won the elections with 53 mandates, and the SDSM coalition was second in terms of the number of mandates won - 27. In 2011 early parliamentary elections were held. In total, 53 parties were participating in the elections. Of them, 16 were performing independently, and 37 in the coalitions led by VMRO DPMNE and SDSM. The VMRO-DPMNE coalition won again, but by a smaller margin. The VMRO-DPMNE coalition won 56 mandates in the Assembly, and the SDSM coalition won 42. Early parliamentary elections were also held in 2014. Four

coalitions participated in the elections, and 11 parties participated independently. A total of 46 parties participated independently and in a coalition. The coalition led by VMRO-DPMNE won 61 mandates, while the one led by SDSM won 34. On January 9, 2017, President Ivanov assigned the mandate to form a government to the leader of VRMO-DPMNE, but he failed to form a government within the constitutionally stipulated period. The leader of SDSM managed to form a parliamentary majority through a coalition of SDSM with Democratic Union for Integration, Besa movement, and the coalition Alliance for Albanians, after which on February 27 he submitted 67 parliamentary signatures to President Ivanov for obtaining a mandate. On May 31, the new Macedonian government was voted in, 171 days after the end of the elections. Although there is a multiparty system, in the Republic only two political parties change power, of course with the help of the coalitions they form. In the given period, these two parties are both in position and in opposition, which is very significant as regards the analysis of the use of the means of control by the legislative power.

The aim of this article is to analyze the check and balance system between the executive and legislative branch in Republic of North Macedonia, i.e., more concretely, the political control that the Assembly exercises over the work of the Government. Being aware of the existence of the Constitution and many laws and bylaws which regulate this matter, it can be said that the check and balance system functions perfectly, that there is total political control, and everything is legally arranged and foreseen. But some questions, dilemmas and doubts arise. There is a doubt whether the Republic of North Macedonia, as a country with semi-presidential system, have a good way of ruling. This doubt arose being aware that the leader of the political party from which the majority of the members of the Assembly are at the same time is Prime minister in the Government in the countries with semi-presidential system. Furthermore, there is a question whether the parliamentary political control of the work of the Government is objective, having in mind that objectiveness means not influenced by personal feelings, prejudice, or interpretations. Regarding the effectiveness of the Government, also there is a dilemma whether the political control in the Republic of North Macedonia is effective, knowing that effectiveness means the degree to which the goals have been achieved, but also the degree to which the existing problems have been solved. And, the main dilemma, whether the political control by the Assembly of the work of the Government really work in practice or the mechanisms and procedures are being exercised by the members of the Assembly for the citizens to think that they live in a democratic state.

Taking into consideration the dilemmas mentioned above, this article attempts to clarify whether it is enough only to be written how the branches in one country are divided, how they function and the control and supervision among them, or maybe these branches and their relations should be seen deeper and should be checked if there is any influence among them, no matter

if it is political, personal etc., which influence violates their objectivity, efficiency, and, consequently, violates the Constitution and the laws in the Republic.

1. POWER and SEPARATION OF POWER

1.1. Power

Check and balance system, which is established in order to have a certain control, balance and supervision between state bodies, could be considered as the primary variable to determine the quality of democracy in any political regime. When talking about check and balance system, first thing that should be done is to explain the term “separation of power”. The term “power” is a term that does not have a single definition. For centuries, many philosophers, social scientists, cultural scholars, and political theorists were dedicated to this term trying to explain its meaning. According to Horowitz, power has to do with whatever decisions men make about the arrangements under which they live, and about the events which make up the history of their times (Horowitz, 1967: 23). Machiavelli writes that men who are less powerful adhere to the more powerful, being full of envy for the power he has over them (Machiavelli, 1985: 11). On the other hand, Paul-Michel Foucault’s theories encompass the relationship between power, on the one hand, and knowledge, on the other. According to him, power is neither a structure nor an institution. Furthermore, he points out that power is not even a specific force that man possesses. Power, in fact, is the name of a complex strategic situation in a certain society (Foucault, 1999: 21).

As it can be seen, power is very broad concept. Usually, it is defined as ability to produce an effect or act, possession of control, capacity for being acted upon or undergoing an effect, influence over others, capacity, or right, authority. However, it must be stressed that power does not always mean something threatening or ominous. Actually, passion is a source of power. Confidence is power. The righteousness of a cause can be considered as its power.

1.2. Separation of Power

The constitutional principle which limits the powers vested in any person or institution is called separation of power. This principle divides governmental authority into three branches: legislative (Parliament or Senate), executive (Government, President or Prime Minister and the Cabinet), and judiciary (Chief Justice and other judges). A question arises: Why the separation of power is needed? For instance, when we elect the politicians, we give them power. And, the mechanism to control a politician is to deny him/her the right to make some decisions in the future – that is, to throw him/her out of office (Perssons et al., 1997: 4). The separation of powers is an effective means of combating the abuse of power. The principle of separation

of powers is expressed through: 1. the division of the functions of the state government into several state bodies; 2. the mutual dependence of the bodies while performing their state functions (Janevski et al., 2006: 22).

The theory of the separation of powers is based on the idea of the existence of a limited and efficient state government. Behind this theory is the distrust of citizens in unlimited state power, regardless of whether it belongs to an individual, a couple of people or the majority. On the other hand, distrust towards unlimited power stems from the widespread abuse of state power in all forms of governance (Siljanovska-Davkova and Shkarikj, 2015: 547). Hence, the idea of the separation of powers can be found in all forms of government. In addition, none of the members of a particular branch should be concerned only to exercise the powers and duties provided for in the Constitution, but, moreover, should adhere to the constitutional limitations within the scope of the powers granted (Burns and Markman, 1987: 585). However, it must be underlined that the three functions of participation, which are enabling protection of individual rights, democracy and guaranteeing efficiency, are mirrored in the doctrine of separation of power. The doctrine also enhances the efficiency of public authority by assigning public power not only to different state bodies, but to the state bodies which are best equipped to execute that function (Kandich, 2012: 27). Simply said, separation of powers refers to the division of responsibilities and rights into distinct branches in order to limit any one branch from exercising the core functions of another, which helps to prevent the concentration of power in only one place.

2. CHECK AND BALANCE SYSTEM IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

The check and balance system in one country is regulated through the way how the power in that country is divided. The separation of power in the Republic of North Macedonia is legally regulated by the Constitution of the Republic. The Constitution and constitutional acts are the source of all branches of the legal system. Namely, the Constitution is the act which provides the highest legal protection for the issues that it regulates, because with no other legal regulation (laws, bylaws, etc.) those issues cannot be regulated differently (Davitkovski and Pavlovska-Daneva, 2018: 33). According to the Constitution, the power in the Republic is separated in three pillars: legislative, executive and judiciary, which are called pillars of democracy. These pillars are separated in such a way that each authority can be controlled and supervised by another, so that it could not be unlimited in its power. The control exercised by the bodies of the political authority is defined as political control. The term political control covers all the legal powers and factual possibilities of the electoral bodies of the political power that influence the work of other bodies of the state government, primarily the work of the executive and administrative bodies, their responsibility towards

the representative bodies and the way of checking whether the action of these bodies is in accordance with the policy that the representative bodies determine in their acts (Gusheva, 1997: 7).

2.1. The Legislative Branch

The Assembly of the Republic of North Macedonia is considered as a representative body of the citizens of the country in which the legislative power is located. The basis of the Assembly is a stable legal framework. Laws guarantee adequate resources and formally provide for an independent, transparent Assembly that meets integrity requirements (Taseva et al., 2016: 55). The organization and functioning of the Assembly are regulated by the Constitution and by the Rules of Procedure. The international term “parliament” is also being used for this state body. Namely, this body is a gathering of members of the Assembly, i. e. parliamentarians. The members are elected in general and direct parliamentary elections, with a mandate of four years, and they perform their parliamentary function professionally (Janevski et al., 2006: 27). It is important to mention that it is composed of 120 to 140 deputies, which number varies depending on the members elected by the diaspora.

The responsibilities, duties and rights which the Assembly possesses are as follows: adopts and changes the Constitution; determines public taxes and fees; adopts laws and gives the authentic interpretation of laws; adopts the spatial plan of the Republic; adopts the budget and the balance of payments of the Republic; makes decisions concerning the borders of the Republic; decides on war and peace; ratifies international agreements; makes decisions on association in and as well as disassociation from any form of community or union with other countries; sets up councils; makes decisions concerning the reserves of the Republic; issues notice of a referendum; elects the Government of the Republic of Macedonia; carries out elections and discharges judges; proclaims amnesties; selects, appoints and dismisses other holders of public and other office determined by the Constitution and law; elects judges to the Constitutional Court of the Republic; carries out political supervision and control of the Government and other public office holders which are responsible to the Assembly; adopts declarations, recommendations, resolutions, decisions, and conclusions.

2.2. The Executive Branch

The executive power in the Republic of Republic Macedonia is bicephalously organized and is exercised by the President of the country and the Government. The role of the President is regulated in the highest legal act in the country, i. e. the Constitution of Republic of North Macedonia. According to it, the duty of the President of the Republic of North Macedonia is incompatible with the performance of any other public office, profession or

appointment in a political party. Moreover, the President is granted immunity. The President of the Republic of North Macedonia is the head of state, part of the executive branch, elected by the citizens, performs his/her functions according to the Constitution and the laws and, finally, has partial political and full criminal responsibility (Janevski et al., 2006: 34). The duties, obligations, responsibilities and rights of the President are as following: dismisses and appoints by decree ambassadors and other diplomats abroad; proposes two judges in the Constitutional Court; nominates a mandator for constitution of the Government; accepts the letters of recall and credentials of foreign diplomats; appoints three members to the Security Council; proposes the members of the Council for Inter-Ethnic Relations; proposes two members of the Republican Judicial Council; grants pardons, decorations and honors according to the law.

The Government in the Republic, in which is located the executive authority, determines the policy of carrying out the laws of the legislative body; proposes a spatial plan; proposes laws; proposes the budget; adopts bylaws and other acts; proposes decisions concerning the reserves of the country; provides appraisals of drafts of laws submitted to the Assembly by bodies which are authorized; lays down principles on the internal organization and work of the state bodies; establishes consular and diplomatic relations with other countries; proposes appointing ambassadors abroad; decides on the recognition of countries and governments; proposes a Public Prosecutor; dismisses and appoints public office holders and other office determined by the Constitution and laws; makes decisions whether to be opened consular and diplomatic offices abroad. (Siljanovska-Davkova and Shkarikj, 2015: 735-736). Taking into consideration the mentioned duties, the Government achieves two goals: it specifies the laws and enables their application in practice, and ensures the unity in the functioning of the state government.

2.3. The Judicial Branch

In the Republic of North Macedonia there is the Supreme Court of Macedonia, the Higher Administrative Court, the Administrative Court, four appellate courts and 27 basic courts. Moreover, the Constitutional Court must be mentioned, which is an independent body from other bodies of the state government. The Judicial Council of the Republic was first introduced with the Constitutional amendments of 2005. With its work, the Judicial Council prevents political influence in the judiciary. Members of the Council may not engage in party activity, and political organization and action of the Council is prohibited. The work of all these courts and councils is most important to be based on the following: protection, respect and promotion of human rights and basic freedoms; impartial application of the law regardless of the position and capacity of the parties; ensuring equality, equity, non-discrimination on any basis; and ensuring legal security based on the rule of law.

3. PARLIAMENTARY CONTROL OVER THE WORK OF THE GOVERNMENT

The separation of powers is based on the rule of law and democracy. The rule of law is opposite of the rule of power. It stands for the supremacy of law over the supremacy of individual will (Meyerson, 2004: 1). As already mentioned, according to the Constitution, laws, bylaws and other legal acts, the power in the Republic of North Macedonia is separated into legislative (the Assembly), executive (the President and the Government) and judiciary (courts). In order to be seen how this separation works in practice, the relation between the legislative and the executive (the Assembly and the Government) is going to be taken in account. In accordance with the laws and bylaws, the Assembly enjoys the right and has the opportunity to exercise control over the work of the Government. Namely, the Assembly has at its disposal several mechanisms and procedures to exercise this right. Here it must be stressed that this control does not mean bringing the independence and autonomy of the executive power into question. This ensures holders of the executive power do not ignore the constitutional and legal frameworks, that they do not turn into arbitrariness and anarchy, that they respect the decisions brought by the Assembly which are expressed in the laws and other legal acts.

Perhaps the most important role that the Assembly has, in addition to performing its legislative function, is, in fact, political control over the Government. The examination and the related concept of accountability are increasingly highlighted as important to the work of parliaments. However, the examination is tied to an accountable and responsible Government. Hence, full efficiency requires responsible behavior by the Government (Korunovska-Avramovska, 2012: 19). The political control exercised by the Assembly over the work of the Government is defined by several elements: - political control is a process through which the Assembly continuously monitors, checks and evaluates the work of the Government; - political control is a set of means, powers, rights and mechanisms that the state gives to the Assembly in the highest legal act - the Constitution; - in the exercise of political control, the Assembly may request the establishment of political responsibility of the Government with appropriate consequences.

Although the political control of the members of the Assembly enables them to control the work of the Government, the function of the Assembly should not consist in controlling the Government, but in the fact that the will of the Assembly acts as a forum for critical consideration of Government decisions and as a focus for opinions that rule outside the state structure, i.e. the House of Representatives should be the holder and guarantor of governing by way of public opinion (Jennings, 1959: 19). In any case, political control lies somewhere in between. It must be a guaranteed function of the Assembly that will be carried out for the purpose of determining the responsibility of the ministers and the Government, so it will act a posteriori, but since it does not have to be effective, the control established in this way always stands as a

threat, so it acts as a lamentation a priori. Established as a constitutional function of the Assembly, it ensures the ministerial responsibility before the Assembly, in such a way that it gives the ministers sufficient independence to undertake activities and measures for the consistent implementation of Government policy. But at the same time denies them such a degree of independence that would lead them to position to ignore the Assembly and public opinion (Gusheva, 1997: 8). The purpose of political control is insight into the work of the Government with the intention of assessing whether its work is effective and whether established principles, rules and procedures are being implemented and whether the public interest and the interest of individuals in that sphere are protected.

By establishing the independent scope of the bodies, in order to ensure a balanced government, the Constitution also provides several mechanisms for cooperation, control and influence in the mutual relations of the holders of power, but in a way that does not call into question their independence and autonomy. Moreover, in accordance with the laws and bylaws, the Assembly enjoys the right and has the opportunity to exercise political control over the work of the Government, by having at its disposal several mechanisms. Here it must be stressed that this control does not mean bringing the independence and autonomy of the executive power into question. This ensures holders of the executive power do not ignore the constitutional and legal frameworks, that they do not turn into arbitrariness and anarchy, that they respect the decisions brought by the Assembly. For this reason, the subject of political control is the entire work of the Government and the work of its members in terms of whether they achieve the goals of the Assembly contained in the Constitution and the law, then the method, the manner, the procedures according they act are expedient. The supervisory function and mechanisms of control that the Assembly of the Republic of North Macedonia has over the work of the Government are realized through the following mechanisms: parliamentary questions, interpellation, survey commissions, a vote of no confidence of the Government and supervision debates. In this study, interpellation is taken into account in more detail and more concretely, as one of the mechanisms by which the Assembly of the Republic of North Macedonia exercises control over the work of the Government.

3.1. Parliamentary Questions

Parliamentary questions are one of the basic mechanisms enabling to ask the Government relevant questions. This form of political control allows the deputies of the Assembly, and especially the opposition in it, to question the activity of the Government and the work of each minister, without to be raised the question of the responsibility of the Government (Debard, 2002: 133). In fact, parliamentary questions represent the primary and the simplest means through which the Assembly exercise control over the Government. In the beginning, the parliamentary questions appeared as an information tool,

but later they are more often used by the opposition like an opportunity to criticize the work of the Government. However, the parliamentary questions are not only asked in order to get an answer to the requested information, but, more often, for the opposition to present to the citizens how efficiently and professionally the Government works.

A parliamentary question can be asked by any member of the Assembly of the Republic. It is about a specific question that the member of the Assembly asks the minister or the president of the Government in connection with their work. It must be short and to the point, without requiring a search. The member of the Assembly is obliged to indicate to whom he/she is addressing the question. The question is asked orally or in writing. A session of the Assembly is convened on the last Thursday of the month to ask parliamentary questions. The member of the Assembly can ask a maximum of three questions per week (Siljanovska-Davkova and Shkarikj, 2015: 651-652). By determining a fixed term for parliamentary questions, the members of the Assembly have the possibility to ask them regularly and receive an answer during the session.

However, even if answers are given to the most of the parliamentary questions, this does not confirm that it is a successful mechanism for control over the work of the Government. Namely, most of the answers are not at all specific and do not provide the requested information. Moreover, the very fact that the member of the Government is not obliged to give an answer to the question, and at the same time he/she is not responsible for his/her silence and ignoring the question, confirms that parliamentary questions as a mechanism are a kind of communication, and that is optional, and perhaps one sided, between these two branches. And if the member of the Assembly receives an answer to the question asked, he/she can only state whether he/she is satisfied or not with the answer, which means there is no responsibility. To conclude, the parliamentary questions are not a means through which responsibility can be raised for the Government or any of its members, but they are a mechanism for conducting an insight into the work of the executive power.

3.2. Interpellation

The appearance of the interpellation as a mechanism for exercising control by the Parliament over the work of the Government is the result of efforts for the Parliament to have stronger means and mechanisms to control the work of the Government, in order to avoid arbitrariness of the members of the Government in the exercise of their responsibilities. Hence it follows that through the interpellation, the Parliament, as a representative of the will of the people, tries to ensure more effective control over the Government. According to some theorists, including Markovich, the interpellation is a “special form of question” that resembles some kind of criticism or objection regarding the work of the government and which has a more serious character because the interpellated minister must defend and justify his work (Markovich, 1991: 64).

The purpose of the interpellation is to open a debate on an issue of wider interest for the country. Other members of the Assembly can participate in the debate on such an issue. This is not about information, but about a discussion and a search, possibly, it is about raising the question about the responsibility of the minister or the Government as a whole. One fact is worth mentioning, and that is that all the interpellations so far in the Republic of North Macedonia have been submitted by the opposition parties. It is the best evidence that parliamentary control and supervision depends mostly on the activity of legislative parties which are in opposition (Gusheva, 1997: 154). The emergence of the interpellation as a mechanism for political control over the work of the Government is the result of the efforts for the Assembly to have stronger mechanisms for controlling the executive power.

The right to the members of the Assembly of the Republic to submit an interpellation is given in the Constitution of the Republic of North Macedonia. According to the Article 72 of the Constitution, an interpellation is submitted by at least five members of the Assembly about the work of each public office holder. In other words, the work of the Government, each of its members and all state bodies individually can be subject to interpellation. In addition, the interpellation is submitted in written form, signed by all the deputies who submit it, and submitted to the President of the Assembly. The subject to whom the interpellation has been placed has the right to submit a written report to the President of the Assembly, no later than within 15 days from the day of receipt of the interpellation. One of the members of the Assembly who submitted the interpellation has the right to explain the interpellation at the session of the Assembly, during 20 minutes. The subject to whom the interpellation has been placed has the right to explain his/her report or give an answer, also within 20 minutes. The investigation after the interpellation ends with a conclusion (Siljanovska-Davkova and Shkarikj, 2015: 656-658).

With the interpellation, as a mechanism for control that the Assembly has over the work of the Government of the Republic of North Macedonia, the opposition uses the opportunity for greater transparency by introducing the public to the opinions and criticisms of the work of the Government. Namely, considering that the interpellation procedure foresees a vote, this mechanism provides an evaluation of the policy implemented by the Government. By submitting the interpellation, the opposition does not want to criticize the minister to whom it submits the interpellation, but the overall work and the general policy conducted by the Government.

From the analyzed data from the Assembly of the Republic from 2008 to 2018, in 2008 no interpellation was filed, in 2009 only two, in 2010 there was the largest number of filed interpellations - six, in 2011 one interpellation was filed, in 2012 two interpellations, in 2013 and 2014 there are none, in 2015 only one, in 2016 also one, in 2017 there is one filed interpellation and in 2018 there are two interpellations filed by the members of the Assembly of the Republic of North Macedonia. Regarding the data, in the period from 2008

to 2018, no interpellation was voted positively by the majority, i. e. no member of the Government has borne responsibility.

Of all the interpellations submitted in the mentioned period, one interpellation will be singled out as an example. Namely, an interpellation was filed against the Minister of Justice Mihajlo Manevski on 26th of February 2010 by 23 members of the Assembly. In the interpellation it is said that the Minister of Justice, Mr. Mihajlo Manevski, completely endangered the independence and impartiality of the judiciary, placing himself in the protection of crime in the ranks of the government led by VMRO-DPMNE Minister Manevski, who entered the Government of VMRO-DPMNE four years ago as a former chairman of the Anti-Corruption Commission, is rarely exposed to fierce criticism from the public, but also from NGOs and politics. But, despite the numerous scandals surrounding his name over the illegal receipt of a ministerial salary and pension, delaying his wife's retirement, inappropriate public outbursts threatening judges, yet he, despite being on the pillar of shame several times, regularly saved his head. As key reasons for submitting the Interpellation, the following is pointed out: 1. Nepotism in the judiciary; 2. Irregularities in the financial operations of the Minister of Justice; 3. The scandal with the usurped socially owned land; 4. Extremely poor conditions in Macedonian prisons; and 5. Political pressure on the work of judges. As for the voting, 98 members of the Assembly were present, of which 81 voted, 16 for the adoption of the interpellation, 0 abstained, while the largest number of those who voted against, which is 65 members. As it can be seen, despite the facts which are stated about the Minister of Justice Mihajlo Manevski regarding the claim that he affects the independence of the judiciary, that he illegally received a salary and pension at the same time, that his wife delayed her retirement, that he used state land, still the members of the Assembly consider him worthy and deserving of the post of Minister of Justice. Despite the stated part of the submitters of the interpellation at the end of it, quoting, "The biggest reform of the judiciary will be the removal of the Minister of Justice Mihajlo Manevski. His departure will be the first step in the fight against corruption and crime in the Republic of Macedonia and the return of faith in the judicial system. We expect support from all parliamentary groups in implementing the recommendations of the European Commission for an intensified fight against corruption", their call is not heard by the other members of the Assembly, so this interpellation ends in favor of the official.

Mihajlo Manevski was Minister of Justice of the Republic of North Macedonia from 2006 to 2011. After VMRO-DPMNE's victory in the 2006 elections, Manevski was elected Minister of Justice in the Government. In 2008 he was re-elected to the same function, which remained until 2011. Upon completion of the government's mandate, Mihajlo Manevski continued to be politically active. Namely, he was an adviser in the City of Skopje from the political party VMRO-DPMNE, and his wife was adviser to President of the Republic Gjorge Ivanov.

Through the all interpellations which were submitted during the period from 2008 to 2018, the Assembly initiated procedures for evaluating the work of individual executive officials and questioned their expertise, efficiency, legality and competence, their attitude towards the exercise of the rights and duties arising from their functions. All interpellations were submitted on a specific occasion or event that was current or significant at that moment and which affects a wider public interest.

Here we face the fact that in the Republic of North Macedonia the majority of members of the Assembly are part of the ruling party, i. e. the same ruling political party has the majority in the Assembly and holds the executive branch as well. The ministers in the executive branch and the majority of the members of Assembly, that is legislative branch, are from the same political parties. This leads to conclusion that in Macedonian history, this mechanism is not very effective. Although interpellations were often initiated within the Assembly, they always ended in failure.

However, the fact that the interpellation is a powerful tool for political control in the hands of the opposition through which it criticizes the Government's work cannot be ignored. This allows the public to receive information about the dissatisfaction of the opposition members of the Assembly, but also insight into the counter-arguments of the members of the Assembly from the majority who defend the policies of the Government.

3.3. Survey Commissions

The survey commissions, as a mechanism for control over the work of executive power, do not participate in the legislative process. Namely, their role is only informative, without any powers related to judicial authority. The survey commission is a body formed in a parliamentary assembly, with the aim of performing the function of political control (Debard, 2002: 54). These bodies are formed from among the members of the Assembly and they can be formed for any issue from any department. At the request of the survey commissions, all the authorities of the administration and other state authorities, as well as individuals, are obliged to submit to them the documentation they have. The survey commissions report the results of their work to the chamber that established them, and it decides whether further proceedings will be initiated or not. An exception to this rule is the Commission for Protection of Civil Liberties and Rights, that is a standing survey commission.

Although the survey commissions are supposed to represent a significant mechanism for control over the executive power because the findings they reach are the basis for initiating a procedure to determine the responsibility of members of the Government, in practice, it can hardly be said that the Assembly uses such a normative possibility sufficiently. The Assembly does not use the possibility to exercise control over the Government

through the survey commissions as a mechanism for control due to insignificant approach in the work of the commissions, and, moreover, due to the absence of regulations. This is indicated by the fact that in the work of the survey commissions there are widespread political obstructions in the sense of prolonging the sessions, untimely delivery of information, not holding hearings, delivery of incomplete data from other executive bodies and many other activities that contribute to the fact that the survey commissions do not actually complete the work for which were founded. The mentioned leads to a conclusion that this mechanism does not often provide the Assembly with executive accountability.

3.4. A Vote of No Confidence of the Government

The Government's confidence issue is considered as the strongest mechanism available to Assembly to exercise control over the Government. Karl Lowenstein, the German professor, figuratively describes the reciprocal action of the Assembly and the Government as the action between the piston and the cylinder of the car engine: the vote of no confidence in the Government by the Assembly and the dissolution of the Assembly by the Government enables the wheels of the complex parliamentary system to constantly move forward. According to him, it is considered as a magic formula for establishing a dynamic balance between the Assembly and the Government (Lowenstein, 1957: 185-186).

The Government and each member are accountable to the Assembly for their work. According to the Articles 92 and 93 of the Constitution, a vote of no confidence in the Government may be initiated by a minimum of 20 members of the Assembly. The vote of no confidence in the Government is taken after three days have elapsed from the day of its proposal. Another vote of no confidence in the Government may not be proposed before 90 days have elapsed since the last such vote, unless proposed by a majority of all members of the Assembly. A vote of no confidence in the Government is adopted by a majority vote of all the members of the Assembly. The Government itself as well has the right to raise the question of confidence.

The actual functioning of the constitutional organization of the Government and the relations between the holders of power are determined by whether it is a firm or unstable inter-party coalition. The party that won the majority of votes in the elections has also secured an absolute parliamentary majority. It means that it forms the Government and ensures its stability at the same time. That is why the opposition much more uses other mechanisms for control over the work of the executive. Mostly, votes of no confidence are raised by the opposition and refer to events or situations from different areas of life and the actions of the Government. And, in general, the survival of the Government is expected and predictable.

3.5. Supervision Debates

The purpose of holding the supervision debates, as a mechanism for control over the executive power, is to obtain information on the implementation of the adopted laws, as well as to obtain expert opinions on the implementation of certain governmental policies. The supervision debate is conducted by the working body of the Assembly of the Republic of North Macedonia, whose scope includes the issue that is the subject of the supervision debate. In order to hold the supervision debate, the president of the working body informs the President of the Assembly, who then informs the Government in writing with a request to appoint authorized representatives for the issues that are subject to the supervision debate. During the debate, the members of the working body, as well as the members of the Assembly that are not part of the working body can ask questions to the authorized representatives of the Government, only regarding the issue which is the subject of the supervision debate. After the end of the supervision debate, the working body submits a report to the Assembly, and can propose conclusions that are submitted to the Government.

As it was seen from the analyzed data, supervision debates are not a mechanism that is often used by the members of the Assembly. They are not considered as an effective control mechanism. Actually, in implementing this mechanism, it is found that the citizens, organizations, municipalities, and institutions fail to take the opportunity to initiate the implementation of this mechanism.

Conclusion

After the independence of the Republic of North Macedonia and the acquisition of independence with the Constitution of 1991, the new constitutional order was established in the Republic. The Constitution regulated the division of power into three branches, legislative, which is headed by the Assembly, executive, which is shared by the President of the Republic and the Government, and judicial, that belongs to the courts.

The parliamentary control exercised by the Assembly over the work of the Government in the Republic of North Macedonia is related to the concept of separation of powers. With these two concepts, parliamentary control and the division of power, the checks and balances system is established, which prevents arbitrariness among the authorities. In order to exercise control over the work of the Government, the Assembly uses parliamentary questions, interpellations, survey commissions, a vote of no confidence in the Government and supervision debates as mechanisms. Despite their existence, it can be said that they exist mostly in theory in the case under consideration. None of the executive members has borne responsibility so far, although each of these mechanisms were submitted and initiated.

In this article, among the parliamentary means for controlling government actions, interpellations are used by opposition to challenge the ruling party which dominates the parliament. The purpose of submitting interpellations is to demand responsibility; however, none of the executive officials has borne responsibility. As seen above, in the period from 2008 to 2018 only 16 interpellations were submitted. All of them were submitted by the opposition, but none of them was voted positively, i. e. no holder of executive office took responsibility, but continued to perform his/her function. What is achieved with the interpellations is only familiarizing the public, that is, the citizens, with the actions taken by the holders of the executive power, which, according to the opposition, are not correct and are not legal. But when it comes to voting on the submitted interpellation, the majority in the Assembly wins, that is, the party from which the Government was formed.

The conclusion follows from the above that in the Republic of North Macedonia the parliamentary control exercised by the Assembly over the work of the Government, regardless of which party or coalition is in power, right-wing or left-wing, is hardly effective and, even more, hardly objective, due to the fact that the majority of members of the Assembly are from the same political party which holds the executive power in the Republic, i. e. the ruling party, values of politicians, political culture, attitudes.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Martina Zhuzhelovska %50, Gonca Bayraktar Durgun %50.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Martina Zhuzhelovska %50, Gonca Bayraktar Durgun %50.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

References

- Assembly of the Republic of North Macedonia. (2022, February 10). *Interpellations*. Retrieved from <https://www.sobranie.mk/materijali.nspj> on 20.03.2022.
- Burns, A. I. and Markman, S. J. (1987). Understanding separation of powers. *Pace Law Review*, 7(3), 574-607.
- Constitution of the Republic of North Macedonia.

- Davitkovski, B. and Pavlovska-Daneva, A. (2018). *Administrative law - first part (substantive law) (third amended edition)*. Skopje, Republic of North Macedonia: St. Cyril and Methodius University.
- Debard, T. (2002). *Dictionnaire de droit constitutionnel*. Paris, France: Ellipses.
- Foucault, M. (1999). *Materialism and education*. Westport: Bergin and Garney.
- Gusheva (1997). *The politically controlled Assembly of the Republic of Macedonia over the executive power*. The Faculty of Law, Skopje, Macedonia.
- Horowitz, L. I. (1967). *Power, politics and people, The collected essays of C. Wright Mills*, Oxford: Oxford University Press.
- Janevski, D., Korunovska, N., Naumovska, N., Neykov, K., Bogatinovska, S., Milovski, K., Trcoski, A. and Shekerinska, L. (2006). *Open society institute foundation – Macedonia. We Study Law*. Skopje, Macedonia.
- Jennings, I. (1959). *Cabinet Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kandich, R. T. (2012). *Judicial authority in the constitutional and legislative development of Republic of Serbia*. Belgrad, Serbia.
- Korunovska-Avramovska, N. (2012). *The Parliamentary control over the government in Republic Macedonia*. Skopje, Republic of North Macedonia: Open Society Foundation – Macedonia.
- Lowenstein, K. (1957). *Political power and government process*, Chicago, United States of America.
- Machiavelli, N. (1985). *The Prince*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marolov, D. and Mitev, O. (2016). *Creating an Independent Republic of Macedonia. Internal Situation and Foreign Policy*. Shtip: Grin Verlag.
- Markovich, L. (1991). *The parliamentary law. Zrenjanin*, Serbia: Ekspres.
- Meyerson, D. (2004). The rule of law and the separation of powers. *Macquarie Law Journal*, 4, 1-6.
- Persson, T., Roland, G. and Tabellini, G. (1997). Separation of powers and political accountability. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1163-1202.
- Siljanovska-Davkova, G. (2011). Modern “models” of government organization: Dilemmas and challenges. *Zbornik PFZ*, 365-389.
- Siljanovska-Davkova, G. and Sharikj, S. (2015). *The Constitutional law*. Skopje, Macedonia: Kultura.
- State Elections Commission. (2023, March 9). *Parliamentary Elections*. Retrieved from <https://www.sec.mk/izbori/> on 10.03.2023.

- Taseva, S., Markovska Dimov, D., Karai, J. (2016). *National integrity system - assessment for Macedonia*. Skopje, Republic of North Macedonia: Datapons Skopje.
- Tuntev, A. (2005). *Republic of Macedonia first decade (1990-1999)*. Skopje, Macedonia: MI-AN.

TÜKETİCİ ETİĞİ ÖLÇEĞİNİN GEÇERLİLİĞİ

Günay KURTULDU*

Öz

Pazarlama etiği, hem işletmeleri hem de tüketicileri ilgilendirmesi bakımından pazarlama alanında oldukça ilgi gören bir konudur. Ancak pazarlama etiği hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde özellikle tüketicilere yönelik etik konuların geri planda kaldığı görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı: Tüketici Etiği Ölçeği'nin geçerliliğini ve güvenilirliğini günümüz koşullarında sorgulayarak ölçeğin geçerliliğine, güvenilirliğine ve gelişimine katkı sağlamaktır. Veriler kolayda örnekleme ve çevrimiçi anket yöntemleriyle toplanmıştır. Çalışmanın örnekleminde 305 kişi yer almaktadır. Ölçeğin geçerliliğini ve güvenilirliğini sorgulamak için keşfedici faktör analizi, güvenilirlik analizi ve doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonucunda ölçek, literatürle benzer şekilde 7 boyutlu olarak oluşmuştur. Elde edilen boyutlardan "Zararı ve Kötülüğü Olmayan Eylemler", "Telif Hakkı Kapsamındaki Materyalleri İnternette İndirme/Taklit Ürün Satın Almak", "Doğru Olanı/İyi Olanı Yapmak", "Yasal Olmayan Bir Eylemden Pasif Olarak Faydalanmak", "Geri Dönüşüm/Çevresel Farkındalık", "Doğruluğu Şüpheli/Sorgulanabilir Fakat Yasal Olan Bir Uygulamadan Aktif Olarak Faydalanmak" örtük değişkenlerinin yakınsama ve diskriminant geçerliliği şartlarını sağlayan, yapı geçerliliğine sahip olan geçerli ve güvenilir ölçekler oldukları tespit edilmiştir. "Yasal Olmayan Bir Eylemden Aktif Olarak Faydalanmak" örtük değişkeninin ise yapı geçerliliği şartlarını sağlamayan bir ölçek olduğu belirlenmiştir. Çalışmada ölçeğe yeni eklenen 3 boyutun geçerliliğinin ve güvenilirliğinin ortaya konması, yeni boyutlardan ters kodlama yapılmasını gerektiren boyutların ters kodlama yapılmasına gerek kalmayacak şekilde uyarlanıp kullanılması, ölçeğin sorularının yargı cümlesi şekline dönüştürülmesi ve yanıt kategorilerinin uyarlanıp kullanılmış olması ve son olarak günümüzde anlaşılması zor olan 5 sorunun günümüz koşullarına uygun olacak şekilde uyarlanmasının yapılması yoluyla literatüre katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Etiği Ölçeği, Ölçek Geçerliliği, Doğrulayıcı Faktör Analizi, Yapı Geçerliliği.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, gunay.kurtuldu@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2964-3010>

Not: Bu araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için Kırklareli Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 23.01.2023 tarih ve E-35523585-302.99-75448 sayılı karar numarası ile Etik Kurul izni alınmıştır.

THE VALIDITY OF THE CONSUMER ETHICS SCALE

Abstract

Marketing ethics is a subject of great interest in the field of marketing as it concerns both businesses and consumers. However, when the studies on marketing ethics are examined, it has been seen that ethical issues especially about consumers remain in the background. Thus, the aim of the study is to contribute to the validity, reliability and development of the Consumer Ethics Scale by questioning the validity and reliability of the scale in today's conditions. The data were collected by convenience sampling and online survey and reached 305 sample size. To question the validity and reliability of the scale exploratory factor analysis, reliability analysis and confirmatory factor analysis were performed. As a result of the study, the scale was formed in 7 dimensions. The dimensions "No Harm/No Foul Activities", "Downloading Copyrighted Materials/Buying Counterfeit Good", "Doing The Right Thing/Doing Good", "Passively Benefiting from Illegal Activities", "Recycling/Environmental Awareness", "Actively Benefiting from Deceptive (or Questionable, but Legal) Practices" had been determined as valid and reliable scales that meet the convergent and discriminant validity conditions and have construct validity. Furthermore it had been determined "actively benefiting from illegal activities" dimension doesn't meet the construct validity conditions. The study contributed to the literature by determining the validity and reliability of the three new dimensions, adapting the dimensions requiring reverse coding without the need for reverse coding, transforming the questions of the scale into judgment sentences and adapting the answer categories. In addition, the adaptation of 5 difficult to understand questions to today's conditions is another contribution.

Keywords: *Consumer Ethics Scale, Scale Validity, Confirmatory factor analysis, Construct validity.*

Giriş

Pazarlama etiği konusu uzun dönemden beri hem işletmelerin hem de araştırmacıların oldukça ilgi gösterdiği bir konudur. Ancak pazarlama etiği konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde etik konuların genellikle işletmeler bakımından ve kurumsal bir bakış açısıyla ele alındığı, tüketicilere yönelik etik konuların ise geri planda bırakıldığı veya ihmal edildiği görülmektedir. Oysaki söz konusu pazarlama olduğunda pazarlamanın en önemli varlığının tüketici olduğu unutulmamalıdır. Tüketici etiği konularına duyulan ilgi ancak 1990'lı yıllara gelindiğinde artış göstermiş ve böylece konu hakkındaki çalışmalar da bu dönemden sonra artmaya başlamıştır (Schlegelmilch ve Öberseder, 2010: 6; Nill ve Schibrowsky, 2007). İşletmelerin pazarlama faaliyetlerinde etik davranması ne kadar önemli ise, pazarlamanın en önemli varlığı olan tüketicilerin de etik davranması o denli önemlidir. Pazarlama etiği hem işletmelerin hem de tüketicilerin karşılıklı olarak etik davranmalarıyla büyüyen anlam kazanabilecek bir kavramdır. Bu doğrultuda tüketicilerin etik davranışlarının incelenmesi ve ölçülmesi, en az işletmelere yönelik etik konular kadar önemlidir. Tüketici etiği alanındaki

eksiklikleri fark ederek 1990'lı yıllarda tüketici etiği alanına katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilen önemli çalışmalardan biri Muncy ve Vitell (1992) tarafından gerçekleştirilen çalışmadır. Muncy ve Vitell (1992), "Tüketici Etiği Ölçeği"ni geliştirerek tüketicilerin etik davranışlarının incelenmesine ve ölçümlemesine imkân sağlayan bir ölçeği literatüre kazandırmışlardır. Ölçek uzun yıllar çeşitli çalışmalarda kullanılarak geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanmıştır. İlerleyen yıllarda Vitell ve Muncy (2005), 1992 yılında yayınladıkları ölçeğe yeni boyutlar ve sorular ekleyerek ölçeği daha da geliştirip güncellemişlerdir. Vitell ve Muncy (2005: 274), ölçeğe yeni sorular ve boyutlar eklemekle beraber bunların geçerliliğini ve güvenilirliğini kendi çalışmalarında irdelememişler ancak sonraki çalışmalarda bu soruların ve boyutların kullanılıp geçerlilik ve güvenilirliklerinin irdelenmesini tavsiye etmişlerdir. Ayrıca gelecekteki çalışmalarda ölçeğin soru yapılarının ve yanıt kategorilerinin daha basit ve olumlu anlam verecek şekilde uyarlanarak kullanılmasını tavsiye etmişlerdir. Vitell ve Muncy'nin (2005) ölçeği Türkiye'de Tiltay ve Torlak'ın (2011) çalışmasında kullanılmıştır. Tiltay ve Torlak (2011), ölçeğin yeni versiyonunu tüm boyutlarıyla Türkçe'ye uyarlayıp geçerliliğini ve güvenilirliğini sorgulamışlardır. Ancak Vitell ve Muncy'nin (2005: 274) ölçeğin soru yapılarının ve yanıt kategorilerinin uyarlanarak kullanılmasını tavsiyesinin aksine, çalışmalarında Vitell ve Muncy'nin (2005) çalışmasındaki soru yapısını ve yanıt kategorilerini aynen kullanmışlardır.

Vitell ve Muncy (2005: 274) ölçeğe yeni eklenen soruların ve boyutların geçerliliğinin ve güvenilirliğinin yeni çalışmalarda sorgulanmasını ve ayrıca ölçeğin soru yapılarının ve yanıt kategorilerinin uyarlanarak kullanılmasını tavsiye etmişlerdir. Tiltay ve Torlak (2011: 128) da, kültürel bakımdan daha geçerli olabilecek tüketici etiği ölçeği geliştirme çalışmalarının gerçekleştirilmesinin faydalı olacağını ifade etmişlerdir. Bahsi geçen çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, tüketici etiği ölçeklerinin geçerlilikleri ile güvenilirliklerinin sorgulanması ve bu ölçeklerin geliştirilmesi bakımından bir literatür boşluğu bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Vitell ve Muncy (2005) tarafından geliştirilen ve Tiltay ve Torlak (2011) tarafından Türkçe'ye uyarlanan Tüketici Etiği Ölçeği'nin geçerliliğini ve güvenilirliğini günümüz koşullarında sorgulayarak ölçeğin geçerliliğine, güvenilirliğine ve gelişimine katkı sağlamaktır. Çalışmada öncelikle ölçeğe ilişkin literatür açıklanacak, sonrasında veri toplama ve örnekleme süreçleri ile analizler açıklanıp son olarak çalışmanın sonuçlarına yer verilecektir.

1. TÜKETİCİ ETİĞİ ÖLÇEĞİNE İLİŞKİN LİTERATÜR

Tüketici Etiği Ölçeği ilk kez Muncy ve Vitell (1992) tarafından geliştirilerek kullanılmıştır. İlerleyen yıllarda ölçeğin kullanımı yaygınlaşmış ve Türkiye'de de çeşitli araştırmalarda ölçeğe yer verilmiştir. Varinli (2000) ve Oyman (2004) ölçeği çalışmalarında kullanmışlardır. Bu çalışmalara ilave

olarak yakın zamanda ölçeği kullanan çalışmalar olarak Altay (2016), Saray ve Hazer (2017), Özden (2019) ile Koçer ve Gülsoy'un (2020) çalışmaları ön plana çıkmaktadır.

Tüketici Etiği Ölçeği'ni yukarıda bahsi geçen çalışmalardan farklı olarak ele alan bir diğer önemli çalışma ise Tiltay ve Torlak (2011) tarafından gerçekleştirilmiştir. Vitell ve Muncy (2005: 268) 1992 yılında ilk kez yayınladıkları Tüketici Etiği Ölçeği üzerinde, ölçeği genişletmek ve yeniden test etmek amacıyla, bazı değişikliklerde ve güncellemelerde bulunarak 2005 yılında ölçeği yeniden yayınlamışlardır. Türkiye'de Tüketici Etiği Ölçeği'ni kullanan çalışmalar genellikle Muncy ve Vitell'in 1992 yılında geliştirdiği ölçeği kullanırken, Tiltay ve Torlak (2011) ise Vitell ve Muncy (2005) tarafından güncellenen ölçeğe çalışmalarında yer vermişlerdir.

Muncy ve Vitell'in (1992) yayınladıkları ölçek "Yasal Olmayan Bir Eylemden Aktif Olarak Faydalanmak (YOAKT)", "Yasal Olmayan Bir Eylemden Pasif Olarak Faydalanmak (YOPAS)", "Doğruluğu Şüpheli/Sorgulanabilir Fakat Yasal Olan Bir Uygulamadan Aktif Olarak Faydalanmak (DSAKT)", "Zararı ve Kötülüğü Olmayan Eylemler (ZARKO)" olarak adlandırılan 4 alt boyuttan ve 21 sorudan oluşmaktadır. Vitell ve Muncy (2005) tarafından güncellenen versiyonda ise ölçeğe "Telif Hakkı Kapsamındaki Materyalleri İnternette İndirme/Taklit Ürün Satın Almak (TETAK)", "Geri Dönüşüm/Çevresel Farkındalık (GERCE)", "Doğru Olanı/İyi Olanı Yapmak (DOIYI)" olarak adlandırılan 3 yeni alt boyut ve 10 yeni soru eklemiştir. Böylelikle Tüketici Etiği Ölçeği toplamda 31 soru ve 7 alt boyuttan oluşan bir ölçek haline gelmiştir.

Vitell ve Muncy (2005: 269), ölçek sorularını yaşayan bir durum veya olay cümlesi şeklinde sorarak, katılımcılardan bu durum veya olayı "1- Kesinlikle yanlış olduğuna inanıyorum; 5- kesinlikle yanlış olmadığına inanıyorum" olacak şekilde 5 noktalı ölçeği kullanarak değerlendirmelerini istemişlerdir. Ayrıca ölçeğe yeni eklenen GERCE ve DOIYI alt boyutlarının sorularını ters kodlama gerektirecek yapıda kullanmışlardır (Vitell ve Muncy, 2005: 274). Vitell ve Muncy (2005: 274), ölçeğe yeni sorular ve boyutlar eklemekle beraber bu yeni soruların ve boyutların geçerliliğini ve güvenilirliği çalışmalarında irdelememişler ve sonraki çalışmalarda bu soruların ve boyutların kullanılarak geçerliliklerinin ve güvenilirliklerinin sorgulanmasının faydalı olacağı tavsiyesinde bulunmuşlardır. Ayrıca gelecekteki çalışmalarda ölçeğin yanıt kategorilerinin "kesinlikle katılmıyorum" ile başlayıp "kesinlikle katılıyorum" ile sonlanacak şekilde daha basit ve olumlu anlam verecek şekilde kullanılmasını tavsiye etmişlerdir.

Tiltay ve Torlak (2011: 105-107) da ölçeği Türkçe'ye uyarlarken 5 noktalı ölçeği (1- Kesinlikle yanlış olduğuna inanıyorum; 5- Kesinlikle yanlış olmadığına inanıyorum) ve ters kodlanan alt boyutları da içerecek şekilde tüm alt boyutları Vitell ve Muncy'nin (2005) çalışmalarında kullandığı şekilde aynen kullanmışlardır. Ancak Vitell ve Muncy'nin (2005) tavsiyeleri doğrultusunda ölçeğin geçerliliğini ve güvenilirliğini sorgulamışlardır. Ölçeğin içsel geçerliliğini sorgulamak adına uzman görüşlerine başvurmuşlar,

İngilizce'den Türkçe'ye ve Türkçe'den İngilizce'ye çeviriler gerçekleştirmişler ve pilot çalışma yapmışlardır. Ayrıca ölçeğin yapı geçerliliğini sorgulamak adına öncelikle keşfedici sonrasında doğrulayıcı faktör analizleri, ölçeğin güvenilirliğini sorgulamak için ise güvenilirlik analizi gerçekleştirmişlerdir (Tiltay ve Torlak, 2011: 103). Tiltay ve Torlak'ın (2011: 111-113) gerçekleştirdiği keşfedici faktör analizi sonucunda ölçekten 4 soru elenmiş, geriye kalan 27 soru ise ölçeğin orijinalinden farklı olarak 5 boyut altında toplanmıştır. 27 soru ve 5 boyuttan oluşan ölçeğin KMO değeri 0.905 (p: 0.000), açıklanan toplam varyans değeri %57.59 ve güvenilirlik analizi sonucu elde edilen Cronbach alfa değeri 0.85 olarak hesaplanmıştır. Tiltay ve Torlak'ın (2011: 113-114) gerçekleştirdikleri doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde ettikleri uyum indekslerinin değerleri (χ^2/sd : 5.52, AGFI: 0.78, GFI: 0.81, CFI: 0.91, NFI: 0.90, RMSEA: 0.088) incelendiğinde, NFI haricindeki değerlerin kabul edilebilir uyum düzeyinde olmadığı görülmektedir. Ayrıca Tiltay ve Torlak'ın (2011) çalışmalarını gerçekleştirdikleri yıl itibariyle doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirildiğinde yapı geçerliliğinin sorgulanmasında sadece uyum indekslerinin raporlanması yeterli kabul edilmekteydi. Oysaki günümüzde doğrulayıcı faktör analizi bağlamında yapı geçerliliğinin sağlandığının ifade edilebilmesi için uyum indeksleri ile beraber aynı zamanda yapı geçerliliğini oluşturan yakınsama ve diskriminant geçerliliklerinin de sorgulanması ve istenen değerleri sağlaması gerekmektedir.

Ölçeğin geçerliliğinin ve güvenilirliğinin sorgulanması bağlamında Vitell ve Muncy'nin (2005: 274) tavsiyeleri ve Tiltay ve Torlak'ın (2011: 113-114) sadece ölçeğin uyum indekslerini raporlamış olmaları ancak yapı geçerliliğini sağlayan yakınsama ve diskriminant geçerliliklerine yer vermemiş olmaları göz önünde bulundurularak ölçek öncelikle keşfedici faktör analizine ve güvenilirlik analizine tabi tutulacaktır. Sonrasında doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilerek ölçeğin yapı geçerliliğine sahip olup olmadığı, yakınsama ve diskriminant geçerlilikleri de sorgulanarak, irdelenecektir.

2. YÖNTEM

Çalışmanın bu kısmında öncelikle çalışmada uygulanan veri toplama yöntemi, örnekleme süreci ve araştırmanın ölçeği hakkında açıklamalarda bulunulacak, sonrasında çalışmanın analizleri açıklanacaktır.

2.1. Veri Toplama Yöntemi ve Örnekleme Süreci

Çalışmada ölçeğin Türkiye'deki geçerliliği konu edildiğinden araştırma evreninin kapsamını Türkiye'de yaşamakta olan 18 yaşından büyük Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları oluşturmaktadır. Veriler kolayda örnekleme ve çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır. Veri toplama süreci sonucunda toplamda 323 kişiden veri toplanmış ancak hatalı, eksik veya tutarlı olmayan cevaplar içeren 18 anket örneklemeden çıkarılmıştır. Böylece çalışma 305

kişilik örneklem büyüklüğü ile gerçekleştirilmiştir. Örneklem büyüklüğünün anketteki soru sayısının 5 katından fazla olmasının faydalı olacağı tavsiyesi (Nakip, 2006: 427) göz önünde bulundurulduğunda, toplamda 31 sorudan oluşan Tüketici Etiği Ölçeği bağlamında yeterli örneklem büyüklüğüne ulaşıldığı ifade edilebilir.

2.2. Araştırmanın Ölçeği

Türkçe Tüketici Etiği Ölçeği'nin son geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasının 2011 yılında yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda, aradan geçen süre zarfında ölçeğin günümüz koşullarındaki geçerliliğinin, güvenilirliğinin sorgulanması ve gerekiyorsa güncellenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca Vitell ve Muncy'nin (2005: 274) ölçeğin yanıt kategorilerinin yeni çalışmalarda "kesinlikle katılmıyorum, kesinlikle katılıyorum" şeklinde kullanılarak denenmesi tavsiyesinin Tiltay ve Torlak'ın (2011) çalışmasında yerine getirilmediği göz önünde bulundurulduğunda, ölçekte böyle bir düzenlemenin de yapılması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda öncelikle ölçek soruları Vitell ve Muncy'nin (2005: 274) tavsiyelerine uyarak birer yargı cümlesine dönüştürülmüş ve yanıt kategorileri "1- Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum" şeklinde uyarlanmıştır. Örneğin orijinal ölçekte "Bilgisayarda korsan yazılım kullanmak" şeklinde sorulan ve yanıt kategorileri "1- Kesinlikle yanlış olduğuna inanıyorum; 5- Kesinlikle yanlış olmadığına inanıyorum" şeklinde olan soru "Bilgisayarda korsan yazılım kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum" ve yanıt kategorileri de "1- Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum" olacak şekilde uyarlanmıştır. Ayrıca ölçekte günümüz koşullarına uygun olarak güncellenmesi gereken, anlaşılması zor olan 5 sorunun da uyarlaması gerçekleştirilmiştir. Örneğin "Yeni taşınılan bir binada kablolu TV'nin hâlâ kullanılabilir olduğu fark edildiğinde kimseye söylemeden ve parasını ödmeden onu kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum." sorusundaki "kablolu TV'nin" ifadesi yerine günümüz koşullarında daha fazla kullanılan ve güncel olan "internetin" ifadesi yazılarak uyarlama yapılmıştır. Gerçekleştirilen son bir uyarlama ise, GERCE ve DOIYI alt boyutlarında yer alan soruların ters kodlama yapmaya gerek kalmayacak şekilde uyarlanarak kullanılmış olmasıdır. Ölçeğe Vitell ve Muncy (2005) tarafından eklenen GERCE ve DOIYI alt boyutlarındaki sorular orijinal ölçekteki diğer sorulardan farklı olarak pozitif anlama sahip olan sorular olduklarından bu sorular orijinal ölçekte ters kodlama gerektirecek şekilde kullanılmıştır. Bu çalışmada ise ilgili alt boyutlarda yer alan sorular ters kodlama yapmaya gerek kalmayacak şekilde uyarlanmıştır. Örneğin orijinal ölçekte "Bir garsona beklediğinden daha fazla bahşiş vermek" şeklinde sorulan ve yanıt kategorileri "1- Kesinlikle yanlış olduğuna inanıyorum; 5- Kesinlikle yanlış olmadığına inanıyorum" olan soru "Bir garsona beklediğinden daha fazla bahşiş vermenin doğru olduğuna inanıyorum." ve yanıt kategorileri "1- Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum" olacak şekilde uyarlanmıştır. GERCE ve DOIYI alt

boyutlarındaki sorular haricinde ölçekte yer alan sorular negatif anlama sahip olduklarından "...yanlış olduğuna inanıyorum" şeklinde sonlanırken, GERCE ve DOIYI alt boyutlarındaki sorular "...doğru olduğuna inanıyorum" şeklinde sonlanmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada yapılan uyarılama doğrultusunda ters kodlamaya gerek kalmamaktadır. Ölçekte yapılan tüm bu uyarlamalar ve güncellemeler alanında uzman 5 akademisyenin değerlendirmeleri, kontrolleri ve önerileri alınarak gerçekleştirilmiştir.

2.3. Analizler

Analiz sürecinde öncelikle araştırma örnekleminin demografik özelliklerine yer verilecek, sonrasında ölçeğin geçerliliğini ve güvenilirliğini sorgulamak amacıyla sırasıyla keşfedici faktör analizi, güvenilirlik analizi ve doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilip açıklanacaktır.

2.3.1. Örneklemin Demografik Özellikleri

Araştırma örnekleminin demografik özellikleri incelendiğinde katılımcıların 180'inin kadın 125'inin ise erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Bu katılımcıların 178'i bekâr, 127'si ise evlidir. Katılımcıların %49.8'i (152) 18-30 yaş aralığında, %26.9'u (82) 31-40 yaş aralığında, %23.3'ü (71) 41 yaş ve üstü yaş aralığında yer almaktadırlar. Aylık kişisel gelir bakımından katılımcıların %59'u (180) 0-12000 TL gelire, %32.1'i (98) 12001-24000 TL gelire, %8.9'u (27) 24001 TL'den fazla gelire sahiptir. Katılımcıların %6.2'si (19) ilk veya ortaöğretim mezunu, %64.9'u (198) üniversite mezunu, %28.9'u (88) yüksek lisans veya doktora mezunudur. Çalışma durumu bakımından ise katılımcıların %39.3'ü (120) özel sektörde, %21.3'ü (65) kamu sektöründe çalışırken, geriye kalan %39.3'ü (120) ise çalışmadığını belirtmiştir.

2.3.2. Keşfedici Faktör Analizi

Veri toplama, düzenleme ve kodlama süreci sonrasında analize hazır hale gelen örneklem verileri öncelikle keşfedici faktör analizine tabi tutulmuşlardır. Keşfedici faktör analizinde örneklemin faktör analizine uygun olup olmadığını tespit edebilmek için öncelikle KMO ve Bartlett testi değerleri incelenir. KMO değerinin 0.60 ve üzerinde bir değere sahip olması istenirken, Bartlett testi değerinin ise istatistiksel olarak anlamlı olması gerekir (Nakip, 2006: 427). Bu iki koşul sağlandığı takdirde, keşfedici faktör analizi sonucunda oluşan faktörlerden özdeğeri 1'in üstünde olanlar dikkate alınır. Özdeğeri 1'in üstünde olan faktörlerin ise açıklanan varyans oranlarının toplamının, %40 ve üzeri kabul edilebilir olmakla birlikte, ideal durumda %60 ve üzerinde olması istenir (Tavşancıl, 2014: 48). Ayrıca keşfedici faktör analizi sonucunda oluşan faktörlerde yer alan maddelerin (soruların) faktör yükleri bakımından incelenmesi gerekir. Maddelerin faktör yüklerinin, 0.30 ve üzerinde olması kabul edilebilir olmakla birlikte, ideal durumda 0.50 ve üzerinde olması istenirken, bir maddenin benzer faktör yükleriyle birden fazla faktör altında yer alması veya literatürdeki faktör yapısını bozması istenmeyen

durumlardır (Gegez, 2010: 317; Büyüköztürk, 2016: 134). Bu doğrultuda gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda DOIY4, DSYA5, DSYA4, DSYA1, DSYA2, YOPF5, YOAF2, YOPF1 maddeleri faktör yüklerinin 0.50'nin altında olması nedeniyle, ZKOE4 maddesi benzer faktör yükleriyle birden fazla faktör altında yer alması nedeniyle, YOAF1, DOIY3 maddeleri literatürdeki faktör yapısını bozmaları nedeniyle elenmişlerdir. Elenen her maddeden sonra keşfedici faktör analizi yeniden gerçekleştirilmiştir. Ölçeğe ilişkin keşfedici faktör analizi sonuçları Tablo 1'de yer almaktadır. Ölçekte yer alan tüm faktörlerin ve maddelerin kısa kodları ile maddelerin açıklamaları ise EK-1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Ölçeğe İlişkin Keşfedici Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler ve Maddeler	Faktör Yükü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)
YOAKT		2.731	9.835
(YOAF4)-Bir markette parasını ödmeden bir şişe meşrubat içmenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.735		
(YOAF5)-Kaybolan bir eşyanın parasını sigorta şirketinden alabilmek için onu çalınmış olarak göstermenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.692		
(YOAF3)-Başkasına ait bir kullanıcı adı ve şifresini izinsiz kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.	0.653		
(YOPF2)-Daha düşük bir ücret ödemek ya da hiç ödememek amacıyla çocukların yaşı hakkında yalan söylemenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.564		
YOPAS		1.697	9.558
(YOPF3)-Bir ürünün ücretini öderken kasiyerin fiyatı eksik hesapladığı fark edildiğinde bunun hakkında bir şey söylememenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.820		
(YOPF4)-Bir alışverişte fazladan para üstü alındığında bunu satıcıya söylememenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.803		
(YOPF6)-Bir mağazada hırsızlık yapıldığına şahit olduğunda bunu önemsememenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.596		
DSAKT		1.164	8.937
(ZKOE5)-Bir mağazada saatlerce hiçbir şey satın almadan kıyafetleri denemenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.720		
(ZKOE3)-Bir ürünü satın alıp kullandıktan sonra beğenilmediği gerekçesiyle iade etmenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.717		
(DSYA3)-Ürün alırken bir başkası tarafından verilen kuponları kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.	0.689		
ZARKO		1.082	8.630
(ZKOE1)-Bilgisayarda korsan yazılım kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.	0.865		
(ZKOE2)-Satın almak yerine bir başkasından CD/DVD kopyalamının yanlış olduğuna inanıyorum.	0.721		
TETAK		1.027	8.595
(TTSA2)-Orijinal markalı ürünler yerine taklitlerini satın almanın yanlış olduğuna inanıyorum.	0.843		
(TTSA1)-Satın almak yerine İnternet'ten müzik indirmeyi tercih etmenin yanlış olduğuna inanıyorum.	0.783		
GERCE		1.302	9.038

(GDCF1)-Çevre dostu etiketli ürünleri rakipleri kadar iyi olmasa bile satın almanın doğru olduğuna inanıyorum.	0.773		
(GDCF2)-Yeniden kullanılabilir malzemeden yapılmış ürünleri daha pahalı olmasına rağmen satın almanın doğru olduğuna inanıyorum.	0.747		
(GDCF3)-Sadece çevreyi koruma konusunda kararlı ve bu yönde çabaları olan firmaların ürünlerini satın almanın doğru olduğuna inanıyorum.	0.712		
DOIYI		3.967	10.262
(DOIY2)-Satıcı tarafından eksik hesaplanmış bir faturayı düzeltmenin doğru olduğuna inanıyorum.	0.877		
(DOIY1)-Kasiyerin yanlışlıkla faturaya ilave etmeyi unuttuğu bir ürün için mağazaya geri dönmek ve ödeme yapmanın doğru olduğuna inanıyorum.	0.803		
(GDCF4)-Konserve kutusu, şişe, gazete gibi malzemeleri geri dönüşümde kullanılması için ayırmanın doğru olduğuna inanıyorum.	0.689		
KMO: 0.747			
Bartlett Test: 0.000			
Açıklanan Varyans: % 64.852			

Tablo 1’de yer alan keşfedici faktör analizi sonuçları incelendiğinde ölçeğin KMO (0.747), Bartlett test (0.000) ve açıklanan varyans (%64.852) bakımından istenen değerleri sağladığı, tüm maddelerin faktör yüklerinin 0.50’nin üzerinde olduğu ve literatürle uygun şekilde 7 boyutlu (faktörlü) olarak oluştuğu görülmektedir. Oluşan 7 boyut ve bu boyutlarda yer alan maddeler (toplam 20 madde) incelendiğinde GERCE boyutunun GDCF4 maddesinin DOIYI boyutu ile bütünleştiği, YOPAS boyutunun YOPF2 maddesinin YOAKT boyutu ile bütünleştiği, ZARKO boyutunun ZKOE3 ve ZKOE5 maddelerinin ise DSAKT boyutu ile bütünleştiği görülmektedir. DOIYI, YOAKT ve DSAKT boyutları altında yer alan maddeler incelendiğinde, yukarıda bahsi geçen ve bu boyutlar altında bütünleşen maddelerin DOIYI, YOAKT ve DSAKT boyutlarında yer alan diğer maddeler ile benzer anlama sahip oldukları görülmektedir. Bu doğrultuda ilgili maddelerin DOIYI, YOAKT ve DSAKT boyutları ile bütünleşmelerinin anlamlı ve kabul edilebilir bir durum olduğu ifade edilebilir. Sonuç olarak, keşfedici faktör analizi sonucunda elde edilen sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda ölçeğin geçerli bir ölçek olduğu ifade edilebilir. Sonraki bölümde, keşfedici faktör analizi doğrultusunda elde edilen boyutların güvenilirlikleri sorgulanacaktır.

2.3.3. Güvenilirlik Analizi

Güvenilirlik analizi, bir ölçekte yer alan soruların içsel tutarlılıklarını sorgulayan bir analizdir (Kurtuluş, 2010: 184). Farklı güvenilirlik analizi teknikleri var olmakla birlikte, Cronbach Alfa katsayısını referans alan güvenilirlik analizi tekniği çokça kullanılan güvenilirlik analizi tekniklerinden biridir. Bir ölçeğin güvenilir bir ölçek olarak ifade edilebilmesi için Cronbach Alfa değerinin en az 0.60 ve üzerinde bir değere sahip olması istenir (Hair vd.,

2010: 710). Tablo 2’de ölçeğin keşfedici faktör analizi sonucunda elde edilen boyutlarının güvenilirlik analizi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2. Ölçeğe İlişkin Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Faktörler	Madde Sayısı	Cronbach Alfa
YOAKT	4	0.606
YOPAS	3	0.683
DSAKT	3	0.624
ZARKO	2	0.813
TETAK	2	0.711
GERCE	3	0.653
DOIYI	3	0.752

Tablo 2’de yer alan güvenilirlik analizi sonuçları incelendiğinde ölçeğin tüm boyutlarının Cronbach Alfa değerleri 0.60 ve üzerinde bir değere sahip olduğundan ölçeğin güvenilir bir ölçek olduğu ifade edilebilir. Ölçeğin keşfedici faktör analizi ve güvenilirlik analizi bağlamında geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu ortaya konmuş olduğundan, sonraki bölümde doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilerek ölçeğin yapı geçerliliği sorgulanacaktır.

2.3.4. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Doğrulayıcı faktör analizi, keşfedici faktör analizi sonucunda oluşan yapıların (boyutların) geçerliliğinin ve güvenilirliğinin sorgulanmasına yardımcı olan bir analizdir (Şimşek, 2007: 4). Doğrulayıcı faktör analizinde yapıların geçerliliğinin ve güvenilirliğinin sorgulanmasında yapı geçerliliğinden istifade edilir. Yapı geçerliliğinin sağlanabilmesi için öncelikle oluşan ölçüm modelinin uyum iyiliği istatistiklerinin istenen değerleri sağlaması gerekir. Uyum iyiliği istatistikleri istenen değerleri sağladıktan sonra, yapı geçerliliğinin iki alt unsuru olan yakınsama ve diskriminant geçerliliklerinin istenen şartları sağlamaları gerekir. Yakınsama geçerliliğinin sağlanabilmesi için yapıların tüm maddelerinin standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0.50 ve üzerinde ($t > 1.96$) olması, CR değerinin 0.60 ve üzerinde olması, AVE değerinin ise 0.50 ve üzerinde olması gerekir (Hair vd., 2010: 708-709). Diskriminant geçerliliğinin sağlanabilmesi için ise yapılar arasında 0.85’i aşan bir korelasyon değerinin bulunmaması gerekir (Kline, 2011: 116).

Keşfedici faktör analizinde elenen sorular doğrulayıcı faktör analizine dahil edilmemiştir. Ölçek için gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonucunda oluşan ilk ölçüm modelinin uyum iyiliği istatistikleri kabul edilebilir düzeyde olmakla birlikte, ölçüm modelinde yer alan YOAF4 maddesinin standartlaştırılmış faktör yükünün (0.45) 0.50’den az olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle YOAF4 maddesi ölçüm modelinden çıkarılarak doğrulayıcı faktör analizi yeniden gerçekleştirilmiş ve ölçeğin son ölçüm modeli elde edilmiştir. Ölçeğin son ölçüm modelinin uyum iyiliği istatistikleri kontrol edildiğinde χ^2/sd (1.59) ve RMSEA (0.044) istatistiklerinin iyi uyum düzeyinde olduğu; NFI (0.90), NNFI (0.95), CFI (0.96), GFI (0.93), AGFI

(0.90) istatistiklerinin ise kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu tespit edilmiştir (Şimşek, 2007; Çelik ve Yılmaz, 2013).

Son ölçüm modelinin istenen uyum iyiliği değerlerini sağladığı tespit edildikten sonra, ölçeğin son ölçüm modelinin yapı geçerliliği sorgulanmalıdır. Yapı geçerliliğinin ilk unsuru olan yakınsama geçerliliğine ilişkin parametreler ve son ölçüm modelinin parametre değerleri Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Son Ölçüm Modeli Parametre Değerleri

Örtük ve Gözlenen Değişkenler	Standart. Faktör Yükü	t-değeri	CR	AVE
YOAKT			0.587	0.32
YOAF5	0.65	9.56		
YOAF3	0.50	7.43		
YOPF2	0.55	8.21		
YOPAS			0.703	0.45
YOPF3	0.76	12.15		
YOPF4	0.71	11.35		
YOPF6	0.51	8.13		
DSAKT			0.624	0.36
ZKOE5	0.62	9.58		
ZKOE3	0.56	8.60		
DSYA3	0.61	9.31		
ZARKO			0.828	0.71
ZKOE1	0.72	12.64		
ZKOE2	0.95	16.67		
TETAK			0.716	0.56
TTSA2	0.69	11.29		
TTSA1	0.80	12.97		
GERCE			0.659	0.40
GDCF1	0.54	8.27		
GDCF2	0.76	11.28		
GDCF3	0.57	8.83		
DOIYI			0.758	0.51
DOIY2	0.78	13.46		
DOIY1	0.76	13.21		
GDCF4	0.60	10.19		

Tablo 3, ölçüm modelinin yakınsama geçerliliği bakımından incelendiğinde yapıların tüm maddelerinin standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0.50 ve üzerinde olup istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($t > 1.96$) görülmektedir. CR ve AVE değerleri bakımından ise ZARKO (CR: 0.828; AVE: 0.71), TETAK (CR: 0.716; AVE: 0.56) ve DOIYI (CR: 0.758; AVE: 0.51) örtük değişkenlerinin hem CR (> 0.60) hem de AVE (> 0.50) değerleri bakımından istenen değerleri sağladığı görülmektedir. YOPAS (CR: 0.703; AVE: 0.45), GERCE (CR: 0.659; AVE: 0.40) ve DSAKT (CR: 0.624; AVE: 0.36) örtük değişkenlerinin ise CR (> 0.60) değerleri bakımından istenen değerleri sağlamakla birlikte AVE değerleri bakımından olması istenen değer olan 0.50'den düşük değerlere sahip oldukları görülmektedir. Ancak ölçüm modelinde yer alan bir örtük değişkenin AVE değeri istenen değer olan 0.50 değerinden düşük olsa dahi eğer o örtük değişkenin bileşik güvenilirlik (CR)

değeri 0.60 ve üzerinde bir değere sahip ise; ilgili örtük değişkenin yakınsama geçerliliği şartını sağladığı kabul edilir (Fornell ve Larcker, 1981: 25; Huang vd., 2013: 219). Son olarak YOAKT (CR: 0.587; AVE: 0.32) örtük değişkeninin ise hem CR (> 0.60) hem de AVE (> 0.50) değerleri bakımından istenen değerleri sağlamadığı görülmektedir. Tüm bu açıklamalar doğrultusunda ölçeğin ölçüm modelinde yer alan ZARKO, TETAK, DOIYI, YOPAS, GERCE, DSAKT örtük değişkenlerinin standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0.50 ve üzerinde ($t > 1.96$) olduğu, CR değerlerinin 0.60 ve üzerinde olduğu, AVE değerlerinin 0.50 ve üzerinde olduğu veya AVE değerleri istenen değer olan 0.50 değerinden düşük olsa bile CR değerlerinin 0.60 ve üzerinde bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda ZARKO, TETAK, DOIYI, YOPAS, GERCE, DSAKT örtük değişkenlerinin yakınsama geçerliliğine sahip oldukları ifade edilebilir. YOAKT örtük değişkeni ise hem CR hem de AVE değerleri bakımından istenen değerleri sağlamadığından yakınsama geçerliliğine sahip değildir.

Yakınsama geçerliliğinden sonra ölçüm modeli hakkında incelenmesi gereken diğer husus diskriminant geçerliliğidir. Tablo 4'te son ölçüm modelinin diskriminant geçerliliği bilgileri yer almaktadır. YOAKT örtük değişkeni yakınsama geçerliliğine sahip olmadığından, diskriminant geçerliliği analizine dahil edilmemiştir.

Tablo 4: Son Ölçüm Modeli Diskriminant Geçerliliği Korelasyon Katsayıları

	YOPAS	DSAKT	ZARKO	TETAK	GERCE	DOIYI
YOPAS	1					
DSAKT	0.097	1				
ZARKO	0.165	0.383	1			
TETAK	0.010	0.371	0.399	1		
GERCE	0.097	0.248	0.279	0.312	1	
DOIYI	0.290	-0.044	0.163	-0.023	0.188	1

Tablo 4'te yer alan örtük değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları incelendiğinde 0.85 değerini aşan herhangi bir değere rastlanmamıştır. Bu doğrultuda, ölçeğin son ölçüm modelinin diskriminant geçerliliğine sahip olduğu ifade edilebilir.

Sonuç olarak, ölçeğin son ölçüm modelinin YOAKT örtük değişkeni haricindeki tüm örtük değişkenleri yakınsama ve diskriminant geçerliliklerini sağladığından ölçeğin yapı geçerliliğine sahip olan geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu ifade edilebilir. Ayrıca doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen sonuçların keşfedici faktör analizi ve güvenilirlik analizi sonuçlarıyla da tutarlı olduğu ifade edilebilir.

2.3.5. Etik Konular

Bu araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için Kırklareli Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 23.01.2023 tarih ve E-35523585-302.99-75448 sayılı karar numarası ile Etik Kurul izni alınmıştır.

Sonuç

Etik Tüketici Ölçeği yayınlandığı dönemden beri oldukça ilgi gören ve ülkemizde de birçok çalışmada kendisine yer verilen bir ölçektir. Ölçeğin 1992 yılında yayınlanan ilk versiyonun geçerliliği ve güvenilirliği uzun yıllar çeşitli çalışmalarda sorgulanmıştır. İlerleyen yıllarda ölçeğin yenilenmesine ve güncellenmesine duyulan ihtiyaç doğrultusunda 2005 yılında ölçeğin ikinci versiyonu yayınlanmıştır. Muncy ve Vitell'in (1992) ilk yayınladıkları (ilk versiyon) ölçek 21 soru ve 4 alt boyuttan oluşurken, Vitell ve Muncy (2005) tarafından yayınlanmış olan güncellenmiş ikinci versiyonda toplamda 10 soru ve 3 yeni alt boyut ilk versiyona eklenmiştir. Böylece ölçek toplamda 31 soru ve 7 alt boyuttan oluşan bir ölçek haline gelmiştir. Vitell ve Muncy'nin (2005: 274) yayınladıkları ikinci versiyonda farklılık arz eden önemli bir husus ise ölçeğe yeni eklenen "Geri Dönüşüm/Çevresel Farkındalık" ve "Doğru Olanı/İyi Olanı Yapmak" alt boyutlarının sorularını ters kodlama gerektirecek yapıda kullanmış olmalarıdır. Vitell ve Muncy (2005: 274) yeni ekledikleri alt boyutlar ve sorulara yönelik olarak çalışmalarında bir geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasına yer vermemişlerdir. Ancak ölçeği kullanmayı planlayan gelecekteki çalışmalarda bu yeni eklenen alt boyutların ve soruların geçerliliklerinin ve güvenilirliklerinin sorgulanması tavsiyesinde bulunmuşlardır. Ayrıca Vitell ve Muncy (2005: 269) kendi çalışmalarında ölçek sorularını yaşanan bir durum veya olay cümlesi şeklinde (1- Kesinlikle yanlış olduğuna inanıyorum; 5- Kesinlikle yanlış olmadığına inanıyorum) tasarlayıp sormuş olmalarına rağmen, gelecekteki çalışmaların ölçek sorularını bir yargı cümlesi vb. şeklinde sorabileceğini ve yanıt kategorilerinin "1- Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum" olarak düzenlenebileceğini tavsiye etmişlerdir.

Türkiye'de ölçekle ilgili gerçekleştirilen çalışmalar genellikle Muncy ve Vitell'in (1992) yayınladıkları ilk versiyonu kullanırken, Tiltay ve Torlak (2011) çalışmalarında Vitell ve Muncy (2005) tarafından yayınlanan ikinci versiyonu kullanmışlardır. Tiltay ve Torlak (2011: 105-107) ölçeğin Türkçe'ye uyarlanmasını gerçekleştirirken hem soruları hem de soruların yanıt kategorilerini Vitell ve Muncy (2005)'in çalışmasında olduğu gibi aynen kullanmışlardır. Bununla beraber Vitell ve Muncy'nin (2005) tavsiyesine uyarak ölçeğin geçerliliğini ve güvenilirliğini sorgulamak adına ölçek uyarılma süreçlerini (uzman görüşleri, İngilizce'den Türkçe'ye Türkçe'den İngilizce'ye çeviri, pilot çalışma vb.) yerine getirmişler ve ölçeğin yapı geçerliliğini sorgulamak için keşfedici faktör analizi, güvenilirlik analizi ve doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirmişlerdir. Tiltay ve Torlak'ın (2011: 111-113) keşfedici faktör analizi sonuçları (27 soru, 5 boyut, KMO: 0.905,

Açıklanan varyans: %57.59) ve güvenilirlik analizi sonuçları (Cronbach alfa: 0.85) istenen değerleri sağlarken, doğrulayıcı faktör analizi sonuçları için benzer şeyi söylemek mümkün değildir. Doğrulayıcı faktör analizinde yapı geçerliliğinin sorgulanabilmesi için ölçüm modelinin uyum iyiliği istatistiklerini sağlamanın yanında, yapı geçerliliğini temsil eden yakınsama ve diskriminant geçerliliklerinin de sağlanması gerekir. Tiltay ve Torlak'ın (2011: 113-114) doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde ettikleri uyum indeksleri değerlerinden (χ^2/sd : 5.52; AGFI: 0.78, GFI: 0.81, CFI: 0.91, NFI: 0.90, RMSEA: 0.088) NFI haricindekilerin değerleri kabul edilebilir uyum düzeyinde olmadığı gibi, Tiltay ve Torlak (2011) ölçüm modelinin yakınsama ve diskriminant geçerliliklerini de irdelememişlerdir.

Vitell ve Muncy'nin (2005: 274) ölçeğe yeni eklenen soruların ve boyutların geçerliliğinin ve güvenilirliğinin yeni çalışmalarda sorgulanması, ölçeğin yanıt kategorilerinin yeni çalışmalarda farklı şekilde (kesinlikle katılmıyorum, kesinlikle katılıyorum vb.) kullanılarak denenmesi tavsiyeleri ile Tiltay ve Torlak'ın (2011) tüketici etiği ölçeği geliştirme çalışmalarının gerçekleştirilmesinin faydalı olacağı yönündeki tavsiyeleri ve ölçeğin yapı geçerliliğini tam anlamıyla sorgulamamış olmaları göz önünde bulundurulduğunda, tüketici etiği ölçeklerinin geliştirilmesi ve geçerlilik ile güvenilirliklerinin sorgulanması bakımından bir literatür boşluğunun varlığı aşıkardır. Bu çalışmada, Vitell ve Muncy (2005) tarafından geliştirilip Tiltay ve Torlak (2011) tarafından Türkçe'ye uyarlanan Tüketici Etiği Ölçeği'nin geçerliliği ve güvenilirliği günümüz koşullarında sorgulanarak ölçeğin geçerliliğine, güvenilirliğine ve gelişimine katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada ölçekte bazı uyarlamalar gerçekleştirilmiştir. Öncelikle Vitell ve Muncy'nin (2005: 274) ölçeğin yanıt kategorilerinin yeni çalışmalarda “kesinlikle katılmıyorum, kesinlikle katılıyorum vb.” şeklinde kullanılarak denenmesi tavsiyesinin Tiltay ve Torlak'ın (2011) çalışmasında gerçekleştirilmediği de göz önünde bulundurularak ölçeğin soruları yargı cümlesi şekline dönüştürülmüş ve yanıt kategorileri “1- Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde uyarlanmıştır. Ayrıca ölçekte yer alan ve günümüzde anlaşılması zor olan 5 sorunun (YOAF2, YOPF1, YOPF4, YOPF5, ZKOE3) uyarlaması gerçekleştirilerek günümüz koşullarına uygun olacak şekilde güncellenmesi (örneğin, “kablolu TV'nin” ifadesi yerine günümüz koşullarında daha fazla kullanılan ve güncel olan “internetin” ifadesi yazılarak uyarlama) sağlanmıştır. Ölçekle ilgili gerçekleştirilen son uyarlama ise “Geri Dönüşüm/Çevresel Farkındalık” ve “Doğru Olanı/İyi Olanı Yapmak” alt boyutlarına ilişkindir. Bu boyutlarda yer alan sorular orijinal ölçekte ters kodlama yapılacak şekilde kullanılırken, bu çalışmada ters kodlama yapmaya gerek kalmayacak şekilde uyarlanarak kullanılmıştır.

Ölçekteki tüm bu uyarlamalar ve güncellemeler sonrasında kolayda örnekleme ve çevrimiçi anket yöntemleriyle veri toplanmıştır. Toplanan veriler düzenlenip kodlandıktan sonra analizler gerçekleştirilmiştir. Veriler ilk

olarak keşfedici faktör analizine tabi tutulmuştur. Keşfedici faktör analizi sonucunda DOIY4, DSYA5, DSYA4, DSYA1, DSYA2, YOPF5, YOAF2, YOPF1, ZKOE4, YOAF1, DOIY3 maddeleri elenmiş ve literatürle uygun şekilde 7 boyutlu (toplam 20 soru), KMO değeri 0.747 (Bartlett test: 0.000) ve açıklanan varyans değeri % 64.852 olan bir yapı elde edilmiştir. Elde edilen 7 boyut ve boyutları oluşturan maddeler incelendiğinde çeşitli maddelerin altında yer almaları gerektiği boyutlardan farklı olan boyutlarla bütünleştiği (GERCE boyutunun GDCF4 maddesinin DOIYI boyutu ile, YOPAS boyutunun YOPF2 maddesinin YOAKT boyutu ile, ZARKO boyutunun ZKOE3 ve ZKOE5 maddelerinin ise DSAKT boyutu ile) görülmektedir. Bu maddeler ve altında bütünleştikleri boyutlar incelendiğinde, boyutların altında yer alan maddeler ile bu boyutlara bütünleşen maddelerin benzer anlama sahip oldukları görülmektedir. Bu bakımdan bahsi geçen maddelerin ilgili boyutlarla bütünleşmesi anlamlı ve kabul edilebilir bir durum olarak ifade edilebilir. Böylelikle ölçeğin keşfedici faktör analizi bağlamında geçerli bir ölçek olduğu belirtilebilir. Keşfedici faktör analizi sonucunda elde edilen boyutlar güvenilirlik analizine tabi tutulduğunda tüm boyutların Cronbach Alfa değerlerinin 0.60 ve üzerinde olduğu (YOAKT: 0.606; YOPAS: 0.683; DSAKT: 0.624; ZARKO: 0.813; TETAK: 0.711; GERCE: 0.653; DOIYI: 0.752) tespit edilmiştir. Bu doğrultuda ölçeğin keşfedici faktör analizi ve güvenilirlik analizi bağlamında geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu belirtilebilir.

Keşfedici faktör analizi ve güvenilirlik analizi sonrasında, oluşan yapıların (boyutların) yapı geçerliliğini sorgulamak amacıyla doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda YOAF4 maddesi elenmiştir. Ölçeğe ilişkin elde edilen son ölçüm modelinin uyum iyiliği istatistiklerinin iyi veya kabul edilebilir uyum düzeyinde (χ^2/sd : 1.59; RMSEA: 0.044; NFI: 0.90; NNFI: 0.95; CFI: 0.96; GFI: 0.93; AGFI: 0.90) olduğu tespit edilmiştir. Son ölçüm modelinin istenen uyum iyiliği değerlerini sağladığının tespit edilmesinden sonra yapı geçerliliğinin ilk unsuru olan yakınsama geçerliliği irdelenmiştir. Yakınsama geçerliliği bakımından son ölçüm modelinde yer alan tüm yapılarıdaki maddelerin standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0.50 ve üzerinde olup istatistiksel olarak anlamlı ($t > 1.96$) olduğu tespit edilmiştir. CR ve AVE değerleri bakımından ZARKO (CR: 0.828; AVE: 0.71), TETAK (CR: 0.716; AVE: 0.56) ve DOIYI (CR: 0.758; AVE: 0.51) örtük değişkenlerinin istenen değerleri (CR > 0.60; AVE > 0.50) sağladığı tespit edilmiştir. YOPAS (CR: 0.703; AVE: 0.45), GERCE (CR: 0.659; AVE: 0.40) ve DSAKT (CR: 0.624; AVE: 0.36) örtük değişkenlerinin ise CR değerleri bakımından istenen değerleri sağlamakla birlikte AVE değerleri bakımından olması istenen değerden (0.50) düşük değerlere sahip oldukları tespit edilmiştir. Ancak bir örtük değişkenin AVE değeri olması istenen değeri sağlamasa bile o örtük değişkenin bileşik güvenilirlik (CR) değeri 0.60 ve üzerinde bir değere sahip ise; ilgili örtük değişkenin yakınsama geçerliliği şartını sağladığı kabul edilir (Fornell ve Larcker, 1981: 25; Huang vd., 2013: 219). YOAKT (CR: 0.587; AVE: 0.32)

örtük değişkeninin ise CR ve AVE değerleri bakımından istenen değerleri sağlamadığı görülmektedir. Bu doğrultuda ZARKO, TETAK, DOIYI, YOPAS, GERCE, DSAKT örtük değişkenlerinin yakınsama geçerliliği şartlarını sağladıklarından yakınsama geçerliliğine sahip oldukları, YOAKT örtük değişkeninin ise şartları sağlamadığı için yakınsama geçerliliğine sahip olmadığı tespit edilmiştir. Ölçeğin son ölçüm modelinin yakınsama geçerliliğine ilişkin tespitlerden sonra, yapı geçerliliğinin diğer unsuru olan diskriminant geçerliliği irdelenmiştir. Yakınsama geçerliliğini sağladığı tespit edilen örtük değişkenler (ZARKO, TETAK, DOIYI, YOPAS, GERCE, DSAKT) arasındaki korelasyon katsayıları (Tablo 4) incelendiğinde 0.85 değerini aşan bir değer bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda ölçeğin son ölçüm modelinin diskriminant geçerliliğine sahip olduğu belirtilebilir. Sonuç olarak, son ölçüm modelinde yer alan YOAKT örtük değişkeni haricindeki tüm örtük değişkenler hem yakınsama hem de diskriminant geçerliliği şartlarını sağladıklarından, ölçeğin yapı geçerliliğine sahip olan geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu ifade edilebilir.

Bu çalışma literatüre çeşitli açılardan katkılar sağlamıştır. Vitell ve Muncy (2005) çalışmalarında 3 yeni boyutun (TETAK, GERCE, DOIYI) geçerliliklerini ve güvenilirliklerini sorgulamamış ve gelecekteki çalışmaların bunu sorgulamasını tavsiye etmişlerdir. Tiltay ve Torlak (2011: 112-113) çalışmalarında ölçeğin tüm boyutlarına yer vermekle beraber çalışmalarının sonucunda 5 boyutlu bir yapı elde etmişlerdir ve bu 5 boyutun içinde yeni eklenen boyutlardan sadece GERCE ve DOIYI boyutları yer almaktadır. Çalışmanın literatüre sağladığı önemli katkılardan biri, ölçeğin tüm boyutlarının (7 boyut) geçerliliği ve güvenilirliğini ortaya koymasının yanında özellikle Vitell ve Muncy (2005) tarafından ölçeğe yeni eklenen 3 yeni boyutun geçerlilik ve güvenilirliğinin ortaya konmuş olmasıdır. Ayrıca Vitell ve Muncy (2005: 274) ölçeğe ekledikleri yeni boyutlardan ikisinin (GERCE ve DOIYI) sorularını ters kodlama gerektirecek şekilde kullanmışlardır. Oysaki bu çalışmada GERCE ve DOIYI boyutlarında yer alan soruların ters kodlama yapılmasına gerek kalmayacak şekilde uyarlaması yapıp kullanılmış ve geçerlilik ile güvenilirlikleri ortaya konularak literatüre bir diğer katkı sağlanmıştır. Vitell ve Muncy (2005: 269) çalışmalarında ölçek sorularını yaşanan bir durum veya olay cümlesi şeklinde kurgulayıp yanıt seçeneklerini “1- Kesinlikle yanlış olduğuna inanıyorum; 5- Kesinlikle yanlış olmadığına inanıyorum” şeklinde kullanmışlardır. Gelecekteki çalışmalara ise ölçek sorularını bir yargı cümlesi şeklinde sorup yanıt kategorilerini “1- Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde düzenleyebileceklerini tavsiye etmişlerdir. Tiltay ve Torlak (2011) çalışmalarında ölçeğin sorularında ve yanıt seçeneklerinde herhangi bir değişiklikte bulunmadan Vitell ve Muncy’nin (2005) çalışmasındaki gibi kullanmışlardır. Oysaki bu çalışmada Vitell ve Muncy’nin (2005) tavsiyesi göz önünde bulundurularak ölçeğin soruları yargı cümlesi şekline dönüştürülmüş ve yanıt kategorileri “1- Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde uyarlanıp kullanılarak geçerlilik ve

güvenilirlikleri ortaya konmuştur. Böylece ölçekle ilgili literatüre önemli bir katkı daha sağlanmıştır. Literatüre sağlanan bir diğer katkı ise ölçekte yer alan ve günümüzde anlaşılması zor olan 5 sorunun (YOAF2, YOPF1, YOPF4, YOPF5, ZKOE3) uyarlaması yapılarak günümüz koşullarına uygun olacak şekilde güncellenmiş olmalarıdır. Çalışmanın özellikle yerel literatüre sağladığı önemli bir katkı ise ölçeğin 2005 yılında yayınlanmış olan versiyonunu kullanan nadir çalışmalardan biri olmasıdır. Yerel literatürde genellikle ölçeğin 1992 yılındaki versiyonu kullanılırken, ölçeğin 2005 yılında yayınlanmış olan versiyonunun kullanımı ise oldukça azdır. Tiltay ve Torlak'ın (2011) çalışmalarında kullanılan 2005 versiyonunun daha sonra herhangi bir çalışmada kullanılmadığı veya yerel geçerliliği ve güvenilirliğinin sorgulanmadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışmanın ölçeğin geçerliliğini ve güvenilirliğini günümüz koşullarında ortaya koyarak yerel literatüre katkı sağladığı ifade edilebilir.

Çalışma sonucunda elde edilen bulgular doğrultusunda gelecekte gerçekleştirilecek olan çalışmalar için bazı önerilerde bulunulabilir. Çalışmanın örnekleme ve örneklem büyüklüğü yeterli olmakla birlikte gelecekteki çalışmalarda farklı örneklemeler kullanarak ölçeğin geçerliliği ve güvenilirliğini genişletici çalışmaların yapılması tavsiye edilebilir. Bu çalışmada elde edilen 7 boyutun altında yer alan bazı maddelerin (soruların) orijinal ölçekten farklı olarak sınıflandığı görülmektedir. Gelecekteki çalışmaların bu çalışmada elde edilen sınıflamanın geçerliliğini ve güvenilirliğini irdeleyip genişletmeleri faydalı olacaktır. Orijinal ölçeğin 31 soru ve 7 boyuttan oluşan uzun bir ölçek olduğu göz önünde bulundurulduğunda, gelecekteki çalışmalarda ölçeğin daha az boyut ve sorudan oluşan kısa versiyonlarının geçerliliğinin ve güvenilirliğinin ortaya konmasıyla ölçeğin kullanılabilirliği kolaylaştırılabilecektir. Bu çalışmada ölçeğin soruları yargı cümlesi şekline dönüştürülmüş, yanıt kategorileri uyarlanmış, anlaşılması zor olan bazı sorular günümüz koşullarına uyarlanarak güncellenmiş ve orijinal ölçekte ters kodlama yapılmasını gerektirecek şekilde kullanılan sorular ters kodlama yapmaya gerek kalmayacak şekilde uyarlanarak kullanılmıştır. Gelecekteki çalışmaların bu çalışmada yapılan uyarlamaları ve düzenlemeleri dikkate alarak ölçek sorularını kullanmaları önerilebilir.

Bu çalışma çeşitli kısıtlar altında gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın en önemli kısıtları maliyet ve zaman kısıtlarıdır. Maliyet ve zaman kısıtları doğrultusunda ulaşılabilecek en büyük örnekleme ulaşabilmek amacıyla veri toplama yöntemi olarak kolayda örnekleme ve çevrimiçi anket yöntemlerine başvurulmuştur.

Hakem değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Günay Kurtuldu %100.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için Kırklareli Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 23.01.2023 tarih ve E-35523585-302.99-75448 sayılı karar numarası ile Etik Kurul izni alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Günay Kurtuldu %100.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: Ethics Committee permission was obtained from the Scientific Research and Publication Ethics Committee of Kırklareli University with the decision number E-35523585-302.99-75448 dated 23.01.2023 in order to carry out this research.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Altay, Ş. (2016). Tüketicilerin etik algılamaları üzerinde demografik faktörlerin etkisinin araştırılmasına yönelik bir araştırma. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 201-215.
- Büyüköztürk, Ş. (2016). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Çelik, H.E. ve Yılmaz, V. (2013). *Lisrel 9.1 ile yapısal eşitlik modellemesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Fornell, C. ve Larcker, D. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50. <https://doi.org/10.1177/002224378101800104>
- Gegez, A. E. (2010). *Pazarlama araştırmaları*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis a global perspective*. Pearson, 7th Edition, Global Edition.
- Huang, C.C., Wang, Y.M., Wu, T.W. ve Wang P.A. (2013). An empirical analysis of the antecedents and performance consequences of using the moodle platform. *International Journal of Information and Education Technology*, 3(2), 217-221. <https://doi.org/10.7763/IJiet.2013.V3.267>
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: The Guilford Publications.
- Koçer, L. L., ve Gülsoy, M. (2020). Makyavelist kişilik özelliklerinin tüketicilerin etik dışı davranışlarına etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19. Uluslararası İşletmecilik Kongresi Özel Sayısı, 1-21. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.844560>

- Kurtuluş, K. (2010). *Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Muncy, J. A. ve Vitell, S. J. (1992). Consumer ethics: an investigation of the ethical beliefs of the final consumer. *Journal of Business Research*, 24 (4), 297-311. [https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/0148-2963\(92\)90036-B](https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/0148-2963(92)90036-B)
- Nakip, M. (2006). *Pazarlama araştırmaları, teknikler ve (SPSS destekli) uygulamalar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Nill, A. ve Schibrowsky, J. A. (2007). Research on marketing ethics: A systematic review of the literature. *Journal of Macromarketing*, 27(3), 256-273. <https://doi.org/10.1177/0276146707304733>
- Oyman, M. (2004). Tüketici etiği: ülkelerarası karşılaştırmalara ve demografik faktörlere dayalı bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 77-90.
- Özden, A. T. (2019). Etik tüketici davranışı: marka odaklı karar verme tarzı ve demografik değişkenlere göre incelenmesi üzerine bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 215-238. <https://doi.org/10.18037/ausbd.632000>
- Saray, M. T. ve Hazer, O. (2017). Etik tüketici ölçeğinin Türkçe uyarlaması; geçerlilik ve güvenilirliğine ilişkin bir çalışma: Hacettepe Üniversitesi örnekleme. *International Journal of Education Technology and Scientific Researches*, 2(4), 258-283.
- Schlegelmilch, B. B. ve Öberseder, M. (2010). Half a century of marketing ethics: Shifting perspectives and emerging trends. *Journal of Business Ethics*, 93, 1-19. <https://doi.org/10.1007/s10551-009-0182-1>
- Şimşek, Ö.F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş*. Ankara: Ekinoks.
- Tavşancıl, E. (2014). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tiltay, M. A. ve Torlak, Ö. (2011). Materyalist eğilim, dini değerler, marka bağlılığı ve tüketici ahlakı arasındaki ilişkiler. *İş Ahlakı Dergisi*, 4(7), 93-130.
- Varinli, İ. (2000). Tüketici etiği ve üniversite öğrencilerine yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 297-309.
- Vitell, S. J. ve Muncy, J. (2005). The Muncy–Vitell consumer ethics scale: A modification and application. *Journal of Business Ethics*, 62, 267-275. <https://doi.org/10.1007/s10551-005-7058-9>

Extended Abstract

The validity and reliability of the first version of the Consumer Ethics Scale, published in 1992, have been questioned in various studies. The second version of the scale was published in 2005. While the first version of the scale

by Muncy and Vitell (1992) consisted of 21 questions in 4 sub-dimensions, 10 questions and 3 new sub-dimensions were added to the updated version of the scale by Vitell and Muncy (2005). So, in the final version, there are 31 questions in 7 sub-dimensions. Vitell and Muncy (2005: 274) used negative questions in the sub-dimensions of “Recycling/Environmental Awareness” and “Doing the Right Thing/Doing Good” that were added to the second version. Their study did not include validity and reliability tests for the new sub-dimensions and questions. However, they recommended that the validity and reliability of these new sub-dimensions and questions should be investigated in future studies. Moreover, although Vitell and Muncy (2005: 269) have designed the scale questions in the form of an experienced situation or event sentence in their studies, they recommended that future studies may ask the scale questions as judgment sentences and collect the answers as Likert scale (1- Strongly Disagree; 5- Strongly Agree).

While most related studies in Turkish literature use the first version, Tiltay and Torlak (2011) used the second version of the scale. Tiltay and Torlak (2011: 105-107) used both the questions and the answer categories of the questions precisely as in the study of Vitell and Muncy (2005) while adapting the scale to Turkish. However, they investigated the validity and reliability of the scale and performed exploratory factor analysis, reliability analysis, and confirmatory factor analysis. The results of the exploratory factor analysis and reliability analysis of Tiltay and Torlak (2011: 111-113) provided acceptable values. However, the values of fit indices of confirmatory factor analysis, except for NFI (0.90), were not at an adequate level of fit, and they did not examine the convergence and discriminant validity of the measurement model.

We believe there is a literature gap about the validity and reliability of the Consumer Ethics Scale for several reasons: a) recommendations of Vitell and Muncy (2005: 274) to question the validity and reliability of the new questions and dimensions in new studies, b) their recommendation to try the new response categories (1- Strongly Disagree; 5- Strongly Agree) for the scale, c) recommendations of Tiltay and Torlak (2011) that it would be beneficial to carry out consumer ethics scale development studies, d) Tiltay and Torlak (2011) did not fully question the construct validity of the scale. This study tried to contribute to the validity, reliability, and development of the scale developed by Vitell and Muncy (2005) and adapted into Turkish by Tiltay and Torlak (2011) by investigating the validity and reliability.

In this study, some adaptations were made to the scale. First of all, the questions of the scale were transformed into judgment sentences, and the response categories were indicated as “1- Strongly Disagree; 5- Strongly Agree”. In addition, five questions in the scale that are difficult to understand were adapted and updated according to today’s conditions. The last adaptation of the scale is that the questions in the sub-dimensions of

“Recycling/Environmental Awareness” and “Doing the Right Thing/Doing Good” were asked as positive statements in contrast to the original text.

The data from a sample of 305 people were collected by convenience sampling and via an online survey. As a result of exploratory factor analysis (EFA), 11 questions were eliminated, and a structure with 7 dimensions (20 questions; KMO: 0.747; Bartlett test: 0.000; Explained Variance: 64.852%) was identified parallel to the literature. According to reliability analysis, Cronbach Alpha values of all dimensions identified from EFA are 0.60 and above (YOAKT: 0.606; YOPAS: 0.683; DSAKT: 0.624; ZARKO: 0.813; TETAK: 0.711; GERCE: 0.653; DOIYI: 0.752). Accordingly, it can be stated that the scale is valid and reliable according to EFA and reliability analysis.

In order to investigate the construct validity of the constructs (dimensions), confirmatory factor analysis was performed, and 1 question was eliminated. It was determined that the goodness of fit statistics of the last measurement model obtained for the scale are at a good or acceptable level of fit (χ^2/sd : 1.59; RMSEA: 0.044; NFI: 0.90; NNFI: 0.95; CFI: 0.96; GFI: 0.93; AGFI: 0.90). In terms of convergent validity, the standardized factor loadings of the items in all constructs in the final measurement model were 0.50 and above, and statistically significant ($t > 1.96$). In terms of CR and AVE values, it was determined that the latent variables ZARKO (CR: 0.828; AVE: 0.71), TETAK (CR: 0.716; AVE: 0.56), and DOIYI (CR: 0.758; AVE: 0.51) are above the desired values (CR > 0.60; AVE > 0.50). It was determined that the latent variables YOPAS (CR: 0.703; AVE: 0.45), GERCE (CR: 0.659; AVE: 0.40), and DSAKT (CR: 0.624; AVE: 0.36) provided the desired values in terms of CR values, but had values lower than the desired value (0.50) in terms of AVE values. However, even if the AVE value of a latent variable does not have the desired value, if the composite reliability (CR) has a value of 0.60 and above, it is assumed that the related latent variable satisfies the convergent validity condition (Fornell and Larcker, 1981; Huang et al., 2013). It is seen that the latent variable YOAKT (CR: 0.587; AVE: 0.32) does not have the desired values in terms of both CR and AVE. Thus, it has been determined that the ZARKO, TETAK, DOIYI, YOPAS, GERCE, and DSAKT latent variables have convergent validity, while the YOAKT latent variable does not have convergent validity. The correlation coefficients between the latent variables (ZARKO, TETAK, DOIYI, YOPAS, GERCE, DSAKT) that satisfy convergent validity do not exceed 0.85. Accordingly, it can be stated that the final measurement model of the scale has discriminant validity. As a result, it can be stated that the scale is valid and reliable with construct validity since all latent variables, except for the YOAKT latent variable, meet the conditions of both convergence and discriminant validity.

EK 1: Ölçekler

TÜKETİCİ ETİĞİ ÖLÇEĞİ
Yasal Olmayan Bir Eylemden Aktif Olarak Faydalanmak (YOAKT)

<p>YOAF1. Satın alınan bir ürünü bireysel kullanım hatası yüzünden zarar gördüğünde iade etmenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOAF2. Üzerinde fiyat etiketi bulunmayan bir ürünün fiyatını kasiyere gerçek fiyatından daha düşük söylemenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOAF3. Başkasına ait bir kullanıcı adı ve şifresini izinsiz kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOAF4. Bir markette parasını ödmeden bir şişe meşrubat içmenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOAF5. Kaybolan bir eşyanın parasını sigorta şirketinden alabilmek için onu çalınmış olarak göstermenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p>
<p>Yasal Olmayan Bir Eylemden Pasif Olarak Faydalanmak (YOPAS)</p>
<p>YOPF1. Yeni taşınılan bir binada internetin hâlâ kullanılabilir olduğu fark edildiğinde kimseye söylemeden ve parasını ödmeden onu kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOPF2. Daha düşük bir ücret ödemek ya da hiç ödememek amacıyla çocukların yaşı hakkında yalan söylemenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOPF3. Bir ürünün ücretini öderken kasiyerin fiyatı eksik hesapladığı fark edildiğinde bunun hakkında bir şey söylememenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOPF4. Bir alışverişte fazladan para üstü alındığında bunu satıcıya söylememenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOPF5. Bir firmanın hem ürün sattığı hem de bedava ürün dağıttığı müşteri kulübüne (topluluğuna), satın alma amacı olmadan sadece bedava dağıtılacak ürünleri almak için katılmanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>YOPF6. Bir mağazada hırsızlık yapıldığına şahit olduğunda bunu önemsememenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p>
<p>Doğruluğu Şüpheli/ Sorgulanabilir Fakat Yasal Olan Bir Uygulamadan Aktif Olarak Faydalanmak (DSAKT)</p>
<p>DSYA1. Ürün alırken tarihi geçmiş bir indirim kuponunu kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>DSYA2. Bir ürünü, hediye olmasa bile hediye olduğunu iddia ederek iade etmenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>DSYA3. Ürün alırken bir başkası tarafından verilen kuponları kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>DSYA4. Yeni bir otomobilin fiyatı hakkında pazarlık ederken yalan söylemenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>DSYA5. Gelir vergisi öderken gerçek geliri gizlemenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p>
<p>Zararı ve Kötülüğü Olmayan Eylemler (ZARKO)</p>
<p>ZKOE1. Bilgisayarda korsan yazılım kullanmanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>ZKOE2. Satın almak yerine bir başkasından CD/DVD kopyalamanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>ZKOE3. Bir ürünü satın alıp kullandıktan sonra beğenilmediği gerekçesiyle iade etmenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>ZKOE4. Televizyondan sevilen bir filmi ya da diziyi kaydetmenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>ZKOE5. Bir mağazada saatlerce hiçbir şey satın almadan kıyafetleri denemenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p>
<p>Telif Hakkı Kapsamındaki Materyalleri İnternette İndirme/Taklit Ürün Satın Almak (TETAK)</p>
<p>TTSA1. Satın almak yerine İnternet'ten müzik indirmeyi tercih etmenin yanlış olduğuna inanıyorum.</p> <p>TTSA2. Orijinal markalı ürünler yerine taklitlerini satın almanın yanlış olduğuna inanıyorum.</p>
<p>Geri Dönüşüm/Çevresel Farkındalık (GERCE)</p>
<p>GDCF1. Çevre dostu etiketli ürünleri rakipleri kadar iyi olmasa bile satın almanın doğru olduğuna inanıyorum.</p> <p>GDCF2. Yeniden kullanılabilir malzemeden yapılmış ürünleri daha pahalı olmasına rağmen satın almanın doğru olduğuna inanıyorum.</p> <p>GDCF3. Sadece çevreyi koruma konusunda kararlı ve bu yönde çabaları olan firmaların ürünlerini satın almanın doğru olduğuna inanıyorum.</p>

GDCF4. Konserveler kutusu, şişe, gazete gibi malzemeleri geri dönüşümde kullanılması için ayırmanın doğru olduğuna inanıyorum.
Doğru Olanı/İyi Olanı Yapmak (DOIYI)
DOIY1. Kasiyerin yanlışlıkla faturaya ilave etmeyi unuttuğu bir ürün için mağazaya geri dönmek ve ödeme yapmanın doğru olduğuna inanıyorum. DOIY2. Satıcı tarafından eksik hesaplanmış bir faturayı düzeltmenin doğru olduğuna inanıyorum. DOIY3. Bir garsona beklediğinden daha fazla bahşiş vermenin doğru olduğuna inanıyorum. DOIY4. İşçilerine adil davranmadığına inanılan bir firmanın ürünlerini satın almamanın doğru olduğuna inanıyorum.

IMMANUEL WALLERSTEIN'İN DÜNYASİSTEMLERİ TEORİSİ BAĞLAMINDA GÖÇ OLGUSU

Halil KARATAŞ* & Ali AYATA**

Öz

Dünya, varoluşundan bugüne uzun zaman geçmiş bir sistemler bütünüdür. Birçok küçük sistemi içinde barındıran büyük bir sistemler kümesi olarak da adlandırılabilir. Bu kümede yer alan her eleman kendi içerisinde birçok olay ve olguyu barındırmaktadır. Dünya toplumu da ilk insandan günümüze dek bu tür birçok sisteme şahitlik etmiş ve etmeye devam etmektedir. Diğer canlı ve cansız varlıkların sahip olduğu sistemlerden farklı olarak insanlar tarafından oluşturulan sistemler toplumsal, ekonomik ve siyasi sebeplerden ötürü sürekli olarak değişmiş ve gelişmiştir. Kümülatif bir ilerleme şeklinde gerçekleşen bu değişim ve gelişim medeniyetin ileri boyutlara ulaşması ve insanların göç yoluyla farklı coğrafyalara dağılmasıyla coğrafi olarak daha geniş bir alana yayılmıştır. Bu bağlamda dünya sistemlerinin oluşumu ve göç olgusu birbirleri ile sıkı bir ilişki içerisindeyler. Immanuel Wallerstein'in dünya sistemleri tezi ile göç olgusu arasında karşılıklı bir oluşturuvcu etki söz konusudur. Bu karşılıklı etkileşim, göç olgusu ile mevcut dünya sisteminin birbirleri açısından iki önemli konsept olduğunun en önemli kanıtlarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Sistem, Toplum, Ekonomi, Göç.

THE PHENOMENON OF MIGRATION IN THE CONTEXT OF IMMANUEL WALLERSTEIN'S WORLD SYSTEMS THEORY

Abstract

The world is a set of systems that have existed for a long time. It can also be called a large set of systems containing many small systems. Each element in this cluster contains many events and phenomena within itself. The world community has witnessed and continues to witness many such systems from the first human to the present day. Unlike the systems of other living and non-living beings, the systems created by humans have constantly changed and developed due to social, economic and political reasons. This change and development, which took the form of a cumulative progress, spread over a wider area geographically as the civilization reached advanced dimensions and people dispersed to different geographies through migration. In this context, the formation of world systems and the phenomenon of

* Doktora Öğrencisi Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, hllkrts7225@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6274-5222>

** Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, aayata@kmu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6469-6866>

migration are in a close relationship with each other. There is a mutual constructive effect between Immanuel Wallerstein's world systems thesis and the phenomenon of migration. This mutual interaction is one of the most important proofs that the phenomenon of migration and the current world system are two important concepts for each other.

Keywords: System, Society, Economy, Migration.

Giriş

İnsanlık tarihi, birçok sisteme ve haliyle bu sistemlerin değişikliğine şahitlik etmiş uzun bir süreçtir. Bu süreçte birçok sosyolojik, ekonomik, siyasi ve kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler günümüze farklı noktalarda birikim olarak yansımıştır. Bugünkü gelişmeler de yarına yansiyarak, yarının inşasına katkıda bulunacaklardır. Bütün alanlarda kümülatif bir ilerleme ile mevcut seviyelere ulaşılmış ve günden güne bu seviyeler aşılmaktadır. İnsanlık tarihinin gelişim sürecindeki hadiseleri sosyal ve teknik gelişmeler olarak iki grupta incelemek mümkündür. Teknik gelişmeler daha çok günlük hayatı kolaylaştırıcı, üretime katkı sağlayan veya hızlandıran ya da yeni yollar açan teknolojik buluşlar iken sosyal gelişmeler hayatın kendisinin gelişmeler doğrultusunda değişmesidir. Bu kategorizasyon meydana gelen gelişmelerin kümülatif gelişime nasıl yansıdığını anlamak adına önem arz etmektedir.

Teknik gelişmeler genelde sosyal gelişmelerin nedeni olmuştur. Kronolojik bir şekilde örneklendirilecek olursa tarımsal üretimin başlamasıyla insanlar göçebe yaşam tarzından yerleşik yaşama geçmiştir. Zamanla çeşitli teknik gelişmelerle (sulama kanalları, karasaban vb.) artan tarımsal üretim nüfus artışına ve yerleşik hayata olan ilginin artmasına neden olmuş ve köyler kurulmuştur. Köylerin büyümesiyle kentler, kentlerde ticaretin gelişmesiyle ticaret yolları derken teknolojik gelişmeler ilerledikçe ilerlemiş ve toplum da bu yönde gelişmiştir. Günden güne gelişen toplumda yönetim birimlerinin oluşması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu durum devletlerin yönetim birimleri olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Devletlerin oluşumu noktasında birçok teori bulunsa da temel sebep düzen ihtiyacıdır.

Bilinen ilk devlet olan Sümerlerin (M.Ö. 4000) kuruluşundan bu yana birçok devlet ve imparatorluk kurulmuştur. Bu oluşumlar pratik manada yok olmuş olsalar da kendilerinden sonra oluşan devletlere veya herhangi bir yönetim birimine kaynaklık etmişlerdir. Bu da daha önce belirtilen kümülatif ilerlemeye büyük oranda katkı sağlamıştır. İnsanlık tarihi boyunca meydana gelen, sosyal gelişmeler ve yönetim birimlerinin oluşması gibi hadiseler toplumsal manada birçok farklılığın ve tabiri caizse zenginliğin oluşmasına neden olmuştur. Bu da sosyolojik bir zenginliğe yol açmıştır. Bu zenginlik insanlığın farklı bölgelerde farklı şekillerde gelişmesinin ana nedenlerinden birisidir.

İnsanlığın tarihsel gelişim sürecinde sahip olduğu zenginlikler yönünde farklılaşması tabii olarak bölgesel sosyolojiye, ekonomiye ve siyasete de

yansımıştır. İlk devletlerin hüküm sürdüğü dönemde farklı, imparatorluklar döneminde farklı, ulus devletlerin ve küreselleşmenin hâkim olduğu günümüzde de farklı yönetim sistemleri ortaya çıkmıştır. Bu sistemler her ne kadar birbirlerinden farklı olsalar da bir öncekinden, daha öncekinden veya komşu bir coğrafyadakinden mümkün merteye izler taşımaktadırlar. Bu izler bir çeşit tecrübe aktarımı şeklinde gerçekleşen gelişmelerin kanıtı şeklindedirler.

Pratikte bu şekilde gelişen insanlık tarihi teoride de belli boyutlarda bu şekilde gelişmiştir. Ancak teori kısmında aynı dönemin farklı teorisyenler tarafından farklı şekillerde tasvir edilmesi gibi bir durum söz konusudur. Bu durum aslında daha önce bahsedilen sosyal yapıdaki farklılaşmanın sağladığı zenginliklerden biridir. Zira mevcudiyeti olan herhangi bir sistem, toplumun farklı kesimleri tarafından birçok dinamik bağlamında farklı şekillerde değerlendirilebilmektedir. Bu durum dünya tarihi boyunca var olmuş neredeyse bütün sistem ve düzenler için geçerlidir. İnsan yapımı olan bütün düzenler hem uygulandıkları dönemde hem de sonrasında olumlu veya olumsuz olarak eleştirilmiştir. Bunun sebebi bazen ideal düzen tasavvuru bazen de geçmişe olan hayranlık veya özlem olagelmıştır.

Wallerstein'in dünya sistemleri teorisi tam da bu şekilde ortaya çıkmış mevcut düzeni tasvir etmek vasıtasıyla, eksik yönlerini tartışmaya açmaya yönelik bir teoridir. Mevcut sistemi sosyolojik ve ekonomik boyutlarıyla ele alarak yeni bir modelleme ortaya koyan dünya sistemleri teorisi mevcut dünya düzenini açıklayan birçok teoriye göre daha işlevsel ve gerçeğe daha yakın bir pozisyonda yer almaktadır. Dünya sistemleri teorisi ile göç olgusu ilişkisi ise çalışmanın aktüel zemine oturtulabilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Metnin iki ana taşıyıcı kolonu olarak adlandırabileceğimiz dünya sistemleri teorisi ve göç olgusu çalışma kapsamında temel yönleriyle ele alınacak dünya sistemleri teorisinin mevcut dünya sistemini işlevsel bir modellemeyle net açıklayan teorilerden biri olduğu; ayrıca göç olgusunun da bu sistemin oluşmasında ve sürdürülmesinde büyük önem arz ettiği, yapılacak karşılaştırmalı analizler ve ideal düzen tasvirleri bağlamında, çalışma sonucunda ortaya konulacaktır.

Bu açıklamalar ve analizler yapılırken Wallerstein'in oluşturduğu temel kaynaklar ve bazı yardımcı kaynaklar taranarak ortaya çıkan bulguların somut bir bakış açısıyla kronolojik bir şekilde aktarılması planlanmaktadır. Bu kronolojik aktarım gerçekleştirilirken, dünya tarihi boyunca etkisini yitirmemiş olan göç olgusu ile Wallerstein'in tezi arasındaki bağ kurularak çalışmanın araştırma sorusu olan "Göç olgusu ile Wallerstein'in dünya sistemleri teorisi arasındaki bağ nedir?" e cevap verilecektir. Böylelikle göç ile Wallerstein'in tezi arasındaki karşılıklı oluşturucu ve belirginleştirici etki kanıtlanarak okuyucuya aktarılmış olacaktır. Hem teorik hem de pratik örneklerle gerçekleştirilmeye çalışılacak olan bu aktarım gerçekleştiğinde, çalışmanın amacı olan Wallerstein'in tezi ile göç arasındaki bağı net bir şekilde ortaya koyma fikri, somut bir zemine oturtulmuş olacaktır.

1. DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN TEORİK ALTYAPISI

Dünya Sistemleri Teorisi, kökleri 1970’li yıllara dayanan, bağımlılık teorisi gibi refah seviyesi yüksek olan ülkelerin refah seviyesi bakımından kendilerinden nispeten daha düşük seviyede olan ülkelere bağımlılık yönünden yararlandığını ve bu ülkeleri bütün unsurlarıyla beraber kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını öne süren bir düşünce okuludur. Bağımlılık teorisinde yer alan zayıf ve güçlü veya fakir ve zengin ülkeler arasındaki ilişkinin izlerini taşıyan bu model, dünya sisteminin olanaklarından yüksek statülü ülkelerin düşük statülü ülkelere göre daha fazla faydalandığını, düşük statülü ülkelerin ise mevcut imkânlardan asgari düzeyde faydalandıklarını kabul eder (Ahiakpor, 1985). Teori bir tür kapitalizm eleştirisi olarak, bir ülkenin kapitalist dünya sistemine entegre olma şeklinin o ülkede ekonomik kalkınmanın nasıl gerçekleşeceğini belirlediğini öne süren sosyolog Immanuel Wallerstein tarafından geliştirilmiştir (Libretexts Editors, 2021). Bu bağlamda ekonominin sosyal düzene makro düzeydeki etkilerini gözler önüne seren önemli bir teori olarak ortaya çıkmıştır.

Wallerstein tarafından geliştirilen bu yaklaşım sosyoloji ve ekonomiyi aynı potada eriten multidisipliner bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temel önermesi bölgeler arası ve uluslararası iş bölümüne atıfta bulunarak dünya sisteminin birer üyesi olan ulusları, temelde merkez, çevre ve yarı çevrede konumlanmış uluslar olarak ekonomik ve sosyal bağlamda gruplara ayırmaktır. Bu gruptandırma Marksizm görüşünde vurgulanan sınıfların uluslararası boyutta gerçekleşen halidir. Kısacası Wallerstein, Marx’ın oluşturduğu sınıf bilincini dünya sistemleri teorisiyle bağımlılık ekseninde uluslararası sisteme uyarlamıştır. Bu aynı zamanda köklü bir kapitalizm eleştirisi şeklinde ortaya çıkmıştır (Wallerstein, 1989).

Kökleri 1970’lere dayanan dünya sistemleri teorisi dünya sisteminin en çok bilinen analizlerinden birisidir. Wallerstein bu analizini geliştirirken kapitalist ekonominin 16. yüzyılda başlayan yükseliş serüvenini inceleyerek bütüncül bir yaklaşım ortaya koyar. Wallerstein kapitalizm hakkında yorum yaparken, kapitalizmin feodal düzenin uzun süren krizinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve bu durumun sağladığı avantajların Avrupa tarafından doğru şekilde kullanılmasıyla dünya ekonomisinin oransal olarak büyük bir bölümü üzerinde Avrupa hâkimiyetinin sağlandığını iddia eder. Bu vesileyle de hem gelişen sanayi hem de kapitalist ekonominin öncüsü olması dolayısıyla Avrupa ülkelerinin diğer ülkeler ile arasında dengesiz ve eşit olmayan bir gelişim trendinin yaşandığı sonucuna varır (Wallerstein, 2011).

Bu fikirlerin oluşmasında Wallerstein’in kapitalizmin tarihini derinlemesine incelemesinin büyük katkısı vardır. Bu tarz bir incelemeyle önemli bir ekonomik vizyon edinen düşünür farklı bağlamlarda birçok görüş ve düşünceden de etkilenecek analizini oluşturmuştur. Bunlardan ilki Annales Okuludur. Wallerstein, kapitalizmin tarihini incelerken Fransız Annales Okulu’nun öğretilerinden analiz birimi olarak uzun vadeli süreçlere ve jeo-ekolojik bölgelere odaklanma konusunda faydalanmıştır. Böylelikle

kapitalizmin tarihini incelerken sadece ekonomik unsurları değil dönemin dinamiklerini oluşturan diğer unsurları da dikkate almıştır. Marksizmden toplumsal çatışma, sermaye birikimi ve sınıf mücadeleleri bağlamında büyük oranda etkilenmiştir. Bununla birlikte gelişme süreçlerinin neo-Marksist açıklaması olan bağımlılık teorisinden de derinden etkilenmiştir. Öte yandan Wallerstein Karl Polanyi, Nikolai Kondratiev ve Joseph Shumpeter gibi düşünürlerden de ekonomik örgütlenme ve organizasyon gibi hususlarda etkilenerek analizini oluşturmuştur (Martinez Vela, 2001).

Analizi esnasında kapitalizmi birçok yönüyle eleştiren Wallerstein, kapitalizmi dünyanın geleceği için nüfusun büyük bir kısmı açısından büyük bir tehlike olarak görmektedir. Zira kapitalizm sistem olarak kendini hissettirdikçe özellikle ekonomik olmak üzere sosyal ve siyasi hayatta da imkânların adaletsiz bir şekilde dağılımına sebebiyet vermektedir. Bu bağlamda da analizlerine yöne veren düşünür çalışmalarının önemli bir kısmını tamamladığında dünya sistemleri analizinin disiplinsiz bir tarihsel sosyal bilim gerektirdiği iddiasında bulunmuştur. Bu iddiasına binaen dünya sistemlerinin bütün dünyanın sistemi değil, bir dünya olan ve çoğu zaman tüm dünyadan daha az bir alanda bulunan bir sistem olduğunu belirtmiştir. Dünya sistemleri analizi dünya sistemini, içinde insanların faaliyet gösterdiği, kısıtlayıcı kuralları olan sosyal gerçeklik birimleri olduğunu (şu anda soyu tükenmiş, bir zamanlar dünyada var olan küçük mini sistemler dışında) savunur (Wallerstein, 2000).

Dünya sistemleri analizi, şimdiye kadar sadece iki çeşit dünya sisteminden bahseder: dünya ekonomileri ve dünya imparatorlukları. Dünya imparatorlukları (Roma İmparatorluğu, Han Hanedanlığı), tek bir siyasi merkeze ve eksenel bir iş bölümüne, ancak birden fazla kültüre sahip büyük bürokratik yapılardır. Dünya ekonomileri ise, birden çok siyasi merkez ve çok kültürlü büyük bir eksenel iş bölümüdür (Wallerstein, 2004). Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde bahsedilen tarihsel süreçteki gelişim ve değişime atıfta bulunmaktadır. Tarihsel süreçte dünya sistemlerinin de onlara olan yaklaşımında belirli oranlarda değiştiğini göz önünde bulundurmak modern yaklaşımlar açısından önemli ve gereklidir. Wallerstein'in, Annales Okulu'nun öğretileri doğrultusunda geliştirdiği metodolojinin altında yatan yegâne sebep budur (Wallerstein ve Austen-Smith, 2008).

Analizin gelişimi esnasında kendi entelektüel birikiminden ve çağın entelektüel imkânlarından yararlanarak yeterli düzeyde bir ürün ortaya koyma gayesinde olan Wallerstein, dönemin baskın görüşü olan modernleşme teorisinin ve bu teorinin farklı alanlardaki kollarının baskısı altında kalmıştır. Ancak kendisinin de kabul ettiği üzere dünya sistemleri analizindeki amaç, mevcut entelektüel birikim içerisinde açıklama yönünden yeni bir alternatif yaratmak ve teorik düzenle net bir kopuş gerçekleştirmektir. Zira o günkü sistemin tek alanda üretilecek herhangi bir teori tarafından net bir şekilde açıklanabileceği fikrini doğru bulduğu söylenemez (Wallerstein, 1983).

Wallerstein, dünya sistemini açıklayacak analizin multidisipliner bir yapıda ve belli noktalar dışında sınırlandırılmaması gereken bir analiz olması gerektiğinin farkındalığıyla çalışmalarını sürdürmüştür. Bu bağlamda aslında yaptığı tarihsel araştırmalar ve uyguladığı metodoloji, modernleşme teorilerine de belli boyutlarda önemli kaynaklar sağlamıştır. Wallerstein'in kapitalizm özelinde gerçekleştirdiği ekonomi tarihi araştırmalarından elde ettiği bulgular modern dönemdeki uygulamalarla eski uygulamalar arasındaki bağı çözümlenmek adına büyük önem arz etmektedir. Wallerstein bu tarihsel araştırmaları yaparken gelenek ve modernite bağlamı üzerinde çok durmuş, hatta tarihte gerçekleşen sistemlere de alternatifler üretmiştir. Kısacası kapitalizmi eleştirirken tarihteki hataları da göz önünde bulundurarak bütüncül bir yaklaşım sergilemiş ve kendi sistem analizini ortaya koymuştur (Goldfrank, 2000).

2. DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN PRATIĞİ

Dünya sistemleri analizi daha önce de bahsedildiği gibi önemli bir tarihsel geçmişin belli bir teorik düzlemde yeniden ele alınmasıyla oluşmuş bir analizdir. Özellikle bağımlılık teorilerinin fikirlerinden fazlaca etkilenen ve Marksizm'den de derin izler taşıyan bu analiz vasıtasıyla Wallerstein önemli bir projeksiyon ortaya çıkarmıştır. Uluslararası sistemin temel yapı taşları olan devletlerin belli noktalarda Marksizm'deki sınıflara benzer olarak sınıflandırılması ve bu sınıflar arasındaki bağımlılık ilişkilerinin sermaye ve kaynaklar açısından incelenmesi analizin temellerini oluşturmuştur. Bu analiz vasıtasıyla Wallerstein uluslararası sistemin işleyişine daha somut bir bakış açısıyla yaklaşarak bir ressam edasıyla çalışmış ve modeli tuvaline gördüğü gibi yansıtmıştır. Bu bakımdan dünya sistemleri analizinin varsayımsal yönünden ziyade birebir aktarım yönünün daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

Wallerstein analizini yaparken dünya devletlerini üç gruba ayırmıştır. Bunlar: Merkez (core), Çevre (periphery) ve Yarı çevre (semi-periphery) ülkelerdir. Bu ayırım, bağımlılık ekseninde kapitalizmin devletler arasında oluşturduğu sınıf yapısını vurgulamak amacıyla yapılmıştır. Üç gruptaki devletlerin her biri ayrı bir sınıfı temsil eder. Merkez gelişmiş kapitalist ülkeleri, yarı çevre gelişmekte olan ülkeleri çevre ise kaynak ve iş gücü bakımından zengin ancak yeterince gelişmemiş ülkeleri barındıran gruptur. Merkez genel manada çevrede bulunan kaynaklardan ve iş gücünden sermaye yaratmak amacıyla faydalanır, çevre ise sahip olduğu kaynak ve iş gücünü değerinde pazarlayamadığı için geri kalmıştır (Wallerstein, 2004).

Sistemdeki kritik grup yarı-çevredir, zira bu gruptaki ülkeler sermaye birikimi noktasında belirli bir seviyeye gelip merkeze dâhil olabilir ya da daha da kötü duruma düşüp çevre grubuna dâhil olabilir. Bu bakımdan yarı-çevre merkez ve çevre arasındaki tam kutuplaşmayı engelleyen ve gruplar arası geçişkenliği sağlayan gruptur. Wallerstein dünya sisteminin yapısının analizini yaparken bu sistemin benzersiz olduğu iddiasındadır. Zira

yaygınlaşan küreselleşme ve dünya sisteminin küreselleşmeyle farklı bir boyuta evrilmesi, kapitalizmi güçlendirmiş ve sistemi hegemon tarafından yönetilen ekonomik bir yapı haline getirmiştir (Barfield, 1998).

Wallerstein'in analizi sonucu ortaya çıkan sistemdeki her bir grubun farklı karakteristik özellikleri vardır. Grup üyeleri bu özellikleri bağlamında döngüsel hareketlerini sürdürerek sistemin devamlılığını sağlarlar, bu da işleyen kapitalist sistemin bir kanıtıdır. Bu durum Wallerstein'i kapitalizmi eleştirmeye yönelten en önemli etkenlerdendir. Çünkü her ne kadar gruplar arası geçiş mümkün olsa da, mevcut sistem ülkelerin buldukları pozisyondan özellikle gelişme yönünde kurtulmalarına izin vermemektedir. Sistem daha çok her gruptaki ülkeyi kendi grubunun daimi üyesi olarak mevcut kılmayı devam ettirecek şekilde dizayn edilmiştir. Wallerstein bu fikirlerini Avrupa'nın sürekli ekonomik büyümeyi sağlayacak bir sistem oluşturma çabasına dayandırmaktadır. Bu Avrupa'nın endüstriyel devrimden sonra oluşan iş gücü ihtiyacının karşılanmasını da ifade etmektedir. Batı Avrupa Wallerstein'in analizinde merkez ülkeler konumunda önemli bir yer tutmaktadır. Zira yeni dünya sistemi Wallerstein'e göre feodal düzenin yıkılmasından sonra oluşmuştur. Feodal sistemin önemli merkezlerinden biri de Batı Avrupa'dır (Wallerstein, 2011). Wallerstein'in bu iddiaları, analizinin modern dünya düzeninin tarihi temellerine dayandığının net birer kanıtıdır. Feodalizm dünya sistemleri analizinde önemli bir role sahiptir, zira Wallerstein feodalizmin çöküşünü ve ulus devletlerin oluşumuyla meydana gelen yeni sistemi kendi modern dünya sistemi analizinin başlangıcı olarak kabul eder.

Feodalizmin çöküşü ve ulus devlet sistemine geçiş artık imparatorlukların da devrinin bir anlamda sona erdiğinin göstergesidir. Bu bağlamda feodal sistem ve önceki dönemde gücün ve sermayenin toplandığı merkezi imparatorlukların yerini modern sistemde ulus devletler alacaktır. Böylelikle eski imparatorluk sistemi, modern ulus devlet sistemi şeklinde bir bakıma yeni uygulamalarla modern bir şekilde devam edecektir. Zira ekonomide ve ticari hayatta meydana gelen değişiklikler eski sistemin uygulanabilirliğini sorgulayan bir hal almıştır. Toprak hâkimiyetine dayalı tarımsal kapitalizm yerini sanayi üretimine ve ticarete dayalı kapitalizme bırakmıştır. Özellikle sanayi devriminden sonraki süreçte başlayan koloncilik faaliyetleri ve kaynakların belirli merkezlere taşınması bunun önemli göstergeleridir.

Ekonomide ve sosyal hayatta meydana gelen değişiklikler, üretim potansiyelindeki farklılıklar ve kaynak kullanımındaki farklılıklar, ülkeler arasındaki farklarının derinleşmesine sebep olarak Wallerstein'in analizindeki sınıfları ister istemez ortaya çıkarmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Wallerstein dünyadaki mevcut sistemi kendi analiziyle birebir literatüre yansıtmış ve bu yolla sistemdeki eşitsizliğin altını çizmiştir. Yaptığı bu analizle hangi ülkelerin hangi sebeplerden ötürü hangi gruba dâhil olduğunu net bir şekilde ortaya koyan düşünür, gruplar arasındaki ilişkileri bağımlılık

üzerinden açıklayarak hangi grubun ne konuda diğerlerine bağımlı olduğunu da göstermiş ve bu vesile ile ortaya koyduğu yapıda, Marks'ın toplumsal sınıflarını uluslararası siteme Merkez (Core), Çevre (Periphery) ve Yarı Çevre (Semi Periphery) ülkeler olarak aktarmak suretiyle, uluslararası toplumdaki sınıfları vurgulamıştır. Bu sınıfların her birinin karakteristik özellikleri sistemde onları öne çıkarmıştır.

Wallerstein'in analizindeki ilk grup merkez ülkelerdir. Merkez ülkeler daha önce de bahsedildiği gibi ilk etapta kapitalist dünya ekonomisinden en fazla faydalanan Batı Avrupa ülkeleridir (İngiltere, Fransa, Hollanda). Feodalizm döneminde tarımsal üretim anlamında da önemli birer güç olan bu ülkeler, sistemin değişiminden ekonomik anlamda sadece sistem değişikliği yönünden etkilenmişlerdir. Yani feodalizm döneminde tarımsal üretimde kullandıkları iş gücünü sanayinin gelişmesiyle birlikte endüstriyel üretim süreçlerine kaydırmışlardır. Ancak bu değişim artan üretimle beraber vasıflı veya vasıfsız iş gücüne olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Bir süre göç yoluyla bu ihtiyaç karşılandı da ilerleyen dönemlerde üretimin artmasıyla bu ihtiyaç hem iş gücü hem de hammadde ihtiyacına dönmüş ve bu durum başka ülkelerle ilişkilerin arttırılmasını zorunlu kılmıştır.

Tarihsel süreç incelendiğinden tarımsal kapitalizm döneminde de benzer sürecin yaşandığını, ancak yoğunluğun sanayi devrimi sürecindekinden daha az olduğunu söylemek mümkündür. Sanayi üretimiyle doğru orantılı olarak artan işgücü ve hammadde ihtiyacı hâlihazırda kolonileştirilmiş bölgelerden merkeze doğru iş gücü ve kaynak aktarımını da büyük oranda arttırmıştır. Tam da bu noktada Wallerstein'in modern dünya sistemi analizi oluşmaya başlamış, gelişmiş endüstriyel üretimde ileri boyutlara ulaşarak uzmanlaşmış görece güçlü devletler, güçlü bir burjuvazi ve büyük bir işçi sınıfı ile merkez grubunu oluşturmuştur (Barfield, 1998).

Dünya sistemleri analizinin ikinci grubu ise çevre grubudur. Çevrede yer alan ülkeler ise merkezin avantajlı olduğu alanların kaynağı, ancak aynı konularda dezavantajlı durumda olan ülkelerdir. Tarımsal kapitalizm döneminden bu yana iş gücüne merkez ülkelerden daha fazla sahip olan ancak bu iş gücünden yeterince gelişmemiş olmaktan ötürü en az faydalanan, hammaddeye merkezdeki ülkelerden daha çok sahip olan fakat bu kaynakları da az gelişmişlikten ötürü yeterince kullanamayan çevre ülkeleri milli geliri ve refah seviyesi düşük, siyasi ve ekonomik manada istikrarsız olan ülkeler grubudur. Bu grupta yer alan ülkeler iş gücü ve hammadde bakımından hem yarı çevreyi hem de merkezi besler. Küçük bir burjuvazi sınıfları ve oransal olarak fazla köylü nüfusuna sahiptirler (Barfield, 1998).

Wallerstein'in analizindeki son grup yarı çevre grubudur. Wallerstein yarı-çevre grubu hakkındaki analizlerini, bu grubu daima çevre ve merkezin tam ortasına oturtacak şekilde yapmıştır. Wallerstein'e göre yarı çevre tampon bir bölge olarak görülebilir. Yarı çevredeki ülkeler ne çok güçlüdürler ne de çok zayıftırlar, çevreden çok merkezden az sermaye birikimleri vardır. Wallerstein için yarı çevre grubunun en önemli özelliği gelişimlerini devam

ettirip merkezdeki rekabete her an dâhil olma kapasiteleridir (Wallerstein, 2004). Bu grup neredeyse bütün konularda merkez ile çevre arasında yer alan ülkelerden oluşmaktadır. Daha önce de bahsedilen gruplar arası geçişin en mümkün olduğu gruptur. Zira hızlı yükseliş ve çöküş potansiyelleri vardır. Genel manada orta hallidirler ve hem çekirdek hem de çevrenin özelliklerini paylaşırlar (Barfield, 1998). Wallerstein'in ele aldığı dünya sistemi bu üç gruptan ibarettir. Bu üç grup arasındaki ilişkiler uluslararası sistemin işleyişini ifade etmektedir.

Günümüz uluslararası sistemi dünya sistemleri kuramı bağlamında incelendiğinde merkez, çevre ve yarı çevrede yer alan devletleri bir araya gelerek oluşturdukları ekonomik topluluklardan anlamak mümkündür. G8 ve G20 grupları bu ekonomik gruplara verilebilecek başlıca örneklerdendir. Bu gruplardan G8; Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Rusya, Birleşik Krallık ve ABD gibi ülkelerin bir araya gelmesiyle oluşan bir gruptur. İstatistiklere göre G8 ülkeleri nüfus bakımından dünyanın %14'ünü temsil ederken ekonomik varlık bakımından dünyanın 2/3'ünü yani yaklaşık %65'ini temsil etmektedir. Buradan hareketle modern dünya sisteminin merkezindeki ülkelerin dünya ekonomisinin yarısından fazlasına hükmeden bu ülkeler olduğunu söylemek mümkündür.

G8'in genişletilmiş hali olan ekonomik grup ise G20'dir. G20 ye üye ülkeler ise Almanya, ABD, Arjantin, Avustralya, Brezilya, Çin, Endonezya, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Hindistan, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada, Meksika, Rusya, Suudi Arabistan, Türkiye ve Avrupa Birliği'ni temsilen Avrupa Birliği komisyonudur. Bu grupta G8 üyelerinin dışında kalan ülkeler, G8 yani merkez ülkelerden sonra dünya ekonomisinin kalan kısmına hâkim olan gelişmekte olan ülkelerdir. Bu ülkeler ise dünya sistemleri kuramındaki yarı çevre ülkeleri temsil etmektedirler. G8 ve G20 dışında kalan ülkeler ise çevre olarak adlandırılan grupta yer alan ülkeler olup yarı çevre ve merkeze büyük oranda kaynak ve işgücü sağlayan ülkelerdir (Apak ve Yılmaz, 2010).

Modern dünya sisteminin ekonomik manada Wallerstein'in kuramına uygulanmış hali bu şekildedir. Bu uyarılama pekâlâ siyasi ve sosyal alanlarda da gelişmişlik ve bağımlılık bağlamında yapılabilir ancak bu uyarılmalarda da sonuç birebir olmasa da benzer şekilde ortaya çıkacaktır. Ekonomik gruplaşmalara yönelik çalışmalarla Wallerstein'in kuramını oluşturmaya başladığı zamanlar hemen hemen aynı döneme denk gelmektedir. Bu da Wallerstein'in kuramını önemli derecede doğru kurgulanmış bir sistematik üzerine oluşturduğunun ve geliştirdiğinin en önemli kanıtıdır.

3. GÖÇ OLGUSUNA WALLERSTEİN'İN DÜNYA SİSTEMLERİ BAĞLAMINDA YAKLAŞIM

Göç olgusu, insanlık tarihi boyunca gündemde olan ve gelişmelerle paralel olarak gündemdeki yerini koruyan önemli bir konsept olagelmıştır.

Dünya coğrafyasında farklı bölgelerdeki insanların çeşitli nedenlerden ötürü bir araya gelmesi veya aynı bölgelerdeki insanların farklı bölgelere doğru hareketi ile ortaya çıkan bu konsept, insanlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. En temel şekilde “ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” olarak tanımlanan göç olgusunun insan hayatındaki yerini bu tanımdan da görmek mümkündür (TDK, 2019).

Antik çağdan günümüze kadar insanlık, birçok göç olayına şahit olmuştur. Bu göçler vesilesiyle farklı coğrafyalardaki toplumların birbirleri ile olan etkileşimi artmış ve yeni sosyolojik yapıların oluşmasına zemin hazırlanmıştır. İnsanlar buldukları coğrafyadan başka bir coğrafyaya göç etmek suretiyle birçok yeni kültürü öğrenmiş ve kendi kültürlerini de o bölgelere yayma şansına sahip olmuşlardır. Bu durum evrensel kültürün ve evrensel değerlerin oluşmasına önemli düzeyde katkı sağlamıştır. Toplumsal gidişata yön veren birçok mühim hadise, yaşanan göçler esnasında veya akabinde yaşanmıştır (Köse, 2017). Kısacası bazı coğrafyalarda değişimin eşliğine gelen veya değişen toplumlar, bu değişimi göç yoluyla farklı toplumlara da yayarak meydana getirdikleri medeniyetin evrenselleşmesine yol açmışlardır.

Dünya tarihindeki birçok medeniyetin geçirdiği değişimler, bazı noktalarda göçe (istilaya) açık olup olmamaya bağlanmıştır. Bu bağlamda izole medeniyetlerin kendi kültürlerini diğerlerinden daha az etkilenerek ve diğer medeniyetlerden bağımsız olarak geliştirdikleri göçün toplumsal etkilerine yönelik önemli iddialardandır. Bu duruma verilecek en önemli örneklerden birisi Mısır uygarlığıdır. Mısır medeniyeti her ne kadar Nil havzasında yer alsa da, aşılması güç dağların çevrelediği çöllerde ortaya çıkan bir medeniyet olduğundan dış etkilere kapalı bir gelişim trendine girmiş ve nispeten daha özgün bir medeniyet yapısıyla gelişimine devam etmiştir. Ta ki insanlığın önlenemez gelişimine yenik düşene kadar. Zira insanlık hem teorik hem de pratik manada yer değiştirme ve kapalı coğrafyalara kolayca erişebilme yeteneğine sahip olmuş ve yaşadığımız yüzyılda ulaşılamayan hemen hemen hiçbir topluluk veya uygarlık kalmamıştır. (Histories Editörleri, 2021).

Mısır Medeniyetinin tersine, göçe (istilaya) açık olan medeniyetler ise sürekli olarak göç aldıkları bölgelerin kültürlerinden etkilenerek ve onları etkileyerek kozmopolit bir yapı oluşturmuş ve gelişim süreçleri bu bağlamda devam etmiştir. Mezopotamya bölgesi bu tür medeniyetlere ev sahipliği yapmış önemli bir bölgedir. Bu bölgedeki medeniyetler asırlarca istilaya uğramış ve hem bölgesel hem de kültürel olarak önemli bir dinamizmin etkisinde kalmıştır (Tarihi olaylar Editörleri, 2021). Coğrafi şartlar ve konumundan dolayı dinamik bir gelişim sürecinden geçen Mezopotamya'nın medeniyetlerin beşiği haline gelmiş olmasının nedeni aldığı ve verdiği göçler vesilesi ile uğradığı hem niceliksel hem de niteliksel değişimlerdir.

Mısır ve Mezopotamya örnekleri göç olgusunun Wallerstein'in dünya sistemleri analizine bağlanabileceği önemli iki örnektir. Bu bağlamda kendi dönemlerinde önemli devletlere ev sahipliği yapmış bu iki bölgede çeşitli devlet sistemleri meydana gelmiştir. Mısır'da uzun ömürlü bir krallık rejimi hükümet sistemini meydana getirirken, Mezopotamya'da bu konuda da bir dinamizm hâkimdir, zira Mezopotamya hem istilalar hem de merkezi konumu dolayısıyla diğer medeniyetlerle olan ilişkisi nedeniyle, birçok devlete ve yönetim şekline ev sahipliği yapmıştır. Bunlar dünya tarihindeki eski hükümet sistemlerinin birer örneği olarak gösterilebilir. Göçün sistemlere olan etkisi de bu bağlamda açıklanabilir. Mısır ve Mezopotamya havzalarına doğru gerçekleşen istilalar veya göçler çevreden merkeze doğru olan göçlere verilebilecek önemli tarihi örneklerdir. Zira tarımsal üretimin fazla ve iş gücü ihtiyacının da buna paralel olarak fazla olduğu bu bölgeler hem ekonomik hem de sosyal manada dönemin cazibe merkezleridir.

Göç'ün yönetim sistemlerine olan bir başka etkisini, iki büyük göç hadisesi "Kavimler Göçü" ve "Hicret" bağlamında da açıklamak mümkündür. Bu iki büyük göç hadisesi hem toplumsal bazda hem de hükümet sistemi bazında önemli değişikliklere yol açmışlardır. Kavimler göçü ile Çin baskısı ve yeni yurt arayışında olan Asyalı kavimlerin, Avrupa'ya doğru hareketi ve burada vuku bulan istilalar, Roma İmparatorluğu'nu ikiye ayırmış ve devamında Batı Roma'nın yıkılmasına yola açarak Avrupa kıtasında yönetim sistemi bağlamındaki neredeyse bütün taşları yerinden oynatmıştır. Feodalizmin ortaya çıkışı, skolastik düşüncenin önem kazanması ve yeni toplumların ortaya çıkmaya başlaması bu hadiselerin sonuçlarından bazılarıdır (Dost, 2021).

Hicret ise yine bir baskı sonucu ortaya çıkan ve akabinde Ortadoğu'da uzun yıllar hüküm süren bir devletin kurulmasına yol açan bir göç hadisesi olarak öne çıkmaktadır. Hz. Muhammed önderliğinde Mekke'de bulunan azınlık konumundaki Müslüman topluluğun, gayrimüslim baskılarından ötürü Medine'ye göç etmesi şeklinde gerçekleşen Hicret, o dönemde hem yerelde hem de daha sonra meydana gelecek gelişmeler dolayısıyla bölgesel ve evrensel çapta sonuçlar doğurmuştur (Ayrancı, 2018).

Bu iki büyük göç örneği göç olgusu ile Wallerstein'in sistemler analizini ortak paydada buluşturabilecek örneklerdendir. Wallerstein'in yarı çevrede yer alan devlet veya toplumların merkeze geçebilme potansiyeline sahip olduklarını ve bu potansiyeli değerlendirmeleri durumunda sistemde yer alan aktörlerin farklılaşabileceğinin önemli birer kanıtı olarak öne çıkmaktadırlar. Zira Hicret İslam Devleti'nin kuruluşuna, Kavimler Göçü ise Avrupa'nın bu günkü siyasal sisteminin oluşmasına temel oluşturan önemli sistemsel kitle hareketleridir. Bu iki örnekte de çevrede veya yarı çevrede yer alan toplumların bir anda merkeze geçme potansiyellerini kullanıp, merkeze geçip tarihin seyrini değiştirdiği görülmektedir.

Geçmişten günümüze çeşitli türlerde ve boyutlarda gerçekleşen göç hadiseleri, hem Wallerstein'in etkisi altında kaldığı Annales Okulu'nun

tarihsel çalışmalarına konu olması hem de toplumsal sistemleri ve yönetim sistemlerini değiştirici etkisi dolayısıyla dünya sistemleri analizi ile direkt olarak ilişkilendirilebilecek hadiselerdir. Göçün nedenleri, sonuçları, çıkışı ve varış noktalarında meydana getirdiği sistemsel ve toplumsal değişimler dünya sistemleri analizi açısından önemli bulgular içeren bir yapı şeklinde tezahür etmektedir. Bu bağlamda göç hadisesini türleri üzerinden incelemek dünya sistemleri analizine nasıl yansıdığını anlamak açısından faydalı olacaktır.

Immanuel Wallerstein'in dünya sistemleri teorisi bağlamında göç olgusu gruplar arasındaki geçişi ifade etmektedir. Özellikle çevreden merkeze olan iş gücü geçişi ve merkezden çevreye olan sermaye geçişi esnasında meydana gelen kitlesel hareketler bu duruma verilebilecek önemli örneklerdir. Bu göçler hem iç hem de dış göçler şeklinde gerçekleşmişlerdir. Sanayinin ihtiyaç duyduğu iş gücü dolayısıyla köyden kente doğru gerçekleşen kitlesel hareketler iş göçleri ve yine iş gücü temini için dünyanın az gelişmiş (çevre) bölgelerinden gelişmiş (merkez) bölgelerine doğru yaşanan kitlesel hareketler de bu bağlamda değerlendirilebilir. Dünya sistemleri teorisi açısından değerlendirildiğinde merkezden çevreye doğru olan göçler yatırım ve sermaye arttırımı amaçlı kaynak arayışları dolayısıyla gerçekleşirken, çevreden merkeze doğru olanlar ise daha iyi ekonomik ve yaşamsal imkânlara sahip olmak amacıyla gerçekleşmiştir (Çağlayan, 2006).

4. GÖÇ OLGUSUNUN DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNE TEMEL OLUŞTURUCU ETKİSİ

Göç olgusu ve tarihte yaşanmış göç hadiseleri ile dünya sistemleri analizi arasında reel bağlamda kanıtlanmış bir ilişki henüz olmasa da bu iki konsept birbiriyle ilgili ve ilişkilidir. Öncelikle, iki konseptinde meydana geldiği ortamlar analiz edildiğinde herhangi iki yapı arasındaki farkın ön plana çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Dünya sistemleri analizi, analize konu olan sistemlerin bileşenleri arasındaki farkı vurgulayıp bu bileşenler arasındaki ilişki türlerini ve çeşitli metaların akış yönlerini vurgulamak gayesiyle ortaya çıkmışken, göç olgusu bu akışın kendisidir. Kısacası, dünya sistemleri analizindeki merkez, çevre ve yarı çevre gruplar arasındaki toplumsal geçişler göç konsepti ile ifade edilebilir.

Wallerstein dünya sistemleri analizini oluştururken merkez, çevre ve yarı çevre arasındaki sosyoekonomik farkları vurgular ve bu nedenle gruplar arasında birtakım alışverişlerin meydana geldiğini belirtir. İşte bu alışverişin bir kısmı göç ile ifade edilebilir. Merkez konumunda bulunan ülkelerin aynı zamanda cazibe merkezi olmaları, refah ve konfor arayışındaki çevre toplumlarının bu ülkelere doğru göçü ile sonuçlanmaktadır. Bu durumun temel nedenleri ekonomik, sosyal ve insani imkânlardır (Barışık, 2020: 1-28). Wallerstein'in modelinde oluşturduğu devlet gruplarının toplumdaki sosyoekonomik grupların makro düzeydeki hali olduğu düşünülürse, göç olgusunu bu modele yerleştirmek daha kolay ve anlaşılır hale gelecektir. Bu bağlamda, göçün nedenlerini göç türleri üzerinden incelemek göç olgusunun

dünya sistemleri teorisi içerisindeki yeri ve anlamının altını çizmek adına önemlidir.

Göç olgusu neredeyse bütün sosyal bilimlerde incelenmiş ve hakkında farklı yorumlar yapılmış bir olgudur. Bu yüzden her alanda farklı bir göç çeşidi üzerinde yoğunlaşma görülebilmektedir. Dünya sistemleri analizi içerisindeki göç kavramını da ekonomik, sosyal ve siyasi nedenlerden kaynaklanan zorunlu veya gönüllü göçler olarak kısaca değerlendirmek mümkündür. Göç olgusu literatürde ilk olarak zorunlu ve gönüllü göç olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Bu iki göç türünün de sebepleri aynı olabilirken, zorunlu göç kısmında bu sebeplerin zorlayıcılığı ön plana çıkmaktadır (Abadan Unat, 2002). Çalışmanın önceki bölümlerinde örnek olarak verilen Hicret ve Kavimler Göçü bu iki göç konseptine tekraren örnek verilebilir. Zira Hicret tam manasıyla zorlayıcı dini ve sosyal sebeplerle gerçekleşen zorunlu bir göç hadisesi iken, Kavimler Göçü daha çok yeni yurt ve yerleşim alanları bulmak amacıyla kısmi siyasi baskılar sonucu gerçekleşmiş gönüllü bir göç olarak değerlendirilebilir.

Günümüzdeki göç örnekleri de bu gruplandırmada farklı şekillerde konumlandırılmaktadır. Örneğin Suriye'de başlayan siyasi istikrarsızlık ve sosyal çalkantılar sonucu meydana gelen iç savaştan ötürü son 10 yılda dünyanın çeşitli bölgelerine doğru ciddi bir nüfus akışı gerçekleşmektedir. Bu akış günümüzde zorunlu göçe verilebilecek en önemli örneklerden iken, yine günümüzde çokça yaşanan beyin göçü hadisesi ise gönüllü göç konseptine örnek verilebilir. Zira beyin göçü, uzun bir yetiştirme ve gelişme sürecinden geçmiş çeşitli konularda uzmanlaşmış vasıflı bireylerin araştırma veya çalışma hedefiyle daha gelişmiş bir ülkeye göç etmesi durumudur (Bakırtaş ve Kandemir, 2019: 961-974). Zorunlu ve gönüllü göçlere verilen bu iki örnek bağlamında göç olgusu ile Immanuel Wallerstein'in dünya sistemleri Analizinin bağlantısını kurmak mümkündür.

Göç ve dünya sistemleri Analizinin bağı kurulurken dikkate alınması gereken en önemli unsur gelişmişlik düzeyi ve bundan ötürü ülkeler veya başka bir deyişle sistemin elemanları arasında ortaya çıkan farktır. Bu fark birçok teoride yer edinmiş, her yaklaşım bu farkı değişik boyutlarıyla değerlendirmiştir. Örneğin realizm güçler dengesi bağlamında yaklaşırken, liberalizm uluslararası ekonomi ve barış boyutunda değerlendirmiştir. Marksist yaklaşımlar ise bu farkın oluşturduğu sınıf bilincine vurgu yapmıştır. Dünya sistemleri Analizi için de bu farklı yaklaşımları tek çatı altında toplayan, özellikle Annales Okulu ve bağımlılık teorilerinin de etkisiyle oluşan topyekûn bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Zira Wallerstein'in analizine konu ettiği sistem neredeyse bütün yaklaşımların aynı potada eritilmesiyle meydana gelmiştir.

Göç, dünya sistemleri Analizinde büyük bir yere ve öneme sahiptir. Zira daha önce de belirtildiği üzere merkez, çevre ve yarı çevre arasındaki insani mobilizasyon göç ile açıklanmaktadır. Dünya sistemleri analizi ekonomi tabanlı bir analiz olduğundan, göçün sistemler analizindeki yerini

ekonomik nedenlerle (zorlayıcı olsun ya da olmasın) çevreden merkeze doğru olan hareket olarak değerlendirmek mümkündür. Merkezde biriken sermaye çevreye doğru hareket ederken çevrede bulunan iş gücü merkeze doğru hareket etmektedir. Böylelikle insanlar göç vasıtasıyla istedikleri veya hak ettiklerini düşündükleri yaşam standartlarına belirli düzeylerde kavuşmaktadırlar. Kuzey ve Güney ayırımına benzer bir şekilde, göç az gelişmiş olan çevreden gelişmiş olan merkeze doğru gerçekleşmektedir (Broad, 1996: 7-19).

Çevreden merkeze doğru gerçekleşen göç, merkezdeki yapıyı da çeşitli boyutlarda değiştirmekte ve var olan makro sınıf bilincinin içerisinde mikro sınıflar oluşturmaktadır. Örneğin az gelişmiş ülkelerden, homojen toplum yapısına sahip gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşen göç dalgaları, göç alan ülkede kozmopolit bir nüfus yapısının oluşmasına ve yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum sistemler analizinin mikro düzeyde gerçekleştiğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda, çevreden merkeze doğru gerçekleşen göç her ne kadar iş gücü sağlamak adına faydalı olsa da toplumsal açıdan çeşitli dezavantajlar oluşturmaktadır. Dünya sistemleri analizinin oluşmasında büyük rol oynayan farklılıklardan dolayı ortaya çıkan göç hadisesi bu bağlamda analizin temelini oluşturmaktadır.

Diğer bir yandan, göç olayının gerçekleşmesi esnasında meydana gelen değişimler de sistemi hem genel manada hem de göç hadisesinin gerçekleştiği çıkış ve varış noktalar hatta geçiş noktaları bağlamında etkilemektedir. Zira göçün temel nedenleri olarak görülebilecek ekonomik kaygılar ve güvenlik kaygılarının giderilebileceği yegâne nokta merkez ülkelerdir. Çevreden merkeze doğru gerçekleşen hareketlilikte, yarı çevre (semi-periphery) ülkeler olarak adlandırılan grubun köprü olma durumları buna verilebilecek önemli örneklerdendir. Buldukları siyasi, ekonomik ve coğrafi durumdan ötürü zaman zaman yarı çevre ülkeler merkeze geçmeden önceki durak pozisyonuna düşebilmektedirler. Merkeze geçişi kolaylaştırabilir düşüncesiyle, merkeze geçiş yapmadan önce girişin ve geçişin nispeten kolay olduğu yarı çevre veya merkeze sınır komşusu olan başka bir çevre ülkeye geçiş, göçmenler tarafından tercih edilir bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum hem göç olgusunun pratiğini etkilemekte hem de dünya sisteminde yer alan üç gruptaki aktörlerin birbirilerine olan bakışlarını ve birbirleri ile olan ilişkilerini etkilemektedir.

Sonuç

Immanuel Wallerstein dünya sistemleri analizini yaparken imparatorluklar çağından ulus devlet çağına geçiş sürecinde ekonomide meydana gelen değişimlerin dünya sisteminde oluşturduğu devrim niteliğindeki değişimler bağlamında modern dünya sistemini veya günümüz deyimiyle uluslararası sistemi resmetmiştir. Bunu yaparken her ne kadar ekonomik bir jargon kullanmış olsa da bu sistemin ekonomi dışındaki alanlarda da benzer şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Dünya üzerinde var

olagelmış sistemlerin çoğundan izler taşıyan bu kuram günümüzde tecrübe edilen sistemi etraflıca açıklayan yegâne teorilerdendir.

Göç konsepti ise bütün sosyal bilimlerde belirli düzeylerde yer alan ve vizyon oluşturma bakımından büyük önem teşkil eden bir konsepttir. Göç ile dünya sistemleri analizi arasındaki reel bağın keşfedilmesi ve incelenmesi hem göç hadisesini uluslararası sistem açısından hak ettiği konuma getirmek hem de dünya sistemleri analizinin göç ile olan sıkı ilişkisini kanıtlamak açısından önemlidir. Göç, Immanuel Wallerstein'in oluşturduğu kuramda toplumsal ve ekonomik açıdan önemli bir yer tutmakta ve hatta daha önce de belirtildiği gibi bu kurama belli boyutlarda temel oluşturmaktadır. Bu noktada asıl iddia göç olgusunun Wallerstein'in analizini oluşturduğu olarak anlaşılmalıdır. Zira Wallerstein analizini ekonomik değişim ve dönüşüm üzerine kurmuş bu vesile ile de Dünya Sistemindeki grupları ortaya atmıştır. Göç olgusunun buradaki temel oluşturucu etkisi ekonomik değişim ve dönüşümün nedeni veya sonucu olarak gerçekleşen bir olgu olmasıdır. Kısacası dünya sistemleri teorisi bir binaya benzetilecek olursa göç olgusu bu binanın inşa edileceği zeminin birçok parçasından biri olarak anlaşılmalıdır.

Dünyanın sisteminin yarımına dair yapılan çalışmalara da kaynaklık edebilme potansiyeline sahip olan bu kuram, sistem bağlamında ayrıntılı olarak incelenip sistemsel sorunların çözümünde kullanılmalıdır. Uluslararası sistem birçok idealin gerçekleştirilmesi fikrini bünyesinde barındıran önemli bir sistemler bütünüdür. Bu sistemler her ne kadar bazı idealleri gerçekleştirmek üzere dizayn etmiş olsa da geçmişte olduğu gibi günümüzde de güçlünün haklı ve söz sahibi olduğu sistemlerdir. Wallerstein de bu sistemleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alıp olanı olduğu gibi, tecrübeleri ve öngörülerini bağlamında çoğunlukla objektif bir şekilde inceleyerek literatüre katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada göç ile dünya sistemleri kuramının ilişkisinin altının çizilmesi, göçün aslında dünya toplumunu derinden etkileyen ve dünya sistemi açısından kurucu etkiye sahip olduğunu kanıtlayan bir girişim olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ali AYATA %50, Halil KARATAŞ %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ali AYATA %50, Halil KARATAŞ %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2002). *Bitmeyen göç*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahiakpor, J. C. W. (1985). *The success and failure of dependency theory: The experience of Ghana*. International Organization.
- Apak, S, Yılmaz, G. (2010). G-20 ülkeleri ve küreselleşme. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (46), 11-24.
- Ayrancı, İ. (2018). *Hız. Peygamberin Medine'ye hicreti ve bu dönemde uyguladığı stratejiler üzerine bir deneme*. Kalemname 3 (6): 44-77.
- Bakırtaş, T., Kandemir, O. (2010). Gelişmekte olan ülkeler ve beyin göçü: Türkiye örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*. 18(3), 2010, 961 – 974.
- Barfield, T. (1998). *The dictionary of anthropology*. Wiley-Blackwell. 498–499.
- Barışık, S. (2020). *Bölüm 1 göç kavramı. Tanımı ve türleri*.
- Broad, R. (1996). Whither the North-South gap? *Third World Quarterly*. 17. 7-18. <https://doi.org/10.1080/01436599650035743>.
- Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (17). 67-91.
- Dost, S. (2021). Avrupa'ya ikinci kavimler göçü (mü?): Sorunlar, fırsatlar, tehditler, çözümler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Uluslararası Konferansı, Göç: Önümüzdeki Yirmi Yılın Projeksiyonu ve Ötesi.1-21. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.1055481>
- Goldfrank, W. L. (2000). Paradigm regained the rules of Wallerstein's world system method. *Journal of World-Systems Research*.6.(2) 150-195.
- History's Histories Editörleri. (2021). *Egypt geography & the gift of the Nile*. 09.08.2022 tarihinde <http://www.historyshistories.com/egypt-geography--the-gift-of-the-nile.html>/adresinden edinilmiştir.
- Köse, O. (2017). *Geçmişten günümüze göç I*. Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Libretexts Editörleri, (2021). *World-systems theory*.03.08.2022 tarihinde <https://socialsci.libretexts.org/@go/page/8190>/adresinden edinilmiştir.
- Martinez Vela, C.A. (2001). *World systems theory*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology, MIT.

- Tarihiolaylar Editörleri. (2021). Mezopotamya. 09.08.2022 tarihinde <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/mezopotamya-312./adresinden edinilmiştir>.
- TDK. (2019). *Güncel Türkçe sözlük*. 09.08.2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/adresinden edinilmiştir>.
- Wallerstein, I. (1983). *Historical capitalism*. London: Verso. Çeviren: Necmiye ALPAY.
- Wallerstein I. (1989). *The modern world-system III: the second era of great expansion of the capitalist world-economy 1730-1840s*. Academic Press.
- Wallerstein, I. (2000). *The essential Wallerstein*. New York: The New Press.
- Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: an introduction*. Durham and London: Duke University Press.
- Wallerstein, M., & Austen-Smith, D. (2008). *Selected works of Michael Wallerstein: The political economy of inequality, unions, and social democracy*.
- Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. California: University of California Press.

Extended Abstract

Mankind has experienced many experiences from the first ages to the present day and the accumulation of these experiences has brought the phenomenon of civilization to its current level. A serious development and change took place in the process from hunter-gatherer human to space explorer human, and human beings witnessed many turning points and important events in this process. The accumulation of all social and technical developments that took place in the historical process has created today's civilization. This cumulative structure formed in the context of civilization has been and continues to be contributed in various ways by all societies and even each individual in different geographies that have lived in the world.

The civilization-building adventure of mankind has developed in the context of certain cause-effect relationships since existence. Some developments have caused others, and some have emerged as the result of other developments. In the early ages, people who lived as hunter-gatherers in a nomadic way have constantly changed places according to the situation of eating and sheltering opportunities. The introduction of settled life with the invention of agriculture is an important turning point for human beings, because the first step towards becoming a producer rather than a mere consumer has been taken. The invention of agriculture, one of the first large-scale technical developments in human history, led to settled life.

With the invention of agriculture, people started to produce the products they needed and even more. The production that started in fertile lands made it necessary to stay on these lands permanently and the first settlements were started to be established. As production increased, settlements began to grow slowly and villages were established. Over time, developments in economic, commercial and technical fields resulted in the establishment of cities and therefore states. In this process, the volumetric growth in agriculture and trade caused both the faster development of civilization and the increase in the level of welfare and wealth. This wealth has accumulated in different ways and levels in different parts of the world, and this situation has affected each geography differently. This effect naturally spread to the economic, sociological and political structures in each geography differently. The fact that the effects are very different and varied from each other has led to the development of different management systems in the world periodically. The regional and global events witnessed in the process of change from tribes to city-states, from city-states to empires, from empires to nation-states are proof of this.

In this period when all these developments in the history of humanity were experienced, different management styles were adopted and the global order was formed according to the attitudes of the units managed with these management styles. It is possible to say that there is a different world system in each period. Of course, developments in practice also have a place in theory. From past to present, many theorists have analyzed the past and present system of the world and made many different interpretations. Wallerstein's world systems theory is one of these analyses. While creating the world systems theory, which he put forward as a result of long studies, Wallerstein benefited from the historical approaches of the Annales School and tried to benefit from the past experiences as much as possible in the theory he put forward in modern times. The concepts of labor and capital, which Wallerstein focused on while dividing the World States into groups as centre, periphery and semi-periphery, have led to the formation of classes in different ways throughout human history. This is also true for today's international system.

The system description presented by Wallerstein stands out as a comprehensive description that can be associated with many concepts. It is even possible to say that it is one of the best among its kind. One of the critical concepts that can be associated with Wallerstein's theory is migration. The phenomenon of migration constitutes an infrastructure for the theory of world systems, as the transfer of labor and capital between groups, which is claimed in the theory, expresses "migration". The relationship between world systems theory and migration, which is discussed in this study, aims to underline how these two concepts are related to each other. On this occasion, it will be emphasized how important the phenomenon of migration is in terms of world history. Migration is one of the historical events mentioned in the study that has various results. Migrations throughout history have brought the culture

and lifestyle of their region to their destination, and at the same time, they have brought different management styles and systems to different regions by carrying the management styles they are subject to, at least on the basis of habits.

The phenomenon of migration has a critical importance in the formation of the current world civilization and system. Migration is a broad phenomenon that expresses the movement of not only people but also all other concepts that exist with people from one place to another, and it plays a founding role especially in terms of the world system. The reason for this is that the phenomenon of migration is one of the phenomena that initiates the interaction.

The awareness of the relationship between Wallerstein's world systems theory, which stands out as one of the important theories explaining the existing system in the modern world in detail, and the phenomenon of migration, which is one of the phenomena that enable people to get to know and interact with each other, is critical in terms of comprehending the current system and creating its historical context. Although the theory of world systems, which depicts the modern age by making use of historical experiences, comes to the fore as an economic-based theory, the sociological facts included in this theory are also undeniable. In order to comprehend these sociological facts, the situation of migration in the historical process should be considered and evaluated.

Wallerstein's theory stands out as a theory that tries to describe not only yesterday and today, but also tomorrow. One of the main reasons for the attempt to establish the relationship between migration and the world system through Wallerstein's theory in this study is this wide scope. Because the interaction between migration and people is experienced today as it was yesterday and it is seen that it will continue to be experienced tomorrow. Therefore, the relationship between the current system and migration should be examined and analyzed in depth.

70. YILINDA TÜRKİYE-NATO İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL BOYUTU

Melih DUMAN*

Öz

Türkiye için coğrafi bir manadan çok daha fazlasını ifade eden Batı kavramı, son iki yüzyılda ulaşılacak istenen modernleşme sürecinin hedefi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı kayıpları gidermek üzere başlattığı süreç, nihayetinde Devletin tasfiyesini engellemek üzere kullanılan bir enstrüman haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile temin edilen güvenlik, Batılılaşmanın gerekçesini ortadan kaldırmamış aksine yeni ve en önemli hedefi haline getirmiştir. Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde NATO'ya üye olması ise SSCB karşısında emniyet ihtiyacının giderilmesinin yanında aynı zamanda uzunca bir dönemdir sürdürülen modernleşme maratonunda Batılı olma statüsü sağlamıştır. Bu kapsamda çalışma Türkiye-NATO ilişkilerini 70 yıllık perspektif içerisinde ele almakta Türkiye'nin Batı ile ilişkilerindeki dönüşümü, yaşanan tartışmalar içerisinde ortaya koymaktadır. Türkiye'nin NATO üyeliğinin 70 yılı değerlendirildiğinde Türkiye, NATO üyeliği ile birlikte tüm istediklerine sahip olmamış, üstelik NATO üyesi ülkelerle dönem dönem ciddi görüş, fikir ayrılıkları yaşamış ve hala yaşamaktadır. Tüm bu fikir ayrılıklarına ve olumsuzluklara karşın Türkiye, 70 yıldır NATO'nun uyumlu bir üyesi olarak NATO politikalarına destek vermektedir. Çalışma bu çerçevede Türkiye'nin üyeliği ve dış politikası kapsamında NATO meselesini çeşitli boyutlarıyla geçmişten bugüne ele almaya çalışmaktadır. Çalışma, belgesel kaynak tarama yöntemiyle elde edilen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), ABD.

HISTORICAL DIMENSION OF TURKEY-NATO RELATIONS IN THE 70TH YEAR

Abstract

The concept of the West, which means much more than geographical meaning for Turkey, has been the target of modernization process desired to be achieved in the last two centuries. The process initiated by the Ottoman Empire to compensate for losses it experienced eventually became an instrument used to prevent the liquidation of the state. The security provided by the establishment of Republic of Turkey has not eliminated justification of Westernization; in contrast, it has made it its new and most important goal. Turkey's membership in NATO during the Cold War period not only

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, melihduman@aksaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6861-615X>.

met the need for security against the USSR but also provided the status of being Western in modernization marathon that has been going on for a long time. The study discusses Turkey-NATO relations from a 70-year perspective and reveals the transformation of Turkey's relations with the West in the discussions. When the 70 years of Turkey's NATO membership were evaluated, Turkey did not have all what it wanted with its NATO membership; moreover, it had serious opinions and disagreements with NATO member countries from time to time and is still living. Despite all these disagreements and negativities, Turkey has been supporting NATO policies as a harmonious member of NATO for 70 years. The study tries to address NATO issue with its various dimensions from past to present within scope of Turkey's membership and foreign policy. The study was evaluated in line with archival documents and other sources obtained by documentary source scanning method.

Keywords: Türkiye, North Atlantic Treaty Organization (NATO), The USA.

Giriş

Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü isimli kitabında Oral Sander, Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin artık güçlenmekte olan Avrupa devletlerine karşı zayıfladığını ifade etmiş, bu süreci XIX. yüzyıl içinse Osmanlı'nın "kanadının kırılması" olarak tasvir etmiştir (1987: 112). Hüdayi Şentürk ise Küçük Kaynarca Antlaşması'nı (1774) Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı olarak kabul etmiştir (1992: 89). Türkiye'nin Batılılaşma süreci kimi yazarlar tarafından çok daha eskiye götürülmekle birlikte, modern dönemde bu sürecin takribi son iki yüz elli yıla tekabül ettiği söylenebilmektedir. Türkiye'nin Batı karşısında önce Çarlık Rusya'sına daha sonra ise tüm Batılı ülkelere karşı yaşadığı kayıplar devletin toparlanmasını gerektirmiştir. Bu toparlanmanın resmi hüviyet kazandığı tarih ise 1839 yılında Gülhane'de okunan Tanzimat Fermanı ile olmuştur. Bu dönemde devletin yaşadığı sorunlara çözüm bulunması için Batılılaşma başta olmak üzere çeşitli fikirler üretilmiştir. XVIII. yüzyılda eskiyi ihya ederek yeniden yapılandırma önerilerinin yerini Tanzimat Dönemi'nde yeni bir düzen oluşturma düşüncesi almıştır (Gölen, 2010: 1-3). Tanzimat Fermanı ile başlayan süreç İslahat Fermanı, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet dönemlerinde de sürmüş fakat devlet tüm çabalara rağmen istenilen konuma taşınamamıştır. Üstelik Gayri Müslüm anasırdan sonra XX. yüzyılda Müslümanların da ayrılma sürecine dâhil olması, devletin parçalanmasını hızlandırmıştır (Alkan, 2009: 19).

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'ne son veren gelişme olurken bağımsız kalmak üzere 1919 yılında başlayan Milli Mücadele, 1923 yılında Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile birlikte nihayet bulmuştur. Türkiye bu yeni dönemde dış güvencilikte sağlanan rahatlama ile dış politikadan ziyade iç politik meselelere yönelmiştir (Hale, 2003: 48-49). 1930'lu yıllarda ortaya çıkan İtalya tehlikesine kadar, Türkiye'nin temel önceliği Lozan'da çözülemeyen sorunlar olmuştur. Avrupa ölçeğinde tüm devletlerle iyi ilişki kurma arzusunda olan Türkiye, savaş başlamadan kısa bir süre önce İngiltere

ve Fransa ile birlikte Üçlü Pakt'ı imzalamıştır (Hale, 2003: 62). Yakın coğrafyasında Sadabad Paktı, Balkan Antantı gibi oluşumlarla bölgesel güvenliği, kolektif olarak sağlamayı ilke edinen Türkiye, aynı zamanda Üçlü Pakt'ı imzalayarak Batı ile işbirliği içerisine girmek istediğini göstermiştir. Bu çerçevede II. Dünya Savaşı sırasında Selim Deringil'in ifadesiyle denge oyunu oynayan (1994), sebebi olmadığı savaşın tarafı olmak istemeyen Türkiye, tarafsız tutumuna karşın Batı ile açık bir işbirliğine girmiştir. Tanzimat'la başlayan Batı teveccühü, II. Dünya Savaşı sırasında özellikle Almanya'nın yenilip SSCB'nin Türkiye için ciddi bir tehdit olmasıyla tahkim edilmiştir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Çarlık Rusya karşısında düşülen güvenlik bunalımı, 1917 sonrasında nispeten yatışmışsa da tarihe Sarper-Molotov görüşmesi olarak geçen görüşme ile yeniden alevlenmiştir (Kamel, 1999: 409).

Savaş sonrası SSCB tehdidi, tarihsel travmaları tetiklemesi ve tüm dünyanın Sovyetler'i alkışladığı bir sırada denge politikası gibi bir seçeneği zorlaştırması sebebiyle Türkiye'yi güvenlik ikileminde bırakmıştır. Bu süreçte Batı yeniden önem kazanırken, İngiltere'nin ABD'yi yönlendirmesiyle Truman Doktrini ve nispeten Marshall Planı ile SSCB karşısında Türkiye dengeyi sağlamıştır. Batı ile yakın ilişkiler 1949 yılında NATO'nun kurulması ile birlikte yeni bir güven sorunu doğurmuştur. NATO dışında kalması, Türkiye'nin SSCB tehdidiyle yeniden yalnız yüzleşmek zorunda kalacağı gibi bir seçeneği akıllara getirmiştir. Nihayetinde pragmatik amaçlar doğrultusunda 1952 yılında NATO'ya üye olunması, yalnızca SSCB karşısında güvenlik ihtiyacının giderilmesine yol açmamış aynı zamanda uzunca bir dönemdir sürdürülen modernleşme maratonunda Batılı olma statüsünü de sağlamıştır. Türkiye'nin NATO üyeliğinin 70 yılı değerlendirildiğinde Türkiye, 1952 tarihi ile tüm istediklerine sahip olmamış, üstelik NATO üyesi ülkelerle ciddi görüş ve fikir ayrılıkları yaşamıştır. Tüm bu fikir ayrılıklarına ve olumsuzluklara karşın Türkiye, 70 yıldır NATO'nun ABD'den sonra en güçlü ikinci devleti olarak NATO politikalarına destek vermiştir. Bu kapsamda çalışma Türkiye-NATO ilişkilerini 70 yıllık perspektif içerisinde Türkiye'nin pragmatik gayelerle ele aldığı Batı ile ilişkilerindeki dönüşümü, yaşanan tartışmalar içerisinde ortaya koymaktadır. Çalışma bu çerçevede Türkiye'nin üyeliği ve dış politikası kapsamında NATO meselesini çeşitli boyutlarıyla geçmişten bugüne ele almaya çalışmaktadır. Çalışma, doküman analizi ve söylem analizi metoduyla NATO meselesini ele almakta ve konuyu Türk dış politikası perspektifiyle değerlendirmektedir.

1. TÜRKİYE'NİN NATO ÜYELİĞİ VE ÜYELİK SÜRECİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

Türkkaya Ataöv, Batılı ülkelerin II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Doğu Avrupa'daki ülkelerde komünist egemenliğinin kurulmasını, SSCB'nin dünyayı ele geçirme girişiminin başlangıcı olarak kabul ettiklerini ifade etmiştir (1968a: 189). Keza Henry Kissinger da Savaş'tan kısa bir süre sonra

Müttefikler'in arasındaki havanın değiştiğini, Joseph Stalin'in anlaşmazlık içeren toprakları ele geçirmesinin ve SSCB'nin işgal ettiği bütün ülkelerin içişlerine karışmasının ciddi bir çatışma konusu olmaya başladığını ifade etmiştir (2011: 395).

Diğer taraftan ise ABD Başkanı Harry S. Truman'ın ABD'nin savaştan sonra toprak almayacağına dair sözler sarf etmesinden çok kısa bir süre sonra Kongre'den gelen tepkiler üzerine Truman, sözlerinin Pasifik'te ele geçirilen üsleri kapsamadığını ifade etmiştir. Ataöv'e göre Truman'ın Pasifik ile sözlerinin etkisi çok büyük olmuş, SSCB sınırlarına oldukça yakın olan bu sler, Sovyetler'in ABD'ye yönelik kuşkularını arttırmıştır (1968b: 275). İki ülkenin de henüz II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği dönemde birbirine karşı takındıkları olumsuz tutum, kısa süre içerisinde bloklaşmaya ve bloklar içerisinde kolektif girişimlere yol açmıştır. Winston Churchill'in ifadesiyle Avrupa'nın ortasına inen "Demir Perde" ile dünya iki kısıma ayrılmıştır. Batı Bloku, Truman Doktrini ve Marshall Planı gibi girişimlerle SSCB'nin yayılmasına karşı bir direnç, işbirliği oluşturmak isterken SSCB ise Batı Bloku'na karşı 1947 yılında kurulan Kominform, Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON) gibi girişimlerle cevap vermiştir. Ortaya çıkan gerilimin son halkası ise askeri anlamda ABD'nin öncülüğünde Avrupa lkelerini SSCB'nin yayılmasına karşı korumak üzere kurulan NATO olmuştur (Uçarol, 2000: 666-671).

NATO'nun kurulması Türk dış politikası için oldukça önemli bir gelişme olmuştur. Zira 1945 Haziran'ında Sarper ile Molotov arasında gerçekleşen görüşme sonrasında gerilen Türkiye-SSCB ilişkileri, bu dönemde Soğuk Savaş'ın ruhuna uygun olarak SSCB'yi dengelemek üzere Türkiye'nin Batı ile özellikle de ABD ile yakın bir politik işbirliği içerisine girmesine yol açmıştır. NATO'nun ilanı sonrasında Türkiye'de Truman Doktrini ile ABD'den alınan desteğin SSCB karşısında kaybedildiği vehmi ortaya çıkmıştır. NATO'nun içerisinde Türkiye'nin yer almaması, 1945 yılında yaşanan 'kbusu' (Toker, 1971) yeniden hatırlatmıştır. Türkiye için hali hazırda 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile imzalanan Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması yürürlükte bulunmasına rağmen Halk lman'a göre bu antlaşmaya fazla gvenilmemiştir. Zira Savaş süresince yükümlülüklerini yerine getirmeyip tarafsız kalan Türkiye'nin yardımına İngiltere ve Fransa bu gerekçe ile gelmeyebilirdi. Üstelik İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin yardımına gelmek istese bile ABD'nin desteği olmadan bu durum mümkün gözükmemektedir (1967: 148).

NATO'nun kurulması Türkiye üzerinde menfi bir etkide bulunmakla birlikte, NATO konusu ilk kez 1948 yılı sona ererken, İttifak resmen kurulmadan evvel gazeteler üzerinden kamuoyunda yer almaya başlamıştır. *Ulus* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, yazdığı "Türkiye'ye bir taaruz vâki olursa" başlıklı başyazısında, kurulacak olan NATO ittifakına Türkiye'nin alınmaması halinde dahi, olası bir Sovyet saldırısı karşısında ABD tarafından yalnız bırakılmayacağına ifade etmiştir (1948: 1-3). NATO

konusunda Hükümet, iç politikada basın üzerinden kamuoyu nezdinde girişimlerde bulunurken, yurt dışında ise Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak ve Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin vasıtasıyla girişimlerde bulunmuştur. Hangi ülkelerin Atlantik Paktı'na gireceğinin konuşulduğu günlerde yeniden başkan olarak seçilen Truman'ın Pakt'ın yakında gerçekleşeceğini bildirmesi üzerine Cemal Erkin, İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Sir Oliver Franks'la bir görüşme gerçekleştirmiştir. Büyükelçi, Erkin'e ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'un kendisine Pakt'ın metninin yayınladığı gün yapacağı beyanatta Türkiye, Yunanistan ve İran'a atıfta bulunacağını bu sebeple de İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in olurluğunu istediğini söylemiş; fakat Oliver'in durumu bildirmesine rağmen istenilen cevap alınmamıştır. Erkin, İngiltere'nin ABD üzerindeki tesirinin ne kadar önemli olduğunu vurgularken İngiltere'nin Türkiye'ye Pakt konusunda gelecekte de güçlü engeller çıkartacağını altını çizmiştir (1992: 41, 44).

5 Nisan 1949 tarihinde NATO'nun kurulduğu basın yayın yoluyla Türkiye kamuoyuna ilan edilirken, aynı gün ABD'ye gitmek üzere hareket eden Sadak, Türkiye'nin NATO'ya girmesi gerektiğini ifade eden "Mareşal Smuts"u takdirle karşıladığını söylemiş buna karşın ABD'ye Türkiye'nin NATO'ya girmesi için müzakerelerde bulunmaya gitmediğini ifade etmiştir ("Dışişleri Bakanımız Bugün Amerika'ya Varıyor" 1949: 1-4). Sadak, NATO'ya dâhil olmamanın verdiği endişe karşısında bu durumun Türkiye kamuoyunda olumsuz bir şekilde yansımaya engel olmak istemiştir. 6 Nisan'da *Ulus* gazetesinde manşetten duyurulan bir başka haberde ise Washington'a referans verilerek ABD'nin Truman Doktrini ile birlikte tereddüde yer bırakmayacak tarzda Türkiye ve Yunanistan'ın toprak bütünlüğünü sağlamayı vaat ettiği ifade edilmiştir. Türkiye'nin NATO'ya dâhil edilmemesi oldukça ciddi bir endişe doğururken yarı resmi *Ulus* gazetesinde endişeyi izale etmeye yönelik bir açıklamaya yer verilmiştir. Buna göre Türkiye, Truman Doktrini ile birlikte ABD'nin güvenlik şemsiyesinin altına girmiştir, fakat mesele Türkiye için tamamen "siyasi ve psikolojik"tir ("Bu Pakt Hakikatte Orta Doğu'yu da İçine Almaktadır", 1949: 1-4).

Henüz NATO ittifakının imzalanmadığı süreçte TBMM'de, Dışişleri Bakanı Sadak'ın dış politika hakkında yaptığı konuşmada, Türkiye'nin NATO'ya giremeyeceği satır aralarında zikredilirken Türkiye için NATO'yu tamamlayacak, Türkiye'yi kapsayacak alternatif bir oluşum olan Akdeniz Paktı fikrini öne çıkartılmıştır ("Demeçler", 1949: 30-31). Sadak birkaç gün sonra uluslararası basına verdiği bir demeçte ise Akdeniz Paktı fikrini daha da açmıştır. Sadak'a göre, "Avrupa barışı birdir ve bölünemez" bu sebeple Atlantik ittifakının bir anlaşma ile Akdeniz'e uzatılması veya tamamlanması gerekmektedir ("Atlantik Paktı Bir Akdeniz Paktı ile Tamamlanmalı", 1949: 1-3). Erkin, İtalya'nın NATO'ya gireceğinin belli olması üzerine Sadak'ın Meclis konuşmasının paralelinde olarak Türkiye'nin güvenlik ihtiyacını NATO sonrası ele alınacak Akdeniz Paktı'nda görmüştür (1992: 57).

Türkiye'nin üzerinde etkisi olan Batı düşüncesi Bernard Lewis'e göre, Bizans kadar eskidir (2011: 61). Bu sebeple NATO konusu yalnızca güvenlik meselesi olarak değil aynı zamanda Batılılaşma çerçevesinde ele alınan bir husus olmuştur. Türkiye'nin NATO içerisinde olmamasının gerek güvenlik gerekse Batılılaşma çerçevesinde oluşturacağı olumsuz hava karşısında Akdeniz Paketi, adeta can simidi olarak görülmüştür. Bu sebeple Akdeniz Paketi meselesine, Truman Doktrini ile ABD'nin destek verdiği bir diğer ülke olan Yunanistan da dâhil edilmiştir. Yunanistan Dışişleri Bakanı Konstantin Çaldaris, Fransa basınına verdiği demeçte Yunanistan'ın Türkiye ile yürümekte olduğunu ve Akdeniz Paketi'nin gerçekleştirilmesi konusunda iki ülkenin tam bir mutabakat halinde olduğunu ifade etmiştir ("Türkiye ile Yunanistan Tam Mutabakat Halinde", 1949: 1-3). Sadak, Paris'te olduğu sürede ise uluslararası basın vasıtasıyla Türkiye'nin NATO'ya dâhil edilmemesinin sakıncalarını duyurmaya çalışmıştır ("Sadak Le Monde Gazetesine Bir Demeç Verdi", 1949: 1-3).

Fransa ve İngiltere'de gündeme getirilen Akdeniz Paketi fikri ABD'de karşılık bulmuş, fakat istenilen netice alınamamış NATO ile birbirine bağlanması düşünülen Akdeniz Paketi vücuda getirilememiştir. NATO'nun kuruluşu sonrasında ise NATO paktının Ortadoğu'yu yani Türkiye'yi içerisine aldığı kaydedilmiştir ("Bu Pakt Hakikatte Orta Doğu'yu da İçine Almaktadır", 1949: 1-4). Kamuoyuna yönelik gazeteler yoluyla yapılan olumlu telkinlere rağmen Türk dış politikası için hali hazırdaki en önemli soru, NATO sonrası olası bir SSCB saldırısı durumunda ABD'nin Türkiye'nin yanında savaşıp savaşmayacağıydı. Yaşadığı kaygılara rağmen Türkiye'nin NATO'ya alınmaması, ABD çıkarlarının henüz temerküz etmediği Ortadoğu ülkesi olmasından ileri geliyordu. ABD'ye nispetle Ortadoğu'da daha çok çıkarı ve etkinliği bulunan İngiltere, Türkiye'nin NATO'ya katılması yerine Ortadoğu savunma sisteminde yer alması gerektiğini düşünmüştür (Hale, 2003: 117-118). İttifakın kurulmasından bir yıl sonra CHP Hükümeti, üyelik için başvuruda bulunmuş, fakat bu başvurudan olumlu bir netice alınamamıştır (Erhan, 2009: 545). Mayıs 1950 seçimleri sonrasında Adnan Menderes'in başbakanlığında göreve başlayan Demokrat Parti (DP) Hükümeti döneminde, dış politikada bazı değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde CHP Hükümetleri dönemlerinin "tarafsız" yapısı terk edilerek "aktif, dinamik" bir dış politika takip edilmeye başlanmıştır (Bağcı, 1994: 89). Fakat dış politikada yaşanan değişim, NATO gibi Türkiye'nin temel dış politika yönelimleri ile ilgili olmamıştır. NATO konusunda DP Hükümeti, selefinin tutumunu sürdürmüştür. DP Hükümeti'nin NATO üyeliği konusundaki arzusu bazı iç ve dış gerekçelerden kaynaklanmıştır. SSCB endişesinin Türkiye için henüz sona ermemiş olması NATO için dış gerekçe olurken, Türkiye'nin NATO üyeliğinin 1839 yılından beri arzu edilen Batılılaşmayı, modernleşmeyi getirecek olması ise iç gerekçe olarak öne çıkmıştır (Gönlübol ve Ülman, 1966: 147).

“Aktif” ve “dinamik” bir dış politikanın izlenmek istendiği yeni dönemde Hükümet yetkilileri, Batı ile Türkiye’nin birlikte olduğunu göstermek amacıyla Haziran 1950’de Kore Savaşı’na 4500 kişilik bir askeri birlik gönderilmesine karar vermiştir (Uslu, 2016: 76). Kore’ye asker göndermek üzere hazırlık yapılan bir zamanda Türkiye, NATO’ya üye olmak üzere ikinci kez Ağustos ayında müracaatta bulunmuştur. Türkiye’nin müracaatından kısa bir süre sonra, Londra’da gerçekleşen İngiltere Dışişleri Bakanlığı basın toplantısında ise Türkiye’nin vaki müracaatına dair olan bahis konuşulmuştur. Türkiye’nin NATO üyeliğinin sorulması üzerine bakanlık sözcüsü, Norveç ve Danimarka’nın “şimdiden teşebbüse itiraz ettiklerini açıklamıştır.” Sözcüye göre Norveç ve Danimarka Türkiye Atlantik Paketi’na girdikten sonra kendilerine düşecek askeri malzemenin azalmasından ve Türkiye sebebiyle üzerlerine düşecek yükümlülüklerin artacağından çekinmektedirler. İngiltere’nin tutumuna dair sorulan soru karşısında ise sözcü, kesin bir ifade kullanmaktan ısrarla kaçınmıştır (BCA, 30-10-0-0 / 235-590-40 Dosya Ek: 422).

Kore Savaşı’na katılma kararı alınması, NATO ülkeleri içerisinde Türkiye’ye oldukça itibar kazandırmışsa da Danimarka ve Norveç Türkiye’nin NATO’ya girişine itiraz ederek üyeliğini engellemişlerdir (Zürcher, 2013: 342). Kore Savaşı nedeniyle Türkiye’ye yönelik gittikçe artan ilgi, kendisini ABD’de kamuoyu nezdinde de ortaya koymuştur. Türkiye’nin ABD’de artan popülaritesi Amerikan basınına, Türkiye’nin NATO’ya alınması konusunda yayın yapmaya sevk etmiştir. Basının yanı sıra Kongre’de de Türkiye’ye sempatiyle bakılmaya başlanmıştır. Hatta bu çerçevede Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman’ın 1951 yılında ABD’de gerçekleştirdiği basın konferansında Türkiye’nin NATO’ya alınması konusundaki olumsuz konuşması, ABD basını tarafından karşılık bulmamıştır (BCA, 30-1-0-0- / 102-632-2 Dosya Ek: 11). Fransa’nın eleştirilerine rağmen ABD, Türkiye’nin NATO’ya girmesi konusuna sıcak bakmaya başlamış ve bu doğrultuda müttefikleri ile dayanışmaya gerek görmemiştir. Gerek İngiltere, Fransa gerekse İskandinav ülkelerinin eleştiri ve olumsuz tavırları, ABD’nin girişimi neticesinde değişmiştir (Erkin, 1992: 229-233). Türkiye’nin NATO’nun güney kanadını güçlendireceğini düşünen ABD, tüm itirazlara karşın Türkiye’nin NATO’ya üyelik başvurusunu desteklemiş ve nihayet Şubat 1952’de de üye olmasını sağlamıştır (Uslu, 2016: 76).

İlber Ortaylı’ya göre, XVIII. yüzyıl siyasal düşüncesi, Türk toplumunun Batılılaşması etrafında cereyan etmiştir, fakat adı Batılılaşma konmamıştır (Ortaylı, 2017: 40). XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla geldiğimizde Türkiye’nin Batı ile siyasal düzlemdeki entegrasyon amacı sürmüştür, Birleşmiş Milletler (BM) ve NATO üyelikleri ise Batılılaşma politikasının idealist bir noktadan pratik bir noktaya taşınmasına imkân vermiştir (Kahraman, 2016: 136). Türkiye, NATO’ya üye olduktan sonra NATO içerisinde ABD yanlısı politika izlemiş, ABD’nin askeri üsler kurmasına izin vermiştir (Atlı, 2019: 462). Nükleer silahlar ve uzay teknolojisinde yaşanan gelişmeler karşısında, ABD’nin SSCB’ye karşı “esnek karşılık” stratejisine geçmesi, NATO

içerisine bir tartışma meydana getirirken Türkiye, Atlantik Paktı içerisindeki tartışmaya dâhil olmamıştır (Ülman, 1967: 156-158). Türkiye'nin NATO çerçevesinde ABD ile "tam ittifak" ilişkisi içerisine girmesi, Fahir Armaoğlu'na göre Türk dış politikasını Amerikan ipoteği altına sokmuştur. Bunun yanı sıra askeri üslerin, tesislerin Amerika'ya teslim edilmesi ile birlikte Türkiye egemenlik haklarına aykırı davranmıştır (1999: 425). Türkiye'nin NATO üyeliği, Türk-ABD ilişkileri ekseninde Türk dış politikası açısından önemli bir kırılma meydana getirmiş, 1964 yılında yaşanan Johnson Mektubu krizine kadar Türkiye, NATO ve ABD politikaları ile oldukça uyumlu bir politika izlemiş, dış politikasında Atlantik eksenini merkeze almıştır.

2. 1960-1980 DÖNEMİ TÜRKİYE VE NATO

1928 yılında SSCB'de yaşanan gelişmelerden sonra tek lider haline gelen Josef Stalin, 1928 yılından itibaren Sovyet dış politikasında dolayısıyla da SSCB-Türkiye ilişkilerinde belirleyici bir role sahip olmuştur (Gürün, 1983: 37). 1945 yılında iki ülke arasında yaşanan gerilimde etkili olan Stalin'in 1953 yılında ölümü sonrasında, SSCB'de yeni bir dış politika anlayışı getirilerek Stalin döneminde sorun yaşanan ülke ve liderle yeniden işbirliği tesis edilmek istenmiştir (Tellal, 2009: 509). Stalin'in ölümünden kısa bir süre sonra Türkiye-SSCB arasında süren gerilimi azaltılmak, yeniden ikili ilişkileri geliştirmek üzere Molotov tarafından 30 Mayıs 1953'te Moskova Büyükelçisi Faik Hüseyin Hozar'a okunan ve tevdi edilen beyanatta SSCB, Türkiye'den birkaç sene evvel talep ettiği Boğazlar ve Kars-Ardahan toprakları isteklerinden vazgeçtiğini bildirmiştir (BCA, 30 1 0 0 / 61 - 376 - 17 Dosya Ek: E4). SSCB'nin Türkiye için artık resmi olarak tehdit olmayacağı açıklamasına karşı açıklamaya kuşkuyla bakılması, Türk dış politikasında NATO'dan bir dönüşe ya da SSCB ilişkilerde iyileşmeye yol açmamıştır. 1955-1956 ve 1968 yılında Prag Baharı sırasında Polonya ve Macaristan'da yaşanan olaylarda Sovyet askeri güçlerinin mezkûr ülkelere müdahale etmesi ise Türkiye'nin kuşkularını haklı çıkarmıştır (Sander, 1996: 338).

Diğer taraftan ise 1960'lı yıllarla birlikte uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan "detant" Türkiye-ABD ilişkilerini dolayısıyla NATO ile ilişkileri zayıflatmamış, Türkiye-NATO ilişkilerinde bu dönemde yapısal bir değişikliğe gidilmemiştir. Buna karşı Türkiye'de dış yardım, askeri üs ve tesisler sebebiyle kamuoyundan NATO'ya karşı eleştiriler de yükselmiştir. Özellikle *Yön* dergisi bu konuda öne çıkarak ABD ve NATO konusunda muhalif bir tutum takınmıştır. *Yön* dergisi, henüz 1962 yılında Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" sözünden hareketle Türk dış politikasını eleştirerek Türkiye'nin hareket serbestliğini yitirdiğine vurgu yapmıştır (Yön, "Dış Yardım", 10 Ocak 1962: 4; Yön, "Dış Politika" 17 Ocak 1962: 6-7). *Yön* dergisi kısa bir süre sonra ise dış politikanın kamusal alanda açıkça tartışılması için Haluk Ülman tarafından kaleme alınan NATO'nun ele alındığı bir yazı

dizisi yayınlamıştır (“Dış Politikamızın Değişkenleri”, 1962: 14-15; “Dış Politikanın Değişkenlikleri: II”, 1962: 16). Tüm bunlara karşın SSCB’nin Türkiye için bir güvenlik sorunu olmasının sona ermemesi, eleştirilerin öne çıkartılmasına engel olmuştur (Armaoğlu, 1999: 425). 1960 yılında SSCB topraklarında bir U-2 uçağının düşmesi sorunu ve daha sonra Küba Krizi sırasında Türkiye’de bulunan Jüpiter füzelerinin pazarlık unsuru haline getirilmesi karşısında, ulusal basında Türkiye’nin karşılaştığı tehlikelere değinilmiştir. Tüm bu gelişmelere karşın Türkiye ile ABD’nin bazı konularda çok farklı çıkarları olduğunu gösteren başlıca olay ise 1964 yılında Kıbrıs konusunda yaşanan gerilim olmuştur (Turan ve Barlas, 1994: 436-437). Türkiye’nin -Kıbrıs Türklerinin güvenliğini sağlamak üzere- Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurucu antlaşmalarının verdiği garantörlük kapsamında Kıbrıs’a çıkarma yapma fikrinin ABD Başkanı Johnson tarafından engellenmesi, Türkiye’nin ABD-NATO ittifakını sorgulamasına yol açacak bir bunalım doğurmuştur. Çıkarmayı engelleyen Johnson Mektubu, Ahmet Davutoğlu’na göre Türkiye’nin tek boyutlu dış politikasının kırılmasını ortaya koyarken bu durum dış politikada tek boyutlu yaklaşımı göz ardı eden bir tutum getirmiştir (Davutoğlu, 2004: 72).

Johnson Mektubu sonrasında 1965 yılında yapılan seçim sonucunda Meclis’te yer alan Türkiye İşçi Partisi (TİP), Amerikan karşıtı protestolar gerçekleştirerek ABD ile tüm siyasi bağların koparılmasını istemiştir. Hale’e göre TİP, Türkiye’nin NATO’dan çekilmesi için çağrıda bulunan ilk yasal Marksist partidir (2003: 155). 7 Kasım 1965 tarihinde TBMM’de gerçekleşen oturumda TİP Meclis Grubu adına söz alan Mehmet Ali Aybar, Türk dış politikasının Türkiye’yi Atatürk’ün çizgisinden çıkararak Batı’nın “uydusu” haline getirdiğini ve NATO üstlerinin Türkiye’nin bağımsızlığına zarar verdiğini ifade etmiştir. Aybar, “imzalamış olduğumuz bütün anlaşmaların derhal gözden geçirilmesini ve bunlar arasında milli bağımsızlığımızla, egemenlik haklarımızla bağdaşmayanların, devletler hukuku kurallarına uyularak hemen feshedilmesini” TİP’in milli bir vazife olarak addettiğini söylemiştir (TBMM Tutanak Dergisi, “Gündem”, 1965: 160-180). Hale’e göre, TİP’in ABD karşıtı sert tutumu milliyetçi duyguları da harekete geçirerek sempati toplamış, bu durum ise Başbakan Süleyman Demirel’i, ABD çıkarları karşısında Türkiye’nin çıkarlarını öne çıkartmaya sevk etmiştir (2003: 155).

1966 yılında Fransa’nın NATO’nun askeri kanadından ayrılmasının yankıları, tüm dünya olduğu gibi Türkiye’de de hissedilmiştir. Gelişmeler üzerine Dışişleri Bakanlığı sözcüsü yaptığı açıklamayla “Türkiye’nin dış güvenliği bakımından NATO’nun devamını zaruri görmekte” olduğunu vurgulayarak Türkiye için NATO’nun vazgeçilmez olduğunun altını çizmiştir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten], “Dışişleri Sözcüsünün NATO İle İlgili Açıklaması”, 1966: 42). Benzer şekilde 1967 yılında TBMM’deki görüşmeler sırasında TİP Grubu’nun dış politikada “Türkiye nötralist bir politika izlemelidir. Bunun dışındaki davranışlar hatalıdır”, “NATO’dan çıkarsak Rus’ların kucağına mı düşeriz bitaraf kalamaz mıyız? Haysiyetimiz

yok mu?” sözleri karşısında Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, “Edebiyatı bırakalım. Bu haysiyet değil, hesap mes’elesidir” diyerek Türkiye’nin NATO’da kalmasının pragmatik gerekçelerinin olduğuna işaret etmiştir (Belleten, “Dışişleri Bakanlığı Bütçesi İle İlgili Tenkit ve Telkinlere Dışişleri Bakanının Cevabı”, 1967: 38-43). Çağlayangil’e göre Türkiye’nin NATO ittifakı, Türkiye’ye sadece güvenlik alanında değil aynı zamanda siyasi ve iktisadi alanlarda da üye ülkelerle müşterek hareket etme imkânı sağlamıştır. Bu doğrultuda Türkiye’nin milli menfaatlerine uygun düşen ve diğer ülkelerle yakın ilişkiler kurulmasına mani olmayan “şahsiyetli politika takip etmesine” NATO hiçbir zaman engel teşkil etmemiş aksine Türkiye NATO’da olmakla aktif bir politika takip edebilmiştir (Belleten, “Dışişleri Bakanının NATO Konusunda Bayram Gazetesine Verdiği Demeç”, 1968: 41-45).

Duygu Sezer’in tespitleri doğrultusunda Türkiye’de yasama-yürütme organı ile basın arasında kalan dış politikanın iki merkezli seçkin kamuoyu yapısı, 1964 yılı ile birlikte yerini çok merkezli seçkin kamuoyuna bırakmıştır. 1965 yılı sonrasında siyasi, ekonomik veya psikolojik nedenlerle partiler, üniversite çevreleri, meslek sahipleri, işveren/işçi örgütleri, dernekler gibi oluşumlar dış politika konusunda tutum takınarak dış politikada kanaat ifade etmiş, seslerini duyurmuşlardır (Sezer, 1972: 334). Bu çerçevede artan kamuoyu faktörü, Vietnam’da yaşanan gelişmelerin küresel etkisiyle tepkisel bir hal almıştır. Daha önce *Yön* dergisinde makaleleri yayınlanan Haluk Ülman yeniden NATO’ya yönelik eleştiriler de bulunmuştur. Ülman, değişen teknoloji kapsamında NATO’nun kuruluşunun yirminci yılı yaklaşırken çıkacak bir nükleer saldırının bedeli sebebiyle NATO’nun içinde olmanın Türkiye’nin güvenliğini bütünüyle korumaya yetmediğini, hatta güvensizlik getirdiğini iddia etmiştir (1967: 166). Türkkaya Ataöv ise NATO’nun kuruluşunun yirminci yılı münasebetiyle ele aldığı yazısında ABD’nin NATO’nun üzerinde yetki sahibi olmasının Fransa’nın NATO’dan ayrılışı başta olmak üzere ortaya çıkardığı gelişmelerin Türkiye’de de görüldüğünü hatta bunun bir “akım” halinde olduğunu ifade etmiştir. Ataöv’e göre NATO’yu Türkiye’nin güvenliği ve dünya barışı açısından “eleştirmenin zamanı gelmiştir”. Üsler meselesi ile Amiral Souchon’un bir oldubittiyle Rusya’yı bombalaması arasında bağ kuran Ataöv, Türkiye’nin güvenliği kadar ulusal varlığının da tehlikede olduğunu vurgulamıştır (1969: 114-115).

Türkiye’de başlayan ABD ve NATO karşıtı kampanya en çok üniversite gençliğini etkilemiştir. 1968 sonrası şiddetlenen ve silahlı nitelik kazanan gençlik hareketi, NATO/ABD konusunda Türkiye’yi etkileyen sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Gençlik hareketinin ortaya çıkardığı gelişmeler, Hükümetin artan baskı karşısında ABD ile ilişkileri gözden geçirme zorunluluğu duymasına yol açmıştır (Fırat, 1997: 255-257). Türkiye’deki Amerikan/NATO karşıtı hareket karşısında ABD Hükümeti, zamanla Türkiye’deki tesisleri halktan uzak bölgelere taşımış ve asker sayısında da ciddi bir azalmaya gitmiştir. Keza Demirel Hükümeti döneminde Amerikalı

uzmanlarla yapılan görüşmeler sonucunda 3 Temmuz 1969'da o güne kadar yapılan iki antlaşmayı bir metin içerisinde toplayan Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Türkiye, üsler konusunda yetkili bir hale gelmiştir. Fakat açıklama sol muhalefet tarafından tatmin edici bulunmamıştır (Erhan, 2009: 693-697).

Erik Jan Zürcher'e göre siyasi olarak zayıflayan Demirel Hükümetinin, üniversite kampüslerindeki ve sokaklardaki şiddetli önlemek için eyleme geçecek gücü ve herhangi bir yasayı Meclis'ten geçirme umudu kalmamıştı. Bu gelişmelerin yaşandığı süreçte 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın Başbakanı verdiği Muhtıra sonucu, Hükümet istifa etmiş yerine Nihat Erim'in başkanlığında büyük çoğunluğu siyaset dışından gelen teknokratlardan oluşan partiler üstü Hükümet göreve gelmiştir (2013: 373-374). Erim'in Başbakanlığında kurulan Hükümetin Dışişleri Bakanlığına, Türkiye'nin NATO'ya dâhil olması sonrasında NATO'da Türkiye'yi temsil eden ve 1968 yılında NATO Genel Sekreter Başyardımcılığı görevine getirilen (Belleten, "NATO Genel Sekreter Başyardımcılığın Bir Türk Diplomatın Atanması" s. 24 Aralık 1968) Büyükelçi Osman Olcay atanmıştır. Olcay'ın Dışişleri Bakanlığına atanması teknokrat kabinenin NATO'yla ilişkileri sıcak tutmak istediğini gösteren bir işaret olarak değerlendirilmiştir. Göreve başladıktan hemen sonra yaptığı ilk basın açıklamasında yeni Hükümetin NATO'da nasıl karşılandığına dair sorulan soruya Bakan Olcay, "Başbakanın kişiliği NATO'ca tanınıyordu. Prof. Erim milletlerarası alanda tanınmış bir şahsiyettir. Kabinenin kuruluş şekli, partilerin katılması, bünyesi, Başbakanın, dış politikamızda değişiklik olmayacağı yolundaki ilk beyanatı ve buna benzer bazı unsurlar, benim bulunduğum camiada, çok iyi karşılandı" şeklinde cevap vermiştir (Belleten, "Dışişleri Bakanının Gazeteciler ile Konuşması", 1971: 26-28).

Nihat Erim TBMM'de yaptığı kalkınma ve savunma ile ilgili konuşmasında Türkiye'nin ittifaklarına başta da NATO'ya samimiyetle bağlı kalacağını ifade etmiştir. Erim, dehşet dengesinin bozulmayacağına dair rahavete kapılmaması gerektiğinin altını çizerek Türkiye'nin NATO'dan çıkması ya da Üçüncü Dünya devletler gibi yalnızlık politikası izlemesi halinde, kalkınmaya sarf ettiği kaynakların tamamının mevcut orduyu bugünkü seviyesinde tutmak için yetersiz geleceğini beyan etmiştir (Belleten, "Bütçenin Senatoda Kabulü Dolayısıyla Başbakanın Yaptığı Konuşma", 1972: 120-122).

ABD Dışişleri Bakanı William Rogers'ın Mart 1972'de yayınlanan dış siyaset raporunun Türkiye ile ilgili bölümünde "Birleşik Amerika ile Türkiye arasında güvenlik çıkarları bakımından sıkı bağlar mevcuttur. Türkiye NATO'nun Güney Doğu kanadının korunmasında elzem bir unsurdur. Siyasi bakımdan dengeli ve ekonomik bakımdan kuvvetli bir Türkiye, her zaman parlamaya müsait Doğu Akdeniz bölgesinde istikrarı sağlayıcı niteliklere sahiptir" (Belleten, "ABD Dış Politika Raporunun Türkiye ile İlgili Bölüm", 1972: 17-18.) ifadelerine yer verilmiştir. Raporun yayınlandığı tarihte ABD'de

bulunan Erim, Türkiye'nin NATO'ya karşı yükümlülüklerini yerine getirmek üzere kaynaklarını zorladığını ifade ederek Türkiye'nin NATO bünyesinde önemine vurgu yapmak üzere "Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da NATO'nun ileri karakolu olan Türkiye'nin öteki tarafa geçmesi halinde bu bölgelerdeki durumun ne olacağını tasavvur" etmenin güç olmayacağını söylemiştir (Belleten, "Başbakanın Dış İlişkiler Derneğinde Yaptığı Konuşma", 1972: 21-24).

Nihat Erim'in daha sonra ise Ferit Melen ve Naim Talu'nun Başbakanlıkları dönemlerinde Hükümetlerin NATO karşısında menfi bir tutum takınmadıkları görülmüştür. Partiler üstü Hükümetler tarafından 1973 yılına kadar sürdürülen yönetim 1973 yılında yapılan seçimlerden sonra değişmiştir. Seçim sonrası Hükümet kuran Bülent Ecevit, -1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, ambargo sebebiyle- ABD ile yaşanan gerilim, Sovyet tehdidinin nispeten azalması, ekonomik sorunlar gibi gerekçelerle eleştirel bir dış politika benimsemiştir. Ecevit'e göre Türkiye, NATO kapsamında çok ağır bir yükün altına girmiş ve ABD'ye fazla bağımlı hale gelmiştir. Ecevit, askeri kuvvetlerin azaltılması, milli savunma sanayinin geliştirilmesi ve komşu ülkelerle güven esasına dayalı ilişkiler kurulmasından yana olmuştur. William Hale'e göre, Bülent Ecevit kendisinden öncekilere nispetle çok daha üçüncü dünyacı bir tutum içerisindeydi. Buna göre Ecevit, Romanya'nın Varşova Paktı içerisindeki tutumundan mülahem, Türkiye'nin NATO'da bağımsız bir rol arayışına olduğu izlenimi vermiştir. 1978 yılında SSCB ile İyi Komşuluk Dostluk ve İşbirliğine dayalı bir siyasi belge imzalayan Ecevit, aynı zamanda Moskova'ya bir de ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında SSCB'nin Türkiye'ye yönelik artık bir tehdit oluşturmaması nedeniyle ABD ve NATO ile işbirliğinin azaltılacağını duyurmuş fakat süreç somut bir adıma dönüşmemiştir. Bu sebeple Hale, Ecevit döneminde Türkiye'nin NATO'ya, ABD'ye yönelik eleştirel tavrını tereddütlü ve belirsiz olarak değerlendirmiştir (2003: 168-169).

12 Eylül 1980'de yönetimi ele alan askeri idare, ABD/NATO ile ilişkilerin geliştirilmesine ağırlık vermiştir (Armaoğlu, 1999: 428). 1970'li yılların sonunda yaşanan küresel gelişmeler Türkiye'nin ABD, NATO nezdindeki stratejik önemini ortaya koymuştur (Hale, 2003: 169-170). 1979 yılında İran'da yaşanan devrim, Afganistan'da yaşanan gerilimin yine 1979 yılında SSCB işgaline yol açması, ABD'nin Ortadoğu güvenliği konusundaki endişelerini arttırmıştır. Bu dönemde nükleer savaş endişesi yeniden güçlenirken, küçük Soğuk Savaş/II. Soğuk Savaş sırasında detant dönemi geride bırakılarak Doğu ve Batı blokları arasındaki üslup sertleşmiş, askeri harcamalar ve nükleer silahların sayısı artmıştır (Nye ve Welch, 2013: 245 ve 323). Hale'in "Batı İttifakına Dönüş" (2003: 169-170) olarak tasnif ettiği Türk dış politikası, 1980'den 1991'e kadar NATO politikaları ile uyumlu olmuştur (Armaoğlu, 1999: 428). Türkiye'nin 1980'li yıllarla birlikte NATO'ya yönelik yürüttüğü politikalarda genel olarak tartışma çıkamamış, aksine ABD'nin istediği türde politikalar yürütülmüştür. 1974 yılında NATO'nun

askeri kanadından ayrılan Yunanistan'ın NATO'ya dönmesine imkân tanıyan Rogers Planı, Kenan Evren tarafından Türkiye'nin hiçbir kazanım elde etmeden kabul etmesiyle neticelenmiştir. Rogers Planı dışında, Türkiye 1982 yılında NATO manevralarının Türkiye'de yapılmasına müsaade etmiş ve ABD'ye bazı konularda ayrıcalık tanıyan girişimlerde bulunmuştur. Türkiye'nin 1980'li yıllarda NATO yahut ta ABD ile ters düştüğü konu 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) ilanı konusunda yaşanmıştır. KKTC dışında ABD'nin 24 Nisan'ı -1915 Olayları- "insanın insana hunharlık günü" ilan etmesi diğer önemli bir gerilim konusu olmuştur. Türkiye, Ermeni tasarısı karşısında 6. Filo'nun Türkiye'yi ziyaret etmesini istememiş keza Amerikan uçuşlarını da engellemiştir. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren ise Türkiye ile NATO arasındaki gerilimin arttığı görülmüştür. SSCB'nin Gorbacov iktidarında aldığı Glasnost ve Peresetroyka kararları, NATO stratejisinde Türkiye'nin beklentisinin dışında bir değişme meydana getirmiş, bu durum ise Türkiye-NATO ilişkilerinin sorunsuz ilerlemesine engel teşkil etmiştir. Türkiye'ye yöneltilen nükleer silahlar konusundaki beklentiler, Ege'de yaşanan Türkiye-Yunanistan sorunlarında NATO'nun tutumu, Mersin Krizi, NATO'nun Türkiye'ye sağladığı güvenliğin sorgulanması gibi gelişmeler Türkiye-NATO ilişkilerinde temel konu başlıkları olmuştur (Uzgel, 2010a: 30-31, 70).

Buna karşın yine de 1980'li yıllarda Türkiye ile NATO arasında yaşanan meseleler 1964-1980 dönemi kadar keskin bir sorgulama ortaya çıkarmamıştır. Hatta bu dönemde Türkiye-NATO arasında ekonomik, siyasi, askeri işbirliği girişimlerinin yürütüldüğü görülmüştür. Türkiye'nin 1964-1980 döneminde olduğu gibi NATO ile arasındaki sorunlar, büyük bir oranda Kıbrıs ve Kıbrıs uzantılı olarak Ege'de yaşanan sorunlar olarak dikkat çekmiştir.

3. SOĞUK SAVAŞ SONRASI TÜRKİYE'NİN NATO'YA BAKIŞI

1989 yılında Doğu Avrupa'da yaşanan gelişmeler, Avrupa'dan başlayarak tüm dünyanın yapısını değiştirmiştir. 1991 yılında SSCB'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Türkiye'de bu değişimden ziyadesiyle etkilenmiştir. Sovyet askerlerinin Doğu Bloku ülkelerinden çıkmasıyla birlikte NATO'ya artık ihtiyaç kalınmadığının dolayısıyla da Türkiye'nin stratejik öneminin/Türkiye'yi Batı'ya bağlayan en kuvvetli bağın ortadan kalktığı iddia edilmiştir (Armaoğlu, 2020: 268). SSCB'nin yıkılması sonrası 'tehlikeli' kuzey komşusundan kaynaklanan endişeleri izale olan Türkiye, buna karşın klasik dış politika reflekslerinin tepkisiz kaldığı bir döneme geçiş yapmıştır.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi dış politika açısından Türkiye'yi oldukça belirsiz bir durumda bırakırken 1991 yılında Irak devlet başkanı Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal etmesi, Türkiye'nin ABD nezdinde yeniden stratejik önem kazanmasına yol açmıştır (Oran, 2010: 239). Türkiye, etrafında meydana gelen gelişmeler karşısında NATO'nun geliştirdiği politikalara

destek olmuştur. NATO'nun daha geniş coğrafyaları kapsayacak şekilde genişletilmesinde önem arzeden Türkiye, coğrafi konumu, tarihi, kültürel bağları ile Avrupa, Balkanlar, Orta Doğu, Orta Asya, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde yer alan pek çok ülkeye laik, demokratik, serbest piyasa ekonomisini benimsemiş yapısı ile rol model olmuştur (Çakır, 2021: 48). Soğuk Savaş sona erdiğinde hem Türkiye hem de NATO uluslararası sistemin girdiği yeni ve karmaşık ortama uyum sağlamaya çalışmıştır (Sezer, 1999: 448).

Körfez Savaşı sonrası, Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte devam eden savaş durumu, düşman olmaksızın kendisine amaç arayan bir ittifak olan NATO'ya Bosna'da Boşnaklara uygulanan sistemli katliam sırasında yeni bir misyon yüklemiştir. BM'nin 1945 sonrası dünya barışını korumada etkisiz kalması karşısında kurulan NATO, Bosna Savaşı sırasında caydırmak ve savaşmak görevleri ile donanmıştır (CATO, 1997: 448). Ortadoğu ve Balkanlarda çıkan olayların da etkisiyle NATO'nun 1990 Londra, 1991 Roma, 1994 Brüksel Zirve Toplantıları ile yeni dönemde aktif olarak varlığını sürdürmesine karar verilmiştir (Gürkan, 1999: 475). NATO'nun kaderini belirlediği ifade edilebilecek olan Balkan bunalımı sırasında ABD'nin en çok işbirliği yaptığı ülkelerden bir tanesi de Türkiye olmuştur. İki ülke, Bosna'daki savaşa müdahalenin zamanlaması dışında her gelişmeyi çıkar birliği içerisinde sürdürmüştür (Uzgel, 2010a: 274-275).

Türkiye'nin Yunanistan, Suriye, Ermenistan ve nispeten İran'la yaşadığı gerilimler keza PKK sebebiyle yaşanan kayıplar karşısında NATO, başından itibaren İttifakın sorumluluklarını yerine getiren Türkiye'nin yanında olmamış, etkin bir tepki göstermemiştir. Tüm bunlara karşın Türkiye, NATO'nun içerisinde yakın işbirliği sürdürdüğü ABD ile birlikte hareket etmiş, genişleme stratejisine destek vermiştir (Gürkan, 1999: 480-481). Üye sayısının artması ile karar alma sürecinde Türkiye'nin stratejik öneminin azalacağı düşünülmüşse de zamanla bu görüş terk edilmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin NATO'nun genişleme/genişlememe konusunda birinci derecede etkisinin olabileceğini düşünmek de oldukça büyük bir hata olacaktır. Bu çerçevede Türkiye, NATO içerisinde etki alanını genişletmek üzere Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya gibi ülkelerin tam üyeliklerine destek vermek seçeneğini gündeme almıştır (Ceylan, 1999: 22-24).

2000'li yıllarda Türkiye, gerçekleşen uluslararası siyasi gelişmeler doğrultusunda NATO içerisindeki konumunu muhafaza etmiştir. Bu çerçevede 11 Eylül 2001'de ABD gerçekleşen saldırılar ve ABD'nin Afganistan'ı işgali sonrası NATO kuvvetlerine tevdi edilen görev kapsamında Türkiye, Uluslararası Güvenlik Yardım Kuvveti (ISAF) içerisinde başlayan çalışmalarını NATO kapsamında sürdürmüştür. 1400 kişilik bir kuvvetle göreve katılan Türkiye, aynı zamanda sekiz ay boyunca da mezkûr gücün komutasını üstlenmiştir. Askeri katılım dışında Türkiye, Dışişleri eski Bakanı Hikmet Çetin'in Afganistan'daki NATO Sivil Temsilcisi olarak atanmasıyla (2004) siyasal süreçte de yer almıştır (Uzgel, 2013: 309-310).

NATO Stratejik Konsepti'nde gerçekleştirilen kapsamlı değişikliklere destek olan Türkiye, Barış için Ortaklık programlarına ve NATO'nun genişlemesine olumlu yaklaşmıştır (SETA, 2022: 12). NATO 1999 yılında Washington'da yaptığı toplantı ile 50. yaşını kutlarken aynı zamanda bu zirvede Soğuk Savaş sonrası NATO'nun ilk genişleme kararı neticelenerek Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti resmi olarak NATO'ya üye olmuşlardır (Ceylan, 1999: 9). NATO'nun 11 Eylül sonrasındaki ilk zirvesi ise 2002 Prag'da gerçekleşmiştir. Ana gündem konusunu terör oluştururken, Prag'da ikinci genişleme kararı alınarak Romanya, Slovakya, Litvanya, Letonya ve Estonya'ya katılım çağrısında bulunulmuştur (Uzgel, 2013: 311). 2004 yılında NATO'ya üye olan Bulgaristan'a, Slovenya'ya, Slovakya'ya, Estonya'ya, Litvanya'ya, Letonya'ya (Şimşek, 2014: 31), Romanya'ya (Can, 2022: 258) Türkiye destek sağlamış, söz konusu ülkelerin üyelikleri için çaba göstermiştir. Türkiye'nin Ak Parti döneminde NATO ile ilişkileri 2004 yılında gerçekleşen İstanbul Zirvesi ile sürmüştür. İstanbul'da gerçekleşen toplantı sırasında NATO'nun Ortadoğu'ya açılma kararı açıklanmış, bu karar ise Türkiye'nin NATO içerisindeki konumu açısından oldukça önemli bir fırsat olarak telakki edilmiştir. Zirvede yeni üyeler ve genişleme konusunda ise açık kapı politikasının sürdürüleceği ifade edilmiştir (Uzgel, 2013: 312-313). TBMM'de Arnavutluk ve Makedonya'nın NATO'ya katılmaları için karar alınmış (Uzgel, 2013: 707) ve daha önceki genişleme süreçlerinde olduğu gibi Türkiye, bu dönemde de Hırvatistan'a (2009) (İren, 2022: 172-173), Arnavutluk'a (2009) (Kutlu, 2018, 246-247), Karadağ'a (2017) (Dilek, 2022: 192), Makedonya'ya (2020) (Şimşek, 2014: 31-33), NATO üyelikleri sürecinde destek vermiştir. Yine NATO'nun genişlemesi kapsamında Bosna Hersek (Tekin, 2022: 83-84) ile Kosova'nın NATO'ya üye olması (Dinçer, 2022: 222) için de girişimlerde bulunmuştur.

Türkiye'nin iç politikadan kaynaklı dönüşümü her ne kadar kendisini ilk kez Turgut Özal döneminde göstermiş olsa da 2003 sonrasında bu durumun artış kaydettiği görülmüştür (Uzgel, 2010b: 360). İstanbul Zirvesi'nin gerçekleşmesinden bir yıl önce ortaya çıkan Irak işgali, NATO içerisinde büyük bir kriz ortaya çıkartmıştır. 11 Eylül saldırısı sonrası NATO üyesi ülkeler ABD'ye kayıtsız destek olurken, Irak konusunda ABD'ye karşı itiraz sesleri yükselmiştir. İngiltere, İtalya ve İspanya işgal konusunda ABD'yi desteklerken Almanya ve Fransa kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Türkiye ise nihai olarak katılmama kararı almıştır (Lacoste, 2008: 69-70). ABD ile Türkiye arasında 1 Mart tezkeresi ile başlayan sorunlu ilişkiler, ABD'nin lokomotif olduğu NATO ile olan ilişkileri de etkilemiştir.

ABD Başkanı George Bush döneminde yaşanan gerilim Barack Obama'nın başkan olması ile de çözülmemiştir. Bu dönemde Avrupa ile ilişkilerinin durağanlaşmasına bağlı olarak Ankara'nın dikkati Ortadoğu'ya kaymıştır. Başkan Obama'nın dış politika anlayışı ile yakından ilgili olarak Türk dış politikasında Ortadoğu ile ilgili görece bir özerklik gözlemlenmiştir (Sönmezoğlu, 2016: 500, 508). Türkiye'nin dış politikasında başta Ortadoğu olmak üzere meydana gelen gelişmeler, Gazze Sorunu, İsrail'in Mavi

Marmara saldırısı sonrası Türkiye'nin tepkisi; İran'ın nükleer gelişimi konusunda Türkiye'nin sorumluluk alması; Türkiye'nin yumuşak güç unsuru sayılabilecek enstrümanlarla Afrika, Asya ve pek çok coğrafyada yer alması; ABD'den bağımsız hareket etme ihtiyacı hissetmesi gibi pek çok gelişme kısa süre içerisinde Türkiye'nin "ekseninin kaydığı", "yeni Osmanlıcılık" siyaseti götüğü gibi iddiaları gündeme taşımıştır (Dinç ve Yetim, 2011: 237). Türkiye'nin Batı'dan/NATO'dan kopup kopmadığı ile ilgili tartışmalar "eksen kayması" dışında "Ortadoğululaşma", Charles de Gaulle atıfla "Türk Gaulizmi" şeklinde ifade edilmiştir (Kaya, 2015: 78).

Başkan Bush döneminden sonra yeni bir beklenti içerisinde girilen Obama'nın ilk döneminde Türkiye ile ABD arasında istenilen gelişmelerin kaydedilememesi, ikinci dönemde ilişkilerin daha da gerilmesine yol açacak gelişmeleri ortaya çıkarmış, bu durum ise Türkiye-ABD ilişkileri gölgesinde NATO'ya yansımıştır. NATO'nun 60. kuruluş yıldönümünde alınan karar doğrultusunda Danimarka Başbakanı Andres Fogh Rasmussen'in NATO Genel Sekreteri olarak seçilmesine Türkiye'nin itirazı, Türkiye-Batı ilişkileri için yeni bir sınama alanı olmuştur. 2005 yılında Rasmussen'in Hz. Muhammed'in karikatürlerini yayınlayan Danimarka gazetelerini düşünce özgürlüğü olarak savunması, Türkiye'nin Rasmussen şerhinin ilk gerekçesi olmuştur. Danimarka'nın yoğun başvuru ve taleplere rağmen PKK terör propagandası yapan Roj TV'nin Danimarka'dan yayın yapmasına sessiz kalması da bir diğer itiraz sebebi olmuştur. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Rasmussen'in genel sekreter olması için Roj TV'nin yayınlarını durdurması, Müslüman ülkelerle NATO arasında kurumsal bir irtibat mekanizması oluşturulması ve genel sekreter yardımcılarında birisinin Türk olması şartlarını ileri sürmüştür. NATO'nun 60. yıldönümünde Fransa'nın İttifakın askeri kanadına yeniden döndüğü, NATO'nun imajının yeniden vurgulandığı bir esnada Türkiye'nin itirazları karşısında Obama, Türkiye'nin endişelerinin giderilmesi ve isteklerinin karşılanması için garantör olmuştur. Obama'nın garantörlüğü karşısında Türkiye'nin itirazı geri çekilmişse de Roj TV ve Müslüman ülkelerle diyalog konularında adım atılmamış yalnızca, bir Türk diplomat genel sekreter yardımcısı olarak atanmıştır (Uzgel, 2013: 316-317).

Obama'nın garantörlüğüne rağmen Türkiye'nin NATO içerisinde taleplerinin cevaplandırılmamış olması, Arap Baharı sonrası Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinde özellikle de ABD'yle ilişkilerinde ciddi bir sorun oluşturmuştur. Türkiye'nin Arap Baharı ile birlikte Suriye'den kaynaklı olarak yaşadığı güvenlik beklentisi karşılanamamıştır. 2012 yılında ABD, Almanya ve Hollanda, Suriye rejimi tarafından bir Türk jetinin düşürülmesi ve Suriye'den Türk topraklarına gerçekleştirilen saldırılar gibi birçok olaydan sonra Adana, Gaziantep, Kahramanmaraş illerinde Patriot füze bataryası konuşlandırmayı kabul etmiş, fakat kısa bir süre sonra teknik gerekçelerle ABD ve Almanya bataryaları geri çekmiştir. ABD, Türkiye'ye daha sonra HIMARS roket sistemi yerleştirmiş olsa da bu durum Türkiye'nin NATO'ya bakışında büyük bir güven sorunu oluşturmuştur. Suriye bunalımı sırasında

yaşanan savunma sistemi krizinde adeta Türkiye yalnız bırakılmış, üstelik alternatif savunma sistemleri arayışı ve temini sırasında da ciddi olarak sorun yaşamıştır (Kanat, Michalke ve Hannon, 2017: 10-11). Türkiye'nin terörizm kaynaklı yaşadığı güvenliği bertaraf etmeye ileren süreçte Rusya'dan S-400 hava savunma sistemlerini temin etmesi, NATO içerisinde ABD ve Avrupa tarafından yoğun şekilde eleştirilmesine yol açmıştır. S-400 sebebiyle ABD, F-35 savaş uçağı projesinin kurucu ortağı olmasına rağmen Türkiye'yi dışlamış keza yine ABD Senatosunun Hasımlarına Yaptırımlar Yoluyla Karşılık Verme Yasası (CAATSA) uygulamaları gibi güven bunalımına yol açan çok ciddi kararlar almıştır (SETA, 2022: 17).

Küresel ve bölgesel gelişmelerin dışında ülke içerisinde yaşadığı birtakım olaylarda Türkiye'nin NATO'ya ve NATO üyesi ülkelere bakışını etkilemiştir. Bu olaylardan ilki 2013 yılında yaşanan 'Gezi Parkı' olaylarıdır. Gezi Parkı olayları sırasında ABD medya ve kamuoyunun Türk Hükümeti'ne karşı bir tutum içerisinde olması, bu süreçte CNN başta olmak üzere ABD medyasının Hükümeti hedef haline getirmesi, ilişkilerin giderek bozulmasına neden olmuştur (Akbaş, Çelik ve Duman, 2019: 2245). Gezi Olayları'ndan bir yıl sonra Galler'de gerçekleşen NATO zirvesine katılan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Afganistan ve Ukrayna özel oturumlarına katılmış, ayrıca birçok devlet ve hükümet başkanı ile ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir. Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinden birkaç ay sonra gerçekleşen NATO zirvesinde Kırım, Karabağ sorunlarını dile getiren Erdoğan, Türkiye'nin doğrudan bölgesel güvenliğini ve istikrarını tehdit eden Irak ve Suriye konularında bütüncül adımlar atılmasına işaret etmiştir. Kolektif savunmayı NATO'nun geleceğini oluşturan temel etmen olarak gören Erdoğan, NATO'yu aynı zamanda Türkiye-ABD ilişkileri açısından ele almıştır. Türkiye-ABD ilişkilerinin askeri plandaki en önemli çerçevesi, NATO olarak görülürken askeri konular dışında siyasi, ekonomik, kültürel noktada birlikliliklerin olduğu ifade edilmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022).

ABD ile Türkiye arasında "model ortaklık" çerçevesinde devam eden hassas bir süreç bulunduğunun altının çizildiği süreçten kısa bir süre sonra, Türkiye'nin dış politikasını PKK ve FETÖ meseleleri etkilemiştir. Türkiye'ye yönelik tehdit oluşturan her iki örgüt de Türkiye'nin Batı'yla dolayısıyla NATO ile ilişkilerini en önemli gündem maddesi olmuştur (Ataman, 2017: 48). ABD'nin FETÖ'nün gerçekleştirdiği 15 Temmuz Darbe Girişimi'nde ses çıkarmayan bir tutum içerisinde bulunması, Türkiye'nin ABD'ye ve NATO'ya bakışını yeni bir düzleme taşımıştır. Zira darbe gecesinde darbeye teşebbüs edenleri kınamak yerine ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, istikrar ve dış politikada devamlılık çağrısında bulunmuştur. Kerry'in *Washington Post* gazetesinde yayınlanan fakat daha sonra kaldırılan demecinde ise FETÖ'cü darbecilere karşı alınan tedbirler yüzünden Türkiye'nin NATO üyeliğinin sona ereceğine yer vermesi, keza ABD'li General Joseph Votel'in tutuklanan FETÖ'cülerle ilgili olarak ABD'nin Türk ordusundaki yakın müttefikleri ifadesini kullanması, Türkiye'nin NATO müttefikliği ile ilgili soru işaretleri ortaya çıkarmıştır (İnat ve Caner, 2017: 112). Obama'nın 15

Temmuz sonrası Erdoğan'ı aramak için dört gün beklemesi, darbe sonrasında yine FETÖ lideri Gülen'in Türkiye iadesi konusunda Türkiye'nin aleyhinde tutum takınılması bu durumu daha da zor bir hale sokmuştur (Kanat vd., 2017: 9).

Türkiye'nin FETÖ konusunda ABD'den desteği alamaması buna karşın ABD'nin DEAŞ'ı ileri sürerek YPG/PKK'ya silah ve askeri mühimmat başta olmak üzere destek vermesi, Türkiye'nin iki ülke ilişkileri ile NATO yapısını sorgulamasına yol açmıştır. Türk kamuoyunda ABD'ye olan güven yeniden kaybolurken ikili ilişkiler ciddi hasar almıştır (Kanat vd., 2017: 8-10). Obama, döneminde başlayan YPG/PKK'nın silahlandırılması Donald Trump'ın göreve başlamasıyla yerini iyimser beklentilere bırakmış, fakat Trump döneminde de beklentiler karşılanmamıştır. Trump, Türkiye'nin DEAŞ'la olan mücadelesini takdir etmekle birlikte, FETÖ, PYD/PKK gibi terör örgütleri ile olan mücadelesine destek olma talebine karşılık vermemiştir (İnat ve Caner, 2017: 131-132). Aksine Trump döneminde her iki örgütün de korunduğu görülmüştür. ABD, NATO müttefikleri Türkiye'nin güvenlik sorununa yardımcı olmadığı gibi Türk ordusunun milli güvenliği sağlamak için gerçekleştirdiği Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı, Barış Pınarı gibi operasyonları eleştirmiş, hatta bölgede yer alan bazı ABD'li komutanların Türkiye'yi tehdit ettiği dahi görülmüştür (Karar, "ABD", 2018: 1).

27 Şubat 2020 tarihinde İdlib'de Türk askerine yönelik gerçekleşen saldırı sonrası, NATO Konseyi'ni olağanüstü toplantıya davet eden Türkiye'nin daveti sonrasında Cumhurbaşkanı Erdoğan, NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg ile görüşmüştür. Erdoğan, görüşme esnasında Türkiye-Suriye sınırını NATO'nun güneydoğu sınırı olduğunun altını çizirken Suriye kaynaklı bir krizin Avrupa'nın tamamını tehdit edeceğini vurgulamıştır. DEAŞ'le çarpışan ve bu uğurda kayıp yaşayan tek ülkenin Türkiye olduğunu söyleyen Erdoğan, ayrıca 3,6 milyon Suriyeliye ev sahipliği yapıldığını kaydetmiştir. Mülteci konusunda Türkiye'nin taşıdığı ağır yükü ve Yunanistan'ın sözlerini de gündeme getirmiştir. Stoltenberg ise yaptığı değerlendirmede "Türkiye'nin çok ağır bir yükü yüklenmiş olduğunu" ifade etmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022). 2021 yılında Brüksel'de gerçekleşen NATO Liderler Zirvesi'nin ardından basın toplantısı düzenleyen Erdoğan, Covid-19 ve onun ekonomik uzantılarının NATO'nun ana gündem maddesi olduğunu ifade etmekle birlikte, Zirve'de ittifakın on yıllık yol haritasını teşkil edecek NATO 2030 sürecine ilişkin önemli kararlar aldığını vurgulamıştır. NATO'nun gelecek planlamasında yer alan Türkiye, ABD başta olmak üzere İttifak üyeleri tarafından maruz kaldığı olumsuzluklara rağmen NATO'da kalmaktan vazgeçmeyeceğini göstermiştir. NATO'nun yakın gelecekte yalnızca askeri değil aynı zamanda siyasi süreçte de aktif rol alması gerektiği tasavvuruna sahip çıkan Erdoğan, Türkiye'nin "önceliklerini, hassasiyetlerini ve haklı beklentilerini" müttefiklerinin dikkatine sunmuştur. PKK/PYD'ye verilen desteğin artık sonlandırılması gerektiği açıkça dile getiren Erdoğan, NATO tarafından Türkiye'nin PKK/PYD, FETÖ, DEAŞ ve yabancı

teröristlerin engellenmesi yönelik çabalarında da İttifak tarafından tek başına bırakıldığını söyleyerek NATO'nun ittifak yapısını eleştirmiştir. Tüm eleştirilere karşın Türk dış politikasında NATO'dan çıkmak ya da alternatif aramak bir girişim olmamıştır. Nurşin Ateşoğlu Güney'in de ifade ettiği gibi bazı sorunlu alanlar bir kenara bırakıldığında Türkiye'nin NATO ile ilişkisi genel olarak olumlu bir süreç takip etmektedir (SETA, 2022: 34).

Erdoğan'ın Brüksel Zirvesi'nde NATO'nun geleceğine dair planlamalarda yer alması ikili sorunların aşılmayacak sorunlar olmadığını ifade etmesi, Türk dış politikası açısından NATO'nun önemini muhafaza edeceğini ortaya koyan bir gelişme olmuştur. Fakat buna karşı bu durum Türkiye ile NATO'nun karşı karşıya gelmediği manasına da gelmemektedir. Nitekim bu durum son iki yıllık süreçte NATO'nun genişlemesi konularında ciddi bir biçimde su yüzüne çıkmıştır. İsviçre'nin Davos kasabasında Dünya Ekonomik Forumu kapsamında düzenlenen “NATO'nun Geleceği” başlıklı oturumda, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, NATO'nun genişlemesi kapsamında Kafkasya'daki komşusu Gürcistan'ın İttifaka üye olmasına destek verirken Gürcistan üzerinden NATO'nun genişleme politikasını eleştirmiştir. 2022 yılı başında Rusya ile Ukrayna arasında başlayan savaş sonrasında Türkiye'nin Rusya konusunda NATO üyeleri ile farklı bir politika takip ettiği görülmüştür. Çavuşoğlu gibi Erdoğan da NATO'nun politikalarını eleştirmiştir. Erdoğan, Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ardından bölgede sergilenen dayanışma ve iş birliğine, seferber edilen kaynaklara, açılan kucaklara ve gösterilen hoşgörüyü değinerek NATO'daki müttefiklerine sitemini dile getirmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022).

Ukrayna krizi ile birlikte, Rusya'nın tarihsel emellerinin Putin döneminde artmasından endişe eden Batılı ülkeler, Rus yayılmacılığına karşı NATO'nun Finlandiya ve İsveç'i İttifaka alarak genişlemesi projesini gündeme getirmiştir. Oy birliği ilkesi gereğince Türkiye'ye dikkatlerin yeniden yöneldiği bir dönemde Türkiye, Rogers Planı ve Rasmussen'in Genel Sekterlik sürecinde yaşananları yeniden yaşamamak üzere, her iki ülkeye yönelik olumsuz kanaatini bildirmiştir. Finlandiya ve İsveçli yetkililer Türkiye'nin NATO üyelikleri önündeki vetosunu izale etmek üzere Türkiye'ye gelerek bir dizi görüşme gerçekleştirmişlerdir. Fakat Erdoğan İsveç ve Finlandiya konusunda mezkûr ülkelerin PKK/PYD/YPG'ye yönelik yardımlarını aşılmaz bir sorun olarak gördüğünü ifade etmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022).

Erdoğan, Türkiye'nin güvenlik hassasiyetleri konusunu öne çıkartarak Yunanistan ve Fransa'nın NATO üyeliği konusunda yaşadıklarını İsveç ve Finlandiya ile tekrar yaşamak istemediklerini belirterek, Türkiye'nin NATO'ya dâhil oluşunun 70. yılında NATO'dan beklentilerini, endişelerini dile getirmiş ve ayrıca NATO'nun son gelişmelerinin Türkiye'yi hedef aldığını üstü kapalı bir biçimde belirtmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022).

Haziran 2022'de İspanya'da gerçekleşen NATO Zirvesi'ne katılmadan önce açıklama yapan Erdoğan, “İsveç ve Finlandiya, NATO'ya üye

olacaklarsa ittifakın 70 yıllık mensubu Türkiye'nin güvenlik endişelerini dikkate almak zorundalar. Bunun aksi düşünülemez” diyerek her iki ülkenin de NATO üyeliği konusundaki tavrını Türkiye'nin güvenlik endişeleri ile ilişkilendirmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022). Erdoğan Madrid'de Finlandiya Cumhurbaşkanı Sauli Niinistö, İsveç Başbakanı Magdalena Andersson ve NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg'le dördü görüşme gerçekleştirmiş, görüşme sonrasında ise Türkiye, İsveç ve Finlandiya arasında, İsveç ve Finlandiya'nın NATO üyelik süreçleri hakkında üç ülkenin liderlerinin huzurunda üçlü memorandum imzalanmıştır. İmzalanan Üçlü Muhtıra'nın 4. Maddesinde müstakbel NATO Müttefikleri olarak Finlandiya ve İsveç'in milli güvenliğe yönelik tüm tehditlere karşı Türkiye'ye tam destek verecekleri ifadesine yer verilmiştir. Bu kapsamda Finlandiya ve İsveç'in PYD/YPG ve Türkiye'de FETÖ olarak tanımlanan örgüte destek sağlamayacakları Muhtıra'da belirtilmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022). Erdoğan, Madrid Zirvesi sonrasında düzenlediği basın toplantısında, Türkiye'nin kırmızı çizgilerinin ortaya koyulduğunu, imzalanan Üçlü Muhtıra'yı ise Türkiye'nin hassasiyetlerinin anlaşılmasının bir işareti olarak gördüğünü ifade etmiştir. Muhtırayı diplomatik bir zafer olarak değerlendiren Erdoğan, “Ben tabii bana verilen söze bakıyorum. Eğer verilen söz yerine gelmezse o zaman sözleşmede ne varsa onun gereğini yerine getiririz.” diyerek kayda geçirilen taleplerin yerine gelmemesi halinde gerekenin yapılacağını ifade etmiştir (Cumhurbaşkanlığı, 2022).

Mevcut şartlar altında, İsveç ve Finlandiya'nın İttifaka dâhil olması için terörle mücadelede net ve somut adımlar atılıncaya kadar Türkiye vetosunun muhafaza edileceğinin sinyali verilmiştir. Türkiye'nin gerek Rogers Planı gibi olumsuz tecrübeleri gerek NATO müttefiklerinin Türkiye'nin milli güvenliğine zarar veren PKK/YPG/PYD örgütlerini silahlandırması gerekse Yunanistan'ın ABD ile birlikte attığı adımların Türkiye'de endişeye neden olması, Türkiye'yi NATO konusunda daha temkinli adımlar atmaya itmektedir. Türkiye'nin NATO üyeliği ciddi bir tartışma konusu olmamakla birlikte Türkiye, İsveç-Finlandiya meseleleri ile dış politikasında önemli bir fırsat yakalamıştır. Türkiye'nin milli güvenliğini ilgilendiren bu konuda elde edeceği fayda, Hükümetin kararlı tutumu kadar kamuoyu, muhalefet gibi Hükümet dışı dış politika unsurlarının da kararlı desteğine bağlıdır. Aksi takdirde Türkiye için istenilenler elde edilmeden verilecek taviz Türk siyasi tarihinde bir diğer Rogers vakası olarak tarihteki yerini alacaktır.

Sonuç

İnsanlık tarihinin en kesif dönemine tekabül eden XX. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı ve sonrasındaki gelişmeler bugünün dünyasını oluşturan en temel etmenler olmuştur. Özellikle yakın siyasi tarihte oldukça önemli bir dönem olan Soğuk Savaş, II. Dünya Savaşı sonrasında başlamış ve 1991 yılında kesin olarak sona ermiştir. Soğuk Savaş sona erse de bu dönemde kurulan denge ve dinamikler, dünya siyasetini etkilemeye devam etmektedir.

Üstelik Soğuk Savaş sırasında inşa edilen NATO gibi kurumların hâlihazırda küresel politika sahnesinde en temel enstrümanlardan birisi olması, Soğuk Savaş'ı bugünün en temel referans kaynaklarından birisi haline getirmektedir. Soğuk Savaş'ın genel bir yapısı olmakla birlikte ayrıca her devlet nezdinde ayrı bir de yapısı, tarihi bulunmaktadır. Türkiye'nin Soğuk Savaş tarihi içerisinde ihtiva ettiği alan ise şüphesiz en özel yerlerden birine sahiptir. Zira bugün dahi Türkiye'nin Soğuk Savaş'a Batı ittifakı safında dâhil olmasının "haklı-haksız" sebeplerinin netleşmediği, bu konuda tam olarak ittifakın sağlanamadığı görülmektedir. II. Dünya Savaşı'na dâhil olmayan Türkiye'nin savaş sırasındaki tutumu SSCB tarafından, yaşadığı kayıpların sebebi olarak kabul edilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'ye Moskova tarafından bedel ödetilmek istenmiş, bu durum ise Sarper-Molotov görüşmelerine yansımıştır. Sarper-Molotov görüşmesi, Türkiye'nin XVIII. yüzyıldan itibaren güvenlik endişesi yaşadığı, Çarlık Rusya'sı travmasını hatırlatmış bu travma ise Türkiye'nin Batı'ya doğru yönelmesine yol açmıştır. Klasik denge politikasını sürdürmek üzere ABD ile yakın politikalar izleyen Türkiye, Truman Doktrini ile ABD'den aldığı destekle Sovyetleri dengeleme imkânına kavuşmuş, fakat 1949 yılında NATO'nun kuruluşu ile birlikte, ABD desteğinin kaybedildiği düşüncesi hâsıl olmuştur.

Türkiye, SSCB'yi yeniden dengelemek üzere NATO'yu Türkiye-SSCB sınırlarına doğru genişletmek amacıyla NATO'yla bütünleşecek Akdeniz Paktı gibi girişimleri, fikirleri öne çıkartıp desteklemiştir. Fakat Akdeniz Paktı'nın vücuda gelmemesi, Türkiye'yi NATO'ya üye olma konusunda etkin bir politika izlemeye sevk etmiştir. CHP Hükümetleri döneminde başlayan süreç Demokrat Parti Hükümeti döneminde neticelenmiş, Türkiye NATO'nun ilk genişleme dalgasında Yunanistan ile birlikte İttifaka dâhil olmuştur. Türkiye'nin NATO üye olması, SSCB karşısında yalnızca güvenlik şemsiyesi sağlamamış, aynı zamanda Türkiye'nin Batılılaşma serüvenine de ciddi katkı sağlamıştır. Türkiye, NATO üyesi olduktan sonra İttifakın etkin ve sadık bir müttefiki olarak 1964 yılına kadar sorunsuz bir biçimde yükümlülüklerini yerine getirmiştir. Hatta bu durum Küba Krizi sırasında Türkiye'nin pazarlık unsuru haline getirilmesinde dahi sorunsuz ilerlemiştir. Tüm bunlara karşın Türkiye'nin NATO İttifakı ile özellikle de ABD ile yaşadığı tek sorun Türkiye'nin milli sorun olarak gördüğü Kıbrıs konusunda yaşanmıştır. Türkiye'nin Kıbrıs'a hukuki hak ve ayrıcalıklarından doğan müdahale hakkını engelleyen ABD'nin tutumu ilk kez Türkiye'nin NATO/ABD ittifakını sorgulamasına yol açmıştır. 1964 yılında yaşanan krizin Soğuk Savaş'ın "detant" döneminde etkinliği artan kamuoyuna yansısıyla birlikte, Türkiye'de NATO/ABD karşıtlığı artmıştır. 1964 yılından 1980 yılına kadar olan süreçte dönem dönem Türkiye'nin NATO ittifakından ayrılması tartışmaları gündeme getirilmiş ve ciddi olarak tartışılmıştır. Türkiye'nin NATO'dan ayrılması mefhumu tepkiye rağmen fazla destek bulmamış, özellikle 70'li yıllarda yaşanan ekonomik, siyasi şartların etkisiyle İttifak üyeliği Türkiye'ye ABD tarafından ambargo uygulandığında dahi askıya alınmamıştır. Bu durum basitçe Türkiye'nin yalnızca SSCB karşısındaki

yaşadığı endişeden kaynaklanmamıştır. Bunun yanında NATO'dan kopmanın –ekonomik ve askeri maliyetlerine getireceği yükün yanı sıra- Türkiye'nin uzunca bir süredir devam eden Batılılaşma hamlesine de engel olacağı düşünülmüştür.

12 Eylül 1980 tarihiyle birlikte ABD'den kaynaklanan bazı sorunlar dışında Türkiye, yeniden NATO'nun sadık müttefiki haline gelmiş, bu süreç Soğuk Savaş sona erdiğinde devam etmiştir. 1991 yılında SSCB'nin nihayet bulması, NATO'nun gerekliliğini Türk dış politikası için ortadan kaldırmamıştır. Aksine bu durum Sovyet mirası üzerinde Kafkasya, Balkanlar ve nispeten Ortadoğu'da ortaya çıkan krizler karşısında Türkiye'nin güvenlik, istikrar için NATO ile yoğun bir mesai sarf etmesini gerektirmiştir. Türkiye'nin 1964-1980 döneminde NATO ile yaşadığı çatışma, Soğuk Savaş sonrası yoğun olarak Ak Parti Hükümeti dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin NATO'nun adeta lokomotifi diyebileceğimiz ABD ile yaşadığı politik çekişmeler, NATO ittifakının bu dönemde sorgulanmasına yol açmıştır. Suriye, PKK/YPG, FETÖ, Rusya, İsrail, İslamafobyası, Kıbrıs, Ege, Mavi Vatan, Libya gibi konularda son zamanlara ortaya çıkan fikir ayrılıkları Türkiye'nin kamuoyu nezdinde NATO'yu yeniden sorgulamasına yol açmıştır. ABD ya da NATO ile yaşanan mezkûr sorunlar tüm bu çatışmaya rağmen aşılmayacak sorunlar olmayıp Türkiye'nin NATO'dan çıkması için yeterli gerekçeleri oluşturmamaktadır. Zira Türkiye NATO'dan çıktığı takdirde yaşanan tüm sıkıntılara rağmen elde ettiği birtakım ayrıcalıkları kaybetmeyi istememektedir. İkinci olarak Türkiye'nin NATO'dan ayrılması halinde NATO üyesi olan Yunanistan'la yaşadığı problemlerde AB'den sonra NATO'yu da karşısına almak istemeyecektir. Türkiye'nin NATO üyesi olması, AB ile sorunlu olan ilişkilerine rağmen sürdürdüğü diyalog Türkiye'nin gelişme dinamiğine katkı sağlamaktadır. Elde edilemeyen AB üyeliği sonrası NATO üyeliğinden feragat edilmesi, Türkiye için istikrar kaybı manasına gelecektir.

NATO'dan ayrılmanın sonuçları değerlendirdiğinde Türkiye, İttifak içerisinde kalmanın sıkıntılarına rağmen üyeliğini çok büyük bir sorun çıkmadıkça sürdürecektir. Bu durum tüm olumsuz tabloya rağmen Türkiye'nin İsveç-Finlandiya'nın üyelikleri konusunda süreci pazarlık unsuru haline getirmesinde rahatlıkla görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Melih Duman % 100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Melih Duman %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- ABD dış politika raporu. (1972, Mart-Ağustos). *Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten]*, 17-18. CATO Enstitüsü. (1999). CATO Enstitüsü tarafından NATO'nun genişlemesi konusunda Amerikan Kongresi'ne 1997 yılında sunulan rapor. *Yeni NATO soğuk savaş'tan sıcak savaşa* içinde (s. 137-144) (M. Ceylan Çev.). Ülke Kitapları.
- Akbaş, Z., Çelik, A. H. & Duman, M. (2019). İkinci yüzyılda işbirliği ve çatışma sarmalında Türk-Amerikan ilişkileri. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 2226-2258. <https://doi.org/10.26466/opus.532884>
- Alkan, M. Ö. (2009). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt 1: Cumhuriyet'e devreden düşünce mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi*. İletişim Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1999) Yarım yüzyılın Türk-Amerikan ilişkileri (1947-1997). *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç* içinde (s. 421-440). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Armaoğlu, F. (2020). *Türk dış politikası tarihi*. Kronik Kitap.
- Ataman, M. (2017). Türkiye'nin Dış politikasının Ak Parti döneminde yeniden yapılandırılması. *AK Parti'nin 15 yılı* içinde (s. 41-60). SETA Kitapları.
- Atlantik Paktı bir Akdeniz Paktı ile tamamlanmalı. (1949, 18 Şubat). *Ulus*, 1-3.
- Atlı, C. (2019). Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasına NATO'nun etkisi. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara (Ed.), *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişilerin Ekseninde Türk Hariciyesi* içinde (s. 455-477). Kitabevi Yayınları.
- Ataöv, T. (1968a). Doğu Avrupa'nın sosyalistleşmesi'nden Truman Doktrinine kadar soğuk harb. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(2), 189-222.
- Ataöv, T. (1968b). Marshall Planından NATO'nun kuruluşuna kadar soğuk harb. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(3), 275-310.

- Ataöv, T. (1969). Türk dış politikası üzerine düşünceler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 24(1), 95-121. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001084
- Ataöv, T. (2006). *Amerika NATO ve Türkiye*. İleri Yayınları.
- Bağcı, H. (1994). Demokrat Parti'nin Ortadoğu politikası. Faruk Sönmezoğlu (DrI.), *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 89-120). Der Yayınları.
- Başbakanın dış ilişkiler derneğinde yaptığı konuşma. (1972, Şubat). *Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten]*, 21-24.
- BCA*. (22.08.1950). 30-10-0-0 / 235-590-40 Dosya Ek: 422.
- BCA. (10.04.1951). 30-1-0-0- / 102-632-2 Dosya Ek: 11.
- BCA. (30.05.1953). 30 1 0 0 / 61 - 376 - 17 Dosya Ek: E4.
- Bu pakt hakikatte Orta Doğu'yu da içine almaktadır. (1949, 6 Nisan) *Ulus*, 1-4.
- Bütçenin senatoda kabulü dolayısıyla başbakanın yaptığı konuşma. (1972, Şubat). *Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten]*, 120-122.
- Can, A. (2022). Türkiye-Romanya ilişkileri. Ayşegül Can, Melih Duman (Ed.), *Geçmişten günümüze Türkiye-Balkan ülkeleri ilişkileri* içinde (s. 233-266). Eğitim Yayınevi.
- Ceylan, M. (1999). Soğuk savaş'ın sonu, yeni NATO ve Türkiye. *Yeni NATO soğuk savaş'tan sıcak savaşa* içinde (s. 8-26). Ülke Kitapları.
- Çakır, A. (2021). Türkiye-NATO ilişkilerinde inşacı etkiler (1991-2011). *Uluslararası İlişkiler*, 18(71), 45-66. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.947560>
- Davutoğlu, A. (2004). *Stratejik derinlik Türkiye'nin uluslararası konumu*. Küre Yayınları.
- Demeçler. (1949, 16 Mart). *TBMM Tutanak Dergisi*, 30-31.
- Deringil, S. (1994). *Denge oyunu ikinci dünya savaşı'nda Türkiye'nin dış politikası*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dışişleri bakanımız bugün Amerika'ya varıyor. (1949, 5 Nisan). *Ulus*, 1-4.
- Dışişleri bakanlığı bütçesi ile ilgili tenkit ve telkinlere dışişleri bakanının cevabı. (1967, Şubat) *Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten]*, 38-43.
- Dışişleri bakanının gazeteciler ile konuşması. (1971, Mart) *Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten]*, 26-28.
- Dışişleri bakanının NATO konusunda bayram gazetesine verdiği demeç. (1968, Nisan) *Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten]*, 41-45.

---

* Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi Fonları (BCA)

- Dışişleri sözcüsünün NATO ile ilgili açıklaması. (1966, Mart). *Dışişleri Bakanlığı Belleteni [Belleten]*, 42.
- Dış politika. (1962, 17 Ocak). *Yön*, 6-7.
- Dış yardım. (1962, 10 Ocak). *Yön*, 4.
- Dilek, M. Ş. (2022). Türkiye-Karadağ ilişkileri. Ayşegül Can, Melih Duman (Ed.), *Geçmişten günümüze Türkiye-Balkan ülkeleri ilişkileri* içinde (s. 181-200). Eğitim Yayınevi.
- Dinç, C. & Yetim, M. (2011). Türk dış politikasında eksen kayması tartışması, Ortadoğu'ya açılım, Gazze ve İran konularında diplomasi ve köşe yazarlarının bakışı. Mehmet Seyfettin Erol (DrI.), *Türk dış politikasında strateji arayışları* içinde (s.235-264). Barış Kitap.
- Dinçer, M. (2022). Türkiye-Kosova ilişkileri. Ayşegül Can, Melih Duman (Ed.), *Geçmişten günümüze Türkiye-Balkan ülkeleri ilişkileri* içinde (s. 201-231). Eğitim Yayınevi.
- Erhan, Ç. (2009). ABD ve NATO'yla ilişkiler. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası cilt I 1919-1980* içinde (s. 522-575). İletişim Yayınları.
- Erkin, F. C. (1992). *Dışişlerinde 34 yıl Vaşington büyükelçiliği, II. Cilt II. Kısım*. TTK.
- Fırat, M. M. (1997). *1960-71 arası Türk dış politikası ve Kıbrıs sorunu*. Siyasal Kitabevi.
- Gölen, Z. (2010). *Tanzimat döneminde Bosna Hersek*. TTK Basımevi.
- Gönlübol, M. & Ülman A. H. (1966). Türk dış politikasının yirmi yılı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 21(1), 143-182. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000414
- Gündem. (7 Kasım, 1965). *TBMM Tutanak Dergisi*, 160-180.
- Gürkan, İ. (1999). NATO ve Türkiye: soğuk savaş sonrasında Türkiye'nin ittifaktaki yeri ve geleceğe yönelik düşüncelere ilişkin bir değerlendirme. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç* içinde (s. 475-482). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gürün, K. (1983). *Dış ilişkiler ve Türk politikası (1939dan Günümüze Kadar)*. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Hale, W. (2003). *Türk dış politikası 1774-2000* (P. Demir Çev.). Mozaik.
- İnat, K. & Caner, M. (2017). Türk-Amerikan ilişkilerinde eksen sorunu. *AK Parti'nin 15 yılı* içinde (s. 109-134). SETA Kitapları.
- İren, A. A. (2022). Türkiye-Hırvatistan ilişkileri. Ayşegül Can, Melih Duman (Ed.), *Geçmişten günümüze Türkiye-Balkan ülkeleri ilişkileri* içinde (s. 163-179). Eğitim Yayınevi.
- Kahraman, H. B. (2016). Bir zihniyet, kurum ve kimlik kurucusu olarak batılılaşma. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt III: Cumhuriyet'e devreden düşünce mirası modernleşme ve batıcılık* içinde (s. 125-140). İletişim Yayınları.

- Kamel, A. (1999). İkinci dünya savaşının bitiminden günümüze kadar Türk-Rus ilişkileri. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç içinde* (s. 408-420). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kanat, K. B., Michalke, K. L. & Hannon, J. (2017). *Türkiye-ABD ilişkileri ve yeni ABD yönetimi*. SETA Yayınları.
- ABD. (2018, 14 Şubat) *Karar*, 1.
- Kaya, E. (2015). Dış politika değişimi: AKP dönemi Türk dış politikası. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 72-92.
- Kissinger, H. (2011). *Diplomasi* (İ. H. Kurt Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kutlu, C. N. (2018). *Türkiye Arnavutluk ilişkileri - 1990'dan günümüze politik, askeri, ekonomik, sosyal*. Zeus Kitabevi.
- Lacoste, Y. (2008). *Büyük oyunu anlamak* (İ. Akça Çev.). NTV Yayınları.
- Lewis, B. (2011). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (B. B. Turna Çev.). Arkadaş Yayınevi.
- Nye, J. S. & Welch, D. A. (2013). *Küresel çatışmayı ve işbirliğini anlamak* (R. Akman Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oran, B. (2010). Küreselleşme ekseninde Türkiye. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası cilt II 1980-200 içinde* (s. 203-242). İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2017). Osmanlı'da 18. yüzyıl düşünce dünyasına dair notlar. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt 1: Cumhuriyet'e devreden düşünce mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi içinde* (37-41). İletişim Yayınları.
- Sadak Le Monde gazetesine bir demeç verdi. (1949, 22 Şubat). *Ulus*, 1-3.
- Sander, O. (1987). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü Osmanlı diplomasisi üzerine bir deneme*. SBF Yayınları.
- Sander, O. (1996). *Siyasi tarih 1918-1994*. İmge Kitabevi.
- SETA, *70 yıllık Türkiye-NATO ilişkileri*. Gloria Shkurti Özdemir (Ed.) SETA Yayınları, 2022.
- Sezer, D. (1972). *Kamuoyu ve dış politika*. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sezer, D. B. (1999). Soğuk savaş dönemi ve Türkiye'nin ittifaklar politikası. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç içinde* (s. 441-464). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sönmezoğlu, F. (1994). II. dünya savaşı döneminden Türkiye'nin dış politikası: tarafsızlıktan NATO'ya. Faruk Sönmezoğlu (Dr.), *Türk dış politikasının analizi içinde* (s.79-87) Der Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2016). *Son on yıllarda Türk dış politikası 1991-2015*. Der Yayınları.

- Şimşek, A. (2014). Makedonya'nın NATO üyeliğinin Türkiye ve ABD desteği kapsamında tartışılması. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2(1), 26-36.
<https://doi.org/10.16954/bacad.51020>
- Şentürk, M. H. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Bulgar meselesi (1850-1875)*. TTK Basımevi.
- Tellal, E. (2009). SSCB'yle ilişkiler. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası cilt I 1919-1980* içinde (s. 499-521). İletişim Yayınları.
- Tekin, C. (2022). Türkiye-Bosna-Hersek ilişkileri. Ayşegül Can, Melih Duman (Ed.), *Geçmişten günümüze Türkiye-Balkan ülkeleri ilişkileri* içinde (s. 69-94). Eğitim Yayınevi.
- Toker, M. (1971). *Türkiye üzerine 1945 kabusu*. Akis Yayınları.
- Turan, İ. & Barlas, D. (1994). Batı ittifakına üye olmanın Türk dış politikası üzerindeki etkileri. Faruk Sönmezoğlu (Drl.), *Türk dış politikasının analizi* içinde (s. 425-439). Der Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Haziran). Dosyalar. <https://www.tccb.gov.tr/ozeldosyalar/nato2014/nato/>
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Haziran). Haberler. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/116975/-nato-turkiye-ile-ittifak-dayanismanini-net-bir-sekilde-gostermesi-gereken-kritik-donemin-icindedir->
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Haziran). Haberler. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/128317/-nato-nun-kuresel-sinamalar-karsisinda-daha-etkin-inisiatifler-ustlenmesi-gerekmektedir->
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Haziran). Haberler. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/137929/-nato-nun-genislemesi-hassasiyetlerimize-gosterilecek-saygi-oraninda-anlamlidir->
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Haziran). Haberler. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/138298/-turkiye-olarak-bundan-sonra-da-dost-venezuela-halkinin-yanindayiz->
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Temmuz). Haberler. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/138533/-isvec-ve-finlandiya-nato-ya-uye-olacaklarsa-turkiye-nin-guvenlik-endiselerini-dikkate-almak-zorundalar->
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Temmuz). Haberler. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/138542/cumhurbaskani-erdogan-finlandiya-cumhurbaskani-isvec-basbakani-ve-nato-genel-sekreteri-ile-dortlu-gorusme-gerceklestirdi->
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2022, Temmuz). Haberler. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/138594/-turkiye-nin->

- nato-nun-dununde-ve-bugununde-oldugu-gibi-geleceginde-de- soz-
sahibi-olacagi-bir-kez-daha-acikca-gorulmustur-
Türkiye ile Yunanistan tam mutabakat halinde. (1949, 20 Şubat). *Ulus*, 1-3.
- Uçarol, R. (2000). *Siyasi tarih (1789-199)*. Filiz Kitabevi.
- Uslu, N. (2016). *Çatlak ittifak: 1947'den günümüze Türk-Amerikan ilişkileri*. Nobel.
- Uzgel, İ. (2010a). ABD ve NATO'yla ilişkiler. Küreselleşme ekseninde Türkiye. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası cilt II 1980-200 içinde* (s. 34-82). İletişim Yayınları.
- Uzgel, İ. (2010b). “Dış politikada AKP: stratejik konumdan stratejik modele” *AKP kitabı*, Drl: İlhan Uzgel, Bülent Duru, Phonenix Yayınevi, ss. 357-380.
- Uzgel, İ. (2013a). NATO'yla ilişkiler. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası cilt III (2001- 2012) içinde* (s. 249-336). İletişim Yayınları.
- Uzgel, İ. (2013b). Balkanlarla ilişkiler. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası Cilt III (2001- 2012) içinde* (s. 690-708). İletişim Yayınları.
- Ülman, A. H. (1962, 13 Haziran). Dış politikamızın değişkenleri. *Yön*, 14-15.
- Ülman, A. H. (1962, 20 Haziran). Dış politikanın değişkenlikleri: II. *Yön*, 16.
- Ülman, A. H. (1967). NATO ve Türkiye. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 22, (4), 143-167.
- https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000903
- Yalçın, H. C. (1948, 23 Aralık). Türkiye'ye bir taarruz vâki olursa. *Ulus*, 1-3.
- Zürcher, E. J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İletişim Yayınları.

Extended Abstract

The concept of the West, which means much more than a geographical meaning for Turkey, has been the target of the modernization process desired to be achieved in the last two centuries. The process initiated by the Ottoman Empire to compensate for the losses it experienced eventually became an instrument used to prevent the liquidation of the state. The security provided by the establishment of the Republic of Turkey has not eliminated the justification of Westernization; in contrast, it has made it its new and most important goal. Turkey's membership in NATO during the Cold War period not only met the need for security against the USSR but also provided the status of being Western in the modernization marathon that has been going on for a long time. In this context, the study discusses Turkey-NATO relations from a 70-year perspective and reveals the transformation of Turkey's relations with the West in the discussions. II. Turkey's attitude during the war, which was not included in World War II, was accepted as the cause of the losses experienced by the USSR. Accordingly, Moscow wanted to make

Turkey pay the price, and this situation was reflected in the Sarper-Molotov negotiations. The Sarper-Molotov meeting reminded that Turkey had security concerns since 18th century, and this trauma led Turkey to turn toward the West. Turkey, which followed close policies with the US to maintain its classical balance policy, had the opportunity to balance the Soviets with the support it received from the US with the Truman Doctrine, but with the establishment of NATO in 1949, the idea that US support was lost came to light. Turkey has highlighted and supported initiatives and ideas such as the Mediterranean Pact, which will integrate with NATO to expand NATO toward borders of Turkey and the USSR to rebalance the USSR. However, the failure of the Mediterranean Pact led Turkey to pursue a policy that is competent in terms of membership in NATO. The process that started during the period of CHP Governments resulted in the period of Democratic Party Government, and Turkey was included in the Alliance with Greece in the first wave of NATO enlargement. Turkey's NATO membership not only provided security umbrella against the USSR but also contributed significantly to Turkey's Westernization adventure. After becoming a NATO member, Turkey fulfilled its obligations smoothly until 1964 as an effective and loyal ally of the Alliance. Even during the Cuban Crisis, this situation has progressed smoothly in making Turkey a bargaining element. Despite all these, the only problem Turkey has experienced with the NATO Alliance, especially with the US, has been with Cyprus, which Turkey sees as a national problem. The attitude of the US, which prevented Turkey's right to intervene in Cyprus arising from its legal rights and privileges, led Turkey to question the NATO/US alliance for the first time. Because the crisis experienced in 1964 was reflected in increasing public opinion during the "detant" period of the Cold War, anti-NATO/US opposition increased in Turkey. During the period from 1964 to 1980, the debates on the separation of Turkey from the NATO alliance from time to time were brought to the agenda and discussed seriously. Despite the reaction, Turkey's separation from NATO did not receive much support, especially due to the economic and political conditions experienced in the 1970s, and alliance membership was not suspended even when the US imposed an embargo on Turkey. This was not simply due to Turkey's concern with the USSR. In addition, it was thought that breaking away from NATO—in addition to the burden it would bring on its economic and military costs—would prevent Turkey's long-standing Westernization move.

As of September 12, 1980, Turkey became a loyal ally of NATO again, except for some problems arising from the USA, and this process continued when the Cold War ended. The fact that the USSR finally found it in 1991 did not eliminate the necessity of NATO for Turkish foreign policy. In contrast, this situation required Turkey to work intensively with NATO for security and stability in the face of the crises on the Soviet heritage in the Caucasus, the Balkans and the relatively Middle East. The conflict that Turkey experienced with NATO in the period of 1964-1980 emerged intensively during the AK Party Government periods after the Cold War. Turkey's political conflicts with

the United States, which we can almost call the engine of NATO, led to the questioning of the NATO alliance in this period. Recent disagreements on issues such as Syria, PKK/YPG, FETÖ, Russia, Israel, Islamophobia, Cyprus, the Aegean-Blue Homeland, and Libya, which Turkey handled and clashed independently from the US, led Turkey to question NATO again in the public eye. Despite all these conflicts, Turkey's problems with the United States or NATO are not enough for Turkey to get out of NATO. Because Turkey does not want to lose some privileges it has obtained despite all the difficulties experienced if it leaves NATO. Second, if Turkey leaves NATO, it will not want to oppose NATO after the EU in its problems with Greece, which is NATO member. The fact that Turkey is NATO member contributes to the development dynamics of Turkey despite its troubled relations with the EU. Waiver of NATO membership after EU membership that could not be achieved would mean a loss of stability for Turkey. When the 70 years of Turkey's NATO membership were evaluated, Turkey did not have all what it wanted with its NATO membership; moreover, it had serious opinions and disagreements with NATO member countries from time to time and is still living. Despite all these disagreements and negativities, Turkey has been supporting NATO policies as a harmonious member of NATO for 70 years. In this context, the study tries to address the NATO issue with its various dimensions from past to present within the scope of Turkey's membership and foreign policy. The study was evaluated in line with archival documents and other sources obtained by the documentary source scanning method.

İNDİRİMLİ MAĞAZALARDA SOSYAL DAMGALAMA VE SOSYAL KİMLİK TEHDİDİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: TÜRKİYE - ARNAVUTLUK ÖRNEĞİ

Tülay YENİÇERİ* & Maida UZUNER**

Öz

Damgalama, itibarsızlaştırma ya da istenmeyen belirti olarak tanımlanmaktadır. Sosyal kimlik tehdidi ise kişisel bir özellik olarak incelenen sosyal kimlik karmaşıklığının yanı sıra hem bireysel özelliklerden hem de çevresel unsurlardan etkilenen bir olgu olarak ifade edilmektedir. Bu çalışmada Türk ve Arnavut toplumlarının indirimli mağazalardan alışveriş davranışının sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi itibarıyla incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında sosyal damgalama ölçeği ve sosyal kimlik tehdidi ölçeği kullanılarak toplamda 16 soruluk bir anket formu hazırlanmış olup katılımcılara eğitim durumları, aile toplam gelirleri, cinsiyetleri ve yaşları ile ilgili demografik sorular sorulmuştur. İlgili ülkelerde gönüllü olarak katılım sağlayacak kişilerin desteğiyle, Google form aracılığıyla anket uygulaması yapılmıştır. Uygulanan ankette tüm parametreler incelendiğinde iki ülke arasında istatistiki anlamda farklılık olduğu belirlenmiştir. Tüm bulgular ve değerlendirmeler neticesinde indirimli mağazalarda sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidine yönelik ülkeler bazında yeni yapılacak olan çalışmalarda farklı sosyal, psikografik ve psikolojik faktörlerin yanı sıra farklı sosyoekonomik verilerin üzerinde durularak daha kapsamlı bir profil elde edilebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Damgalama, Sosyal Kimlik Tehdidi, İndirimli Mağazalar.

A RESEARCH ON SOCIAL STIGMA AND SOCIAL IDENTITY THREAT IN DISCOUNT STORES: THE CASE OF TURKEY – ALBANIA

Abstract

Stigma is defined as a discrediting or an undesirable characteristic. Social identity threat, on the other hand, is expressed as a phenomenon that is affected by both individual characteristics and environmental factors, as well as the complexity of social identity, which is examined as a personal feature. In this study, it is aimed

* Prof. Dr., Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, tyeniceri@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8738-8578>

**Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, maida.melani.uzuner@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5064-9594>

to examine the thoughts and behaviors of Turkish and Albanian societies in terms of social stigma and social identity threat in the consumer behavior in discount stores. In the study, a questionnaire consisting of 16 questions was developed using the social stigma scale and the social identity threat scale. In addition, demographic characteristics including the education levels of the consumers, their total family income, their gender and age were asked. A survey in which participants from each of the two countries participated voluntarily was conducted through Google forms. The results of the questionnaire revealed that there was a statistical difference between the two countries. As a result of all the findings and evaluations, it is thought that a more comprehensive profile can be obtained by emphasizing different social, psychographic and psychological factors as well as different socio-economic data in new studies on the basis of countries on social stigma and social identity threat in discount stores.

Keywords: *Social Stigma, Social Identity Threat, Discount Stores.*

Giriş

Damgalama derin bir itibarsızlaştırma niteliği ya da istenmeyen farklılığın bir emaresi olarak tanımlanmaktadır. Bir dizi ayrımcı uygulama, kaçınma eğilimi, utanma duyguları ve izolasyon ile ilişkilendirilmektedir (Goffman, 2009). Literatürde yapısal, sosyal ve içselleştirilmiş damgalama olmak üzere üç tip damga yer almaktadır. Yapısal damgalamanın sistemsel düzeyde, sosyal damgalamanın grup düzeyinde, içselleştirilmiş damgalamanın ise bireysel düzeyde yer aldığı bildirilmiştir (Baysal, 2013: 240). Sosyal damgalama, bireye statü kaybetme ve diğer bireyler tarafından sosyal olarak reddedilme riskine iten karmaşık bir sosyal süreç olarak ifade edilebilir (Link ve Phelan, 2001: 367). Bu bağlamda sosyal damgalama, kişinin belirli bir sosyal çevrede değersizleştirilmiş bir sosyal kimlik özelliğine sahip olduğunu veya bireyin marjinalleştirilmiş bir gruba ait olduğunu ortaya çıkarmaktadır (Homburg ve Ukrainets, 2021: 923). Damgalanan kişi, değersizlik duygusunu içselleştirerek sosyal ilişkilerden kaçınma, utanma ve suçluluk gibi duygusal ve tepkisel yanıtlar geliştirmektedir (Courtwright ve Turner, 2010: 39). Geleneksel sosyal damgalama modelleri, bilişsel kategorizasyon veya sosyal ve kültürel olarak paylaşılan klişelerin, bireylere veya gruplara yönelik önyargılı tutumların uygulanması süreçlerine odaklanmaktadır (Corrigan ve Watson, 2002: 18; Link ve Phelan, 2001: 371).

Yapılan araştırmalar dünyada, obezite düzeyinin 1975'ten bu yana üç katına çıktığını, yetişkinlerin %39'unun aşırı kilolu ve %13'ünün 2016 yılında obez olarak kategorize edildiğini ortaya koymuştur (WHO, 2018). Bu gibi sağlık sorunlarının yanı sıra cinsiyet, din ve renk gibi farklı damgalama biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sosyal damgalama davranışı bireylere karşı önyargıları, klişeleştirmeyi ve ayrımcı davranışları yaygınlaştırmaktadır (Wanniarachchi, Mathrani, Susnjak, ve Scogings, 2020:

6). Pandemi döneminde enfekte olmuş ve şüpheli hastaların büyük ölçüde yerel nefret ve tahliye, zorla karantinaya alma, defin sürecini engelleme, hastane ve yerel yönetimin kötü muamelesi, aile ihmali, akrabaların kaçınması ve arazi sahiplerinin aşağılanması yoluyla damgalandığını ortaya koymuştur (Mahmud, Zaman, ve İslam, 2021: 14).

ABD’de damgalanmış gruplar arasında ırksal azınlıklar, cinsel yönelimi farklı olan bireyler, fiziksel engelli, zihinsel engelli veya her ikisi birden olan bireylerin olduğu (Harvey, 2001: 184), bununla beraber tüketicilere karşı da sosyal damgalama yapıldığı ifade edilmektedir (Wooten ve Rank-Christman, 2019: 146).

Damgalama, tüketicileri tüketim davranışlarını gizlemeye (D. B. Wooten, 2006: 145), promosyonlara katılmaktan kaçınmaya (Kozinets, 2001: 81), değerlendirme kümelerini sınırlamaya, aldatılmayı görmezden gelmeye veya damgalanma ile ilişkili risklerden kaçınmak için tüketimden tamamen kaçınmaya neden olan psikik bir sınır olarak ifade edilmektedir (Adkins ve Ozanne, 2005 : 97; Tepper, 1994: 506).

Artan enflasyon ile satın alma gücü düşen tüketiciler, geçmişe göre daha fazla indirimli mağazalardan alışveriş yapmaktadır. İndirimli mağazaların yıllar içerisindeki gelişimi, sektörü araştırmacılar için cazip hale getirmiş ve indirimli mağazalar çok sayıda araştırmacının konusu haline gelmiştir (Baran, 2021: 1638). Bu çalışmada bireylerin indirimli mağazalarda alışveriş davranışı sırasında sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi bakımından Türk ve Arnavut toplumlarının düşünce ve davranışlarının incelenmesi amaçlanmaktadır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışma, sosyal damgalama ve sosyal kimlik teorisinin incelenmesine dayanmaktadır. Bu teoriler insanların karar verme, önerme niyeti ile beraber sosyal kimlik tehdidine yönelik davranışlarını incelemektedir ve böylelikle bu araştırma için sağlam bir temel sunmayı amaçlamaktadır.

İndirimli mağazacılık uygulamaları, 1950’li yıllarda Amerika’da departmanlı mağaza olarak bilinen birçok çeşit ve ürünü sunan çok katlı mağazacılık anlayışına karşı daha uygun fiyatlandırma ile ürünü pazara sunmak için alternatif perakendecilik anlayışı ile ortaya çıkmıştır (Assael, 1992; Assael, 1993)

Ülkemizde ise 1955 yılında bu alanda öncü niteliği taşıyan perakendeci BİM A.Ş. mağazası olduğu söylenebilir (Baran, 2019). 2016 yılında satış hacmine göre en büyük perakendeciler arasında indirimli marketler üst sıralarda yer alırken, BİM birinci, Migros ikinci ve A101 mağazası üçüncü sırada, ŞOK mağazasının ise altıncı sırada yer aldığı bildirilmiştir (KPMG, 2019).

İndirimli mağazalar perakendecilik anlayışında stratejik olarak

süpermarket mantığını güdüyor gibi görünmektedir. Ancak, operasyon maliyetlerini en düşük seviyede tutma anlayışı ile tüketicilere sınırlı bir imkân, düşük kar marjı ve yüksek hacimli satış politikasıyla ürün ya da hizmet sunan bir perakendecilik anlayışı benimsemektedir (Baran, 2021: 1637).

Goffman (2009: 7), klasik olarak damgalamayı “derinden itibarsızlaştırıcı bir nitelik” olarak tanımlamıştır. Gözden düşmüş bir nitelik, kişinin ten rengi veya vücut büyüklüğü gibi kolaylıkla ayırt edilebilir veya gizlenebilir özellikler ile itibarsızlaştırma yapılabilir. Bununla birlikte kişinin sabıka kaydı veya akıl hastalığıyla mücadelesi gibi durumların ortaya çıkması ile de itibarsızlaştırma gerçekleştirilebilir. Goffman'a göre damgalama, günlük mikro düzeydeki etkileşimleri karmaşıklaştıran sosyal yaşamın genel bir yönüdür. Damgalanmış kişiler, kendilerine benzerlik göstermeyenler ile ilişki kurmaktan çekinebilirler. Belirli bir damgası olmayanlar, damgalanmış bireyleri küçümseyebilir veya görmezden gelmeye çalışabilir (Harmeling, Mende, Scott, ve Palmatier, 2021). Damgalama sosyal ilişkiler aracılığıyla inşa edildiğinden bir davranış biçimi olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, davranışa rehberlik eden "kurallar" ile ilişkilidir (Goffman, 2009).

Damgalama, bir kültürün ya da bireyin-bireylerin ahlaki, fiziki veya sağlık unsurlarıyla ilgili madden ya da sembolik açıdan tehdit teşkil eden özelliklerini içinde barındırır (Pescosolido, Martin, Lang, ve Olafsdottir, 2008: 438). Goffman üç temel damga türü olduğunu öne sürmektedir. Bunlar: 1. Kişilik özellikleri (madde bağımlılığı, alkolizm, işsizlik, suçlu olma durumu, eşcinsellik, akıl hastası tanısı, vb.); 2. Bedensel engeller veya fiziki şekil bozuklukları; 3. Etniksel yapı veya sınıfsal damgalardır (etnik, dini, sınıfsal veya milli aidiyetleri ile ilgili). Etnik damgalama soy bağı ile aktarılan ve aileye ait bütün üyelere uygulanan bir damgalama türü olarak karşımıza çıkmaktadır (Stangor ve Crandall, 2000: 67). Heretik damgalamaya, toplumların yapıları ve biyo-kültürel bileşenlerin neden olabileceği düşünülmektedir. Bu bakımdan hayatını sürdürübilme ile gen naklinin devamı konusunda grup yaşantısının gerekliliği hususunda bireylerin grup içi güveni sarsan, gruba uygun hareket etmeyen, işlevselliği engelleyen, grubu tehdit eden üyeleri damgaladıkları öne sürülmüştür (Goffman, 2014).

Ayrımcılık, psikolojide uyaranlar arasındaki farklılıkları algılama ve bunlara cevap verme yeteneği olarak ifade edilmektedir (Taşkın, 2007: 21). Basit bir tanımlamayla, önyargılar ve stereotiplere göre incelenen bir durum neticesinde vuku bulan duygusal ve bilişsel cevaplar, davranışa dönüşebilmektedir. Hastalarla ilgili olarak öncelikle toplum bazlı yaşamlarında birçok engellemelere maruziyetinden söz edilebilir ve sonrasında somut ya da mecazi olarak toplum dışı bırakılabilir. Ayrımcılık, karşıt olma, yakın olmak istememe gibi durumlardan başlayarak hasta kişilerin kısıtlanması, toplumdaki dışlanması ve engellenmesi süreçlerini de

içermektedir. Taşkın'a (2007: 21) göre, damgalamanın son basamağı ayrımcılıktır. Kişinin diğerleri tarafından davranışsal hareketlerle dışlandığı son süreçtir (Britannica, 2022).

Psikiyatri ve psikolojide değersizleştirme (devalüasyon), idealizasyonun tam tersi olan bir savunma mekanizmasıdır. Bir kişi kendisini, bir nesneyi veya başka bir kişiyi tamamen kusurlu, değersiz veya abartılı olumsuz niteliklere sahip olarak nitelendirdiğinde değersizleştirme işlevsel olarak gerçekleştirilmiştir (Taşkın, 2007: 22).

Sosyal kimlik tehdidi, bireysel özelliklerinden ve çevresel unsurlardan etkilenen bir olgudur. Kişinin diğer bireyler veya gruplara ilişkin bilgi edinme ihtiyacı, sosyal deneyimlerinin karmaşıklık düzeyi ve dikkat kaynaklarını etkileyen çevresel faktörler sosyal kimliklerinin ne ölçüde karmaşık bir yapılanma içinde olacağını belirleyen en önemli etmenlerdir (Argan ve Argan, 2006: 243).

Bu bağlamda sosyal kimlik tehdidi geniş anlamda insanların sosyal kimlik temelinde değersizleştikleri durumlarda yaşadıkları tehdit olarak tanımlanır (Roccas ve Brewer, 2002: 104). Sosyal kimlik teorisine göre, grup üyeleri farklı kimlik tehditleri yaşayabilmektedir. Grup statüsü tehdidi, grubun algılanan yeterliliği değersizleştirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Grup üyeleri ayrıca çeşitli sosyal kimlik tehditleri yaşayabilir. Birinci tehdit, gruplarının ahlaki davranışları sorgulandığında gerçekleşir. İkinci tehdit biçimi ise, belirli bir ülkenin vatandaşlarının doğmadan çok önce ülkeleri tarafından işlenen suçlardan dolayı suçluluk veya utanç duyabilecekleri durumlarda gerçekleşirken, gruplarının davranışlarından hiçbir şekilde kişisel olarak sorumlu tutulamayan grup üyeleri bile bu suçluluk ve utancı yaşadığı söylenebilir (Steele, Spencer, ve Aronson, 2002: 384).

1.1. Sosyal Kimlik Tehdidi ve Tüketici Tercihleri Arasındaki İlişki

Kimlik-bağlama stratejileri tüketicilere hitap etmenin etkili bir yolu olarak görülmektedir (Britannica, 2022). Bununla beraber sosyal kimliğe yönelik tehditlerin kimlik-bağlama stratejilerinin etkinliğini etkileyebileceği de düşünülmektedir. Örneğin, bir reklam sloganının da belirtildiği üzere “anne gibi kokmakla kadın gibi kokmak arasındaki fark” cümlesinde olduğu (Bolton ve Reed, 2004: 400) gibi tüketiciye anne gibi kokmaktan ziyade kadın gibi kokabileceği görüşü sunulmaktadır (Tide, 2007).

White ve Argo'nun geniş kapsamlı yapmış oldukları çalışmada “Pazarlamacılar genellikle markaları, tüketici sosyal kimliğinin bir yönü ile ilişkilendirse de mevcut araştırmalar marka kimliği bağlantılarının bazen olumsuz sonuçlara yol açabileceğini göstermektedir.” hipotezini öne sürmüşlerdir. Bu çalışmaya göre, “1. Bireysel öz-değer duygularını korumak ve sürdürmek için motive olan tüketiciler, kendi sosyal kimliklerinin tehdit altındaki bir yönünden kaçınmak için ürün değerlendirmelerini ve seçimlerini değiştirebilmektedir. 2. Kolektif Benlik Saygısı (KBS) düşük

olanlar, bu tür kimlikten kaçınma davranışları sergileme eğilimindedir. KBS'de yüksek olanlar ise sosyal kimliği tehdit edildiğinde bile, kimliğe dayalı bir marka ile ilişkilerini sürdürebilmektedir. 3. Tüketici kendini olumlama yoluyla benlik hakkında olumlu hissettiğinde, düşük KBS tüketicileri arasındaki etki azalır.” sonucuna varmışlardır (White & Argo, 2009: 317).

White, Argo ve Sengupta'nın yapmış oldukları araştırmada “Tüketicilerin sosyal kimlik tehdidinin bir sonucu olarak kimlikle bağlantılı ürünlere ilişkisel ve dissosiyatif tepkiler gösterme koşullarını” incelemiştir. Çalışmada yazarlar, sosyal kimlik tehdidine verilen tepkilerin etnik kökendeki alt kültürel farklılıklarını inceleyerek, kendi kendini yorumlamayı hazırlayarak ve kültürel arka plandaki uluslararası farklılıkları araştırarak kendi kendini yorumlama ile yönetilebileceği fikrini test etmektedir. Daha bağımsız kendi kendine yorumlara sahip olanlar, kimlik tehdit edildiğinde ve tehdit edilmediğinde kimlikle bağlantılı ürünlerden kaçınma eğilimindedir. Buna karşılık, birbirine daha bağımlı öz-yorumlara sahip olanlar, sosyal kimliğin bu yönü tehdit edildiğinde, kimlikle bağlantılı ürünler için daha olumlu tercihler gösterirler. Bu etkiler, bağımsızların bir sosyal kimlik tehdidi sırasında olumlu benlik değerini geri kazanmak için motive olduğunu göstermektedir. Bununla beraber birbirine bağımlı olanların ise tehdit edildiğinde aidiyet ihtiyaçlarını karşılamak için bir sosyal kimlik repertuarına erişimleri nedeniyle var olduğu sonucuna ulaşılmıştır (White, Argo ve Sengupta, 2012: 706).

White, Stachouse ve Argo'nun çalışmasında, halkın öz farkındalığının harekete geçirilmesine, bireylerin kimliklerinin sembolik temsilleriyle ilişkilerini artırmalarının yol açtığı tespit edilmiştir. Bir sosyal kimlik tehdit edildiğinde, öz farkındalığı yüksek olan katılımcıların, kimlikle olan ilişkilerini güçlendiren seçenekleri seçme olasılıklarının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu seçime, tutarlı bir benliği başkalarına aktarma arzusu aracılık etmiştir. Halkın kendi kendine tutarlılık güdüleri tarafından yönlendirildiği görüşü doğrultusunda, yalnızca tutarlı bir kamusal benlik imajını iletme için motive olanlar arasında ve ürün seçimleri başkaları tarafından görülebildiğinde bu etkiler ortaya çıkar. Son olarak, bir grup içi izleyicinin varlığında kimlik tehdidi meydana geldiğinde, grup içi tanımlamada yüksek öz farkındalığa sahip olanların, halkın öz farkındalığı arttığında kimlik güçlendirici seçenekleri seçme olasılıklarının daha fazla olduğu sonucuna varmışlardır (White vd., 2018: 64).

Yapılan bir araştırmada tüketicilerin sosyal kimlik tehditlerine verdikleri tepkiler göz önüne alındığında, sosyal kimlik tehdidinin nedenleri arasında gösterilen sembolik ürün seçiminin grup içinde ne derecede etkili olduğu araştırılmıştır. 572 Çinli öğrenci ile yapılan bu çalışmada aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir. Grup içi ile yüksek özdeşime sahip olan tüketicilerin, bir tehdidin bir dış gruptan kaynaklandığını düşündüklerinde belirli üç ürün arasından (grup içi sembolik ürün, grup dışı sembolik ürün ve

ünlü marka ürünü) grup içi sembolik ürünü seçme olasılıkları, grup içi ile düşük özdeşim olanlardan daha yüksek bulunmuştur. Tehdidin grup içi üründen kaynaklandığı düşünüldüğünde, grup içi ile yüksek özdeşime sahip tüketicilerin belirli üç ürün arasından grup içi sembolik ürünü seçme olasılıkları daha yüksekken, grup içi ile düşük özdeşliğe sahip olanların ünlü marka ürünü seçme olasılıklarının daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur (Choi, Teng ve Ding, 2018: 115).

Çalışmalar incelendiğinde sosyal kimlik tehdidi ile tüketicilerin tercihleri arasında bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Sosyal Damgalamanın Satın Alma Davranışı Üzerine Etkisi

Sosyal damgalama, tüketici tercihlerinde oldukça önemli sayılan fakat belirsizliğini de koruyan bileşen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar, son zamanlarda damgalamanın etkilerini incelemek açısından önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır (McCluskey ve Rausser, 2003: 281).

Bu alanlarda yapılan çalışmalarda kafa karıştırıcı mekanizmaların çözümünde zorlanıldığı görülmektedir. Bir piyasa beklenmedik negatif yönlü bir şok geçirdiğinde, varlık değerinde fiziksel bir hasar oluşabileceği gibi, tüketicilerle ilgili olarak gelecekte karşılaşılabilecekleri muhtemel riskler hususunda güncel durum ile ilgili farklı konulardan etkilenebilir. Bununla beraber fiziksel hasar ve risklerin varlıklar üstündeki etkileri oldukça dikkat edilen bir konu olmasına karşın, belirsiz yapısı nedeniyle damgalama çok fazla dikkate alınmamıştır. Gourley'in yaptığı çalışmada Colombia Katliamı olarak bilinen Colombia Lisesi'nde yaşanan vahşet sonrasında bölgede yaşanan konut satışları ile ilgili değerlendirmelerinde, mevcut bölgenin alt yapı, okul, iş hacmi ve nüfus gibi parametrelerinin değerlendirmelerini yapmış ve tüm parametrelerde normallik gözlenirken bununla beraber yaşanan trajedi sonrasında damgalamanın etkisiyle mülk satış hacminde düşme olmamasına rağmen fiyatlarda %5,7'lik bir düşüş yaşandığı sonucuna varmıştır (Patunru, Braden, ve Chattopadhyay, 2007: 714).

Bilişim sektöründen örneklerle bakıldığında ise Mater ve arkadaşları biyoteknolojiye karşı tüketici direncinin, iletişimin sosyal ağlardaki rolünün ve yeni teknolojilerin alımını belirlemede sosyal kabulün önemini vurgulamıştır. Yapılan çalışmada, inovasyon literatürünün yayılması bağlamında ele alınan sosyal damgalama ve tüketici faydaları açısından değerlendirmede bulunulmuştur. Deneysel amaçlı kurdukları gerçek pazarlarda Genetiği Değiştirilmiş Organizmalarda (GDO) gıda ürünlerinin gerçek seçimleriyle karşı karşıya kaldıklarında tüketicilerin gerçek satın alma davranışlarını incelemiştirlerdir. Çalışmalarında, tüketicilerin GDO'lu gıdaları çevreleyen sosyal belirsizlik ortamında seçimlerle karşı karşıya kaldıklarında gerçekten nasıl davrandıklarını test etmek için tasarlanmış seçim modelleme deneylerinin sonuçlarını sunmuşlardır. Buna göre, organik ürünlerin alınmasını destekleyen düşünce tarzında olanların uygulamada ucuz ürünleri

tercih ettikleri görülmüştür. GDO'lu ürünlere karşı her ne kadar bir ön yargı olsa da uygulamada ürüne ulaşılabilirlik konusunda ucuz ürünün tercih edildiği sonucuna varılmıştır.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere sosyal damgalamanın tüketici davranışına etkisinde olumlu ve olumsuz tam olarak belirlenemeyen konjonktürel sonuçlar ortaya koyduğu anlaşılmaktadır (Gourley, 2019: 923).

1.3. Sosyal Damgalama ve Sosyal Kimlik Tehdidi Arasındaki İlişki

Damgalama, bir bireyin veya bir grubun, ilişkili olarak algılandıkları bir nitelik veya sosyal kimliğe dayalı olarak sosyal değersizleştirilmesidir. Bu damgalanmış nitelikler veya sosyal kimlikler, genellikle bir kültür içinde yaygın olarak paylaşılan ve iyi bilinen olumsuz değerlendirmeler ve klişelerle ilişkilidir. Bu olumsuz değerlendirmeler ve klişeler, kategori üyelerini dışlamak, onlardan kaçınmak ve kategori üyelerine karşı ayrımcılık yapmak için temel oluşturur ve sonuçta statü kaybına ve daha kötü sonuçlara yol açar. Damgalanmanın sağlığı baltaladığı ana yollardan biri ayrımcılık veya yasalaştırılmış damgalamadır (Scambler ve Hopkins, 1986: 29). Yasalaştırılmış damgalama, doğrudan önyargıdan (olumsuz stereotipler ve önyargı) damgalanmış kişilere yönelik davranışlar veya politikalar anlamına gelir.

Yasaklanmış damgalama, kurumsal düzeyde olduğu kadar kişilerarası düzeyde de ortaya çıkabilir ve kişilerarası kötü muamelelerin hem ince hem de açık biçimlerini ve ayrıca kasıtlı ve kasıtsız yapısal ayrımcılık biçimlerini içerebilir. Damgalanmış insanları diğerlerine göre haksız yere dezavantajlı hale getiren politikalar ve programların uygulanması bu duruma örnek olarak verilebilir. Yasalaştırılmış damgalama, damgalanmış bireylerin sağlığına hem doğrudan hem de dolaylı olarak zarar verebilir (Major, Mendes ve Dovidio, 2013). Sağlık çalışanları tarafından yapılan ince ve açık ayrımcılık, damgalanmış bireylerin aldığı sağlık hizmetlerini çok doğrudan bir şekilde olumsuz etkileyebilir. Ayrımcılık, damgalanmış bireylerin zaman içinde vücudun stres tepkisini düzenlemekten sorumlu sistemlerine zarar veren bir dizi bilişsel, duygusal ve biyolojik tepkileri ortaya çıkaran akut ve kronik stresli yaşam olaylarına maruz kalmasını sistematik olarak arttırarak sağlığı da bozabilir.

Bir sosyal kimlik tehdidi kaynağı olarak sosyal damgalamaya odaklanan psikoloji araştırmaları, damgalanmış bir bireyin, damgalanmanın kendi kişisel kimliğinden mi yoksa sosyal kimliğinden mi kaynaklandığı konusunda stres ve belirsizlik yaşadığını ortaya koymuştur (Crocker, Major ve Steele, 1998).

Damgalama ve sosyal kimlik tehdidi ile ilgili literatür incelendiğinde çok fazla çalışmanın olmadığı görülmektedir. Bu ilişkiyi incelediğimizde, Lick ve arkadaşları, yapmış oldukları çalışmada lezbiyen, gey, biseksüel (LGB) ve heteroseksüel bireyler arasındaki sağlık eşitsizliklerinin

yaygınlığının azaltılması, gruplar arası ilişkiler ve damgalanmayla ilgili sosyal psikolojik teorilerin ele alınması gerekliliğini vurgulamış ve bu durumun önemli bir sosyal sorun olduğunu ifade etmiştir. Son zamanlarda kaydedilen ilerlemeye rağmen, LGB bireylerin bir grup olarak toplumda değersizleştirilme veya damgalanma davranışına halen maruz kaldığını bildirilmiştir (Lick, Durso ve Johnson, 2013: 538).

Pasek, yapmış olduğu çalışmada dindarlığın damgalanabileceğini ve bu damgalamanın, aidiyetlerinden bağımsız olarak bireyleri etkileyebileceğini, bununla beraber damgalama ve kimlik tehdidinin dindar insanları etkileyebileceğini ifade etmiştir (Pasek, 2015).

Major ve Schmader, yapmış oldukları çalışmada ise sosyal kimlik tehdidinin damgalanma beklentisinden kaynaklandığı ve başkaları tarafından herhangi bir fiili (nesnel) zımni önyargı veya ayrımcılık olmadığında bile bireyleri olumsuz etkileyebileceğini ifade etmektedir (Major ve Schmader, 2018).

Homburg ve Ukrainets 4 ülkeden toplamda 1768 katılımcıyla yaptıkları çalışmada, sosyal damgalamanın bulaşıcılığı göz önüne alındığında doğrudan damgalanmamış, ancak yalnızca damgalanmış bir grupla ilişkili bir bireyin bile sosyal kimliğinin tehdit altında bulunabileceği görüşü üzerinde durmuştur. Bu bağlamda yaptıkları çalışmada “İndirimli mağazalar düşük gelirli müşterilerin sosyal damgalanmasına, yüksek gelirli müşterilerinin ise sosyal kimlik tehdidine yol açmaktadır.” hipotezini ortaya atmıştır. Yaptıkları çalışma sonucunda elde edilen veriler bu iddialarının doğruluğunu ortaya koymuştur (Homburg ve Ukrainets, 2021: 917).

2. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Çalışmanın bu bölümünde; araştırmanın amacı, evren ve örnekleme, veri toplama araçları, araştırmanın hipotezi ve elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Bu çalışma için Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 2022-07 toplantı numaralı ve 01/07/2022 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Damga, bir diğer adıyla stigma kavramı, sosyoloji alanında ortaya çıkmasına rağmen; psikoloji, tıp, sağlık bilimleri gibi birçok alanda kullanılmaktadır. Sözlük anlamı “bir kimsenin adını kötüye çıkaran, yüz kızartıcı bir durum” olan damgalama; aşağılanmayı, itibar kaybetmeyi ve değersizleşmeyi ifade eder. Sosyal damgalama ise, hedefini diğer bireyler tarafından statü kaybetme ve sosyal reddedilme riskiyle karşı karşıya bırakan karmaşık bir sosyal süreçtir. Sosyal damgalamanın tüketici davranışının önemli bir itici gücü olduğu bilinmektedir. Sosyal damgalama, hedefini diğer bireyler tarafından statü kaybetme ve sosyal reddedilme riskiyle karşı karşıya

bırakan karmaşık bir sosyal süreçtir. Sosyal kimliğe yönelik tehditler ise genellikle grubun değerine ve statüsüne yönelik tehditler olarak görülür. Bununla birlikte bir birey, kimliğin özellikle önemli bir yönüyle ilgili olumsuz bir sosyal değerlendirmenin hedefi olduğunda sosyal kimlik tehdidi de ortaya çıkabilir.

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de ve Arnavutluk’ta indirimli mağazalardan alışveriş yapan tüketicilerin sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi algılamaları arasında farklılık olup olmadığının belirlenmesidir. Bu çerçevede aşağıdaki hipotez geliştirilmiş ve test edilmiştir.

H1: İndirimli mağazalardan alışveriş yapan Türk ve Arnavut tüketicilerin sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi algılamaları bakımından anlamlı farklılıklar vardır.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Arnavutluk Cumhuriyeti’nin nüfusu 2,845,000 ve Türkiye Cumhuriyeti’nin nüfusu 84,680,000’dir. Araştırmanın evrenini, Türkiye Cumhuriyeti ve Arnavutluk Cumhuriyeti’nde yaşayan farklı sosyo-demografik özelliklere sahip 18 yaş ve üstü tüketiciler oluşturmaktadır. Çalışma, doğası gereği kolayda örneklem yöntemi seçilerek gerçekleştirilmiştir. İlgili ülkelerde gönüllü olarak katılım sağlayan kişilerin desteğiyle, Google forms aracılığıyla anket uygulaması yapılmıştır. Ölçeklerin Türkçe ve Arnavutça uyarlaması standardize edilmiş uluslararası yöntemler ile yapılmıştır (Arafat, 2016: 2). Ölçme aracı, uzman görüşleri alınıp Türkçe ve Arnavutça dillerine göre düzenlendikten sonra her iki ülkeden toplam 100 kişilik katılımcı grubuna pilot çalışma yapılmıştır.

2.3. Araştırmanın Ölçekleri

Araştırmada veriler anket tekniği ile toplanmıştır. Demografik sorular hariç, diğer iki ölçekte katılımcıların ifadelerine katılım düzeyleri (1=kesinlikle katılıyorum, 2=katılıyorum, 3=kısmen katılıyorum, 4=kararsızım, 5=kısmen katılmıyorum, 6=katılmıyorum, 7=kesinlikle katılmıyorum.) şeklindeki 7’li Likert ölçeği ile ölçülmüştür. Ankette toplam 16 soru bulunmaktadır. Bununla birlikte katılımcıların eğitim durumları, aile toplam gelirleri, cinsiyetleri ve yaşları ile ilgili demografik sorular da sorulmuştur. Çalışmada sosyal damgalamayı ölçmek için Homburg ve Ukrainets’in Teppe’den uyarladığı “Sosyal Damgalama Ölçeği” kullanılmıştır. Sosyal damgalamayı ölçebilmek için devalüasyon ve ayrımcılığı yansıtan iki boyutlu yapı olarak ele alan bu uyarlamada değersizleştirme altı madde ile, ayrımcılık ise beş madde ile ölçülmüştür. Sosyal kimlik tehdidini ölçmek amacıyla Homburg ve Ukrainets tarafından geliştirilen “Sosyal Kimlik Tehdidi Ölçeği” kullanılmıştır. Çalışmada tüm ölçekler Türkçe ve Arnavutça ’ya çevrilerek katılımcılara sunulmuştur.

3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

3.1. Katılımcıların Demografik Özellikler

Tablo 1. Ankete Katılanlara İlişkin Tanımlayıcı Bilgiler

Ülke	Sayı	Yüzde (%)
Arnavutluk	314	50,9
Türkiye	303	49,1
Toplam	617	100
Cinsiyet	Sayı	Yüzde (%)
Kadın	474	76,8
Erkek	143	23,2
Toplam	617	100
Yaş	Sayı	Yüzde (%)
18-24	234	37,92
25-34	205	33,22
35-44	84	13,61
45-54	50	8,1
55-64	28	4,53
65 yaş ve üzeri	16	2,6
Toplam	617	100
Eğitim Durumu	Sayı	Yüzde (%)
İlkokul	4	0,6
Ortaokul	15	2,4
Lise	81	13,1
Üniversite	320	51,9
Yüksek Lisans	172	27,9
Doktora	25	4,1
Toplam	617	100
Aile Aylık Geliri	Sayı	Yüzde (%)
4253-8000	184	29,82

8001- 12000	102	16,53
12001 - 16000	79	12,8
16001 - 20000	95	15,4
20001 ve üzeri	157	25,45
Toplam	617	100

Tablo 1’de görüleceği üzere, araştırma kapsamında yer alan 617 katılımcının, 314’ü Arnavut (%50,9) ve 303’ü Türk (%49,1) vatandaşdır. Demografik özelliklerine ilişkin cinsiyet frekans dağılımı analizine göre katılanların 474’ünün kadın (%76,8) ve 144’ünün erkek (%23,2) olduğu görülmüştür. Katılımcıların %37,9’unun 18-24, %33,2’sinin 25-34, %13,6’sının 35-44, %8,1’inin 45-54, %4,5’inin 55-64 yaş aralığında ve %2,6’sının ise 65 yaş ve üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %51,9’u üniversite, %32’si ise yüksek lisans ve doktora düzeyinde öğrenime sahip olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %29,8’inin 4253-8000 TL, %16,5’inin 8001-12000 TL, %12,8’inin 12001-16000 TL, %15,4’ünün 16001-20000 TL ve %25,4’ünün ise 20001 TL ve üzeri gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmanın yapıldığı zaman diliminde Türkiye Cumhuriyet’inde asgari ücret 4253 TL olması ve Arnavutluk Cumhuriyet’inde yaklaşık asgari ücretin bu tutara yakın olması sebebiyle alt limit olarak 4253 TL belirlenmiştir.

3.2. Güvenirlilik Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmada sosyal damgalama ölçeği için güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha) 0,955 ve sosyal kimlik tehdidi ölçeği için ise güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha) 0,975 olarak tespit edilmiştir.

Güvenirlilik katsayısı olarak bilinen Alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değişiklik gösteren değerleri içermekte olup, 1’e yaklaşan değer ölçeğin güvenilirliğini ifade etmektedir. Güvenirliliğin ölçülebilmesi için hesaplaması yapılan Alpha katsayısı; 0,40 ile 0,60 arasında olan değerler “düşük güvenilir ölçek”, 0,60 ile 0,80 arasında olan değerler “oldukça güvenilir ölçek” ve 0,80 ile 1,00 arasında olan değerler “yüksek güvenilir ölçek” olarak belirlenmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2014: 145). Çalışmada değerlendirilen ifadeler doğrultusunda yapılan güvenilirlik analizi sonuçlarına göre araştırma verileri yüksek güvenilirlikte olarak tespit edilmiştir.

Tablo 2. Güvenilirlik Analizi Bulguları

Değişkenler	Güvenilirlik Katsayısı(Cronbach's Alpha)	İfade Sayısı
Sosyal Damgalama	.955	11
Sosyal Kimlik Tehdidi	.975	5

3.3. Geçerlilik Analizine İlişkin Bulgular

Sosyal damgalama ölçeğinin boyutlara indirgenmesi ve birleşme geçerliliklerinin sınanması için açılımlı faktör analizi (AFA) yapılmıştır. Sosyal damgalama ölçeğine ait AFA sonuçları Tablo 3'te ve Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Sosyal Damgalama KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) ve Bartlett's Küresellik Test Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçüsü(KMO)		.941
Küresellik Testi	Ki-Kare Değeri	7587,489
	df	55
	P	.000

Tablo 4. Sosyal Damgalama Ölçeği Açılımlı Faktör Analizi Yükleri

	Değersizleştirme	Ayrımcılık
İnsanlar indirim mağazalarının müşterilerini daha az varlıklı olarak düşünebilir.	.817	
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin ortalama müşterilerden daha az harcayacak parası olduğunu düşünebilir.	.870	
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin finansal olarak diğer müşteriler kadar varlıklı olmadığını düşünebilir.	.848	
İnsanlar daha karizmatik müşterilerin indirimli mağazalardan alışveriş yapma olasılığının daha düşük olacağını düşünebilir.	.757	
İnsanlar genellikle indirim mağazalarından alışveriş yapan müşterilerin fakir olduğunu düşünürler.	.886	

İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapacak müşterileri "ikinci sınıf vatandaşı" olarak görebilir.	.887
İnsanlar indirim mağazalarında alışveriş yapanlara karşı saygı göstermeyebilirler.	.822
İnsanlar indirimli mağazalardan alışveriş yapan müşterileri izlerken eğlenebilirler.	.854
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanları küçümseyebilirler.	.871
İnsanlar indirim mağazalardan alışveriş yapanlara karşı daha az saygılı olabilir.	.871
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanlara tepeden bakabilirler.	.833

Tablo 3'te ve Tablo 4'te görüldüğü üzere Temel Bileşenler ve Varimax faktör rotasyon yöntemleri kullanılarak yapılan faktör analizinde Bartlett'in Küresellik değeri anlamlı ve KMO değeri 0,941 olarak bulunmuştur. Uygulanan açımlayıcı faktör analizi sonucunda, sosyal damgalama ölçeğinde yer alan 11 sorunun, 2 faktör altında toplandığı görülmüştür. 2 faktör tarafından açıklanan toplam varyans değerinin %82,94 olduğu belirlenmiştir. Bu durum, ölçekteki maddeler ile maddelerin ait oldukları faktörler arasında önemli bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Ölçek maddeleri ile yüklendikleri faktörler arasındaki ilişki dikkate alınarak söz konusu faktörler sırasıyla Değersizleştirme (1. faktör) ve Ayrımcılık (2. faktör) olarak belirlenmiştir.

Ek olarak sosyal kimlik tehdidi ölçeğinin boyutlara indirgenmesi ve birleşme geçerliliklerinin sınanması için açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Sosyal kimlik tehdidi ölçeğine ait AFA sonuçları Tablo 5'te ve Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 5. Sosyal Kimlik Tehdidi KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) ve Bartlett's Küresellik Test Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçüsü(KMO)	.914
	Ki-Kare Değeri 4727.491
Küresellik Testi	df 10
	P ,000

Tablo 6. Sosyal Kimlik Tehdidi Ölçeği Açımlayıcı Faktör Analizi Yükleri

Sosyal Kimlik Tehdidi Ölçeği	
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi kendimi değersiz hissettirdi.	.974
Arkadaşım beni bir indirim mağazasının çantasını tutarken görünce kişiliğime meydan okundu.	.966
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kendimle ilgili hislerimi tehdit etti.	.955
İndirim mağazasından alışveriş yaptıktan sonra bir arkadaşımın görüşmekten kaçınmam gerektiğini hissediyorum.	.942
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kimliğimi zedeledi.	.934

Tablo 5’te ve Tablo 6’da görüldüğü üzere Principal Components ve Varimax faktör rotasyon yöntemleri kullanılarak yapılan faktör analizinde Bartlett’in Küresellik değeri anlamlı ve KMO değeri 0,914 olarak bulunmuştur. Uygulanan açımlayıcı faktör analizi sonucunda, Sosyal Kimlik Tehdidi ölçeğinde yer alan 5 sorunun, bir faktör altında toplandığı görülmüştür. Tek faktör tarafından açıklanan toplam varyans değerinin %91.09 olduğu belirlenmiştir.

3.4. Normallik Testi

“Sosyal Damgalama Ölçeği” ve “Sosyal Kimlik Tehdidi Ölçeği” ile sağlanan verilerin normal dağılım durumunu gösterebilmek adına normallik testi çalışılmıştır. Normallik testi bulguları Tablo 7’de belirtilmiş olup ölçeklerin verileri için Skewness (çarpıklık) ve Kurtosis (basıklık) -1,5 ila +1,5 aralığında değer almış olduğu ve normal dağılım gösterdiği saptanmıştır (Gürbüz, ve Şahin, 2014: 147).

Tablo 7. Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Değişkenler	Çarpıklık	Basıklık
Sosyal Damgalama	-.028	-1.002
Sosyal Kimlik Tehdidi	-1,281	0,544

3.5. Araştırma Hipotezinin Testi için Uygulanan Ayırma Analizi Sonuçları

Araştırma hipotezini test etmek için uygulanan ayırma (diskriminant)

analizi sonucunda elde edilen kanonik diskriminant fonksiyonu Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. Kanonikal Diskriminant Fonksiyonlarının Özeti

Özdeğerler				
Fonksiyon	Özdeğer	Varyansın Yüzdesi	Kümülatif Yüzde	Kanonikal Korelasyon
1	,314 ^a	100,0	100,0	,489

Kanonikal diskriminant fonksiyonu toplam varyansın %100’ünü açıklamaktadır. Fonksiyonun kanonikal korelasyonu 0,489 ve özdeğeri 0,314 olarak gerçekleşmiştir. Wilks’ Lambda ile yapılan denetimde fonksiyonun Wilks’ Lambda değerinin 0,761 olduğu tespit edilmiştir (Tablo 9). Wilks’ Lambda 0 ile 1 arasında bir değer alır. Wilks’ Lambda değerinin 1’e yakın olması grup ortalamalarının farklı olmadığını, 0’a yakın olması ise grup ortalamalarının farklı olduğunu gösterir (Malhotra, 1996: 37).

Tablo 9. Fonksiyonun Wilks’ Lambda Değerleri

Wilks’ Lambda				
Fonksiyonun Testi	Wilks’ Lambda	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Anlamlılık Düzeyi
1	,761	165,937	16	,000

Tablo 9’den görüleceği üzere ki-kare değeri $\alpha=0,01$ anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Farklı bir ifadeyle, indirimli mağazadan alışveriş yapan Türk (n=317) ve Arnavut (n=303) tüketicilerin arasında sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi algılamaları bakımından anlamlı farklılıklar bulunmaktadır.

İndirimli mağazadan alışveriş yapan Türk ve Arnavut tüketicilerin hangi değişkenler itibariyle farklı olduklarının ve bu değişkenlerin gerçekten ayırmada önemli olup olmadıklarının kontrolü için Wilks’ Lambda ve F testi ile denetlenmesi gerekmektedir.

Tablo 10. Wilks’ Lambda, F Değerleri ve Anlamlılık Düzeyleri

Sosyal Damgalama Ölçeği	Wilks’ Lambda	F Değerleri	Anlamlılık
-------------------------	---------------	-------------	------------

İnsanlar indirim mağazalardan alışveriş yapanlara karşı daha az saygılı olabilir.	,909	61,444	,000
İnsanlar indirimli mağazalardan alışveriş yapan müşterileri izlerken eğlenebilirler.	,825	130,150	,000
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanları küçümseyebilirler.	,840	117,013	,000
İnsanlar indirim mağazalarında alışveriş yapanlara karşı saygı göstermeyebilirler.	,885	80,254	,000
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanlara tepeden bakabilirler.	,916	56,645	,000
İnsanlar genellikle indirim mağazalarından alışveriş yapan müşterilerin fakir olduğunu düşünürler.	,893	73,424	,000
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin finansal olarak diğer müşteriler kadar varlıklı olmadığını düşünebilir.	,922	52,030	,000
İnsanlar daha karizmatik müşterilerin indirimli mağazalardan alışveriş yapma olasılığının daha düşük olacağını düşünebilir.	,906	63,883	,000
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapacak müşterileri "ikinci sınıf vatandaş" olarak görebilir.	,882	82,368	,000
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin ortalama müşterilerden daha az harcayacak parası olduğunu düşünebilir.	,928	47,755	,000
İnsanlar indirim mağazalarının müşterilerini daha az varlıklı olarak düşünebilir.	,927	48,387	,000
Sosyal Kimlik Tehdidi Ölçeği	Wilks' Lambda	F Değerleri	Anlamlılık
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kimliğimi zedeledi.	,960	25,749	,000
İndirim mağazasından alışveriş yaptıktan sonra bir arkadaşım ile görüşmekten kaçınmam gerektiğini hissediyorum.	,957	27,966	,000
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi kendimi değersiz hissettirdi.	,979	13,240	,000
Arkadaşım beni bir indirim mağazasının çantasını taşıırken görünce kişiliğime meydan okundu.	,978	14,037	,000
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kendimle ilgili hislerimi tehdit etti.	,963	23,850	,000

İndirimli mağazadan alışveriş yapan Türk (n=317) ve Arnavut (n=303) tüketicilerin sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi algılamaları bakımından birbirinden farklılaşmasını sağlayan değişkenler Tablo 10'da sunulmuştur. Tablo 10'da görüleceği üzere indirimli mağazadan alışveriş yapan Türk ve Arnavut tüketiciler, sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi algılamaları bakımından $\alpha=0,05$ anlamlılık düzeyinde istatistiki bakımdan birbirinden farklıdır. Bununla birlikte, analiz öncesi tanımlanmış olan iki grubun birbirinden farklılıklarını belirlemek amacıyla uygulanan ayırma analizi sonucunda elde edilen yapı matrisi Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 11. Yapı Matrisi

	Fonksiyon1
İnsanlar indirimli mağazalardan alışveriş yapan müşterileri izlerken eğlenebilirler.	,820
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanları küçümseyebilirler.	,778
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapacak müşterileri "ikinci sınıf vatandaş" olarak görebilir.	,653
İnsanlar indirim mağazalarında alışveriş yapanlara karşı saygı göstermeyebilirler.	,644
İnsanlar genellikle indirim mağazalarından alışveriş yapan müşterilerin fakir olduğunu düşünürler.	,616
İnsanlar daha karizmatik müşterilerin indirimli mağazalardan alışveriş yapma olasılığının daha düşük olacağını düşünebilir.	,575
İnsanlar indirim mağazalardan alışveriş yapanlara karşı daha az saygılı olabilir.	,564
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanlara tepeden bakabilirler.	,541
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin finansal olarak diğer müşteriler kadar varlıklı olmadığını düşünebilir.	,519
İnsanlar indirim mağazalarının müşterilerini daha az varlıklı olarak düşünebilir.	,500
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin ortalama müşterilerden daha az harcayacak parası olduğunu düşünebilir.	,497
İndirim mağazasından alışveriş yaptıktan sonra bir arkadaşım ile görüşmekten kaçınmam gerektiğini hissediyorum.	,380

Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kimliğimi zedeledi.	,365
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kendimle ilgili hislerimi tehdit etti.	,351
Arkadaşım beni bir indirim mağazasının çantasını tutarken görünce kişiliğime meydan okundu.	,269
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi kendimi değersiz hissettirdi.	,262

Yapı matrisi tablosu, indirimli mağazadan alışveriş yapan Türk ve Arnavut tüketicilerin birbirinden farklılaşmasına etkide bulunan değişkenlerin mutlak derecelerine göre sıralandığı bir tablodur. Bir başka deyişle, analiz öncesi tanımlanmış olan iki grubun farklı olmasını sağlayan bütün değişkenler bu farklılığa etki derecesine ve yoğunluğuna göre sıralanmıştır. Tablo 11’den görüleceği üzere, indirimli mağazadan alışveriş yapan Türk ve Arnavut tüketicilerin farklılaşmasına en önemli etkisi olan ”İnsanlar indirimli mağazalardan alışveriş yapan müşterileri izlerken eğlenebilirler.” değişkenidir. Farklılığa etkisi bulunan ikinci değişken ise “İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanları küçümseyebilirler.” değişkenidir.

Çalışmada belirlenen iki gruptan (Türkiye ve Arnavutluk) elde edilen fonksiyon aracılığı ile ait oldukları orijinal grup üyeliğini ne ölçüde tahmin edilebileceğine ilişkin olarak yapılan sınıflandırma analizi sonuçları Tablo 12’de yer almaktadır.

Analiz sonucunda elde edilen fonksiyonlar aracılığı ile 314 Arnavut tüketicinin 212’sinin, 303 Türk tüketicinin ise 201’inin doğru sınıflandırıldığı belirlenmiştir.

Tablo 12. Ayırma Fonksiyonları ile Yapılan Sınıflandırma Analizi Sonuçları

Tahmini Grup Üyeliği				
	ÜLKE	Arnavutluk	Türkiye	Toplam
Sayı	Arnavutluk	212	102	314
	Türkiye	102	201	303
Orijinal Grup Üyeliği	Yüzde	Arnavutluk	67,5	100.0
		Türkiye	33,7	100.0

Doğru Sınıflandırma Oranı: % 66,9

Ayırma fonksiyonunun test grubuna uygulanması sonucunda elde edilen doğru sınıflandırmaların sayısı; $212+201=413$ 'tür. Doğru sınıflandırmaların oranı ise $413/617=66,9\%$ olarak belirlenmiştir.

3.6. Çalışmada Kullanılan Ölçek Sorularına Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 13'te sosyal damgalama ölçeğine ait tanımlayıcı istatistikler verilmiş olup Türk toplumu ile Arnavut toplumu arasında görüş farklılığı olduğu istatistiki olarak belirlenmiştir ($p \leq 0$).

Tablo 13. Sosyal Damgalama Ölçeğine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Sosyal Damgalama Ölçeği	Türkiye		Arnavutluk	
	Ortalama $\bar{x}$	Standart Sapma	Ortalama $\bar{x}$	Standart Sapma
İnsanlar indirim mağazalardan alışveriş yapanlara karşı daha az saygılı olabilir.	5,030	1,9004	3,8376	1,87698
İnsanlar indirimli mağazalardan alışveriş yapan müşterileri izlerken eğlenebilirler.	5,389	1,7129	3,7197	1,91291
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanları küçümseyebilirler.	5,531	1,6928	3,9554	1,91461
İnsanlar indirim mağazalarında alışveriş yapanlara karşı saygı göstermeyebilirler.	5,455	1,7178	4,1369	1,92770
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapanlara tepeden bakabilirler.	5,479	1,7125	4,3503	1,99477
İnsanlar genellikle indirim mağazalarından alışveriş yapan müşterilerin fakir olduğunu düşünürler.	4,822	1,8327	3,5796	1,76811
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin finansal olarak diğer müşteriler kadar varlıklı olmadığını düşünebilir.	4,90	1,9010	3,2834	1,71236

İnsanlar daha karizmatik müşterilerin indirimli mağazalardan alışveriş yapma olasılığının daha düşük olacağını düşünebilir.	4,261	1,9210	3,1178	1,62316
İnsanlar indirim mağazalarından alışveriş yapacak müşterileri "ikinci sınıf vatandaş" olarak görebilir.	5,017	1,8350	3,6879	1,80115
İnsanlar, indirim mağazalarının müşterilerinin ortalama müşterilerden daha az harcayacak parası olduğunu düşünebilir.	4,317	1,8589	3,3312	1,68204
İnsanlar indirim mağazalarının müşterilerini daha az varlıklı olarak düşünebilir.	4,290	1,8985	3,3025	1,62278
GENEL	4,27	1,81	3,66	1,80

Tablo 14’te ise sosyal kimlik tehdidi ölçeğine ait tanımlayıcı istatistikler verilmiş olup birbirine yakın fakat farklı derecelerde düşünce eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Verilen yanıtlarda Türkiye’deki katılımcılar “katılmıyorum” düşüncesinde iken Arnavutluk’taki katılımcılar “kısmen katılmıyorum” düşüncesiyle bir takım tereddütleri olduğunu gösteren yanıtı seçtiği görülmektedir. Yapılan karşılaştırma neticesinde istatistiki olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir ($p \leq 0$).

Tablo 14. Sosyal Kimlik Tehdidi Ölçeğine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Sosyal Kimlik Tehdidi Ölçeği	Türkiye		Arnavutluk	
	Ortalama $\bar{x}$	Standart Sapma	Ortalama $\bar{x}$	Standart Sapma
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kimliğimi zedeledi.	5,904	1,4354	5,2325	1,82285
İndirim mağazasından alışveriş yaptıktan sonra bir arkadaşımınla görüşmekten kaçınmam gerektiğini hissediyorum.	5,987	1,3858	5,2962	1,82059
Arkadaşımın beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi kendimi değersiz hissettirdi.	5,950	1,4696	5,4682	1,80005
Arkadaşım beni bir indirim mağazasının çantasını tutarken görünce kişiliğime meydan okundu.	6,020	1,3543	5,5446	1,76211

Arkadaşının beni bir indirim mağazasının çantasıyla görmesi, kendimle ilgili hislerimi tehdit etti.	6,059	1,3134	5,4427	1,77978
GENEL	5,98	1,39	5,39	1,79

Sonuç

Araştırmalar sosyal kimliğin farklı yönlerinin karşılaşılan duruma göre tehdit altında olabileceğini göstermektedir (Steele ve Aronson, 1995: 197). Şirketler pazarlamalarını yaparlarken tüketicilerin sosyal yönü ile kendileri arasında bağlantıyı vurgu yaparak bireyleri kazanmaya çalışır (Bolton ve Reed, 2004: 407). Ancak bu tip yöntemlerin, tüketici tercihlerinde bireyin kendi sosyal kimliğinin bir yönüne yönelik geçici tehditler tarafından etkilenebileceği önermesinin göz ardı edilmemesi gerekir (White & Argo, 2009: 317). Buna karşın tüketicilerin, kendi grup üyelerinden ve benzemek istedikleri kişilerden etkilenebileceği de yapılan araştırmalarca tespit edilmiştir (White ve Dahl, 2007: 534).

Türk ve Arnavut toplumlarının sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidi bakımından indirimli mağazalardan alışveriş davranışını incelemeye yönelik yapılan bu çalışmada, her iki grubun sosyal damgalama açısından incelendiğinde genel olarak birbirine yakın değerler çıkmasına karşın, ayrımcılık ve değersizleştirmeyi ayrı ayrı ele aldığımızda küçük de olsa birbirinden farklılaştığı sonucuna varılmıştır. Diskriminant analizi sonucunda tüm parametrelerin iki grubu birbirinden farklı kıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın sonuçlarına göre Türk katılımcılar sosyal damgalamaya yönelik kararsız bir tutum sergilerken, Arnavutluk'taki katılımcıların ise sosyal damgalama eyleminde olduğu söylenebilir. Bununla beraber her iki grup içinde sosyal kimlik tehdidi algısının olmadığı sonucunda varılmıştır. Almanya'da yapılan bir araştırmada indirim mağazalarının damgalayıcı bir yönüyle ilgili hiçbir içerik tespit edilmediği belirtilmiştir. Ancak Rusya'da yapılan araştırmada ise düşük gelirli grubun yüksek gelirli grup tarafından damgalandığı ifade edilmiştir (Homburg ve Ukrainets, 2021: 921). Bu durum çalışmamız sonuçlarıyla beraber değerlendirildiğinde araştırmaya katılan kişilerin sosyoekonomik düzeyleri, eğitim durumları ya da yaşamsal-kültürel normlarla ilişkili olabileceği düşüncesiyle kısmen açıklanabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Homburg ve Ukrainets'un çalışmalarında belirttiği sosyal baskınlık teorisine göre, yüksek kültürel güç mesafesine sahip bireylerin, düşük seviyeye sahip bireylere göre sosyal damgalamaya karşı daha hassas olduğu belirtilmiştir.

Araştırmanın en önemli bulgusu, yapıldığı dönem koşulları değerlendirildiğinde Arnavut toplumunda sosyal damgalama davranışının olması ancak sosyal kimlik tehdidi davranışının ise olmamasıdır. Bu durumun temel nedenleri arasında insanların pandemi süreci içerisinde ciddi

anlamda satın alma gücünün düşmesi, bireylerin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak daha uygun fiyatlı ürünlere yönelmiş olması, enflasyon baskısı ile savaşların küresel piyasaları etkilemesi durumu gösterebilir. Bununla beraber başka bir neden olarak, yakın tarihte Arnavutluk Cumhuriyeti'nin yönetim sistemindeki değişikliklerle beraber Avrupa toplumuyla entegrasyonundaki sürenin uzaması gösterilebilir. Ayrıca Arnavutluk Cumhuriyetinde, Türkiye Cumhuriyetine nazaran tüm ülke çapında indirimli mağaza varlığının azlığı da bu durumun sonuçları arasında gösterilebilir. Bununla beraber Arnavutluk'ta sistem değişikliği öncesinde sisteme ait kooperatif sistemiyle devletin belirlediği istihkak doğrultusunda ihtiyaca yönelik ürünlerde (gıda, kumaş vb.) alım satım işlemi gerçekleşirken sistemin değişmesiyle bireysel ve kurumsal mağazacılığa geçilmiştir (Ceku, 2015). İndirimli mağaza konsepti normal mağazacılık sektörü üzerine inşa edilmiştir. Bunun neticesinde ilk etapta varlıklı aileler mağazalardan alışveriş yapabilirken, sonrasında indirimli mağaza konseptleriyle sınıf fark etmeksizin tüm bireyler alışveriş yapma imkânı bulmuştur. Bu durum günümüzde sosyal kimlik tehdidi algısı oluşturmasına karşın, yukarıda sayılan mevcut konjonktür çerçevesinde incelendiğinde sosyal kimlik tehdidi algısı oluşmaması durumunun sosyolojik ve psikolojik etkilerinden kaynaklı olabileceği şeklinde değerlendirilebilir.

Tüm bu bulgular ve değerlendirmeler kapsamında indirimli mağazalarda sosyal damgalama ve sosyal kimlik tehdidine yönelik ülkeler bazında yeni yapılacak olan çalışmalarda çeşitli sosyal, psikografik ve psikolojik faktörlerin yanı sıra farklı sosyoekonomik verilerin üzerinde durularak daha kapsamlı bir profil elde edilebileceği düşünülmektedir.

Çalışma konusu bakımından güncel değere sahip olup literatürde sınırlı sayıda araştırmanın olduğu görülmüştür. Bu nedenle çalışmamız her iki ülkede de öncü bir araştırmayı temsil etmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın ileriki dönemde yapılacak olan çalışmalara ışık tutabileceği ve bu alanda çalışan araştırmacı, uzman, akademisyen ve özel sektör temsilcilerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Maida Uzuner %50, Tülay Yeniçeri %50.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmamızın Arnavutluk Cumhuriyeti'nde yapılmasına ve anket formunun Arnavutça 'ya çevirisine destek veren Doç. Dr. Ndrçim Mehmeti'ye teşekkürlerimizi sunarız.

Etik Onay: Etik kurul onayı, Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi 2022-07 toplantı numaralı ve 01/07/2022 tarihli dir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Maida Uzuner %50, Tülay Yeniçeri %50.

Funding and Acknowledgement: Supporting the conduct of our study in the

Republic of Albania and the translation of the questionnaire into Albanian, We would like to thank Associate Prof. Dr. Ndriçim Mehmeti.

Ethics Approval: Ethics committee approval was given at Bandırma Onyedi Eylül University meeting number 2022-07 and dated 01/07/2022.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest

---

Kaynakça

- Adkins, N. R. & Ozanne, J. L. (2005). The low literate consumer. *Journal of Consumer Research*, 32(1), 93-105. Doi: <https://doi.org/10.1086/429603>.
- Argan, M. & Argan, M. T. (2006). Viral marketing or word-of-mouth advertising on internet-atheoretical framework. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 6(2), 231-250.
- Arafat, S. (2016). Cross cultural adaptation & psychometric validation of instruments: step-wise description. *Int J Psychiatry*, 1(1), 1-4
- Assael, H. (1992). *Consumer behavior and marketing action*. Boston: PWS Kent Publishing Company.
- Assael, H. (1993). *Marketing principles and strategy*. Harcourt Canada: Thomson Learning.
- Baran, T. (2019). *İndirim mağazalarından alışveriş yapanların özel markaya karşı tutumunda algılanan risk ve kalitenin rolü*. <http://acikerisim.pau.edu.tr/xmlui/handle/11499/3506>
- Baran, T. (2021). Tüketicilerin indirim mağazalarına karşı tutumlarına yönelik bir yapısal model önerisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1632-1646. Doi: <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1220>
- Baysal, G. Ö. D. (2013). Damgalanma ve ruh sağlığı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 22(2), 239-251.
- Bolton, L. E. & Reed, A. (2004). Sticky priors: the perseverance of identity effects on judgment. *Journal of Marketing Research*, 41(4), 397-410.
- Britannica. (2022a). *Discrimination*. <https://www.britannica.com/science/movement-perception>
- Britannica. (2022b). Social identity threat. <https://www.britannica.com/topic/social-identity-threat>
- Balla, E. (2015). Sjellja konsumatore në zgjedhjen e markës, (rastı ı shqipërisë) [PhD Thesis]. Aleksandër Moisiu University.
- Choi, N.-H., Teng, Z. & Ding, F. (2018). Causes of social identity threats and identity-consistent product consumption. *Journal of International Trade & Commerce*, 14(4), 113-130. Doi: <http://dx.doi.org/10.16980/jitc.14.4.201808.113>
- Corrigan, P. W. & Watson, A. C. (2002). Understanding the impact of stigma on people with mental illness. *World Psychiatry*, 1(1), 16-20.

- Courtwright, A. & Turner, A. N. (2010). Tuberculosis and stigmatization: pathways and interventions. *Public Health Reports*, 125, 34-42.
- Crocker, J., Major, B. & Steele, C. (1998). Social stigma//the handbook of social psychology. D. Gilbert, ST Fiske, G. Lindzey (Ed.), *Data analysis in social psychology* (s.233- 264). NewYork: McGraw-Hill.
- Goffman, E. (2009). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. New York: Simon and Schuster.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar. Ş. Geniş, L. Ünsaldı & SN Ağırnaslı (Çev. Ed.)*. Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Gourley, P. (2019). Social stigma and asset value. *Southern Economic Journal*, 85(3), 919-938. Doi: <https://doi.org/10.1002/soej.12315>
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 271.
- Harmeling, C. M., Mende, M., Scott, M. L. & Palmatier, R. W. (2021). Marketing, through the eyes of the stigmatized. *Journal of Marketing Research*, 58(2), 223-245. Doi: 10.1177/0022243720975400
- Harvey, R. D. (2001). Individual differences in the phenomenological impact of social stigma. *The Journal of Social Psychology*, 141(2), 174-189. Doi: <https://doi.org/10.1080/00224540109600545>
- Homburg, C. & Ukrainets, K. (2021). Saving money or losing face? An international study on social stigmatization in discount stores. *Psychology & Marketing*, 38(5), 908-932. Doi: <https://doi.org/10.1002/mar.21482>
- Kozinets, R. V. (2001). Utopian enterprise: Articulating the meanings of Star Trek's culture of consumption. *Journal of Consumer Research*, 28(1), 67-88. Doi: <https://doi.org/10.1086/321948>
- KPMG. (2019). Sektörel Bakış 2019 – Perakende 12 Eylül 2022 tarihinde <https://home.kpmg/tr/tr/home/gorusler/2019/02/sektorel-bakis-2019-perakende.html> adresinden edinilmiştir.
- Lick, D. J., Durso, L. E. & Johnson, K. L. (2013). Minority stress and physical health among sexual minorities. *Perspectives on Psychological Science*, 8(5), 521-548. Doi: 10.1177/1745691613497965
- Link, B. G. & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual review of Sociology*, 363-385. Doi: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363>
- Mahmud, A., Zaman, F. & Islam, M. R. (2021). COVID-19 syndemic, stigmatization, and social vulnerabilities: A case of Bangladesh. *Local Development & Society*, 1-25. Doi: <https://doi.org/10.1080/26883597.2021.1952846>

- Major, B. & Schmader, T. (2018). *Stigma, social identity threat, and health*. Washington: Oxford University Press.
- Malhotra, N.K., Agarwal, J. & Peterson, M. (1996), "Methodological issues in cross-cultural marketing research: a state-of-the-art review", *International Marketing Review*,13(5), 7-43. Doi: <https://doi.org/10.1108/02651339610131379>
- McCluskey, J. J. & Rausser, G. C. (2003). Stigmatized asset value: is it temporary or long-term? *Review of Economics and Statistics*, 85(2), 276-285. Doi: <https://doi.org/10.1162/003465303765299800>
- Pasek, M. H. (2015). *When faith hurts: Stigma, social identity threat, and religion* [Master Thesis]. The Pennsylvania State University.
- Patunru, A. A., Braden, J. B. & Chattopadhyay, S. (2007). Who cares about environmental stigmas and does it matter? A latent segmentation analysis of stated preferences for real estate. *American Journal of Agricultural Economics*, 89(3), 712-726. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8276.2007.00988.x>
- Pescosolido, B. A., Martin, J. K., Lang, A. & Olafsdottir, S. (2008). Rethinking theoretical approaches to stigma: A framework integrating normative influences on stigma (FINIS). *Social Science & Medicine*, 67(3), 431- 440. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.03.018>
- Roccas, S. & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6(2), 88-106.
- Scambler, G. & Hopkins, A. (1986). Being epileptic: coming to terms with stigma. *Sociology of Health & Illness*, 8(1), 26-43. Doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9566.ep11346455>
- Stangor, C. & Crandall, C. S. (2000). *Threat and the social construction of stigma*. Washington: The Guilford Press
- Steele, C. M. & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(5), 797. Doi: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.5.797>
- Steele, C. M., Spencer, S. J. & Aronson, J. (2002). Contending with group image: The psychology of stereotype and social identity threat. *Advances in experimental social psychology*, 34, 379-440. Doi: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(02\)80009-0](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(02)80009-0)
- Taşkın, E. O. (2007). *Ruhsal hastalıklarda damgalama ve ayrımcılık. Stigma Ruhsal Hastalıklara Yönelik Tutumlar ve Damgalama*. İzmir: Meta Basım Matbaacılık
- Tepper, K. (1994). The role of labeling processes in elderly consumers' responses to age segmentation cues. *Journal of Consumer Research*, 20(4), 503-519. Doi: <https://doi.org/10.1086/209366>
- Tide. (2007). TV Commercials. 14.09.202 tarihinde

http://www.tide.com/en_US/funspot/funspot_tv.jsp adresinden edinilmiştir.

- Wanniarachchi, V. U., Mathrani, A., Susnjak, T. & Scogings, C. (2020). A systematic literature review: What is the current stance towards weight stigmatization in social media platforms? *International Journal of Human-Computer Studies*, 135, 1-9. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijhcs.2019.102371>
- White, K. & Dahl, D. W. (2007). Are all out-groups created equal? Consumer identity and dissociative influence. *Journal of Consumer Research*, 34(4), 525-536. Doi: <https://doi.org/10.1086/520077>
- White, K. & Argo, J. J. (2009). Social identity threat and consumer preferences. *Journal of Consumer Psychology*, 19(3), 313-325. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2009.03.007>
- White, K., Argo, J. J. & Sengupta, J. (2012). Dissociative versus associative responses to social identity threat: The role of consumer self-construal. *Journal of Consumer Research*, 39(4), 704-719. Doi: <https://doi.org/10.1086/664977>
- White, K., Stackhouse, M. & Argo, J. J. (2018). When social identity threat leads to the selection of identity-reinforcing options: The role of public self-awareness. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 144, 60-73. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2017.09.007>
- WHO. (2018). Obesity and overweight. 22.08.2022 tarihinde <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight> adresinden edinilmiştir.
- Wooten, D. & Rank-Christman, T. (2019). Stigmatized-identity cues: Threats as opportunities for consumer psychology. *Journal of Consumer Psychology*, 29(1), 142-151. Doi: <https://doi.org/10.1002/jcpy.1076>
- Wooten, D. B. (2006). From labeling possessions to possessing labels: Ridicule and socialization among adolescents. *Journal of Consumer Research*, 33(2), 188-198. Doi: <https://doi.org/10.1086/506300>

Extended Abstract

Stigma is defined as a deeply discrediting quality or a sign of undesirable difference. It is associated with a number of discriminatory practices, avoidance, feelings of shame and isolation. Studies of social stigma examine the effects of the individual's social identity, integrity and self-esteem on academic achievements and mental and physical health. Social stigma is often viewed as a social construct and affiliate phenomenon. As indicated in the literature, individuals are exposed to social stigma in many areas of life. Due to the individual's stigmatized identity, prejudice elements

against an individual's social group (e.g.: status, religious belief, wealth, etc.) can lead to an increase in a person's devaluation expectations, which can pave the way to the social identity threat. It is seen that apart from the social stigma, social identity threat is also encountered in many areas of life. According to a study carried out in the USA, among stigmatized groups there were racial minorities, gay men and lesbians, women, individuals with physical disabilities, mental disabilities or both (Harvey, 2001: 184), as well as consumers (Wooten and Rank-Christman, 2019: 146).

This study aimed to examine the thoughts and behaviors of consumers in the Turkish and Albanian societies in terms of social stigma and social identity threat related to the consumer behavior in discount stores.

The population of the study consisted of consumers aged 18 and over with different socio-demographic characteristics living in Turkey and Albania and the sample of the research consisted of 768 people. Due to the nature of the study, the convenience sampling method was adopted. People from both countries participated voluntarily in a survey which was conducted through Google forms.

The hypothesis of the study was that: "There are significant differences in the perceptions of social stigma and social identity threat among Turkish and Albanian consumers who make purchases at discount stores".

The survey method was used to collect the data. Except for the demographic questions, the level of participation of the consumers in the statements was measured using a 7-point Likert scale (1=strongly agree, 2=agree, 3=partially agree, 4=undecided, 5=partially disagree, 6=disagree, 7=strongly disagree). The questionnaire consisted of 16 questions in total, as well as demographic questions about the participants' educational level, family income, gender and age. Social Stigma Scale and Social Identity Threat Scale were used in the development of the questionnaire. The scales used in the study were translated into Turkish and Albanian.

Of the 617 participants, 314 (50.9%) were Albanian and 303 (49.1%) were Turkish citizens and their demographic characteristics were presented in separate section. With regard to gender, it was found that 474 of the participants were females (76.8%) and 144 were males (23.2%).

The reliability coefficient for the Social Stigma Scale (Cronbach's Alpha) was calculated as 0.955 and the reliability coefficient for the social identity threat scale (Cronbach's Alpha) was found as 0.975.

It was found that 11 questions in the Social Stigma scale were categorized under 2 factors and the total variance was 82.94%. In the factor analysis in which Principal Components and Varimax factor rotation methods were used, Bartlett's Sphericity value was found to be significant and KMO value was found as 0.914. The normality test results of the data revealed that Skewness and Kurtosis values were in the range of -1.5 to +1.5, which indicated that the data had a normal distribution. The canonical

correlation of the function was calculated as

0.489 and its eigenvalue was found as 0.314. The Wilks' Lambda value of the function was found to be 0.761.

There were significant differences ($\alpha=0.01$) in the perceptions of social stigma and social identity threat among Turkish (n=317) and Albanian (n=303) participants who made purchases at discount stores. It was found that the variable that had the most significant effect on the differentiation of Turkish and Albanian consumers who shopped at discount stores was "People can have fun watching customers shopping at discount stores.", which was followed by the variable "People can underestimate those who shop at discount stores.". The number of correct classifications obtained as a result of applying the discriminant function to the test group was equal to 413 (212+201). The rate of correct classifications was determined as $413/617=66.9\%$. It was statistically revealed that there was a difference in the views of the Turkish society and the Albanian society. Based on the descriptive statistics of the social identity threat scale, it was seen that consumers revealed a similar thinking tendency but at different degrees.

In conclusion, based on all the findings and evaluations, it was concluded that a more comprehensive profile can be obtained by focusing also on the socio-economic data, as well as the different social, psychographic and psychological factors while studying the social stigma and social identity threats related to the consumer behavior in discount stores based on each specific country.

TUKİDİDES TUZAĞI ÇERÇEVESİNDE ABD –ÇİN REKABETİNİN ANALİZİ: TEORİK BİR DEĞERLENDİRME

Seda Gözde TOKATLI*

Öz

ABD, Yeni Dünya Düzeni içerisinde sistem üzerindeki hâkimiyetini belirli bir süre devam ettirmiş bir ülkedir. Özellikle, Donald Trump yönetiminden sonra artan içe dönük uygulamalar, ortak sorunlar karşısında pasif duruş ve çıkar odaklı dış politika anlayışı ABD'nin sistem içerisindeki meşruiyetinin daha fazla sorgulanmasına yol açmıştır. ABD'nin sistem içerisindeki gücünde yaşanan değişim Çin'in ikame güç olabileceği yönündeki söylemleri arttırmıştır. Bu çalışma, göreceli kazanç ilkesinden yola çıkarak uluslararası sistem içerisinde ABD ile Çin arasında yaşanan güç mücadelesini neorealist kuram çerçevesinde ele alacaktır. Çin ve Amerika arasında yaşanan rekabet ilişkisi Graham Allison'ın Tukidides Tuzağı kavramı çerçevesinde incelenecektir. Tukidides Tuzağı kapsamında, ABD ile Çin arasında ekonomik temelli başlayan savaşın diğer alanlarda da etkisini göstererek daha ciddi bir boyuta ulaştığı bu çalışmada önemle vurgulanacaktır. Bu çalışma, Çin'in sistem içerisindeki istikrarlı yükselişi karşısında ABD tarafından hissedilen çok yönlü tehdit algısının ikili ilişkileri daha kırılgan hale getirdiğini ortaya koyarken, güç rekabetinin devletleri Tukidides tuzağı içerisine çektiği yöndeki argümanı da ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Amerika Birleşik Devleti, Çin, Tukidides Tuzağı

ANALYSIS OF THE US-CHINA RIVALRY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE THUCYDIDES TRAP: A THEORETICAL ANALYSIS

Abstract

The United States has maintained its dominance over the system for a certain period of time in the new world order. In particular, the increasing inward-looking practices, passive stance in the face of common problems and interest-oriented foreign policy approach with the Donald Trump administration have led to more questioning of the legitimacy of the United States within the system. The change in the power of the United States within the system has increased the rhetoric that China can become a substitute power. This study, based on the principle of relative gain, will analyse the power struggle between the USA and China within the international system from the framework of neorealist theory. The competitive relationship between China and America will be examined within the framework of Graham Allison's concept of the Thucydides trap concept. Within the scope of the Thucydides trap, this

study will be emphasize that the war that started on an economic basis between the United States and China has reached a more serious dimension by showing its impact in other areas. This study shows that the multi-faceted threat perception felt by the United States in the face of China's continuous rise within the system makes bilateral relations more fragile, while also reveal the argument that power competition draws states into the Thucydides trap.

Keywords: Usa, China, Thucydides Trap

Giriş

ABD'nin sistem içerisinde Batılı müttefikleri ile beraber inşa ettiği norm temelli liberal dünya düzeni ABD'nin artan korumacı, tek taraflı ve çıkar odaklı dış politika anlayışı sonrasında ciddi bir sınavdan geçmiştir. ABD'nin 11 Eylül 2001 terör olayları sonrasında sert güce başvurmasıyla ortaya çıkan siyasi kriz ve 2008 Küresel Ekonomik Krizi sonrasında sistem içerisindeki hâkimiyeti daha fazla sorgulanmaya başlanmıştır. Özellikle, 2008 Krizi sonrasında ABD'nin para piyasalarında yaşadığı dalgalanma, yatırım gücünde yaşanan düşme ve ticaret alanında yaşadığı sıkıntılar ekonomik gücünün zayıflamasına yol açmıştır. Uluslararası sistemde ABD'nin sistemin koruyucusu veya yönlendiricisi olma konusunda artan belirsizliği, küresel yönetim gündeminin henüz net olmaması veya küreselleşme karşıtı artan retorik tek kutuplu hegemon düzenin düşüşe geçtiğini açıkça ortaya koymuştur. Batı merkezli küresel düzene yönelik artan meydan okumalar ise özellikle yükselen güçler tarafından gelmeye başlamıştır. ABD gücünün gerilemesi sonucunda yükselişe geçen yeni güçler uluslararası sistemi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye ve dönüştürmeye başlamıştır. ABD'nin azalan rolü karşısında bu durumu fırsata çeviren ülke ise Çin olmuştur.

Çin, Yeni Dünya Düzeni arayışını ilkeler, normlar ve kurumlar aracılığıyla inşa ederek küresel aktör olma yolunda ilerleyen bir ülkedir. Liberal yönetim modelleri karşısında Çin'in sunduğu alternatif projeler ve kuramlar ABD'nin izlediği yoldan farklı bir şekilde ilerlediğinin göstergesidir. Çin'in koşulsuz yardım politikaları, altyapı projeleri, alternatif ideolojiler aracılığıyla ortaya koyduğu ortak fayda anlayışı liberal yönetim modelleri karşısında büyük bir ivme kazanmaya başlamıştır. Çin, uluslararası sistem içerisinde artan gücünün daha fazla temsil edebilmesi için uluslararası kurumlardaki kural ve süreçleri de kendi çıkarları ile uyumlu olarak değiştirmeyi hedeflemektedir. Çin'in lehine işlemeye başlayan ekonomik ve siyasi sistem ABD ve Çin arasındaki rekabet ilişkisini derinleştirirken, bölgesel ve küresel düzendeki dengelerinin yeniden şekillenmesine yol açmaktadır.

ABD ve Çin arasında artan kısıtlayıcı müdahale girişimleri ve çok yönlü artan yayılcı politikaları bölgesel ve aynı zamanda sistemsel düzlem içerisinde rekabetin hız kazandığını göstermektedir. ABD ile Çin arasında

artan rekabet ilişkisi devletler arasındaki güç mücadelesini en iyi açıklayan neorealist kuram çerçevesinde incelenecektir. İki ülke arasında artan güç mücadelesi veya taraflar arasında artan rekabetin sistem içerisinde nasıl bir etki yaratacağı yönünde sorulara ise Graham Allison tarafından ortaya konan “Tukidides Tuzağı” kavramı çerçevesinde cevap aranacaktır. Neorealizm kuramı, ABD ile Çin arasındaki artan güç mücadelesinin altında yatan en önemli nedenler arasında değişen güç dengeleri, devletlerin artan kapasiteleri, ekonomik temelli artan güç yarışı veya inşa edilen alternatif oluşumlar yer almaktadır. Sistemsel dönüşümü farklı açılardan inceleyen Tukidides Tuzağı kavramı, iki devlet arasındaki güç mücadelesinin nedenlerine odaklanırken, Çin’in yükselişini savunmacı realist bakış açısı ile değerlendirmektedir. Bu çalışma, ABD ve Çin arasında ortaya çıkabilecek olan gerilim alanlarını belirlerken, iki devlet arasında yaşanan güç mücadelesinin doğuracağı sonuçları da analiz edecektir. Bu çalışmada, “Çin gelecekte ABD hegemonyasının yerini alabilecek mi?”; “Çin’in barışçıl yükseliş stratejisi sürdürülebilir mi?”; “ABD ve Çin arasında artan rekabet ilişkisi ikinci bir Soğuk Savaş’ın habercisi midir?” yönünde hipoteze yönelik artan temel sorulara cevap aranacaktır.

Bu makalenin literatür araştırması kapsamında teorik ve kavramsal bakış açısı ön plana çıkartılacaktır. İki ülke arasındaki güvenlik ikilemi kapsamında artan güç mücadelesinin nedenleri neorealist kuram kapsamında değerlendirilecektir. Kavramsal çerçevede ön plana çıkan Tukidides Tuzağı kavramına yer verilirken, tarihsel gelişmelerden yola çıkarak devletlere yönelik önemli geri bildirimler ortaya konacaktır. Çalışmanın ikinci bölümü, ABD ile Çin arasındaki ticaret, teknolojik ve askeri temelli artan çatışma alanlarının Tukidides Tuzağı çerçevesinde karşılaştırmalı analizi yapılacaktır. Son bölümde ise, ABD’nin küresel yönetimdeki liderlik pozisyonunun sorgulanması küresel arenada yeni bir güç geçişimi olacak yönünde artan sorulara dikkat çekilecek, sistem içerisinde güç geçişine yönelik artan eğilim ortaya konacaktır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Bu araştırma kapsamında, neorealist kuramın en önemli kavramları olan güç, güç geçişi ve güvenlik ikilemi kavramları temel esas alınarak iki ülke arasındaki rekabet ilişkisi ön plana çıkartılacaktır. Literatür araştırmasında, Çin’in sistem içerisindeki istikrarlı yükselişinin yarattığı güvenlik ikilemi, mevcut güç olan ABD’nin tehdit algısını arttırırken sistem içerisindeki mevcut düzenin değişimini de tetiklediği yönde artan tartışmalar ile sıkça karşılaşılmaktadır. Güvenlik ikilemi kapsamında, ABD ile Çin arasında artan rekabet ilişkisinin ileride üçüncü bir Soğuk Savaş’a doğru eğrilebileceği yönünde argümanlar da ön plana çıkarmaktadır. Bu çalışmanın literatüre en önemli katkısı ise yeni yükselen bir gücün karşısında hegemon gücün reaksiyonu incelenirken sistem içerisinde gücü elinde bulunduran gücün bu ve benzeri bir durum karşısında neler yapması gerektiği yönde

reçeteler sunması yönündedir. Bu araştırma sonrasında ortaya konan bulgular veya sistem içerisinde meydana gelen gelişmeler iki devletin de güç yarışı içerisinde olduğu, sistem içerisindeki güç dengelerinin değişim içerisinde girdiği ve Çin'in sistemi dönüştürme yönünde çaba içerisine girdiği yönündedir. Özellikle, Çin ile ABD arasındaki ticaret savaşları, teknolojik rekabet ve askeri alanda artan güç yarışının karşıt söylemler ile desteklenmesi iki ülke arasındaki Soğuk Savaş'ın varlığını göstermektedir. ABD karşısında en büyük güç olarak ifade edilen Çin'in uluslararası sistem içerisinde artan gücü ABD'nin en güçlü rakip ülkesi olma yönündeki söylemlerini arttırmıştır. Çin'in sistem içerisindeki yükselişinin barışçıl olup olmayacağı veya barışçıl yükseliş stratejisinin sistemde herhangi bir değişime yol açıp açmayacağı literatür taramasında karşılaşılan önemli soru başlıkları arasında yer almaktadır. İki ülke arasında artan güç yarışı gelecekte herhangi bir güç geçişine yol açabilecek mi yönündeki tartışmalar uluslararası ilişkiler literatüründe geniş bir yer kaplamaya devam etmektedir.

Teorik ve kavramsal analiz ile desteklenen bu çalışmada nitel veri teknikleri kapsamında tümevarımsal çıkarımlar elde edilecektir. Bu çalışma, her biri kendine özgü olay ve ya olgulara odaklanmak yerine, iki devlet arasında yaşanan güncel gelişmeleri bütünsel bakış açısıyla analiz edecektir. Her biri kendine özgü olay veya olgulara değil, bütünsel bir çerçeveden analiz edilecektir. Tarihsel karşılaştırma yöntemleri kapsamında metodolojik çoğunluk araştırma yöntemlerine yer verilecektir. Devletlerin sistem içerisinde artan yükselişini somut verilerle gösterilecek için sayısal verilerden faydalanılacak ve nicel veriler ile çalışma desteklenecektir.

1.1. Teorik Analiz

Uluslararası ilişkilerin pozitivist kuramı olan Neorealist teori, sistemin yapısını ve sistem içerisindeki güç mücadelesini analiz ederek uluslararası ilişkilere yeni bakış açısı kazandırmaktadır. Neorealizm kuramına göre, anarşik yapı mevcut düzeni koruyan bir sistemdir. Devletlerin sistem içerisinde birbiri ile çatışma içerisinde olması insanın doğasından dolayı değil, sistemin anarşik yapısından kaynaklanmaktadır (Waltz, 1979: 188) Uluslararası sistemde devletler varlığını sürdürmek ve kendi öz çıkarlarını korumak için kendi güç bileşenlerine ve sahip olduğu kaynaklarına güvenmektedir. Devletler kendi güvenliklerini sağlayarak geleceklerini garanti altına almak zorundadır. Neorealizm kuramına göre güç, devletlerin kendi güvenliklerini sağlamaları, sistem içerisindeki eylemlerini gerçekleştirmeleri, kendilerine manevra alanı sağlayabilmeleri veya egemenliklerini sürdürebilmeleri açısından oldukça önemlidir. (Çıtak, 2014: 36). Neorealist teorinin en önemli kavramı olan güç dengesi, uluslararası sistemdeki istikrarın devamlılığında önemli bir rol üstlenmektedir. Uluslararası sistem içerisinde sağlanan istikrar ve düzen, sisteme hâkim olan gücün güç kaybetmeye başlamasıyla veya zayıf olan devletin sistem içerisinde güç kazanmasıyla bozulmaktadır (Roskin, 2014: 30). Hegemon devlet, sistemi

yönlendirmede zorluk yaşamaya başlarsa istikrarsız bir düzen oluşmaya başlamaktadır. Anarşik düzen içerisinde kural koyucu devletlerin fazla olması sistem içerisinde karmaşık bir yapıya yol açmaktadır.

Büyük güçlerin yükseliş ve düşüşleri, uluslararası politikanın yapısını etkilerken devletler arasındaki güç dengelerinin bozulmasına yol açmaktadır. Bu kurama göre, uluslararası sistem içerisinde devletler fayda maliyet çerçevesinde hareket ederek, mutlak avantajından daha çok göreceli kazanç ilkesine odaklanmaktadır (Waltz, 1979: 106).

Neorealizm kuramı, güç kavramına olan farklı bakış açıları ile kendi içerisinde saldırgan ve savunmacı realizm olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Saldırgan realizm kuramı, devletlerin anarşik uluslararası sistem içerisinde varlığını sürdürebilmek ve ulusal güvenliklerini garanti altına almak için güç kapasitesinin en üst seviyeye çıkartması gerektiğini savunmaktadır. Saldırgan realizmin en önemli temsilcisi olan John Mearsheimer, rekabet ortamının varlığını ön plana çıkartarak devletlerin sistem içerisinde varlığını devam ettirebilmeleri veya lider bir güç olabilmeleri için devletlerin güç artırma yoluna gitmeleri gerektiğini dile getirirken gerektiğinden daha saldırgan bir hal alabileceklerini savunmaktadır (Mearsheimer, 2001). Saldırgan realistler, büyüyen ve yükselişe geçen gücü uluslararası sistem için bir tehdit olarak görmektedir.

Savunmacı realizm kuramının en önemli isimlerinden olan Robert Jervis ise, anarşik düzen şartlarında iş birliğinin mümkün olabileceğini savunmaktadır. Uluslararası sistem içerisinde devletler kendi güvenliklerini riske atmamak şartıyla belirli boyutta askeri/ekonomik/teknolojik güç edinirler ve sistem içerisinde statükocu bir duruş sergileyerek diğer oyuncuları yakından takip etmektedir (Jervis, 1978: 167). Savunmacı realizm, mevcut düzenin devamlılığını savunmakta ve revizyonist dış politika anlayışını reddetmektedir. Uluslararası sistemde sağlanan güvenli ortam, sistem içerisindeki istikrar ve düzenin devamı için de önemlidir. Savunmacı realistlere göre devletler, rekabet ortamı oluşturmak için değil, uluslararası sistemde dengeyi sağlayabilmek için güç kapasitelerini arttırmaktadır. Saldırgan realizm kuramı, güç dengesinin çıkar ve tehdit ortamına göre değişiklik gösterebileceğini, savunmacı realistler ise güç dengesi ile barışçıl bir ortamının sağlanabileceğini önemle vurgulamaktadır.

Güç, sadece askeri değil, ekonomik, demografik ve kültürel faktörler çerçevesinde ele alınarak da değerlendirilmektedir. Hegemon olan güç sistem içerisinde en güçlü konuma sahip olmak için sistem içerisinde en fazla hareket alanına sahip olması gerekmektedir. Bu kapsamda, ABD ile Çin arasında artan güç rekabeti, anarşik yapısal düzende iki ülke arasındaki rekabetin varlığını göstermektedir. ABD ve Çin arasında artan rekabet iki devlet arasındaki güç yarışını hızlandırmıştır. ABD, Çin'in bu yönde devam eden hızlı büyümesini kendi hegemonyal gücüne bir tehdit olarak algılamaktadır. Çin'in küresel yönetime öncülük etme konusundaki istekliliği yeni fikirler, kurumsal iş birliği oluşumları ve bölgesel/küresel kamu mallarına yaptığı katkı ile

karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Çin'in "Çin Rüyası" kavramı ilk defa Çin devlet başkanı Xi Jinping tarafından 2012 yılında "Yenilenmeye Giden Yol" temalı sergide dile getirilmiştir (China Daily, 2017). Xi, Çin Rüyası doktrini çerçevesinde ekonomik refah ve ülke içi istikrarı sağlamayı ve diğer ülkeler üzerinde ulusal prestijini arttırarak güçlü bir ulus devlet statüsüne kavuşmayı hedeflemektedir. Xi Jinping'in kendi anlatımıyla Çin Rüyası'nın, "zengin, güçlü, demokratik ve ahenkli sosyalist modern bir ulusun inşasının tamamlanması" 2049 yılına kadar hayata geçirilmesi hedeflenmektedir (Heath, 2016: 3). Çin, gelişen piyasa ekonomisi, hızlı büyüyen nüfusu ve askeri ve savunma endüstrisine yaptığı yatırım ile de dikkat çekmektedir. Çin, alternatif işbirlikleri inşa ederek ekonomik gücünü politik zemine taşımayı hedeflemektedir. Örneğin, 2013 yılında Çin öncülüğünde oluşturulan Kuşak ve Yol Girişimi (KYG), Asya'yı Avrupa'ya karadan ve denizden bağlayan mega bir projedir. Doğu pazarını Batı pazarına bağlayan bu proje ülkeler arasında engelsiz ticaret, enerji, haberleşme ve ulaşımın sağlanmasına hizmet etmektedir. Çin savunmacı bir çizgiden ilerleyerek yükselişini barışçıl bir şekilde devam ettirmeyi amaçlamaktadır. Saldırgan realizm kuramının dünyayı algılayışı ve yürüttüğü politikaları Çin'in küresel iktisadi düzeninde ve devletler arası ilişkilerinde aynı zeminde karşılığını bulmamaktadır (Mearsheimer, 2001: 402). Savunmacı realizm kuramının savunucuları, Çin'in sahip olduğu potansiyel gücün bölgesel hâkimiyetini sağlamak için yeterli olduğunu ve daha fazla güç arttırmaya ihtiyacı olmadığını vurgulamaktadır.

Çin'in savunmacı idealistler çerçevesinde ortaya koyduğu "Barışçıl Yükseliş" tezi, ortak kazanç ve karşılıklı işbirliği kavramları ile ön plana çıkmaktadır. Bu tez, Çin'in sistem içerisinde yeni bir dünya düzeni yaratmak yerine mevcut normlar içerisinde yükselişini gerçekleştireceğini, revizyonist davranışlarda bulunmayacağını ortaya koymaktadır (Pekcan, 2010: 1140). Çin'in dış politika doktrini Çin'in normatif gücünün gelişmesinde ve sistem içerisinde barışçıl yükselişini sürdürmesinde önemli rol oynamaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti eski Başbakanı (2003-2013) Wen Jiabao'ya göre, Çin'in barışçıl yükseliş tezi temel dinamiklere dayanmaktadır. Örneğin, Çin'in sistem içerisinde ekonomik kalkınması barışın devamlılığına hizmet etmeli, Çin'in kalkınması dünyada bir hegemon güç geçişine yol açmamalı ve uluslararası sistem içerisindeki hiçbir ülkeyi de tehlike içerisine sokmaması gerekmektedir (Ming, 2011).

Savunmacı realist kuramın savunucusu olan Kenneth Waltz'a göre, Çin'in devam eden yükselişi sistemin dönüşümü ile ilgili herhangi bir tehdit yaratmamaktadır. Devletler sistem içerisinde kendi güvenliklerini kendileri temin etmektedir. Waltz, Çin'in sistem içerisinde hegemon güç olma yolunda hiçbir eğiliminin olmadığını vurgulamaktadır. Kenneth Waltz, Çin'in sistem içerisindeki istikrarlı ve iyimser bir yaklaşım sergilediğini ve saldırgan bir devlet olmadığını ifade etmektedir.

Saldırgan kuramın en önemli temsilcisi olan John Mearsheimer'a göre,

devletler hayatta kalabilmek ve hegemon güç olabilmek için daha fazla güce sahip olmaları gerektiğinden giderek daha saldırgan bir hale gelirler (Mearsheimer, 2001). Bu çerçevede, John Mearsheimer, Çin'in sistem içerisinde barışçıl bir şekilde yükselemeyeceğini dile getirmektedir. John Mearsheimer'a göre, Çin'in dramatik iktisadi büyümesinin gelecek on yıllarda da devam etmesi halinde, Amerika ile Çin'in, büyük bir savaşa dönüşme potansiyeline sahip yoğun bir güvenlik rekabetine girmeleri muhtemeldir (Arrighi, 2010: 313).

Neorealist kuramın temsilcilerinden Randall L. Schweller, *After Unipolarity* adlı makalesinde, Çin'in hegemonik bir meydan okuma için uluslararası sistemde yarışmacı bir rol oynadığını ve Yeni Dünya Düzeni içerisinde kendi amaçlarını ve planlarını yeniden keşfettiğini dile getirmektedir. (Schweller, 2011). Schweller'e göre, Çin müzakere edilmiş bir dünya düzeni vizyonu için ABD ile doğrudan yüzleşmekten kaçınmaktadır. Çin'in uzun vadede gelişmekte olan bir dünya düzenini şekillendirmesi için elverişli koşulları hazırlaması görünen en tutarlı stratejidir. Bu bağlamda, Çin ne Batı kültürünü reddetmekte ne de geleneksel Çin fikirlerinin potansiyel değerlerini görmezden gelmektedir. ABD ile Çin arasındaki rekabet ilişkisi saldırgan ve savunmacı teorisyenler tarafından farklı şekilde yorumlanmaktadır.

İki ülke arasındaki rekabet ilişkisini savunmacı realizm kapsamında yorumlayan Graham Allison, ABD ile Çin arasındaki rekabet ilişkisini güvenlik ikilemi kavramından yola çıkarak gücün göreceliği ilkesi ile tanımlamaktadır. Neorealist kurama göre, uluslararası sistemin üzerinde bir üst otoritenin olmaması devletlerin birbirine şüphe ile yaklaşmalarına sebep olmaktadır. Güvenlik ikilemine göre, devletlerin birbirlerini kontrol altına almak istemesi savaş ve çatışmayı olanaksız kılmaktadır. Devletlerin kendi güvenliklerini arttırma arzusu tüm devletlerin daha az güvenilir bir ortamda yaşamasına sebep olmaktadır. Güvenlik ikilemine göre, sıcak bir çatışma sonrasında ABD ile Çin'in bir şekilde zarar göreceği ve net bir kazananın olmayacağı, devletlerin mantıklı hareket etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Gücün göreceli ilkesi çerçevesinde, devletler sahip olduğu mutlak güce odaklanmak yerine göreceli gücün sahip olduğu kuvvet ile daha fazla ilgilenmektedir (Waltz, 1979: 106). Graham Allison, Tukidides Tuzağı kavramından yola çıkarak, yükselen güç Çin'in sistem içerisindeki yükselişini hegemon güç olan ABD karşısında yarattığı gerilimi ortaya koymayı açıklamaktadır.

1.2. Kavramsal Analiz

Graham Allison, "Destined For A War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?" adlı kitabında, Çin ile Amerika arasında yaşanan rekabet ilişkisini "Tukidides Tuzağı" kavramı çerçevesinde ele almaktadır (Allison, 2017). ABD'li siyaset bilimci olan Graham Allison, bu kavramdan yola çıkarak sistem içerisinde artan güvenlik ikilemi ile savaş arasında bir bağlantı

kurmaktadır. Tukidides Tuzağı kavramı ismini Eski Yunan tarihçisinden almaktadır. Tukidides, M.Ö. 400-460 yılları arasında yaşamış olan Atinalı bir komutandır. Graham Allison, Tukidides'in, Atina ile Sparta arasında 27 yıl süren Peleponnes Savaşları'nı ele alan eserinden yol çıkmıştır. Peleponnes Savaşı, Atina şehir devletinin sistem içerisinde artan gücü karşısında Spartalıların yaşadığı korku sonrasında ortaya çıkmış bir savaştır. Peleponnes Savaşı, Spartalıların mevcut düzeni bozmaya yönelik büyük bir çaba içerisine giren Atinalılar karşısında giriştiği revizyonist faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Tukidides, bu savaşın egemenlik mücadelesi çerçevesinde yorumlamaktadır. Tukidides, bu savaşın aslında her iki taraf içinde olumsuz sonuçlar ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Graham Allison'a göre, tarih boyunca yükselen büyük güç ve bu büyük güç takip eden hâlihazırda var olan bir başka gücün karşılaşması savaşı kaçınılmaz yapmaktadır. Yükselen gücün sistem içerisinde yarattığı gerilim liderlik koltuğunda oturan hegemon gücün tehdit algısını arttırmaktadır. Allison'a göre, 1500 yılından itibaren günümüze kadar geçen süre içerisinde bu ve benzeri durum ile 16 kere karşılaşmış ve 12 tanesi savaş ile sonuçlanmıştır (Allison, 2017). Örneğin, 15. yüzyıl'da Portekiz ile yükselen İspanya arasında yaşanan rekabet, 20. yüzyıl'da İngiltere'nin gücünü ABD'ye devretmesiyle yaşanan güç geçişi, Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD yönetiminin Sovyetler Birliği'ne yönelik meydan okuması ve son olarak Fransa ve İngiltere'nin Almanya'nın Avrupa'daki hâkimiyeti karşısındaki sakin tutumu savaşı olmayan bir güç geçişini ifade etmektedir. Tukidides Tuzağı kapsamında 12 tane örnek savaş ile sonuçlanmış, 4 tane örnek ise barışçıl bir güç geçişini mümkün kılmıştır. Graham Allison'a göre, tarihsel çıkarımlar sonrasında savaşın sistem içerisinde dönüşüme yol açtığını görülmüştür (Allison, 2015: 2). Allison, tarihsel tecrübelerden yola çıkarak uluslararası sistem içerisinde hızla yükselme süreci içerisine giren Çin'in, sisteme hâkim olan güç ABD karşısında yarattığı gerilimin sonuçlarını iyi analiz edilmesi gerektiğini, başarılı ve başarısız örneklerine bakarak tarihten ders çıkarılması gerektiğini öne sürmektedir. Graham Allison, yükselen gücün hegemon güç tarafından kabulü ya da egemen gücün yükselen güç karşısında meydan okuyarak önlem mekanizmalarını geliştirmesi gibi iki farklı senaryonun mümkün olduğu ifade etmektedir. Bu kapsamda, ABD, Çin'in sistem içerisindeki yükselişini kabul edecek veya yükselişini engellemek için hareket alanlarını genişleterek güçlü bir dengeleme strateji izleyecektir.

2. ABD İLE ÇİN ARASINDA ARTAN REKABET ALANLARI

ABD ile Çin arasında artan güç yarışı iki ülke arasındaki güvenlik ikilemini kaçınılmaz yapmaktadır. Çin ve ABD arasındaki farklılaşan çıkarlar mevcut güç dengelerinin yeniden inşa edilmesine yol açmıştır. Graham Allison'ın belirttiği gibi, mevcut güç yükselen güç karşısında hissettiği tehdit algısı sonucunda gücünü devam ettirmek için saldırgan politikalara başvuracaktır. Özellikle, Donald Trump'ın 2017 yılında ABD başkanı

seçilmesiyle Amerika'nın geleneksel dış politika anlayışının dışına çıkarak, izolasyonist tavırlar almaya yönelen bir devlet olmuştur. ABD'nin küresel yönetim üzerinde oynadığı yapıcı rol daha fazla tartışılmaya başlanmıştır. ABD'nin değer çıkar ikilemi arasında kalarak çıkar kavramına daha fazla yönelmesi, şartlı ittifak girişimleri veya güç gösterme yönünde artan çabası daha belirgin hale gelmiştir.

Uluslararası yapı içerisinde yer alan aktörlerin birbiri ile artan iş birliği hem “örümcek ağı” gibi karışık bir şekilde hem de “karmaşık karşılıklı bağımlılık” çerçevesinde iç içe geçmiş şekildedir (Keohane ve Nye, 2011: 19). Örneğin, Çin ABD'nin inovasyon gücüne ve teknolojik kapasitesine bağımlı iken ABD ise Çin'in büyüyen pazarına ve ucuz işgücüne karşı daha kırılgandır. Çin, ABD'nin en büyük ticari mal partneri, en büyük ithalat kaynağı ve üçüncü büyük ihracat ülkesidir. Çin, ABD'nin tüketim piyasasına, ABD ise Çin'in üretim piyasasına olan bağımlılığı her iki devletinde sistem içerisinde ortak yaşam mücadelesi verdiğini göstermektedir. Henry Kissinger, Çin'in liderliğinin aslında ABD'ye ihtiyacı olduğunu vurgulamaktadır. Çin'in bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını azaltmak için ABD ile işbirliğine yönelmesi gerektiğini ve olası bir Soğuk Savaş'ın yaratacağı maliyetin, Çin Komünist Partisi'nin yaşam standartlarını yükseltme üzerine inşa ettiği politik meşruiyetini zedeleyeceği gerekçesiyle bu ülke ile iyi ilişkiler geliştireceğini ileri sürmektedir (Kissinger, 2009). ABD ile Çin arasındaki ilişkiler her ne kadar karmaşık karşılıklı bağımlılık ilkesine dayansa da iki ülke arasındaki çıkar çatışması bu bağımlılığı arka plana atmaktadır.

ABD ve Çin, uluslararası anarşik yapıda güç gösterisine devam eden iki önemli ülkedir. Küresel görünümünü artırmak isteyen bu iki devlet, bölgesel ve küresel ölçekte yeni iş birliği platformları oluşturarak, birbirlerini sistem üzerinden dışlayarak dengelemeye çalışmaktadır. Her iki devlet de sistem üzerinde karşılıklı dengeleme, çevreleme stratejileri ve alternatif işbirlikleri oluşturarak uluslararası düzendeki gücünü daha fazla arttırmak için büyük çaba göstermektedir. İki ülke arasındaki rekabet uluslararası arenada ne kadar fazla güç ve nüfuz sahibi olunabileceğine bağlı olarak gelişim göstermektedir.

2.1. Ekonomik Rekabet: Ticaret Savaşları

ABD Başkanı Donald Trump, Çin'in sistem içerisindeki ekonomik alanda devam eden yükselişinin önüne geçmek veya ülke ekonomisini zayıflatmak amacıyla Çin'e karşı serbest ticareti kısıtlayıcı önlemler alma yoluna gitmiştir. ABD, Çin'in sahip olduğu ekonomik avantajlar karşısında yerli ekonomisini korumak amacıyla serbest ticaret alanında müdahalelere girişmiştir. Küresel liberal politikaların yıllarca savunuculuğunu yapan ABD, Çin'in yükselişi karşısında korkuya kapılarak başlattığı ticaret savaşları ile Tukidides Tuzağı içerisinde bizzat kendisi düşerek, liberal ekonomik politikalarından korumacı politikalara doğru bir geçiş yapmıştır. Küresel üretimin motor gücü olan Çin, özellikle emek yoğun ürünlerde sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlük sayesinde en çok yatırım çeken ülke olması diğer ülkeler karşısında Çin'i

avantajlı kılmaktadır. Çin'in yükselişi karşısında önlemler almaya yönelik ABD ilk olarak ekonomiyi kısıtlayıcı müdahale paketlerine yönelmiştir. Örneğin, ABD'nin 2018 yılında Çin yönetimine yönelik ticaret savaşlarını en çok ticaret açığı verdiği çelik ve alüminyum ithalatına sırasıyla %25 ve %10 ek gümrük vergiler koyarak başlatmıştır. Çin, artan kısıtlayıcı müdahaleler karşısında 128 ABD menşeli ürüne aldığı %15-25 arası değişen gümrük vergileri ile karşılık vermiş ve ticaret savaşlarının başlamasına yol açmıştır (Bahadır, 2018: 91). Ticaret savaşları kapsamında, ABD tarafından Çin hükümetine karşı başlatılan ekonomik yaptırımlar artan vergi uygulamaları ile desteklenmiş ve Çin'in ekonomik gücünü zayıflatma amacı güdülmüştür. Karşılıklı misillemenin yapılması ticaret savaşlarının daha fazla derinleşmesine yol açmıştır. Çin ve Amerika arasındaki serbest pazarı kısıtlayıcı müdahaleler, ticaret savaşları veya Amerika'nın yalnızcılık politikalarına geri dönüşü uluslararası yapıdaki dengelerin değişiminde kilit rol oynamıştır.

Ticaret savaşları sonrasında ürünlerin fiyatlarında artış görülmüş, tüketicilerin alım gücü düşmeye başlamış ve serbest piyasalar üzerinde gerileme meydana gelmiştir. Ticaret savaşları sonrasında her iki ülkenin ara malları üzerine konan vergi uygulamaları son ürünün üretim maliyetini arttırmıştır. Ülkeler arasında artan korumacılık politikaları yerli üretimdeki kâr oranının ve üretim gücünün düşmesine yol açmıştır. Küresel ekonomik düzen içerisinde artan karşılıklı tarifeler ülkelerin üretim seviyesinin düşürmüş, ara malların maliyetinin artmasına yol açmıştır. Ticaret savaşları her iki ülkenin ticari ilişki içerisinde olduğu üçüncü dünya ülkelerinin ekonomileri üzerinde de olumsuz etki yaratmıştır. ABD ve Çin arasında yaşanan bu gerilimin doğrudan etkisi bu iki ülke ile ticaret yapan veya yatırımları bulunan firmalar üzerinde de olmuştur. Graham Allison kitabında, ülkelerin savaşa girmeden önce artı ve eksileriyle beraber sonuçlarını iyi analiz etmesi gerektiğini ve devletlerin tarihsel örneklerden ders çıkarmasını gerektiğini önemle vurgulamıştır. Örneğin, Allison'ın belirttiği gibi ticaret savaşları her iki ülke ekonomisinin gelişiminin önünde set kurarken, küresel ekonomik düzendeki büyüme rakamlarını %2,9 seviyelerine kadar gerilemesine sebep olmuştur. Örneğin, 2019 yılında 250 kişinin katıldığı anket çalışmasında katılımcıların %74,9'u ABD ve Çin tarafından yükseltilecek gümrük tarifelerinin Çin'de yer alan Amerikan firmalarının rekabet gücünü olumsuz yönde etkilediğini, katılımcıların %35,3'ünün Çin'in iç pazarına daha fazla yöneldiğini ve katılımcıların %33,22'sinin ise yatırımcıların yatırım kararlarını ertelediğini ifade etmiştir. (Yağcı ve Bakır, 2019: 88). Devletler hissedilen tehdit algısı karşısında fayda maliyet analizi yapmadan güç mücadelesi içerisinde girerek Tukidides Tuzağı içerisinde yer alan çeşitli riskler ile karşı karşıya kalmaktadır.

2.2. Teknolojik Rekabet

ABD ve Çin arasında ticaret alanında yaşanan rekabet ilişkisi enformasyon, savunma ve teknoloji alanlarında da etkisini göstermiştir. Çin'in ileri teknolojik ürünlerin üretiminde artan faaliyetleri ve ekonomik alanda çok yönlü devam eden yükselişi iki ülke arasındaki mücadeleye sebep olmuştur. Çin ile ABD arasında yaşanan güç mücadelesinin temelinde ticaret açıklarının yanı sıra Çin'in teknolojik alanda artan rekabet gücü, akıllı üretim modeline geçiş yapması ve haberleşme alanında artan altyapı çalışmaları yatmaktadır. Özellikle Çin'in, Made in China (MIC) 2025 hedefleri kapsamında akıllı üretim modelini ön plana çıkarması, ucuz işgücü avantajını kullanarak uygun maliyetli ürünler üretmesi ve küresel üretimin merkez üssüne dönüşmeye yönelik attığı önemli adımlar ABD'yi büyük rahatsızlık içerisinde sokmaktadır (Aran, 2018). Made in China kapsamında Çin, markalaşmaya daha fazla önem vermeye başlamıştır. Örneğin, ABD ile Çin'in rekabet politikaları kapsamında yaşadığı en önemli gelişmelerden biri de iki ülke arasında yaşanan Huawei Krizi olmuştur. Çin'in en büyük markalarından biri olan Huawei şirketi bilgi ve teknoloji alanında çözüm sağlayan, 5G teknolojisi ve yapay zekâ alanlarında önemli adımlar atan uluslararası bir firmadır. Huawei sürücüsüz otomobiller, otomatik fabrikalar ve mobil veri bağlantıları sağlayarak geleceğin birçok teknolojisini desteklemiş ve en yeni 4G ve 5G ağları için ekipman satışlarında yaşanan artış ile sektörde baskın hale gelmiştir. Huawei'nin hızla hücresel sinyalleri ileten dünyanın en büyük cep telefonu kulesi ekipmanı üreticisi haline gelmesi birçok Batı menşeli firmaların dikkatini çekmektedir. Huawei firması ABD için bir güvenlik tehdidi oluşturmakta ve Çin için casusluk yapan bir firma olarak algılanmaktadır. Huawei firması, 2018 yılında ABD merkezli teknoloji firması olan Apple'ı geçerek ikinci en büyük akıllı telefon markası haline gelmiştir. Huawei firması baskın hale geldikçe, ABD Huawei ekipmanının kullanımını yurt içinde yasaklama kararı aldı, müttefiklerine kullanmamaları için baskı yaptı ve Çin'in ağlarını gözetlemek veya bozmak için teçhizata girebileceğini iddia etti (Washington Post, 2021).

Çin'in sistem içerisinde artan teknolojik üstünlüğünün önemli payını oluşturan yazılım programlarından Tik Tok, ABD pazarı içerisinde son iki yılda % 10 seviyelerinden %21 seviyelerine kadar ulaşarak büyük bir başarı göstermiştir (Washington Post, 2021). ABD menşeli uygulamalar arasında yer alan Facebook, Messenger veya Instagram henüz Tik Tok uygulamasıyla aynı seviyelerine ulaşamamıştır. Örneğin, ABD'nin Çinli telekomünikasyon firması olan ZTE şirketine çip satışını durdurması Çin'in ihtiyacı olan kritik teknoloji ürününe olan bağımlılığını ortaya koymuştur (Yağcı ve Bakır, 2019: 88). Örneğin, 2011-2021 yılları arasında dünya çapında en iyi 15 marka tarafından gönderilen akıllı telefon birimleri arasında Çin'in payı %19'dan %58'e yükselmiş, ABD'nin payı ise %19'dan %11'e düşmüştür (IDC, 2021). ABD markası IBM'in kişisel bilgisayar bölümünün 2005 yılında Çin firması

olan Lenovo tarafından satın alınması Çin'in yatırımlarının artan gücünü göstermektedir (News, 2005).

ABD ile Çin arasındaki bir diğer teknolojik rekabet alanı ise oyun şirketleri üzerinden olmuştur. Çinli şirketler aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri merkezli oyun şirketlerinin de büyük yatırımcıdır. Örneğin, Merkezi Çin'in Shenzhen kentinde bulunan teknoloji devi Tencent, ABD'nin Fortnite geliştiricisi Epic Games'in % 40'ına sahiptir ve League of Legends oyunundan sorumlu Los Angeles merkezli bir geliştirici olan Riot Games'in tamamını da satın almıştır (Washington Post, 2021). ABD her ne kadar mobil oyun pazarına hakim bir ülke olsa da son iki yılda payı %56 seviyelerinden %46 seviyelerine doğru gerilemiştir. Buna karşın, Çin'in ABD oyun pazarındaki payı ise %10'dan %15 seviyelerine doğru yükselmiştir (Washington Post, 2021).

Çin'in savunma ve enformasyon alanlarına yönelik artan yatırımları arasında önemli rol oynayan yapay zekâ, kuantum bilgisayar, nükleer enerji, uzay ve havacılık alanındaki çalışmalar, hipersonik füze teknolojileri ve karşı istihbarat sistemleri her iki ülke arasındaki rekabet ilişkisini yeniden canlandırmaktadır. Örneğin, ticari drone sektörü, Çin'in donanım sektöründeki gücünün en çarpıcı örneklerinden biridir. Örneğin, Frank Wang tarafından kurulan Çinli şirket DJI, tarım, kamu güvenliği ve hava fotoğrafçılığı için kullanılan insansız uçaklar ABD pazarında büyük paya sahiptir. 2021 yılında Çin firmasında ait dronelerin Amerikan pazarı içerisinde payı %80, ABD pazarındaki payı %4, Fransa'nın %2 ve diğer ülkelerin ise %14 seviyelerindedir (Washington Post, 2021). Örneğin, Çin, dünyada elektrikli araçların bataryası olan pil pazarı üretiminde de lider ülke konumundadır. Yeşil ekonomik kapsamında Çin ön plana çıkardığı güneş panelleri ile yenilebilir enerji kapsamında ortaya çıkan tedarik ihtiyacını karşılayan lider bir ülkedir.

ABD ile Çin arasındaki rekabet alanlarında görülen artış karşısında ABD, Çin'in teknolojik gelişimini sınırlandırmayı, ticari faaliyetlerini engellemeyi ve diğer ülkeler üzerinde etki edebilme gücünü de kısıtlamayı amaçlamaktadır. Graham Allison'un ticaret savaşlarını temel alan rekabet ilişkisi diğer alanlarda hızlı bir şekilde etkisini sürdürmeye devam etmektedir. ABD'nin Çinli şirketler üzerinde artan baskıcı faaliyetleri, yatırım izinleri konusunda artan sınırlandırmaları ve teknolojik alanda artan yaptırımları iki taraf içerisindeki gerilimi en üst seviyeye taşımaktadır. Çin'in ekonomik, savunma, enformasyon ve ar-ge faaliyetlerinde süreklilik arz eden yükselişi ve karşılaştırmalı üstünlüğü liberal düzen içerisinde alternatif üretim modeline, üretim biçimine ve Yeni Dünya Düzeninin inşasına yol açmaktadır.

Ticaret Savaşları'nın altında yatan nedenler sadece ekonomik kaynaklı olarak ifade edilse de, Çin'in ABD yönetimine karşı hissettirdiği tehdit algısının altında çok yönlü faktörler yer almaktadır. ABD ve Çin arasında girift ekonomik ve finansal bir ilişki olmasına rağmen, iki ülke arasındaki rekabet alanları hızla artmaktadır. İki ülke arasında ekonomik temelli başlayan

ayrışmalar dengelerin daha kırılğan hale gelmesine ve güvenlik sorunlarının da daha belirginleşmesine yol açmaktadır.

Graham Allison, Tukidides Tuzağı çerçevesinde artan ticaret savaşları, savunma, enformasyon, teknoloji ve bilişim alanlarında artan rekabet ilişkisi arasında yakın bir ilişki kurmaktadır. Çin ve ABD tarafından hissedilen çok yönlü tehdit algısı içerisinde devletler “Tukidides Tuzağı” içerisinde yer alan çeşitli sınamalar ile karşı karşıya kalmaktadır.

2.3. Askeri Rekabet

ABD ile Çin arasında ön plana çıkan rekabet alanlarından birisi de askeri alanda yaşanmaktadır. Çin, ABD’den sonra askeri gücünü en kapsamlı şekilde arttıran bir ülkedir. Çin’in yürüttüğü askeri tatbikatları, müttefikleri ile kurduğu askeri iş birliği çalışmaları ve askeri/sivil amaçlı inşa ettiği tesisleri bölgesel düzlemde artan sert gücünün küresel düzen içerisindeki dönüşümünü ortaya koymaktadır.

Çin barışçıl yükseliş politikası kapsamında diğer ülkeler ile ilişkilerini geliştirerek dünya barışına katkı sağlamayı amaçlasa da Çin’in süreklilik gösteren askeri yatırım ve harcamaları bölgesel veya küresel temelde “Çin tehdidi” algısını doğurmaktadır. Çin’in askeri kapasitesini arttırmaya yönelik artan yatırımları sistem içerisinde güvenlik ikilemini doğuracaktır. Çin’in askeri harcamalarında görülen düzenli artış, Çin ordusunun yeniden modernizasyonu, küreselleşen askeri donanması ve Çin’in küresel güvenlik içerisinde artan varlığını göstermektedir. Çin, 2020’ye kadar informatik ve stratejik yeteneklerle mekanize bir güç haline gelmek, 2035’e kadar tamamen modernize edilmiş güç olmak ve 2050’ye kadar dünya çapında birinci sınıf bir askeri güç olmayı hedeflemiştir (Xinhua Net, 2017). Çin en büyük rakibi olan ABD karşısında bölge ülkeler ile yakın ilişkiler kurarak ortak çıkarları ulusal çıkarları çerçevesinde yön vermektedir.

2021 yılında Stockholm Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü (SIPRI) tarafından yayınlanan raporda, 2020 yılında dünyadaki askeri harcamaları en yüksek ilk on beş ülke arasında, Amerika %39, Çin %13, Hindistan ise %3,7 oranıyla ilk üç sırada yer almaktadır (SIPRI, 2021). Çin artan askeri bütçe yatırımları ile ordunun teçhizat kapasitesini genişletmiş ve modernleştirmeye yönelik önemli adımlar atmıştır. Örneğin, Çin’in askeri harcamalarında 26 yıldır süreklilik gösteren bir artış görülmektedir (SIPRI, 2021). Örneğin, 2000 ile 2019 tarihleri arasında ABD savunma harcamaları %53 oranında artarak 470,5 milyar dolardan 718 milyar dolara yükselirken aynı önemde Çin’in savunma harcamaları, %400 dolayında artarak, 52 milyar dolardan, 266 milyar dolar seviyesine yükselmiştir (BBC News, 2021). Çin’in askeri bütçesi ve savunma politikalarında artan yatırımları diğer ülkeler karşısındaki caydırıcılık rolünün yanında bir tehdit algısının oluşmasına da yol açmaktadır. Örneğin, Michael Pillsbury, *100 Yıllık Maraton* adlı eserinde Çin stratejisine değinerek, “*ABD gibi güçlü bir düşmanı zamanı gelmeden tahrik edilmemeli,*

gerçek niyet darbeyi vurma zamanı gelinceye kadar dikkatle gizlenmelidir.” ifadesine yer vermiştir (Pillsbury, 2020).

ABD ile Çin arasında askeri rekabetin hızla devam etmesi sıcak çatışma riskini arttırmaktadır. Özellikle, Çin'in zayıf karnı olarak tanımlanan Tayvan'a yönelik ABD'nin gösterdiği ekonomik ve askeri destek, ABD'nin Doğu/Güney Çin Denizinde konuya taraf olarak tatbikatlara yönelmesi veya Kuzey Kore kitle imha silahları veya İran nükleer silahları kapsamında artan fikir ayrılıkları iki ülke arasında gelecekteki en önemli çatışma alanlarıdır. Örneğin, ABD ile Çin arasında en önemli çatışma alanı olarak tanımlanan Tayvan Bölgesi'nin iki ülkeyi de savaş tuzağı içerisine çekme olasılığı muhtemeledir. ABD, Tayvan konusunda realist bir politika sergilerken, mevcut sorunun çözümünü her geçen gün daha karmaşık hale getirmektedir. Çin'in ABD'ye rakip askeri bir güç olacağı düşünüldüğünde, Tayvan'ın gelecekte izleyeceği bağımsızlık eksenli politikaların, bölgede askeri gerginliklere ve silahlı çatışmalara neden olması beklenilmektedir. (Öztürk, 2004: 581).

Devletlerin rakip güçleri zayıflatmak için ittifaklar üzerinden çevreleme, caydırma veya yıpratma politikalarına yönelmeleri aslında Soğuk Savaş'ın varlığına işaret etmektedir. Örneğin, ABD Başkanı Joe Biden göreve geldikten sonra Afganistan ve Irak'tan geri çekilerek tüm dikkatini Asya kıtasına doğru çevirmiştir. Çin'in Asya kıtası içerisinde gücünü dengelemeye yönelik önemli girişimler içerisinde bulunmuştur. Örneğin, 2021 yılında ABD, Avustralya ve İngiltere ile imzaladığı nükleer denizaltı anlaşması (AUKUS), yükselen güç olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin Asya-Pasifik kıtasındaki gücünü dengelemeye yönelik bir girişim örneğidir. AUKUS anlaşması nükleer denizaltıların geliştirilmesinin yanında yapay zekâ, siber savaş ve uzun menzilli saldırı yeteneklerinin geliştirilmesi gibi güvenlik alanında yeni çalışma alanlarını içermektedir. Örneğin, ABD, QUAD (Quadrilateral Security Dialogue) ittifakı ile Hindistan, Japonya ve Avustralya ile birlikte Asya kıtası içerisinde deniz alanında istihbarat gücünü arttırmayı, bölge ülkeler ile koordinasyonu arttırmayı ve çevre ülkeler ile bilgi akışını sürdürmeyi amaçlamaktadır. ABD'nin AUKUS ve QUAD paktları içerisinde aktif rol oynayarak yükselen Çin tehdidine yönelik önleyici mekanizmalar oluşturması, iki ülke arasında yaşanan rekabetin varlığını bir kez daha göstermektedir.

ABD'nin 10. Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski, *Avrasya Satranç Tahtası* adlı kitabında ABD'ye potansiyel rakip bir aktörün yine Avrasya'dan çıkacağını dile getirmiş, bu nedenle de ABD'nin ilk önceliğinin Avrasya'daki dinamik devletleri tespit etmek olduğunu ifade etmiştir (Brzezinski, 2005: 63). ABD, Çin'in hızla artan gücü karşısında Asya kıtasında alternatif oluşumlara yönelmiş, bölge içerisindeki çevreleme faaliyetlerine hız vermiş ve güç mücadelesinin merkezini ise Asya-Pasifik kıtasına taşımıştır. Zbigniew Brzezinski, Çin'in sistem içerisinde artan gücünün ABD'yi yerinden etmeye yönelik bir çaba olduğunu, Çin'in

uluslararası sistem içerisinde her geçen gün daha fazla asimile edildiğini ve Çin nüfuzunun sistem içerisindeki artan etkisi küresel üstünlüğe giden en emin yol olduğunu iddia etmektedir (Brzezinski, 2005: 63). Çin'in savunma harcamaları ve askeri modernizasyon süreci uluslararası alandaki tehdit algısının yönünü değiştirmeye başlamıştır. ABD'nin alternatif bölgesel oluşumlara öncülük ederek Avrupa dışına çıkarak Asya kıtası içerisinde yeni müttefikler arayışına girmesi Çin'e yönelik artan tehdit algısını açıkça göstermektedir.

3. ULUSLARARASI SİSTEM İÇERİSİNDE GÜÇ GEÇİŞİ MÜMKÜN MÜ?

ABD, kuruluş değerlerinden olan özgürlük, temsili hükümet anlayışı, serbest ekonomik model kapsamında “yumuşak güç” politikalarına ağırlık veren bir ülke iken, jeopolitik veya jeostratejik gerçeklerden kaynaklanan, çıkar odaklı yaklaşım modeli sergileyen, ulusal menfaatlerini koruma amacıyla “sert güç” uygulamalarına yönelen bir ülke olma yolunda ilerlemektedir (Şahin, 2009: 76). ABD Ulusal İstihbarat Konseyi tarafından yayınlanan *Küresel Eğilimler 2025: Dönüşen Dünya* isimli raporu, ABD'nin sistem içerisinde çok kutuplu dünya düzeni fikrini kabul ettiğini göstermektedir (UN Global Trends 2025, 2008: 37). Christopher Layne, tek kutuplu Amerikan hegemonyasının son bulduğunu dile getirerek, Çin'in artan gücüne dikkat çekmektedir. Amerika'nın sorumluluklarının kaynaklarının çok ötesine geçtiği, artan yayılcı stratejileri ile belirgin bir hale gelmiştir. Özellikle, Çin'in ülke içerisinde artan üretim kapasitesinin, yükselen teknolojik gücünün ve askeri gücündeki modernizasyonun gelecekte ABD ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi yönünde argümanlar literatürde ön plana çıkmaktadır. ABD'nin tek kutuplu düzen arayışlarına karşı, Rusya, Çin ve Hindistan çok kutuplu dünya düzeni arayışı içerisinde girmiştir (Layne, 2011: 153). Tek kutuplu dünya düzeninde var olan hegemon gücün yetkinliğini yitirmesi veya tehlikeli bir hal almaya başlaması nispi gücün düşüşüne geçmesine, yükselen güçlerin sistem karşısında daha güçlü olmasına yol açmıştır. ABD'nin artan emperyal stratejileri, artan hükümet harcamaları ve küresel paydaş rolünün azalması sistem içerisindeki mevcut krizleri yatıştırmak yerine, yeni krizlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Çin'in artan bölgesel oluşumları ve dış yardım/yatırım faaliyetleri yeni müttefikler kazanmasına yol açarken Amerikan'ın göreceli gücünü de olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin, Çin'in Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN), Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü (APEC), Şanghay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ), Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika Birliği (BRICS), içerisinde üye statüsünü taşıyan bir ülke konumunda olması bölgesel oluşumlar içerisinde artan rolünü ortaya koymaktadır. Çin'in ekonomik kalkınma seviyesi ve dış yatırım çekme gücü diğer yükselmekte olan ülkeler arasında açık ara fark yaratmasına yol açmıştır. Örneğin, Çin'in küresel ekonomik düzen içerisinde artan etkisi Asya ve hatta dünya içerisinde

büyümenin motor gücü olarak algılanmasına yol açmıştır. John Ikenberry’ e göre, Amerika Birleşik Devletleri sistem üzerindeki hâkimiyetini devam ettirebilmek için Çin’in yükselişini durdurmalı veya muhtemelen erteletmelidir (Ikenberry, 2018). Çin’in, küresel liberal düzen içerisinde ABD karşısında sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlüğü, rekabet avantajı veya tedarik zincirlerinde artan kapasitesi iki ülkeyi savaşın içerisine çekmiştir. Örneğin, Çin KYG projesi kapsamında yürüttüğü bir dizi politikalar ile Orta Asya, Orta Doğu ve Avrupa ülkeleri üzerindeki ekonomik gücünü politik güce dönüştürmeye ve ABD’nin bölge ülkeler üzerindeki hâkimiyetini kısıtlamayı amaçlamaktadır. ABD’nin Çin ekonomisine olan bağımlılığı karşısında Çin’in, Batı merkezli liberal ekonomi içerisinde artan hâkimiyeti ciddi bir meydan okumadır. Çin’in çok yönlü devam eden yükselişi uluslararası sistem içerisinde yeni bir gücün yükselişini de beraberinde getirmiştir. Uluslararası sistem içerisinde ABD ile Çin arasında yaşanan rekabet ilişkisi her geçen gün daha derin bir boyuta ulaşmaktadır. Güvenlik ikilemi ilkesi kapsamında, Çin’in ekonomik temelli başlayan yükselişinin siyasi güç üzerinde dönüştürücü bir rol oynayacağı yönünde argümanların hız kazanması güç geçişine imkân tanımaktadır.

Batı karşısında Çin’in sistemik rakip olduğunu vurgulayan ve Batı’ya birlik olma yönünde çağrıda bulunan *NATO 2030: United for a New Era (Yeni Bir Çağ için Birliktelik)* raporu, Çin’in sistem içerisindeki yükselişini bir tehdit olarak algılamak, sistemsel rekabete geri dönüş yapılacağını vurgulamaktadır. Çin’in artan rekabet gücü karşısında, Batılı güçlere birlikte olma yönünde çağrıda bulunan rapor, NATO’nun önleyici diplomasi yürütmesinin önemini vurgulamaktadır. Çin’in ortaya koyduğu tüm zorluklar karşısında müttefiklerin siyasi eşgüdümü sağlamaları ve Çin’e yönelik ortak bir politika yürütmelerinin gerektiğini raporda belirtmiştir (NATO, 2020: 64-65). Ticaret ve teknolojik alandaki savaşlar ile belirginlik kazanan ABD ile Çin arasındaki rekabet, *NATO 2030* raporu kapsamında doğrulanmıştır. Bu raporda Çin’in sistemik bir rakip olarak tanımlanması, çalışmanın hipotezinde savunulan Çin’in sistem içerisinde artan etkisinin devletleri savaşa ya da tuzağa doğru sürüklediği ve sistemsel dönüşümü de beraberinde getirdiği yönündeki argümanı doğrulamıştır.

A.F.G. Organski tarafından 1958 yılında tanımlanan güç geçişi kuramı, büyük güçler arasında kapasitelerin birbirine yaklaştığı ve güç geçişi görüldüğü zamanlarda çatışma çıkma olasılığının arttığını savunmaktadır (Organski, 1968). Bu kuramdan yola çıkarak, Çin’in iç kapasitesinde (ekonomi, nüfus, askeri, kültürel) yaşanan değişim ABD tarafından bir tehdit olarak görülmekte ve sistem içerisinde çatışma çıkma olasılığını arttırmaktadır. Graham Allison’un belirttiği gibi güç geçişi, barışçıl yollar ile gerçekleşebileceği gibi, savaş ile de gerçekleşebilir. Amerika’nın mevcut gücünde yaşanan düşme eğilimi her ne kadar bilinen en önemli gerçek olsa da sistem içerisinde yaşanan bu küresel değişimin ne zaman tamamlanacağını öngörmek mümkün değildir. Örneğin, Roma İmparatorluğu’nun düşüşü

yaklaşık 270 yıl sürmüştür (Kamali ve Kahalid, 2020). ABD ile Çin ilişkileri yeni bir faza doğru ilerlerken, uluslararası sistemin geleceği ve liderlik mücadelesi açısından her iki ülke için de yetersizliklerin mevcut olduğu görülmektedir. Çin, güç geçişinde ve küresel gücün dengelenmesinde kilit bir rol oynayan ülke statüsüne devam etmektedir.

Sonuç

ABD'nin sistem içerisindeki güç kaybı karşısında Çin'in istikrarlı yükselişi sistem içerisinde güvenlik ikilemini ortaya çıkarmış, hegemon gücün tehdit algısını arttırmış ve sistem içerisindeki düzenin değişimini de tetiklemiştir. Çin'in sistem içerisinde daha ciddi bir rakip haline gelmesinde ABD'nin gücünde yaşanan değişim de önemli bir rol oynamıştır. Amerika'nın Bush dönemiyle belirginlik kazanan düşüşü, Trump yönetimiyle daha ciddi bir boyuta ulaşmıştır. Uluslararası sistem içerisinde yaşanan güç boşluğu ise Çin için bir fırsat niteliği taşımıştır. ABD tarafından Çin'in yükselişine yönelik hissedilen tehdit algısı sistem içerisindeki mevcut istikrarın bozulmasına ve devletlerin güvenlik ikilemi içerisinde kalarak güvenlik temelli politikalar inşa etmesine yol açmıştır.

Neorealist kuramın en önemli kavramı olan gücün göreceliği ilkesi, kapsamında devletlerin daha fazla güç artırımına gitmeleri sistemi istikrarsız hale getirmektedir. Devletlerin sistem içerisinde artan çevreleme politikaları keskin ittifak ilişkilerini de ortaya çıkarmaktadır. Bu kapsamda, ABD ile Çin arasında yaşanan rekabetin nedeni güç kapasitelerinde yaşanan değişimden kaynaklanmaktadır. Sistem içerisinde hâkim güç olan ABD'nin karşısında hızla yükselişe geçen Çin'in yarattığı tehdit algısı rekabet alanlarını çeşitlendirmiş, savaş olasılığını arttırmış ve güç geçişini muhtemel kılmıştır. Neorealist kuramın en önemli temsilcisi olan Graham Allison'un Tukidides Tuzağı kapsamında ABD ile Çin arasındaki güç mücadelesi tarihsel çıkarımlardan yola çıkılarak analiz edilmiş ve savaş sonrasında her iki tarafın da kaybeden olacağını belirtilmiştir. ABD ile Çin arasında başlayan ticaret savaşları iki ülke ile sınırlı kalmamış, küresel liberal ekonomiye ve diğer ülkelerin ekonomilerine büyük bir darbe vurmuştur. Ticaret savaşları sonrasında ön plana çıkan teknolojik rekabet Çin'in akıllı üretim modeline geçmesiyle hız kazanmıştır. Çin'in artan teknolojik kapasitesi karşısında yaptırım mekanizmalarını devreye sokan ABD, Çin'in teknolojik gücünün üstünlüğünü zayıflatmayı amaçlamaktadır. Ticaret savaşlarının sıcak bir çatışmaya dönüşmemesinde Çin'in geliştirdiği barışçıl yükseliş stratejisi de büyük rol oynamaktadır. Son olarak, iki ülke arasında devletler üzerinden devam eden çevreleme ve caydırma politikaları askeri gücün yeniden artan önemini ortaya koymaktadır. Çin'in yarattığı tehdit algısı ABD'nin Asya Pasifik kıtasına dikkatini çevirmesine yol açmış, geleneksel müttefiklerini ve NATO'nun işlevselliğinin göz ardı etmesine sebep olmuştur. ABD'nin çıkar odaklı dış politika anlayışı değerler üzerine kurulu olan müttefiklik ilişkisine zarar vermeye başlamış ve liberal dünya düzeninin geleceğini riske atmıştır.

Bu çalışma, ABD ile Çin arasında somut verilerle desteklenebilecek olan ticaret, teknolojik ve askeri rekabet alanlarını ön plana çıkartılmış, Tukidides Tuzağı kavramı çerçevesinde her iki devletin de sıcak olmasa da aslında bir Soğuk Savaş'ın içinde olduğunu ön plana çıkartmayı amaçlamıştır.

Çin'in sistemik rakip haline geldiği, ABD'nin Tukidides Tuzağı içerisine defalarca düşmesiyle daha belirginlik kazanmıştır. Ticaret Savaşları ile keskinlik kazanan ve diğer alanlarda da etkisini gösteren rekabet ilişkisi bu gerçekliğin altını çizmektedir. Graham Allison tarafından ortaya konan iki farklı senaryo içerisinde ABD, hegemon güç senaryosuna yönelerek Çin'in yükselişi karşısında önlemlerini almaya, geleneksel dış politikanın dışına çıkmaya, yeni ittifak ağlarını güçlendirmeye, alternatif rotalar inşa etmeye yönelmiş; Asya pasifik kıtasında çevreleme faaliyetlerine hız kazandırmış ve Çin'in bölgesel/küresel gelişimini kısıtlamayı amaçlamıştır. ABD'nin sert güç mekanizmalarına yönelik artan eğilimi sıcak çatışma riskini arttırırken sistem içerisinde rıza ile kazandığı hegemonyasının zayıflamasına yol açmaktadır. Bu çalışma, Graham Allison'ın Tukidides Tuzağı kavramından yol çıkarak, Çin'in ABD karşısında ciddi bir rakip olma yolunda ilerlediğini, rekabet ilişkisinin farklı alanlarda etkisini göstermeye devam ettiğini ve ABD ile Çin arasında uzun vadede bir güç geçişi olasılığının mümkün olabildiğini ortaya koymaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Seda Gözde Tokatlı % 100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Seda Gözde Tokatlı %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Arrighi, G. (2010). *Adam Smith Pekin'de: 21.yüzyılın soy kütüğü*. (Çev.İ. Yıldız). İstanbul: Yordam Yayınları.

Aran, B.(2018). *ABD, Çin, ticaret savaşları ve Türkiye*. Ankara: Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.

- Allison, G. (2017). *Destined for a war: Can America and China escape Thucydides's trap*. New York: Scribe Edition.
- Allison, G. (2017). *The Thucydides trap, are the U.S. and China headed for war*. USA: The Atlantic Retrieved.
- Bahadır, S. (2018). *Ticaret savaşları bir fırsat olabilir*. Gümrük ve Ticaret Dergisi, (13), 91-93.
- Brzezinski, Z. (2005). *Küresel hakimiyet mi? Küresel tercih mi?* (Çev. C. Küçük). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Chirani, K. ve Khalid, I. S. (2020). *COVID-19 and change in global political Order*. SDPI, Policy Review.
- Çıtak, E. (2014). *Uluslararası ilişkilerde güvenlik teorik değerlendirmeler*, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- Heath, T. (2016). *Te PLA China's rejuvenation*. Santa Monica, California: Rand Corporation.
- Ikenberry, G. (2018). *The end of liberal world order?* International Affairs.
- IDC. (2021, 27 Ocak). *Quarterly Mobile Phone Tracker*, <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS48830822>
- Jinping, X. (2017, 4 Kasım). *Secure a decisive victory in building a moderately prosperous society in all respects and strive for the great success of Socialism with Chinese characteristics for a new era*, [Full text of Xi Jinping's report at the 19th CPC National Congress]. China Daily.
- Jervis, R. (1978). *Cooperation under the security dilemma*, World Politics, 30(2), 167-214.
- Keohane, R. & Nye, J. S. (2011). *Power and interdependence*, New York, Longman, 19-31.
- Kissinger, H. (2009,14 Mart). *China: containment won't work*, Washington Post. <http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2005/06/12/AR2005061201533.html>.
- Layne, C. (2011). *The unipolar exit: beyond the Pax Americana*. Cambridge Review of International Affairs, 24(2),149.
- Mearsheimer, J. (2001). *The Tragedy of great power politics*. New York: W.W Norton and Company.
- Ming, X. (2011). *China threat or a peaceful rise of China? USA*. The New YorkTimes. <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/ref/college/coll-china-politics-007.html>.
- News Lenovo Story Hub, (2005, 30 Nisan). *Lenovo marks decade of success since acquisition of IBM's PC business*. <https://news.lenovo.com/pressroom/press-releases/lenovo-marks-decade-success-since-acquisition-ibms-pc-business/>.

- Öztürk, Ü. (2004). *Dünya Çatışma Bölgeleri*, K. İnat, B. Duran & M. Ataman (Ed.), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Pekcan, C. (2010). *Konfüçyüs Öğretisi'nin dış politikaya etkisi bağlamında 2003-2013 yılları arasında Çin-ABD ilişkileri*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 72(4), 1127- 1155.
- Pillsbury, M. (2020). *The Hundred year marathon, China's secret strategy to peplace America as the global superpower*, International Kindle Edition.
- Roskin, M. G. & Berry, N. O. (2014). *Uluslararası ilişkiler: Uİ'nin yeni Dünyası*. (Çev. Ö. Şimşek), Adres Yayınları.
- Schweller, R. & Xiaoyu P. (2011), *China's visions of international order in Xiaoyu Pu an era of U.S. decline*, International Security Studies.
- Şahin,G. (2009). *Uluslararası ilişkiler teorileri kapsamında Amerika Birleşik Devletleri dış politikası ve güvenlik stratejisi*. Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi.
- SIPRI, (2021,26 Nisan). *Military expenditure database, world military spending rises almost two trillion*. [https://sipri.org/media/press-release/2021/world-military-spending-rises-almost-2-trillion-2021,\(26.04.2021\)](https://sipri.org/media/press-release/2021/world-military-spending-rises-almost-2-trillion-2021,(26.04.2021)).
- The Washington Post, (2021, 21 Eylül). *Nine charts that show who's winning the U.S.-China tech race*.USA. <https://www.washingtonpost.com/technology/2021/09/21/us-china-tech-competition>.
- The Washington Post. (2021). *Sensor tower, U.S.-China tech race*. USA. <https://www.washingtonpost.com/technology/2021/09/21/us-china-tech-competition/>
- The Washington Post. (2021). *Chinese companies led by Huwaii,dominate sales of telecom network equipment*,USA. <https://www.washingtonpost.com/technology/2021/09/21/us-china-tech-competition/>.
- The Washington Post (2021). *Drone industry insights*.USA. <https://www.washingtonpost.com/technology/2021/09/21/us-china-tech-competition/>.
- United Nations Global Trends 2025. (2008), *A Transformed World ABD*, ABD Ulusal İstihbarat Konseyi, 37-45.
- Waltz, K. (1979). *The Theory of international politics*. Mc Graw Hill Higher Education.
- Xinhua Net. (2017, 05 Temmuz). *Xi Jinping report at the 19 th CPC National Congress*, China.https://www.xinhuanet.com/english/special/201711/03/c_136725942.html

Yıldızoğlu, E. (2021, 4 Şubat), *ABD ve Çin: rekabetleriyle geleceği şekillendirecek iki süper güç*, BBC News, Türkiye <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55929359>.

Yağcı M. & Balkır, C. (2019). *Çin Bilmecesi, Çin'in Ekonomik Dönüşümü ve Türkiye*, Koç Üniversitesi Yayınları.

Extended Abstract

In the post-Cold War period, the United States significantly contributed to the construction of the new world order by maintaining its dominance over the system. The system has been reconstructed within the normative framework determined by the organizations of the Western alliance of the new world order. After the 9/11 political crisis and the 2008 economic crisis, the dominance of the United States in the system began to weaken. The global economic crisis of 2008 has taken into account the changes in the distribution of power between the actors. The decline of the US global power and the rise of China have revealed the security dilemma within the system, increased the threat perception of the hegemon power and triggered the change of the order within the system. China is the country that plays a key role in the transition of power and the balancing of global power. China, which plays more participatory roles in the international system every day, has been the country that has benefited the most from the changing conjuncture within the system. The important fact that China is at the center of global production, its increasing active participation in international institutions, its developing soft power and its increasing awareness of responsibility within the system strengthen its legitimacy in the global structure.

The changing balances of power within the international system, the change in power policies and the transformation in the power capacity of countries have decisively restored the relations between the states. The purpose of this article is to focus on the competition between the United States and China in international system. In this study, the important assumptions put forward by the theory of neorealism, which is one of the theoretical approaches of international relations, within the framework of the concept of the state, will be included. The theory of neorealism considers the functioning of the global system and the ways of behavior of states within this system in the discipline of international relations. In this study, methodological pluralism and historical and qualitative study was conducted using comparative research methods. The neorealism theory focuses on interest oriented behaviour of states, disregard the value oriented approaches in the foreign policy of states. While the anarchic structure of the international system encourages states to increase their power, it also makes the international system insecure and unstable. The balance of power within the international system is being redefined by changing national interests, leaders' behavior patterns and structural conditions. Graham Allison wrote a very

important book, *Destined For A War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* (2017). In his book, he focused on the competitive relationship between China and America. Graham Allison, within the framework of the Thucydides Trap concept, establishes a connection between the increasing security dilemma within the system and war. According to Graham Allison, the rising state within the system creates fear over the power that dominates the system and puts the system in danger. Graham Allison considers the consequences of the tension created by China, which is entering the process of rapid rise within the international system, on the USA, the dominant power in the system, within the framework of this concept. According to Allison, the United States will continue its bilateral relations by remaining silent on China's rise within the system, or it will conduct a strong balancing policy to prevent its rapid rise and areas of dominance within the system. According to Allison, both countries should make efforts to carry out rich policies where the basic interests of both sides meet, looking at the successful and unsuccessful examples of the past, before entering into war. The conflict areas between China and USA are not only based on the economy, also spread to political, military and technological areas. For example, In the Trade Wars, The United States has taken the path of taking restrictive free trade measures against China in order to prevent China's economic progress, change the direction of international trade flow, or strengthen the country's economy. The United States has made a transition from liberal economic policies to protectionist policies by falling into the trap itself as a result of the trade wars initiated by becoming afraid of the rise of China. In addition, the competitive relationship between the United States and China in the field of trade also shows its impact in the fields of information, defense and technology. For example, artificial intelligence, quantum computer, nuclear energy, space and aerospace studies, hypersonic missile technologies and counterintelligence systems, which play an important role among China's increasing investments in defense and information fields, are reviving the competitive relationship between both countries. China's continuous rise and comparative superiority in economic, defense, information and R&D activities are leading to an alternative production model, production mode and the construction of a new world order within the liberal order. What is more, *NATO 2030: (United for a New Era)* report which is published by NATO in 2022, recognized China as a strategic competitor in the system. In the face of China's rapidly increasing power, the United States has turned to alternative formations on the Asian continent, accelerated its containment activities within the region, and moved the center of the power struggle to the Asia-Pacific continent.

In summary, the decoupling that has started between the two countries in the economic field leads to the balance of power becoming more fragile and the security problems becoming more obvious. This study has tried to answer the question of whether there will be any transition of power between China and the United States. Graham Allison has analyzed the power struggle

between states by historical inferences. Graham Allison's unveils that there might be a transition of power between the United States and China in the system because of increasing threat perception in China and USA. The existence of competition between the United States and China in trade, technological and military fields is coming to the fore. This article reveals the existence of a Cold war between the two countries, although the United States and China are not in a hot war.

TOPLUMSAL HAFIZA VE FAİLİ MEÇHULLER ÜZERİNE BİR DENEME: 90'LAR TÜRKİYE'Sİ

Cansel Poyraz AKYOL* & İbrahim Emre SUGEL**

Öz

Toplumsal bellek ve medya çalışmaları alanında, bu araştırmada 90'lı yıllarda Türkiye'de yaşanan faili meçhullerin bir hafıza mekânı / ara bellek olan medya materyalleri üzerinden eleştirel okuması yapılmıştır. Bu eleştirel okuma çerçevesinde boş gösteren, ötekilik olgusu ve efendi gösteren arasındaki ilişki gözler önüne serilerek Türkiye'nin medya materyalleri üzerinden faili meçhulleri ele alış pratiğinde iz sürülmüştür. Bu iz sürme işlemi kapsamında araştırmanın temel amacı, Türkiye'de yaratılan ötekilik halleri ve kimlik çatışmaları üzerinden görünür kılınan şiddet olgusunun eleştirisiyle birlikte demokratikleşmeye katkı koymak ve ana akım medyanın üstlendiği veya üstlenemediği rolü gözler önüne sermektir. Bu bağlamda araştırmada nitel araştırma metodu kullanılmış, amaçlı örneklem çerçevesinde dönemin yüksek tirajlı ana akım gazetelerinde yer alan manşet haberler Lacan'ın efendi gösteren matrisiyle birlikte nitel betimsel analize tabi tutulmuştur. Toplumsal bellekte medya aracılığıyla işlenen ötekilik halleri yalnızca ana akım medya materyalleriyle şekillenmediğinden ötürü, araştırmada toplumsal belleğin bileşkesinden faydalanabilmek için dönemin alternatif medyası olan Limon ve Leman dergilerinde yer alan ve amaçlı örneklem çerçevesinde belirlenmiş olan karikatürlerde ise, Barthes'ın studium modellemesiyle göstergibilimsel analiz uygulanmıştır. Elde edilen bulgular içerisinde ötekilik ekseninde laik/seküler/aydın - muhafazakâr/radikal İslamcı ötekililiği, alevi/sol ideoloji/aydın - milliyetçi/muhafazakâr/radikal İslamcı ötekililiği ve Kürt/sol ideoloji/aydın - milliyetçi/Türk/muhafazakâr ötekilikleri görülmüştür. Bu ötekilikler üzerinden ana akım medyada haberlerin servis edilmesine yönelik yapılan eleştirel okuma çerçevesinde, Türkiye ana akım medyasının şiddetle olan imtihanına ilişkin olarak, şiddet - linç topolojisi oluşturulmuş ve bir eleştirel okuma modeli olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hafıza, Medya, 90'lar Türkiye'si, Faili Meçhuller, Şiddet-Linç Topolojisi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi İletişim Fakültesi Televizyon Haberciliği Bölümü, canselpoyraz@beykent.edu.tr, 0000-0002-8107-3302.

** Arş. Gör., Doğu Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Medya ve Gazetecilik Bölümü, emre.sugel@emu.edu.tr, 0000-0003-4322-7785.

AN ESSAY ON SOCIAL MEMORY AND UNKNOWN PERPERATORS: 90'S TURKEY

Abstract

Under the umbrella of social memory and media, this research is a critical reading and made via the memory space/interim memory, in relation to unkown perperators who lived in Turkey in the 90's. Within the framework of this critical reading, the dialectical relations between the empty signifier and the master signifier were revealed, and it was traced in Turkey's practice of taking to hand of unknown perpetrators and remembering them through media materials. Within the scope of this tracing process, by criticising the phenomenon of violence made visible through the states of otherness and identity conflicts created in Turkey, the main purpose of this research is to contribute to democratization, and to reveal the role that the mainstream media has or has not assumed. In this context, qualitative method of analysis was utilised, and the headline news in the mainstream newspapers of the periods were subjected to a qualitative descriptive analysis, together with Lacan's matrix showing the master signifier, within the framework of purposive sampling. Since the states of otherness processed through the media in social memory are not shaped only by mainstream media materials, in order to benefit from the composition of social memory within this study and within the framework of purposeful sampling upon cartoons in the Limon and Leman magazines, alternative media publications of the period, semiotic analysis using Barthes's studium modeling was applied. Within the data obtained, secular/intellectual - conservative/radical Islamic otherness and Kurdish/left ideology/intellectual - nationalist/conservative/radical Islamic otherness, alevi/left-ideology/intellectual - nationalist/conservative/radical Islamic otherness and Kurdish/left ideology/intellectual in the axis of otherness nationalist/Turkish/conservative otherness was observed. Within Turkey's mainstream media, the violence-lynching topology was created and presented as a critical reading model within the framework of critical reading for the presentation of news in the mainstream media through these otherness.

Keywords: Social Memory, Media, 90's Turkey, Unknown Perperators, Violence-Lynch Topology.

Giriş

Laclau (2012) boş gösteren mefhumuyla somutlaşabilen tikelliklerin soyut evrenselini nitelemektedir. Zira Laclau'ya (2012) göre, farklılıkların bir arada toplum içerisinde kendilerini var edebilecek bir uzlaşıyla yaşayabilmesi için, o toplum içerisinde kabul görecektir veya toplumu bu yönde dönüştürecek değerler üretirecek, boş gösterenin içini bunlarla doldurması gerekir. Burada bahsedilen somut tikellikler, ortaklaşan düşünsel ve duyumsal imgelerin etrafında buluşan grupları işaret etmektedir (Laclau, 2012: 22-33). Bu gruplar (topluluklar), yer yer ortaklaşabilen ve aynı zamanda da farklılaşabilen bireylerin ve diğer grupların (toplulukların) iletişimsel-kültürel etkileşimleriyle toplum denilen soyut evrensel içerisinde devingen-aktif yapılarıdır (Laclau, 2012: 33-39; Assman, 2015: 56-69). Böylesi bir ağda

toplumsal bellek (hafıza) doğası gereği yaratımlara, unut(tur)ma-hatırla(t)ma pratikleriyle yeniden ve yeniden üretimlere ve bu bağlamda hafızanın politik inşasına ve de kültürel kodlara-pratiklere dolayımıdır (Assman, 2015: 56-69; Özyürek, 2020: 183-185; Karaarslan, 2021: 47-137). Toplumsal bellek canlı bir organizmadır (İnce, 2010: 9-29; Assman, 2015: 148-153; Özyürek, 2020: 183-347; Karaarslan, 2021: 47-137). Nitekim böylesi bir dolayımın içerisnde, toplumsal bellek ve kimlik tartışmalarına yönelik bir fenomen (olgu) olarak ötekiliği irdelemek önem arz etmektedir (Zizek, 2011: 19-46; Lacan, 2013: 215-244). Bu kapsamda toplumsal bellek bağlamında gerek hafızanın politik inşası ve kimlik, gerekse de ötekilik yaratımı arasındaki ilişki, Türkiye'ye damga vuran politik olaylarda; sol-sağ çatışmaları, darbeler, faili meçhuller, gazeteci cinayetleri, Sivas Katliamı ve kadın ya da LGBTİ+ bireylere yönelik cinayetlerde görülebilmektedir (Akyol, 2022: 11-16).

Bununla birlikte, egemen güçlerin medya aracılığıyla boş gösterenin içinin kendileri tarafından doldurulması adına, homojen bir politik-kültürel kimlik yaratmaya yönelik olan ereği, medya ile toplumsal hafıza arasındaki ilişki bağlamında ötekilik hallerinin eleştirel okuması için de elverişli bir alandır (Zizek, 2011: 19-46; Laclau, 2012: 73-111; Foucault, 2013: 57-83; Lacan, 2013: 215-244; Assman, 2015: 56-69). Bu alan içerisinde medya, hafıza mekânı rolüne de sahiptir (Nora, 2006: 153-261).

Nitekim Assman'a (2015) göre, bireyler hatırlama pratiğini imgeler (törenler, ayinler, semboller, resimler, fotoğraflar, metinler, hikâyeler, kitaplar, haberler, ikonlar vb.) üzerinden kurar ve bu imgeler (figürler) zaman-mekân diyalojisi¹ içerisinde toplumsala içkin konjonktürler ve kültürel kodlarla bağlam kurarak şekillenir (Assman, 2015: 46-87; Bakhtin, 2001: 18). Bu bağlam kurma işleminde soyut bir gösteren olarak grup mefhumu tek başına bir belleğe sahip olmamasına rağmen, gruba dâhil olan bireyler hatırlamaya yönelik olarak imgeler üzerinden, kuşaktan kuşağa devinen iletişim faaliyetleriyle kültürel belleği var edebilmektedir (İnce, 2010:9-29; Assman, 2015: 46-50; Orhon, 2020: 51-59). Kültürel belleğin politik kimlik inşasındaki etkileşimi düşünüldüğünde, toplumsal hafıza ve medya çatısı altında Türkiye'de vuku bulan politik cinayetlere içkin öteki fenomeni ve boş gösterenin içinin nasıl doldurulduğuna yönelik eleştiri (şiddet ve linç kültürü gibi) bu kapsamda öne çıkmaktadır (Bora, 2008: 57-112).

Yukarıdaki girizgâh nezdinde, araştırmada toplumsal hafızaya ilişkin politik kimlik inşasında boş gösterenin imgesinin ötekilik olgusuyla olan ilişkisi konu edinilmiştir. Nitekim araştırmanın sorunsalı, politik kimlik inşası bağlamında bir kavram olan boş gösterenin, farklılıklardan ötekilikler yaratan ve o ötekiliklere şiddet yönelten pratiklere maruz kalıyor olmasıdır. Bu

¹ Bakhtin (2001), Karnavalın Romana adlı eserinde, Kristeva'nın öne sürdüğü metinlerarasılık ilkesini bir adım öteye götürerek diyaloji terimini kullanır. Diyaloji, her bir söylem ve hatta onu oluşturan her bir kelimenin ve postmodern yaklaşımla her bir imgenin, her bir metnin ve hatta birbiriyle ilişkili kavramların, tarihsellik içerisinde gelişen sosyolojik unsurlarla dolu etkileşimle, birbirinin üzerine eklenilen anlam atıflarından doğan karmaşık ilişkiyi niteler (Bakhtin, 2001; Sugel, 2021:17).

bağlamda ise 90'lar Türkiye'sindeki politik cinayetlerin irdelemesine yönelmiştir. Bu yönelim içerisinde, hâkim kanaatlerin oluşumu açısından ana akım medya ve alternatif okuma açısından karikatür dergileri esas alınmıştır. Medya materyallerinin araştırma nesnesi olarak seçilmesinin temel prensibi, Assman'a (2015) göre dışsal bir ara bellek ve Nora'ya (2006) göre hafıza mekânı olarak görülebilir olmalarıdır.

Araştırma kapsamında zaman açısından 90'ların seçilme nedeni, toplumsal hafıza bağlamında 21.yy'da halen politik cinayetler ve şiddet sarmalına yönelik etkinliğini sürdürüyor olmasından kaynaklanmaktadır (Halbwachs, 2021: 339-358; Assman, 2015: 46-50). Zira Sedat Peker'in 90'lara uzanan mafya-iktidar-devlet üçgenindeki şiddet yapılanmasına yönelik açıklamaları bu durumu destekler niteliktedir (Akyol, 2022: 11-16).

Araştırmanın amacı, modernizmin homojenleştiren, tek tipleştiren, hemen her şeyi sınırlandırma, tanımlama, reçetelendirme, çerçeveleme pratiğinin çatlakları üzerinde artarak görünür olan post modern durumlara ilişkin, modernizmin ulus devlet normlarına göre arıza çıkarabilecek –çok kültürlülük ve çoklu kimlikler gibi– unsurların, ötekilik olgusuyla boş gösteren arasındaki ilişkisini medya ve toplumsal bellek bağlamında irdelemektir (İlter, 2006: 1-14; Laclau, 2012: 73-111; Duranay, 2014: 1; 2017: 59-65; Dede, 2019: 21-39). Nitekim bu irdelemeden çıkacak sonuçlar, uzlaşa, barış kültürü, farklılıkların bir aradalığı ve demokratikleşme bağlamında –toplumsal hafızaya otopsi yaparak– ötekilik ve şiddet olgusunun eleştirisiyle katkı sunmayı hedefler.

Araştırmanın örnekleme, ötekilik, boş gösterenin imgesi ve toplumsal hafıza bağlamında politik kimlik inşası alanında belirlenmiştir. Bu kapsamda amaçlı örnekleme olarak; Çetin Emeç suikastı, Doç. Dr. Bahriye Üçok cinayeti, Gazeteciler; Musa Anter, Uğur Mumcu cinayetleri ve Sivas Katliamına ilişkin haberler ile karikatürler seçilmiştir.

Araştırma kapsamında yanıt aranan sorular şöyledir: Amaçlı örnekleme yer alan olaylarda ötekilik olgusu ana akım medyada ve Limon-Leman dergilerindeki karikatürlerde nasıl işlenmiştir? İktidar mefhumunun homojen kimlik inşasının boş gösterene olan yansımaları nelerdir? Medyanın toplumsal bellek bağlamında hatırla(t)maya yönelik araştırma kapsamındaki rolünün yansımaları nelerdir?

Araştırmanın kuramsal çerçevesinde brikolaj tekniğinden faydalanılmıştır. Bu bağlamda kuramsal çerçevede ağırlıklı olarak; ötekilik olgusu ve boş gösterenin eleştirel irdelemesine yönelik Laclau'nun (2012) evrensellik-kimlik-özgürleşme üçgenine dair teorik perspektifinin yanı sıra, Hall (2017) ve Althusser'in (2000) kimlik-özne-ideoloji bağlamlarına yönelen eleştirel okumaları ve Lacan'ın (2013) psikanalitik söylem topolojisi merkeze alınmıştır.

Toplumsal hafızanın unut(tur)ma-hatırla(t)ma bağlamına yönelik olarak medya ile olan ilişkisinde ise; Halbwachs'ın (2021) toplumsal hafıza ve Assman'ın (2015) kültürel bellek kuramlarından faydalanılmıştır.

Araştırmada kullanılan nitel araştırma metodu içerisinde ana akım medyadan seçilen haberler üzerinde Şimşek ve Yıldırım'a (2021) göre, nitel betimsel analiz yapılmıştır. Buna ek olarak ilgili olaylara ilişkin, dönemin öne çıkan –kapatılan Gırgır dergisinin devamı olarak– ekonomi politik bağımsızlığı da benimsemiş olan Limon dergisi ile, onun 1991'de kapatılması üzerine devamı olarak aynı yıl kurulan Leman dergisinde yer alan karikatürler, Barthes'ın (1979) studium modellemesi kullanılarak göstergebilimsel analize tabi tutulmuştur (Fiske, 2003: 61-172; Bircan, 2015: 17-41).

1. TOPLUMSAL HAFIZA VE MEDYA: BOŞ GÖSTEREN VE ÖTEKİ

Halbwachs (2021) toplumsal hafızanın çerçevelerine ve kolektif belleğe yönelik hafızayı yalnızca bireye içkin olarak algılanan psikolojik alandan çıkarıp –bu noktada hafızayla rüya arasında eleştirel okumalarda da bulunarak– toplumsala yönelik yaşamsal deneyim alanlarıyla dolayımlanan unsurlarıyla kuramsallaştırmıştır. Bu durum, toplulukların (grupların), aile, okul, devlet, hukuk gibi kurumların ve medya materyalleri gibi unsurların, toplumsal hafızaya yönelik yapılacak olan okumalarda sosyolojik parametreler olarak denkleme alınmasını sağlamıştır (Halbwachs, 2021: 189-339).

Mamafih, bireylerin toplumsal yaşam içerisinde dahili oldukları tikelliklerde (gruplarda, topluluklarda) gerçekleştirmiş oldukları iletişim faaliyetleri ve beraberindeki kültürel bağlarla geliştirdikleri bilinç-bilinçdışı ilişkisinde geri çağırma pratiği (hatırlama) ve bunun hafızayla olan etkileşimi söz konusu olmaktadır (Halbwachs, 2021: 339-358; Assman, 2015: 46-87). Assman'a (2015) göre, bu hatırlama eylemi, hatırlama figürlerine (imgelerine/imajlarına) ve iletişimsel etkileşime bağlıdır. Makalenin giriş bölümünde de belirtildiği üzere bu imajlar (figürler); törenler, ayinler, semboller, resimler, fotoğraflar, metinler, hikâyeler, kitaplar, haberler, ikonlar vb. olabilmektedir (Nora, 2006: 153-261). Ayrıca Sugel'e (2021) göre, imajlar, post-yapısalcı yaklaşımla kendisini okumaya açan metinlerdir (Mutlu, 2012: 224) ve böylelikle hatırlama eyleminde katalizör görevi görebilmektedirler. Zira bu imajlar, birbirleriyle toplumsal bağlarıyla diyalojik ilişki içerisindedirler (Assman, 2015: 46-87; Nora, 2006: 153-261; Bakhtin, 2001: 18). Bu diyaloji içerisinde medya; dışsal bir ara bellek ve hafıza mekânı olarak (Assman, 2015: 46-87; Nora, 2006: 153-261), hem bireysel, hem grupsal, hem de ilgili toplumda egemen olan yaygın kanaatlerin oluşmasında kitle iletişim aracı olarak rol üstlenmektedir (Baker, 1995: 1; 2015: 23-76).

2. KOLEKTİF HAFIZA, KİMLİK VE ETNOSENTRİZM

Halbwachs'a (2017) göre, bireyin hafızasını çalıştırma pratiğinde, belleklerine yazdıkları anıları salt bireysel hatıra olarak oluşturamazlar (Assman, 2015: 46-50). Zira herhangi bir an gerek yaşanırken, gerekse de

hatırlanırken (geri çağırılırken), kişinin yaşamsal deneyim alanı kapsamında etkileşimde bulunduğu insanlar, topluluklar (gruplar, tikellikler), kendi uzmanlık- ilgi alanları, okuduğu kitaplar, medya materyalleri, tarihsel hafıza, çeşitli kurumlar (aile, okul, devlet, iktidar vb.), toplumsal sınıflar, kolektif hafıza, ekonomi politik, siyasal-kültürel devinim vb. gibi birçok faktörle dolayımlanır (Assman, 2015: 46-87; Halbwachs, 2017: 9-81; 2021: 153-358). Bununla birlikte, böylesi bir metinler arasılık (Sugel, 2021: 17), kişisel (bireysel) hafızanın var olmadığı düşüncesini doğurmamalıdır (Halbwachs, 2017: 9-34; 2021: 153-358). O hafıza, yine bireyin hafızasıdır ancak toplumsal öğelerden katışıksız değildir (İnce, 2010: 9-29; Assman, 2015: 46-87; Halbwachs, 2017: 9-81; 2021: 153-358; Orhon, 2020: 51-59). Ayrıca kişisel hafızanın var olabilmesi ve herhangi bir hatırlama ya da unutma pratiğinin gerçekleşebilmesi için, o ana ve / veya deneyime dair bir imgenin bellekte hâlihazırda var olması elzemdir. “Aksi halde hafızamız boş çalışır” (Halbwachs, 2017: 55). Nitekim çeşitli tikelliklerle (kurumlarla, topluluklarla, gruplarla) ve toplumla ve imajlarla girdiği etkileşimden katışıksız bir özne olmayan bireylerin, toplumsala dair devinimlerle arasındaki diyalektik ilişki (Bürger, 2019: 40-41; Sugel, 2021: 116) hafıza mefhumuna da içkindir (Assman, 2015: 46-87; Halbwachs, 2017: 9-81; 2021: 153-358). Bu noktada öznenin kurulumu ve toplum içerisinde konumlan(dırıl)ışına dair, ben ve biz kavramlarıyla kimlik mefhumuna yönelen anlamsal atıflar (Zizek, 2011: 19-46; Lacan, 2013: 215-244; Foucault, 2014: 57-83), toplumsal hafıza ve onun içerisinde yer alan çeşitli kolektif hafızalarla etkileşimlidir (Assman, 2015: 46-87; Halbwachs, 2017: 45-132; 2021: 153-358). Mamafih, Hall’a (2017) göre; kimlik kavramının eleştirel okuması adına üç ana noktadan ilerlenebilir (Özdoğan, 2020). Bunlar; aydınlanmacı özne, sosyolojik özne ve post-modern özne olarak nitelenir (Hall, 2017; Özdoğan, 2020: 470-489).

Aydınlanmacı öznenin temelinde, aydınlanma devrimiyle beraber merkeze yerleşen ussallaşmaya ve araçsal akıla içkin insan merkezilik bulunmaktadır (Adorno ve Horkheimer, 1995: 162-223; Sugel, 2021: 22-23). Bu noktada merkeze yerleşen insan, beyaz adam miti ile ana temsil olarak; Avrupalı, burjuva, beyaz ve hetero maskülen erkek nitelikleriyle kimliklendirilir (Zizek, 2011: 206; Sugel, 2021: 110; Duranay, 2023: 1). Böylesi bir merkeze yerleşen özne modeli, kendisini diğer temsillerden, kimliklerden ve doğadan üstün görerek, kendi gibi olmayanlar ve doğa üzerinde tahakküm kurmaya yönelip sömürü gerçekleştirir ve bu durum dikey hiyerarşi içerir (Zizek, 2011: 206; Özdoğan, 2020: 470-489; Sugel, 2021: 110; Duranay, 2023: 1). Bu minvalde merkeze geçen beyaz adam, kendi temsiline özdeş olmayanlarla ikili zıtlıklar üzerinden bir nevi efendi gösteren niteliğine konumlanarak kendi ötekilerini yaratır (Zizek, 2011: 206; Lacan, 2013: 215-244). Bu bağlamda öteki fenomenine yönelik özne-kimlik-temsil-kültür ağında iz sürerken, ideoloji mefhumunun denklemdeki rolüne değinme gerekliliği kaçınılmazdır (Purvis ve Hunt, 2014: 9-36).

Althusser'e (2000) göre; ideoloji öznelere ile kurulur ve ideoloji bu var olma hali için öznelere çağırır (Purvis ve Hunt, 2014: 9-36). Althusser (2000) çağırılma kavramıyla; ideolojinin, söylem üretmek bireylerle özne olarak etkileşim kurduğunu işaret etmektedir. Bu noktada Purvis ve Hunt (2014) bireylerin öznelere kabul (doğrudan onay), rıza gösterme, reddetme veya alternatifini üretmek etkileşimleriyle aktif olabirliklerini de ideolojilerin hegemonya sahasında denkleme dahil etmektedir (Herman ve Chomsky, 2012: 72-107; Purvis ve Hunt, 2014: 9-36; Gramsci, 2022: 175-179). Nitekim aktif oluş, Hall (2017) tarafından özne yönelik ikinci durak olarak gördüğü sosyolojik özne başlığı altında, post-modern öznenin kuramsal nüvelerini gösterme ereğiyle açıklanmıştır ve özne-kimlik-temsil-kültür ağında şu şekilde irdelenmektedir (Özdoğru, 2020: 470-489):

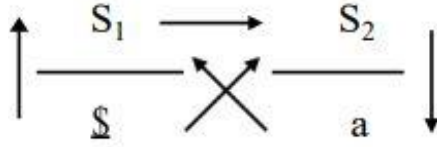
“Kimlik, sosyolojik kavramsallaştırılışında, içerisi ve dışarı arasında – kişi ile kamusal dünya arasında– köprü kurar. Kendimizi bu kültürel kimliklere yansıtmamız, aynı zamanda bu kimliklerimizin anlamlarını ve değerlerini içselleştirerek onları bir parçamız hâline getirmemiz, öznel duygularımızı sosyal ve kültürel dünyada işgal ettiğimiz nesnel konularla ilişkilendirmeye yardımcı olur. Kimlik, özneyi yapıya diker (veya tıbbi bir metafor kullanırsak sütürler). Böylece kimlik hem öznelere hem de öznelere içinde yaşadıkları kültürel dünyaları sabitler, karşılıklı olarak daha bütünlük ve öngörülebilir kılar.” (Akt., Özdoğru, 2020: 476)

Bu noktada öznenin yapıya dikilmesi, çağırılma, sütürlendirme kavramsallaştırmaları Hall'da (2017) genişletilerek artikülasyon olarak karşılığını bulur (Özdoğru, 2020: 470-489). Zira öznenin çağırılmasında anlam üretimi vardır ve bu üretim toplumsal devinimler ile ideolojiden yoksun değildir (Althusser, 2000: 64-72; Purvis ve Hunt, 2014: 9-36; Özdoğru, 2020: 470-789). Bu bağlamda artikülasyon; dildeki temsiller rejiminin ideolojik dışsal dolaylılarını ve iktidar odaklarının ona olan müdahalelerini de gözleterek, konjonktürel koşullar altındaki toplumsal değişkenliklerle bireyler arasındaki ilişkinin anlam üretim sürecindeki bitimsizliğini ifade etmektedir (Özdoğru, 2020: 470-489). Bu noktada ideolojiler ile yaratılan sabitlenmiş kimliklerle oluşturulan soyut bütünlüğün parçalanabilmesi, birbirinden farklı eklemlere ayrılması, bu eklemlerin kendi içerisinde özerk parçacıklar (fragmanlar) olabilmesi, çoklu kimliklerin ve onların somut tikelliklerle olan etkileşiminin devinimiyle özne; olmak yerine oluş haliyle kendi bitimsizliğini niteler (Deleuze ve Guattari, 1990: 78-79; Sugel, 2021: 32). Bu durum sabitlenmekten ziyade “katı olan ve duran her şey buharlaşır” ifadesinde olduğu gibi (Marx ve Engel, 2018: 56) ve Deleuze ve Guattari'ye (1990) göre, yersiz yurtsuzlaş(tır)ma hali düşünüldüğünde, çoklu kimliklerin açıklanmasına olanak tanımaktadır. Nitekim bu durum, çeşitli ideolojilere sabitlenmiş kimlikler üzerinden efendi gösterenin kurulduğu zemini ayağının altından çekerek, Laclau'nun (2012) olumladığı bağlamıyla, çoklu kimliklerin

ve farklılıkların bir aradallığını içeren ‘boş göstereni’ niteler (Fliche, 2016: 36-40).

Öte yandan ötekilik hallerini ele almak için mühim bir kavram olan etnosentrizm, bireylerin ailelerinden başlayarak, toplumsal alanlardaki etkileşimleriyle şekillenen çekirdek normları ve bu normları merkeze alarak aidiyet besledikleri iç grubu ve bu iç grubun –bu grupta yer alan bireylerin– diğerlerini (yani dış grupları), kendi normları ölçeğinde değerlendirmesini nitelemektedir (Başçı, 2017: 286-293; Alkan ve Erdem, 2021: 635-651). Bu çekirdek normlar, iktidarın biz kavramı üzerinden kurduğu ideolojilerden, inançlardan, kanaatlerden ve kültürel kodlardan katışıksız değildir (Açıkel, 2014: 155-169; Bora, 2008: 57-112; Baker, 2015a: 23-76). Bu bileşenlerin yeniden ve yeniden üretimi, devletin ideolojik aygıtları (DİA) ve devletin baskı aygıtları (DBA) ile mümkün kılınmaktadır (Althusser, 2000: 32-38). Bu noktada boş gösteren kavramı, olumlanabilen çoklu kimlikler ve farklılıkların bir aradallığı (Laclau, 2012: 73-111; Dede, 2019: 21-39) anlamını taşımayıp, totaliter rejimlerde ve bu eğilimi gösteren toplumlarda iktidarın gözüyle, biz tanımlaması dışında yer alan, duruma göre kendinden olmayan her şeyi içine alarak düşman kisvesi altında toplayan bir mefhumda dönüşmektedir (Açıkel, 2014:166). “Bu düşman ki, ‘biz’den olmayanın tümünü içine almakta ve yok edilme ile karşı karşıya bırakmaktadır” (Açıkel, 2014: 166). Bu durumda artık boş gösteren çoklu ötekilerdir (Gambetti, 2009: 145-166; Laclau, 2012: 73-111; Lacan, 2013: 215-244; Açıkel, 2014: 155-169). Bu bağlamda bizim içerisinde yer alan kişilerin ve onların oluşturduğu kitlelerin öne çıkan etnosentrik normları, farklı durumlar için farklı noktalarından iktidar mekanizmaları tarafından tetiklenerek, şiddet ve linç adına harekete geçirilir (Bora, 2008: 57-112; Gambetti, 2009: 145-166; Açıkel, 2014: 155-169). Böylelikle iktidar, şiddet erkinin taşeronluğunu, kurguladığı biz içerisinde yer alan kitlelere yaptırmaktadır (Gambetti, 2009: 145-166). Bu durum, Lacan’ın (2013) psikanalitik söylem kuramından uyarlanarak şu şekilde okunabilir; S₁, efendi gösteren olarak iktidarı niteler. S₂, fail / uşak gösteren olarak biz çatısı altındaki kişiler ve onların oluşturduğu kitlelerdir. \$, ‘iğdiş edilmiş / yabancılaş(tırıl)mış / bölünmüş özne –veya bu makale kapsamında kurban özne (\$) – olarak şiddete, linçe, katliama, cinayete, işkenceye maruz kalanları nitelemektedir. Ayrıca kurban öznenin arzu nesnesi olarak (a)’ya erişme ereği ise, yabancılaştırılmanın farkına varmış, bölünmüşlüğüne aksine, kendi toplumsal, bireysel, kimliksel değerleriyle bir bütün özneye dönüşme çabası, oluş istencidir (Deleuze ve Guattari, 1990: 78-79; Aracagök, 2015: 8; Özdoğan, 2020: 470-489). Bu oluş hali bir bakıma, hem efendi gösterenin, hem failin, hem de etnosentrik katı normların dönüştürülmesini veya reddi mirasını içermektedir (Lacan, 2013: 12, 232-233; Başçı, 2017: 286-293).

Şekil 1. Efendinin Söyleminin Dörtlü Matriste Gösterimi

Kaynak: Ünal, 2017.

Yukarıdaki matristen linç ve şiddetin oluşumu düşünülürse; S₁ efendi gösteren olarak, bölünmüş / kurban öznenin (\$) Büyük Ötekisi² konumundadır. Bölünmüş / kurban özne bir dış grup olarak, iktidar-egemen erkler tarafından oluşturulan biz çatısı altında katı etnosentrik değerlerle şiddete yönelen failin (S₂) ötekisidir. Failin harekete geçmesi için ise efendi gösterenin normları katalizör görevi görmektedir. S₂'nin fail olarak bölünmüş/kurban özneye şiddet uygulaması ise psikanalitik bağlamda; \$'in arzu nesnesinin (a) ihtiva ettiği değerler, ilkeler ve düşüncelerin, failin (S₂) efendi gösteren tarafından tetiklenen etnosentrik normlarının ötekisi konumunda olmasıyla açıklanabilir (Bora, 2008: 57-112; Gambetti, 2009: 145-166; Lacan, 2013: 12, 232-233; Açıklık, 2014: 155-169; Fliche, 2015: 36-40; Ünal, 2017: 10-25; Başçı, 2017: 286-293; Alkan ve Erdem, 2021: 635-651). Bu bağlamda arzu nesnesinin (a) ihtiva ettiği değerlerin yok edilmesi, bölünmüş/kurban öznenin (\$) yok edilmesini (linç, şiddet, işkence, cinayet, suikast vb. gibi) içermektedir (Bora, 2008: 57-112; Gambetti, 2009: 145-166; Başçı, 2017: 286-293; Alkan ve Erdem, 2021: 635-651). Bu noktada şiddet ve linç yalnızca fiziksel olmak durumunda da değildir, epistemik (bilişsel) şiddet de aynı erkle özneye yönelebilmektedir (Çoban, 2008: 39-45).

Yukarıdaki açıklamaya bağlı olarak; bölünmüş/kurban öznenin (\$), efendi gösteren (Büyük Öteki) S₁'e ve onun normlarına karşı kendini oluş halinde görünür kılma çabası; fail S₂ için –yani Büyük Ötekinin biz çatısı altında topladığı verili bir veya birçok durumda ortaklaşan kümenin unsuru kişiler için– kendi etnosentrik normlarına karşı tehdit gördükleri bir durumdur. Kendileriyle aynı değerler etrafında buluşmayan ve S₁-S₂ ortaklığı tarafından düşmanlaştırılan özneler (\$), adeta Paris Genel Hastanesi'ndeki büyük kapatılma gibi boş gösterenin içerisine doldurulmuş ötekilerdir (Fliche, 2015: 36-40; Ünal, 2017: 10-25; Foucault, 1992: 40, 148). Oysa S₂'nin algısı histerik bir durumdur. Zira burada yalnızca öznenin (\$) kendi olma çabası vardır ve bu çaba şiddet içermemektedir. Bu bir kendilik, oluş, tutarlık düzlemidir (Aracagök, 2015). Son olarak, arzu nesnesinden (a) efendi gösteren S₁'e yönelen ok ifadesi ise; efendi gösterenin şiddet iktidarı için onu var eden zemini zeminleştirilecek şekilde, S₁'in gözüyle kendisine yönelen

² Büyük Öteki; bu makale kapsamında ele alındığı şekliyle toplumsal normları hâkim kanaatlere dönüştüren efendi gösterenin bir diğer yüzüdür. Özne (\$), kendisini bir birey olarak oluştururken, sahip olduğu ideolojik değerlerin toplumsal zıttı normlarla karşılaştığında, bir kavram olan Büyük Ötekisiyle tanışmış olur (Lacan, 2013; Žižek, 2011).

karşıt bir direncin değerlerini nitelemektedir (Bora, 2008: 57-112; Gambetti, 2009: 145-166; Lacan, 2013: 12, 232-233; Foucault, 2014: 57-83; Fliche, 2015: 36-40; Aracagök, 2015: 8; Ünal, 2017: 10-25).

3. ANALİZ VE BULGULAR

Bu bölümde makalenin amaçlı örneklem çerçevesinde seçilen Sabah, Hürriyet ve Milliyet gazetelerinden derlenen manşet haberler üzerinde, Lacan'ın (2013) psikanalitik söylem topolojisi (efendi gösteren matrisine) göre uygulanarak, araştırmanın kuramsal çerçevesindeki diğer nüvelerde gözetilmek suretiyle, nitel betimsel analiz yapılmaktadır (Şimşek ve Yıldırım, 2021). Yanı sıra Limon-Leman dergilerinden amaçlı örneklem çerçevesinde derlenen karikatürler üzerinde ise, Barthes'ın (1979) studium modellemesine göre göstergebilimsel analiz uygulanmaktadır (Bircan, 2015: 17-41).

3.1. Gazeteci-Yazar Çetin Emeç Cinayeti Haber Analizi

Sabah Gazetesi (8 Mart 1990) Manşet: *“KARA GÜN / Türk İslam Komandoları Üstlendi.”* (“Kara Gün / Türk İslam Komandoları Üstlendi”, 1990: 1).

Spot Başlık: *“Türkiye’de terörü yeniden hortlatmak isteyen demokrasi düşmanı karanlık güçler dün de basının güzide ismi Çetin Emeç’i katletti.”* .” (“Kara Gün / Türk İslam Komandoları Üstlendi”, 1990: 1).

Haber Metninde Öne Çıkanlar: Haberde Sabah Gazetesi'nin olaydan 3 saat sonra arandığı ve Karadeniz şiveli kimliği belirsiz kişinin; *“Çetin Emeç’i cezalandırdık. İslam düşmanlarına ders olsun. Türk İslam Komandoları.”* Dediği belirtilmektedir . (“Kara Gün / Türk İslam Komandoları Üstlendi”, 1990: 1).

Tablo 1. Çetin Emeç Cinayeti

Efendi	Gösteren (S ₁)	Fail (S ₂)	Kurban Özne (\$)	Arzu Nesnesi (a)
	Demokrasi Düşmanı Karanlık Güçler	Türk İslam Komandoları Terörizm	Çetin Emeç	Sekülerizm Laiklik Cumhuriyet Demokrasi

Kim bu demokrasi düşmanı karanlık güçler? Bu sorunun yanıtının havada kaldığı ilgili haberde efendi gösteren (S₁) anonimleştirilerek, spot başlıkta bahsi geçen Türk İslam Komandoları (S₂) tarafından perdelenmiştir.

Öte yandan arzu nesnesinin bünyesinde barındırdığı değerlerin Büyük Ötekisi, demokrasi düşmanı karanlık güçler olarak görülmektedir. Pek tabii Büyük Ötekiyi var edebilmek için ise, arzu nesnesinin ihtiva ettiklerine erişme ereğinde olan öznenin (\$) ontolojik niteliği gereklidir. Bu bağlamda Çetin

Emeç'in Büyük Ötekisi haber metninde anonimleştirilerek, faile (S₂) yüklediği tetikçilikle efendi konumuna yerleştirilir. Çünkü haberde terörize etme gücü o karanlığa ait olarak nitelendirilmiştir ve efendi gösterenin karanlıkta kalması, terörize etme pratiğinin varlığını koruması anlamına gelmektedir.

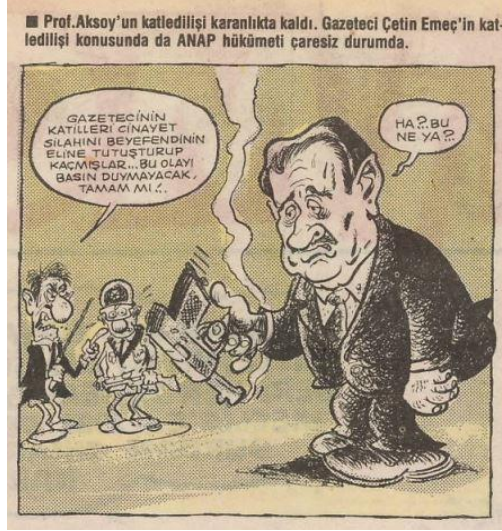
Diğer yandan fail özne (S₂) Türk İslam Komandoları, efendinin söylemine göre, siyasal İslama milliyetçilik bağı kimliksel anlamda Türk ifadesiyle yüklemektedir. Kimliğin söylemle inşası ise, ideolojik bağ ile kurulabilmektedir. Nitekim bu örüntü içerisinde ideolojik eksen, siyasal İslamın milliyetçilik ile olan bileşimi ile seküler-aydın kimliğini ötekilik denkleminde yazarak, ara bellek olan ilgili haber metninde toplumsal hafızaya işlemektedir. Böylesi bir işleme pratiği linç-şiddet-terör üçgenini yermekten ziyade, bu üçgeni yeniden genel kanaatler oluşturarak çatışmacı ekseninde yinelemektedir. Bu çatışmacı ekseninde esasen, toplumun hassas noktaları arasında yer alan milliyet ve inanç kavramlarının da bizatihi kendileri terörize edilmektedir. Bu terörize edilme hali ise şiddet olgusunu yeniden ve yeniden üretmektedir.

Yukarıda irdelenen ötekilik ekseni ve çatışmacı durum, haberde Türk İslam Komandoları örgütü (fail özne) ve Çetin Emeç'in "38 Yıllık Gazeteci" başlıklı fotoğraf altı yazısında kendisini niteleyen; "(...) *laik cumhuriyet ilkeleri ve demokrasi için savaş veren (...)*" ("Kara Gün / Türk İslam Komandoları Üstlendi", 1990: 1) betimlemesiyle dolaylanmaktadır. Zira bu tümce, hâlihazırda laik cumhuriyet ilkelerini ve demokrasiyi dahi 'savaş' sözcüğüyle okumaktadır. Bu durum ise ilgili haberde, toplumsal hafızanın metnin bilinç dışına yansımaları olarak; cumhuriyetin ve demokrasinin dahi şiddet fenomeniyle kavranışına işaret etmektedir.

Tüm bunlara ek olarak gazeteyi arayan kişinin Karadenizli olmasının vurgulanması ise; efendi gösterenin biz diye nitelendirdiği normlarına kimliksel bir nüve ekleme hedefiyle, geniş bir bölge insanının kültürel normlarını da zan altında bırakıp, efendi gösterenin kendi ideolojisi için Karadenizli kimliğini gasp etmesinin göstergesidir. Bu gösterge, efendinin ideolojik olarak söylemsel çağrısının öznel olmaksızın var olamayacağını başka bir işaret olarak, efendi gösterenin vücut bulma çabasıdır.

3.1.1. Gazeteci-Yazar Çetin Emeç Cinayeti Karikatür Analizi

Şekil 2. Çetin Emeç Cinayeti Karikatürü

Kaynak: Limon Dergisi, 1990.

Karikatürün başat göstergelerinin öğeleri ve sınıflandırması aşağıdaki tablodadır.

Tablo 2. Çetin Emeç Cinayeti Karikatürü Göstergeler Tablosu

Birincil Düzlem		İkincil Düzlem (Kültür Alanı)	
Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Polis Memuru	Mahçubiyet	Görevini yerine getirememek	Kolluk kuvvetlerinin soy kütüğü
Resmi Görevli	Polis memurunun üssü	Sorumluluğu örtbas etmek	Terör-İktidar ilişkisi
Konuşma balonu yazısı (soldaki)	Hiyerarşi Polisin yetersizliği Basına sansür	Terör-İktidar eleştirisi	(Çöken) İktidar
Karikatür üstü yazısı	Hükümet eleştirisi	İktidarın sorumsuzluğu	Devlet-Güvenlik ilişkisi
Silah	Yeni ateşlenmiş	Terör-İktidar eleştirisi	İktidarın soy kütüğü

Konuşma balonu
yazısı (sağdaki)

Duyarsızlık
Bilmemezlik

İktidarın acizliği

(Çöken) İktidar

Karikatürde, iktidar mefhumunun her şeye kadir olan gücünün çöküşü ve yeni ateşlenmiş silah göstergesinin ANAP iktidarı liderinin eline soldaki konuşma balonunda da belirtildiği üzere failer tarafından veriliyor oluşu; devlet-güvenlik miti ve iktidar mefhumunun bizatihi kendisi ve soy kütüğü (soy bilimi) açısından eleştiriler içermektedir. Zira Foucault'a (2014) göre, iktidar, ağırlıklı olarak bir yönetim sorunudur. Bu minvalde iktidar, bireylerin, grupların, toplumların davranışlarını düzenleme ereği içerir. Bu erkle yöneten otorite, yönettiklerinin eylem alanları ve içerikleri üzerinde yaşam biçimi dayatır. Bu dayatma içerisinde hukukla şekillendirilmiş yaptırımlar ve kolluk kuvvetleriyle de zapt etme eylemi hem şiddet, hem de kavramsal şiddet içermektedir (Foucault ve Chomsky, 2005: 43-44). Nitekim bu noktada şiddet ve bilişsel olarak devletin idelojik aygıtlarıyla (DİA) oluşturulan rıza olgusu araşsal içeriktedir. Mamafih DİA'lar içerisinde yer alan hukuk ve medya yoluyla yasal meşru zeminini oluşturan iktidarın tahakkümü; toplumu ve bireyi şekillendirmeye çalıştığı yaşam biçimi, adalet ve doğruluk içermiyor olabilir (Foucault ve Chomsky 2005: 49-52). Bu minvalde ilgili karikatür, eleştiriye tabi tutulan iktidar mefhumunun soy biliminde yer alan şiddetin eleştirisine, devlet-güvenlik, devlet-terör ilişkisi gibi bağlamlarının sorgulanmasına olanak tanımaktadır. Böylesi bir sorgulama, karikatür üstü yazısında doğrudan hükümete yönelik olarak da atfedilmektedir. Bu noktada tablo 2'de de görüldüğü üzere, yan anlamlar içerisinde yer alan resmi yetkililerin, failerin ortaya çıkarılması ve yurttaşların güvenliğini sağlama bağlamında görevini yerine getiremeyip, olup biteni örtbas etme eğilimi de eleştirel bir okuma olarak karikatürde sunulmaktadır. Bu bileşenler haber metninin aksine efendi göstereni karanlıkta bırakmaktansa, iktidarın şiddet mefhumuyla olan dolayımınmasına göndermede bulunarak efendi göstereni yıpratma ereğindedir. Böylesi bir hedef içerisinde, efendi gösterenin boş gösterenin içerisinde doldurma gücünü ondan alarak, boş gösterenin içerisinde fail olarak efendi göstereni, onu var eden şiddet olgusunu, iktidar mefhumuyla olan kavramsal ilişkisini ve resmi sorumluları koymaktadır. Boş gösterenin içerisinde doldurulması ise, onu yalnızca kavramsal olarak algılamının ötesine geçirip, iktidar-şiddet ilişkisinde olduğu gibi kimliklendirerek eleştiriye açmaktadır.

3.2. Doç. Dr. Bahriye Üçok Cinayeti

Sabah Gazetesi (8 Ekim 1990) Manşet: “İslami terör korkutuyor!” (“İslami Terör Korkutuyor!” 1990: 1).

Spot Başlık: “Doçent Bahriye Üçok'a yapılan acımasız suikasti şeriatçı bir örgütün üstlenmesi dikkatleri islami teröre çevirdi.” (“İslami Terör Korkutuyor!” 1990: 1).

Haber Metninde Öne Çıkanlar: Haberde polisin elindeki bulgulara dayandırılarak yurt dışındaki şeriatçı terör odakları ile yurt içindeki İslamcı fanatiklerin işbirliğinin cinayeti işlediği belirtilmiştir. Ayrıca bu terör örgütlerinin Ortadoğu’da faaliyet gösterdiği, uluslararası deneyimlerinin olduğu ve polisin aciz kaldığından bahsedilmektedir. Öte yandan geçmiş cinayetlerle de ilişkilendirilerek; Doç. Dr. Bahriye Üçok, Prof. Dr. Muammer Aksoy, Gazeteci-Yazarlar Çetin Emeç ve Turan Dursun’un hedef olarak seçilmesinin ortak noktalarının “laikliği savunmaları ve şeriatçı düşünceye karşı olmaları” şeklinde haberde ifade edilmiştir (“İslami Terör Korkutuyor!”, 1990: 1).

Tablo 3. Doç. Dr. Bahriye Üçok Cinayeti

Efendi Gösteren (S ₁)	Fail (S ₂)	Kurban Özne (S)	Arzu Nesnesi (a)
İslami Terör	Uluslararası Şeriatçı Örgütler Yurt İçi İslamcı Fanatikler	Bahriye Üçok	Sekülerizm Laiklik

İlgili haberde manşet ve spot başlıktan anlaşılacağı üzere, seküler düşüncenin ve esasen onu savunan öznelerin Büyük Ötekisi olarak İslami terör görülmektedir. Bu noktada İslami terör, Doç Dr. Bahriye Üçok cinayetindeki bombalı suikastin efendi göstereni (S₁) konumundadır. Fail (S₂) ise, bu kez ortaklık olarak konumlandırılmaktadır. Bu ortaklıkta uluslararası şeriatçı terör örgütleri ile yurt içi İslamcı fanatikler fail konumundadır. Failin yurt dışı bağlantıları ve Ortadoğu’da terör saldırılarındaki deneyimlerine haberde değinilmesi, efendi göstereni de Türkiye’nin dışına taşımaktadır. Böylesi bir dışsallaştırma hali efendi göstereni yine anonimleştirirken, bu bilinmezlik toplumsal hafıza bağlamında toplumun terörize olma halinin belleksel işleyişini manşetteki “korkutuyor” fiiliyle –geçmişte vuku bulan darbeler silsilesi, kontrgerilla faaliyetleri ve terörize olma hali de düşünüldüğünde– devam ettirmektedir. Bu korku ve korkutulma hali metnin bilinçdışı haberin manşetinde ve ‘polis aciz kalması’ ifadesiyle yansımaktadır. “*Bu terörsitler Ortadoğu’daki eylemlerde uzmanlaşmış. Uluslararası alanda deneyimleri var. Polis aciz kalıyor.*” (“İslami Terör Korkutuyor!”, 1990: 1).

Polisin diğer cinayetlerde aciz kalmasına değinilmemişken, efendi gösterenin fail aracılığıyla dışsallaştırıldığı bir cinayette değinilmesini tersten okuyacak olursak ise; boş gösterenin içerisinde, efendi gösteren tarafından hedef tahtasına konulan öznelere yönelik tehdidin boyut değiştirdiğinden bahsedilebilir. Bu noktada imgesel olarak seküler yaşama ve onun özneleri olarak konumlanan bireylere gözdağı verilerek, bu durum toplum mühendisliğinin zemininin değiştirilme çabası olarak dışsal efendi gösteren etkeni açısından okunabilir. Modern ulus devlet kimliğine cumhuriyet devrimiyle bürünme hedefinde şekillendirilmek istenen politik kimlik inşası,

bu kez farklı bir homojenleştirme ve tek tipleştirme ereğiyle, siyasal İslam ile ötekilik ekseninin iki ucuna konumlandırılmaktadır. Sekülerizm ile İslami normlar arasında şiddet olgusunun yeniden ve yeniden üretimini medyadaki yansıması ise; grupsal ve kolektif belleklerde stereotiplerle yol açabilmektedir. Nitekim İslamcı fanatikler ifadesi, gündelik hayatında inanç hassasiyeti olan bireyleri bu cinayet bağlamında terör kavramının gölgesinde bırakırken, laiklik savunuculuğu ise ötekilik ekseninde yalnızca seküler normları merkeze aldığı düşünülen bir zümreye atfedilmektedir. Oysa kimliksel konumlanışlar; bireyler ve onların gündelik yaşamları bağlamında makalenin 2. bölümünde de açıldığı üzere katı ve değişmez formlar değildir. Bu sebeptir ki; hafıza mefhumundan da bahsederken bilişsel süreçlere dikkat çekilmektedir. Biliş tek başına değil, bir süreç olarak ele alınmakta ve bu bağlamda medyanın kullandığı dilin bir ara bellek olarak ne denli önemli görevler üstlendiğine dikkat çekilmekte ve bu kapsamda bu haber metninde de görüldüğü üzere eleştiriye açılmaktadır. Böylesi bir eleştiri, ilgili haber metninde toplumsal hassasiyetlerin, politik kimlik inşası ve ötekilik bağlamında medya aracılığıyla da dezenformasyona uğrattığına örnek içermektedir.

3.2.1. Doç. Dr. Bahriye Üçok Cinayeti Karikatür Analizi

Şekil 3. Doç. Dr. Bahriye Üçok Cinayeti Karikatürü

Kaynak: Limon Dergisi, 1990.

Karikatürün başat göstergelerinin öğeleri ve sınıflandırması aşağıdaki tablodadır.

Soldaki kutu içi yazısından: "... 12 Eylül öncesinde de olduğu gibi can almaya ve az buçuk demokrasiyi rafa kaldırmaya yönelik planlarını
496

uygulamaya, istediklerinde imkân bulabiliyorlar (...). Terör tırmanırsa rejim kendi ürettiği terörü bastırmak için özgürlüklerin üzerine geçici bir şal örtülmesini çare olarak duyuracak (...)” (Limon, 1990: 1).

Tablo 4. Doç. Dr. Bahriye Üçok Cinayeti Karikatürü Göstergeler Tablosu

Birincil Düzlem		İkincil Düzlem (Kültür Alanı)	
Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Soldaki kutu içi yazısı	Terör OHAL	Toplumsal muhalefet ve özgürlüklerin kısıtlanması	Devlet-Terör ilişkisi
Konuşma balonu yazısı	Patlamanın etkisiyle tarumar olmuş bir ev	Terörün hanelere artçı yansımaları	Korku devleti
Mavi tulumlu insan figürü	Patlamanın etkisine şaşkınlık	İşçi sınıfı üzerinde olumsuz etkiler	Devlet-Güvenlik
Takım elbiseli insan figürü	Yılgınlık	Memur kesimi üzerinde olumsuz etkiler	Devlet-Güvenlik

Karikatürdeki ana göstergelerle devlet-terör ilişkisi eleştiriye açılmaktadır. Bu bağlamda soldaki kutu içi yazısıyla 12 Eylül 1980 Darbesi öncesine, darbeyi hazırlayan sürece ve teröre gönderme yapılarak, faili meçhul terörüyle de olası bir sıkıyönetimin, OHAL’in zemininin hazırlandığı yönünde eleştiri getirilmektedir. Bu noktada toplumsal muhalefetin örgütlü dinamiklerinin zaten 12 Eylül Darbesi’yle oldukça fazla erozyona uğratıldığına da işaret edilerek, özgürlüklerin ve demokratikleşme bağlamında toplumsal muhalefetin lokomotifi olan dinamiklerin yine antidemokratik yönetim biçimleriyle yıpratılabileceği gösterilmektedir. Bu durum ise devlet-güvenlik mitini tersyüz etmektedir. Efendi gösteren, 12 Eylül Darbesi’nin ve darbe sürecinin diliyle konuşmaktadır. Korku devleti mitine de, terörün hanelere olan artçı yansımalarıyla dikkat çekilmektedir. Mamafih mavi tulumlu insan figürüyle de bu hanelere yönelik bir toplumsal sınıf imlenmektedir. Bu im, işçi sınıfını göstermektedir. İşçi sınıfı figürünün şaşkın gözlerle Doç Dr. Bahriye Üçok’a yapılan bombalı saldırının kendi evine yaptığı tahribatı anlattığı kişi ise, nizami takım elbiseli ve yılgın tavrıyla memur kesimini düşündürebilir. Zira kutu yazısındaki ana fikir, muhalif toplumsal dinamiklere ve onların üzerinde devlet-güvenlik mitiyle şekillenebilecek antidemokratik hak kayıplarına dikkat çekmektedir.

Mamafih efendi gösteren, ilgili karikatürde devlet-terör ilişkisinin devlet-güvenlik mitiyle, antidemokratik bir rejim ve demokratik sosyal hakların gasp edilmesiyle ve dolaylı yoldan toplumsal sınıflar bağlamında da

ekonomi politik perspektiften okunabilmektedir. Zira sosyal hak ve çalışan kesimin güvenceli emeğindeki kayıplar, 90'larda özel(leştirmeler) ve yabancı sermayenin artışı ile neoliberalleşmenin 80'lerdeki Türkiye üzerindeki başlangıç doktrinlerinden bu yana hızla ivmelendiği süreçler içermektedir. Bu noktada 12 Eylül 1980 Darbesi'ne yapılan gönderme ise, şok doktrini bağlamında dönüşen-değişen sermaye ve ekonomi politiğin, Türkiye'de geçmişte zapturapt ile toplumsal sahaya sirayet ettirildiğine yönelik, toplumsal sınıflara (işçi ve orta sınıfa) uyarı içermektedir. Efendi gösterenin ekonomi politik açıdan da görünür kılınması, devlet-terör-güvenlik üçgenine sermaye bağlamını da yükleyerek, haber metninde dışsallaştırılmak suretiyle görünmez kılınan sorumluların yarattığı “mistifikasyon³”un (Purvis ve Hunt, 2014:14) yapı-sökümünü içermektedir.

3.3. Gazeteci-Yazar Musa Anter Cinayeti

Sabah Gazetesi Gazeteci Musa Anter cinayetine baş sayfasının sağ alt köşesinde sadece bir köşe yazısının giriş paragrafıyla yer vermiştir. Hürriyet ise, küçük bir kutu haberde baş sayfasında habere yer vermektedir. Milliyet de yer alan haber ise, teröre yönelik yazılan genel bir manşet altında, Güneydoğu ve Kürt sorununa ilişkin 4 habere paylaşılan alanda yer bulmuştur. Ayrıca Milliyet haberin devamına 17. sayfasında yer verirken, Hürriyet bu habere ilişkin devam sayfasını belirtmemiştir.

Hürriyet Gazetesi (21 Eylül 1992) Haber Başlığı: “*Musa Anter öldürüldü!*” (“Musa Anter Öldürüldü!”, 1992: 1).

Haberde spot başlık bulunmamaktadır.

Haber Metninde Öne Çıkanlar: Gazeteci Musa Anter'in Kürt sorunuyla ilgili yapmış olduğu araştırmalara, bu bağlamda kitaplar yayınlamış olmasına, Kültür ve Sanat Festivalinde imza gününe katılmak için Diyarbakır'da bulunduğu ve kamusal alanda arkadaşıyla birlikte yürürken silahlı saldırıya uğrayarak öldürüldüğüne değinilmiştir (“Musa Anter Öldürüldü!”, 1992: 1).

Milliyet Gazetesi (21 Eylül 1992) Genel Manşet: “*Kanlı eller turmandırıyor*” (“Musa Anter Öldürüldü!” 1992: 1).

Haber Başlığı: “*Musa Anter öldürüldü.*” (“Musa Anter Öldürüldü!” 1992: 1).

Haberde spot başlık kullanılmamıştır.

Haber Metninde Öne Çıkanlar: Musa Anter'in kimliği meçhul bir kişi tarafından öldürüldüğünü işaret eden haberde, cinayetin ardından Diyarbakır'da gerginlik yaşandığı belirtilmiştir (“Musa Anter Öldürüldü!” 1992: 1).

---

³ Egemen ideolojilerle yaratılan yanlış bilinçle çarpıtılan, perdelenen gerçeklik ve tarihsel derinlik içerisinde üst üste eklenerek yapılandırılan bilişsel algının karşılığı olarak, mistifikasyon terimi kullanılmaktadır (Marx ve Engels 1992: 42; Marx, 2003: 75-87; Purvis ve Hunt, 2014: 14).

Tablo 5. Gazeteci-Yazar Musa Anter Cinayeti

Efendi Gösteren (S ₁)	Fail (S ₂)	Kurban Özne (\$)	Arzu Nesnesi (a)
Kanlı eller	Kimliği meçhul kişi	Musa Anter	Politik kimlik
Görünmezlik	Silahlı saldırı		Kürt kimliği Kürt sorunu

Her iki haberde de aynı başlık kullanılırken, Milliyet gazetesinin genel manşeti ise; “*Kanlı eller tırmandırıyor*” ifadesidir (“Musa Anter Öldürüldü!” 1992: 1). Bu kapsamda Milliyet gazetesi kanlı eller betimlemesiyle efendi göstereni işaret etmektedir. Efendi gösteren bir betimlemeyle görünür kılınmaya çalışılırken, esasen bu çaba onun daha da görünmez niteliğini gözler önüne sermektedir. Böylesi bir okuma, toplumsal bellek bağlamında yine 12 Eylül 1980 Darbesi öncesi gündelik hayatın terörize edilmesine işaret içermektedir. Bu işaret ise, Milliyet’in ilgili haberinde darbenin dilinin metnin bilinçdışına olan yansımasıdır. Zira Kenan Evren, ordu yönetime el koyduktan sonra, 30 Ağustos Zafer Bayramı münasebetiyle yapmış olduğu konuşmasında, toplumun terörize edilmesindeki efendi göstereni dışsallaştırarak, devletin bekası adına Atatürk’ü darbe pratiğinin Büyük Ötekisi yapmak suretiyle, Silahlı Kuvvetlerin yönetime el koymak mecburiyetinde kaldığını belirten ifadeler de bulunmuştur (Akhan, 2022). İlgili ifadelerdeki zorunda kalma hali irdelenecek olursa, bu durumun esasen efendi göstereni dışsallaştırdığı ve fail özne (ordu) arasındaki ilişkinin okunmasını mistifiye ettiği (gerçekliği eğip, büktüğü) görülmektedir. Atatürk ve ilkelerinin darbenin Büyük Ötekisi konumuna konumlandırılıyor olması, Büyük Ötekinin aynı zamanda efendi gösteren olma haline yönelik niteliği de düşünüldüğünde, fail özneyi (orduyu) darbenin sorumluluk alanından çıkartma çabası olarak okunabilmektedir. Zira efendi gösteren ve Büyük Öteki arasındaki bu ilişkiel dışsallaştırılma hali, fail öznenin (ordunun) söyleminde yönetime el koyma halinin Atatürk ve onun ilkeleri nezdinde gerçekleştirildiği ifadesiyle, fail özne olan orduya dokunulmazlık alanı açmaktadır.

Milliyet Gazetesi de kanlı eller betimlemesi ve terörü birbiriyle ilişkilendirerek Büyük Ötekiyi dışsallaştırma yoluna gitmiş ve aynı zamanda efendi gösteren olarak yinelemiştir. Öte yandan Kenan Evren’in açıklamasında da, Büyük Öteki olan Atatürk ve ilkeleri yine efendi gösteren olarak yer edinmiştir. Bu benzeşim içerisinde Milliyet Gazetesi’ndeki haberde yer edinen yegâne fark ise, efendi gösterenin kavramsallaştırılmayacak kadar kanlı eller betimlemesiyle görünmez oluşudur. Zira kavramsallaştırılabilir olma hali, efendi gösteren-Büyük Öteki ile oluşturulmak istenen mistifikasyonun yapı-söküme uğratılabilmesi adına önem arz eden bir unsurdur.

Hürriyet gazetesindeki habere bakıldığında ise, Anter’in Kürt sorunuyla ilgili yapmış olduğu araştırmalara değinildiği görülmektedir. Bu bağlamda

özne (\$) olarak Musa Anter'in arzu nesnesi (a) konumunda, Kürt sorunu ve buna ilişkin olarak Kürt kimliği ile politik kimlik inşası yer almaktadır. Buna ek olarak her iki haberde bu cinayeti Çetin Emeç'in öldürülüşünde olduğu gibi gazeteci-aydın kimliği üzerinden basına sıkılan kurşun olarak görmeyi tercih etmemiştir. Milliyet'in haberine göre ise olaydan sonra Diyarbakır'da gerginliğin baş gösterdiği ifadesi, ulus devletin homojen politik kimlik inşası ile Kürt kimliği arasındaki süre gelen ötekilik hallerini yineley niteliktedir.

3.3.1. Musa Anter Cinayeti Karikatür Analizi

Şekil 4. Musa Anter Cinayeti Karikatürü

Kaynak: Leman Dergisi, 1992.

Karikatürün başat göstergelerinin ögeleri ve sınıflandırması aşağıdaki tablodadır.

Tablo 6. Musa Anter Cinayeti Karikatürü Göstergeler Tablosu

Birincil Düzlem		İkincil Düzlem (Kültür Alanı)	
Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Karikatür üstü yazısı	Malum Karanlık Güçler Katilini tanımak	Fail-Efendi Gösteren ironisi	Güneydoğu-Terör
Emniyet mensupları figürleri	Pişkinlik	Görevini yerine getirmemek	Kolluk kuvvetlerinin soy kütüğü
Resmi görevli figürü	Pişkinlik	Görevini yerine getirmemek ve örtbas etmek	Devlet-Güvenlik
Ölen insan figürü	Musa Anter	Efendi Gösteren-Fail ironisi	Devlet-Güvenlik

Konuşma balonu
yazıları

T ve C harfleriyle
başlayan isim soy
isimler

Faillerin örtbas edilişi

Devlet-Terör ilişkisi

Karikatürde Güneydoğu'nun terörle mitleştirilmesinin okuması, karikatür üstü yazısında katilini tanımak eleştirisiyle ele alınmaktadır. Bu ise yan anlam olarak efendi gösteren fail ilişkisini okumaya açmaktadır. Zira emniyet mensupları ve resmi görevli figürleri, alaycı, pişkin bir tavırla, konuşma balonu yazıları da dikkate alındığında cinayeti örtbas etme çabası içerisindedir. Buna ek olarak Musa Anter'in ise ölürken yere T ve C harflerini yazma çabası, kolluk kuvvetlerinin alaycı isim tahmininde bulunma ifadelerine maruz kalmaktadır. Bu durum ise mit alanında kolluk kuvvetleri soy kütüğünün (soy biliminin), devlet-güvenlik, devlet-terör ilişkilerinin eleştirisini barındırmaktadır. Nitekim Musa Anter TC yazmak suretiyle fail olarak efendi göstereni, yani devleti işaret etmektedir. Haber metninin aksine, karikatürde efendi gösteren görünmez kanlı eller değildir. Bu durum ise, Kürt kimliği üzerine, iktidar mekanizmalarının toplumu terörize etmesine işaretir. İlgili karikatürde haber metninin aksine, şiddet olgusunun bütüncül okuması görülmektedir. Karikatür, toplumsal belleğin izleri bağlamında 12 Eylül Darbesi'nde de görülen ve etnik kimlik itibariyle işkencelere maruz kalan ve şiddetin devlet yetkililerince yapıldığı bir geri çağırma, hatırla(t)ma pratiği içermektedir.

3.4 Gazeteci-Yazar Uğur Mumcu Cinayeti

Sabah Gazetesi (25 Ocak 1993) Manşet: “*Kahpe suikast.*” (“Kahpe suikast”, 1993: 1).

Spot Başlık: “*Cumhuriyet Gazetesi yazarı Uğur Mumcu, Ankara’da evinin önünde otomobiliyle havaya uçurularak öldürüldü.*” (“Kahpe Suikast”, 1993: 1).

Haber Metninde Öne Çıkanlar: Haberde suikastı PKK ve İslami terör örgütlerinin üstlendiği belirtilmektedir. Yanı sıra haberde kullanılan ve eleştirel okumaya açılması açısından anahtar olan bazı ifadelerde ise şunlar yer almıştır; “havaya uçurularak öldürüldü”, “müthiş bir patlama”, “cesedin arabadan fırlaması” “paramparça oldu”, “cesedi paramparça oldu ve çevreye dağıldı”, “Uğur Mumcu’nun cesedinden kopan parçaların çevredeki apartmanların üzerine yapıştığı görüldü” (“Kahpe suikast”, 1993: 1). Ayrıca haberde; Uğur Mumcu’nun sürekli ölüm tehditleri aldığı, bu bağlamda sıkı koruma yapıldığı, Mumcu’nun olası bir suikast için ailesini korumak bağlamında arabaya önce kendisinin binip, kontağı çalıştırıp, sonra ailesini araca bindirmesi gibi tedbirler aldığı da yer almıştır (“Kahpe suikast”, 1993: 1).

Tablo 7. Gazeteci-Yazar Uğur Mumcu Cinayeti

Efendi Gösteren (S ₁)	Fail (S ₂)	Kurban Özne (\$)	Arzu Nesnesi (a)
Terör	PKK İslami terör örgütleri Suikast	Uğur Mumcu	PKK ile ilişkili araştırma haber

İlgili haberde metnin bilinçdışına bakabilmek adına “parçalara ayrılmak, müthiş bir patlama, cesedin parçalarının apartmanlara yapışması, cesedin arabadan fırlaması, havaya uçurularak öldürüldü” (“Kahe suikast”, 1993: 1) gibi söylemler, şiddet olgusuyla olan ilişkisel okumalar içermektedir. Sabah gazetesi haberi servis ederken suikasti şiddet diliyle işlemeyi tercih ederek, zaten dehşetengiz bir olgu olan cinayeti, şiddeti, dolaylı yoldan efendi göstereni güçlendirecek ifadelerle ele almıştır. Buradaki dolayımın içerisindedir şiddet, korku ve terör haber metniyle yeniden üretilerek, bir ara bellek olan medya materyali vasıtasıyla toplumsal hafızaya işlenmektedir.

Haberde kurulan ve haber niteliği taşıyan önemli bağlantı ise, PKK hakkında araştırma haber yayınlatma arifesinde olan Uğur Mumcu suikastini üstlenenler arasında PKK'nın da yer almasıdır. Polis korumasında olmasına rağmen, ailesini dahi otomobile binerken kendisini feda etmek uğruna korumaya çalışan Mumcu'nun aracına bombalı düzenek kurulmuş olması ise, efendi göstereni var eden ve onun adına var olan fail (S₂) noktasında kolluk kuvvetlerinin soy kütüğü (soy bilimi) açısından eleştirel okumayı çağırılmaktadır. Zira kolluk kuvvetlerinin doğuşunda efendilerin kölelerinden korunması pratiği bulunmaktadır. Bu minvalde efendi göstereni var eden bileşenler içerisinde bizatihi şiddet olgusu üzerinde konumlanan, şiddet uygulama yetisini hukuki yoldan elde etmiş olan –ki bu durum hukukun içerisinde yer alan gizil şiddeti imlemektedir (Benjamin, Direk, Çelebi, Derrida, Hamacher, Agamben, Cover, 2010)– kolluk kuvvetlerini de denkleme dahil etmektedir. Zira fail(ler)in meçhul kalması da kolluk kuvvetlerinin özneyi (\$) değil, efendi göstereni var edecek şekilde varlığına devam ettiğinin göstergesidir.

Mamafih haber metnindeki ötekilik unsuru, efendi gösteren olan terör ile onun toplum üzerinde yarattığı mistifikasyonun dağıtılması yönündeki aydınlanma çabası arasında kurulmaktadır. Zira bu noktada Uğur Mumcu'nun terör, şiddet, mafya ve devlet dörtgeninde yapmış olduğu araştırma haberleri düşünülecek olursa; Türkiye'nin şiddetle imtihanı yine şiddet kullanılarak saklanmak istenmektedir. Bu durumun toplumsal hafızaya olan yansımalarında, uzun vadede tıpkı 12 Eylül 1980 Darbesi'nden sonra olduğu gibi toplumsal sinme ve suskunluk sarmalını doğurabileceği düşünülebilir. Bu bağlamda efendi gösteren, askeri darbe olsun olmasın şiddet pratiği ile kendisini var etmeye devam etme ereğindedir. Bu minvalde düşünce ve ifade özgürlüğü ile demokratikleşme çabalarına da ket vurulmaktadır. Nitekim haber metnindeki şiddeti içeren ve bunları habere yazmak suretiyle şiddeti

yeniden üreten ifadeler düşünüldüğünde, metnin bilinçdışında terör dilinin hakim olduğu görülebilmektedir. Bu noktada boş gösterenin içi, efendi gösteren tarafından terör ile doldurulmaktadır.

3.4.1. Uğur Mumcu Cinayeti Karikatür Analizi

Şekil 5. Uğur Mumcu Cinayeti Karikatürü

Kaynak: Leman Dergisi, 1993.

Karikatürün başat göstergelerinin öğeleri ve sınıflandırması aşağıdaki tablodadır.

Tablo 8. Uğur Mumcu Cinayeti Karikatürü Göstergeler Tablosu

Birincil Düzlem		İkincil Düzlem (Kültür Alanı)	
Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Konuşma balonu yazısı	Cinayet Kenetlenme	Birlik-Berberlik	Terör (eleştirisi)
Sağdaki yarartıkvari iki figür	Kötücül güç	Terör	Şiddet kültürü
Birbirine kenetlenen beş figür	Toplumun farklı kesimleri	Birlik-Berberlik	Normalsal bölünme eleştirisi

---

Kalabalık kitle	Halk	Duygudaşlık Ortak değerler	Terör (eleştirisi)
-----------------	------	-------------------------------	--------------------

---

Karikatürde yaratıkvari iki figürle onların konuşma balonu yazısını birlikte okumak yerinde olacaktır. Bu minvalde kötücül gücü temsilen çizilen yaratıkvari figürler ve konuşma balonundaki “parçaladığımızı sandık ama daha sıkı kenetlendiler” yazısı; cenaze töreninde toplumun her kesiminden gelen ve teröre yönelen ortak tepki ile verilen birlik beraberlik mesajı nedeniyle, mensubu oldukları terör ve şiddet kültürünün çalışmadığını ifade etmektedir. Zira beklenen, toplumun üzerine korku salıp, korku imparatorluğuyla halkı suskunluk sarmalına itmektir. Ancak Uğur Mumcu etrafında ortak değerler minvalinde kenetlenen kalabalık ve toplumun farklı kesimlerini niteleyen (işçi, memur, öğrenci, erkek, kadın vb. gibi) ön taraftaki beş insan figürü, halkın teröre karşı “potentia agendi” (yapma-etme kudretini) keşfetmesini imlemektedir (Baker, 2015b; 184). Bu durum ise studium modellemesinde kültür alanında mit öğeleri çerçevesinde, terör ve şiddet kültürünün eleştirisi ile olası normsal farklılıklarla bölünmenin eleştirisine işaret içermektedir. Mamafih bu durum, kimliksel bağlamda ötekilikler yaratarak öznelerin sabitlenerek konumlandırılışının yapı-sökümüne yönelik ipucu olarak da okunabilir. Nitekim haber metninin analizinde de belirtildiği üzere, efendi gösterenin boş gösterenin içini terörle doldurma çabası, halkın birlik beraberliği ve yapma-etme kudreti ile ters yüz edilebileceği ve bu yönde efendi gösterenin esas fail konumuna getirilip, onun kavramsal, normsal zemininin eleştiriyeye açılacağı görülebilmektedir.

3.5. Sivas Katliamı

Sabah Gazetesi (3 Temmuz 1993) Manşet: “KANLI CUMA.” (“Kanlı Cuma”, 1993: 1).

Spot Başlık: “Sivas'ta Aziz Nesin'i protesto gösterileri katliama dönüştü. Yakılan otelde 35 kişi öldü.” (“Kanlı Cuma”, 1993: 1).

Haber Metninde Öne Çıkanlar: Haberde Aziz Nesin'in “Kuran'ın devri bitmiştir” demecinin tahriklere neden olduğu belirtilmiştir (“Kanlı Cuma”, 1993: 1). Ayrıca fotoğraf altı yazısında güvenlik güçlerinin yeterli önlem alamadığından da bahsedilmektedir. Habere ilişkili olan ve baş sayfada yer alan bir diğer haberde ise, dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in “Alevi-Sünni çatışması yok, bu bir kıyam (kalkışma) hadisesidir” demecine yer verilmiştir (“Kanlı Cuma”, 1993: 1). Ayrıca haberde Sivas'da yuvalanan aczmenlerin Aziz Nesin için ölüm kararı alıp, bunu TV'de bir programda açıkladıklarına da yer verilmektedir. Haberde aczmenlerin, Nesin'in, Selman Rüşdi'nin romanı olan Şeytan Ayetleri adlı eserini Türkçe yayınlama isteğinin de aczmenler için sebep oluşturduğu işaret edilmektedir. Ayrıca faillerin “Kuran'a uzanan eller kırılınsın” şeklinde slogan attıklarına da yer

verilmiştir (“Kanlı Cuma”, 1993: 1). Ek olarak haberde, failler bazı gruplar olarak ifade edilmiş ve sayılarının 10 bine ulaşan bir kalabalık olduğu belirtilmiştir (“Kanlı Cuma”, 1993: 1).

Tablo 9. Sivas Katliamı

Efendi Gösteren (S ₁)	Fail (S ₂)	Kurban Özne (S)	Arzu Nesnesi (a)
Radikal İslami görüş	Bazı gruplar Linç	Aziz Nesin	Sekülerizm Sol ideoloji

Haberin başlığında yer alan Kanlı Cuma ifadesi için; 16 Şubat 1969 tarihinde ABD'nin 6. Filo'sunu protesto etmek adına 76 gençlik örgütünün toplandığı ve Komünizmle Mücadele Derneği ile Milli Türk Talebe Birliği'ne mensup olan kişilerin ve taraftarlarının polise rağmen sol görüşlü öğrencilere linç gerçekleştirdiği Kanlı Pazar'ı referans aldığı düşünülebilir. 1969'daki olaylarda, bir polisin gözlerinin önünde bıçaklanarak öldürülen, 6. Filo protestocularından Ali Turgut Aytaç ve şiddet-linç olayı ile Sivas Katliamında yeterli önlemi almayan kolluk kuvvetleri arasındaki ideolojik ilişki de bu bağlamda gözlenebilmektedir. Mamafih Sivas'da da linçe uğrayan aydınlar, sanatçılar, sol ideolojik ekseninde yer almaktadırlar. Bu iki olay arasındaki yegâne fark ise, bu kez failin (S₂) bazı gruplar niteliğiyle anonimleştirilmesidir. Ancak grupların slogan olarak “Kuran'a uzanan eller kırılınsın” söylemi, efendi gösterenin radikal İslami görüş olduğunu işaret etmektedir. Bu noktada efendi gösterenin linç topolojisinde hedef aldığı özne, haberde sebep-sonuç ilişkisi kurularak Aziz Nesin olarak ifade edilmektedir. Bu ilişki, Nesin'in “Kuran'ın devri bitmiştir söylemi tahriklere neden oldu” tümcesiyle kurulmaktadır (“Kanlı Cuma”, 1993: 1). Bu durum ise, yine dolaylı yoldan nedensellik ilişkisi bağlamında şiddeti meşrulaştırma noktasına evrilebilmektedir. Bu noktadaki meşrulaştırma, fotoğraf altı yazısında efendi gösterene hizmet edecek şekilde, kolluk kuvvetlerinin de gereken önlemleri almamasıyla görülmektedir: “Aziz Nesin'in bir gün önce yaptığı konuşmasından sonra bazı gruplar gösteri hazırlıklarına başlamışlardı. Güvenlik kuvvetlerinin yeterli önlem almaması sonuçta bir facia yarattı. Aziz Nesin itfaiye merdiveni ile otden çıkarılarak başka bir ilde güvenlik altına alındı” (“Kanlı Cuma”, 1993: 1).

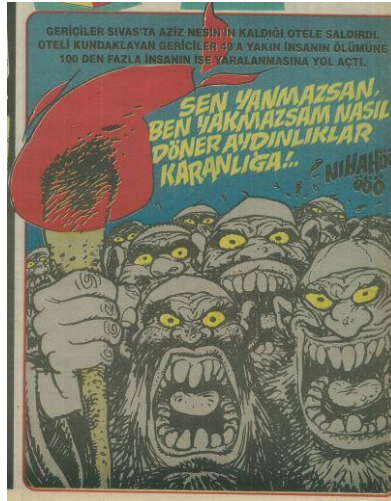
Yukarıdaki alıntıda da görüldüğü üzere fail, kolluk kuvvetleri ve efendi gösteren arasındaki diyalojik ilişki, Aziz Nesin üzerinden sekülerizmi ve sol eksenli ideolojiyi hedef almaktadır. Bu bağlamdaki ötekilik ekseninin ise, milliyetçilik-İslam bileşkesi ile seküler-sol ideoloji arasında cereyan ettiği görülmektedir.

Medya materyalinin yukarıda da belirtildiği üzere nedensellik bağlamında linçi dolaylı yoldan bilişsel süreçlerde fail taraftarları adına meşrulaştırması ise, efendi gösterenin biz diye çizdiği alanın içerisinde yer

alanların kolektif belleklerinde, kolluk kuvvetlerinin dahi kendilerini engellemeyeceğini işlemektedir. Yanı sıra linç maruz kalanlar ve onların ihtiva ettiği değerleri benimseyenler ise, efendi gösteren tarafından boş gösterenin içerisinde düşman niteliğinde konumlandırılmaktadır. Böylesi bir linç topolojisini, ilgili medya materyali şiddet-linç olgusunun eleştirilmesi bağlamında ele almaktansa, metnin bilinçdışı 16 Şubat 1969'daki Kanlı Pazar ile ilişkilendirmesi, toplumsal hafıza bağlamında şiddetin ve linçin süre gelen yansımasını yinelemektedir.

3.5.1. Sivas Katliamı Karikatür Analizi

Şekil 6. Sivas Katliamı Karikatürü

Kaynak: Leman Dergisi, 1993.

Karikatürün başat göstergelerinin öğeleri ve sınıflandırması aşağıdaki tablodadır.

Tablo 10. Sivas Katliamı Karikatürü Göstergeler Tablosu

Birincil Düzlem		İkincil Düzlem (Kültür Alanı)	
Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Karikatür içi üst yazı	Gericilik Kundaklama Şiddet	İdeolojik eksen	Şiddet kültürü
Karikatür içi yazısı	Şiddet Aydınlıklar karanlığa	Karanlığın, gericiliğin ironisi	Faşizm eleştirisi

---

Canavarımsı takkeli yüzler	Şiddet pratiği	Radikal İslam	Siyasal İslam
Ateş	Kundaklama	Linç-Şiddet	Linç-Şiddet kültürü

Karikatürde bazı gruplar yerine failer için gerici sıfatının kullanılması, yan anlamda süre gelen radikal İslam taraftarlarının ideolojik eksenini işaret etmektedir. Zira canavarımsı yüzlerin takke ile çizilmiş olması, siyasal İslamın ideolojik eksenine şiddet kültürü üzerinden eleştiri içermektedir. “Aydınlıklar karanlığa” ifadesi ise, Sivas’da linçe maruz kalanların düşünsel dünyalarının, aydınlık yerine karanlığı arzulayanların ötekisi konumunda olduğunu göstermektedir. Bu noktada karanlık, gericilik anlam atfıyla olumsuzluma içermektedir.

Tüm bunlarla birlikte ateş, kundaklama eyleminin ve linçin göstereni olarak, canavarımsı kalabalık yüzlerle de birleşerek, yan anlam bağlamında linç-şiddet mefhumlarını imlemektedir. Olayları herhangi bir nedensellikten dolayı yoldan şiddetin nedeni olabilir miş minvaline getirmeyen karikatürde, ayrıca ölü ve yaralı sayıları da verilerek, linç-şiddet kültürüne yönelik ironik bir şekilde “aydınlıklar karanlığa” ifadesiyle eleştiride bulunmaktadır. Efendi gösteren olarak ise takkeli, sakallı saldırganlarla, siyasal İslamın şiddetle ilişkisine dikkat çekilmektedir. Zira bu şiddet ilişkisi, efendi gösterenin Sivas Katliamı’nda ideolojik ekseninde kendisini var edebilmek için, öznelere faşistçe vücut bulmasına olanak sağlamıştır.

Sonuç

Araştırmada toplumsal hafızaya yönelik imgelemde yer alan politik kimlik inşasına dair boş gösteren ile ötekilik mefhumu arasındaki ilişki irdelenmiştir. Araştırmanın amaçlı örnekleminde yer alan 90’larda gerçekleştirilmiş olan faili meçhul cinayetler, ana akım basılı medya ve dönemin alternatif mizah dergilerinde analize tabi tutulmuştur. Yapılan analizler çerçevesinde bu bölümde araştırma sorularına yanıt aranmaktadır. Bu kapsamda ilkin amaçlı örnekleminde yer alan olaylarda ötekilik olgusunun ana akım medyada ve mizah dergilerinde nasıl işlendiği sorunsallaştırılmıştır. Bu minvalde ana akım medyada efendi göstereni besleyecek, şiddetin yeniden üretimini ve toplumsal hafızayı ötekilik ekseninde tutacak şekilde; laik/seküler/aydın - muhafazakâr/radikal İslamcı ötekililiği, alevi/sol ideoloji/aydın - milliyetçi/muhafazakâr/radikal İslamcı ötekililiği ve Kürt/sol ideoloji/aydın - milliyetçi/Türk/muhafazakâr ötekililikleri görülmüştür. Bu ötekilikler yeniden üretilirken, efendi gösteren ise anonimleştirilerek medya materyallerinde perdelenmiştir. Bu durum, efendi gösteren ve normlarını, şiddeti nedenselleştirmek suretiyle metnin bilinçdışında meşrulaştırmaktadır. Makale kapsamında bakılan mizah dergilerinde ise, efendi gösterene ve onun

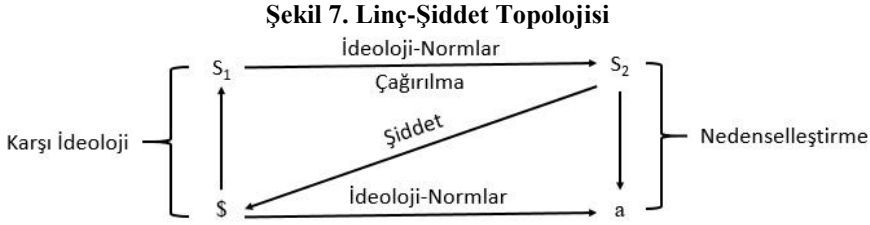
normlarına karşın güçlü eleştirel bakış açıları vuku bulmaktadır. Bu bakış açıları içerisinde devlet-güvenlik-şiddet üçgeninde, toplumun terörize edilmesinde yer alan iktidar mefhumunun eleştirisi gözlemlenmektedir. Bu yolla devlet-güvenlik miti tersyüz edilerek, kolluk kuvvetleri, iktidar ve terör bağlamlarının soy kütüğüne (soy bilimine) yönelik esas fail olan efendi göstereni ve onun normlarını yıpratma çabası görülmektedir. Zira irdelenen karikatürlerde kolluk kuvvetleri yetersiz ve efendi köle diyalektiğinde efendi gösterene hizmet eder şekilde görülmektedir.

Bir diğer araştırma sorusu olan, iktidar mefhumunun politik kimlik inşasında boş gösterene olan yansımaları ise, efendi gösterenin devletin homojenleştirici kimlik inşasındaki ideolojik ve kültürel kodlarının dışında kalan kesimleri –bu çalışma kapsamında kurban özneleri– düşman konumunda öteki olarak sabitleyerek, kendi varlığını ötekisi üzerinden kurması şeklinde görülmektedir. Bu bağlamda ana akım medyada bakılan haberlerde, kurban öznelerine yönelen şiddetin nedenselleştirilmesi, kurban özneleri dolaylı yoldan nesneleştirme hali içermektedir. Nitekim yapılan haberlerde cinayetler, suikastler yine şiddetin diliyle işlenmiştir. Bu kimi zaman Uğur Mumcu cinayetinde olduğu gibi doğrudan, kimi zaman ise toplumsal hafıza bağlamında 12 Eylül 1980 Darbesi'ni referans alan ve metnin bilinç dışına yönelen okumalarla görülebilmektedir. Nitekim ana akım medyada boş gösterenin içi bir oluş ve farklılıkların bir aradalığı olarak değil, efendi gösterenin biz diye nitelediği normlarla sabitlenen ideolojik konumlanışın kimliksel bağlamda ötekilerini kapsamaktadır. Analiz kısmında da belirtildiği üzere bu durum, Paris Genel Hastanesi'nde Büyük Kapatılma olarak anılan hadisedeki gibi kendinden olmayan herkesi toplumsal alandan soyutlamak, makale kapsamında ise cinayet işleyerek ontolojik varlığını yok etmek olarak görülmektedir.

Makaledeki diğer araştırma sorusu olan, medyanın toplumsal bellek bağlamında hatırlatmaya yönelik rolünün yansımalarında ise; bir ara bellek olarak dönemin en güçlü basılı ana akım medyasıyla, yine dönemin en güçlü basılı alternatif medyası olan Limon ve Leman dergilerinde temel iki paradigmatik ayrım görülmektedir. Bu bağlamda gazetecilik alanında ana akımın, liberal paradigma kapsamında 5 N 1 K yazım modeliyle olup bitenleri objektiflik iddiasıyla saydam bir şekilde yansıttığı yaklaşımına karşın, mizah dergilerinde dilin olduğu yerde ideolojiden katıksız olunamayacağı yaklaşımı çerçevesinde, adeta fikir gazeteciliğinde görülebilecek düzeyde, karikatürler aracılığıyla eleştirel perspektif sergilendiği görülmektedir. Mizah dergilerindeki bu güçlü eleştirel duruş, esasen ana akım medya eleştirisi de içermektedir. Zira ana akım medya, demokrasinin dördüncü kuvveti olarak demokratikleşmeye katkı sunması gerekirken, aksine şiddetin ve linç kültürünün dolaylı nedenselleştirmelerle –toplumsal bilinç dışında ve toplumsal bellekte ve medyanın kendi bilinç dışında 1980 Darbesi'nin dilinin esintilerini içermek suretiyle– medya materyalleri üzerinde yeniden üretmektedir. Öte yandan söz konusu mizah dergilerinde ise, hatırlatma

pratiği Türkiye'nin şiddetle imtihanının eleştirisi olabilecek şekilde ele alınmaktadır. Bu minvalde ana akım medyanın demokratikleşme yönünde olguların tartışılmasını başaramadığı, ancak söz konusu mizah dergilerinin ise eleştirisini olgulara ve bu olguları (şiddet, linç vb. gibi) var eden efendi gösterene yönelttiği gözlemlenmiştir.

Yukarıda takip edilen yanıtlar kapsamında ise, bu makale bir linç-şiddet topolojisi önererek, medya materyallerinin eleştirel okumasına katkı sunabileceğini savlamaktadır.

Yukarıdaki topolojide S_1 efendi gösteren olarak, kurban özne $\$$ 'in Büyük Ötekisi konumundadır. Kurban özne ($\$$) kendisini var edebilmek adına, efendi gösterenin (S_1) kendisine toplumsal normlar ve ideolojiler olarak sunduğu ve biz diye nitelediği konumlanışta yer almamayı tercih etmektedir. Bu bağlamda kendisini iğdiş edilmiş olmaktan, bölünmüş özne olmaktan kurtaracak olan arzu nesnesine (a), kendi ideolojileri ve normlarıyla bütünleşmek üzere yönelmektedir. S_1 'den fail özneye (S_2) yönelen okta yer alan ideoloji ve normlara bağlı kalan S_2 , efendi gösterenin biz diye nitelediği gruba ideolojik olarak çağırılma ile kimliksel ve normalsal bağlamda dahil olmaktadır. Nitekim bu şekilde efendi gösteren vücut bulabilmektedir. Fail özne (S_2) bu kapsamda, efendisine yönelen karşı ideolojinin sahip olduğu değer ve normları ötekileştirerek, bunları içerisinde barındıran arzu nesnesine (a) yönelir. Arzu nesnesinin (a) soyut değerler bütünü olmasından mütevellit ise, onun vücut bulduğu özneyi ötekileştirip, efendi gösterenin ideolojik eksenyle boş gösterenin içerisinde bu özneyi düşman olarak konumlandırışına ve çağrısına şiddet kullanarak cevap verir. Bu noktadaki nedenselleştirme ise, arzu nesnesinin (a) taşıdığı değerlerin, fail öznenin (S_2) efendi gösteren tarafından şekillendirilen bilişsel sürecinin ötekisi olmasındandır. S_2 , bu durumu kendi varlık alanına tehdit olarak görür ve adeta histerinin söyleminde, terapistini efendi gösterenin yerine koyan histerik gibi davranarak, efendi göstereni rehber edinip, ondan gelen ideolojik çağrıyla linç gerçekleştirir. Bu durum linçin yanı sıra, makaleye konu olan diğer şiddet eylemleri ve cinayetler için de geçerlidir.

Yukarıdaki topoloji üzerinden irdelenen haberlerde ana akım medya ele alındığında, 5N1K yazım kuralında yer alan 'neden' sorusunun yanıtları, linç-şiddet topolojisinin metnin bilinç dışında yeniden üretimi olarak görülebilir. Zira bu sorunun yanıtı şiddeti nedene bağlayarak sunar, ancak şiddete her ne

olursa olsun kayıtsız şartsız karşı bir duruş sergilemez. Nitekim haberlerin bu şekilde –bir olgu olarak şiddetin ele alınmasının dışında– aktarımı, olayları, durumları, kopuk ve bağlamından uzak, çabuk tüketilir, unutulur bir hale getirmektedir. Bu kapsamda medyanın şiddet haberlerini yansıtırken, onu bir olgu olarak ele alıp, şiddet olgusuna eleştirel yaklaşımda bulunmasıyla, demokrasinin 4. kuvveti olarak toplumsal barış ve uzlaşmaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Böylelikle medya, toplumsal kanaatlerin oluşumunda ötekilikler üreten şiddetin yeniden üretilmesini yavaşlatıp, şiddetin varlığını eleştirel bir pratikle zayıflatabilir. Darbelerle ve faili meçhullerle terörize edilmiş bir toplumsal hafızanın, şiddeti yeniden üreten bilişsel süreçleri tersine çevrilebilir ve şiddetin olgusal, kavramsal ve pratik olarak kabul görülmeyişi sağlanabilir. Bu noktada olguları ele alabilmek adına barış gazeteciliğinin önemi bir kez daha öne çıkarken, medyanın bir ara bellek olarak toplumsal hafızaya olan katkısı, demokratikleşme kültürüne hizmet eder şekilde vuku bulabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Cansel Poyraz Akyol %50, İbrahim Emre Sugel %50.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Cansel Poyraz Akyol %50, İbrahim Emre Sugel %50.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Açikel, S. Y. (2014, Ocak). Linç kültürü ve milliyetçilik üzerinden Türkiye'ye bakmak [Bildiri sunumu]. Genç Araştırmacılar Tartışıyor, Siyasi İlimler Türk Derneği VIII. Lisansüstü Konferansı Bildirileri Seçkisi, Ankara.

Adorno, T. ve Horkheimer M. (1995). *Aydınlanmanın diyalektiği*. (Çev. N. Ülner). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Akhan, A. (2022). 1980 Darbesi'nin Batı ülkelerindeki yankıları, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 45-65.
<https://doi.org/10.30803/adusobed.1062466>

Akyol, C. P. (2022). *Zamanın sabrı faili meşhur doksanlar*. İstanbul: Destek Yayınları.

- Alkan, F. ve Erdem, R. (2021). Etnosentrizm ve meslek merkezçilik: kavramsal bir değerlendirme, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(30), 635-651.
<https://doi.org/10.21076/vizyoner.702317>
- Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Çev. Y. Alp ve M. Özışık). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Assman, J. (2015). *Kültürel bellek eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. (Çev. A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baker, U. (1995). *Medyaya nasıl direnilir*. 15 Eylül 2022 tarihinde <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-68-69-aralik-ocak1995/2268/medyaya-nasil-direnilir/4590> adresinden edinilmiştir.
- Baker, U. (2015a). *Kanaatlerden imajlara duygular sosyolojisine doğru*. (Çev. H. Abuşoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baker, U. (2015b). *Sanat ve arzu*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Bakhtin, M. (2001). *Karnavaldan romana*. (Çev. C. Soydemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Barthes, R. (1979). *Göstergebilim ilkeleri*. (Çev. B. Vardar ve M. Rıfat) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Başçı, E. (2017). Küreselleşen dünyada etnosentrizm: Üniversite öğrencileri üzerine yapılan bir saha araştırması, *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(16), 286-293. DOI : 10.23929/javstudies.620
- Benjamin, W., Direk, Z., Çelebi, A., Derrida, J., Hamacher, W., Agamben, G., Cover, R. M. (2010). *Şiddetin eleştirisi üzerine*. (Çev. E. Göztepe, Z. Göztepe, F. B. Aydar). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bircan, U. (2015). Roland Barthes ve göstergebilim, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 13(26), 17-41.
- Bora, T. (2008). *Türkiye'nin linç rejimi*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bürger, P. (2019). *Avangard kuramı*. (Çev. E. Özbek ve Ş. Öztürk). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çoban, B. (2008). Toplumsal iletişim sürecinde “öteki” ve söylemsel-epistemik şiddet. *Communication in Peace/Conflict in Communication* (39-45). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- Dede, A. (2019). Küresel toplumsal hareketlerin başka dünya talebi, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(14), 21-39.

- Deleuze, G. ve Guattari, F. (1990). *Kapitalizm ve şizofreni 1, göçebe bilimi incelemesi: Savaş makinası*. (Çev. A. Akay). Ankara: Bağlam Yayınları.
- Duranay, H. (2014). *Yükselen ağ toplumu ve "şimdi"yi anlamak*. 15 Şubat 2022 tarihinde <https://www.yeniduzen.com/yukselen-ag-toplumu-ve-simdiyi-anlamak81436h.htm> adresinden edinilmiştir.
- Duranay, H. (2017). Ağ toplumu ve imajları özgürleşmiş bir iletişim olanağı mı?. *Centre of Research and Communication for Peaces* (59-65). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- Duranay, H. (2023). *Americano, spaghetti western & beyaz adam mitinin çöküşü....* 15 Ocak 2023 tarihinde https://www.reportare.com/kose-yazilari/americano-spaghetti-western-beyaz-adam-mitinin-cokusu/?fbclid=IwAR0McTj1fJoAa9Nsl0_5pzjCxcfZmBe98wbfKnn8pruFSH9jnZ0ssoEPRPY adresinden edinilmiştir.
- Fiske J. (2003). *İletişim çalışmalarına giriş*. (Çev. S. İrvan). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Fliche, B. (2016). L şeması-r şeması: Lacan topolojisine bir giriş, *Libido*, 36-40.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitapevi.
- Foucault, M. (2013). *Güvenlik, toprak, nüfus*. (Çev. F. Taylan). İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve iktidar*. (Çev. I. Ergüden ve O. Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. ve Chomsky N. (2005). *İnsan doğası/iktidara karşı adalet- Foucault ve Chomsky tartışıyor*. İstanbul: BGTST Yayınları.
- Gambetti Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi: neoliberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(40), 145-166.
- Gramsci, A. (1986). *Hapishane defterleri*. (Çev. K. Somer). İstanbul: Onur Yayınları.
- Halbwachs, M. (2021). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. (Çev. B. Uçar). Ankara: Heretik Basın Yayın.
- Hall, S. (2017). *Temsil: Kültürel temsiller ve anlamlandırma uygulamaları*. (Çev. İ. Dündar). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Herman, E. ve Chomsky N. (2012). *Rızanın imalatı, kitle medyasının ekonomi politiği*. (Çev. E. Abadoğlu). İstanbul: BGST Yayınları.

- İlter, T. (2006). Modernizm, postmodernizm, postkolonyalizm: ben-öteki ilişkileri ve etnosentrizm, *Küresel İletişim Dergisi*, (1), 1-14.
- İnce, G. B. (2010). Medya ve toplumsal hafıza, *Kültür ve İletişim Dergisi*, 13(1), 9-29.
- İslami terör korkutuyor!. (1990, 8 Ekim). *Sabah*, 1
- Kahpe suikast. (1993, 25 Ocak). *Sabah*, 1
- Kanlı Cuma. (1993, 3 Temmuz). *Sabah*, 1
- Kara gün / Türk İslam komandoları üstlendi. (1990, 8 Mart). *Sabah*, 1
- Karaarslan, F. (2021). *Toplumsal hafıza hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Lacan, J. (2013). *Psikanalizin dört temel kavramı*. (Çev. N. Erdem). İstanbul: Metis Yayınları.
- Laclau, E. (2012). *Evrensellik, kimlik ve özgürleşme*. (Çev. E. Başer). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Leman (1992). *Musa Anter Cinayeti Karikatürü*. 18 Aralık 2022 tarihinde <https://www.cizgidiyari.com/forum/leman/110366-leman-sayi-0046-29-eylul-1992-a.html> adresinden edinilmiştir.
- Leman (1993). *Sivas Katliamı Karikatürü*. 18 Aralık 2022 tarihinde <https://www.cizgidiyari.com/forum/leman/109105-leman-sayi-0086-05-temmuz-1993-a.html> adresinden edinilmiştir.
- Leman (1993). *Uğur Mumcu Cinayeti Karikatürü*. 18 Aralık 2022 tarihinde <https://www.cizgidiyari.com/forum/leman/108447-leman-sayi-0064-01subat-1993-a.html> adresinden edinilmiştir.
- Limon (1990). *Çetin Emeç Cinayeti Karikatürü*. 18 Aralık 2022 tarihinde <https://www.cizgidiyari.com/forum/limon/106034-limon-sayi-210-15-mart-1990-a.html> adresinden edinilmiştir.
- Limon (1990). *Doç. Dr. Bahriye Üçok Cinayeti Karikatürü*. 18 Aralık 2022 tarihinde <https://www.cizgidiyari.com/forum/limon/116224-limon-sayi-240-11-ekim-1990-a.html> adresinden edinilmiştir.
- Marx, K. (2003). *Kapital: Cilt 1*. (Çev. A. Bilgi). Eriş Yayınları.
- Marx, K. ve Engel, F. (2018). *Komünist manifesto*. (Çev. T. Bora). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1992), *Alman ideolojisi*. (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Musa Anter öldürüldü!. (1992, 21 Eylül). *Hürriyet*, 1

- Musa Anter öldürüldü!. (1992, 21 Eylül). *Milliyet*, 1
- Mutlu, E. (2012). *İletişim sözlüğü*. Ankara: Sofos.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekânları*. (Çev. M. Özcan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Orhon, G. (2020). Cisimleşmiş bellek, yaşayan nesne: Eşya, ev, müze. *Gökcisimleri Üzerine* (51–59). İstanbul: Arter Yayınları.
- Özdoyran, G. (2020). Stuart Hall, totem-nesnesiz kimlikler ve hayali/imgesel temsiller, *Trt Akademi*, 5(10), 470-489.
- Özyürek, E. (2020). *Türkiye'nin toplumsal hafızası*. İstanbul: Şişli.
- Purvis, T. ve Hunt, A. (2014). Söylem, ideoloji, söylem, ideoloji, söylem, ideoloji..., (Çev. S. Coşar), *Moment Dergi*, 1(1), 9-36.
<https://doi.org/10.17572/mj2014.1.936>
- Sugel, İ. E. (2021). *Sokak sanatının kullanımı ve kamusal alanın dönüşümü: Lefkoşa Suriçi örneği* [yüksek lisans tezi]. Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2021). Nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ünal, E. (2017). Lacancı söylem kuramı: Histeriğin söylemine dair bir vaka örneği, *Ayna Klinik Psikoloji Dergisi*, 4(2), 10-25.
<https://doi.org/10.31682/ayna.470702>
- Zizek, S. (2011). Kırılğan temas. (Çev. T. Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.

Extended Abstract

In this research, which is under the umbrella of social memory and media, a critical reading of the unsolved people who lived in Turkey in the 90s was made through media materials, which are a memory place / buffer. In the research, the dialectical relationship between the empty signifier and the master signifier was revealed, traced to Turkey's practice of remembering through media materials. The main purpose of the research within the scope of this stalking process, is to contribute to democratization and reveal the role that the mainstream media has or cannot take, with the criticism of the violence phenomenon made visible through the states of otherness and identity conflicts, created in Turkey.

With the notion of empty signifier, Laclau (2012) characterizes the abstract universal of particularities that can be embodied. Concrete particularities, on the other hand, imply groups meeting around common intellectual and sensory images (Laclau, 2012). These groups (communities) are dynamic-active structures within the abstract universal called society, with the communicative-cultural interactions of individuals and other groups

(communities) that can sometimes be common and differentiated simultaneously (Laclau, 2012, Assman, 2015). In such networks, social memory is mediated by its nature to creations, reproductions and reproductions with the dialectic of forget (remember) and in this context, the political construction of memory and cultural codes-practices (Halbwachs, 2021; Assman, 2015; Özyürek, 2020; Karaarslan, 2021). It is a living organism (Assman, 2015; Özyürek, 2020; Karaarslan, 2021; İnce, 2010), and in such mediation, it is important to examine otherness as a phenomenon for social memory and identity discussions (Lacan, 2013; Žizek, 2011). In the context of social memory, the dialogue between the political construction of memory and the creation of identity and otherness (Bakhtin, 2001) is in the political events that marks Turkey; left-right conflicts, coups, unsolved murders, murders of journalists, Sivas Massacre, murders against women-LGBTI+ individuals (Akyol, 2022).

In addition, the aim of the dominant powers to create a homogeneous political-cultural identity in the context of filling the empty signifier is also a suitable area for the critical reading of otherness as a phenomenon in the context of the relationship between media and social memory (Laclau, 2012, Lacan, 2013; Žizek, 2011; Foucault, 2013; Halbwachs, 2021; Assman, 2015). In this area, the media also has the role of memory space (Nora, 2006).

As a matter of fact, according to Assman (2015); individuals build their remembering practice over images (ceremonies, rites, symbols, pictures, photographs, texts, stories, books, news, icons, etc.) and these images (figures) are shaped by establishing context with socially immanent conjunctures and cultural codes within the time-space dialogue (Assman, 2015; Bakhtin, 2001). Although the notion of group as an abstract signifier in this context-building process does not have a memory on its own, the individuals included in the group can create cultural memory with the communication activities carried on from generation to generation, based on these images to remember (İnce, 2010; Assman, 2015; Orhon, 2020). Considering the mediations of cultural memory in the construction of political identity, the critique of the other phenomenon and the empty signifier (such as the culture of violence and lynching) that are inherent in the political events taking place in Turkey under the umbrella of social memory and the media come to the fore in this context (Bora, 2008).

Here, the image dialogue of the empty signifier with the notion of otherness in the construction of political identity related to social memory is the subject. In this context, it was directed towards Turkey of the 90s. In this orientation, mainstream media in terms of the formation of dominant opinions and cartoon magazines in terms of alternative reading were taken as basis. The basic principle of choosing media materials as research objects is that they can be seen as an external buffer according to Assman (2015) and as a memory space according to Nora (2006).

For the theoretical framework, the collage technique was utilised. In addition to Laclau's (2012) theoretical perspective on the triangle of universality-identity-liberation for the critical examination of the phenomenon of otherness and the empty signifier, critical readings of Hall (2017) and Althusser (2000) towards identity-subject-ideology contexts and Lacan's (2013) psychoanalytic discourse topology is centered.

As for the dialogic relationship of social memory with the media regarding the context of forgetting-remembering; Halbwachs's (2021) 'collective memory' and Assman's (2015) 'cultural memory' theories were used.

The purposeful sample of the research was determined in the field of political identity construction in the context of otherness, the image of the empty signifier and social memory. In this context; The assassination of Çetin Emeç, Assoc. Dr. Bahriye Üçok, Journalists; News and cartoons about the murders of Musa Anter, Uğur Mumcu and the Sivas Massacre were selected as samples.

Qualitative design was used in the research, and the headline news in the mainstream newspapers of the period were subjected to qualitative descriptive analysis with Lacan's (2013) matrix showing the master, within the framework of purposive sampling. In the research, in order to reach the resultant of social memory, Limon, the alternative media of the period, was analyzed with Barthes' (1979) studium modeling and semiotic analysis in the cartoons determined within the framework of purposive sampling in Leman magazines. Among the findings, on the axis of otherness, secular/secular/intellectual - conservative/radical Islamic otherness, Alevi/left ideology/intellectual - nationalist/conservative/radical Islamic otherness and Kurdish/left ideology/intellectual - nationalist/Turkish/conservative otherness were observed. Within the framework of critical reading for the presentation of news in the mainstream media through these othernesses, a topology of violence - lynching has been created regarding Turkey's test with violence and presented as a critical reading model.

SEKTÖREL AR-GE HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI ETKİSİ: KISA VE UZUN DÖNEMDE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Melike ÇETİN*

Öz

Ar-Ge'nin büyüme üzerindeki etkisi, ekonomik büyümeyi yönlendirmede bilgi ve teknolojinin rolünü vurgulayan içsel büyüme teorisinin merceğinden anlaşılabilir. Bu teoriye göre, Ar-Ge faaliyetleri yeni bilgi ve teknolojilerin yaratılmasına yol açar; bu da verimliliği artırır ve ekonomik büyümeyi yönlendirir. Sektörel Ar-Ge faaliyetleri ise kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumları tarafından üretilen süreçlerdir. Hangi sektörün faaliyetlerinde ne kadar etkili olduğu, uygulanan Ar-Ge politikaları, kaynakların tahsisi ve yaratılan dışsallıklar açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı sektörlere göre yapılan Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini karşılaştırmalı olarak analiz etmektir. Çalışmada 1990-2021 yılları arasında Türkiye ekonomisi örneği için ARDL analizi kullanılmıştır. Özellikle her sektör tarafından yapılan Ar-Ge harcamasının bireysel olarak büyüme üzerindeki etkisi araştırılmış ve sektörel Ar-Ge faaliyetlerinin etkileri birbiri ile karşılaştırılmıştır. Bulgular uzun dönemde, kamu ve firmaların Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve işaretinin pozitif olduğunu göstermektedir, fakat yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsız ve işareti negatif yönlüdür. Kamu ve firmaların Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki uzun dönem etkisi karşılaştırıldığında ise kamu Ar-Ge harcamalarında yapılan yüzde bir artışın uzun dönemde büyüme üzerinde yarattığı etkinin (%5), firmaların Ar-Ge harcamalarında yapılan yüzde bir artışın uzun dönemde büyüme üzerinde yarattığı etkiden (%1.5) daha fazla olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Kamu Ar-Ge harcamaları uzun dönemde daha etkilidir. Kısa dönem etkileri incelendiğinde de kamu Ar-Ge harcamalarının birinci gecikmesinde diğer sektörel harcamalarla kıyaslandığında en düşük etkiye sahip olduğu dikkat çekmektedir. İkinci ve üçüncü gecikmesinde etki negatife dönüşmektedir. Aksine firmaların ve yükseköğretim kurumlarının yaptığı Ar-Ge harcamalarının kısa dönemde ekonomiye etkisi yüksektir. Üç gecikme döneminde firmalar ve yükseköğretim kurumları yaptıkları Ar-Ge harcamalarını yenilikçi çıktılara dönüştürebilmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Ar-Ge Harcamaları, Ekonomik Büyüme, ARDL Analizi, Kısa ve Uzun Dönem.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Dış Ticaret Bölümü, mecetin@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6744-9337>

COMPARATIVE EFFECT OF SECTORAL R&D EXPENDITURES ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF TÜRKİYE IN THE SHORT AND LONG TERM

Abstract

The impact of R&D on growth can be understood through the lens of endogenous growth theory, which emphasizes the role of knowledge and technology in driving economic growth. According to this theory, R&D activities lead to the creation of new knowledge and technologies, which increase productivity and drive economic growth. Sectoral R&D activities are the processes produced by the public, private sector and higher education institutions. It is crucial to assess the effectiveness of each sector in its activities, as it informs applied R&D policies, resource allocation, and potential externalities created. The aim of this study was to conduct a comparative analysis of the impact of R&D expenditures made by various sectors on economic growth. In the study, ARDL analysis was used for the example of the Turkish economy between 1990-2021. In particular, the effect of R&D expenditures made by each sector on individual growth was investigated and the effects of sectoral R&D activities were compared with each other. The findings showed that in the long run, the effect of public and firms' R&D expenditures on growth was statistically significant and the sign was positive, but the effect of higher education institutions' R&D expenditures on growth was statistically insignificant and the sign was negative. The comparison of the long-term impact of R&D expenditures by public entities and firms on growth showed that a one percent increase in firms' R&D expenditures had a greater effect on growth in the long term (% 1.5) compared to a one percent increase in public R&D expenditures, which had a lesser effect on growth in the long run (5%). Public R&D expenditures were more effective in the long run. When the short-term effects were analyzed, it was noteworthy that public R&D expenditures had the lowest effect in the first lag compared to other sectoral expenditures. In the second and third lag, the effect turned into negative. On the contrary, R&D expenditures made by companies and higher education institutions had a high impact on the economy in the short run. In three lag periods, companies and higher education institutions can transform their R&D expenditures into innovative outputs.

Keywords: R&D Spending, Economic Growth, ARDL Analysis, Short and Long Term.

GİRİŞ

Araştırma ve geliştirme (Ar-Ge), yeni teknolojilerin ve ürünlerin yaratılmasına yol açtığı ve dolayısıyla inovasyonu ve üretkenliği yönlendirdiği için ekonomik büyümenin temel dinamiklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarının tümü, ekonomik büyümenin teşvik edilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Kamu sektöründe, Ar-Ge için devlet finansmanı, temel araştırmalara yetersiz yatırım yapılması gibi piyasa başarısızlıklarının üstesinden gelinmesine yardımcı olmakta ve ayrıca yenilik için elverişli bir ortam yaratmaktadır. Kamu Ar-Ge harcamaları ayrıca yeni teknolojilerin ticarileştirilmesini desteklemekte ve yüksek vasıflı işler

yaratmaktadır. Diğer taraftan özel sektör firmaları, ekonomideki Ar-Ge harcamalarının birincil itici gücüdür. Firmaların Ar-Ge'ye yaptığı yatırım, yeni ürün ve süreçlerin geliştirilmesine yol açmakta ve firmalar için rekabet avantajı sağlamaktadır. Ayrıca Ar-Ge'ye yatırım yapan firmalar, Ar-Ge maliyetlerini daha fazla sayıda ürüne yayabilecekleri için ölçek ekonomilerinden de yararlanabilmektedirler. Yükseköğretim kurumları ise Ar-Ge'yi teşvik etmede rol alan en önemli aktörlerden biridir. Üniversiteler ve araştırma kurumları genellikle temel araştırmalar yürütür ve yeni teknolojilerin ticarileştirilmesi için destek sağlarlar. Yükseköğretim kurumları ve firmalar arasındaki işbirliği, bilgi ve fikirlerin aktarılmasına da yardımcı olarak yeni ürün ve süreçlerin geliştirilmesine yol açmaktadır.

Literatürde sektörel Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ilişkin çalışmalar giderek artış göstermektedir (Genç & Tandoğan, 2020; Uçak vd., 2018). Araştırmalar, sektörel Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumlu olduğunu, çünkü Ar-Ge'nin teknolojik ilerlemeye ve artan üretkenliğe ve bunun da ekonomik büyümeye yol açtığını öne sürmektedir (Coe vd., 1995). Ancak bu etkinin büyüklüğü, Ar-Ge harcamalarının seviyesi, yürütülen Ar-Ge'nin türü ve Ar-Ge'nin yapıldığı ekonomik ve kurumsal ortam gibi birçok faktörlere bağlıdır (Cohen & Levinthal, 1989; Ali-Yrkkö, 2004; Conte vd., 2009).

Bu çalışmanın amacı, sektörel Ar-Ge harcamalarının 1990-2021 yılları arasında Türkiye'deki ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin uzun ve kısa dönemde ARDL analizi yöntemiyle analiz edilmesi ve sektörel Ar-Ge harcamalarının karşılaştırmalı bir sıralamasının sunulmasıdır. Bu çalışma, Türkiye'de yapılan daha önceki çalışmalardan farklı olarak, sektörel düzeyde Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Özellikle her sektör tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarının bireysel olarak büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönem etkisinin araştırılması hedeflenmiştir. Ar-Ge politikalarının yapılandırılmasında ve kaynakların dağılımı kararlarında etkili olacağı düşünülen sektörel Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin karşılaştırılması bu çalışmanın tartışma bölümünü oluşturmaktadır. Araştırma bulgularının Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ilişkin tartışmalara katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın bölümleri şu şekilde çerçevelendirilmiştir: 1. ve 2. bölüm altında, Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisine teorik olarak kısaca değinilmiş ve literatürde yer alan ampirik çalışmalara yer verilmiştir. 3. bölümde çalışmada kullanılan model ve veri seti açıklanmaktadır. Son olarak 4. bölümde ise çalışmanın ampirik bulguları ele alınmıştır. Sonuç bölümü çalışmada elde edilen bulguları ve politika çıkarımlarını değerlendirmektedir.

1. AR-GE HARCAMALARI VE BÜYÜME İLİŞKİSİ

Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iktisat

literatüründe yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Büyüme ve Ar-Ge harcamalarına atıfta bulunan ilk teori, neoklasik büyüme teorisidir. 1950'lerde Robert Solow tarafından geliştirilen neoklasik büyüme teorisi, ekonomik büyümenin ana itici güçleri olarak fiziksel ve beşeri sermaye birikimine odaklanmaktadır. Ekonomik büyümenin, yatırımlar yoluyla fiziksel sermaye birikimi ve eğitim ve öğretim yoluyla da beşeri sermaye birikimi tarafından yönlendirildiğini ve ayrıca, Ar-Ge harcamalarından kaynaklanan teknolojik ilerlemenin artan üretkenliğe ve ekonomik büyümeye yol açtığını savunmaktadır (Solow, 1956; Swan, 1956). Neoklasik büyüme teorisi, Ar-Ge harcamalarını ekonomik büyümeyle açıkça ilişkilendiren ilk teorilerden biridir. Solow'un orijinal modeli, bir değişken olarak Ar-Ge'yi içermemekte, ancak modelin diğer ekonomistler (Romer, 1986; Lucas, 1988; Barro & Sala-i-Martin, 1990, 1995; Barro, 1990; Greenwood & Jovanovic, 1990; Rebelo, 1991; Grossman & Helpman, 1990, 1991, 1994; Aghion & Howitt, 1990) tarafından geliştirilen sonraki versiyonları özellikle içsel büyüme teorileri, teknolojik ilerlemenin ve ekonomik büyümenin temel itici gücü olarak Ar-Ge'yi modelde barındırmaktadır. Fiziksel ve beşeri sermaye birikimine ve Ar-Ge'nin teknolojik ilerlemeyi yönlendirmedeki rolüne odaklanan neoklasik büyüme teorisi, hala büyüme teorisinin temel taşı olarak kabul edilmekte ve mevcut büyüme araştırmalarını etkilemeye devam etmektedir.

Teknolojik ilerlemeyi dışsal olarak değerlendiren neoklasik büyüme teorisinin ardından tartışmalar içsel büyüme modelleri (Romer, 1986; Lucas, 1988; Barro & Sala-i-Martin, 1990, 1995; Greenwood & Jovanovic, 1990; Rebelo, 1991; Grossman & Helpman, 1990, 1991, 1994; Aghion & Howitt, 1992) eksenine kaymıştır. İçsel büyüme teorileri, bir ekonomideki yenilik, bilgi ve beşeri sermaye gibi iç faktörlerin ekonomik büyümeyi nasıl yönlendirebileceğine odaklanmaktadır. Klasik ve dışsal büyüme modelleriyle (Smith, 1776; Malthus, 1799; Ricardo, 1817; Harrod, 1939; Domar, 1946; Solow, 1956; Swan, 1956) çelişen içsel büyüme modellerinin temel özelliklerinden biri, ekonomik büyümeyi yönlendirmede beşeri sermayenin ve bilginin rolünü birleştirmeleridir. Lucas'ın Beşeri Sermaye Birikimi Modeli, Barro'nun Kamu Harcamaları Modeli, Romer'in Bilgi Yayılımları Modeli, Aghion ve Howitt'in Ar-Ge Modeli içsel büyüme modellerinde, eğitim ve öğretim gibi beşeri sermayeye yapılan yatırımların ekonomideki bilgi stokunda bir artışa yol açtığı ve bunun da daha yüksek verimlilik ve ekonomik büyümeye neden olduğu varsayılmaktadır. İçsel büyüme modelleri ayrıca, ekonomik büyümeyi yönlendirmede inovasyon ve teknolojik ilerlemenin rolüne daha fazla vurgu yapmaktadır. İnovasyon ve inovasyonun Ar-Ge yatırımları, araştırmacı sayısı, patent sayıları ve bilimsel çıktılar gibi alt bileşenleri, ekonomide üretkenliği ve çıktıyı artırabilen yeni ürün ve süreçlerin yaratılmasına yol açtığı için büyümenin itici gücü olarak kabul edilmektedir. Teoriler, ekonomik büyümenin öncelikle insan sermayesi, Ar-Ge ve inovasyona yapılan yatırım tarafından yönlendirildiğini ve teknolojik ilerlemenin içsel olduğunu, yani beşeri sermaye, Ar-Ge ve inovasyona yapılan yatırım düzeyi tarafından belirlendiğini savunmaktadır. Ar-Ge ve teknolojik

ilerlemenin uzun vadeli ekonomik büyüme için kritik öneme sahip olduğu öne sürülür. Genel olarak, içsel büyüme modelleri, bir ekonominin büyüme yolunu şekillendiren yenilik, beşeri sermaye ve kurumlar gibi iç faktörleri vurgulayarak ekonomik büyümenin itici güçlerinin daha eksiksiz bir resmini sunar. Ayrıca, ekonomik büyümeyi teşvik etmede hükümet politikalarının önemini ve teknolojik ilerlemenin dışsallıklarını ve bir ekonominin büyümesini etkileyebilecek diğer faktörleri hesaba katma ihtiyacını da vurgulamaktadır.

Teknolojik ilerlemeye ve yeniliklerin itici gücüne vurgu yapan diğer bir teori de Shumpeter tarafından geliştirilmiştir. Aslında ekonomik büyüme alanında klasik bir çalışma olan fakat ekonomik büyümede inovasyon ve girişimciliğin rolünü ilk defa vurgulayan Schumpeter, ekonomik büyümenin öncelikle inovasyon ve girişimcilik tarafından yönlendirildiğini savunur. İnovasyon ve girişimciliğin üretkenliği ve verimliliği artırabilen yeni ürünlerin, süreçlerin ve teknolojilerin yaratılmasına yol açtıklarından, Ar-Ge ve teknolojik ilerlemenin uzun vadeli ekonomik büyüme için kritik bir öneme sahip olduğunu vurgular (Shumpeter, 1934). Schumpeter teorisinde, ekonomik büyümenin, yeni fikirlerin ve teknolojilerin eskilerinin yerini alarak yeni endüstrilerin yaratılmasına ve eskilerinin yok edilmesine yol açan yaratıcı yıkım süreci tarafından yönlendirildiğini öne sürmektedir (Aghion vd., 2015). Bu sürecin, yeni ürünler, süreçler ve örgütlenme biçimlerini tanıtan girişimciler tarafından yönlendirildiğini ve bunun ekonomik kalkınmanın anahtarı olduğunu belirtir. Ayrıca, yeni ürünler ve süreçler sunan firmalar daha yüksek fiyatlar talep ederek daha yüksek kârlara yol açabileceğinden, inovasyonun kâr kaynağı olduğunu da belirtir. Devletin ekonomik kalkınmadaki rolünün, mülkiyet haklarını, sözleşmeleri ve rekabeti destekleyen yasal ve kurumsal bir çerçeve oluşturarak girişimciler ve yenilikçilik için elverişli bir ortam yaratmakla sınırlı olduğunun da altını çizer (Shumpeter, 1934; Solo, 1951; Aghion, 2004, 2018).

İnovasyon sistemi yaklaşımı, ekonomik büyümede aktörler (firmalar, üniversiteler, hükümet) ve kurumlar (fikri mülkiyet hakları, rekabet politikası, eğitim) arasındaki etkileşimin rolünü vurgulamakta ve inovasyon ve Ar-Ge'nin ekonomik büyümenin temel taşları olduğunu ve bunların etkili olabilmesi için içine yerleştirildikleri sistemin gerekli olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla, ekonomideki inovasyon ve teknolojik değişim oranını belirleyen faktörleri anlamak için bir çerçeve oluşturmaktadır. İnovasyon sistemleri yaklaşımı bugüne kadar çeşitli ölçeklerde ve alanlarda birçok araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Freeman (1987, 2004), Lundvall (1992) ve Nelson (1993) ulusal inovasyon sistemleri üzerine, Breshi ve Malerba (1997), Malerba (2004) sektörel inovasyon sistemleri üzerine ve Saxenian (1991), Cooke vd. (1997) bölgesel inovasyon sistemleri üzerine çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Carlsson (1997) ve Bergek vd. (2008) daha çok sistemin teknolojik boyutunu ele almışlardır. Dodgson (2008) ve Assimakopoulos (2007) ise inovasyon ağları üzerine ve Lorenz ve Lundvall

(2006) bilgi ve öğrenme alanlarına katkı yapmışlardır. İnovasyon, ekonomideki firmalar, üniversiteler, araştırma kurumları ve hükümet dahil olmak üzere çeşitli aktörlerin ve kurumların etkileşimini içeren sistemik bir süreç içerisinde gerçekleştirilmektedir. İnovasyon sistemi yaklaşımı, inovasyonu, sermaye ve insan sermayesi gibi kaynakların mevcudiyeti, rekabet seviyesi ve araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) için devlet desteği seviyesi de dahil olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilenen karmaşık bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Yeniliğin yalnızca bireysel firmaların ürünü olmadığını, aynı zamanda eğitim sistemi, yasal çerçeve ve Ar-Ge için devlet finansmanının düzeyi gibi yeniliği destekleyen kurumlar, politikalar ve düzenlemeler tarafından şekillendirildiğini ifade eder. Ayrıca inovasyon sistemindeki farklı aktörler, örneğin, firmalar, üniversiteler ve araştırma kurumları arasındaki etkileşim, bilgi transferine ve yeni fikir ve teknolojilerin geliştirilmesine yol açacağı için aralarındaki ağların ve etkileşimlerin rolü ekonomik büyüme için oldukça önemlidir.

Tüm bu teoriler, Ar-Ge ve teknolojik ilerlemenin uzun vadeli ekonomik büyüme için kritik öneme sahip olduğunu ve Ar-Ge ve teknolojiye yatırımın üretkenliği ve etkinliği artırmak için gerekli olduğunu ve bunun da artan ekonomik büyümeye yol açabileceğini öne sürmektedir. Bununla birlikte teoriler, ekonomik büyümeyi yönlendirmede insan sermayesi, yenilik ve kurumlar gibi diğer faktörlerin önemini ve teknoloji, Ar-Ge ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi anlamak için bütüncül bir yaklaşıma duyulan ihtiyacı da vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Ar-Ge faaliyetleri, yenilikçilik, verimlilik artışı, iş yaratma, dış ticaret ve işbirliği gibi yollarla ekonomik büyümeye katkıda bulunur. Ar-Ge faaliyetleri yeni ürünlerin ve hizmetlerin geliştirilmesini sağlayarak pazarda rekabetçi bir avantaj sağlar ve şirketlerin büyümesini destekler. Sonuç olarak, kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları, inovasyonu teşvik ederek ve yeni bilgi ve teknolojilerin geliştirilmesini destekleyerek ekonomik büyümeye pozitif katkılarda bulunabilir. Bu nedenle, Ar-Ge faaliyetlerini desteklemek ve işbirliğini teşvik etmek, ekonomik büyümeyi artırmak için önemli bir strateji olabilir.

2. AMPİRİK LİTERATÜR

Ekonomik büyüme ve Ar-Ge ilişkisini ortaya koyan geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu çalışmalar Ar-Ge faaliyetlerini çeşitli yönlerden ele almakta ve farklı zaman aralıklarında veya farklı yatay kesit örneklerinde bize sunmaktadır. Bu bölümde bu ilişkiyi ortaya koyan birkaç çalışmaya yer verilmiştir.

Erken dönem literatürü incelendiğinde Ar-Ge ve Büyüme ilişkisini ele alan ilklerin başında Leonard (1971), Terleckyj (1974), Lintenberg (1984), Griliches (1979) ve Leyden, Link ve Bozeman'ın (1991) çalışmaları gelmektedir. Bu çalışmalar Ar-Ge harcamaları ile büyüme ve üretkenlik ilişkisini ele almışlardır. Bu öncü çalışmaların sonrasında bir çok araştırmacı

ampirik bulgularını çeşitli çalışmalarla sunmuşlardır (Nadiri, 1993; Park 1995; Mairesse & Hall, 1996; Sylwester, 2001; Kaiser, 2006; Alene, 2010) Bu çalışmalardan bu makalenin çerçevesine giren bazı ampirik araştırmalar aşağıda verilmiştir.

Lichtenberg (1993) çalışmasında, kamu ve özel sektörün Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1964-1989 dönemi için 74 ülke üzerinde incelemiştir. Araştırmanın bulgularına göre özel sektör Ar-Ge harcamaları ile büyüme arasında bir ilişki bulunmuştur fakat kamu sektörü Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunamamıştır.

Guellec ve Potterie (2002) çalışmalarında, Ar-Ge harcamalarının uzun dönemde yayılma etkilerini araştırmışlardır. 1980-1998 döneminde 16 OECD ülkesinde yer alan işletmelerin Ar-Ge harcamalarındaki artışın verimliliği artırdığı sonucuna varılmıştır.

Archibald ve Pereria (2003) çalışmalarında, çok değişkenli bir zaman serisi yaklaşımı kullanarak kamu ve özel Ar-Ge harcamalarının, özel sektör çıktısı, istihdam ve yatırım üzerindeki etkilerini 1956-1988 döneminde ABD için analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonuçları, kamu Ar-Ge'sinin çıktı üzerinde uzun vadeli etkilerinin olumlu olduğunu, özel Ar-Ge'nin etkilerinin ise marjinal olarak olumlu olduğunu gösterir.

Falk (2007) çalışmasında, dinamik panel veri analizi kullanarak, OECD ülkelerini 1970-2004 dönemi için incelemiştir. Çalışmasında, ileri teknoloji içeren sektörlerdeki Ar-Ge yatırımlarının GSYİH içindeki payı arttıkça kişi başı GSYİH'nin da arttığını tespit etmiştir.

Goel, Payne ve Ram (2008) çalışmalarında, 1953-2000 dönemi için ABD ekonomisini incelemişlerdir. Çalışmasında federal ve federal olmayan Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemli bir ilişkisinin olup olmadığını göstermişlerdir. Bulgular, ekonomik büyüme ile federal Ar-Ge harcamaları arasındaki ilişkinin büyüme ile federal olmayan Ar-Ge harcamaları arasındaki ilişkiden çok daha güçlü olduğunu göstermektedir.

Altın ve Kaya (2009) çalışmalarında, 1990-2005 dönemi için Türkiye ekonomisini hata düzeltme modeli kullanarak incelemişlerdir. Bulgulara göre kısa dönemde Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunamamış, fakat uzun dönemde Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki tespit edilmiştir. Sonuçlara göre Ar-Ge uzun dönemde ekonomik büyümenin nedenidir.

Yaylalı, Akan ve Işık (2010) çalışmalarında, 1990-2009 dönemi için Türkiye ekonomisini incelemişler ve Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki uzun dönem ilişkiyi araştırmışlardır. Eş bütünleşme ve Granger nedensellik testi sonuçlarına göre uzun dönemde Ar-Ge harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Gülmez ve Yardımcıoğlu (2012) çalışmalarında, 1990-2010 döneminde 21 OECD ülkesi için panel eşbütünleşme ve FMOLS analizi

yapmışlardır. Araştırmanın bulgularına göre, Ar-Ge harcamalarındaki artış ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca uzun dönemde Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik bulunmuştur.

Taban ve Şengür (2014) çalışmalarında, 1990-2012 döneminde Türkiye için Johansen eş bütünleşme analizi ile Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemli ilişkisini analiz etmişlerdir. Bulgular uzun dönemde Ar-Ge harcamaları ile Ar-Ge'de tam zamanlı eşdeğer çalışan araştırmacı sayılarının ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilediğini göstermiştir. Kısa dönemde ise Ar-Ge'de çalışan araştırmacı sayıları ekonomik büyümede anlamlı pozitif bir etkiye sahip iken, Ar-Ge harcamalarının böyle bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür.

Freimane ve Bâliņa (2016) çalışmalarında, 2000–2013 döneminde Avrupa Birliği üye ülkeleri için Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Panel veri regresyonu yapılan çalışmanın sonuçlarına göre AB ülkelerinde yapılan Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Elk, Wiel ve Wouterse (2019) çalışmalarında, 1963-2011 döneminde 22 OECD ülkesi için kamu tarafından gerçekleştirilen Ar-Ge yatırımlarının getirilerini analiz etmişlerdir. Araştırmanın bulgularına göre, kamuya açık yapılan Ar-Ge yatırımlarının, üretim fonksiyonu modellerinde GSYİH ve toplam faktör verimliliği büyümesini otomatik olarak desteklemediğini göstermiştir.

3. YÖNTEM

3.1. Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) Modeli

Eşbütünleşme testleri değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek için kullanılan yaygın tekniklerdir. Fakat Eagle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen ve Johansen (1986) tarafından da genişletilen klasik eşbütünleşme testleri, değişkenlerin aynı dereceden bütünleşik olmasını gerektirir. Eşbütünleşme testleri için bir kısıt oluşturan bu durumu bertaraf etmek için Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) yöntemi geliştirilmiştir (Pesaran vd., 2001). ARDL yaklaşımı, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini incelemek için kullanılan ve $I(1)$ ya da $I(0)$ gibi farklı dereceden bütünleşik değişkenler arasındaki ilişkinin sınanmasına olanak tanıyan bir yöntemdir. Bu yöntem en küçük kareler metoduna dayanır ve özellikle zaman serisi verilerini analiz etmek için çok yararlıdır. ARDL analizinin arkasındaki temel fikir, değişkenler arasında hem kısa dönemli bir ilişkinin hem de uzun dönemli bir ilişkinin olabileceğidir. ARDL analizi, bu ilişkileri tahmin etmek için hem otoregresif (AR) hem de dağıtılmış gecikme (DL) modellerini temel alır. AR modeli, verilerin kısa dönem dinamiklerini tahmin etmek için kullanılırken, DL modeli, uzun dönem dinamiklerini tahmin etmek için

kullanılır. ARDL modeli, verilerin hem kısa hem de uzun dönem dinamiklerini aynı anda tahmin etmek için bu iki modeli birleştirir. Bu, onu zaman serisi verilerini analiz etmek için esnek ve güçlü bir yöntem haline getirir. Ayrıca ARDL analizi, değişkenler arasındaki eş bütünleşmenin test edilmesine ve hata düzeltme modellerinin tahminine de izin verir.

Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modelinin (ARDL) denklemi aşağıdaki gibidir:

$$Y_t = a_0 + a_1Y_{t-1} + a_2Y_{t-2} + \dots + a_{(p)}Y_{t-p} + b_0X_t + b_1X_{t-1} + b_2X_{t-2} + \dots + b_{(q)}X_{t-q} + u_t \quad (1)$$

Burada; Y_t , bağımlı değişken; X_t , bağımsız değişkenler; $a_0, a_1, a_2, \dots, a_{(p)}$ ve $b_0, b_1, b_2, \dots, b_{(q)}$ tahmin edilecek katsayılardır. u_t hata terimidir.

Yukarıdaki denklem bir zaman serisi denklemdir, yani bağımlı değişken ile bağımsız değişken arasındaki dinamik ilişkiyi zaman içinde modellemek için kullanılır. Bağımlı değişkenin ($Y_{t-1}, Y_{t-2}, \dots, Y_{t-p}$) gecikmeli değerleri, verilerin kısa dönem dinamiklerini yakalamak için denkleme dahil edilirken, bağımsız değişkenin (X_t) gecikmeli değerleri ($X_{t-1}, X_{t-2}, \dots, X_{t-q}$) verilerin uzun vadeli dinamiklerini yakalamak için dahil edilmiştir.

$a_0, a_1, a_2, \dots, a_{(p)}$ ve $b_0, b_1, b_2, \dots, b_{(q)}$ katsayıları, sıradan en küçük kareler (OLS) veya benzer bir tahmin yöntemi kullanılarak tahmin edilir ve elde edilen değerler bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin gücü ve yönü hakkında bilgi verir.

Hem bağımlı hem de bağımsız değişkenler (p ve q) için gecikme sayısı Akaike Bilgi Kriterleri (AIC) (Akaike, 1974) veya Schwarz Bilgi Kriterleri (SIC) (Schwarz, 1978) veya F-Test gibi bazı kriterler aracılığıyla seçilir.

Ek olarak, değişkenler arasındaki eşbütünleşmeyi test etmek için ARDL yaklaşımı kullanılır. Eş bütünleşme, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ifade eden istatistiksel bir kavramdır. Değişkenler eş bütünleşik ise, kısa dönemde bağımsız hareket etseler de uzun dönemde birlikte hareket ettikleri anlamına gelir. ARDL yaklaşımı, sınır testi veya maksimum özdeğer testi kullanılarak değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığını test etmek için kullanılır. Eş bütünleşme sağlandıktan sonra, uzun dönem ilişkiyi korurken değişkenlerin kısa dönem dinamiklerini yakalamak için bir hata düzeltme modeli tahmin edilir.

ARDL analizinin ekonometride zaman serisi verilerinin uzun vadeli ve kısa vadeli dinamiklerini analiz etmek için güçlü bir araç olduğunu belirtmek önemlidir, ancak bazı sınırlamaları vardır. Model, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin doğrusal olduğunu ve hata teriminin normal dağıldığını varsayar. Ayrıca ARDL sınır testi yöntemi örneklem sayısının küçük olması durumunda bile doğru sonuçlar vermektedir (Narayan, 2005; Lebe, 2016)

3.2. Model ve Veri Seti

Ekonomik büyümenin temel bileşenleri olarak kişi başı milli gelirin bağımlı değişken olduğu ve Solow büyüme modelinin temel alındığı modelde, sermaye, emek, beşeri sermaye ve üretkenlik (inovasyon veya teknoloji seviyesi) modelin bağımsız değişkenleri olarak verilmiştir. Modelde üretkenlik değişkeninin bileşenleri literatüre dayanarak ve toplam araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamalarından yola çıkarak, hükümet tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları, firmalar tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları ve yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları olarak belirlenmiştir. Belirlenen değişkenlerin büyüme üzerindeki etkisini incelenmek üzere ekonometrik modeller oluşturulmuştur.

$$Y = A * F(K, L) \quad (2)$$

Burada; Y = çıktı (veya GSYİH); A = toplam faktör verimliliği (inovasyon veya teknolojik ilerlemenin bir ölçüsü); K = sermaye stoku; L = iş gücü; F(K, L) = üretim fonksiyonu (çıktı ile sermaye ve emek girdileri arasındaki ilişkiyi temsil eder).

Çalışmada kullanılan ekonometrik modeller aşağıda verilmiştir. Modellerde, verilerdeki yüksek değerlerin etkisini azaltarak, serileri daha durağan hale getirdiği için değişkenlerin logaritmaları alınmıştır.

$$\text{Model 1: } \ln Y_t = \alpha_t + \beta_1 \ln RDg_t + \beta_2 \ln K_t + \beta_3 \ln L_n + \beta_4 \ln H_t + u_{1t} \quad (3)$$

$$\text{Model 2: } \ln Y_t = \mu_t + \gamma_1 \ln RDp_t + \gamma_2 \ln K_t + \gamma_3 \ln L_n + \gamma_4 \ln H_t + u_{2t} \quad (4)$$

$$\text{Model 3: } \ln Y_t = \lambda_t + \delta_1 \ln RDhe_t + \delta_2 \ln K_t + \delta_3 \ln L_n + \delta_4 \ln H_t + u_{3t} \quad (5)$$

Burada; Y_n = kişi başı GSYİH; K = sermaye; L_n = iş gücü; H = beşeri sermaye; RDg = kamu Ar-Ge harcamaları; RDp = firmaların AR-Ge harcamaları; RDhe = yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamaları; u_t hata terimi ve α_t , μ_t , λ_t ve $\beta_1.. \beta_4$, $\gamma_1.. \gamma_4$, $\delta_1.. \delta_4$ tahmin edilecek sabit ve eğim katsayılarıdır.

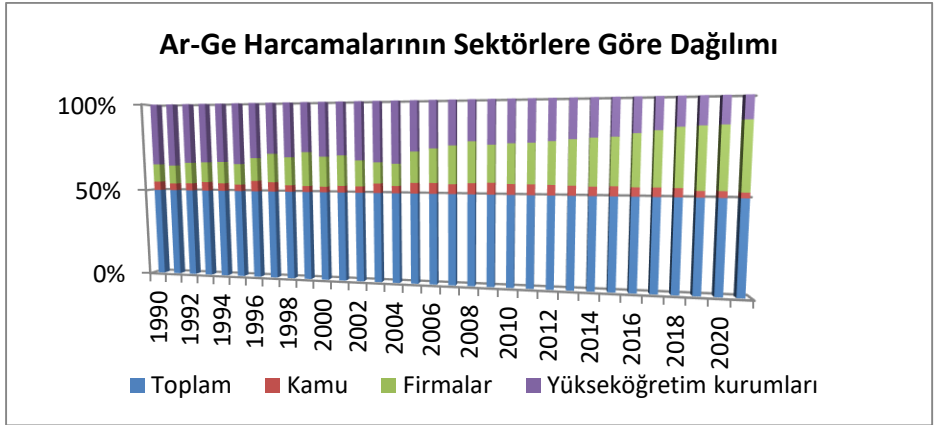
Çalışmaya Türkiye'nin 1990-2021 yılları arasındaki verileri dahil edilmiştir. Belirtilen değişkenler için Türkiye'ye ait veriler Dünya Bankası, Penn World Table 10 ve Türkiye istatistik kurumunun veri tabanından elde edilmiştir. Logaritma değerleri alınarak modele dahil edilen değişkenler milli gelire ve nüfusa oranlanmıştır. Modellerde kullanılan değişkenlerin notasyon ve göstergeleri Tablo.1'de açıklanmıştır. Analiz, bir ekonometri yazılımı olan Eviews 14 programı ile yapılmıştır.

Tablo 1. Değişkenlerin Notasyon ve Göstergeleri

Değişken Adı	Notasyon	Veri Setinin Tanımı	Veri Kaynağı
--------------	----------	---------------------	--------------

Kişi Başına Milli Gelir	IYn	GSYİH (cari fiyatlarla) /Nüfus oranı	Dünya Bankası
Sermaye Stoku	IK	Brüt Sabit Sermaye Oluşumu (cari fiyatlarla) /Milli Gelire Oranı	Dünya Bankası
Emek Gücü	ILn	Toplam İşgücü Sayısının /Nüfusa Oranı	Dünya Bankası
Beşeri sermaye	IH	Beşeri Sermaye İndeksi	Penn World Table 10
Kamu AR-GE Harcaması	IRDg	Kamu Ar-Ge Harcaması /Milli Gelire Oranı	TÜİK
Firmalar AR-GE Harcaması	IRDp	Firmaların Ar-Ge Harcaması /Milli Gelire Oranı	TÜİK
Yükseköğretim Kurumları AR-GE Harcaması	IRDhe	Yüksek Öğretim Kurumlarının Ar-Ge Harcaması /Milli Gelire Oranı	TÜİK

Grafik 1. Kamu, Firmalar ve Yükseköğretim Kurumları Ar-Ge Harcamalarının Toplam Ar-Ge Harcamaları İçindeki Dağılımı

4. BULGULAR

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Modelde yer alan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri hesaplanmış ve Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	IYn	IH	IK	ILn	IRDg	IRDhe	IRDp
Ortalama	9.539549	0.751028	-1.474417	-1.020866	-8.871922	-7.175786	-7.472200
Medyan	9.529526	0.748728	-1.427116	-1.017932	-7.612501	-6.084455	-6.498368
Maksimum	10.07338	0.921991	-1.217210	-0.906778	-6.083148	-4.637545	-3.547199
Minimum	9.142047	0.589136	-1.866567	-1.120338	-15.22309	-13.26404	-14.49636

Standart sapma	0.291177	0.108606	0.198561	0.061088	2.801681	2.545848	3.097401
Skewness	0.271107	0.064664	-0.249588	0.175521	-0.944099	-1.073121	-0.843243
Kurtosis	1.717856	1.748671	1.658779	2.234447	2.549629	2.785302	2.535697
Jarque-Bera	2.583854	2.110068	2.730735	0.945736	5.024167	6.203271	4.079748
Prob değeri	0.274741	0.348181	0.255287	0.623212	0.081099	0.449764	0.130045
Gözlem sayısı	32	32	32	32	32	32	32

4.2. Serilerin Durağanlığı ve Birim Kök Testleri

Birim kök testleri, çoğu zaman serisi modelinin önemli bir varsayımı olan durağanlığı test etmek için kullanılır. Durağanlık, serinin ortalama, varyans ve otokorelasyon yapısının zaman içinde değişmediği anlamına gelir. Bir seri birim köke sahipse durağan değildir ve zaman içinde bir trend sergiler. Augmented Dickey-Fuller testi, (ADF) (Dickey & Fuller, 1979, 1981) Phillips-Perron testi (PP) (Phillips & Perron, 1988) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) (Kwiatkowski vd., 1992) testi gibi yaygın olarak kullanılan birkaç birim kök testi vardır. Bu testler, bir zaman serisinin birim köke sahip olup olmadığını ve durağan olup olmadığını veya durağan olup birim kök içermediğini belirlemek için kullanılır. Bu çalışmada ADF testi ve PP testi kullanılmıştır. ADF testi için maksimum gecikme uzunluğu Eviews 14 programı tarafından otomatik olarak 7 olarak belirlenmiştir ve her iki test için sabitli model seçilmiştir. Sabitli modelin seçiminde serilerin sabitli modelde durağan olması ve küçük örneklem büyüklüklerinde kullanılan Akaike Bilgi Kriterlerinin en küçük değeri vermesi temel alınmıştır. Değişkenlerin birim kök testleri aşağıda Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Değişkenlerin Birim Kök Test İstatistikleri

Değişkenler	ADF testi	Sabitli	p-değeri	PP testi	Sabitli	p-değeri
IYn	I(0)	0.571907	0.9865	I(0)	1.941003	0.9997
Δ IYn	I(1)	-5.509935	0.0001***	I(1)	-6.106305	0.0000***
IK	I(0)	-1.656169	0.4428	I(0)	-0.014809	0.9501
Δ I K	I(1)	-6.104476	0.0000***	I(1)	-3.316273	0.0230**
IH	I(0)	0.060034	0.9572	I(0)	-1.656169	0.4428
Δ I H	I(1)	-3.336072	0.0220**	I(1)	-6.100265	0.0000***
ILn	I(0)	-0.968010	0.7521	I(0)	-1.083760	0.7095
Δ I Ln	I(1)	-5.512783	0.0001***	I(1)	-5.515318	0.0001***
IRDg	I(0)	-4.693282	0.0007***	I(0)	-7.175763	0.0000***
IRDp	I(0)	-5.831644	0.0000***	I(0)	-6.081007	0.0000***

IRDhe	I(0)	-4.476834	0.0015***	I(0)	-4.954427	0.0004***
-------	------	-----------	-----------	------	-----------	-----------

* %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

ADF test istatistiklerinin olasılık değerleri incelendiğinde IYn, IK, IH ve ILn değişkenlerinin birinci farkta durağan, IRDg, IRDp ve IRDhe değişkenlerinin ise seviyede durağan olduğu tespit edilmiştir. Değişkenlerin sadece I(0) ve I(1) gibi farklı seviyelerde durağan olması ARDL analizi yapılmasına izin vermektedir. Bunun nedeni, ARDL modelinde sınır testi referans değerleri sadece I(0) ve I(1) seviyeleri için hesaplanmış olmasıdır. Dolayısıyla, birim kök test sonuçlarına göre ARDL modelini kullanmak için ön koşullar oluşmuştur.

4.3. Sektörlere Göre Yapılan Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Etkisinin Kısa ve Uzun Dönem Bulguları

Bu bölüm altında yukarıda verilen (3), (4) ve (5) nolu modeller sırasıyla Model 1 (kamu), Model 2 (firmalar) ve Model 3 (yükseköğretim kurumları) olarak analiz edilmiştir. Modeller ilk önce ARDL analizi altında sabitli model seçilerek sıradan küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmiştir. Daha sonra elde edilen tahminlerin tutarlı olup olmadığı tanı testleri ile test edilerek elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

4 no'lu tablo, tanı testlerinin istatistik bulgularını ve olasılık değerlerini vermektedir. Sırasıyla otokorelasyonun varlığı için Breusch-Godfrey LM testi, Homoskedastisite (değişen varyans) sorunu olup olmadığının tespiti için Breusch-Pagan-Godfrey testi ve modellerin anlamlı olup olmadığının tespiti için Ramsey RESET Testi uygulanmıştır. Jargue-Bera Testi ile de normallik varsayımı sınanmıştır. Ayrıca yapısal kırılmaların varlığı için bakılan CUSUM ve CUSUM-SQ testleri sonucunda elde edilen grafikler her model için ayrı ayrı incelenmiştir.

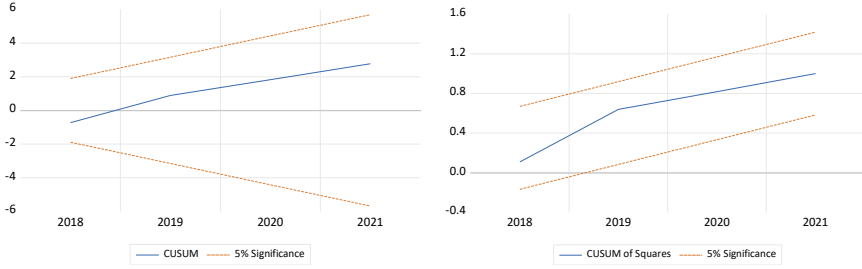
Tablo 4. Tanı Testleri

Tanı Testleri		Model 1 için İstatistik Değeri	Model 2 için İstatistik Değeri	Model 3 için İstatistik Değeri
Breusch-Godfrey Seri Korelasyon LM Testi	F-istatistiği	0.829931 (0.5465)	1.820972 (0.4641)	0.945949 (0.4329)
	Obs*R ²	12.69888 (0.0017***)	21.96805 (0.0000***)	6.170230 (0.0457**)
Breusch-Pagan- Godfrey Değişen Varyans Testi	F-istatistiği	0.912454 (0.6179)	1.408647 (0.4444)	0.303460 (0.9863)
	Obs*R ²	23.51757 (0.4309)	25.71786 (0.3676)	11.32394 (0.9125)
Ramsey RESET Testi	F-istatistiği	0.103739 (0.7685)	0.617055 (0.5144)	0.000860 (0.9773)

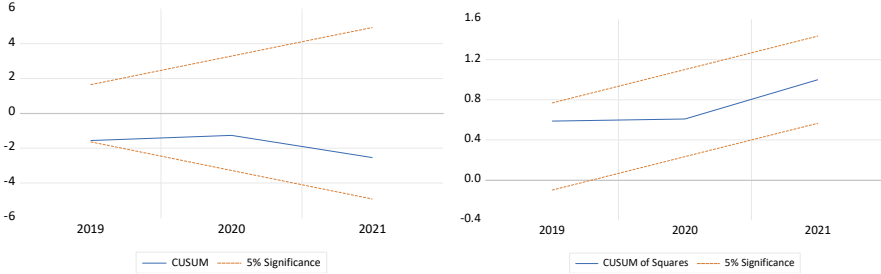
t-statistic	0.322085 (0.7685)	0.785529 (0.5144)	0.000860 (0.9773)
Jarque-Bera Normallik Testi	2.162713 (0.3391)	0.07343 (0.9639)	4.477543 (0.106589)

() olasılık değeri ile * %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

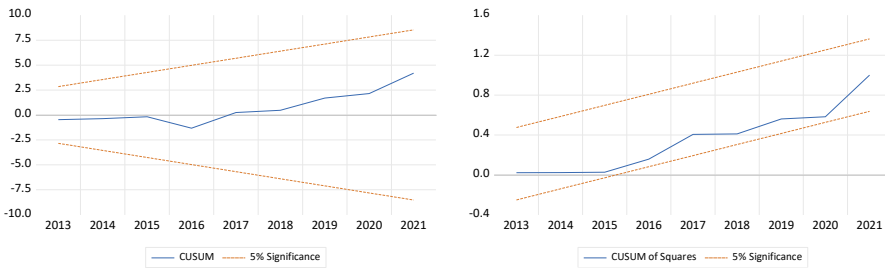
Grafik 2. Model 1 (Kamu Ar-Ge Harcamaları) İçin CUSUM Testi ve CUSUM-SQ Testi (%5 Anlamlılık Seviyesine Göre)

Grafik 3. Model 2 (Firmalar) İçin CUSUM Testi ve CUSUM-SQ Testi (%5 Anlamlılık Seviyesine Göre)

Grafik 4. Model 3 (Yükseköğretim Kurumları) İçin CUSUM Testi ve Karelerin CUSUM Testi (%5 Anlamlılık Seviyesine Göre)

Elde edilen istatistik bulgularına göre, her üç modelde değişen varyans sorunu bulunmamaktadır ve modellerin hata terimleri normal dağılım

göstermektedir. Ayrıca, Ramsey RESET testi ile modellerin anlamlı olduğu görülmektedir. CUSUM ve CUSUM-SQ testleri incelendiğinde de yapısal kırılma sorunları olmadığı görülmektedir. Grafikler, regresyon modellerinin istikrarlılığını ve parametrelerindeki değişikliklerin hangi zaman noktalarında gerçekleştiğini göstermektedir. Fakat modellerin hepsinde otokorelasyon sorunu bulunmaktadır. Otokorelasyonu gösteren sıfır hipotezi reddedilememektedir. Bu nedenle daha dirençli tahminciler elde etmek için modeller sırasıyla Newey-West tahmincisi ile tekrar tahmin edilmiştir. Tablo 5 ARDL modellerin Newey-West tahminci ile elde edilmiş bulgularını göstermektedir. ARDL Modelinin gecikme değerleri Akaike bilgi kriterlerine göre seçilmiştir.

Tablo 5. Kamu, Firmalar ve Yükseköğretim Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Etkisinin ARDL Modeli Tahminleri

Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3
Sabit	54.74115 [2.356748] (0.0779*)	35.75964 [12.42540] (0.0011***)	29.1051 [5.911583] (0.0002)
1Yn(-1)	-0.972790 [-2.095183] (0.1042)	-0.615448 [-4.775565] (0.0174**)	-0.757014 [-1.185183] (0.2663)
1Yn (-2)	-0.874211 [-1.248661] (0.2799)	-0.156991 [-3.217828] (0.0487**)	-0.153358 [-5.220931] (0.0005)
1Yn (-3)	-1.470765 [-3.046220] (0.0382**)	-0.907560 [-4.874141] (0.0165**)	-1.393256 [13.18838] (0.0000)
1Yn (-4)	-0.244136 [-0.465762] (0.6656)	-0.981025 [-8.650781] (0.0032***)	
IRDg	0.027465 [1.885364] (0.1325)		
IRDg(-1)	0.015423 [0.848361] (0.4440)		
IRDg(-2)	0.120463 [2.984151] (0.0406**)		
IRDg(-3)	0.058600 [1.320272] (0.2572)		

IRDp		0.097547 [8.330656] (0.0036***)	
IRDp(-1)		0.037480 [1.783615] (0.1725)	
IRDp(-2)		-0.060586 [-5.019848] (0.0152**)	
IRDp(-3)		-0.007476 [-0.435945] (0.6923)	
IRDp(-4)		-0.009534 [-1.512169] (0.2277)	
IRDhe			0.106726 [3.890866] (0.0037)
IRDhe(-1)			0.137107 [-4.294814] (0.0020)
IRDhe(-2)			-0.159050 [-4.796239] (0.0010)
IRDhe(-3)			-0.098644 [-3.092970] (0.0129)
Seçilen Model	ARDL(4, 4, 4, 4, 3)	ARDL(4, 4, 4, 4, 4)	ARDL(3, 3, 3, 3, 3)
R ²	0.999848	0.999988	0.999664
r ²	0.998976	0.999893	0.998955
F-istatistiği	1146.681	10560.54	1410.376
Olasılık değeri	0.000002***	0.0000***	0.0000***
Akaike bilgi kriteri	-6.873412	-9.352338	-6.387810
Durbin-Watson ist.	2.561301	3.444738	2.477589

[ ] t-istatistiğini, ( ) olasılık değeri * %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

Model 1’de kamu Ar-Ge harcamaları modelinin uzun dönem ilişkisini tespit etmek için yapılan Sınır testi bulgularını incelediğimizde F testi sonucunun (6.583053) 30 gözlem sınırı ile ve %5 anlamlılık düzeyinde I(0) ve I(1) arasında verilen referans değerlerden büyük olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Model 2’de firmaların Ar-Ge harcamaları modelinin uzun dönem ilişkisini ve Model 3’de ise yükseköğretim Kurumlarının Ar-Ge harcamaları

modelinin uzun dönem ilişkisini tespit etmek için yapılan Sınır testi bulgularını incelediğimizde F testi sonuçlarının (sırasıyla 60.54587 ve 15.54641) 30 gözlem sınırı ile ve %5 anlamlılık düzeyinde I(0) ve I(1) arasında verilen referans değerlerden büyük olduğu görülmektedir. Böylece her üç modelde de değişkenlerin bir uzun dönem ilişkisinin olduğu söylenebilir. Üç modele ait F istatistiği değerleri tablo 6'da gösterilmiştir. Yine ayrıca, kısa dönem ilişkisini ve hata düzeltme modelinin anlamlı olup olmadığı t sınır testi ile sınanmaktadır. Burada t testinin mutlak değeri ile 30 gözlem sınırı ve %5 anlamlılık düzeyinde I(0) ve I(1) arasında verilen ve Pesaran vd. (2001) tarafından sağlanan tablolardan elde edilen referans değerlerden büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tüm modeller için değişkenler arasında kısa dönem ilişkisinin de anlamlı olduğu söylenebilir.

Tablo 6. Modellerin F-Sınırı Testi ve t-Sınır Testi Bulguları

F-Sınır testi	Model 1		Model 2		Model 3	
F-istatistiği	6.583053		60.54587		15.54641	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
10%	2.752	3.994	2.752	3.994	2.752	3.994
5%	3.354	4.774	3.354	4.774	3.354	4.774
1%	4.768	6.67	4.768	6.67	4.768	6.67
t-Sınır testi	Model 1		Model 2		Model 3	
t-istatistiği	-8.113602		-26.57759		-10.59621	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
10%	-2.57	-3.66	-2.57	-3.66	-2.57	-3.66
5%	-2.86	-3.99	-2.86	-3.99	-2.86	-3.99
1%	-3.43	-4.6	-3.43	-4.6	-3.43	-4.6

Tablo 7'de sırasıyla Model 1, Model 2 ve Model 3'ün uzun dönem denklemleri verilmiştir. Bulgular uzun dönemde kamu ve firmaların Ar-Ge harcamalarının işaretinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Kısaca kamu Ar-Ge harcamalarında yapılan %1'lik bir artış, uzun dönemde büyüme üzerinde 0.05'lik bir artışa neden olurken, firmaların Ar-Ge harcamalarında yaptığı %1'lik bir artış, uzun dönemde büyüme üzerinde 0.015'lik bir artışa neden olmaktadır. Model 3 ise uzun dönemde yükseköğretim Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin negatif yönlü olduğunu fakat istatistiksel olarak anlamsız olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. Kamu, Firmalar ve Yükseköğretim Kurumları Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Uzun Dönem Etkisinin Tahminleri

Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3
-------------	---------	---------	---------

	0.568054	0.401805	0.462015
	[37.69806]	[24.45646]	[25.51127]
IK	(0.0000***)	(0.0001***)	(0.0000***)
	0.295383	1.488311	2.115567
	[2.478213]	[14.30933]	[12.19507]
IH	(0.0683*)	(0.0007***)	(0.0000***)
	1.308869	0.618637	0.241243
	[16.38552]	[12.86189]	[2.405445]
ILn	(0.0001***)	(0.0010***)	(0.0395**)
	0.048653		
	[11.10523]		
IRDg	(0.0004***)		
		0.015687	
		[5.884827]	
IRDp		(0.0098***)	
			-0.004196
			[-0.834407]
IRDhe			(0.4256)

[ ] t-istatistiğini, ( ) olasılık değeri * %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

$$\text{Model 1 Uzun dönem denklemi} = IY_n - (0.5681*IK + 0.2954*IH + 1.3089*ILn + 0.0487*IRDg) \quad (6)$$

$$\text{Model 2 Uzun dönem denklemi} = IY_n - (0.4018*IK + 1.4883*IH + 0.6186*ILn + 0.0157*IRDp) \quad (7)$$

$$\text{Model 3 Uzun dönem denklemi} = IY_n - (0.4620*IK + 2.1156*IH + 0.2412*ILn - 0.0042*IRDhe) \quad (8)$$

Kamu Ar-Ge harcamaları modelinin kısa dönem tahminleri ise tablo 8'de Model 1 sütununda verilmiştir. Bulgular kısa dönemde kamu Ar-Ge harcamalarının 0'ıncı gecikmesinde işaretinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu, 1. ve 2. gecikmesinde ise işaretinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, eş bütünleşme katsayısının işareti negatif ve olasılık değeri %1'in altındadır. Fakat hata düzeltme katsayısı -1 ile 0 arasında olması gerektiğinden uzun dönem yakınsamasının dönemi hesaplanamamaktadır. Böylece, kamu Ar-Ge harcamalarında yapılan %1'lik bir artış, kısa dönemde büyüme üzerinde 0'ıncı gecikmesinde 0.03'lük bir artışa, 1. gecikmesinde -0.18'lik bir azalışa ve 2. gecikmesinde -0.6'lık bir azalışa neden olmaktadır.

Tablo 8. Kamu, Firmalar ve Yükseköğretim Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Kısa Dönem Etkisinin Tahminleri ve Hata Düzeltme Katsayısı

*Sektörel Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Karşılaştırmalı Etkisi:
Kısa ve Uzun Dönemde Türkiye Örneği*

Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3
Sabit	54.74116 [6.743541] (0.0013***)	35.75964 [26.59653] (0.0001***)	29.10518 [10.60003] (0.0000***)
Δ (Yn(-1))	2.589112 [6.355461] (0.0031***)	2.045576 [20.57217] (0.0003***)	1.546614 [10.60003] (0.0000***)
Δ (Yn (-2))	1.714901 [5.762686] (0.0045***)	1.888584 [24.42435] (0.0002***)	1.393256 [8.224011] (0.0000***)
Δ (Yn (-3))	0.244136 [1.503714] (0.2071)	0.981025 [15.26629] (0.0006***)	
Δ (IRDg)	0.027465 [2.943892] (0.0422**)		
Δ (IRDg(-1))	-0.179063 [-6.457619] (0.0030***)		
Δ (IRDg(-2))	-0.058600 [-3.189540] (0.0332**)		
Δ (IRDp)		0.097547 [24.11628] (0.0002***)	
Δ (IRDp(-1))		0.077595 [17.85568] (0.0004***)	
Δ (IRDp(-2))		0.017010 [3.806453] (0.0319**)	
Δ (IRDp(-3))		0.009534 [2.355427] (0.0998*)	
Δ (IRDhe)			0.106726 [-2.829052] (0.0198**)
Δ (IRDhe(-1))			0.257693 [5.340368] (0.0005***)
Δ (IRDhe(-2))			0.098644 [9.430193] (0.0000***)

CointEq(-1)*	-4.561902 [-8.113602] (0.0013***)	-3.661023 [-26.57759] (0.0001***)	-3.303628 [5.350444] (0.0005***)
R ²	0.994749	0.999590	0.987784
r ²	0.982279	0.998419	0.973688
F-istatistiği	79.77092	853.6693	70.07727
Olasılık değeri	0.0000***	0.0000***	0.0000***
Akaike bilgi kriteri	-7.159126	-9.638052	-6.663672
Durbin-Watson ist.	2.561301	3.444738	2.477589

[ ] t-istatistiğini, ( ) olasılık değeri * %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

Firmaların Ar-Ge harcamaları modelinin kısa dönem tahminleri tablo 8’de Model 2 sütununda verilmiştir. Bulgular kısa dönemde kamu Ar-Ge harcamalarının 0., 1., 2. ve 3.’üncü gecikmesinde işaretinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, eş bütünleşme katsayısının işareti negatif ve olasılık değeri %1’in altındadır. Fakat hata düzeltme katsayısı -1 ile 0 arasında olması gerektiğinden uzun dönem yakınsamasının dönemi hesaplanamamaktadır. Böylece, firmaların Ar-Ge harcamalarında yaptığı %1’lik bir artış, kısa dönemde büyüme üzerinde sırasıyla, 0’ıncı gecikmesinde 0.10’luk bir artışa, 1. gecikmesinde 0.08’lik bir artışa, 2. gecikmesinde 0.02’lik bir artışa ve 3.gecikmesinde 0.01’lik bir artışa neden olmaktadır.

Tablo 8’in Model 3 sütununda verilen bulgular ise Yükseköğretim Kurumlarının Ar-Ge harcamaları modelinin kısa dönem tahminlerini vermektedir. Bulgular kısa dönemde kamu Ar-Ge harcamalarının 0., 1. ve 2.’inci gecikmesinde işaretinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, eş bütünleşme katsayısının işareti negatif ve olasılık değeri %1’in altındadır. Fakat hata düzeltme katsayısı -1 ile 0 arasında olması gerektiğinden uzun dönem yakınsamasının dönemi hesaplanamamaktadır. Böylece, firmaların Ar-Ge harcamalarında yaptığı %1’lik bir artış, kısa dönemde büyüme üzerinde sırasıyla, 0’ıncı gecikmesinde 0.10’luk bir artışa, 1. gecikmesinde 0.25’lik bir artışa, 2. gecikmesinde ise 0.09’luk bir artışa neden olmaktadır.

Kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarının bireysel analizleri ARDL modeli kullanılarak burada gösterildi. Bundan sonraki bölüm altında kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarının uzun dönem ve kısa dönem analizleri karşılaştırmaları olarak ele alınacaktır.

4.4. Sektörlere göre yapılan Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Etkisinin Uzun Dönem Bulgularının Karşılaştırılması

Kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamaları

modellerinin tahminlerinden elde edilen uzun dönem eğim katsayılarının değerleri tablo 9’da verilmiştir. Bulgular uzun dönemde, kamu ve firmaların Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve işaretinin pozitif olduğunu göstermektedir fakat yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır ve işareti negatif yönlüdür. Dolayısıyla sadece kamu ve firmaların Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki uzun dönem etkisi karşılaştırılabilmektedir. Kamu Ar-Ge harcamalarında yapılan yüzde bir artışın uzun dönemde büyüme üzerindeki etkisi %5 ile firmaların Ar-Ge harcamalarında yapılan yüzde bir artışın uzun dönemde büyüme üzerindeki etkisi %1.5’den daha fazladır. Kamu Ar-Ge harcamaları uzun dönemde daha etkilidir.

Tablo 9. Sektörlere Göre Yapılan Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Uzun Dönem Etkisinin Tahminleri

Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık değeri*
IRDg	0.048653	5.669933	0.0048***
IRDp	0.015687	4.218601	0.0243**
IRDhe	-0.004196	-0.626146	0.5468

* %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

4.5. Sektörlere göre yapılan Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Etkisinin Kısa Dönem Bulgularının Karşılaştırılması

Kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamaları modellerinin tahminlerinden elde edilen hata düzeltme katsayıları ve kısa dönem eğim katsayılarının değerleri tablo 10 ve tablo 11’de verilmiştir. Kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamaları için tahmin edilen hata düzeltme katsayılarının işaretleri negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 10. Sektörlere Göre Yapılan Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Hata Düzeltme Katsayısı Tahminleri

Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık değeri*	
IRDg	CointEq(-1)*	-4.561902	0.562254	0.0013***
IRDp	CointEq(-1)*	-3.661023	-26.57759	0.0001***
IRDhe	CointEq(-1)*	-3.303628	-10.59621	0.0000***

* %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

Kısa dönem bulguları 0., 1. ve 2. gecikme değerinde değerlendirilmiştir. Kamu, firmalar ve yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin 0. gecikmede elde edilen eğim katsayılarının

tahminleri istatistiksel olarak anlamlı ve işaretleri pozitif yönlüdür. Sırasıyla en büyük etki yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarına (%10), ikinci büyük etki firmalar tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarına (%9.7) ve sonuncu olarak kamu tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarına (%2.7) aittir. 1.gecikmede elde edilen eğitim katsayılarının tahminleri istatistiksel olarak anlamlı ve kamu Ar-Ge harcamalarının işareti negatif, firmalar ve yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamalarının işaretleri ise pozitif yönlüdür. Sırasıyla en büyük etki yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarına (%25.7), ikinci büyük etki ise firmalar tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarına (%7.7) aittir. Kamu Ar-Ge harcamaları kısa dönem 1. gecikmede büyümeyi negatif (-%18) etkilemektedir. 2.gecikmede elde edilen eğitim katsayılarının tahminleri istatistiksel olarak anlamlı ve kamu Ar-Ge harcamalarının işareti negatif, firmalar ve yükseköğretim kurumlarının Ar-Ge harcamalarının işaretleri ise pozitif yönlüdür. Sırasıyla en büyük etki yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarına (%10), ikinci büyük etki ise firmalar tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarına (%1.7) aittir. Kamu Ar-Ge harcamaları kısa dönem 2. gecikmede büyümeyi negatif (-%6) etkilemektedir.

Tablo 11. Sektörlere Göre Yapılan Ar-Ge Harcamalarının Büyüme Üzerine Kısa Dönem Etkisinin Tahminleri

Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık değeri*
Δ (IRDg)	0.027465	0.009330	0.0422**
Δ (IRDp)	0.097547	24.11628	0.0002***
Δ (IRDhe)	0.106726	5.340368	0.0005***
Δ (lnRDg(-1))	-0.179063	0.027729	0.0030***
Δ (IRDp(-1))	0.077595	17.85568	0.0004***
Δ (IRDhe(-1))	0.257693	9.430193	0.0000***
Δ (IRDg(-2))	-0.058600	0.018372	0.0332**
Δ (IRDp(-2))	0.017010	3.806453	0.0319**
Δ (IRDhe(-2))	0.098644	5.350444	0.0005***

* %1, ** %5 *** %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

Sonuç

Ar-Ge, üretkenlik, rekabet gücü ve yenilikçilik üzerindeki etkisiyle ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Fakat Ar-Ge'nin büyüme üzerindeki etkisi, ülkeye ve o ülkenin teknolojik gelişmişlik düzeyi ve ülkenin sahip olduğu kurumların kalitesi gibi özel koşullarına bağlı olarak değişebilir. İyi kurumlar ve destekleyici bir çevre ile iyi yapılandırılmış bir

inovasyon ekosistemi, Ar-Ge'nin büyüme üzerindeki etkinliğini artırabilir. Bu sebeple birçok hükümet, ekonomik büyümeyi desteklemek için Ar-Ge harcamalarını artırmaya ve inovasyona elverişli bir ortam yaratmaya yönelik politikalar uygular.

Kamu Ar-Ge harcamaları, devlet kurumları aracılığıyla hükümet tarafından finanse edilen harcamalardır. Kamu Ar-Ge'si, özel sektör için mümkün veya karlı olmayabilecek temel araştırma ve geliştirmeyi finanse ederek ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir. Kamu Ar-Ge'si ayrıca yenilik, eğitim ve öğretim ve altyapının geliştirilmesi için kaynak ve destek sağlamaktadır. Kamu Ar-Ge'si ayrıca, belirli araştırma alanlarına yetersiz yatırım gibi piyasa başarısızlıklarının ele alınmasına ve kamu mallarının ve hizmetlerinin desteklenmesine yardımcı olabilir. Özel kesim Ar-Ge harcamaları ise, işletmeler ve kuruluşlar gibi özel firmalar tarafından finanse edilen harcamalardır. Özel kesim Ar-Ge'si, gelişen bir ekonomi için gerekli olan yenilik ve rekabet edebilirlik için kaynak ve destek sağlayarak ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir. Özel kesim Ar-Ge'si, yeni endüstrilere, yeni işlere ve yeni ekonomik fırsatlara yol açabilecek yeni ürünlerin, süreçlerin ve teknolojilerin geliştirilmesini teşvik etmeye de yardımcı olabilir. Son olarak yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarının da, üniversiteler ve diğer yükseköğretim kurumları tarafından finanse edilen harcamalar olduğu çalışmanın ilgili bölümlerinde bahsedildi. Bu harcamalar, araştırma ve geliştirme, eğitim ve öğretim için kaynak ve destek sağlayarak ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir. Yükseköğretim Ar-Ge'si, yeni endüstrilere, yeni işlere ve yeni ekonomik fırsatlara yol açabilecek yüksek vasıflı bir iş gücü sağlayarak yenilikçiliği ve rekabet edebilirliği de teşvik eder.

Bu çalışmada Türkiye'nin hem kamu ve özel hem de yükseköğretim kurumları tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarının bireysel olarak ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönem etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Uzun dönemde kamu Ar-Ge harcamalarının diğer sektörel harcamalardan daha az olmasına rağmen ekonomik büyüme üzerindeki etkisi dramatiktir. Firmalar tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları ise en yüksek düzeyde olmasına rağmen uzun dönemde daha az etkili bulunmuştur. Yükseköğretim kurumlarının etkisi ise istatistiksel olarak anlamlı bulunmadığı için yorumlanamamaktadır.

Kısa dönem etkileri incelendiğinde de kamu Ar-Ge harcamalarının birinci gecikmesinde diğer sektörel harcamalarla kıyaslandığında en düşük etkiye sahip olduğu dikkat çekmektedir. İkinci ve üçüncü gecikmesinde etki negatife dönüşmektedir. Bu durum Ar-Ge harcamalarının kısıtlı kamu gelirleriyle finanse edildiği gerçeğini desteklemektedir. Kısa dönemde kamu tarafından yapılan Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki geniş etkisi sadece uzun dönemde görülmektedir. Bu, hükümet politikalarının sadece eğitim, savunma, sağlık ve altyapı gibi özel sektörün çok karlı bulmadığı veya yeterince ilgilenmediği alanlara yapılan makro yatırımları destekleyecek

şekilde oluşturulduğunun bir göstergesidir. Özetle, bulgular kamu Ar-Ge harcamalarının ülkenin kalkınmasına ve gelişmesine uzun dönemde ve pozitif yönde katkı sağladığı görüşlerini desteklemektedir. Fakat kısa dönemde karlı bir döngü oluşturamamaktadır.

Aksine firmaların ve yükseköğretim kurumlarının yaptığı Ar-Ge harcamalarının kısa dönemde ekonomiye etkisi yüksektir. Üç gecikme döneminde firmalar ve yükseköğretim kurumları yaptıkları Ar-Ge harcamalarını yenilikçi çıktılara dönüştürebilmektedirler. Dolayısıyla, hükümet firmaları ve yükseköğretim kurumlarını destekleyen Ar-Ge yatırım politikalarını, kurumların kalitesini, yenilik ekosistemini geliştirmeli ve bu yönde teşvikleri artırmalıdır. Ayrıca, kamunun Ar-Ge yatırımı yaptığı eğitim, sağlık, savunma ve altyapı ihtiyaçları ne kadar karşılanırsa, diğer sektörel Ar-Ge yatırımlarından elde edilen çıktıların etkisi de o oranda artacaktır. Bu hem kısa dönemde hem de uzun dönemde ülkenin sosyo-ekonomik refah seviyesini pozitif yönde etkileyeceği gibi uluslararası rekabet gücünü de artıracaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız.

Yazar Katkısı: Melike Çetin %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind.

Author Contributions: Melike Çetin %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Aghion, P. (2004). Growth and development: A Schumpeterian approach. *Annals of Economics and Finance*, 5(1), 1-25.
- Aghion, P., Akcigit, U., & Howitt, P. (2015). Lessons from Schumpeterian growth theory. *American Economic Review*, 105(5), 94-99. <https://doi.org/10.1257/aer.p20151067>
- Aghion, P., & P. Howitt. (1990). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60, 323-351. <https://doi.org/10.3386/w3223>
- Aghion, P. (2018). Innovation and growth from a schumpeterian perspective.

Revue d'economie Politique, 128 (5), 693-711.
<https://doi.org/10.3917/redp.285.0693>

- Akaike, H. (1974). A new look at the statistical model identification. *IEEE Transactions on Automatic Control*, AC- 19, 716-723.
https://doi.org/10.1007/978-1-4612-1694-0_16
- Akarsu, Y. , Dilbaz Alacahan, N. & Atakişi, A. (2020). Ülke karşılaştırmaları ile araştırma geliştirme harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel veri analizi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9 (4), 159- 167.
- Alene, A.D. (2010). Productivity growth and the effects of R&D in African agriculture. *Agricultural Economics*, 41, 223–238.
<https://doi.org/10.1111/j.1574-0862.2010.00450.x>
- Altın, O. & Kaya, A.A. (2009).Türkiye'de Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkinin analizi. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 9 (1), 192.
<https://EconPapers.repec.org/RePEc:ege:journl:v:9:y:2009:i:1:p:251-259>
- Archibald, R. B., & Pereira, A. M. (2003). Effects of public and private R&D on private-sector performance in the United States. *Public Finance Review*, 31(4), 429-451.
<https://doi.org/10.1177/1091142103031004005>
- Arthur, W. B. (1990). Positive Feedbacks in the Economy. *Scientific American*. 262(2), 92-99.
<https://doi.org/10.1038/SCIENTIFICAMERICAN0290-92>
- Assimakopoulos, D. (2007). *Technological communities and networks: Triggers and drivers for innovation*. London: Routledge.
- Barro, R. (1990). Government spending in a simple model of endogenous growth. *Journal of Political Economy*, 98, 103-125.
<https://doi.org/10.1086/261726>
- Barro, R.J. & Sala-i Martin X. (1995). *Economic growth*. London: McGraw-Hill.
- Bergek, A., Jacobsson, S. & Sandén, B. A. (2008). ‘Legitimation’ and ‘development of positive externalities’: Two key processes in the formation phase of technological innovation systems. *Technology Analysis & Strategic Management*, 20(5), 575-592.
<https://doi.org/10.1080/09537320802292768>
- Breschi, S. & Malerba, F. (1997). Sectoral innovation systems: Technological regimes, Schumpeterian dynamics, and spatial boundaries. C. Edquist (Ed.), *Systems of innovation: Technologies, institutions, and organizations* içinde (s. 130-156). London: Pinter.
- Carlsson, B. (Ed.). (1997). *Technological systems and industrial dynamics* (10). Springer Science & Business Media.
- Carolyn, S.S. (1951). Innovation in the capitalist process: A critique of the

- Schumpeterian theory. *The Quarterly Journal of Economics, Oxford University Press*, 65(3), 417-428. <https://doi.org/10.2307/1882222>
- Coe, D.T., Helpman, E. & Hoffmaister, A.W. (1995). International R&D Spillovers and Institutions. *IMF Working Paper*. No: WP/08/104,1-37.
- Cohen, W. M. & Levinthal, D. A. (1989). Innovation and learning: The two faces of R&D. *Economic Journal*, 99 (397), 569-96. <https://doi.org/10.2307/2233763>.
- Cooke, P., Uranga, M. G. & Etxebarria, G. (1997). Regional innovation systems: Institutional and organisational dimensions. *Research policy*, 26(4-5), 475-491. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(97\)00025-5](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(97)00025-5).
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.2307/2286348>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Dodgson, M., Gann, D. & Salter, A. (2008). *The Management of Technological Innovation: Strategy and Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Domar, E.D. (1946). Capital Expansion, Rate of growth, and employment. *Econometrica*, 14, 137-147. <https://doi.org/10.2307/1905364>
- Elk, v.R., Weel, t.B., Wiel, v.d.K. & Wouterse, B.(2019). Estimating the returns to public R&D investments: Evidence from production function models. *De Economist*, 167(1), 45-87. <https://doi.org/10.1007/s10645-019-09331-3>
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *econometrica*, 55(2), 251–276. <https://doi.org/10.2307/1913236>
- Freeman, C. (1987). *Technology policy and economic performance: Lessons from Japan*. London: Pinter.
- Freeman, C. (2004). Technological infrastructure and international competitiveness. *Industrial and Corporate Change*, 13(3), 551–569. <https://doi.org/10.1093/icc/13.3.541>
- Freimane, R. & Balaña, S. (2016). Research and development expenditures and economic growth in the EU: A panel data analysis. *Economics and Business*, 29 (1), 5-11. <https://doi.org/10.1515/eb-2016-0016>
- Genç, M. C. & Tandoğan, D. (2020). Türkiye’de Ar-Ge’nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Furier yaklaşımıyla kalıntı temelli eşbütünlük testi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2) , 339-

348. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.709287>
- Goel, R., Payne, J. & Ram, R. (2008). R&D expenditures and U.S. economic growth: A disaggregated approach. *Journal of Policy Modeling*, 30(2), 237-250. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2007.04.008>
- Greenwood, J. & Jovanovic, B. (1990). Financial development, growth, and the distribution of income. *Journal of Political Economy*, 98, 1076-1107. <https://doi.org/10.1086/261720>
- Griliches, Z. (1979). Issues in assessing the contribution of research and development to productivity growth. *Bell Journal of Economics, The RAND Corporation*, 10(1), 92-116. <https://doi.org/10.2307/3003321>
- Grossman, G. M. & Helpman, E. (1990). Comparative advantage and long-run growth. *The American Economic Review*, 80(4), 796-815.
- Grossman, G. M. & Helpman, E. (1991). *Innovation and growth: in the global economy*. Cambridge, MA: The MIT Press. 1.Baskı.
- Grossman, G. M. & Helpman, E. (1994). Endogenous innovation in the theory of growth. *The Journal of Economic Perspectives*, 8(1), 23-44. <https://doi.org/10.1257/jep.8.1.23>
- Guellec, D., & De La Potterie, B. V. P. (2002). R&D and productivity growth: Panel data analysis of 16 OECD countries. *OECD Economic studies*, 2001(2), 103-126. <https://doi.org/10.1787/652870318341>
- Harrod, R. (1939). An essay in dynamic theory. *Economic Journal*, 49,14-33. <https://doi.org/10.2307/2225181>
- Jennings, A. & Waller, W. (1994). Evolutionary economics and cultural hermeneutics: Veblen, cultural relativism, and blind drift. *Journal of Economic Issues*, 28(4), 997-1030. <https://doi.org/10.1080/00213624.1994.11505610>
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254. [https://doi.org/10.1016/0165-1889\(88\)90041-3](https://doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3)
- Jyrki, A.Y. (2004). Impact of public R&D financing on private R&D; Does financial constraint matter? *ENEPRI Working Paper*, No. 30.
- Kaiser, U. (2006). Private R&D and public R&D subsidies: Microeconomic evidence for Denmark. *Nationaløkonomisk tidsskrift, Nationaløkonomisk Forening*, 2006(1), 1-17.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P. & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159-178. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)
- Lebe, Fuat (2016). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezi: Türkiye için eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2),

- 177-194. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2152170>
- Leonard, W.N, (1971). Research and development in industrial growth. *Journal of Political Economy*, 79(2), 232-56. <https://doi.org/10.1086/259741>
- Leyden, D. P., & A. N. Link. (1991). Why are government R&D and private R&D complements? *Applied Economics*, (23), 1673-1681.
- Lichtenberg, F. R. (1993). R&D investment and international productivity differences. *NBER Working Paper Series*, No: 4161,1-34. <https://doi.org/10.3386/w4161>
- Lichtenberg, F. R. (1984). The relationship between federal contract R&D and company R&D. *American Economic Review, American Economic Association*, 74(2), 73-78. <http://www.jstor.org/stable/1816333>
- Lorenz, E. & Lundvall, B. Å. (Eds.). (2006). *How Europe's economies learn: coordinating competing models*. Oxford: OUP.
- Lucas, R. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
- Lundvall, B.A. (1992). *National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*. London: Pinter.
- Mairesse, J.& Hall, B. H. (1996). Estimating the productivity of research and development: An exploration of GMM methods using data on French & United States manufacturing firms. *NBER Working Papers*. No. 5501. <https://doi.org/10.3386/w5501>
- Malerba, F. (2004). Sectoral system of innovation basic concepts. F. Malerba (Ed.) *Sectoral system of innovation: Concepts issues and analyses six major sector in Europe* içinde (s.9-41). UK: Cambridge Univ. Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511493270.002>
- Malthus, T. (1798). *An essay on the principle of population*. 1st ed., J. Johnson.
- Nadiri, M.I. (1993). Innovations and technological spillovers. *NBER Working Paper*. No. 4423. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:nbr:nberwo:4423>
- Narayan, P.K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, (37), 1979–1990. <https://doi.org/10.1080/00036840500278103>
- Nelson, R. R. (Ed.). (1993). *National innovation systems: a comparative analysis*. Oxford University Press.
- Park, W. G. (1995). International R&D spillovers and OECD economic growth. *Economic Inquiry*, (33), 571-91. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1995.tb01882.x>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied*

- Econometrics*, 16(3), 289–326. <http://www.jstor.org/stable/2678547>
- Phillips, P. C. B. & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, (75), 335–46. <https://doi.org/10.2307/2336182>
- Rebelo, S. (1991). Long run policy analysis and long run growth. *Journal of Political Economy*, (99), 500-521. <https://doi.org/10.1086/261764>
- Ricardo, D. (1817). *On the principles of political economy and taxation*. London: John Murray.
- Robert J. B. & Sala-i-Martin, X. (1990). Economic growth and convergence across the United States. *NBER Working Papers*. No. 3419. <https://doi.org/10.3386/w3419>
- Roberto F., Aldo G. & Mireille M. (2006). Factors affecting university–industry R&D projects: The importance of searching, screening and signalling. *Research Policy*, 35(2006), 309–323. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2005.12.001>
- Romer, P. M. (1986). Increasing return and long run growth. *Journal of Political Economy*, (94), 1002-1037. <http://www.jstor.org/stable/1833190>
- Saxenian, A. (1991). The origins and dynamics of production networks in Silicon Valley. *Research Policy*, 20(5), 423-437. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(91\)90067-Z](https://doi.org/10.1016/0048-7333(91)90067-Z)
- Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. Harvard University Press.
- Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model. *Annals of Statistics*, (6), 461-464. <http://www.jstor.org/stable/2958889>
- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. McMaster University Archive for the History of Economic Thought. <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/smith/ind ex.html>.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, (70), 65-94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
- Swan, T.W. (1956) Economic growth and capital accumulation. *Economic Record*, (32), 334-361. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.1956.tb00434.x>
- Sylwester, K. (2001). R&D and economic growth. *Know Techn Pol.*, (13), 71–84. <https://doi.org/10.1007/BF02693991>
- Uçak, S., Kuvat, Ö. & Aytakin, A. G. (2018). Türkiye’de Arge harcamaları–büyüme ilişkisi: ARDL yöntemi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 129-160. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/38081/439428>

- Taban, S. & Şengür, M. (2014). Türkiye'de Ar-Ge ve ekonomik büyüme. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 355-376.
- Terleckyj, N.E. (1974). *Effects of R&D on the productivity growth of industries: an exploratory study*. Washington: National Planning Association.
- Yaylalı, P. M., Akan, P. Y. & Işık, C. (2010). Türkiye'de Ar&Ge yatırım harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki eş-bütünleşme ve nedensellik ilişkisi: 1990–2009. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(2). <https://dergipark.org.tr/pub/beyder/issue/3477/47303>

Extended Abstract

The impact of R&D on growth can be understood through the lens of endogenous growth theory, which emphasizes the role of knowledge and technology in driving economic growth. According to this theory, R&D activities lead to the creation of new knowledge and technologies, which increase productivity and drive economic growth. Thus, one of the key mechanisms by which R&D can influence growth is the creation of new products and processes. Sectorial R&D activities are the processes produced by the public, companies and higher education institutions. Identifying the sectors that are effective in their activities is crucial for determining applied R&D policies, allocating resources, and assessing the externalities created. In general, R&D expenditures made by the public, firms and higher education institutions encourage economic growth by directing innovation and technological progress. Governments, firms and higher education institutions should collaborate and invest in R&D to support economic development and create new products and processes. However, the effectiveness of R&D expenditures on growth may vary depending on the country and its specific conditions, and it is important to consider the role of other actors in the innovation system in promoting growth through R&D.

The aim of this study was to analyze the effect of R&D expenditures according to sectors on economic growth in the long and short term using ARDL Analysis for Türkiye between 1990-2021. In particular, it was aimed to investigate the effect of R&D expenditures made by each sector on individual growth. Upon completion of the study, a comparison of the findings will be conducted - provided that the preconditions are met - and a ranking of sectorial effects for both the long and short term will be presented. The discussion section of this study will focus on the comparison of the effects of sectorial R&D expenditures on growth, as it is essential in determining R&D policies and resource allocation.

The data of Türkiye between 1990-2021 were included in the study. The data for Türkiye for the identified variables were obtained from the World Bank, Penn World Table 10 and the database of the Turkish Statistical Institution. The variables included in the model were scaled to national income

and population by taking their logarithmic values. The notation and indicators of the variables used in the models are explained in Table.1. In the analysis, Eviews 14, an econometrics software, was used. Autoregressive Distributed Latency (ARDL) model was also employed in the study. The ADRL model is a method for estimating long-run and short-run relationships between variables and is particularly useful for analyzing time series data. The basic idea behind ARDL analysis is that there can be a long-run relationship as well as a short-run relationship between variables.

The values of the long-term slope coefficients obtained from the estimations of the R&D expenditure models of the public, firms and higher education institutions are given in table 9. The findings showed that in the long run, the effect of public and firms' R&D expenditures on growth was statistically significant and the sign was positive, but the effect of higher education institutions' R&D expenditures on growth was statistically insignificant and the sign was negative. Therefore, only the long-term effect of public and firm R&D expenditures on growth could be compared. The effect of a one percent increase in public R&D expenditures on growth in the long run was more than 5%, and the effect of a one percent increase in firms' R&D expenditures on growth in the long run was more than 1.5%. Public R&D expenditures were more effective in the long run.

Short-term findings were evaluated at 0, 1, and 2 lag values. The estimations of the slope coefficients obtained at the 0th lag of the effect of public, firms and higher education institutions' R&D expenditures on growth were statistically significant and their signs were positive. Respectively, the biggest impact belonged to R&D expenditures made by higher education institutions (10%), the second biggest impact belonged to R&D expenditures made by companies (9.7%) and lastly, R&D expenditures made by the public (2.7%). The estimations of the slope coefficients obtained in the 1st lag were statistically significant and the signs of public R&D expenditures were negative, while the signs of R&D expenditures of firms and higher education institutions were positive. Respectively, the biggest impact belonged to R&D expenditures made by higher education institutions (25.7%), while the second biggest impact belonged to R&D expenditures made by companies (7.7%). Public R&D expenditures affected growth negatively (-18%) in the short-term 1st lag. The estimations of the slope coefficients obtained in the second lag were statistically significant and the signs of public R&D expenditures were negative, while the signs of R&D expenditures of firms and higher education institutions were positive. Respectively, the biggest impact belonged to R&D expenditures made by higher education institutions (10%), while the second biggest impact belonged to R&D expenditures made by companies (1.7%). Public R&D expenditures affected growth negatively (-6%) in the short-term 2nd lag.

Although public R&D expenditures were less than other sectorial expenditures in the long run, its impact on economic growth was dramatic.

Although the R&D expenditures made by the firms were at the highest level, they were found to be less effective in the long run. The effect of higher education institutions could not be interpreted as it was not statistically significant.

When the short-term effects were analyzed, it was noteworthy that public R&D expenditures had the lowest effect in the first lag compared to other sectorial expenditures. In the second and third delay, the effect turned into negative. On the contrary, R&D expenditures made by companies and higher education institutions had a high impact on the economy in the short run. In three lag periods, companies and higher education institutions can transform their R&D expenditures into innovative outputs.

TÜRKİYE'DE POLİTİK ELİTLERİN DÖNÜŞÜMÜNDE MİLLİYETÇİLİĞİN JEOPOLİTİK ÇERÇEVESİ: HAFIZA, KİMLİK VE MEKAN

Gökhan ÇINKARA*

Öz

Bu makale Türkiye'de elitler ve toplum düzeyinde jeopolitik konulara hassasiyetin artması sonucu ideolojik dönüşüm, yeni elit konsensüsü ve popüler tarihsel anlatı aracılığıyla beslenen jeopolitizasyon sürecini irdelemektedir. Jeopolitizasyon, iç siyasetin söylemsel ve pratiksel düzeylerde dış coğrafyaya hassasiyet ve bağımlılığının artmasıdır. Elitlerin ve toplumun dış dünyaya ilişkin farklılaşan (askeri, kişisel ilgi, iç siyasette kaldıraç ve ideolojik yakınsama gibi) angajmanlarının analitik haritalandırılması Türkiye güncel siyasetinin içerik ve kurumsal düzeylerde anlaşılması için önemlidir. Jeopolitizasyonun üç dinamik üzerinden olgunlaştığı söylenebilir: birincisi ideolojinin yönlendirici rolü, ikincisi ideolojik dönüşümle uyumlu yeni yönetici elit kompozisyonlarının ortaya çıkması ve nihayetinde bu yeni durumda belirginleşen toplumsal beklentileri ve yeni elitlerin söylemleri arasındaki uyumlaşmayı sağlamak amacıyla tarihin yeniden yorumlanma çabaları gösterilebilir. Bu üç dinamik üzerinden Türkiye'de siyasetin, toplumun ve ekonominin jeopolitize olduğu görülmektedir. Bu süreç bir yönüyle iç ve dış siyaset arasındaki ayrımları gri bir alana itmektedir. Jeopolitizasyonun elitlerce ve toplumsal sektörlerce desteklenmesi sonucunda Türkiye'nin dış politika angajmanlarının derinleşeceğini ve genişleyeceğini söylemek mümkündür. Bu makro dönüşümün savunma sanayi üzerinden beslenmesi bürokrasi, siyaset, toplum ve entelektüeller arasında yeni bir normalin ve bir başka deyişle statükonun oluşmasına yol açmaktadır. Bu makalede savunma sanayinin genişlemesiyle ivmelenen jeopolitizasyonun elit ittifakları ve toplumsal destekle Türkiye'de siyasetin içeriğini ve aktörel dağılımını şekillendirebilecek kapasitede olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Jeopolitizasyon, Elitler, Milliyetçilik.

THE GEOPOLITICAL CONTEXT OF NATIONALISM AND THE TRANSFORMATION OF POLITICAL ELITES IN TURKEY: MEMORY, IDENTITY, AND SPACE

Abstract

This article explores the process of geopoliticization in Turkey, driven by an ideological shift, new elite consensus, and popular historical narratives, resulting from the increased sensitivity of elites and the public towards geopolitical concerns.

* Doktor Öğretim Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gokhan.cinkara@erbakan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8372-8571>

Geopoliticization denotes the growing interdependence of domestic politics and global geography in both discourse and practice. To comprehend Turkey's contemporary politics at substantive and institutional levels, an analytical mapping of the intricate interactions between elites, society, and external factors (e.g., military, personal interests, domestic political leverage, and ideological convergence) is necessary. The discussion foregrounds the importance of ideological shift, divergent attitudes and attributes of governing elites, and the reinterpretation of national history as new dimensions of interaction with society. Geopolitical tensions have increasingly infiltrated politics, society, and the economy across these dimensions. Consequently, the traditional boundaries separating domestic and global politics have blurred. This trend suggests that Turkey's foreign policy engagements will likely intensify, supported by elites and social groups. This macro-shift, fueled by the military-industrial complex à la Turca, contributes to a new normal, and potentially a status quo, among bureaucracy, politics, society, and intellectuals. The article concludes that the expansion of the defense industry accelerates Turkey's geopoliticization, potentially shaping both the content and actor distribution of politics through the formation of elite alliances and public support. This abstract highlights the significance of geopoliticization for understanding Turkey's evolving political landscape and its implications on domestic and international relations.

Keywords: *Geopoliticization, Elites, Nationalism.*

Giriş

Türkiye’de toplumsal aktörlerin siyasi yönelimleri ve yönetici elitlerin bunları yönlendirme ve yeniden inşa stratejileri güncel siyaseti anlamlandırabilmek için önemli analitik hatlar olarak görülebilir.

Türkiye’nin 2000’ler sonrasında dış politikasında görülen en belirgin değişim konvansiyonel taraf olmama durumundan kopuştur. Bunu besleyen toplumsal dinamikleri ve bu süreci kurumsallaştırmaya çalışan yönetici elitleri betimlemek bu aşamada önemlidir. Bu kopuşun önemli bir göstergesi dış siyaset ve iç siyaset arasındaki ayrımın silikleşmesidir. Siyasi karar alıcıların dış politik meseleleri ele alırken teknik bir konu olmaktan çıkarmaları ve toplumun/seçmenlerin gündelik plebisitlerine sunmaları olağanlaşmıştır. Bu sürecin bir diğer yüzünde yer alan toplumsal katmanların ise teknolojik imkanların kolaylaştırıcılığında dış gelişmeleri takip, yorumlama ve pozisyon alma tavırları yaygınlaşmıştır. Toplumsal düzeyde dış gelişmelere hassasiyetin bu düzeylerde artması politik iktidarın pratik siyaseti icra edeceği uzamı zorunlu olarak ulusal sınırlardan toplumsal tahayyülün psikolojik sınırlarına doğru genişletmiştir.

Bu makalede elitlerin ve toplumsal katmanların dış politika alanında buluşmaları ve burada karşılıklı etkileşim içerisinde sürekli ve yoğun iletişimde olmaları jeopolitizasyon olarak adlandırılmaktadır. Bu noktada makaleyi teorik ve pratik olarak besleyen bir dizi sorunsal ortaya çıkmaktadır: 20 yıldır siyasi iktidarda bulunan Ak Parti hükümetlerinin dış politika söylemlerinde görülen patika değişikliklerinin ve aktörel revizyonlarının

kökeninde ne gibi dinamikler yatmaktadır? Bu sorunu merkeze alan akademik literatürde hâkim olan çözümler (Akca, 2019; Constantinides, 1996; Yavuz, 1998; Yavuz, 2020; Yavuz, 2022) hükümetin Neo-Osmanlıcı bir dış politikayı tatbik etmesinin geçmiş dış politika siyasetiyle bugünün arasında kopukluk yarattığıdır. Arap Baharı ile Türk dış politikasında söylemsel, kurumsal ve aktörel değişimler çoğu araştırmacıyı bu tür bir çözümler düzeyinde tutmuştur. Bu literatürün en önemli eksikliği elit sosyolojisini ve toplumsal yapıyı göz ardı etmeleri ve elitlerin söylemsel kodlarını selektif olarak öne çıkarmalarıdır. Halbuki hükümetin kritik u-dönüşleri bu tür bir fikirden (Neo-Osmanlıcılık veya İhvanizm¹) kopuşu yeterince açıklayamamaktadır. Hükümet elitlerinin ve dış politika yapıcı kadronun bu geniş ve dinamik pragmatizmi nereden kaynaklanmaktadır? Bu makalede yeni-milliyetçilik, yeni elit konsensüsü ve popüler tarih anlatısı ile beslenen jeopolitizasyon sürecinin temel belirleyeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL UĞRAKLAR

1.1. Milliyetçilik ve Jeopolitizasyon

Jeopolitik ve milliyetçilik arasındaki ilişkinin incelenmesi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinin kesişim alanlarını ve gri bölgelerini irdelemek için önemlidir. Jeopolitik, devletler arasındaki güç ilişkilerini coğrafyanın sağladığı imkanlar ve kısıtlamalar içerisinde irdeleyen bir çalışma alanıdır. Milliyetçilik ise bir milletin tanımlanması ve değerlendirilmesinde ortak kimlik, kültür, tarih ve mekânın etkilerini inceleyen siyasi yaklaşımdır. Bu iki kavram, iç politika ve küresel siyasetin bulunduğu alanlarda etkileşim içerisinde.

Jeopolitik, ulus-devletler arasındaki stratejik ilişkileri coğrafi bir perspektiften incelemeye odaklanan bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Bu disiplinin köklerinin 19.yy’ın sonlarında sosyal Darwinist bir ideoloji etrafında birleştiği söylenebilir. Sosyal Darwinistler toplumu biyolojik bir topluluk olarak algılamış ve insan gruplarının hayatta kalmak için birbirleriyle mücadeleye girmeleri gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bu mücadele sonunda “en uygun olanın hayatta kalması” (survival of the fittest) ve “doğal seçim” (natural selection) sonuçlarını doğuracaktır. Devletler arası mücadelenin zorunlu olduğunu jeopolitikle açıklayan bu yaklaşım ulus-devletlerin jeopolitik revizyonizme açık oldukları dönemde etkili bir fikir olmuştur. Bir

---

¹ İhvanizm Mısır merkezli Müslüman Kardeşler örgütünün ana iddialarından birisi olan Müslümanların siyasi ve toplumsal birliği idealini pratik siyasetlerinin merkezine koyan yerel siyasal aktörlerin (Tunus ve Türkiye gibi) ulus-ötesi ideolojik yönelimlerini ifade etmektedir (Al-Sharafat, 2022). Neo-Osmanlıcılık ise Osmanlı imparatorluğunun coğrafi sınırlarını, kurumsal geleneğini ve kurucu/dönüştürücü/ikonik liderlerini (Fatih Sultan Mehmet ve II. Abdülhamit gibi) modern Türkiye Cumhuriyeti’nde yeniden yorumlanmasını önceleyen ve cari siyasetin temel referanslarını bu parametreler üzerinden şekillendiren fikir akımı olarak tanımlanabilir (Tüzün ve Sen, 2014: 182-202).

milletin tarihi coğrafyasıyla bütünleşmesi fikri bir yandan milliyetçiliği öte yandan jeopolitik tezleri iç içe sokmuştur.

Jeopolitik ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi anlamak için, bu kavramların tarihsel gelişimine ve temel düşünce sistemlerine bakmak faydalıdır. Jeopolitik düşünce, Mahan (2011), Ratzel (The Geographical Journal, 1899; Ratzel, 1897), Mackinder (1904) ve Kjellén (1917) gibi öncü teorisyenlerin çalışmalarıyla şekillenmiştir. Bu düşünce sistemlerinin ortak noktası, devletlerin güç ve nüfuz elde etme çabalarının coğrafi faktörlerle sıkı bir şekilde ilişkili olduğunu vurgulamalarıdır.

Bir deniz subayı ve stratejist olan Alfred Thayer Mahan, ulusların başarısında deniz gücünün önemini vurgulamıştır (Mahan, 2011). Mahan'ın çalışmaları, güçlü donanmaların deniz ticaret yolları üzerindeki kontrolün sürdürülmesi ve kaynaklara erişimin güvence altına alınmasındaki hayati rolünün altını çizmiştir. Mahan'ın fikirleri hem denizcilik politikasını hem de uluslararası ilişkiler teorisini etkilemiş ve deniz gücünün jeopolitikteki öneminin altını çizmiştir.

Alman coğrafyacı Friedrich Ratzel, organizmalar gibi devletlerin de büyümek ve gelişmek için alana ihtiyaç duyduğunu öne süren Lebensraum (Doğal Ortam) kavramına öncülük etmiştir (Ratzel, 1897). Bu fikir, jeopolitik düşüncenin kilit bir bileşeni olarak bölgesel yayılmacılığın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ratzel'in teorileri, devletler arasında hayatta kalma ve güç mücadelesi olarak jeopolitik kavramını da şekillendirmiştir. Ratzel tarafından ortaya atılan Lebensraum kavramı, milliyetçi yayılma istekleri ile mekân ve kaynaklara ilişkin jeopolitik değerlendirmeler arasındaki bağlantıyı göstermektedir (Ratzel, 1897). Primordialist milliyetçilik Friedrich Ratzel'in organik devlet jeopolitik teorisiyle yakından ilişkilendirilebilir (Ratzel, 1897). Ratzel çalışmasında, yaşayan bir organizmaya benzeyen ulusun, hayatta kalmasını ve refahını sağlamak için topraklarını genişletmek ve güvence altına almak için doğal bir dürtü tarafından yönlendirildiğini öne sürmüştür. Bu düşünce, kişinin ulusuna, kültürüne ve tarihine dönmelerini ve içgüdüsel bağlılıklarını vurgulayan primordialist bakış açısıyla örtüşmektedir. Milliyetçiliğin primordialist anlayışına göre, bu bağlar çok eski zamanlardan beri var olduğuna inanılan ortak soy, dil ve geleneklere dayanır. Ratzel'in organik devlet teorisi böylece primordialist görüşü tamamlar, çünkü her iki çerçevede de ulusların içsel, biyolojik benzeri özelliklerinin ve bunun sonucunda ortaya çıkan toprak arzularının altını çizer. Bu bağlamda organik devlet, primordialist milliyetçiliğin jeopolitik bir tezahürü olarak hizmet etmekte ve ulusun kendine özgü kadim kimliğini koruma aracı olarak bölgesel genişleme ve kontrol arayışını yansıtmaktadır.

İngiliz coğrafyacı Sir Halford J. Mackinder, Avrasya kara parçasının ya da “Dünya Adası”nın kontrolünün küresel hakimiyet için gerekli olduğunu öne süren Kalpgah Teorisi'ni geliştirmiştir (Mackinder, 1904). Mackinder'in çalışmaları, kara gücünün önemi ve küresel etkiyi sürdürmek için kilit coğrafi alanları kontrol etmenin önemi üzerine stratejik düşünceye katkıda

bulunmuştur. Anthony D. Smith (1986) tarafından geliştirilen etno-sembolizm, jeopolitik düşünce bağlamında Halford Mackinder'in (1904) kalpgah teorisi ile uyumlu hale getirilebilir. Smith'in milliyetçiliğe etno-sembolizm yaklaşımı, ulusların ortak bir tarihe ve modern siyasi amaçlara uyacak şekilde sürekli olarak yeniden yorumlanan ve uyarlanan kültürel sembollere sahip önceden var olan etnik topluluklara dayandığını ileri sürmektedir. Bu bakış açısı, bir ulusun tarihi ve kültürel mirasının, çağdaş kimliğini ve isteklerini şekillendirmedeki kalıcı önemini vurgulamaktadır. Mackinder'in Kalpgah teorisi ise, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Rusya'yı kapsayan geniş bir bölge olan Avrasya "Kalpgahı"nın kontrolünün küresel hegemonyaya ulaşmak için çok önemli olduğunu öne sürmektedir. Mackinder'e göre, bu coğrafi alan, egemen gücün çevre bölgeler ve nihayetinde tüm dünya üzerinde önemli bir etkiye sahip olmasını sağlayacak benzersiz stratejik ve kaynak avantajlarına sahiptir. Etno-sembolizm milliyetçilik ile yan yana getirildiğinde, Kalpgah Teorisi, stratejik açıdan önemli bölgelerin kontrolü için jeopolitik rekabeti yönlendirmede tarihi ve kültürel faktörlerin potansiyel rolünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda, etno-sembolizm hedefleri olan uluslar, özellikle söz konusu topraklar algılanan etnik ve ulusal kimlikleriyle yakından bağlantılı olduğunda, bölgesel veya küresel hakimiyet arayışlarını haklı çıkarmak ve meşrulaştırmak için kültürel miraslarından ve tarihsel anlatılarından yararlanmaya çalışabilirler. Sonuç olarak, Mackinder'in Kalpgah Teorisi, tarihi ve kültürel faktörlerin bir ulusun stratejik hedeflerini ve bölgesel hırslarını şekillendirmede önemli bir rol oynadığı etno-sembolizm milliyetçiliğinin jeopolitik bir tezahürü olarak görülebilir.

İsveçli bir siyaset bilimci olan Rudolf Kjellén, "jeopolitik" terimini ortaya atması ve teorik çerçevesini genişletmesiyle tanınır (Kjellén, 1917). Devletin yaşayan bir organizma olarak rolünü ve gelişiminde toprak, kaynak ve nüfusun önemini vurgulamıştır. Kjellén'in çalışmaları, bir disiplin olarak jeopolitiğin modern anlayışına zemin hazırlamış ve devlet gücü ve bölgesel hırsların incelenmesine katkıda bulunmuştur.

Milliyetçilik aynı zamanda jeopolitik stratejilerin arkasındaki itici güç olarak da hizmet edebilir, zira devletler rakip milliyetçilikler karşısında kendi nüfuzlarını ortaya koymaya ve çıkarlarını korumaya çalışırlar. Milliyetçi hareketlerin yükselişi ve ardından Yugoslavya'nın dağılması gibi devletlerin parçalanması, yeni kurulan devletler uluslararası ilişkilerin karmaşıklığı içinde yol alırken jeopolitik ve milliyetçilik arasındaki girift ilişkiyi vurgulamaktadır (Brubaker, 1996).

Ernest Gellner ve Benedict Anderson tarafından önerilenler gibi modernist milliyetçilik teorileri, ulusların oluşumunda tarihsel süreçlerin ve sosyo-politik gelişmelerin rolünü vurgulamaktadır (Gellner, 1983; Anderson, 1983). Jeopolitik açıdan bakıldığında modernist milliyetçilik, ulus-devletlerin stratejik davranışlarını şekillendirmede devlet inşasının ve ulusal kurumların gelişiminin önemini vurgular. Modernist teoriler, siyasi elitlerin ulusal

kimlikleri inşa etmedeki ve jeopolitik anlatıları hem ülke içinde hem de uluslararası alanda çıkarlarını ilerletmek için manipüle etmedeki rolünü vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, jeopolitik ve milliyetçilik arasındaki ilişki çok yönlü ve birbirine bağlıdır. Her iki disiplin de uluslararası ilişkilerde birincil aktör olarak devlete odaklanır ve toprak kontrolü ile ulusal çıkarların önemini vurgular. Jeopolitik düşünce ve milliyetçi ideolojiler karşılıklı olarak birbirlerini etkiler, devlet davranışlarını ve küresel siyasi manzarayı şekillendirir.

Bu makalede jeopolitikleşme, jeopolitik teriminin bir uzantısı olarak ele alınmaktadır. Coğrafyanın, tarihsel süreçte ve toplumsal tahayyülde şekillenişinin iç siyaset için yeni ve kullanışlı bir parametre olduğu kabulünden hareket etmektedir. Bu ilk bakışta kolektif hafızada tarihsel çıpa olarak imparatorluk coğrafi uzamının canlandırılması (neo-Osmanlıcı tahayyül) olarak anlaşılrsa da günümüzde daha çok net olmayan ulusal çıkarlar konseptinin (yerli ve milli dış politika) yönlendirdiği dış coğrafi alanlar üzerinde kısmi veya tam teşekküllü iktidar kurma çabalarına karşılık gelmektedir. Bu eğilim iç siyasetin icra edildiği ulusal sınırları aşacak söylem, zaman ve mekân geliştirme kapasitesine işaret etmektedir.

Uluslararası ilişkiler literatürü devletlerin dış politikasını belirleyen ve yönlendiren faktörleri açıklamak için farklı metodolojik yaklaşımlar geliştirmiştir (Hudson ve Day, 2019; Gözen, 2019; Balcı ve Kardaş, 2017). Bu makalede iç politika ve küresel siyaset arasındaki ayrımın silikleştiği vurgulanmaktadır. Bu hipoteze uygun yaklaşımın neo-klasik realistler arasında yaygınlık kazandığı görülür.

Neo-klasik realizm, realist gelenek içerisinden türemiştir. Realizm, devletlerin arasındaki güç mücadelelerinin günün sonunda çatışmalı bir ilişki setini küresel siyasete taşıyacağına altını çizerler. Realistler, uluslararası ilişkilerdeki çatışmalı siyaseti insan doğasına, iç siyasetin dengelerine ve uluslararası sistemin yapısına bağlamaktadırlar (Dawood, 2016).

Gideon Rose'un (1998: 144-172) vurguladığı gibi dış politikaya ait kararlar yönetimdeki siyasi liderler ve elitler eliyle alınır. Bunların kararlarını şekillendiren sadece ülkelerinin sahip olduğu fiziki kaynaklar ve güç kapasitesi değildir. Ayrıca elitler ve liderler fiziki kaynakları devletin güç kapasitesine mobilize etme noktasında farklı kısıtlamalarla karşılaşır. Fiziksel kaynakların dış politika angajmanlarına koşulmasında toplumsal yapının niteliği ve talepleri de önemlidir. Bu sebeple Rose devletlerin dış politikasında sistemik faktörlerin yerinin genel olduğunun altını çizmektedir. Rose'un kurumsallaştırmasında dış politikanın dört teori üzerinden açıklanabileceğini ifade eder: İç politika (Innenpolitik) teorileri, savunmacı realizm, neo-klasik realizm ve saldırgan realizm (Rose, 1998). Rose'un şemalaştırmasında neo-klasik realizm Waltzcu yapısalılığı kabul eder. Fakat bunun etki ve çıktısının neo-realistlerin beklediği gibi olmadığıdır. İç siyasi faktörler sistemik teşviklerin dış politikaya evrilmesi noktasında

belirleyicidir. Bu devlet davranışını açıklarken siyasi elitleri ve toplumsal yapıyı göz önüne almaya iter. Neo-realistlerin yapıya yaptıkları vurguda onun temel belirleyen olması neo-klasik realistlerde fikirlere doğru ağırlık kazanmaktadır (Foulon, 2015: 636-638). Elit davranışları ve tercihleri bu açıdan dış politika oluşturulmasında önem taşır.

Demokratik ve kapitalist ülkelerde siyasi elitlerin günümüzde dış ve iç politika yönelimleri güncel siyasetin kültürel bileşenlerine ve genel eğilimlerine bağlı değişiklik göstermektedir. 2000’lerden itibaren dünyada siyaset popülist bir eksende ilerlemekte ve bunun niteliği ülkeden ülkeye değişiklik arz etmektedir. Fakat popülist siyasette bir takım ortak temalara rastlanır: liberal küreselleşmeye, düzensiz göçe ve merkez siyasete ve onların elitlerine karşı olmak politik tutum olarak benimsenmiştir (Goodwin, 2018). Ulusal kimliğin yeniden keşfi ve milliyetçiliğin uyanışı bu tip siyaseti takip eden toplum kesimlerinde hâkim ideolojik desen olmuştur.

Milliyetçiliğin siyasetin temel ideolojik belirleyeni olması kolektif hafızayı² oluşturan bileşenlerin tekrar hatırlanmasına yol açmıştır. Devlet formasyonunun üzerinde yükseldiği tarihsel-yapısal süreçlere bağlı olarak bunun farklılaştığı söylenebilir. İmparatorluk geçmişine sahip ülkelerde (Birleşik Krallık, Rusya ve Türkiye) geçmişin yeni bir revizyonuna ihtiyaç olduğu toplumsal tahayyülde berraklaşmıştır. İmparatorluk geçmişi olmayan ve görece yeni kurulan (bağımsızlık aşaması yakın olan) devletlerde ise teritoryal derinleşmeyi hedefleyen bir milliyetçilik yaygınlık kazanmıştır. Bu noktada, küresel siyasetin milliyetçi rotaya girmesi devlet formasyonunda coğrafi tahayyülün niteliğine göre teritoryal genişleme veya derinleşmeyi popülerize etmiştir.

Coğrafya ve milliyetçilik arasındaki bu ilişkinin elitlerin iç siyasete dair yapılandığı söylemleri de etkilediği görülmektedir. İktidar aygıtının ulusal sınırların içerisindeki cari olaylar ve toplumsal taleplerin karşılandığı mekânsal ölçeği aşacak şekilde coğrafi restorasyon sürecine girdikleri görülmektedir. Bu süreç, devlet gücünün nesnel kapasitesine bağlı olarak politika yapıcıların, güvenlik elitlerinin ve iş dünyasının öznel değerlendirmesine göre yönünü bulmaktadır. Seçenekler ise dış teritoryal alana askeri gücün yerleşimi, yabancı ülkenin yönetici elitlerinin devşirilmesi, hedef ülkeyle ekonomik ilişkileri bağımlılık seviyesine evirtme, kültürel diplomasinin toplumsal unsurları müzahireştirmesine yönelik olarak araçsallaştırılması olarak sayılabilir.

İçerideki yerli nüfusun ise jeopolitik kültürleşmesi süreci bu aşamada önem kazanmaktadır. Vatandaşların politik süreçlere eklenmesi genellikle gündelik hayatlarının olağan akışlarını bozan iktisadi, bürokratik ve kültürel

---

² Hafıza çalışmalarının önde gelen akademisyenlerinden biri olan Assmann (2008) kolektif hafızayı toplumsal, siyasi ve kültürel hafıza da dahil olmak üzere çeşitli hafıza türleri için bir “şemsiye terim” olarak kavramsallaştırmaktadır. Olayların bireyler tarafından hatırlanma biçimlerine atıfta bulunan “aşağıdan yukarıya” ya da toplumsal hafıza ile siyasi eylem için kolektif kimliklerin yaratılmasına atıfta bulunan “yukarıdan aşağıya” siyasi hafıza arasında ayrım yapmaktadır (Budryte, 2020).

sapmaların iktidar gücüyle düzeltilmesini içerir. Lakin milliyetçiliğin yeni formlarının ivmelendirmesiyle bu fikri destekleyen toplum katmanları devlet ve elitlere teritoryal genişleme/derinleşme için onları yüceltme ve bunları (devleti organizasyonunu ve yönetici elitleri) en yüksek amaç olarak kodlama yoluna da girdikleri görülmektedir. Bu durum jeopolitizasyonun söylem ve pratik olarak sadece bir elit tasarımı olarak yorumlanamayacağını ifade etmektedir. Böylece siyasi elitler ve toplum katmanlarının politik talepleri arasında uyumlaşmanın jeopolitik üzerinden ele alındığı ifade edilebilir. Elbette seçimli demokratik ülkelerde iç siyasette siyasi aktörlerin söylemlerini meşrulaştırmak için jeopolitik kartını kullandıkları olağandır. Yeni süreçte görülen ayrışma ise jeopolitizasyonun dış politik stratejileri iç siyasetle bütünleşmesi, yeni milliyetçiliğin popüler bir politizasyon kanalı olarak belirginleşmesi ve mevcut ekonomik yapının dönüşümünün itici ve teşvik edici gücü olmasıdır.

İmparatorluk deneyimine sahip ülkelerde siyasi ve ekonomik modernizasyonun sonuçları geniş çaplı ve travmatik olmuştur denilebilir. Geçmişte yaşanan bu olayların ve süreçlerin günümüz siyasi kültürünün oluşmasında da etkisi olacağı düşünülebilir. Bu amaçla metodolojik tercih olarak “Karşılaştırmalı Tarihsel Analiz”i (KTA, Comparative Historical Analysis, CHA) bu aşamada kullanabiliriz. Bu metot, vakalar arasındaki benzeşim ve farklılık kalıplarına odaklanan bir araştırma tekniğidir (Badie vd., 2011: 332-341). KTA'nın öncü akademisyenlerinden Michael Mann'in araştırma tekniklerine dair süreçlemesinde problemin formülasyonu, değişkenlerin kavramsallaştırılması, hipotezlerin oluşturulması, örneklemin inşa edilmesi, kavramların işler hale getirilmesi, verilen toplanması, hipotezlerin testi için verileri analiz edilmesi ve nihayetinde bir neticeye ulaşılması olarak aşamalar sıralanır (Mann, 1981: 544-550). Bu araştırma izleği bugünün siyasal ve toplumsal gerçekliklerine geçmişten bakmak açısından önemlidir. KTA'nın temel bileşenleri ise Prof Ingo Rohling'ten alıntıyla şu şekilde açıklanabilir: spesifik/belirli durumlarda sonuçların kapsamlı açıklamalarını ortaya koyabilmek; gerekli ve yeterli koşulları arayabilecek iyi yapılandırılmış kavramlara ve geçerli ölçüm araçlarına sahip olmak ve zincirlemeyi (sequencing) ve patika bağımlılığı (path-dependency) içeren zamansallığa (temporality) odaklanmaktır (Rohlfing, 2013: 1-6).

Türkiye'de siyasi elitlerin, ekonomik sektörlerin ve entelektüellerin hızlı ve yaygın şekilde jeopolitize olduğu bu makalenin temel iddiasıdır. Burada jeopolitize olmakla kastedilen ise iç siyaset ve jeopolitik arasındaki ayrımın, ayrışmanın veya belirlenimin ortadan kalktığı önermesidir.

Türkiye'de tarihsel-toplumsal bloklaşmanın seyfiye (askerler/ordu), ilmiye (entelektüeller ve akademisyenler) ve mülkiye (sivil bürokrasi) arasında olduğu düşünülebilir (Kahraman, 2010). Bu elit bloklaşmaları arasındaki yarış (contested) ve çatışma (continious) siyasetin (iç ve dış) yönelimini belirlediği görülmektedir. Toplumsal bileşenin zayıf olduğu bu senaryoda elitlerin inşacı ve araçsallaştırıcı işlevlerine vurgu belirgindir. Fakat

2000’lerden itibaren teknolojik imkanların ulaşılabilir olması (tv platformları, internet ve sosyal medya platformları) ve küreselleşmenin yaygınlaşması çevrede yer alan toplum katmanlarını (ticari sınıflar (eşraf), taşralı orta-sınıf bileşenleri gibi) merkeze itmiştir. Merkezin kurucu elit blokları ve onlara uyumlanmış toplum katmanları çevrenin ilerleyişi neticesinde içerik değişmesine dönük baskılanmıştır. Merkezin demokratik süreçlere, ekonomik genişlemeye ve küresel uzama açılımı için çevredikleri içerimlemesi gerekmektedir. Bu zorunluluk haliyle çevre toplum bileşenlerinin ordu, sivil bürokrasi, ulusal ekonomi ve akademi etrafındaki etkileri ve görünürlükleri belirginleşmiş ve merkezin nitelik ve içerik düzeylerinde dönüşümü başlatmışlardır. Bu birbirine benzeşme ve ortaklaşma hali rejimsel krizlerin aşılması (15 Temmuz Darbe Girişimi), iktidar bileşenlerinin ideolojik ve aktörel genişlemesi ve ekonomik sektörel dönüşümlerde çevre (eşraf, KOBİ) ve merkez (TSK, Savunma Sanayii Başkanlığı) arasındaki iş birliği ile mümkün olmuştur.

1.2. Yönetici Elitlerde Dönüşüm ve Ortaklaşma: Askeri-Endüstriyel Kompleks

Elitler siyasal, kültürel, askeri ve ekonomik kaynaklara kolay ve sınırsız erişimleri olan aynı zamanda bunları kontrol etme ve yönlendirme kapasitesine sahip olan kişilerdir. Elitler bu tanımdan da anlaşılacağı üzere seçkin bir azınlık grubudur (Kahn, 2020). Elit analizlerinde elitlerin güç, nüfuz ve ayrıcalıklarını mümkün kılan kurumlara, yapılar ve ilişkilere odaklanılır (Kahn, 2020). Azınlık ve çoğunluk arasındaki asimetric güç ilişkileri elit teorisinin merkezine oturur. Bir yanda toplumsal taleplerin olabildiğince gerçekleşmesini isteyen halk kitleleri öte yanda iktidarın farklı güç katmanlarına sahip ve kendi alanlarını korumak ve geliştirmeyi hedefleyen küçük bir elit grubu arasındaki gerilim modern siyasetin de güncel konusudur.

Elitlerin modern siyasette yükselişinin altında kapitalizmin yaygınlaşmasının hızlandırıcı bir faktör olduğu söylenebilir. Kapitalizmin yarattığı iş bölümü teknik bilgiye ihtiyacı arttırmıştır. Uzmanlaşmanın yoğunlaşması ve ertesinde uzmanlıkların organizasyonunu da ortaya çıkarmıştır. Her alanda uzmanlaşma temel değer olarak kabul edilmiştir. Ekonomide üretim alanları fabrikalar olurken yükselen yeni elitler girişimciler, fabrikatörler ve sanayiciler olmuştur. Siyasette kitlesel taleplerin harekete geçmesi ile sendikalar ve siyasi partiler kurulmuş ve profesyonel sendikacılar ve siyasetçiler ortaya çıkmıştır (Gerth ve Mills, 1946: 77-128).

Elitlerin yaygın prestij ve nüfuz gibi karakteristikleri arasında öne çıkan diğer bir özellikleri otonom/özerk alanlarının olmasıdır (Cotta, 2018: 568-569). Nüfuzlarını genişletmek ve önemli girişimleri hayata geçirmek için hareket alanlarına ihtiyaçları vardır. Bu alan, elit olmayanların destekleri ile inşa edilir. Elitler bu desteğin karşılığında elit olmayanların taleplerini de karşılayabilirler (Higley, 2016). Elitlerin otonom alanları içinde çevredeki

yerel elitlerle olduğu kadar ulus-ötesi elitlerle de iş birliği içinde oldukları görülür. Bu iş birliğini mümkün kılan ülkenin siyasal sistemi ve elitlerin ideolojik yönelimleridir denilebilir. Küresel ekonomiye veya ulus-üstü siyasi kimliğe sahip elitler etki alanlarını yerel ve ulusal olandan bölgesel ve küresel olana doğru genişletebilir. Ülkede mevcut siyasi sistemin dışarıya açık olması veya dış elitlerle iş birliğine kurumsal veya psikolojik engellemeler çıkarmaması da olası elit ittifakların kurulması için önem taşımaktadır.

Elitlere dair bu kavramsallaştırmanın teorikleştirilmesi ise Batı siyasal düşüncesinde tarihi derinliği olan bir olgu olarak karşımıza çıkar. Antik Yunan düşüncesinin kurucu babalarından Platon'un koruyucular (guardians) yönetici sınıfında görüldüğü üzere insanlara yeteneklerin eşit dağıtılmadığı üzerineydi (Maloy, 2016). Bazı insanlar üstün bilgelik ve erdemle donatılmıştı. Toplum en iyi adamlar tarafından yönetilmeliydi. Bu düşünce batı fikir hayatında farklı şekillerde işlendi. 19.yy'ın ortalarından itibaren iki düşünce akımının (ideoloji) eş anlamlı gelişimi modern elit kuramlarının temelini oluşturdu: kapitalizm (liberalizm) ve sosyalizm.

19.yy Avrupası'nda bir yanda demokratik talepler liberalizmin (kapitalizmin) etkisiyle yükselişe geçiyordu. Burada en belirgin kavramın eşitlik olduğu söylenebilir. Toplum sözleşmesi kuramlarında görüleceği üzere toplumun ve sonrasında devletin eşit insanların oluşumu olduğunun altı çiziliyordu (Khan, 2012: 361-377). Bu sebeple halk yöneticilerden öncül ve üstün bir konumdaydı. Bu süreç yönetme meselesine dair azınlığın gücü fikrini dışlarken çoğunluğun iradesinin operasyonelleştirilmesini (parlamentolar, siyasi partiler ve sendikalar) öne çıkardı. Diğer önemli bir gelişme ise kapitalizmin yükselişiyle ilgilidir. Bu ekonomik modelin yaygınlaşmasıyla yönetim düşüncesi kökten değişti. Görev dağılımının belirginleştiği ve iş bölümünün temel yönetim stratejisi olduğu bir sürece girildi. Bu yeni anlayış gücün veya iktidarın tek bir kişi/grupta toplanmasının imkansızlığına işaret ediyordu. Alternatif uzmanlık alanlarının yükselişiyle farklı elit çeşitlenmeleri de böylece ortaya çıkıyordu (Khan, 2012). Bu iki görüş elit teorilerinde klasik ve modern ekollerin ortaya çıkışında başat sorgulamaları oluşturmuştur. İlkinde demokratik kurumlar ilerlerken ve kitlelerin toplumsal, ekonomik ve siyasi hakları genişlerken küçük bir elit grubu yönetimde hakimiyetini nasıl devam ettiriyor sorusu üzerine odaklanıyordu. Klasik elit teorisyenleri bu sorgulama üzerinde durmuşlardır.

İtalyan hukukçu, siyaset kuramcısı ve siyasal sınıf kuramının savunucusu Gaetano Mosca, *The Ruling Class* (Yönetici Sınıf, 1896) adlı eserinde toplumsal örgütlülüğün iki boyutu olduğunu söylemektedir: yönetilenler ve yönetenler (Marshall, 2003: 511-512). Mosca, toplumların tarihsel bir zorunluluk olarak azınlık tarafından yönetileceğini vurgular. Bu azınlık grupları askeri, dini, oligarşik veya aristokratik nitelikte olabilecektir. Bu sebeple ideolojik farklılaşmaların günün sonunda çok bir anlamı yoktur (Britannica, 2022). Yönetici sınıfın çıkarlarının neredeyse tek tip olduğunu öne sürmektedir, zira çoğunluğu yöneten bir azınlık için böyle bir tek tiplilik

gereklidir (Khan, 2020). Mosca, bu azınlığın üstün örgütlenmesini, seçkin konumunu açıklamanın anahtarı olarak tanımlamaktadır (Khan, 2020).

Mosca gibi elit kuramının kurucularından olan Vilfredo Pareto, insanların nitelikleri bakımından eşitsiz olduğunu savunur. *The Rise and Fall of Elites* (Elitlerin Yükselişi ve Düşüşü, 1901) ve *Manual of Political Economy* (Politik Ekonominin El Kitabı, 1906) adlı eserlerinde Pareto elit kavramına dair fikirlerini belirtmiştir. "Toplum tamamen demokratik bir örgütlenmeye sahip gibi görünse bile, her zaman az sayıda insan tarafından, bir elit (grubu, g.ç) tarafından yönetilir" demiştir. Kitlel hareketlerin yükselişe geçtiği bir döneme tanıklık eden Pareto için devrimlerde halkın (kitlelerin) bir siyasal özne olmadığını savunur. Pareto bu konuda şunu demektedir: "Neredeyse tüm devrimler sıradan insanların değil, aristokrasinin eseri olmuştur." Hem Mosca da hem de Pareto’da Avrupa’da sosyalist çevrelerde yaygın olarak Marksiyen devrim fikrine karşı bir tutum görülmektedir. Marksistlerin temel tezi Komünist aşamaya geçilmesiyle birlikte sınıfsal ayrışmaların ortadan kalkacağı ve sınıfsız bir topluma geçileceğidir. Pareto buradan yola çıkarak "elitlerin dolaşımı" fikrini geliştirmiştir. İktidardaki elitlerin muhafazakarlaşması, tembelleşmesi ve umursamaz olmaları dolaşım mekaniğini harekete geçirir. Bu eskimiş elitlerin yerine yeni, yetenekli, kurnaz ve güçlü elit toplulukları gelecektir (Adams, 2005: 545-547). Bu döngü hep devam edecektir. Yetenekten yoksun olan seçkinler statülerini kaybetmelidir (Khan, 2020).

Klasik elit kuramının önemli bir başyapıtı olan *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchic Tendencies of Modern Democracies* (Siyasi Partiler: Modern Demokrasilerin Oligarşik Eğilimleri Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma, 1911) Robert Michels tarafından kaleme alınmıştır. Michels "oligarşinin demir kanunu" terimiyle ünlüdür. Michels, örgütlerin resmi olarak daha fazla örgütlendikçe daha az demokratik hale geldiklerini savunur. Örgütsel talepleri karşılamak ve iktidarda kalmak için örgüt liderleri antidemokratik yollarla hareket etme eğilimindedir. Michels, kitlelerin örgütsüz ve aktivist bir azınlık tarafından yönetilmedikçe onları kolektif eylemde bulunmaktan aciz olarak görür (Khan, 2020).

Klasik elit teorisyenlerinin demokrasiye kuşkuculuğu modern elit kuramcılarında ilgiyi iktidar yapısının ve onun bileşenlerinin analizine yöneltmiştir. Bu konuda kurucu entelektüel ismin C.Wright Mills olduğu söylenebilir. Mills’in en bilinen eseri *İktidar Seçkinleri*’dir (The Power Elite, 1959). Bu eserde Mills iktidarın büyük şirketlerin, yürütme organının ve güvenlik hizmetlerinin tepe noktasında bulunan elitlerin koalisyonuyla yönetildiğini savunmaktadır (Domhoff, 2005: 504-505). Fakat bu elitlerin güçleriyle yarışabilecek ve onları denetleyebilecek kurumsal yapıların olmaması bu iktidar bloklarını yozlaştırmaktadır (Domhoff, 2005). C.Wright Mills'e göre ABD’de iktidarın yapısına üç düzeyde bakmak gerekir: (1) şirket, ordu ve siyaset yönetici liderlerinden oluşan iktidar eliti; (2) işçiler, bölgesel/yerel elit grupları, Kongre üyeleri ve diğer örgütlü grupları içeren ara

tabaka; (3) örgütlenmemiş kitlelerdir (Mills, 1959; Khan, 2020). Mills ABD'nin güç yapısını analiz ederken kurumsalcı bir analizi benimsemiştir (Açıkel vd., 2008: 121). Bu kurumsal yapıdaki elitlerin bütünleşmiş ve etkileşimli hareketliliği iktidarın fotoğrafını çekmek açısından önemlidir. II.Dünya Savaşı sonrasında hızlanan jeopolitik kayışların sonucunda ABD Avrupa'da bulunan güç boşluğunu doldurmak ve küresel siyasette hâkim pozisyonunu sürdürebilmek için savunma sanayisine ve ordusuna ekonomik yatırımları ve kaynakları yönlendirmiştir. Mills'in "üçlü iktidar matrisi" (askeri, siyasi ve ekonomik) kitle toplumu Amerikasında etkin bir iktidar bloğu olmuştur (Mills, 1959; Açıkel vd., 2008: 131). Bireyselleşme ve depolitizasyon ile sıradan insanlar için siyaset rutin bir iş olarak görülmeye başlanmıştır. Bu sürecin sonunda iktidar bloğu özellikle askeri seçkinler bürokratik kadrolarda ve ekonomik sektörlerde hâkim pozisyona erişerek askeri-endüstriyel kompleksin oluşumunu hızlandırmışlardır. Mills'in askeri kurumlar ve endüstri ilişkisine dair yaptığı çözümleme bu noktada önemlidir:

Endüstriyel bir ekonomi olmadan, Amerika'da olduğu gibi modern bir ordu var olamazdı; bu (ABD ordusu- g.ç) makinelerden oluşmuş bir ordudur. Profesyonel ekonomistler genellikle askeri kurumları üretim araçları üzerinde asalak bir şey olarak görürler. Fakat şu an, bu tür kurumlar Birleşik Devletler'in ekonomik yaşamının büyük bir bölümünü şekillendirmeye başlamıştır (Mills, 1959: 222).

Askeri-endüstriyel kompleks II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin iktidar yapısında belirginleşen bir gerçekliği ifade etmektedir. ABD eski başkanlarından Dwight Eisenhower'ın 1961'de yaptığı veda konuşmasında askeri kurumların ve silah endüstrisi arasındaki yakın ilişkiden kaynaklanan tehlikeler konusunda uyarısında bu görülmektedir. Eisenhower, bireysel silahlanmanın artışı ve ABD'nin jeopolitik nüfuzunun genişlemesiyle ihtiyaç duyulan silahlanma yarışının ivmelendirmesiyle iktidarın dar, kontrolsüz ve savaş yanlısı bir elit grubunun eline geçebileceğini düşünüyordu (Samuels, 2005: 468-470).

Askeri-endüstriyel komplekste görülen en belirgin nitelik askeri elitlerin kurumsal düzeyde her türlü ihtiyaçlarını hükümet aracılığıyla sözleşmeler yoluyla özel sektörden temin edilmesidir. Böylece sivil yüklenici firmalar, askeri elitler ve sürecin idaresinde görev alan sivil bürokrasi arasında yeni bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Bu ilişki farklı ihtiyaçların ve beklentilerin matrisinde yer alabilir. Sivil firmalar için kar güdüsü; askeri elitler için devlet bürokrasisi içerisindeki baskın konumlarının muhafazası ve sivil bürokrasi için siyasi elitlerle süren karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin devam etmesini sağlamak olarak sayılabilir.

Askeri-endüstriyel kompleksin bir yönetim biçimi, iktidar düzeni ve elit tasarımı olarak yerleşmesinde tarihsel toplumsal dönüşümler önemli bir girdi olarak öne çıkarlar. Toplumsal düzende ve siyasi kültürde ordunun rolü ve işlevi bu açıdan değerlidir. Toplumların modernleşme güzergahlarında dönüşüm, değişim, karmaşa, gerileme ve ilerleme gibi birbirinden farklı

rotaların yer aldığı söylenebilir. Ekonomik formasyonun bu rotalar dahilinde yenilenmesinin ve gelişmesinin sivil orta-sınıflar eliyle mi yoksa bürokratik-askeri kadrolarla mı güdüleneceği bu makalede kritik bir teorik sorunsaldır. Kırsal alanda yoğunlaşmış çiftçilerin üretim öznesi olduğu ekonomik ve toplumsal formasyondan kapitalist, liberal ve şehirli bir üretim modeline geçişin öznesinin kim olacağı bu nedenle önemlidir. Barrington Moore Jr. (1993), bu sorunsalı analiz ederken metodolojik çoğulculuğu benimser. Moore’un temel araştırma sorunsalı tarım toplumundan endüstriyel olana geçişin ayrıştığı kavşaklara odaklanmaktadır (Pavone, 2015). Bunun için kabaca ikili bir coğrafi bölümlenmeye gitmektedir: Asya ve Avrupa. Asya’da Çin, Japonya ve Hindistan; Avrupa’da Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri deneyimlerine odaklanır. Japonya ve Almanya örneklerinde güçlü bir orta sınıfın yokluğu dolayısıyla junkerlerin (toprak sahibi soylular) ve samurayların toplumsal dönüşümün esas aktörleri olduğu görülmektedir. Almanya ve Japonya örneklerinde toprak sahipleri ekonomik hakimiyetlerini kaybetmemek için değişen şartların etkisiyle kentli burjuvaziyle ittifak kurarak işçi/köylü mobilizasyonlarını bastırma yoluna gitmişlerdir (Yücekök, 1969: 27-51). Bu ittifakın en somut kurumsal görüntüsü ordunun merkezde yer aldığı bir devlet inşasıdır.

Avrupa’da 19.yy’da endüstri devrimi ile ekonomik formasyonun ve Fransız Devrimi ile toplumsal ve siyasal ilişkilerin dönüşmesi devletin kurumsal ve fonksiyonel yapısını da değiştirdi. Osmanlı İmparatorluğu’nda görülen anayasallaşma, bürokratik modernleşme ve sanayileşme çabaları da bu genel eğilimin yerel bir olayı olarak görülebilir. Osmanlı monarşisinden cumhuriyet Türkiye’sine geçişte kopuşlar olduğu gibi (siyasi rejim, toplumsal ilişkiler ve kültürel yaşam) devamlılıkların (ordu, bürokratik elitler, entelektüel elitler ve bürokratlar) varlığı da söz konusudur.

2. TÜRKİYE’DE JEOPOLİTİZASYONUN KAYNAKLARI

2.1. Yeni-Milliyetçi Elitlerde Ötekinin Bizleşmesi

Türkiye’de milliyetçiliğin elitler tarafından siyasi program olarak işlenişi ve toplum tarafından bunun ideolojik bir tercih olarak rasyonalizasyonu 19.yy’dan itibaren dinsel aidiyet/ümmet, imparatorluk üyesi/tabiyet ve ulus devlet/vatandaşlık gibi temel kavramsal duraklarda dönüşüme uğramıştır.³

Bu dönüşüm aşamalarında İmparatorluk Türkiyesi’nin ve modern cumhuriyetin savaş halleri (I. ve II. Dünya Savaşları) ve buna bağlı olarak toplumsal-askeri mobilizasyon durumu milli kimliğin elitlerce işlevselleştirilmesinde kurucu momentler olduğu söylenebilir.⁴ Bu nedenle

³ Milliyetçiliğin Türkiye’de seyrinin kısa ve öz kronolojisi için bkz. Murat Gültekinil ve Tanıl Bora, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, Cilt 4, İletişim Yayınları, 2008, s.20-21.

⁴ Bu konuda daha ayrıntılı kavramsallaştırma ve tarihselleştirme için bkz. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States A.D 990-1992*, Wiley-Blackwell, 1992.

milli kimliğin tanımını ve buna bağlı olarak milliyetçi siyasetin unsurlarını belirleyen etmenlerin başında Türkiye'nin jeopolitik tercihlerinin etkili olduğu söylenebilir (Özdağ, 2008: 168-178). Halihazırda Türk kimliğinin, vatandaşlığın temel belirleyeni olmasında imparatorluk Türkiye'sinde çoklu siyasi düzene (dinsel ve etnik çoğulculuk) olan inanışın yitirilmesi, savaş deneyimleri ve azınlık gruplarıyla kurulan ilişkiler etkili belirleyiciler olmuşlardır (Taştan, 2019: 155-169).

Yukarıda vurgulandığı şekliyle milli kimliğin dış tehditlere hassasiyeti büyük “Ötekisinin” durağan olmasını engellemektedir. Küresel siyasetin değişen jeopolitiğinin ürettiği kamplaşmalar veya ayrışmalar Türkiye'nin iç siyasetinde de hissedilmektedir. Bu durumun en somut yansıması dönemin güvenlik tehditlerinin yerel uzantılarına karşı milliyetçi toplumsal mobilizasyonun güvenlik elitlerince harekete geçirilmesidir. Bu ise Türk milliyetçiliğinin konjonktürel yapısını açıklamada ön açıcı olabilir (Göktürk, 2008: 103).

Bu nedenle tarihsel süreç içerisinde milliyetçiliğin söylem, içerik ve stratejisinin evriminin takibi güncel durumun analizi için önemli olacaktır. Bu da bugünün küresel siyasal konjonktüründe Türk yönetici elitlerin yerel ve büyük ötekisinin ne olduğu ve toplumsal mobilizasyonun nasıl kurgulandığı sorusunu öne çıkarmaktadır (Çelenk, 2020). Bu sebeple dış politikada yönelimler milliyetçiliğin toplum, devlet ve siyasetle kurduğu ilişkilerin içeriğini anlamak açısından kurucu önemdedir.

Atatürk'ün “yurtta sulh, cihanda sulh” sözünün Türk dış politikasında yönlendirici ve kurucu norm olduğu söylenebilir. Bu ilkenin dış politikada temel etkisinin iki yönlü olduğu görülmektedir: jeopolitik revizyonizmden kaçınmak ve küresel siyasette ittifak kümelerine (NATO ve AB gibi) uyumlu olarak dış politikayı kurumsal çerçeve içerisinde şekillendirmektir. Bunun sonucunda dış ülkelerle angajmanlar kurumsal düzlemin imkân verdiği ölçekte işlenmeye çalışılmıştır. Bu da ülkeler arasındaki kurumsal diplomasiyi ve diplomatik elitler arası ilişkileri pekiştirirken; toplum arası etkileşim alanlarının ise daralmasına yol açmıştır. Türkiye'de coğrafyanın bölgesel ve küresel düzeylerde popüler algılanışı bu açıdan oldukça sınırlandırılmıştır denilebilir. Kimliğin coğrafi uzamı ulusal sınırlar içerisinde merkezileştirilmiştir. Dönemsel olarak hâkim olan ideolojik konseptlerin itkisiyle Türkiye dışına ilginin arttığı söylenebilir. Ulusal coğrafi uzamın dışında ve onu aşarak bir politik iş birliğini ve toplumsal yardımlaşmayı önceleyen ideolojiler bu açıdan önemlidir. Komünizm, sosyalizm, Pan-Türkizm veya Pan-İslamcılık gibi içeriğinde teritoryal alanı aşmayı hedefleyen fikirler coğrafi sınırlılığı popüler düzeyde güncellemişler ve elitlerin buna dair kurgularının değişmesine yol açmışlardır (Esin, 2022). Yönetici elit bloklarının (askeri/güvenlik, siyasi ve ekonomi) ideolojik yönelimleri devleti yeniden yapılandırma için kullandıkları kaldıraç olarak düşünülebilir.

Türkiye’de ulus-devletin bürokratik kapasitesinin yüksek fakat toplumsal içerlemesinin sınırlı oluşu toplumun siyaseti “devletin kökten düzenlenmesine” yönelik bir araç olarak görmesine yol açmıştır. Bu siyasetin projeksiyonunu sürekli geçmişle hesaplaşmaya iten bir retoriğin dolaşıma sokulmasına çevirmiştir. Geçmişle kopuşa yönelik siyasi iradenin toplumsal kaynaklarının güçlü oluşu her alanda reformasyon veya restorasyon arzusunu diri tutmuştur (Beriş, 2006: 79-98). Bu siyasi tutumun stratejik tutarlılığından ziyade konjonktürel fırsat pencereleri arayışında olduğu söylenebilir.

Türkiye’nin yeni konjonktürünün yeni bir milliyetçilik fikrine imkân sağlayacağı ve bunun da toplumsal mobilizasyonunun ve elit stratejisinin temel girdisi olacağı bu mantıksal dizilimlerin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Peki Türkiye’nin yeni konjonktürünün siyasal yönelimlerini belirleyen gelişmeler neler olabilir? Yukarıda ifade edildiği gibi Türkiye’nin bölgesel gelişmeler ve küresel siyasetin ana aktörlerinin (ABD, Rusya ve Çin) tutumlarına göre şekillendirdiği yeni dış politikasında “inisiyatif almak” anahtar kelime olabilir. Bu girişimlerin ölçeği askeri iş birlikleri, insani yardımlar ve küresel kamuoyu oluşturmak arasında gidip gelse de özünde dış dünyadaki gelişmelere ait olunan kurumsal angajmanların dışında alternatif cevaplar üretebilmeyi imlemektedir. Siyasi elitler ve toplumsal sektörler arasında uyumlaşma bu jeopolitik inisiyatiflerde kendisini göstermektedir (Kalın, 2011: 5-23). Türkiye’de toplumsal yapının bu tür dış politika açılımlarını içerimlemesinde ülkenin ekonomik formasyonundaki değişimlerin kritik süreçler olduğu söylenebilir.

Türkiye’de kapitalistleşmenin geç ve eşitsiz doğası (Gevgili, 1972: 45-96) merkez ve çevre bölünmesini coğrafi, kültürel ve toplumsal olarak belirginleştirmiştir (Mardin, 1973: 169-190). Çevredeki yoksunluğunu telafi etme çabalarındaki psikolojik dinamiklerin kendisini yansıttığı en verimli alanın kimlik olduğu söylenebilir (Açıkel, 1996: 153-198). Yeni milliyetçiliğin toplumsal kaynağındaki temel güdünün “telafi etme” olarak özetlenebilecek hızlı ve sakil bir toparlanma ısrarı olduğu görülmektedir. Toplumsal talebin bu psikolojik yönelimi kendisini politizasyon sürecinde sağ ve milliyetçi aktörlerin (elitlerin) restorasyon ve reformasyon söylemlerinde bulur (Massara, 2022). Bu söylemin yaygınlaşmasında ise günün teknolojik imkanlarının kapasitesi belirleyicidir.

Sosyal medyanın toplumsal hareketliliği etkileşime sokması ve sebekelendirmesi Türkiye’de siyasetin nesilsel ve kültürel ayrışmasını görünür kıldığı düşünülebilir (Türkiye Raporu, 2019). Elitlerce çerçevelenen dış politikanın toplumsal düzeyde meşrulaştırılması ve bunu güdüleyici söylemin üretiminde sosyal medyanın verimli bir alan olarak görüldüğüdür (İletişim Başkanlığı, 2021). Karar alıcılar ve toplumsal sektörler arasında karşılaşmanın kolay olmasının bu durumun ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Dış politikanın içeriğinin ve yönelimlerinin popülerleşmesinde karar alıcıların sosyal medya performansları öne çıkmaktadır (Ertem ve Korhan, 2019: 215). Bu tür teknik imkanlarla ulusal

kimliğin coğrafi uzamını genişletmek ve iç politikada yeni fırsat pencereleri açmak mümkün olacaktır.

Teknolojinin gelişmesi ve bunun geniş halk kitlelerine doğru yaygınlaşması siyasetçiler açısından bu yeni mecraların önemini anlamaya itmiştir. Ulusal kimliğin yeni ifade kanallarında kamusal alanın mekân ve boyut değişimi geçmişin siyasi söylemlerini ve tekniklerini anlamsızlaştırmaktadır. Bu noktada Türkiye’de milliyetçiliğin yeni görünümünde internetin imkanlarını açılması politik söylemin hitap ettiği merkez toplumsal grubun demografik ağırlığını gençlere yöneltmiştir. Bu Türkiye siyasetinde nesilsel aralığı arttıran ve siyasetin içerik biçimlerini değiştiren etkiler yaratmıştır (Kepsutlu, 2021). Son on yılda yaşanan bir dizi jeopolitik olayın da sosyal medya kullanıcıları tarafından anlık olarak takip edilebildiği görülmektedir. Sosyal medyada açık istihbarata dayalı twitter hesaplarının popülaritesi yoğundur ve etkileşimleri yüksektir (Tiryaki ve Özdal, 2020: 289-293). Bu gibi gelişmeler milliyetçiliğin yeni görünümünü ve bunun yeni söylemlerini ortaya çıkarmaktadır.⁵

Milliyetçilik tartışmalarında sekülerliğin etkisinin görece arttığı; gençlerin bu tip bir milliyetçiliğin kurucu elitleri olduğu ve milliyetçi siyasal ve toplumsal gündemin güncel toplumsal sorunlara (göçmenler ve jeopolitik) hassas olduğu literatürde yer etmeye başlamıştır (Aytürk ve Bora, 2022: 145-156). Yeni-milliyetçiliği önceki milliyetçilikten ayıran söylemlerin, pratiklerin ve kadroların önemli gösterenler olduğu düşünülebilir fakat temel toplumsal dayanağın coğrafi vizyona eklenme pratiklerinde ve dönüşen ekonomik yapıda yer aldığı düşünülebilir. Makalenin başat tezi de jeopolitizasyonun yeni-milliyetçilik fikirleri, ekonomik dönüşüm ve tarihin alternatif okumaları arasında yaygınlaştığı ve derinlik kazandığıdır.

Bir yönüyle Yeni-Milliyetçiliği anlama çabası klasik milliyetçi anlayıştan farklı boyutlarda ayrışmayı zorunlu tutmaktadır. Türkiye’de milliyetçiliğin ulus-devlet inşası ve anayasal düzene geçişle birlikte ideal yurttaş (makbul vatandaş) kavramı içerisinde bürokratik elitler aracılığıyla ele alındığı görülüyor (Üstel, 2016: 127-241). Burada milliyetçiliği kodlayan etmenler ise iç ve dış güvenlik endişeleri olmaktadır. Kurucu ideolojiye muarız güçler, Soğuk Savaş’ın yarattığı kutuplaşmanın etkileri ve ulusal güvenlik problemleri milliyetçi fikri muhayyel bir öteki karşısında güdülenmesini ve mobilizasyonunu zorunlu tutmaktadır. Burada elitlerin siyasal tasarımlarının yönlendirici etkisi olsa da çevreden merkeze ilerleyen toplum katmanlarının taleplerini ve düşüncelerini milliyetçilik fikri içerisinde politize etme ısrarları da gözden kaçırılmaz. Milliyetçilik 1950’lerden itibaren çevrenin merkeze tutunmak isteyen katmanları için uzlaşma ideolojisiydi. Kurucu ideolojiye olan bağlılık ve devletin karşılaştığı beka

⁵ Bu konuda Türkiye merkezli bir çalışmaya rastlanmasa da Hindistan’daki örnek bir olaydan hareket edilebilir bkz. Niles Christopher, Right-wing groups are exploiting OSINT to spread propaganda in India, rest of world, 23 August 2022, <https://restofworld.org/2022/right-wing-osint-propaganda-in-india/>, (E.T. 19 Ekim 2022).

sorunları için tetikte olma sahiplenilen tutumlar olarak düşünülebilir (Aras, 2009).

Yeni-Milliyetçiliği ayırt eden ise çevre-merkez diyalektiğinin canlılığını kaybetmesiyle merkeze yerleşen yeni-elit gruplarının kültürel, ekonomik, siyasi ve jeopolitik güçlerinin tahkimi, devam ettirilmesi ve yeniden üretilmesi için uzlaşmayı değil alternatifini yaratmayı baskın davranış kalıbı olarak benimsemeleridir (Kaplan, 2011). Bu tutumun görünürlüğü ise yerleşik anlatıya dair her ne olursa olsa alternatif bir anlatının sunulmasını gerektirir. Bu politik endişelerle yapılırsa da esasında yeni-milliyetçi fikrin toplumsallaşmasında gerekli olan bir metot olarak da görülebilir.

Türkiye’de yeni-milliyetçiliğin oluşum aşamasında olduğunu söylemek mümkündür. Muhafazakâr seçmenlerin devletle kurdukları ilişkinin dönüşümünün sürekliliği bu açıdan önemlidir. Türkiye’de siyasi rejimin kuruluşunda makbul vatandaş kodlamasında dinsel aidiyetlerin aşılması veya kamusal alanda sıkı kontrol altında görünür tutulması tercih edilmişti. Bu anlayışın siyasi alana yansımaları ise demokratik süreçlerin sürekli kontrol altında tutulmasıydı. Siyasi rejim ve toplum arasındaki güvensizlik ilişkisinin 1990’larda yönetilebilir boyuttan çıkması 28 Şubat sürecinin toplumsal siyasal krizi ve 2000’lerin ekonomik krizinde kendisini göstermişti. 2002’de Ak Parti’nin siyasi iktidarı seçim sonucu elde etmesi muhafazakâr toplumsal sektörler ve devlet arasındaki ilişkinin yeniden kurulmasını işaretlemektedir (Aktay, 2022). Muhafazakâr ve sağ siyasal yönelimli toplumsal sektörlerin ardı sıra seçimler boyunca Ak Parti’de sosyalleşmeleri yeni bir kimlik inşasını da imkân tanımıştır.

Ak Parti kadrolarının ve onlarla hareket eden dış politika yapıcılarının seçmen kitlelerinin duygularına ve taleplerine dair hassasiyeti politika söyleminin ve pratiğinin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Ak Parti dönemindeki muhafazakâr seçmenlerin devletle ilişkileri 28 Şubat süreci sonrasında travmatik etkileri sonrasında yeniden kurgulanması devlet mefhumuna tarihsel ve coğrafi derinlik atfedilmesi üzerine inşa edilmiştir. Devletin Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kökenlerinin arayışı cumhuriyet dönemindeki kültürel ve siyasal uygulamaların minör bir sapma olduğu imajını yerleştirmeye başlamıştır. Eskinin şaşalı günlerini yeniden canlandırma çabaları toplumsal bir talep olarak da yükselmeye başlamıştır. Bu seçmen grubunun ulusal coğrafi uzamın yeniden ele alınmasına yönelik talepleri iki yönlü işlenmeye ve yeniden üretilmeye başlamıştır: (a) iktidar elitlerinin sınır ötesi operasyonları ve müdahaleci dış politikayı gündemde tutması; (b) savunma sanayinin bir ekonomik üretim ve kimlik üretim alanları olarak kodlanması.

Muhafazakâr toplumsal sektörlerin devletle olan ilişkilerinde bu yeni boyutlar onları jeopolitik alana daha duyarlı hale getirmiştir. Burada devletin tarihsel derinlik içerisinden yeniden olumlama çabaları etkili olurken siyasi elitler ve entelektüeller aracılığıyla bu toplumsal talepler yeni bir kimlik içerisinde dolayımlanmışır. Örneğin Filistin Meselesi’ne yaklaşımdaki

hassasiyet, Suriyeli mültecileri geniş topluma entegre etmenin politik söylemi olarak muhacir-ensar kodifikasyonu Kemalist elitlerden farklı olarak yeni milliyetçi elitlerin Osmanlı hinterlandındaki Arap, Balkan ve Kafkasya toplumlarını öteki olmaktan çıkarıp milli biyografik söyleme ekledikleri, yerlileştirdikleri ve “bizleştirdikleri” görülmektedir.

2.2. Yeni-Milliyetçi Elitlerin Hafıza-Kimlik Söylemi

İktidarda kimin veya iktidarın kimlerin elinde olduğu sorusu ilk başta kulağa garip gelebilir. Hayatın doğal akışında yönetim eyleminin demokratik seçimler sonucunda başbakan veya başkan olarak seçilen kişinin üstlendiği düşünülür. Makalenin ilk bölümünde belirtildiği gibi iktidar oldukça parçalı bir yapıya sahiptir ve iktidar gücü bu parçalı hali yöneten elitlerin uzlaşısına dayanır.

Yukarıdaki durumdan yola çıkılırsa Türkiye’de iktidar elitlerinin dağılımı mı yoksa konsolidasyonu mu söz konusudur? Türkiye’de siyaset bilimi altında elit çalışmaları oldukça bakir bir akademik araştırma alanıdır. Bu alt disiplin içerisinde Türkiye merkezli bir analiz geliştirmek için yeterli literatürün oluşmadığı gözlenmektedir. Bu da Türkiye’de elitlerin tarihsel ve güncel görünümelerini anlamak için küresel eğilimlerle yerel gelişmeleri benzeştirme arayışlarına itmektedir.

Bu açıdan tarihsel gerçeklik olarak elitlerin tarihsel yolculuğuna bakılınca modern Türkiye Cumhuriyeti kurum ve kadrolarını imparatorluk Osmanlısından miras almıştır. İmparatorlukta yönetme işlevi ise üç ana elit bloğu arasında paylaşılmıştı: seyfiye, ilmiye ve mülkiye. Mülkiye sivil bürokrasiye; ilmiye entelektüellere ve akademisyenlere; seyfiye ise ordu bürokrasisine dönüştü. Merkezi iktidardaki siyasi gücün anlaşılması için bu bölümlenme anlamlı gelse de yerelde/çevrede oluşan elit gruplarını anlamak için yetersiz olabilir (Arzak, 1992: 7-17).

Türkiye’de yönetici elitler demokratik kurumların ve uygulamaların yaygınlaşması ile çevrenin taleplerine daha duyarlı hale gelmişlerdir. Türkiye’de elit sirkülasyonunun kolaylaşmasında kurucu elitlerin yerini yavaş ve geniş şekilde taşradan gelen elitlerin almasıdır. Bu süreç makalede bahsedildiği şekliyle uzlaşmaya dayalı bir tavrı yeni elitlerde yaygınlaştırmıştır. Bu uzlaşma süreci iktidar aygıtının uzun süreli ve aralıksız şekilde 2002’den bu yana Ak Parti etrafında konsolide olması uzlaşma stratejilerini geçersiz kılmış yerine alternatif söylemleri ve uygulamaları yaygınlaştırma fırsatı sağlamıştır. Bu noktada yönetici elitlerin çevre-merkez arasındaki gerilim dolayısıyla uğradığı baskılar da ortadan kalkmıştır.

Elit dönüşümü siyasi iktidar, ekonomik yapı ve bürokratik kadrolar etrafında yeni içerikler ve işlevler kazanmıştır. Ekonomide küreselleşme ve neo-liberal politikalar sonucu oluşan yeni sınıflar iktidarın siyasal elitlerin alanına sıkışmasını ortadan kaldırmışlardır. Bir güç transferi olarak görülebilecek bu gelişme 2008 Ekonomik Krizi ve 2020 COVID-19 süreci ile

birlikte ortaya çıkan yeni gelişmeler nedeniyle duraksamıştır. 2008 Krizi finans piyasalarının yeniden düzenlenmesini ve devlet müdahalesini olumlamıştır. 2020 Covid Krizi ise devletin toplumsal yaşamda düzenleyici ve denetleyici kapasitesini tekrar görünür kılmıştır.

Devletin yeniden dönüşü krizi yönetmede teknik kadroların ön alıcı pozisyonlarını güçlendirmiştir. Teknokrat kadroların ekonomik ve toplumsal alanlarda yükselişi siyasal elitlerin etki alanlarını daraltan bir etki yaratmıştır. Bu baskı durumunda krizin yönetiminde ilerleme sağlanmayan ülkelerde popülist siyasal elitlerin önü alınamaz seçim zaferlerini güçlendirmiştir. 2008 Krizi sonrası zayıflayan orta-sınıf için problemin çözümü etkin ve hızlı çözüm vadeden popülist siyasetçilerinden yana olmuştur.

2008 Ekonomik Krizi’nin derinleşmesi ve ardından gelen Arap Baharı ile Ortadoğu (Ortadoğu ve Kuzey Afrika kastedilmektedir) toplumsal hareketlilik hız kazandı. Batılı demokrasilerde merkezin sağ ve solunda konumlanan siyasi partilere toplumsal destek aşınırken Ortadoğu’da ise tek adam rejimlerine karşı devrimci bir siyasal motif yükselmeye başladı. Tunus’ta, Mısır’da ve Suriye’de mevcut rejimlere karşı hız kazanan isyanlara Türkiye’de toplumsal ilgi yüksekti. Bu aşamada kolektif hafızada imparatorluk coğrafi uzamının hatırlanması ve kriz bölgelerine yönelik müdahalenin yapılmasına dair beklenti artıyordu.

Türkiye’de dış politika elitlerinin inisiyatif almaktan kaçınan ve kurumsal bağlılıkları önceleyen tutumları toplumsal sektörler ve yönetici siyasi elitler nezdinde kriz anlarında eleştirilmekteydi. Türkiye’de 2010’larda görülen bu toplumsal kırılma elitlerde de dönüşümü tetikleyen bir gelişme olarak zikredilebilir. Arap Baharı süreci ile bölgesel angajmanlara arzulu ve yoğun bir şekilde eklemelenmeye çalışan bürokratik, askeri ve siyasi elitler için yeni bir dönem başlıyordu. Suriye, Libya, Somali ve Katar gibi ülkelerde aktif olarak yer alan askeri ve istihbari elitler için kamusal görevlerini yerine getirmek için tahayyül ettikleri coğrafi uzam çeşitleniyor ve genişliyordu.

Türkiye’de Arap Baharı süreci ile dönüşen elit konfigürasyonu ikincisini 2020 Dağlık Karabağ Savaşı (II. Karabağ Savaşı) ile yaşamıştır denilebilir. Birinci kırılmada mevcut askeri, siyasi ve bürokratik elitlerin genişleyen coğrafi uzama eklemelenme süreçleri görülmektedir. İkinci kırılmada ise askeri-endüstriyel alanın, ordu ve istihbarat birimleriyle eş güdümlü ve tamamlayıcı bir pozisyona yerleşmesidir. İnsansız Hava Araçları teknolojisinin askeri sahada elde ettiği başarı süreç içerisinde bir ulusal gurur objesi haline dönüşmüştür.

II. Karabağ Savaşı sonrasında toplumsal sektörlerde savunma sanayiine olan güven artarken gençler arasında bu sektöre olan merakta yükseliş gözlemlenmektedir (Özdemir, 2020). Teknofest gibi etkinlikler savunma sanayinin işlevleri ve etkinliğinin toplum nezdinden yaygınlaştırılması için oldukça önemlidir. Ayrıca bu tür etkinliklerle savunma sanayinde çalışan askerler, sivil bürokratlar ve iş adamları ortak bir kamusal alanı paylaşmakta ve ortak bir mesajı iletmektedirler.

Savunma Sanayinin merkez iller dışındaki müteşebbis sınıfın ilgini çekmesi ve yatırımların başlaması askeri elitler ve işadamları arasında yeni işbirliklerini de ortaya çıkarmaktadır. İşletme çıkarları, ulusal gurur, askeri operasyonlar ve iç siyasetin iç içe geçtiği bir süreçten bahsedilebilir. Bu döngünün yeniden üretilmesi bu sürecin her bir aktörünün partiküler çıkarı için gereklidir.

Savunma Sanayinin toplumsal tabanının genişlemesi yeni istihdam alanları yaratmasıyla mümkün olmaktadır. Bu da savunma sanayiinde daha fazla orada kalifiye istihdam yaratılması demektir. Ekonomik teşvik ediciler savunma sanayiine yönelik toplumsal desteği arttırmaktadır. Bu durum teknolojik ilerlemeye duyulan muhafazakâr ve milliyetçi bilinç ile birleşince milliyetçi kimlik ve elit ittifakı daha yoğun ve süreklilik kazanacaktır. Yeni elitlerin asker, istihbarat, güvenlik, medya, akademi piyasa ve bürokrasi arasındaki bölünmeleri yeni-milliyetçiliğin ekonomi-politiğini anlamak açısından önem taşımaktadır. Çünkü günün sonunda elitlerin tercihleri buldukları angajmanlara göre değişse de çıkar kümeleri öne çıkmaktadır. Siyasilerin seçim, bürokratların kurumsal özerklik, ekonomik aktörlerin kar yönelimleri savunma sanayiinin büyümesi ile derinleşmektedir.

Türkiye’de başkanlık sistemine geçişin elitlerin dönüşümünde belirleyici olduğu söylenebilir. Yasama gücünün iktidarda ve siyasette belirleyiciliğinin azalması bunun yerine yürütmenin öne çıkışı önemli bir göstergedir. Yeni elitlerin eski elitlerden ayırıştıran farkın bu siyasal/yönetmelik sistem değişikliklerinin yarattığı pozisyonel fırsat pencereleri olabilir. Sistem değişiklikleri yeni bürokratik pozisyonlar oluşturmada veya mevcut kurumlarda pozisyona giriş çıkışları genişletmektedir. Bu da ekonomi sektöründe yer alan yöneticilerin bürokrasiye girişlerini kolaylaştırmaktadır. Savunma Sanayii ile ilintili şirketlerde bu duruma sık rastlanılmaktadır. Kurumsal değişimin yarattığı yeni imkanların zaman içerisinde bürokratik kültürün oluşmasına yol açacağını beklemek gerekebilir. Kamuda işlerin yürütülmesine dair eski elitlerin tuttuğu metodun yeni yükselen elitlerce terkedilmesi bu noktada bir kırılma noktası olarak algılanabilir. Kamusal bürokratik süreçlerin hızlandırılmasına dair yasal düzenlemelerin ve kişisel inisiyatiflerin geniş şekilde işlevselleştirilmesi savunma sanayii ve bürokrasi arasındaki ilişkileri daha yoğun ve dinamik kılabilir.

Türkiye’de siyasetin ideolojik içeriğinden bağımsız görülemeyecek elit dönüşümünü anlamak aynı zamanda toplumsal yapıdaki genel geçer değer setlerinin ve ekonomik yapıdaki dönüşümün birer uzantısıdır. Yukarıda bahsedildiği gibi yeni-milliyetçilik fikri toplumsal sektörleri her geçen gün içermektedir. Sosyal medya ve internetin yarattığı coğrafi uzam imkanları Türkiye’yi ulusal sınırları içerisinde tahayyül etmektense coğrafi restorasyona dair arzuyu hem kişisel bir uğraş sonrasında da siyasi bir talep olarak yükseltmektedir. Bu süreç toplumsal sektörlerin her gün karşı karşıya kaldıkları sosyal medya, geleneksel medya, TV programları ve dizileri ile şekillendirilmekte ve diri tutulmaktadır. Jeopolitize olan bir ulusal kimliğin

jeopolitize olan elitleri ve jeopolitize ekonomisinin olması bu akışkanlığın ve simbiyotik ilişkinin devamı için gereklidir.

Yeni milliyetçi elitlerin tarih, coğrafya ve topluma dair söylemlerinde geçmişle kurdukları çok boyutlu ilişkilerin çeşitli faktörler etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu açıdan iki dönemin kurucu etkisi olduğu söylenebilir: Soğuk savaş ve 1990’lar. Soğuk Savaş Türkiye’inde hâkim milliyetçiliğin söylemleri ve pratikleri anti-komünizm ekseninde din ile yeni bir ilişki kurmuştur. Türk-İslam Sentezi olarak da adlandırılan bu stratejik konsept popülerleşme süreçlerinde tarihi selektif bir şekilde okumuştur. Selçuklu mirasının bu açıdan bir referans merkezi olarak öne çıktığı görülmüştür. Burada anti-komünizmin hem ülke içerisinde sınırlandırılması öte yandan Türk milliyetçiliğinin Orta Asya coğrafyasına erişim imkanlarının açılmasına dönük teşvikler de görülmektedir. Coğrafi alan içerisinde önemli başarıların varlığı (1071 Malazgirt Savaşı) Soğuk Savaş Türkiye’inde yeniden okumaya tabi tutulmuştur. Bu dönemde Türk Milliyetçiliğinin yükselişi elitlerce önemsenmektedir öte yandan anti-komünizm söylem için dinin popüler ve kolektif gücüne de ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada dinsel kimliğin Türk kimliği içerisinde uyumlaştırılması ve “sentezlenmesi” öne çıkmıştır. 1990’lardan itibaren küresel siyasette yükselişe geçen dini motifli güvenlik tehditlerinin artması ve 1979 İran İslam Devrimi’nin etkilerinin Türkiye içerisinde kısmen yerel aktörler bulabilmesi milliyetçi siyasetin geçmişle kurduğu ilişkinin dolayımlanması önemli bir eşiği işaret etmektedir. Ulus-üstü kimliklerin Türkiye içerisinde etkileşim alması milliyetçiliğin İslami bileşeninin derinleştirilmesine sebebiyet vermiştir. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu’nun yeniden hatırlanmasına yönelik çabaların arttığı görülmektedir. 1992 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşunun 700. Yıl etkinlikleri bürokrasi, akademi ve medya dahil olmak üzere geniş bir elit konsorsiyumu tarafından yürütülmüştür. Osmanlı’nın imparatorluğuna dair vurgular Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu coğrafyaları üzerinden yeni bir okumaya tabi tutulmuştur.

2.3. Yeni Milliyetçi Elitlerin Mekân-Kimlik Söylemi

İmparatorluk sonrasının milletleri için tarihin anlaşılması ve yorumlanması genellikle geçmişin restorasyonuna yönelik bir anlayışla ele alınır. Onlara göre geçmiş görkemli, yenilmez ve güçlü kişilerle doludur. Bu açıdan bugünün geri kalmışlığı veya yetersizliği geçmişte izlenen politikalarla değil bilakis geçmişten dramatik bir kopuşun sonucu olarak anlaşılır. Benzer bir eğilimi Türk muhafazakâr ve milliyetçi toplumsal sektörlerde görmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu’nun giriştiği savaşlarda kazandığı başarı ve toprak genişlemesi 18.yy. sonlarından başlamak üzere önce durma, sonra gerileme ve nihayetinde yıkılma ile sonuçlansa da tarihin ele alınışında (belki de yeniden üretiminde) selektif okumanın ve politik işlevselleştirmenin etkin olduğu söylenebilir (Bora, 1998: 105-106). 19.yy. ve 20.yy. Osmanlı’sının geleneksel idari yapısını modern bürokrasiye evriltmekle meşgul olan,

toplumsal yapısını belli bir kimlik etrafında (İslam, Osmanlı veya Türklük) konsolide etmeye çabalayan ve modern anayasal düzenlemeler yapmak için uğraş veren bir görüntüsü vardı (Çalen, 2017). Bu süreçler kapitalistleşmeyle, modernleşmeyle ve rasyonelleşmeyle oldukça ilgili gelişmelerdir (Oxford Reference, nd.). Bu aşamaların popülarize edilmesi ise oldukça zor görünmektedir. Yoğun felsefi siyasi tartışmaların, iç siyasi tasfiyelerin, Batı'ya entegre oluşun, yabancı uzmanlardan faydalanmanın ve azınlıklara dair hak taleplerinin dikkate alınışının olduğu bir ortamın bugünün geniş halk kitleleri için çok çekici gelmeyeceği düşünülebilir.

Türkiye'de siyasi, akademik ve medya elitlerince yeniden üretilen tarih ve coğrafya pratikleri küresel siyasi ölçekte de görülmektedir. Batı'da yükselişe geçen popülist partiler için günün mağduriyetlerini ve eksiklerini öne çıkarmak geçmişin dayanıklılığını ve maskülinitesini hatırlatmak ve bunları siyasallaştırmak öne çıkmaktadır. Örneğin savaşlarda kayıplara değil acı ve fedakarlığın yarattığı zafer duygusunu öne çıkarmayı jeopolitik amnezya (unutkanlık) olarak adlandıran akademik çalışmalar mevcuttur (Tjave, 2020). Pozitif gündem yaratımı için geçmişin deneyimleri, olayları ve kişileri stratejik bir okumaya tabi tutulmaktadır.

2008 ekonomik krizi liberal siyasal ve ekonomik düzene dair inancı sarsmıştır. Ekonomik krizin göçmen sorunuyla bütünleşmesi konumu zayıflayan orta-sınıflar için alternatif siyasi mecralara yönelmeyi doğurmuştur. Özgünlüğe vurgu, kendi tarihsel ve kültürel biricikliğini öne çıkarma ve egemen olma durumunu belirginleştirme bu dönemde popülist siyasetin ana temaları olmuştur. Küresel siyasette görülen bu yeni politik eğilimler Türkiye siyasetini ve toplumunu da etkilemiştir. Ak Parti iktidarına uzun süreli olması elitlerinin takip ettiği siyasi söylemin ve tercihlerin aynı ve doğrusal olduğunu ifade etmemektedir. Dış ve iç değişkenler parti politikalarını ve toplumla ilişkilerini biçimlendirmiştir. Özellikle Arap Baharı ile başlayan bölgesel gelişmelerin radikal siyasi değişikliklere açık olduğu bir dönemde Türkiye'de elitler sınır ötesinde alacakları yeni pozisyonlara uygun bir anlatıya ihtiyaç duymuşlardır. Muhafazakâr ve milliyetçi sektörlerin önceki bölümlerde bahsedildiği gibi yeni milliyetçiliğin ivmelendirdiği jeopolitik restorasyon istekleri olduğu görülüyordu (Kalin, 2013).

Türkiye'de tarih anlatısının imparatorluk dağılma sürecini varoluş mücadelesinin merkezine oturtması ve başarısızlığı coğrafi küçülme olarak kodlaması toplumsal düzeyde küçülmek için büyümenin gerekliliğine dair bir şartlandırmayı yerleştirmiştir. Bu noktada Osmanlı'nın coğrafi uzamını kolektif hafızada diri tutan entelektüeller (Armağan, 2010), emekli askerler (Alabarda, 2021) ve gazetecilerden (Karagül, 2022) oluşan yeni bir elit grubu ortaya çıkmıştır. Bu elit grubunu birleştiren yeni milliyetçilik olduğu söylenebilir. Elitlerin geçmişlerine bakınca ideolojik olarak ayrıştıkları hatta çatıştıkları gözlemlenmektedir.

Türkiye'de iktidar elitlerinin değişen jeopolitik tercihleri ideolojik içeriği yenilerken elit angajmanlarını da güncellemiştir. 2002-2010 yılları

arasında iktidarın Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri yönelimli dış politikası Arap Baharı ile değişmiştir (Çinkara, 2022). Bu dönemde dış politika yapıcıları Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesine odaklanmışlardır. Bu durum bu bölgelere yönelik kapsamlı politikaların üretilmesini zorunlu kılmıştır. Geleneksel olarak Avrupa ve ABD merkezli kurum ve kuruluşlarla iş birliği geliştiren Türkiye güvenlik ve dış politika elitleri için bu yeni duruma uygun söylem ve pratik geliştirme zorunluluğu doğmuştur. Politika üretimi için ihtiyaç duyulan uygun teknik kadroların yanında toplumsal yönelimleri uyumlaştıracak popüler anlatıya hâkim yeni elitlere ihtiyaç olduğu görülmüştür. Coğrafyayı yeniden ele alma, psikolojik, askeri ve ekonomik olarak değerlendirmek için yeni elit koalisyonu beraberinde oluşmuştur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu’na dair yorumlamaların selektif ve stratejik yönü ön plana çıkmıştır.

Coğrafyaya dair bu yeni inşacı söylemin bölgedeki diğer milletlerle olan ilişkiyi nasıl ele aldığı sorusu da anlamlıdır. Savaşlarda ortak düşmana karşı birlikte savaşma ve burada kendini feda etme söylemiyle milliyetçiliğin ortak bir siyasal birliği paylaşma üzerinden üretimi de kolaylıkla yapılabilmektedir (Gündoğmuş, 2018). Burada imparatorluğun coğrafi sınırlarına yönelme durumu aynı zamanda orada yaşayanların etnik ve dini kimliklerini belli bir düzeyde tolere edebilme imkânı sağlamaktadır. Esas önemli olanın güncel siyasal söyleme uygunluk ve onu taşıyabilecek aktörel nitelikte olabilmesidir. Ermeni, Rum, Yahudi ve Arap gibi imparatorluk Türkiyesi’nin toplumsal bileşenlerinin güncel görünümünün mevcut jeopolitik anlayışa göre aldıkları konumlamalara bağlı olarak işbirliği alanları geliştirilmektedir. Bu durum günün sonunda yeni-milliyetçiliğin jeopolitik yönelimini etnik ve kültürel kimlik merkezli bir anlayıştan uzak tutmaktadır.

Yeni-milliyetçiliğin savunma sanayii ile olan ilişkisini pekiştiren yeni-elitlerin ekonomik çıkarlarının ön planda olması kimliğe dair söylemi olabildiğince ittifak kurmaya veya iş birliklerine hazırlamaya itmektedir. Türkiye’nin deneyimlediği önceki milliyetçiliklerden farklı olarak yeni-milliyetçilik ulusalcı, muhafazakâr ve sağ milliyetçi blokları kendi içerisinde tutarlı bir koalisyon oluşturmaktadır. Bu ideolojik yönelim ve elit koalisyonun yarattığı yeni durum tarihin yeniden okumasını da işlevselleştirmektedir. Güncel siyasal tartışmalar, jeopolitik tercihler veya tehditleri önleyici askeri müdahaleler sürekli ve döngüsel bir tarih okuması eşliğinde tekrar ele alınır. Olaylara tarihi derinlik sağlamak elit tercihlerinin konjonktürel ve geçici niteliğinin olmadığını bilakis stratejik ve uzun erimli kararların alındığını toplumsal sektörlere hatırlatma imkânı tanır (Aydınlık, 2022).

Türkiye’de popüler düzeyde sıkça tartışılan “derin devlet” tartışmaları da esasında bu okumanın bir uzantısıdır (Gazete Duvar, 2019). Devletin “ebed ve müddetliğine” vurgu ve esas kritik kararları alan yönetici elitlerin görünenin arkasında olan bir çeşit gölge elitler olduğuna dair inanç bu popüler anlatıyı beslemektedir. Devletin tarihsel ve jeopolitik derinliğine dair toplumsal merakın elitlerce sürekli beslenme isteği siyasetin söylemini iç

politik gelişmelerin ve ulusal sınırların ötesine çıkarmayı zorlamaktadır. Bu eğilim savunma sanayi endüstrisinin ekonomik olarak büyümesiyle, istihdam alanları yaratmasıyla ve bunla amatör olarak uğraşmanın bile gençler açısından statü sembolü olduğu bir durum gün geçtikçe güçlenmesidir.

Türkiye’de yeni milliyetçi elitlerin selektif popüler tarih anlatısı ve yeniden üretim çabaları Craig Calhoun’un (1997) milliyetçiliğin bir tür söylem olduğu savıyla uyumludur. Bu söylem milliyetçiliğin kimikleştirme süreçlerini ve siyasi seferberlik projelerini anlamak noktasında önem taşımaktadır. Calhoun (1997) halihazırda milliyetçiliğin kavramsal düzlemde üç boyutluluğunun altını çizer. İlk olarak, milliyetçilik bir söylem olarak karşımıza çıkar: insanların dünya genelinde düşünce ve hedeflerini millet ve milli kimlik fikri temelinde şekillendirmelerine yol açan kültürel bir anlayış, söylem üretimi ve belirli ortamlar ve geleneklerde milliyetçi düşünce ve dilin özel versiyonlarının üretimidir. İkinci olarak, milliyetçilik bir proje olarak ele alınabilir: insanların, genellikle mevcut bir devlete artan katılım, milli özerklik, bağımsızlık, kendi kaderini tayin veya toprakların birleştirilmesi gibi hedeflerle, millet olarak gördükleri toplulukların çıkarlarını ilerletmeye çalıştıkları sosyal hareketler ve devlet politikalarıdır. Üçüncü olarak, milliyetçilik bir değerlendirme biçimi olarak görülür: belirli bir millete üstünlük atfeden siyasi ve kültürel ideolojiler; bunlar genellikle hareketler veya devlet politikaları ile ilişkilendirilir, ancak zorunlu değildir. Bu üçüncü anlamda, milliyetçiliğe etik bir zorunluluk statüsü verilir: örneğin, milli sınırların devlet sınırlarıyla örtüşmesinin gerekliliği gibi. Bu noktada Calhoun’dan hareket ederek Türkiye’de milliyetçiliğin coğrafi olarak inşasında ve yeni uzamlar oluşturulmasında anavatan (motherland), vatan (homeland) ve yurt (fatherland) gibi kavramlara başvurulur. Orta Asya, Kafkasya, Balkanlar ve Ortadoğu yurt toprakları olarak yeni-milliyetçi elitlerce kodlanır. Bu ise elitlerin coğrafyaya yönelik tasarımlarına psikolojik ve etik bir çehre yerleştirerek buna dönük popüler desteği sürekli diri tutma işlevi de görür. Küresel ve bölgesel siyasetin genel eğilimlerine ve onun yarattığı fırsat pencerelerine bağlı olarak milliyetçilik ve coğrafya arasındaki yönelme Neo-Osmanlılık ve Turancılık arasında salınabilir.

Sonuç

Türkiye’de dış politikadaki revizyonist söylemlerin akademik olarak kavramsallaştırılması ekseriyetle yönetici elitlerin ideolojik kaynaklı politika tercihlerinden kaynaklandığı üzerinde durmaktadır. Bu literatüre göre elitlerin bu ideolojik yönelimleri sadece dış politik tercihlerine değil topluma dair yaklaşımlarına da sirayet ettiği vurgulanır. Devlet, toplum ve siyasetin elitlerin sabit ve değer yüklü ideolojilerinden kaynaklandığı tezi Türkiye’nin güncel jeopolitik açılımlarını anlamada yetersiz kalmaktadır. Bu noktada makalede bu sorunsala yeni bir kavramsal çözümleme ile yanıt aranmaya çalışılmıştır. Jeopolitizasyon yönetici elitlerin değişen ve dönüşen ittifak

bileşenlerinde, toplumsal sektörlerin yeni milliyetçiliğe kayışında ve söylemi üreten bir araç olarak tarihin yeniden yorumlanışında aranmalıdır.

Jeopolitizasyon elitler düzeyinde toplumun restorasyonist taleplerine bir yanıt ve küresel siyasette değişen dengelerde bir fırsat penceresi olarak coğrafyanın yeniden yorumlanmasıdır. Bu da aktörleri uzun erimli stratejik kararlar almaktansa günün siyasi ihtiyaçlarına cevap üretebilen konjonktürel fırsat pencerelerinde konumlanmaya iter.

Bu iç içe geçmiş ve birbirini besleyen yeni dönüşüm alanları gün geçtikçe kurumsallaşmaktadır. Toplumsal katmanların ezici çoğunluğunun uluslararası ilişkiler konularıyla ilgilenmesi önemli bir gelişmedir. Fakat bu merakın güncel siyasi bağlamda tarihsel restorasyon fikirleriyle beslenen yeni milliyetçilik ideolojisi tarafından desteklendiği görülmektedir. Siyasi iktidarlara yönelik toplum desteğinin oluşmasında iç politik konular olduğu kadar ülkenin jeopolitik gelişmelere yönelik alacağı tutum da belirgin olmaktadır. Buna bağlı olarak iktidar partisi Ak Parti’nin seçmenleriyle kurduğu ilişkiyi pekiştiren bir dizi önemli dış politika söyleminin de üretildiği görülmektedir: komşularla sıfır sorun politikası, değerli yalnızlık, dünya beşten büyüktür, “one minute”, istikrar çemberi. Bunlar arasında en önemlisinin “dünya lideri Erdoğan” söyleminin seçmen tarafından bir iç siyaset yönelimi olarak içselleştirilmesidir. Dünya lideri Erdoğan mottosu makalede altı çizilen iç siyaset ve dış siyaset arasındaki silikleşmenin en belirgin ve işlevsel görünümü olarak sayılabilir.

Toplumsal katmanlarda görülen ideolojik dönüşüm yönetici elitlerde de kendini göstermektedir. Türkiye’de bürokrasi içerisinde ülkenin dış politikasına yön veren elitlerin 2000’li yıllardan itibaren Dışışleri Bakanlığı’ndan güvenlik bürokrasisine (askeri kurumlar ve istihbarat teşkilatları) kaydığı görülmektedir. Çünkü hükümetin toplumsal düzeyde coğrafi restorasyon taleplerine politika üretecek kurumlarının statüko yanlısı değil revisyonist açılımlara açık olması gerekiyordu. Bu yeni yaklaşım bölgesel kurumsal aidiyetlere kendini bağlı hissetmeden yeni jeopolitik açılımları yürütebilecek kurumlarla siyasi iktidarın işbirliğini gerektiriyordu. Güvenlik bürokrasisinin dış olaylara operasyonel ve işlevsel pozisyonlar almaya dair kurumsal kapasitesi bu elitleri öne çıkaran diğer faktör olarak zikredilebilir.

Jeopolitik açılımlarla eş anlı gelişen diğer bir süreç savunma sanayinin yeni bir ekonomik alan olarak yükselmesi olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda güvenlik bürokrasisi, ekonomik sivil müteşebbisler ve siyasi elitler arasında yeni bir elit konsensüsünün oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu elit konsensüsü ise jeopolitik gelişmeler dolayısıyla gün geçtikçe iç içe geçmektedir. Bu durumda jeopolitizasyon sürecini beslemektedir.

Türkiye’de jeopolitizasyon süreci güncel siyasetin iktidar düzeyinde söylem ve pratik düzeylerinde uzun süreli devamlılığı nedeniyle kurumsallaşma aşamasına girmiştir. Ekonominin değişen yönelimleri müteşebbisleri karlı gördükleri savunma sanayine itmektedir. Bunun yanında

toplumsal katmanlar çevreden merkeze yürüyüşlerini tamamlamış ve merkezde alternatif bir anlatıyı görünür kılmak istemektedirler. Tarihin ve coğrafyanın revizyonunda görülen bu eğilim (söylemsel düzeyde) kendisini yeni elitlerin ittifakında ulusal siyasette temsil imkânı elde etmiştir. Türkiye’de jeopolitizasyonun dinamikleri demokrasinin kurum ve elit düzeyinde geleceğini de tayin edebilecek makro bir dönüşümü imlemektedir.

Yeni-milliyetçi elitlerin politik söylemlerinde baskın yönelim iç ve dış politika arasındaki ilişkinin simbiyotik bir şekilde ele alınmasıdır. Bu süreci besleyecek dış politika angajmanlarına söylemsel ve kurumsal düzlemde ihtiyaç duyulmaktadır. 2011’de başlayan Arap Baharı sürecinin ertesinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde jeopolitik manevra alanının daralması sebebiyle elitler için yeni dış ittifaklar ve bu ittifakların iç siyasetteki kaldrac etkisi önem kazanmıştır. Türkiye’nin Azerbaycan ile savunma sanayii bağlamında geliştirdiği yeni ilişki setleri, Orta Asya ülkeleri ile farklı düzlemlerde ortaklaşmanın bir ürünü olarak Türk Devletleri Teşkilatı’nın ön plana çıkması bölgesel ve küresel aktörlerin güç boşluklarından yararlanmanın doğal görünümüleri olarak okunabilir. Türkiye’de yükselen milliyetçiliğin içeride yönetilebilir kılınmasını da sağlayan bu dış politik angajmanlar Türkiye’nin etkin bir güç olarak kodlanmasına popüler düzeyde katkı sağlamaktadır. Nihayetinde ekonomik kapasite, toplumsal destek ve devlet kapasite sınırlılıkları yeni-milliyetçi elitlerin politik söylemlerinin devam edip edemeyeceğine yön verecektir. Dış politikanın iç (toplumsal ve elit) kaynaklarının yön vericiliğinin yeni-milliyetçilik ekseninde içerik kazandırılması iç ve dış politika arasındaki ayrımı muğlaklaştırmaya devam edecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Gökhan ÇINKARA %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Gökhan ÇINKARA %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Açıknel, F., Kozaklı, T ve Ateş, K. (2008). *21. yüzyılda Türkiye’de elitlerin toplumsal profilleri: demokratik yönetim sorunları karşısında toplumsal seçkinler*. Tübitak Kariyer Projesi, Ankara: Tübitak.
- Açıknel, F. (1996). ‘Kutsal mazlumluğun’ psikopatolojisi. *Toplum ve Bilim*, 70, 153-198.
- Adams, Bert N. (2005). Vilfredo Pareto. (ed.George Ritzer), *Encyclopedia of Social Theory* içinde (s. 545-547). SAGE Publications.
- Akca, A. (2019). Neo-Ottomanism: Turkey’s foreign policy approach to Africa. *New Perspectives in Foreign Policy*, 17, 3-8.
- Aktay, Y. (2022). *20 Yıllık Ak Parti iktidarında değişimin sosyolojisi*. 19 Ekim 2022 tarihinde <https://kriterdergi.com/dosya-ak-parti/20-yillik-ak-parti-iktidarinda-degisim-turkiye-sosyolojisi> adresinden edinilmiştir.
- Alabarda, Y. (2021, 17 Ekim). *Tarih paçanızdan çekmeye devam ediyor*. 23 Ekim 2022 tarihinde <https://www.haber7.com/yazarlar/yusuf-alabarda/3152129-tarih-pacanızdan-cekmeye-devam-ediyor> adresinden edinilmiştir.
- Al-Sharafat, S. (2022, 20 February). *The Muslim Brotherhood in Jordan: regional role and transnational ideology*. 22 Şubat 2023 tarihinde <https://strategiecs.com/en/analyses/the-muslim-brotherhood-in-jordan-regional-role-and-transnational-ideology> adresinden edinilmiştir.
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism*. Verso Book.
- Aras, B. (2009, 11 Kasım). *Milliyetçilik ve dış politika*. 19 Ekim 2022 tarihinde <https://www.setav.org/milliyetcilik-ve-dis-politika/> adresinden edinilmiştir.
- Armağan, M. (2010, 14 Eylül) ‘Osmanlı’, *insanlığın son ve bitmez ümididir*. 14 Eylül 2022 tarihinde <http://www.mustafaarmagan.com.tr/genel/osmanli-insanligin-son-ve-bitmeyen-umididir> adresinden edinilmiştir.
- Arzak, Ali Ü. (1992). Hammer’ın gözüyle Osmanlı İmparatorluğunda yönetici sınıflar. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1,7-17.
- Assmann, A. (2008). Transformations between History and Memory, *Social Research*, 75 (1) ,49-72. <https://doi.org/10.1353/sor.2008.0038>
- Aydınlık. (2022, 18 Şubat). *Küreselleşmecilerin İttifakı*. 23 Ekim 2022 tarihinde <https://www.aydinlik.com.tr/haber/kuresellesmecilerin-ittifaki-205085> adresinden edinilmiştir.
- Aytürk, İ. ve Bora, T. (2022). Bahadır Dinçaslan ile söyleşi: “Yeni milliyetçiliği ayıran özellik sekülerist meylinde”. *Birikim*. Haziran-Temmuz 2022, 398-399, 145-156.
- Badie, B. Dirk BS. &, Morlino L. (2011). “Comparative methods”, *International Encyclopedia of political science* içinde (Cilt 1, s. 332-341). SAGE Publications, Inc.
- Balcı, A. ve Kardaş, Ş. (2017). *Uluslararası ilişkilere giriş*. İstanbul: Küre Yayınları.

- Beriş, H.E. (2006). “Tarih Bilinci” olarak muhafazakarlık ve Türk Muhafazakarlığında tarih algısı. *Muhafazakâr Düşünce*. Bahar 2006, 2(8), 79-98.
- Cotta, M. (2018). Elite dynamics and dilemmas. Best, H. ve Highley, J. (Ed.), *The Palgrave handbook of political elites* içinde (s.568-569). Palgrave.
- Bora, T. (1998, Ocak-Şubat). *Milli tarih ve devlet mitosu*. 22 Ekim 2022 tarihinde <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-105-106-ocak-subat-1998/2301/milli-tarih-ve-devlet-mitosu/2827> adresinden edinilmiştir.
- Britannica. *Gaetona Mosca*. 14 Eylül 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Gaetano-Mosca> adresinden edinilmiştir.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the new Europe*, Cambridge University Press.
- Budryte, D. (2020). *Memory and world politics*, Oxford Bibliographies.
- Calhoun, C. (1997). *Nationalism*, Minnesota University Press.
- Christopher, N (2022, 23 August). *Right-wing groups are exploiting OSINT to spread propaganda in India*. 19 Ekim 2022 tarihinde <https://restofworld.org/2022/right-wing-osint-propaganda-in-india/> adresinden edinilmiştir.
- Constantinides, S. (1996). Turkey: the emergence of a new foreign policy the neo-Ottoman imperial model. *Journal of Political & Military Sociology*, 323-334.
- Çalen, M.K. (2017). *Osmanlıcılık ve İslamcılık karşısında Türkçülük*. Ötüken Yayınları.
- Çelenk, T. (2020, 1 Aralık). *Bekamız ve Türk milliyetçiliği*. 17 Ekim 2022 tarihinde <https://www.indyrturk.com/node/279601/t%C3%BCrki%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/bekam%C4%B1z-ve-t%C3%BCrki-milliyet%C3%A7ili%C4%9Fi%20anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1m%C4%B1z> adresinden edinilmiştir.
- Çelik, Ö.A (2019, 08 Ocak). *Türkiye’yi ne Erdoğan ne Bahçeli yönetiyor; daha güçlü ve derin bir akıl yönetiyor*. 22 Ekim 2022 tarihinde <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/01/08/603381> adresinden edinilmiştir.
- Çinkara, G. (2022, 22 Mart). *Interpreting Turkey’s current diplomatic rapprochement toward the Gulf*. 22 Ekim 2022 tarihinde <https://agsiw.org/interpreting-turkeys-current-diplomatic-rapprochement-toward-the-gulf/> adresinden edinilmiştir.
- Dawood, L.I.A. (2016, 28 Eylül). *Neoclassical realism*. 09 Eylül 2022 tarihinde <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756223/obo-9780199756223-0187.xml#:~:text=Neoclassical%20realism%20is%20a%20theoretical,and%20conflictual%20relations%20among%20states> adresinden edinilmiştir.

- Domhoff, G.W. (2005). C.Wright Mills. (ed.George Ritzer), *Encyclopedia of social theory* içinde (s.504-505). SAGE Publications.
- Ertem, H.S. ve Korhan, S. (2019). Sosyal Medya ve Dış Politika İlişkinine Yakından Bakmak: Türkiye’de Üniversiteli Genç Yetişkinler Örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(2), 215-233.
- Esin, A. (2022, 22 Eylül). *Doğuşundan bugüne Türk milliyetçiliği: Turancılıktan İslamcılığa*. 18 Ekim 2022 tarihinde <https://aposto.com/s/dogusundan-bugune-turk-milliyetciligi-turanciliktan-islamciliga> adresinden edinilmiştir.
- Foulon, M. (2015). Neoclassical realism: challengers and bridging identities. *International Studies Review*, December 2015, 17(4), 636-638. <https://doi.org/10.1111/misr.12255>
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*, Cornell University Press.
- Gerth, H.H. ve Mills, C.W. (1946). *From Max Weber: essays in sociology*. New York: Oxford University Press.
- Gevgili, A. (1972). Türkiye’de kapitalizmin gelişmesi ve sosyal sınıflar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 24, 45-96.
- Gordon, M. (2003). “Gaetano Mosca”, *Sosyoloji sözlüğü* (çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürçü), Ankara:Bilim ve Sanat Yayınları,.
- Göktürk, E.D.T. (2008). 1919-1923 Türk Milliyetçilikleri, Murat Gültekingil ve Tanıl Bora (ed.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* içinde, (s.103), İletişim Yayınları.
- Gözen, R. (2019). *Uluslararası ilişkiler teorileri*. İletişim Yayınları.
- Gültekingil, M. ve Bora, T. (2008). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, Cilt 4, İletişim Yayınları.
- Gündoğmuş, N. (2018, 15 Ocak). *Çanakkale’nin Halep ve El Bablı şehitleri*. 13 Eylül 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/canakkalenin-halep-ve-el-babli-sehitleri/1031125> adresinden edinilmiştir.
- Higley, J. (2016, 30 Kasım). *Elites*. 13 Eylül 2022 tarihinden <https://www.britannica.com/topic/elite-sociology> adresinden edinilmiştir.
- Hudson, V. M., ve Day, B. S. (2019). *Foreign policy analysis: classic and contemporary theory*. Rowman & Littlefield.
- İletişim Başkanlığı. (2020). *Sosyal medya kullanım kılavuzu*. 18 Ekim 2022 tarihinden <https://www.iletisim.gov.tr/uploads/docs/SosyalMedyaKullanımKilavuzu.pdf> adresinden edinilmiştir.
- İletişim Başkanlığı. (2021, 25 Aralık). *Sosyal ağ haritası projesi’ni hayata geçirdi*. 18 Ekim 2022 tarihinde <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/iletisim-baskanligi-sosyal-ag-haritasi-projesini-hayata-gecirdi> adresinden edinilmiştir.
- Kahraman, H.B. (2010). *Türk Siyasetinin yapısal analizi I-II*. Agora Kitaplığı.
- Kalın, İ. (2011). Soft Power and public diplomacy in Turkey, *Perceptions*, 16(3), 5-23.

- Kalın, İ. (2013, 22 Ocak). *Türkiye artık ölçek küçülmez*. 19 Ekim 2022 tarihinde <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/turkiye-artik-olcek-kucultemez-460184> adresinden edinilmiştir.
- Kaplan, H. (2011, 15 Haziran). *Çevrenin merkeze yürüyüşü*. 19 Ekim 2022 tarihinde <https://www.ilkehaber.com/yazi/cevrenin-merkeze-yuruyusu-1767.htm> adresinden edinilmiştir.
- Karagül, İ. (2022, 04 Ocak). *Osmanlı bile böyle hızlı yükselmemişti! Bırakın Türkiye yürüsün...Bu hikaye daha yazılmadı!*, 19 Ekim 2022 tarihinde <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ibrahim-karagul/-osmanli-bile-boyle-hizli-yukselmemisti--birakin-turkiye-yurusun-bu-hikye-daha-yazilmadi-2060612> adresinden edinilmiştir.
- Kepsutlu, B. (2021, 25 Mart). *Z kuşağını anlamayan siyasetçiler, önümüzdeki seçimleri kazanamayacak*. 19 Ekim 2022 tarihinde <https://www.indyrturk.com/node/335011/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/z-ku%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1n%C4%B1-anlamayan-siyaset%C3%A7iler-%C3%B6n%C3%BCzdeki-se%C3%A7imleri-kazanamayacak> adresinden edinilmiştir.
- Khan, S.R. (2012). The sociology of elites. *Annual Review of Sociology*, 38(1), 361-377. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145542>
- Khan, S.R. (2020, 8 Nisan). Elites. 12 Eylül 2022 tarihinde <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0017.xml?rskey=vBLycD&result=1&q=elite+#firstMatch> adresinden edinilmiştir.
- Kjellen, R. (1917). *Der staat als Lebensform*. S.Hirzel, Leipzig.
- Mackinder, H.J. (1904). The geographical pivot of history. *The Geographical Journal*, 4, 421-444.
- Mahan, A.M. (2011). *The influence of sea power upon history, 1660-1783*. Cambridge University Press.
- Maloy, Jason Stuart. (2016, 26 Mayıs). "Elite theory". 13 Eylül 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/elite-theory> adresinden edinilmiştir.
- Mann, Michael. (1981). "SOCIO-LOGIC." *Sociology*, 15(4), 544-50.
- Mardin, Ş. (1973). Center-periphery relations: A key to Turkish politics. *Daedalus*, 102 (1), 169-190.
- Massara, G. (2022, 10 Ağustos). *Turkey's imperial ambitions between dreams and reality*. 18 Ekim 2022 tarihinde. <https://aspensiaonline.it/turkeys-imperial-ambitions-between-dreams-and-reality> adresinden edinilmiştir.
- Matthew, G. (2018, 3 Ekim). *Why national populism is here to stay..* 09 Ekim 2022 tarihinde www.newstatesman.com/long-reads/2018/10/why-national-populism-here-stay adresinden edinilmiştir.
- Mills, C.W. (1959). *The power elite*. Oxford University Press.
- Moore, B.M. Jr. (1993). *Social origins of dictatorship and democracy: lord and peasant in the making of the modern world*. Beacon Press.

- Özdağ, Ü. (2008). Türk Milliyetçiliği ve jeopolitik. Murat Gültekingil ve Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* içinde (s.168-178). İletişim Yayınları.
- Özdemir, F. (2020, 28 Eylül). *Gençler gelecekları için Teknofestte buluştu*. 23 Ekim 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/gencler-gelecekleri-icin-teknofestte-bulustu/1987983> adresinden edinilmiştir.
- Pavone, T. (2015). *Barrington Moore, social origins of dictatorship and democracy* 27 Eylül 2022 tarihinde https://scholar.princeton.edu/sites/default/files/tpavone/files/moore-social_origins_of_dictatorship_and_democracy_summary.pdf adresinden edinilmiştir.
- Oxford Reference. (t.y) *Rationalization*. 22 Ekim 2022 tarihinde <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100405399> adresinden edinilmiştir.
- Ratzel, F. (1897), *Politische geographie*, München R.Oldenbourg.
- Rohlfing, I. (2013). *What is the relation between comparative historical analysis and ‘ordinary’ case studies?*. 12 Eylül 2022 tarihinde <https://zenodo.org/record/4589486/files/Rohlfing%20-%20EPS%2C%202013%2C%20CHA%20-%20accepted%20preprint.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Rose, G. (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy. *World Politics*, 51(1), 1998, 144–72.
- Samuels. R.J. (2005). Military-industrial complex. *Encyclopedia of United States National Security*, 1, 468-470.
- Smith, A.D. (1986). *The Ethnic origins of nations*. Blackwell.
- Taştan, Y.K. (2019). *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin doğuşu*. Ötüken Yayınları.
- The Geographical Journal. (1899), *Review: Ratzel’s political geography*. 13(2), 171-173.
- Tilly, C. (1992). *Coercion, capital, and European states A.D 990-1992*. Wiley-Blackwell.
- Tiryaki, E. ve Özdal, B. (2020). Açık kaynak istihbaratında sosyal medyanın analizi. *ARHUSS*, 3(2), 288-293.
- Tjalve, V.S (2020). *Geopolitical amnesia: the rise of the right and crisis of liberal memory*. McGill-Queen’s University Press.
- Türkiye Raporu. (2019, 18 Aralık). *Sosyal medya kullanımı*. 18 Ekim tarihinde <https://turkiyeraporu.com/arastirma/sosyalmedyakullanimi-1766/> adresinden edinilmiştir.
- Tüzün, Ş. ve Sen, A. (2014). The past as spectacle: the magnificent Century. R. G. Ozturk (Ed.), *Handbook of Research on the Impact of Culture and Society on the Entertainment Industry* içinde (s.182-202). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-6190-5.ch011>
- Üstel, F. (2016). “*Makbul Vatandaş*”ın peşinde: II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi. İletişim Yayınları.

- Yavuz, M. H. (1998). Turkish identity and foreign policy in flux: The rise of Neo-Ottomanism. *Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East*, 7(12), 19-41. <https://doi.org/10.1080/10669929808720119>
- Yavuz, M. H. (2020). *Nostalgia for the empire: the politics of neo-Ottomanism*. Oxford University Press.
- Yavuz, M. H. (2022). The motives behind the AKP's foreign policy: neo-Ottomanism and strategic autonomy. *Turkish Studies*, 23(5), 659-680. <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2100700>
- Yücekök, A.N. (1969). Determinizm ve modernleşme. *SBF Dergisi*, 24(2), 27-51. https://doi.org/10.1501/sbfder_0000001134

Extended Abstract

The academic conceptualization of the revisionist tendencies in the foreign policy of Turkey mostly focuses on the ideologically driven policy preferences of the ruling elites. According to this literature, it is emphasized that these ideological orientations of the elites are reflected not only in their foreign policy preferences but also in their approaches to society. The main problem of this article is that the state, society, and politics stem from the fixed and value-laden ideologies of elites is insufficient to understand Turkey's current geopolitical expansions. At this point, the article seeks to respond to this problem with a new conceptual analysis: geopolitization. Geopolitization should be sought in the changing and transforming alliance components of the ruling elites, the shift of social sectors towards new nationalism, and the reinterpretation of history as a tool that produces popular discourse.

Geopolitization is a response to the restorationist demands of society at the elite level and the reinterpretation of geography as a window of opportunity in the changing balances of global politics. This pushes actors to position themselves in conjunctural windows of opportunity that can respond to the political needs of the day rather than making long-term strategic decisions.

These intertwined and mutually reinforcing new areas of transformation are being institutionalized day by day in Turkey. The fact that the overwhelming majority of social strata are interested in international relations is an important development. However, in the current political context, this curiosity is supported by the new ideology of nationalism, which feeds on ideas of historical restoration. Domestic political issues as well as the country's attitude towards geopolitical developments play a significant role in the formation of public support for governments. Accordingly, the ruling Ak Party has produced a series of important foreign policy discourses that reinforce its relationship with its voters: the policy of zero problems with neighbors, precious solitude, the world is bigger than five, "one minute", the circle of stability. The most important of these is the internalization of the "world leader Erdogan" discourse by the electorate as a domestic political

orientation. The motto "Erdogan is the world leader" can be considered the most prominent and functional manifestation of the blurring between domestic and foreign politics underlined in this article.

The ideological transformation seen in the social strata is also evident in the ruling elites. It is observed that the elites within the bureaucracy in Turkey who shape the country's foreign policy have shifted from the Ministry of Foreign Affairs to the security bureaucracy (military institutions and intelligence organizations) since the 2000s. This was because the institutions of the government that would produce policies in response to the demands for geographical restoration at the societal level had to be open to revisionist openings rather than pro-status quo. This new approach required the cooperation of the political powers with institutions that could carry out new geopolitical expansions without feeling tied to regional institutional affiliations. The institutional capacity of the security bureaucracy to take operational and functional positions in foreign events can be mentioned as another factor that brought these elites to the fore.

Another process that developed simultaneously with geopolitical expansions was the rise of the defense industry as a new economic field. As a result of these developments, it is possible to say that a new elite consensus has emerged between the security bureaucracy, economic civil entrepreneurs, and political elites. Through geopolitical developments, this elite consensus is becoming increasingly intertwined. In this case, it feeds the geopolitization process.

In Turkey, the geopolitization process has entered the institutionalization stage due to the long-term continuity of current politics at the discourse and practice levels at the level of power. The shifting economic orientations push entrepreneurs toward the defense industry, which they see as profitable. In addition, social layers have completed their march from the periphery to the center and want to make an alternative narrative visible in the center. This tendency, seen in the revision of history and geography, has gained the opportunity to manifest itself in national politics through the alliance of new elites. The dynamics of geopolitization in Turkey imply a macro transformation that can determine the future of democracy at the level of institutions and elites.

AUSTRIAN POPULIST RIGHT AND TÜRKİYE: A DISCOURSE ANALYSIS FOR FPÖ

Asiye Gün GÜNEŞ GÜLAL* & Senem ATVUR** & Ceren UYSAL OĞUZ***

Abstract

Populism appears as one of the main elements at European policy. The rise of populist radical right and left parties in the last decades is one of the most significant political developments in Europe. The Freedom Party of Austria (Freiheitliche Partei Österreichs / FPÖ) which was founded in 1956 is considered as a remarkable example in terms of using anti-immigrant and xenophobic discourses and affecting Austrian politics for more than half a century. In this article the FPÖ's anti-Türkiye rhetoric is investigated by using discourse analysis. The Turkish community in Austria growing since the 1960s, the cultural differences and Türkiye's European Union (EU) membership discussions are the main topics used by the FPÖ to influence the public opinion. Therefore, it is aimed to reveal how and why FPÖ relates its nationalist, anti-immigrant, anti-Islam, and xenophobic discourse to Türkiye and Turks. The FPÖ's anti-Türkiye discourse is a noteworthy example of how a radical populist right-wing party targets another country, part of its own population and its cultural identity for its political pursuits.

Keywords: Austria, Populist Radical Right Parties, Türkiye, FPÖ, Populist Discourse.

AVUSTURYA POPÜLİST SAĞ VE TÜRKİYE: FPÖ ÜZERİNE SÖYLEM ANALİZİ

Öz

Popülizm, Avrupa siyasetinin öne çıkan unsurlarından biri olarak dikkat çekmekte; popülist radikal sağ ve sol partiler de oy oranlarını daha da artırmakta ve ana akım siyasi partilerin gündemlerini etkilemektedir. 1956 yılında kurulan Avusturya Özgürlük Partisi (Freiheitliche Partei Österreichs / FPÖ), göçmen karşıtı ve yabancı düşmanı söylemleri kullanması ve yarım asrı aşkın bir süredir Avusturya siyasetini etkilemesi açısından dikkate değer bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Bu makalede FPÖ'nün Türkiye karşıtı pozisyonu söylem analizi kullanılarak

* Dr., Independent Researcher, a.gungunes@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2353-5679>

** Associate Professor, Akdeniz University Department of International Relations, senematvur@akdeniz.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-3616-1749>

*** Associate Professor, Akdeniz University Department of International Relations, cuyaloguz@akdeniz.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-7342-0362>

incelenmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren Avusturya'da artan Türk nüfusu, iki toplum arasındaki kültürel farklılıklar ve Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyelik tartışmaları FPÖ'nün kamuoyunu etkilemek için kullandığı ana başlıklardır. Dolayısıyla bu çalışmada FPÖ'nün milliyetçi, göçmen karşıtı, İslam karşıtı ve yabancı düşmanı söylemlerini Türkiye ve Türkler ile nasıl ve neden ilişkilendirdiğini ortaya koymak amaçlanmaktadır. FPÖ'nün Türkiye karşıtı söylemi; radikal populist bir sağcı partinin siyasi çıkarları için başka bir ülkeyi, kendi nüfusunun bir bölümünü ve kültürel kimliğini hedef almasının dikkate değer bir örneğidir.

Anahtar Kelimeler: Avusturya, Popülist Radikal Sağ Partiler, Türkiye, FPÖ, Popülist Söylem.

Introduction

The rise of populist radical right parties in European politics caused concerns in societies as well as in international politics. Since most of these parties are against immigration, globalization, and European integration, they have been securitizing immigrants and immigration policies by emphasizing the problems such as increasing crime rates, demographic changes in societies, and budget allocations. In Austrian society, where the rise of populist right is an important political issue, the Freedom Party of Austria (Freiheitliche Partei Österreichs; FPÖ) represents the main features of right-wing populism. The FPÖ is one of the strongest anti-immigrationist and successful populist radical right parties in Europe (Ennser-Jedenastik, 2020). As the Nazi history of Austria is controversial, the political liaison of FPÖ to these arguments creates new discussions. Moreover, the anti-immigrant and xenophobic discourses of the party and its leaders have an impact on security concerns of the society and cause new social divisions.

The three main characteristics of populist radical right parties are populism, nativism, and authoritarianism (Mudde, 2007: 22-3). Populism is generally regarded as the relationship between the elite and the people. Cas Mudde identifies populism as an ideology that “considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, ‘the pure people’ versus ‘the corrupt elite’, and which argues that politics should be an expression of the *volonté générale* (general will) of the people” (Mudde, 2004: 543). David Art (2011: 12) explains that populist radical right parties define “the people” as wise, authentic, and honest; “the elite” as intellectual degenerate, and corrupt. Populists claim that they seek all the people’s interests, while the elites represent the benefits and interests of specific groups (Mudde, 2017: 34). Hence, due to this homogenous and non-pluralistic tenets of populism, political parties are criticized for representing the particular interests of different groups instead of the common good (Caramani and Manucci, 2019: 1160).

Nativism, on the other hand, prioritizes sensibilities and needs of the “native-born” citizens of the countries over newcomers such as immigrants

(Biard and Bernhard, 2019: 1). Thus, nativism is considered as native-born citizens' attempt of defending, maintaining, and reviving the "cherished heritage of their culture" (Betz and Bernhard, 2019: 274) by excluding, for instance, the beliefs and cultural elements of immigrants and ethnic minorities from the social structure of the country. Anbinder (1992: xiv) explains that anthropologists have defined nativism as a "complex web of nationalism, xenophobia, ethnocentrism and racism". In the nineteenth century, the concept was further developed by American historians in their attempt to explain anti-immigration and anti-Catholic sentiments in the United States, embodied by the American Party -the Know Nothings- as "nativism" (Betz, 2017: 374). Hans-Georg Betz (2017: 374) explains that nativism could appear in two different versions; in the lighter version the native-born citizens should have preference and priority over immigrants, while according to the hard version some immigrant groups that cannot be integrated into the host society should be excluded from enjoying full citizen rights or even be prevented from entering the country.

As the third characteristic of populist radical right parties, authoritarianism refers to the idea of a tightly regulated society in which disrespect for the established order will result in severe penalties. Mudde (2007: 23) cites Smith (1967: vi) that authoritarianism encompasses "punitive conventional moralism" and the maintenance of the law. Authoritarianism is simply defined as the tendency of voluntary obedience to stronger people, even when this power is not legitimized, as well as the inclination to rule over others who are less powerful (Liang, 2007: 4). Altemeyer (1981:148) explains that the *Right-Wing Authoritarianism* consists of three components: authoritarian submission, authoritarian aggression, and conventionalism. Accordingly, authoritarian submission is a high degree of obedience to the established and legitimate authorities in the society; authoritarian aggression is directed against various people who are sanctioned by authorities; and conventionalism is a high degree of loyalty to the social conventions endorsed by society and established authorities.

Especially taking advantage of historical narrative of nativism, populist radical right parties use anti-immigrant and xenophobic discourses as one of their fundamental methods. Therefore, Mudde (2007) explains the argument of some authors claiming populist radical right parties are single-issue parties by using the term "anti-immigration parties". Additionally, populist radical right parties justify their ideologies with ethnopluralism which means that "different cultures should not coexist in as much as each of them has a unique character that should be preserved and respected" (Rueda, 2021: 214). According to Betz (1993: 413), populist radical right parties reject individual and social equality, oppose the social integration of marginalized groups, and have xenophobic discourse, while nativism forms their cultural component.

In 1964, due to the need for a labor force to rebuild Europe after the havoc of the war, the bilateral agreement between Turkish and Austrian

governments ensured Turkish workers' migration to Austria (Fassmann and İçduygu, 2013: 350). During the 1970s and 1980s, the Turkish population in Austria began to increase because of new labor immigration, political asylum seekers and family reunifications, and the majority of these people preferred to settle in Austria instead of returning to Türkiye. However, the rural background of first-generation immigrants, integration problems (in terms of language, social status, or emotional distance to host society) and fear of assimilation (Fassmann and İçduygu, 2013: 352-359) have created some fault-lines within the receiving societies. Turks, along with other immigrant groups in European countries, have usually been regarded as "others" of the society by conservative and far-right groups, therefore the cultural differences and identity problems are constantly underlined by these groups to increase their political impact.

This study aims to analyze the discourses of the FPÖ regarding Türkiye. Thus, it is argued that by labeling Türkiye and Turks as the "others", the FPÖ consolidates its ultra-nationalist and extremist votes, and also affects the politics of the center parties. Through qualitative content and discourse analysis, this study intends to reveal how and why FPÖ relates its nationalist, anti-immigrant, anti-Islam rhetoric to Türkiye and Turks. In this regard, we also focus on how FPÖ reacts to Türkiye's EU candidacy. In this context, first the short political history of Austria is examined, then the FPÖ's political discourses and its anti-Türkiye approach are analyzed. The main contribution of this study is to demonstrate how a radical populist right-wing party targets another country and its cultural identity for its political interests. Therefore, this study solely focuses on the FPÖ's political position, while excluding the topics of historical developments and current situation of the EU-Türkiye relations, and Türkiye's domestic and foreign policy discussions.

1. AUSTRIAN POLITICAL LIFE AT A GLANCE

After the collapse of the Austro-Hungarian Empire and the decline of the Habsburg monarchy, the Republic of Austria was founded in 1919. During the first republic which survived only 19 years, the political turmoil did not cease, and the seeds of antisemitism started to grow within all components of the Austrian political spectrum. In 1938, before the beginning of the Second World War, Austria was annexed by Germany as a result of a referendum/plebiscite supported by the Hitler regime which called this process *Anschluss* (Beller, 2007: 228-231). Throughout the Nazi era in Austria, antisemitic program was strictly applied; properties and businesses of thousands of Austrian Jews were confiscated, some Jews emigrated different countries, and the Jews remained in Austria were deported first to ghettos, then to the concentration camps when the war started (Jelavich, 1987: 232-233). Moreover, David Art (2006: 43) claims that "although Austrians comprised only 8 percent of the Third Reich's population, over 13 percent of the SS were Austrian", and many of them worked in concentration camps. At

the end of the Second World War, Austria, ruined by the war and had been under the occupation of the Allies, was finally liberated from the Nazi occupation (Beller, 2007: 252), and the first elections after the Anschluss were held on 25 November 1945 (Jelavich, 1987: 251). The parties regarded as anti-fascists by the Allies took part in the elections; hence, amongst the conservative Austrian People's Party (*Österreichische Volkspartei-ÖVP*), the center-left Social Democratic Party (*Sozialdemokratische Partei Österreichs-SPÖ*), and the Communist Party (*Kommunistische Partei Österreichs-KPÖ*), ÖVP won 50% of votes, and formed a coalition government with other parties (Jelavich, 1987: 251-252; Art, 2011: 116). In the post-war period, the foreign aid, especially in the framework of the Marshall Plan, contributed to the reconstruction of the Austrian state, society, and economy. From 1945 to 1955, Austria received \$1.585 million total foreign assistance, 87% of which was provided by the United States (Jelavich, 1987: 255).

In 1949 the Union of Independents (*Verband der Unabhängigen-VdU*), which gathered the former Nazi groups and Pan-Germanic nationalists, was founded, and won 11.7% of the votes in the national parliamentary elections that held in the same year (Art, 2011: 116). Many supporters of the VdU were going to be the members of the FPÖ (Art, 2011: 116). In 1955, after the signing of the "Austrian State Treaty", the Allies -including the Soviet Union-withdrew their troops, and Austria became a fully independent and sovereign state by guaranteeing its permanent neutrality (no accession to military alliances, no permission for foreign military bases), but in December 1955 it joined the United Nations (Jelavich, 1987: 267). According to Tichy (2015), Austria's UN membership can be interpreted as an active neutrality, and thanks to this position, Austria ensured a meeting place between East and West by hosting international organizations, the UN in particular, and played the role of mediator in international conflicts. Moreover, due to the "otherness from Germany" policy that aimed to prevent unificationist ideas, Austria remained skeptical of European Economic Community membership (Kořan, 2006: 27). However, after the Cold War, although Austria's neutrality has continued, this policy evolved into the policy of engaged neutrality, as Heinz Gärtner (2017) suggests. The European Union membership of Austria in 1995, its integration to the Common Foreign and Security Policy, entering the European economic and monetary union, relations with OSCE and NATO, participation in the Partnership for Peace, its support for crisis management, humanitarian and peacekeeping operations were assessed within the framework of cooperative security and evaluated as in accordance with the neutrality policy, because Austria decided to involve in these multilateral actions by considering universal values defended through the UN collective security system (Gärtner, 2017: 134-148).

As a federal republic, Austria comprises nine federal states (*Bundesländer*), the majority of which located in the fertile Danube valley. The estimated population of the country is 8,955,797 and with its strong

economy, the GDP of the country is estimated at \$480.37 billion (The World Bank, 2021). The two important minority groups in Austria are Bosnians (1.9%) and Turks (1.8%), therefore the 8.3% of the population are Muslim (The World Factbook, 2023). According to the results of a research conducted by Max Hoffman, Alan Makovsky, and Michael Werz in 2020, the Turkish diaspora living in Austria is strongly relied on their national identity, national traditions and religion compared to other Turks living in Germany, France, and Netherlands; the 77.7% of Turks in Austria identify themselves as Turks rather than Austrian. Furthermore, 49.8% of Turks in Austria claim that they feel discriminated against, and they are affected by racism, this proportion is the highest rank among other Turkish communities (Hoffman, Makovsky and Werz, 2020: 18). In this regard, the Austrian Turks' attitude is mostly based on the "integrate, but not assimilate" approach, however, the majority of them also prefers Austrian schools for their children (Hoffman et al., 2020: 20-21). This demographic structure makes Turks in Austria and Türkiye as one of the main political targets of Austrian populist right. The next section will focus on Austrian FPÖ in light of the main features of the populist radical right parties.

2. THE RISE OF FREEDOM PARTY OF AUSTRIA

Populist radical right parties have usually linked migrants with crime, unemployment, and cultural erosion. Most of them state that immigration and multiculturalism undermine local culture, and create social, economic, and security threats. Especially during the Syrian Civil War, the increasing flow of immigrants and refugees arriving in Europe have been securitized by many because of the overall image of these people portrayed as Muslims who are considered as outsiders. This is one of the most significant reasons why radical right-wing populist parties support and even encourage hostility towards refugees by defending the notion of "welfare state chauvinism" where "welfare services should be restricted to the native population" (Andersen and Bjorklund, 1990: 212, 214). Betz (1994: 173) claims that welfare state chauvinism becomes more popular amongst lower-class voters whose main concerns are maintaining their standard of living, thus they increase their support for populist radical right parties. Elçi (2022: 698) explains that one of the arguments which populists have been using against the establishment is blaming them for the declining economic, political and living standards. Claiming that the current challenges such as refugee and economic crises are created and/or exacerbated by the establishment parties, "populists aim to re-establish the present and future retrospectively by emphasizing the golden past of society" (Elçi, 2022: 699).

The FPÖ was founded in 1956 by Anton Reinthaller, a former Nazi Party member and the minister of agriculture in the Anschluss period; after his death in 1958, Friedrich Peter, another former SS officer, headed the party until 1978 (Jelavich, 1987: 272). Despite FPÖ's nationalist and Pan-Germanic

ideology, and its members' Nazi past, the party also developed a liberal political perspective from the 1970s (Art, 2011: 119). According to Reinhard Heinisch, Christina Holtz-Bacha, and Oscar Mazzoleni (2017), populism can have common ground with Eurosceptics, right-wing conservatives or far right radicals in terms of rejecting the EU or 'Washington politics,' Islamophobia, racist ideas, and appeals to traditionalism; but the main difference, as he argues, is its opportunism and aim to maximize its popular support and votes. In this regard, they accept the FPÖ as

one of the oldest and most successful populist parties in Europe", and claim that "it has transformed itself over the past 20 years from a pro-European, anti-clerical, anti-Semitic, German-nationalist, economically liberal, middle-class party into a Eurosceptic, Austro-patriotic, pro-Israeli but anti-Islamic, economically protectionist body that appeals especially to blue-collar voters and presents itself as the defender of European Christendom (Heinisch, Holtz-Bacha, Mazzoleni, 2017: 21).

Cas Mudde claims that various Western European populist radical right parties see ethnic minorities, including nonimmigrants, as a threat (Mudde, 2007: 69). As stated in the Party Program, the FPÖ declares that "Austria is not a country of immigration" and the party is committed to groups of people native to Austria (FPÖ, 2011). However, the FPÖ considers the indigenous ethnic groups of the Burgenland Croats, Slovenians, Hungarians, Czechs, Slovaks, and the Roma as historical minorities in Austria (FPÖ, 2011). The FPÖ suggests that if legal and legitimate immigrants fully adopt Austrian values and laws, they should remain in the country and acquire citizenship but if they are found guilty by the court, they must be banished to their homeland (FPÖ, 2011). Furthermore, the FPÖ rejects any artificial synchronization of the different European languages and cultures through forced multiculturalism, globalization, and mass immigration (FPÖ, 2011). As mentioned above, another key feature of populist radical right parties is welfare chauvinism. Since 2005, the FPÖ has rebranded itself as the "social homeland party" and welfare chauvinism has become an important element in the party's agenda (Ennsner-Jedenastik, 2016: 416) and has mainly addressed toward non-Western migrants, refugees, and Eastern European migrants in the case of family policies (Landini, 2022: 166). The FPÖ affirms that they acknowledge cultural Christianity (based on the separation of the church and the state) which has created European values (FPÖ, 2011). They clearly state that their aim is to maintain and develop Austrian dominant culture (FPÖ, 2011). Evidently, the party has placed itself as "defender of tradition" in Austria (Deutsche Welle, 2017).

In 1986, Jörg Haider, who came from the most nationalist region of Austria and used to be the leader of the party's youth circle, became the chairman of the party (Art, 2011: 119). By the mid-1990s, "the FPÖ had become a major force in regional politics, emerging as the second biggest party in five (including the capital city of Vienna) of Austria's nine provinces"

(Hafez and Heinisch, 2019: 146). Haider used Euroscepticism that capitalized on anti-immigrant and anti-Muslim feelings and gave the party electoral success (Britannica, n.d.). The FPÖ emphasized this anti-immigrant utterance in its party program with "Austria First" rhetoric in 1992. They were especially against immigrants from the Balkans and Türkiye and associated this opposition with Austria's Christian heritage and values (Bergmann, 2020: 96).

In the Haider period, the party adopted anti-foreigner sentiment. The FPÖ mainly focused on anti-Semitism and revisionism of Austria's National Socialism past in this period (Wodak, 2002). The FPÖ has regularly increased its vote over the years. The party was part of the government for the first time in 1999, with a vote share of 26.91% (IPU, 1999). Haider blamed immigrants for taking Austrians' jobs away and bringing crime to Austria. During his 1999 election campaign, anti-immigrant slogans like "Stop the foreign infiltration" and "Stop the abuse of asylum" were used (The Congressional Record, 2000). Haider continued his racist statements: "The Africans who come here are drug dealers and they seduce our youth," "We've got the Poles who concentrate on car theft," "We've got the people from the former Yugoslavia who are burglary experts. We've got the Turks who are superbly organized in the heroin trade. And we've got the Russians who are experts in blackmail and mugging." (The Congressional Record, 2000). After this electoral success, however, the FPÖ had to face a loss of votes. In 2002, the FPÖ achieved only 10.01% of the votes (IPU, 2002). This situation continued until the 2008 elections.

Haider resigned from the FPÖ in 2005 and he founded a new political party, the Alliance Future Austria (*Bündnis Zukunft Österreich*-BZÖ). After Haider's resignation, Heinz-Christian Strache was elected as the new leader of the FPÖ. Especially Vienna's provincial election in October 2005, the FPÖ conducted an aggressive populist campaign targeted at blue-collar voters by using the rhetoric of the liaison between crime and immigration. The slogan referring the bell of the St. Stefan Cathedral in Vienna, "Pummerin instead of muezzin", was used by the FPÖ to remind catholic identity of Austria and to create an antagonism between Christian and Muslim symbols and images (Andrzejewski, 2021: 132). Whilst this strategy increased the percentage of its votes, in March 2006, the FPÖ launched a new campaign focusing on the opposition to Türkiye's EU membership and the defense of neutrality, the main slogan of the campaign was "Stay free Austria" ("Österreich bleib frei") (Luther, 2008: 162). During the 2006 election campaign, the FPÖ prioritized Austrian and welfare chauvinism and anti-immigration; the most popular slogans of the party were "Austria first," "We for you," "Welfare instead of Immigration," "Secure pensions instead of asylum millions" and "Home not Islam" (Luther, 2008: 162). In accordance with this discourse, the FPÖ also maintained its position against Türkiye's EU membership, defending the argument that immigrants would cause long-term unemployment and negatively affect welfare benefits of Austrian citizens.

Racism, ethnicism, and xenophobia are deeply rooted in the Austrian tradition (Wodak and Pelinka, 2002: xiv). Haider expressed in the early 1990s that Islam was conflicting with human rights and democracy, consequently the social order of Islam was antipode to Western values (Betz, 2003: 80). With Strache's leadership, the party's program has shifted to Islamophobia and strong Euroscepticism (Krzyżanowski, 2013: 136). Hafez and Heinisch (2019: 148) cited this transition as a return to the party's radical populist roots. Strache defined Islam as “misogynistic, anti-liberal, fascist” and called for an Islamization ban. He pointed out that Austrians and Europeans will face an abrupt end if they do not stop the Islamization process (*Austria's Strache*, 2017). Strache claimed that Islam is more than a religion, it is a totalitarian legal, social, and political system and the fascism of the 21st century (*Strache*, 2007). As mentioned in the FPÖ's party program, the importance of the German-language has been emphasized. With Strache, the party politics has shifted from anti-foreigner to anti-Islam. The FPÖ has regarded Islam as a threat to their traditions, cultures, laws, rules, and habits (Zuquete, 2008: 331).

The party has continued its Islamophobic policies in the 2008 national election posters. They used racist and exclusionary discourse: “At home instead of Islam” (*Daham statt Islam*, 2015). According to Forchtner, Krzyżanowski, and Wodak (2013: 217), FPÖ's rhetoric has gone beyond fighting against radical Islam as these racist and Islamophobic slogans have been used against Turks in Austria who are supposed to be Muslims. The FPÖ participated in a Europe-wide gathering in Cologne which focused on demonstrating that European identity is diametrically opposed to Islam (Betz, 2013: 75).

Due to the large-scale migration from the Middle East and Africa, especially the 2015 Syrian refugee crisis, the FPÖ accelerated its anti-immigrant campaigns and raised its votes to 26% in 2017 as can be seen in Table 1. In 2017, the FPÖ became the junior partner of the Austrian government once again. In May 2019, Strache had to resign from the party and the government after the release of a video showing that he bribed in exchange for a contract (Oltermann, 2019). Austrian Chancellor Kurz accepted the resignation of Vice-Chancellor Strache, while Norbert Hofer assumed the leadership of the party (*Austrian Vice Chancellor*, 2019). The support to the party has decreased from 26% to 16.2% because of the corruption scandal.

Table 1. National Council Election Results

Year of Election	Distribution of Votes (%)	Distribution of Seats
1949	11.7	16
1953	10.9	14
1956	6.5	6
1959	7.7	8

1962	7	8
1966	5.4	6
1970	5.5	6
1971	5.5	10
1975	5.4	10
1979	6.1	11
1983	5	12
1986	9.7	18
1990	16.6	33
1994	22.5	42
1995	21.9	41
1999	26.9	52
2002	10	18
2006	11.2	21
2008	17.5	34
2013	20.5	40
2017	26	51
2019	16.2	31

Source: PolitPro, 2019.

As the Table 1 shows, the FPÖ's anti-immigrant, xenophobic and anti-Islam campaign has an impact on Austrian society. From the 1990s, the party increased its votes, and undoubtedly its populist leader Haider played a crucial role in this process. In the 1990s, Austria's EU membership, integration into the economic and monetary union, and acceleration of globalization shaped the anti-EU and anti-globalization position of the party. In this regard, the economic challenges faced by Austrian society were manipulated by the FPÖ to emphasize its anti-immigrant discourse by using the unemployment risk. Although the FPÖ could not keep its popularity at the beginning of the 2000s, the migration flows due to the Arab Spring, and Syrian Civil War in particular, strengthened the anti-immigrant rhetoric of the party since the 2010s which resulted in a clear increase in the votes of the FPÖ. In this context, the FPÖ kept using immigration issue as part of its election rhetoric. As can be seen in Table 2, the most frequent subject in the 2017 election manifesto was immigration, and it also indicates that the FPÖ linked other topics with the fear from foreigners and immigrants.

Table 2. The Main Subjects From FPÖ's 2017 Election Manifesto

FPÖ claims and policy area by frequency	
Immigration	24%
Environment	14.6%
Social Policy/Welfare State	12.1%
Public Safety	12.1%
Sovereignty (reclaiming authority)	12.1%
Euro-Zone/Economy	9.7%
Education	9.7%

Source: Hafez and Heinisch, 2019: 154.

Undoubtedly, the main driver influencing Austrian voters' preferences is the immigration issue; 60% of FPÖ voters said that because of the immigration problem they voted for the FPÖ, and 24% voted for the FPÖ's opposition to Türkiye's EU membership (Hofinger, Ogris, Zeglovits, 2008: 134). For this reason, in the next section we will examine how the FPÖ spreads the anti-Türkiye message by gradually imposing its political discourse in Austrian politics.

3. ANTI-TÜRKIYE DICOURSE AND POLICIES OF FPÖ

Anti-Türkiye discourse and opposition to Türkiye's EU membership are widely shared by European populist radical right parties even during the period when the EU-Türkiye relations were relatively positive with steps such as the beginning of the accession negotiations. Mudde (2007: 170-1) provides several examples of the right-wing parties' common sentiment against Türkiye, such as Popular Orthodox Rally (LAOS) in Greece stating that Türkiye contains extreme Islamic elements, or National Republican Movement (MNR) in France campaigning with the theme of "Europe oui, Turquie non!" (Europe, Yes - Türkiye, No!)¹, while Flemish Block/Flemish Interest (VB) in Belgium created the Committee "Nee Tegen Turkije" (No to Türkiye) only for this purpose. Obviously FPÖ has also been using the same discourse during its election campaigns and in other policy areas.² As Mudde (2004: 544) argues, populism offers a Manichaeian perspective, where only friends and enemies exist. In the case of the FPÖ, Türkiye is clearly depicted as an enemy.

---

¹ Bruno Mégret, the leader of MNR in 2003, declared that letting Türkiye enter the European Union would destroy Europe. He claimed that the civilized community cannot organize the integration of a nation that was not part of this civilization, and he added that even though Türkiye is a beautiful country, deserving their respect and friendship, it is not European in terms of geography, history, or religion (Vie Publique, 2003).

² Later on, Türkiye's slow pace regarding the democratization reforms caused concerns amongst the mainstream parties in Europe, thus, with the fear of losing the support of voters most of the political parties began to oppose Türkiye's EU membership.

At the beginning of the 2000s, Haider began to state the name of Turk in its racist discourses. For instance, in one of his speeches in 2000, he called Turks “heroin traders” (The Congressional Record, 2000). During the 2005 Viennese elections, the FPÖ used anti-Türkiye slogans like “Vienna must not become İstanbul” (Sievers, Ataç, Schnell, 2014: 264)³. In addition to anti-immigration and Islamophobic discourse, the FPÖ started to use anti-Türkiye discourse systematically under Strache’s leadership. Anti-Turkish or anti-Muslim slogans were 14% of all the anti-foreigner slogans (Ochsner and Roesel, 2017). During and after the Strache period, anti-Turkish campaigns have become the main element of the party’s strategy. The FPÖ developed its anti-Türkiye campaign in two directions, one was based on cultural differences and Islam, the other, connected with the first perspective, was the strong opposition to the EU accession of Türkiye. In November 2005, several patriotic and nationalist party leaders established a “Contact Forum” in Vienna. They agreed on the Vienna Declaration of Patriotic and National Movements and Parties in Europe. The importance of this declaration was that all the parties agreed on the rejection of Türkiye’s membership (OTS, 2005). Anti-Türkiye rhetoric of the party also reverberated in the society. Net support for Türkiye’s membership has decreased systematically. According to the Eurobarometer survey, 80% of Austrians were against Türkiye’s membership in 2005 (Ruiz-Jimenez and Torreblanca, 2007), 87% in 2006, and these rates were above the EU average (Strasser, 2008: 179-180). As mentioned in the previous section, during the 2006 elections, the FPÖ built its campaign on the opposition to Türkiye’s EU membership.

For emphasizing the cultural differences discourse, the FPÖ utilized a symbolic instrument against Türkiye and started to run its anti-Turk campaign by reminding Austrians the Sieges of Vienna by the Ottoman Empire. As some marks and images of Turkish attacks from the 17th century are still visible in stained-glass church windows, walls and monuments, the antagonistic recollections remain in the collective memory of Austrian society. The campaign increased the voting shares of the FPÖ from 1.1% to 1.7% points in plundered municipalities as Ochsner and Roesel (2017) stated. During the local Viennese election campaign in 2010, the FPÖ used a comic book which was known as the Mustafa Comic making sure that Austrians never forget the centuries old sieges (Wodak and Forchtner, 2014: 232). Strache said that more than 320 years after Siege II, Vienna was under Turkish threat again. He stated that if the Turkish minority in Vienna continued to grow, the tower of St. Stephen’s Cathedral would be converted into a minaret. Furthermore, Strache used the slogan “home instead of Islam” in the national election campaign in 2006 and launched a petition against the veiling of women. Strache also used prejudice against Türkiye in his campaigns after the

---

³ This slogan refers to the one used in 1993, “Vienna must not become Chicago”, because of mafia related and criminal affairs in Chicago, and according to Andrzejewski (2021: 131), this discourse aims to spread a subliminal message connecting immigrants with crime.

European Union announced that it would open accession negotiations with Türkiye in late 2005. However, Türkiye had already been approved as a candidate country for the EU in 1999, six years before the FPÖ started its anti-Turkish campaigns. During the campaigns, Strache proclaimed the “Third Turkish Siege of Vienna”, a term that had never been used in any political campaign since the Second World War. From 2006 onwards, Strache cultivated anti-Turkish and anti-Muslim sentiments and referred even more drastically to the Turkish sieges of Vienna. In 2016, the FPÖ generously celebrated the 333-year anniversary of the end of Siege II in 1683 (Ochsner and Roesel, 2017).

The FPÖ continued its anti-Türkiye campaign during the European Parliament elections in 2009. For instance, the party used slogans such as “no EU accession for Türkiye and Israel”, “prayers in German only”. The FPÖ equates Turkish people with Islam and therefore the party’s Islamophobic slogans have been used also against the Turkish community in Austria (Krzyżanowski, 2013: 142). Moreover, because of the conflict in Syria, other mainstream parties have joined anti-Türkiye rhetoric (Uçar, 2018: 20), thus strengthening the FPÖ’s position in Austrian politics. In 2016, foreign minister Sebastian Kurz emphasized that the policies implemented in Türkiye did not correspond to the fundamental values of the EU.⁴ Therefore, Kurz tried to block Türkiye’s EU membership talks (Eder, 2016). In 2017, the coalition partners (ÖVP and FPÖ) agreed on main policies like opposition to Türkiye’s EU membership, fighting against political Islam, and restricting immigrants’ advantages. The government decided to give benefits in kind instead of cash, to limit the payments to refugees, to restrict newcomers’ access to social services during their first five years in Austria, and to cut social benefits for parents whose children cannot speak German well enough (*Factbox: Key Policies*, 2017). Another discussion triggered by the FPÖ and supported also by the ÖVP is about the headscarves in the classrooms. Even though the crucifixes are mandatory in the classrooms, the FPÖ initiated a legal process to ban headscarves in the classrooms. This action created the risk of increasing the polarization in the society and radicalizing the young Muslims (Mappes-Niediek, 2019).

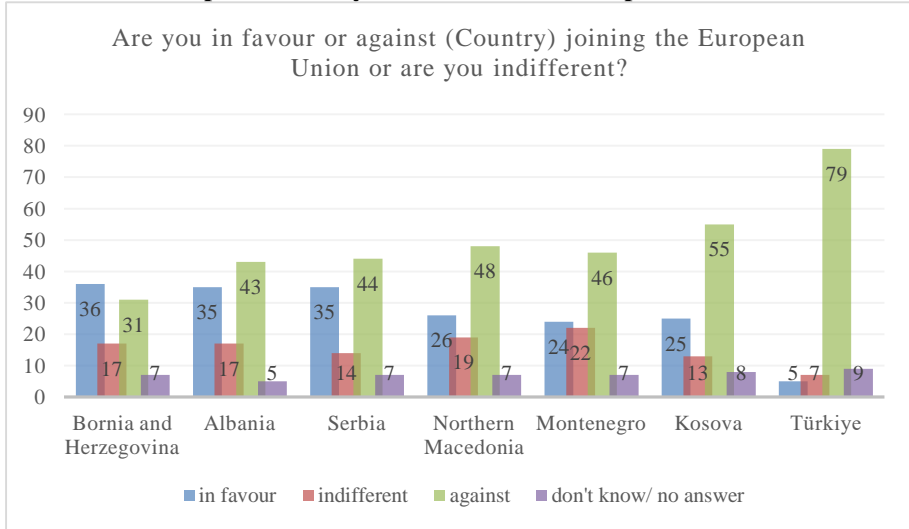
The continuous anti-Türkiye discourse of the FPÖ proved to be effective on the Austrian electorate. According to the survey made by Austrian Society for European Politics in 2020, the answer to the question about the official and potential EU candidate states and their membership prospects, 79% of the participants answered that they are against Türkiye’s membership,

---

⁴ In this regard, the 2016 EU Progress Report also expressed criticisms about rule of law and fundamental rights in Türkiye. Aftermath of the coup attempt on 15 July 2016, it was claimed that the legislation “adopted regarding the rule of law and fundamental rights were not in line with European standards” (European Commission, 2016: 10), and freedom of expression, rights of the most vulnerable groups, minorities and the LGBTI groups were still among the problematic issues (European Commission, 2016: 25).

and only 5% of Austrians support Türkiye. As it can be seen in Graphic 1, Türkiye is the least favored state among the candidates.

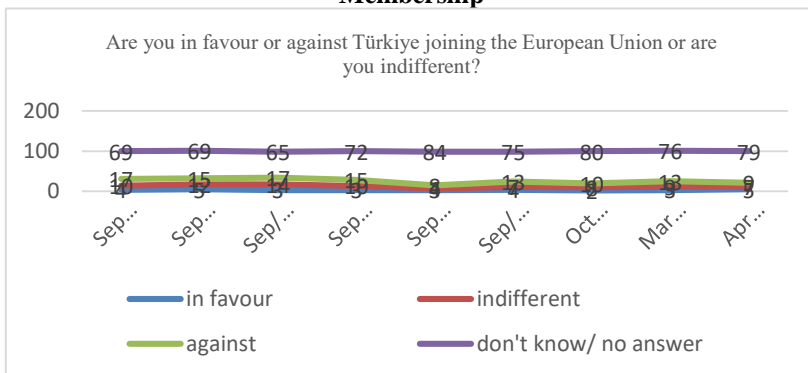
Graphic 1. Survey on the EU Membership in Austria

Source: ÖGfE Survey, 2020.

Moreover, the support of Austrians to the EU enlargement process has decreased in recent years. In Graphic 2, the shift of Austrians’ support and opposition regarding Türkiye can be seen. Accordingly, the opposition to Türkiye’s membership was very high between 2010-2020, and in 2014 it reached its peak point. This period also overlaps with the increasing popularity of the FPÖ. As it is shown in above mentioned Table 1, between 2013-2017 the vote of the FPÖ was at its highest level.

Graphic 2. Survey on Austrian Society’s Support for Türkiye’s EU Membership

Source: ÖGfE Survey, 2020.

The FPÖ published a key document in 2019, the Handbook of Freedomite Politics, which includes programs on security, national defense, healthcare, economy (budget, finance, employment), democracy, environment, etc. There is a section titled Statement against Islam and Terrorism which is noteworthy as the party assumes that Islam equals terrorism. In this document, the FPÖ stated that Austria and Europe are under the radical Islam threat, the mosques are the capitals of finance and organization of radical Islam, asylum seekers from Muslim countries are not familiar with Austrian values, language, traditions and do not want to adopt these qualities. Moreover, the Muslim community in Austria is addressed as the potential source of violence (Handbook of Freedomite Politics, 2019). The FPÖ also presented a law on a new form of the electronic health insurance card (e-card) and released a video that violated the Austrian law against discrimination (Falkenbach and Heiss, 2021). The intention of the FPÖ is clearly seen in the video. The main character's name is Ali (a Muslim and/or Turkish name) and he tries to use his friend Mustafa's (another Muslim and/or Turkish name) e-card. The new e-card has a photo identification therefore Ali cannot benefit from the system (Arhivacazin, 2018). It is obvious that this campaign video targets Turks and Muslims and portrays them as criminals trying to cheat the legal system. As this example proves, the FPÖ has been using every possible means to increase the impact of its anti-Türkiye discourse.

Conclusion

The radical right-wing populism aims to benefit from the social divisions in the society by creating new distractions from crucial socioeconomic issues such as income inequality or ecological crisis. By deepening the social exclusion, these parties create an appropriate platform to increase their popular support and their share of votes. Since the last decades of the twentieth century, the main target of the radical right populism in Europe has been immigrants, and especially the Muslims who are seen as the others of the society. Austria, which was a destroyed country at the end of the Second World War, began to accept foreign workers to rebuild the country. The labor force migration assured the formation of a Turkish community in Austria. Therefore, Turks, the others of Austrian society, have become a crucial actor for the radical right populism's discourse.

Austria's Nazi past constitutes an important pillar to understand the political orientation of Austrian radical right populism. When the FPÖ was founded in 1956, this background was still alive. However, despite its historical ties with the Nazism, the FPÖ began to develop its political agenda in the context of anti-immigrant, xenophobia and cultural differences between Christianity and Islam. Especially in the Haider and Strache periods, this rhetoric was strengthened, and the focus of the discourse was reflected on Türkiye and Turks in Austria. In this regard, Türkiye's negotiations with the

EU and its candidacy to the membership have become another problematic issue which has been used as a threat by the FPÖ.

Although the FPÖ votes have been decreasing in recent years, it still draws significant support from the public opinion and has the capacity to manipulate political discussion. Muslim community in Austria which is mostly of Turkish origin as well as Jewish community are concerned because of the attacks triggered by the populist party's anti-Islam and anti-Semitic discourses.⁵ Beyond the FPÖ's negative effect on the perception of Türkiye's EU candidacy, which has become a challenging process due to Türkiye's domestic and international problems, the aggressive discourse of this populist party deepens the cultural division in the society and increases the hatred among people, creating tension between so-called native Austrians and immigrant groups whom the FPÖ portrays as outsiders. Even though the populist discourse enables the right-wing parties to increase their votes, it creates new fault-lines in the society, which also affect the center parties' policies, and causes new challenges for integration programs. Therefore, it is important for center parties in Europe to withstand the racist, xenophobic, Islamophobic pressures of radical right parties in order to protect democracy, liberty, human rights, and freedoms of expression and religion which are the fundamental and universal values upon which modern civilization has flourished.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Asiye Gün Güneş Gülal %35, Senem Atvur %35, Ceren Uysal Oğuz %30

Destek Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı : Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Asiye Gün Güneş Gülal 35%, Senem Atvur 35%, Ceren Uysal Oğuz 30%

Funding: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

---

⁵ Muslim community in Austria is concerned about the attacks to mosques after publication of an "Islam map" by the Austrian government (Farzan, 2021). They have been experiencing several racist attacks to their religious places such as "go back home" written on the mosque walls (*Austria Mosque*, 2022). In addition, harassment, assault and propaganda to Jewish community have also risen in Austria, e.g. a Jewish flag was torn down (*Islamic Religious Community*, 2022; *The Times of Israel*, 2022). As these incidents show, the far-right populism in Austria jeopardizes security of all ethnic and religious minorities in the country.

References

- “Daham statt Islam”: Strache bedauert "Verkürzung". (2015, March 12). *Die Presse*. Retrieved from <https://www.diepresse.com/4683575/daham-statt-islam-strache-bedauert-verkuerzung>
- Altemeyer, B. (1981). *Right-wing authoritarianism*. Winnipeg: The University of Manitoba Press.
- Anbinder, T. G. (1992). *Nativism and slavery: The Northern know nothings and the politics of the 1850s*. Oxford: Oxford University Press.
- Andersen, J.G. and Bjorklund, T. (1990). Structural changes and new cleavages: The progress parties in Denmark and Norway. *Acta Sociologica*, 33(3), 195–217. <https://doi.org/10.1177/000169939003300303>
- Andrzejewski, P. (2021). The Freedom Party of Austria under Heinz-Christian Strache (2005–2019). *Rocznik Polsko-Niemiecki*, 29, 123-135. <https://doi.org/10.35757/RPN.2021.29.07>
- Arhivacazin. (2018, November 14). *FPÖ Ali video* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=2EUTreNDjtY&list=WL&index=46>
- Art, D. (2006). *The politics of the Nazi past in Germany and Austria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Art, D. (2011). *Inside the radical right. The development of anti-immigrant parties in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Austria Mosque targeted in Islamophobic attack*. (2022, June 8). *ShiaWaves*. Retrieved from. <https://shiawaves.com/english/news/world/europe/83376-austria-mosque-targeted-in-islamophobic-attack/>
- Austrian Vice Chancellor Heinz-Christian Strache resigns*. (2019, May 18). *Deutsche Welle*. Retrieved from. <https://www.dw.com/en/austrian-vice-chancellor-heinz-christian-strache-resigns-following-alleged-corruption-scandal/a-48783968>
- Austria's Strache calls for 'Islamization ban*. (2017, January 14). *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/austrian-freedom-party-leader-strache-calls-for-islamization-ban/a-37135625>
- Beller, S. (2007). *A concise history of Austria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bergmann, E. (2020). *Neo-nationalism: The rise of nativist populism*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Betz, H. G. (1993). The new politics of resentment: Radical right-wing populist parties in Western Europe. *Comparative Politics*, 25(4), 413-427. <https://doi.org/10.2307/422034>
- Betz, H. G. (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. London: Macmillan Press.

- Betz, H. G. (2003). The growing threat of the radical right. In P. H. Merkl and L. Weinberg (Ed.), *Right wing extremism in the twenty-first century* (pp. 71-89). London: Frank Cass.
- Betz, H. G. (2013). Mosques, Minarets, Burqas and other essential threats: The populist right's campaign against Islam in Western Europe. In R. Wodak, M. KhosraviNik and B. Mral (Eds.) *Right-wing populism in Europe: Politics and discourse* (71-88). London: Bloomsbury.
- Betz, H. G. (2017). Populism and Islamophobia. In R. Heinisch, C.Holtz-Bacha, and O. Mazzoleni (Eds.), *Political populism* (373-390). Baden-Baden: Nomos.
- Betz, H.G. and Bernhard, L. (2019). Conclusion. In Benjamin Biard, Laurent Bernhard and Hans-Georg Betz (Eds.), *Do they make a difference? The policy influence of radical right populist parties in Western Europe* (273-287). London: ECPR Press.
- Biard, B. and Bernhard, L. (2019). Introduction. In Benjamin Biard, Laurent Bernhard and Hans-Georg Betz (Eds.), *Do they make a difference? The policy influence of radical right populist parties in Western Europe* (1-12). London: ECPR Press.
- Britannica (n.d.). *Austria: Political process*. <https://www.britannica.com/place/Austria/Political-process#ref409272>
- Caramani, D. and Manucci, L. (2019). National past and populism: the Re-elaboration of fascism and its impact on right-wing populism in Western Europe. *West European Politics*, 42(6), 1159-1187. <https://doi.org/10.1080/01402382.2019.1596690>
- Commission Staff Working Document. (2016). *Turkey 2016 report*. European Commission. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2018-12/20161109_report_turkey.pdf
- Eder, F. Austria to the EU: We need to talk about Turkey. (2016, December 12). *Politico*. <https://www.politico.eu/article/austria-to-the-eu-we-need-to-talk-about-turkey-eu-membership-sebastian-kurz-austrias-foreign-minister/>
- Elçi, E. (2022). Politics of nostalgia and populism: Evidence from Turkey. *British Journal of Political Science*, 52(2), 697-714. doi:10.1017/S0007123420000666
- Ennsner-Jedenastik, L. (2016). A welfare state for whom? A Group-based Account of the Austrian Freedom Party's Social Policy Profile. *Swiss Political Science Review*, 22(3), 409-427.
- Ennsner-Jedenastik, L. (2020). The FPÖ's welfare chauvinism. *OZP – Austrian Journal of Political Science*, 49(1), 1-13.
- Factbox: Key policies of Austria's conservative/far-right coalition*. (2017, December 18). Reuters. Retrieved from

<https://www.reuters.com/article/us-austria-politics-coalition-policies-f-idUSKBN1EC1CD>

- Falkenbach, M. and Heiss, R. (2021). The Austrian Freedom Party in government: A threat to public health. In M. Falkenbach and S. L. Greer (Eds.). *The populist radical right and health* (25-45). Springer International Publishing.
- Fassmann, H. and İçduygu, A. (2013). Turks in Europe: Migration flows, migrant stocks and demographic structure. *European Review*, 21(3), 349-361. <https://doi.org/10.1017/S1062798713000318>
- Forchtner, B., Krzyżanowski, M., Wodak, R. (2013). Mediatization, right-wing populism and political campaigning: The case of the Austrian Freedom Party. In M. Ekström, A. Tolson (Eds.). *Media talk and political elections in Europe and America* (205-228). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- FPÖ. (2011). Party programme of the Freedom Party of Austria. <http://www.fpoe.at/dafuer-stehen-wir/partei-programm/>
- FPÖ. (2019). Handbook of freedomite politics (Handbuch Freiheitlicher Politik). <https://www.fpoe-stmk.at/politik>
- Gärtner, H. (2017). Austria: engaged neutrality. In A. Cottey (Ed.), *The European neutrals and NATO: Non-alignment, Partnership, Membership?* (129-149). London: Palgrave Macmillan.
- Hafez, F. and Heinisch, R. (2019). The political influence of the Austrian Freedom Party. In B. Biard, L. Bernhard and H. G. Betz (Eds.), *Do they make a difference? The policy influence of radical right populist parties in Western Europe* (145-164). London: ECPR Press.
- Heinisch, R., Holtz-Bacha, C., and Mazzoleni, O. (2017). Introduction. In R. Heinisch, C. Holtz-Bacha, and O. Mazzoleni (Eds.), *Political populism* (19-37). Baden-Baden: Nomos.
- Hoffman, M., Makovsky, A. and Werz, M. (2020). *The Turkish diaspora in Europe. Integration, migration, and politics*. Center for American Progress.
- Hofinger, C., Ogris, G., Zeglovits, E. (2008). It ain't over 'til it's over: Electoral volatility in Austria from the 1970s through 2006. In G. Bischof, and F. Plasser (Eds.), *The changing Austrian voter* (120-136). London and New York: Routledge.
- IPU. (1999). AUSTRIA Parliamentary Chamber: Nationalrat. Elections held in 1999. http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/2017_99.htm
- IPU. (2002). AUSTRIA Parliamentary Chamber: Nationalrat. Elections held in 2002. http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/2017_02.htm
- Islamic religious community in Austria concerned about attacks on religious places of worship*. (2022, August 23). *Vindobona*. Retrieved from.

- <https://www.vindobona.org/article/islamic-religious-community-in-austria-concerned-about-attacks-on-religious-places-of-worship>
- Jelavich, B. (1987). *Modern Austria. Empire and republic, 1815-1986*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koşan, M. (2006). Austrian neutrality: Burden of history in the making or moral good rediscovered?. *Perspectives: Review of International Affairs*, (26), 23-45.
- Krzyżanowski, M. (2013). From anti-immigration and nationalist revisionism to Islamophobia: Continuities and shifts in recent discourses and patterns of political communication of the Freedom Party of Austria (FPÖ). In R. Wodak, M. KhosraviNik and B. Mral (Eds.) *Right-wing populism in Europe: Politics and discourse* (135-147). Bloomsbury.
- Landini, I. (2021). The exclusion of migrants and refugees from welfare programs in Austria: the “legitimizing explanations” across different policy areas. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 42(1/2), 159-176. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-10-2020-0486>
- Liang, C. S. (2007). Europe for the Europeans: The foreign and security Policy of the populist radical right. In C. S. Liang (Ed.) *Europe for the Europeans: The foreign and security policy of the populist radical right* (1-32). London and New York: Routledge.
- Luther, K. R. (2008). Electoral strategies and performance of Austrian right-wing populism, 1986-2006. In G. Bischof, and F. Plasser (Eds.), *The changing Austrian voter* (153-178). London and New York: Routledge.
- Mappes-Niediek, N. (2019, May 18). A culture war in Austrian classrooms. *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/en/my-europe-a-culture-war-in-austrian-classrooms/a-48786170>
- Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. *Government & Opposition*, 39(3), 541–563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, C. (2017). Populism: An ideational approach. In C. R. Kaltwasser (Ed.), *The Oxford Handbook of populism* (27-47). Oxford: Oxford University Press.
- Nearly 1,000 antisemitic incidents in Austria in 2021, Jewish community group says. (2022, May 14). *The times of Israel*. Retrieved from. <https://www.timesofisrael.com/nearly-1000-antisemitic-incidents-in-austria-in-2021-jewish-community-group-says/>
- Noori Farzan, M. (2021, May 29). Muslim groups in Austria fear attacks after government publishes map of mosques. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/world/2021/05/29/austria-islam-map/>

- Ochsner, C. and Roesel, F. (2017). Activated history: The case of Turkish sieges of Vienna. *CESifo Working Papers* (6586). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3023816>
- ÖGfE Survey. (2020, May 5). *ÖGfE survey: Austrians are ambivalent about EU integration of the Western Balkan countries*. https://www.oegfe.at/survey/05_survey_eu_enlargement/?lang=en
- Oltermann, P. (2019, May 20). Austria's 'Ibiza scandal': what happened and why does it matter?. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2019/may/20/austria-ibiza-scandal-sting-operation-what-happened-why-does-it-matter>
- OTS. (2005, November 13). *Wiener Erklärung der europäischen patriotischen und nationalen parteien und bewegungen*. https://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20051114_OTS0051/wien-er-erklaerung-der-europaeischen-patriotischen-und-nationalen-parteien-und-bewegungen
- PolitPro. (2019). Elections in Austria. <https://politpro.eu/en/austria/elections>
- Rueda, D. (2021). Alain de Benoist, ethnopluralism and the cultural turn in racism. *Patterns of Prejudice*, 55(3), 213-235. <https://doi.org/10.1080/0031322X.2021.1920722>
- Ruiz-Jimenez, A. M. and Torreblanca, J. I. (2007). European public opinion and Turkey's accession: Making sense of arguments for and against. *EPIN Working Paper* (16). <https://ssrn.com/abstract=2000771>
- Sievers, W., Ataç, İ., Schnell, P. (2014). Turkish migrants and their descendants in Austria patterns of exclusion and individual and political responses. *Migration Letters*, 11(3), 263-274.
- Smith, M. B. (1967). Foreword. In J. P. Kirscht and R. C. Dillehay (Eds.), *Dimensions of authoritarianism: A review of research and theory* (v-ix). Lexington: University of Kentucky Press.
- Strache: "Islamismus ist faschismus des 21. Jahrhunderts". (2007, June 04). *Die Presse*. Retrieved from <https://www.diepresse.com/308357/strache-islamismus-ist-faschismus-des-21-jahrhunderts>
- Strasser, S. (2008). Europe's other: Nationalism, transnationals and contested images of Turkey in Austria. *European Societies*, 10(2), 177-195. <https://doi.org/10.1080/14616690701835261>
- The Congressional Record <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CRECB-2000-pt3/html/CRECB-2000-pt3-Pg4248-2.htm>
- The World Bank (2021). *Austria*. <https://data.worldbank.org/country/austria?view=chart>
- The World Factbook (2023). *Austria*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/austria/#people-and-society>

- Tichy, H. (2015). Austria's permanent neutrality. *New Austrian*. <https://www.austrianinformation.org/winter-2015-16/wc55d7qi5qrmyzmxh1qkofcmluxvj>
- Uçar, S. (2018). A critical discourse analysis of the anti-Turkish discourse of Austrian Freedom Party [Unpublished master dissertation]. Turkish-German University.
- Vie Publique. (2003). *Déclaration de M. Bruno Mégret, président du mouvement national républicain, sur une intervention militaire éventuelle en Irak, sur l'entrée possible de la Turquie dans l'Europe, sur l'immigration, sur la réforme des modes de scrutin aux élections européenne et régionale et sur la place du MNR dans l'échiquier politique français, Paris le 29 janvier 2003*. <https://www.vie-publique.fr/discours/136480-declaration-de-m-bruno-megret-president-du-mouvement-national-republic>
- Wodak, R. (2002). Discourse and politics: The rhetoric of exclusion. In R. Wodak and A. Pelinka, (Eds.) *The haider phenomenon in Austria* (33-60). London and New York: Routledge.
- Wodak, R. and Forchtner, B. (2014). Embattled Vienna 1683/2010: Right-wing populism, collective memory, and the fictionalisation of politics. *Visual Communication*, 13(2), 231-255. <https://doi.org/10.1177/1470357213516720>
- Wodak, R. and Pelinka, A. (2002). *The haider phenomenon in Austria*. London and New York: Routledge.
- Zuquete, J. P. (2008). The European extreme right and Islam: New directions?. *Journal of Political Ideologies*, 13(3), 321-344. <https://doi.org/10.1080/13569310802377019>

YAZIM KURALLARI

Akademik Hassasiyetler (The Academic Elegance) Sosyal Bilimler alanında yılda üç kez (Nisan, Ağustos, Aralık) yayın yapan Uluslararası Hakemli bir dergidir.

- 1- *Akademik Hassasiyetler*, sosyal bilimlerin tüm alanları ile ilgili deneysel, nicel ve nitel araştırmalara yer veren bir dergidir.
- 2- Dergiye gönderilen makaleler özgün bir çalışma olmalı ve daha önce yayımlanmamış olmalıdır. Şayet makaleler ulusal veya uluslararası bir sempozyum veya kongrede sunulmuş ise ya da yüksek lisans veya doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmış ise bu durum dipnot verilerek ayrıca belirtilmeli ve makale formatına uygun hale getirilmelidir.
- 3- Makalelerle ilgili her türlü yasal sorumluluk yazara ya da yazarlara aittir.
- 4- Derginin yayın dili **Türkçe** ve **İngilizce**'dir.
- 5- *Akademik Hassasiyetler*'e gönderilen yazıların metin, dipnotlar/son notlar, kaynaklar ve tablolar/şekiller de dahil olmak üzere **35 sayfa**yı geçmemelidir.
- 6- Başlıklar **11 punto** büyüklüğünde, koyu ve ortalanarak yazılmalıdır. Yazar adı ise başlık altında bulunmalı ve ortalanmalıdır. Yazarın adının yalnızca ilk harfi büyük harfle, soyadının ise tamamı büyük harflerle ve koyu şeklinde yazılmalıdır. (**Örnek: Gökçe DİLARA***). Soyadın sağ üst köşesine ise * işareti konularak dipnot oluşturulmalı ve buraya yazarın unvanı, çalıştığı kurumu ve e-mail adresi (altı çizgisiz ve siyah renkte) yazılmalıdır.

Örnek: Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gokcedilara@gmail.com

- 7- Makaleler **Microsoft Word veya "doc" veya "docx"** uzantılı şekilde sisteme yüklenmelidir.
- 8- Makalelerde yer alacak alt ana başlıklar sola yanaşık ve koyu şekilde; (**1.TÜRKİYE'DE SOSYAL ...**), onun altında yer alacak ara başlıklar ise koyu, sola yanaşık ve sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde; (**1.1.1. Ekonomik Faktörler**),

diğer alt başlıklarda koyu, sola yanaşık ve 1 cm. içeriden ilk harfleri büyük olacak şekilde;

(1.1.1.Ticari yapı) yerleştirilmelidir.

- 9- Yazılar; **Times New Roman** karakterinde, **11 punto** (dipnotlarda ise 8 punto) büyüklüğünde olmalıdır. **Sayfa yapısı 16x24 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten, 2 cm, alttan ise 1,5 cm olmak üzere, 1 satır aralığıyla, iki yandan hizalanmış ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası “3 nk” olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası verilmelidir.** Paragraf başları 1 cm içeriden olmalı ve "TAB" tuşu kullanılmalıdır.
- 10- **“Öz” tek paragraf biçiminde yazılmalı ve 150-250 kelime arasında olmalı** ve herhangi bir atıf içermemelidir. Her özet altında da çalışmayı açıklayan **en az 3, en fazla 5 anahtar kelime** bulunmalıdır. Çalışmaların **Giriş’ten itibaren Kaynakça’ya** kadar toplam kelime sayısı en az **5000, Öz, Abstract, Extended Abstarct dahil toplam** kelime sayısı ise en fazla **11000 kelime** olmalıdır.
- 11- Dergiye gönderilen makaleler ön değerlendirmeden geçtikten sonra dergi editörü tarafından bilimsel yeterliliğinin denetlenmesi amacıyla **iki hakeme** gönderilir. Makaleler, değerlendirme sonucunda hakemden gelecek olumlu raporlar doğrultusunda ve dergi yayın kurulu tarafından uygun görülen bir sayıda yayınlanır. Raporların olumsuz olması ya da makalenin yayımlanmasıyla ilgili olarak hakem raporlarının editöryal kurul tarafından yetersiz veya tatmin edici bulunmaması durumunda makalenin yayımlanması ile ilgili karar üçüncü bir hakem kararı veya editöryal kurulun takdiri doğrultusunda verilir. Bu durumda yazar makalenin yayımlanmaması ile ilgili olarak her hangi bir hak talebinde bulunamaz.
- 12- Makalede sıra ile **öz, giriş, ana metin, sonuç, kaynakça** ve varsa ekler bulunmalıdır. **Giriş, Sonuç ve Kaynakça başlarına numaralandırma yapılmaz.**
- 13- *Akademik Hassasiyetler’e* gönderilecek makalelerin hazırlanmasında **APA yazım kuralları** kullanılmalıdır. **Tüm metin yazımında ve kaynakçanın hazırlanmasında da bu sisteme uyulması gerekmektedir. (METİN İÇİNDE ALINTININ GÖSTERİLMESİ, Örnek: (Durgun, 2010: 25).** Metin içi atıflarda üç ve daha fazla yazarlı kitap ve makalelerde ilk gösterimde bütün yazarların soyadı gösterilir ancak ikinci ve sonraki gösterimlerde (**Ünal vd., 2015: 120**) şeklinde gösterilmelidir. İki yazarlı makalelerde ise her iki yazarın da soyadı yer almalıdır (**Ünal ve Safa, 2015: 88**).

APA sistemi hakkında daha fazla bilgi için, lütfen <http://www.apastyle.org/> adresini ziyaret ediniz. Kaynakça gösteriminde aşağıdaki örneklerden yararlanabilirsiniz.

- 14- Dergimize gönderilen makalelerde **750-1000 kelime aralığında İngilizce**

uzun özetin (Extended Abstract) eklenmesi gerekmektedir. Makalelerin yabancı okurlar tarafından takibi ve yayımlanan makalelerin atıf alabilmesi için uyguladığımız bu düzenlemenin kaynakçadan sonraki kısma eklenmesi gerekmektedir. Yayınlanacak makalenin **giriş, tartışma, metot, sonuç vb.** aşamalarının genel bir açıklamasını içermesi gereken İngilizce uzun özet eklenmeyen makaleler yayımlanmayacaktır.

- 15- Dergimize gönderilen makaleler Turnitin İntihal Engelleme Programından geçirilmektedir.
- 16- Kaynakçada yer alan kaynakların ikinci satıra geçmesi durumunda ikinci satırın 1 TAB içeriden başlamasına dikkat ediniz.
- 17- Kaynakçayı kitap, makale vb. ayrımı yapmadan yazar soyadlarını dikkate alarak alfabetik şekilde hazırlayınız.

Tek Yazarlı Kitap

Format: Soyadı, A. (Yıl). *Kitabın adı*. Yayınevi.

Örnek: Timur, T. (2000). *Toplumsal değişme ve üniversiteler*. İmge Kitabevi.

İki Yazarlı Kitap

Format: Soyadı, A. & Soyadı, A. (Yıl). *Kitabın adı*. Yayınevi.

Örnek: Başaran, İ.E & Çinkır, Ş. (2011). *Türk eğitim sistemi ve okul yönetimi*. Ekinoks Yayınevi.

Üçten Fazla Yazarlı Kitap

Format: Soyadı, A., Soyadı, A. & Soyadı, A. (Yıl). *Kitabın adı*. Yayınevi.

Örnek: Fiske, S. T., Gilbert, D. T. & Lindzey, G. (2010). *Handbook of social psychology*. John Wiley & Sons.

Editörlü Kitapta Bölüm

Format: Yazar Soyadı, A. (Yıl). Bölümün adı. Editörün A. Soyadı (Ed.), *Kitabın adı* (s. Bölüm aralığı). Yayınevi.

Örnek: Dönmez, B. (2013). Motivasyon. S. Özdemir (Ed.), *Eğitim yönetiminde kuram ve uygulama* içinde (s. 185-229). Pegem Akademi.

Sürelili Yayınlar / Basılı Dergi

Format: Soyadı, A. (Yıl). Makalenin adı. *Derginin Adı*, cilt numarası (Dergi sayı no), Makale sayfa aralığı. Doi numarası.

Örnek: Asar, R. & Çelikten, Y. (2016). Shadowing a woman administrator: A Turkish case. *Universal Journal of Management*, 4(11), 607-614. <https://doi.org/10.13189/ujm.2016.041102>

Cevrimci Dergi / Haber Makalesi / Blog Gönderisi

Format: Soyadı, A. (Yıl, Gün Ay). Makalenin adı. *Dergi veya Blog Adı*.
Bağlantı Linki

Örnek: Bustillos, M. (2013, 19 Mart). On video games and storytelling: An interview with Tom Bissell. *The New Yorker*.
<https://www.newyorker.com/books/page-turner/on-video-games-and-storytelling-an-interview-with-tom-bissell>

Toplantı, Sempozyum

Format: Soyadı, A. (Yıl, Ay). Yayın başlığı. Başkanın A. Soyadı (Görevi), *Kongre Adı* Düzenleyen Kurum, Şehir.

Örnek: Karadağ, E., Aypay, A. & Baloğlu, N. (2010, Mayıs). Eğitim yönetimi araştırmalarına analitik bir bakış: Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi'nin analizi. S. Özdemir (Başkan), 5. *Ulusal Eğitim Yönetimi Kongresi* Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara.

Bildiriler

Format: Soyadı, A. (Yıl, Gün Ay). *Bildiri başlığı* [Bildiri sunumu].
Sunulduğu Toplantı, Şehir.

Örnek: Akçay, A. (2004, 22 Mayıs). *Bilgisayar destekli eğitim yazılımlarının özellikleri ve Fırat Üniversitesi öğrencilerinin BDE uygulamalarına yaklaşımı* [Bildiri sunumu]. Bilişim Teknolojileri Işığında Eğitim Konferansı, Ankara.

İnternet Kaynakları

Format: Soyadı, A. (Yıl, Gün Ay). *Makalenin adı*. Gün Ay Yıl tarihinde weblink adresinden edinilmiştir.

Örnek: Asar, R. (2018, 3 Kasım). *Yönetim açısından insan doğası*. 8 Ağustos 2021 tarihinde <https://yonetsel.com/yonetim-acisindan-insan-dogasi/adresinden> edinilmiştir.

Tezler

Format: Soyadı, A. (Yıl). *Tezin başlığı* [tez türü]. Üniversite Adı.

Örnek: Asar, R. (2021). *Okul yöneticilerinin öğretmenlere ilişkin insan doğası varsayımları ve sergiledikleri yönetim tarzları* [doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Yazım kuralları ve şekil şartlarının yerine getirilmesi önem arz etmektedir. Lütfen bu konuda gerekli duyarlılığı gösteriniz.

Makale Gönderme: <https://dergipark.org.tr/akademik-hassasiyetler>

İletişim Adresi: akademikhassasiyetler@gmail.com

Akademik Hassasiyetler

The Academic Elegance

4 Aylık Uluslararası Akademik
Hakemli Dergi
ISSN: 2148-5933
E-ISSN:2529-0088
SAYI/ISSUE: 21
NİSAN/APRIL 2023

ISSN 2148-5933

04

9 772148 593003